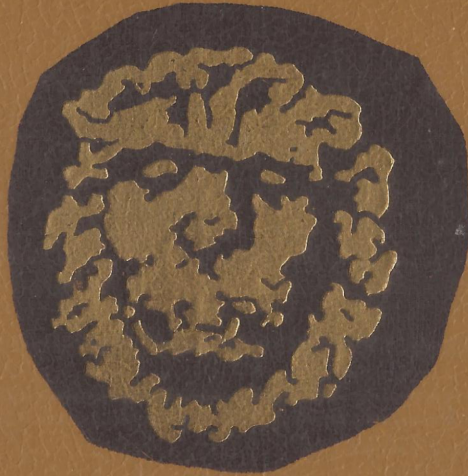

821/477/06

Ф 33

РОМАН ФЕДОРІВ

TOM 3

TOM

POWELL

POPE

EVANS

OPPIN

BIRD

РОМАН ФЕДОРІВ

Твори в трьох томах

КИЇВ
1990

РОМАН ФЕДОРІВ

Твори в трьох томах

Том 3

КАМ'ЯНЕ ПОЛЕ
ВОРОЖБА ЛЮДСЬКА

Романи

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

ББК 84Ук7
Ф33

Романи, що ввійшли до тому,— своєрідний епос гуцульського села, в якому відбито утвердження нових, соціалістичних відносин між людьми, порушено морально-філософські проблеми.

Романы, вошедшие в том,— своеобразный эпос гуцульского села, в котором изображено утверждение новых, социалистических отношений между людьми, поднимаются морально-философские проблемы.

Ф $\frac{4702640201-240}{M205(04)-90}$ передплатне

ISBN 5-308-00784-5 (т. 3)
ISBN 5-308-00785-3

КАМ'ЯНЕ ПОЛЕ

Десь там...

Десь там за тридев'ятьма землями, десь там на долах за славним містом Соляною Банею, десь там над Дністром, куди треба летіти літаком менше години, а автобусом вигойдуєшся замало не цілий день... Десь із правіку людям даровано поля масні, рахманні, які пахнуть, коли їх ореш, білим хлібом; там скиби крають, наче масло; там грудкою землі благословляють дитину в колисці, а молодих — на порозі; там, як повідали в наших горах мудрі бадіки, посадиш вербу, а виросте медова груша, посієш пшеницю — вродить яре злото, а з жита — темне срібло, а з вівса — дзвінка мідь.

А моє поле — Кам'яне...

А моїм Полем Кам'яним у чорну годину чорно проклинали: «Аби ти в житті доробився, як на Кам'яному Полі пшениця вродить». І такого не траплялося, щоб проклін не сповнювався. Коли ж поле моє орали, то з-під плуга виприскували іскри, рілля пахтіла і кременем, і порохом, і кінським потом, як колись пахтіли криваві бойовиська, а руки плугатаря набухали жилами й синіли болем, уночі плугатар носив руки поперед себе, як близнюків, на грудях, погойдуючи ними й примовляючи до них. Усякий, певно, по своєму примовляв, бо кожного болів свій біль, я запам'ятав примовляння татове, слова ці доніс із дитинства ясними, як краплі майового дощу, нібито тато-небіжчик лише вчора кружляли по хаті в одній білизні й приспівували плугатарським своїм рукам: «Ой мої ж руки-рученьки золоті, а ви мене, руки, болем червоним не палить і сон в ізвори не проганяйте, бо рано-вранці знову чекають на мене чепіги. А я на чепіги наляжу, борозну рівну поведу й Кам'яне Поле густо засію — зерно при зеренці. Мене руки болять, а жито виросте як з води, і тоді мій біль пригасне, як покладу хліб на столі».

Мама не витерплювали довгого примовляння, цитькали на тата, що, мовляв, мав би ти, старий, розум, дитину мені серед ночі розбудиш. Це анітрохи не допомагало, тато кружляли далі, і я підозріваю, що вони навмисне молилися своїм рукам, щоб я змалку дізнався, що гіркий наш хліб з Кам'яного Поля. Врешті, мама вставали з постелі й, не за-свічуючи лампи, приносили з комори гладущик вчорашнього молока, знімали ложкою сметану й навпомацки змащували дедьові руки... змащували їх і вицілювали. Я любив ці давні весняні ночі; я вдавав, що сплю, як заєць під межею, а тато з мамою сиділи на лаві навпроти вікна на місячному світлі й цілувалися, як легінь із дівчиною.

І біль татів утихав до ранку... Утихав до чепіг і до першої борозни.

Коли в моєму селі, у Садовій Полянці, як і скрізь на білому світі, діти доростали до дерева цікавості, то вони спиналися навшпиньки, й, мовби зазираючи звсрху через паркан у чужий звабливий сад, запитували батьків, звідки вони, діти, узялися, то молоді газди й газдині, зніяковілі від мимовільного нагадування про солодкий гріх, але таки вимучені дитячою настирливістю, знічено відповідали:

— А знайшли ми тебе, дитино, на Кам'яному Полі.

— І вас, тату й мамо, теж там знайшли?

— І нас...

— А діда з бабою?

— І їх.

В інших краях дітей знаходили в капусті, ще десь там їх приносили веснами лелеки, у селах поблизу великих міст дітей купували в skleпах — так за царя Панька називали крамниці навколо ратуші. А в моєму селі дітей родило Кам'яне Поле.

П-с-с... Чуєте?

То співають мої мама; у моєї мами голос глибокий, мовби співа сама душа. «В моєї Анни,— хвалилися, бувало, притишені тато,— десь там біля серця сидить сивий голуб, це він і воркує, і в дзвіночки дзвонить».

Я ніколи не чув, щоб мої мама співали навесні, влітку або ж восени, я лише чув їх зимовий спів. «Так воно, Юраш-ку, й повинно бути,— жебоніли вони мені на вухо.— Ти ж бо чув, що дедя повідали про голуба? Літас мій голуб улітку від сходу до заходу сонця — крилонька в'януть, а роботу його не переробиш, а журбу не пережуриш, бо голуб'ята ж

малі... Як настає зима — він вільніший, не гріх тоді й поспівати».

Мамина співанка починалася зранку, коли тато запрягали в сани Буланого й вирушали заробляти коневі на овес. Заробіток випадав завжди убогим і завжди випадковим та непевним: інколи щастило привезти комусь там із Цуксфірерового тартака кубометр дощок, інколи хтось наймав вивезти на царинку двоє-троє саней гною, зрідка сільський склепар Лейба Цалик посилав тата в містечко Гуцульське за гасом, милом, оливою, кукурудзяним борошном. Ось тоді, коли дзвіночки на кованому мідними гвіздками хомуті віддалялися від хати, губилися і стихали на санній дорозі, мама хрестилася до образів, зітхали й сідали за кросна. І як тільки човник, немов перепілка, фуркне з маминої долоні поміж струнами пряді, і як тільки перший раз стукнуть вони лядою — відразу, мовби це був умовний знак, у маминих грудях озивався сивий голуб.

Ой голубе сивий, високо літаєш...

Літав він високо й далеко, за коротку зимову днину мама переспівували, коли голосно, а коли стихшено, безліч пісень — давніх і новіших, веселих і тужливих, дівоцьких і опришківських, але неодмінно, як закон і як молитва, співи починалися з Кам'яного Поля.

Мелодію маминої співанки пам'ятаю дотепер... Мелодія живе в мені, як живуть у корі старого дерева спогади про травневі дощі; вона часом, як підводний лемент затоплених казкових дзвонів, добувається у мій сон, я її чую, коли милуюся гуцульськими килимами, ліжниками, уславленими «писаними веретами» й звичайнісіньким дивом — селянським домашнім полотном, такі речі колись ткали мої мама; мелодія іноді прилітає до мене в найнесподіваніший час, як це трапалося, наприклад, у Нью-Йорку в Лінкольн-центрі, на опері Глюка, власне, сталося це в антракті після першої дії, коли я блукав поміж кількома тисячами американців, які тут, у театрі, стримані й напوماджені, не були ні манерами, ні одежею схожими на американців, а скоріше — на старомодних англійців; я блукав тут, як у лісі, самотній, стривожений Глюковою музикою, і раптом у цій далекій чужині сіла мені на плече мамина пташка... Сіла мені співанка про Кам'яне Поле.

Ой птахо моя...

Мій голубе сизий, чому ж мелодія таїться у мені, як у скрипці, а співанкові слова розгубилися? Власне, вони,

слова, є, але окремі, розсипані, я лишень пам'ятаю, що на Кам'яному Полі плужок оре, над плугатарем чорна птаха кружляє... Чорна птаха кружляє і плугатаря підмовляє: «А перестань-но, чоловіче, Кам'яне Поле орати, на Кам'яному Полі солоний камінь уродить, а сідлай-но краще, чоловіче, коня вороного та придбай собі мечем-розбоєм поля урожайного».

Ой...

Ой сив-голубе, розтлумач чорній птасі, що не шукає плугатар на Кам'яному Полі ані колоска пшеничного, ані лози виноградної, а справді шукає каменя солоного, білого. Діди тут колись сіяли піт — має вродитися сіль. Буду я, чорна птахо, Кам'яне Поле орати й сіль плугом добувати, скарби свої множити.

Не знаю, чи мав плугатар бодай гріш зиску від каторжної роботи, але в маминій співанці стільки було закладено любові до Кам'яного Поля, що мною там, у Нью-Йорку, аж затрусило: геть, геть з-поміж цих вавілонських веж, із вулиць-ущелин, геть від цього чужого блиску й чужого злидарства, геть — на тихі води, на ясні зорі.

Будь благословенне, Поле моє Кам'яне.

Вуйна Парасолька якось шепнула мені:

— Тільки тобі, Юрашку, відкриваю: є таємна книжка зела і дерев, є таємна книжка чистої води...

А я спитав її:

— Ви все знаєте, Вуйно Марічко. А чи ви щось чули про таємну книгу Кам'яного Поля?

Вона перекинула голову, як сорока, і хитро відповіла:

— А певно що є, тільки тобою ще не написана. Візьми й напиши. Коли маєш, Юрашку, перо, та коли тримаєш його чесно, то повинна бути й книжка про Кам'яне Поле.

— З чого ж маю починати книгу Кам'яного Поля? — питав я поради у Вуйни Парасольки.

— Або я, гадаєш, знаю? Почни, мабуть, із Нанашка Якова, потім підступися до Головихи Юстини, май мене на оці, а також другого, третього чи сотого не забудь. Усі ми вродилися на Кам'яному Полі.

Мої країни переконані, що світ ділиться на три частини: Світ Близький, Світ Далекий і Світ Чужий. Близьким світом називають районне містечко Гуцульське, до якого петляє Воляча дорога. Якщо по правді, то дорога починається не в моєму селі, а навпаки — у районному містечку на круглій ринковій площі. Деякий час дорога біжить під-

тупцем містечковою вулицею, обіч якої вийшли до воріт із жіночої цікавості де почорнілі від пережитого й перебутого, а де жовті, сонцем пронизані, нові дерев'яні котеджі — «вілії», а потім, із розмаху перескочивши місток, на якому за царя Панька стояла рогатка, дорога впадає в ущелину Білого потоку, і тут вона справді стає Волячою, квапитися їй нікуди, та й небезпечно, бо навколо — скелі, урвища, гори, ліс. Так триває кілометрів зо тридцять, на тридцять же першому гори розступаються, утворюючи долину, яка, власне, й називається Кам'яним Полем. Звідси вже видно моє село, що веселим табуном розбрелось попід горою Весняркою. І хоч дорога дотепер називається Волячою (волячої ратиці вона не бачила, мабуть, років п'ятнадцять), люди добираються до райцентру переважно автобусами, що курсують тричі на день, якщо, звичайно, нічого в їхніх металевих нутрощах не псується і не ламається.

Світ Далекий — це славне місто Соляна Баня, обласний центр Бистричани, це Львів, Київ, Москва. У Світ Далекий їздять або автобусом через Гуцульське до Косовача, куди залітають з обласного центру літаки, що в горах прозвані «аннами», або найчастіше йдуть пішки Колійовою стежкою через Веснярку на залізничну станцію, яка притулилася на тамтому боці хребта, сідають у поїзд і...

У Світ Далекий мої країни мандрують за знаннями, цікавою роботою, за долею, романтикою, великими грішми. Дехто з яблуками їде на Галицький ринок до Львова.

Нанашко Яків якось писав мені до Львова: «Мой, братчику ти мій солоденький, пишу у Світ Далекий, щоб нагадати: давно тебе не бачив у нашому селі, і Кам'яне Поле не виділо, і наш сад колгоспний не видів, і Криниця Без Дна посеред монастирських румовищ, зарослих терном, де ти з ровесниками вигравав і програвав безкровні війни, не бачила, і гори навкružні, і ліси, і Білий потік, і могилки твоїх тата-мами на цвинтарі теж тебе давно не бачили. Ей, прошу тебе, не уподібнюйся тим гоноровим, що впадають у Далекий Світ, як камені у ковбури бездонних рік... І чи вони топляться у тій глибочині, чи перепливають її — село цього не знає, і жде вісток, і мучиться, і виглядає. Вони, ті, що спаніли, гадають, що як поробилися інженерами, докторами, слюсарями, професорами, електриками та іншими високими достойниками, то нібито в їхньому людському становленні нашої сільської участі нема чи нема в тому солі Кам'яного Поля. Ти ж бо, братчику, не гірше від мене знаєш, що це не так, усяке село, й наше також, дітей своїх оком татовим

стереже по тих містах гожих і по тих будовах гамірних, стереже оком татовим і сльозою материнською.

І сниться вам на великій землі, і під землею, і під водою, і в небі — скрізь сниться солоний білий камінь з Кам'яного Поля...»

Звідки, з чиїх чесних рук і через скільки рук прийшли слова про солоний білий камінь, який мама вставили, як ізмарагд, у свою зимову співанку?

Звідки, з яких країв, із котрих часів далеких прикотилося до Нанашка Якова слово про солоний камінь?

Хто знає, може, колись пращури зронили тее слово, а віки доносять відгомонам до наших вух застарілу новину про те, що на Кам'яному Полі при горі Веснярці білили соляні джерела?

Хто знає, може, солоний камінь випав з-поміж сторінок тасмничої книги Кам'яного Поля і мені доведеться його шукати?

Уперше я по-справжньому заглянув у тасмницю Кам'яного Поля років вісімнадцять тому. Втім, я торкався його таїни із самого дитинства, з пуп'янка: діти не лише народжувалися на Кам'яному Полі, вони на ньому й виростили. В мосму селі це була звичайна річ, ми тільки не вміємо помічати, що часом звичайне, буденне — це і є незбагненне, тасмниче і, щоб це зрозуміти, нам треба однієї днини вирости й помудріти.

Тасмне стало для мене явним тієї днини, коли після армійської служби, після першого університетського курсу й першої журналістської практики в районній газеті на Поділлі поїзд привіз мене до станції під Весняркою. Я закинув на плече свій студентський рюкзачок і, задихаючись від незвички, рушив угору Колійовою стежкою.

З вершини Веснярки відкривалося моє село, це було те місце на землі, про яке я мав право сказати, що «їду додому», хоч насправді дому як такого вже давно не існувало — після маминої смерті подвір'я пустувало й диміло зеленим буянням бур'янів.

В інший час село зустрічало мене то бубнами й весільними скрипками, то похоронними дзвонами, то меканням овець, то іржанням коней, то просто металевою музикою, яка, мов дріт, висотувалась іржаво із «Юстининоного когута» — так у селі називали репродуктор, який висів на стовпі навпроти колгоспної контори, — резиденції Головихи

Юстини. В інший час село під череп'яними дахами на схилах Веснярки здавалося мені отарою червоних і рудих овечок з барвистих дитячих снів: овечки розбрелися посеред садів — і пасе їх удень сонце, а вночі стереже місяць.

Сьогодні село зустрічало мене тишею; село поклато на губи палець і попереджувало: «Бережися-но, легіню, у тиші таїться, як зародок у яйці, тривога». Село повело очима, показуючи на плай, який відгалузився від Колійової стежки й наперекіс побіг униз на Монастирську толічку, а там, обминувши цегляні руїни церковці, келій і три кам'яні хрести, що попід пахи запалися у землю, плай вивів мій зір до Криниці Без Дна. Я колись про Криницю Без Дна оповім окремо, тепер тільки зауважу мимохідь, що вона живиться всіма потоками й ріками, криничками й чуркалами, які тільки є в Карпатах,— так принаймні переповідають старі бадіки в моєму селі,— й тому ніколи не висихає і не застоюється у ній вода, і вода в ній, самі розумієте, цілюща та живлюща. Та не будемо наперед говорити про те, що належить до таємної книги вод, я не маю часу підглянути бодай її першу сторінку, бо он червоно заходить сонце, а біля Криниці Без Дна бачу спершу дві постаті, вони крутять криничну корбу, то згинаючись, то випрямляючись, а біля них на відстані простягнутої руки стоїть третя людина, біля третьої — четверта, п'ята, десята, сота; тут вервечкою, як у журавлиному ключі, вишикувалося ціле село — старі й молоді, жінки і чоловіки, і навіть старшенькі дітлахи знайшли своє місце в загальній роботі; ключ починався від Криниці, звідси з рук у руки пливло відро з водою, і з Веснярки при сонці, що заходило, вода, яка вихлюпувалася з відра, здавалася розплавленим вогнем або червоним вином... аж поки відро не зникало поміж деревцями молодого саду, закладеного на лисих пустищах Кам'яного Поля.

Сад, його потужні й невидимі сили, що п'ють соки із надр землі й черпають листям, мов зеленими ополониками, сонячне світло, записані в таємній книзі зел і дерев, і нам сьогодні теж не вдасться туди заглянути, бо все має своє місце і свій час. Скажу лише, що журавлиний ключ і відро з водою нагадали мені про звістку, що долинула в мою практикантську районну газету на Поділлі. Писала мені з дому братова Аннуня (ніколи раніше не писала, ніде не писала, ніщо не писала, я ніколи не бачив, щоб вона брала в руки перо або ж олівець, а ось забаглоє їй уперше в житті, котре кінчалось, написати листа)... Отже, писала мені братова, що настала спека в нашому Міжгір'ї і палить усе на вугілля;

спека чи заблудилася поміж горами й не може, як сліпа курка, знайти вихід в інші краї, а чи якась відьма замурувала дощ у комині, а чи води в небі випаровуються від розпеченого Кам'яного Поля. «Досить того, Юрашку, що біда скрутила нас у баранячий ріг. Спека, щоправда, і в давніші часи залітала в наше Міжгір'я і теж пекла нас та сушила, але тоді був на неї рятунок: сунули люди з дзвінками, з корогами, з хрестами, зі священником попереду на гору Веснярку, щоб було ближче до бога, й вимолювали, випрошували в нього дощ. А якщо бог не помагав, то солтис сільський Данильчо Війтів Син зв'язував барана, клав його наперед себе на тархівку, встромляв ногу в стремено і їхав серед глупої ночі, щоб ніяке око — ні добре, ні зле, ні байдуже, ні цікаве — того не вздріло... Їхав солтис горбатий на верхи, десь аж під румунську границю до мольфара Олексі Потурая, що вмів видобувати з неба дощ, як ото люди добувають кресалом вогонь. Мольфар Потурай уже напевне селові помагав, він не був таким прошеним і гоноровим, як господь бог, і дощ випадав або через день, або через три, або через десять, і тоді Данильчо Війтів Син у першу неділю після дощу оголошував під церквою, що відвіз тому й тому чорного барана (ім'я мольфара під божим домом не пасувало згадувати, бо знався той з нечистими арідниками), а баран, звісна річ, коштує гроші. Данильчо клав на церковні сходи крисаню, сам сідав осторонь під смерекою, а газди — хто скільки міг — кидали в крисаню плату за чорного барана. Багацьке ніколи й ніде не пропадало. За гроші, зібрані під церквою, певно, не барана, а цілого вола можна було купити, та це не рахувалося: головне, що випав людям, зелу, деревам, птахам і рибама дощ.

Так, Юрашку, діялось колись, за царя Панька, коли в Косовачі сидів на старостві Ян Муляр, а у Варшаві — Ігнаци Мосціцький, нині ж мольфари виродилися, священника в селі нема, попід богом супутники літають. А сад сохне на пні. І ради нема...»

Лист братової Аннуні знайшов мене в районній редакції ще тиждень тому, а нині надвечір'ям люди сад поливали.

І я побіг до них, до мольфарів і богів одночасно.

З журавлиного ключа вишкутильгав мені навстріч Нашко Яків. Був Яків Розлуч високий і сухий, був він уже тоді білий увесь, босий, у полотняних ногавицях, у довгій, чересом туго перехопленій сорочці; був урочистий, очі світилися, а лоб краплився потом.

— Я знав, братчику солоденький, що ти приїдеш,— промовив, обіймаючи мене за плечі.— А ставай-но до корби, до колеса,— додав, скидаючи з моїх плечей студентський рюкзачок.

Новеньке колесо поскрипувало, «дзвони» в ньому грали жовтим в'яленим дубом; дашок гонтовий над Криницею і дерев'яна цеберка, кута обручами в колгоспній кузні,— теж нові. Зрештою, відколи себе пам'ятаю, Криницю Без Дна завжди доглядали любовно, міняли на валику поржавілі ланцюги й набивали дашок тесаними гонтами. На колишньому монастирському дворіщі все інше — ота церковця, оті келії, оті мури — оберталося у румовище, у тлін, заростало терням, а Криниця жила, вода була потрібна й косареві на луках, і плугатареві на Кам'яному Полі, і нам, малим, що поміж терням випасали кіз; Криниця Без Дна була потрібна Нанашкові Якову, який постійно й незмінно, ще з часів давніх, вважався її опікуном, і цей дашок гонтовий, і колесо нове, і дубове цямриння — його це дар і його праця.

Біля корби робота важка, бо Криницю не випадково назвали Без Дна, кований ланцюг метрів двадцять або й більше падає униз, у глибіню, а цеберка з водою, здається, впливає із самісіньких надр землі.

Після відра п'ятдесятого чи сотого, коли від корби запекли долоні, Нанашко Яків подолом сорочки витер мені з чола піт і шепнув на вухо, щоб тільки я чув і щоб тільки я знав:

— Ти хотів, Юрашку-братчику, дізнатися, чому білий камінь став солоним?

2

Золота бджілка облетіла кожную деревину, обцілувала її теплом, поманила леготом-вітром, але дерева стояли незворушні й чорні, бо знали, що бджола ще облудна й фальшива...

— Як вам живеться, Нанашку Якове? — спитав я, коли ми цієї провесни блукали з ним стежками колгоспного саду. Я не бачив старого цілу зиму, занудьгував за ним, за його казками й бесідами, за дивним світом, у якому він перебував. Розлуч не виявляв охоти до слова, шкутильгав поперед мене, налягаючи на праву ногу, яку прострілили ще в дитячі роки, коли Брусилів штурмом брав в австріяка Карпати, і своїми сумовито-сивими очима пестив торішне

забуте яблуко в листянім гнізді або ніжно-зелений пагінець трави, пробудженої сонцем.

Днина справді скидалася на золоту бджілку: тремтлива, ще трохи сонлива після зимової сплячки, але вже ясна, сонячна і вже виповнена рівним гулом праці. Десь бурчали, наче голодні ведмеді, трактори, десь ковалі видзеленькували молотками, та так видзеленькували тонко, часто й голосно, мовби Головиха Юстина замовила їм видовжити на ковадлі сонячні промені, десь раз попри раз вицвяхувала палка сокира об зав'ялу деревину, десь на Білому потоці, нібито знову повернулися на мить невеселі часи царя Панька, витраскував праник, глухо б'ючи по вереті, а голосно — по молодій провесняній воді. Я уявляв собі прачку з червоними голими колінами, червоними руками й з наготовленою відповіддю на гострому язичку, що, мовляв, дивуйтесь, або ж ні, а я не дурна пхати ціле рядно в пральну машину.

Нанашко Яків мовчав, а дерева знали: золота бджілка облудлива, іще можуть налетіти й напевне прилетять білі мухи, а досвітками та вечорами гарцюватимуть у саду на сивих конях морози-морозенки, й тому дерева в саду стояли байдужі, чорні, як намальовані на золотистому тлі й через те мовби несправжні: спали ще загуслі восени у них соки і ще земля не дихала...

— Дерева набираються мудрості із землі,— сказав Нанашко Яків і зупинився. Звичним рухом розкоркував боклажку, що завжди висіла у нього через плече, ковтнув скільки там вина — запахло яблуками, як восени.— Тепло он, пригріває, а дерева сплять, і жайворонки мовчать. Ще їхня година не вибила, іще сонце мідь не розпавило... з тієї-бо міді роблять голосні дзвіночки. А шкода, Юрашку, шкода, бо мав би ти нагоду послухати й вивідати, що живу я так, як жайворонок співає: усе вище та й вище прядеться його ниточка. Хто тільки-но знає, як сивому жайворонку прядеться і співається у голубому піднебесі... чи у високій старості? Може, й він жде смерті... Усяка ниточка рветься, навіть та, котра обвішана голосними дзвіночками.

Як вона, Нанашкова Смерть, мене розшукала у Львові серед громаддя сірих будинків, у переплетінні вузьких вулиць, у плині машин і бензинових хмар, як впустили її кам'яні леви, що ночами, мов пси, стережуть місто, як вона натрапила на мій будинок і на моє помешкання.

Я чув, як Нанашкова Смерть піднімалася сходами на мій поверх: цок-цок-цок! Здавалося, що вона бігла вгору, дрібно

вистукуючи каблуками, бо ось уже під дверима й натиснула гудзик електричного дзвінка.

Я відчинив двері, вона тицьнула мені в руки синій талончик і сказала: «Підпишіть. Вкажіть дату й годину. Тепер рівно двадцять друга...» — І простягнула телеграму.

Там було наклеєно три слова, власне, слова випалили чорними літерами на білому папері: «Умер Нанашко Яків».

Ой летіла куля...

Куля летіла сліпа.

Куля прошила грубезні львівські стіни, як лазер, і вцілила в мене. Бувалі фронтовики, котрі все знають про кулі звичайні, розривні й трасуючі, оповідають, що коли куля наздоганяє чоловіка або він сам біжить їй назустріч, то вона спершу валить його на землю, а вже потім видно: вбитий чоловік чи поранений. Я, правда, не впав, але хитнувся і поблід, а особа, що принесла телеграму, спитала: «Що з вами?» Потім ковзнула очима по випалених чорним вогнем словах і мило всміхнулася: «Господи, чи варто аж так переживати, — стиснула плечиками. — Він не сват вам і не брат, а тільки якийсь там нанашко, тобто хрещений батько. Й, певно, мохнатий був, старий, як світ... Старим треба вмирати, так у природі мудро заведено».

Ні, вона так не сказала, вона так подумала.

Вона була молода й через це про смерть могла думати легковажно. Вона стояла переді мною на сходовому майданчику тьмяно освітлена заплиженою лампою, у короткому чорному плащику й скептично пасла мене своїми очима. Її стрункі, міцні ноги у високих лакованих чобітках нетерпеливилися, переступали з місця на місце, і її руки, що теребили шкіряну торбинку для телеграм, теж нетерпеливилися; я знав, що це була дівчина з телеграфу, вона, мабуть, теж була в цьому впевнена... і разом з тим — це стояла переді мною молоденька... Нанашкова Смерть.

І, може, через те, що Нанашкова Смерть явилася мені в образі дівчини з телеграфу, яка вже збігала по сходах униз, або через те, що крізь відчинені балконні двері струмився до кабінету терпкий запах молодого листя, але досить того, що я насправду не повірив у Нанашкову Смерть. Я вірю у тисячі й мільйони інших смертей, у свою смерть вірю, але скажіть мені, чому посеред тиші, весняною порою, у теплі й у мирі, коли квітнуть яблуні, раптово вмирає чоловік, до якого я звик, що він вічний? Я здогадуюся, з яких джерел даю Нанашкові напитися живлющої водиці — з мого дитинства, з маминої віри, що він уміє обдурювати смерть. Її

віра — з біди. В моєї мами було одинадцяттеро дітей, і всі вони не добували на цьому світі й року (якось мама показували мені на цвинтарі одинадцять кущих могилок і три могили померлих її чоловіків, третя скраю — татова, могили були густо зарослі травою, трава буяла високо, підлита маминими сльозами, а коли народився я, дванадцята її дитина, то навмисне покликали кумувати Параску Свинчучку і Якова Розлуча, у яких діти водилися, як біб, в одного тільки Якова семеро синів і три доньки, і, мабуть, справедливо сільські жартуни Розлучеву хату називали Ноевим ковчегом: мовляв, після потопу Яків має ким заново населяти землю. Отож, куми, які мали щастя на дітей, щоб обдурити смерть, викупили мене в моїх тата-мами за дев'ять злотих і причислили до своєї живучої родини. А щоб не нести дитину «до хреста» через хатній поріг, об який, прощаючись, вдарялися одинадцять маленьких трун, то кума передала Якову сповиток через вікно.

Діялося це понад сорок років тому...

Тоді мою смерть Нанашко Яків обдурив, вона ж очікувала на мене з косою у снігах, а я уже був на воротах: ку-ку!

Чому ж тепер Нанашко Яків, який знав раду-пораду від чужих смертей, не обвів навколо пальця свою власну?

Усю ніч вигойдувався у поїзді Львів — Чернівці, вранці у славній Солянній Бані найняв таксі. Ген-ген за містом попросив водія зупинитися, вихопився з машини й пішов навмання толочити молоду озимину; шофер, певно, думав, що я з ночі п'яний або що я дивак, роздивований весняним ранком і розчулений-запаморочений зеленим вруном пшениць, бо волав хрипло вслід:

— Гей, недовго там! Лічильник не жде, він своє рахує!

Я утікав від цокання лічильника і від гамірливої дороги, що зрання носила на собі туди-сюди прудкі машини; я пробивався на середину поля, де в зеленому озері пшеничної тиші жайвір вибудував собі скляний палац; я тулився душею до палацових прозорих стін, вдивлявся у голубі його куполи й слухав, завмираючи, щоб, не дай боже, не почути посеред поля тільки тишу й більше нічого; я боявся також посеред пшениць наступити черевиком на поколені мідні дзвоники, бо пам'ятав свою розмову з

розмову з Нанашком

Яковом у колгоспному саду, коли днина випала, як золота бджілка, і Нанашко Яків хвалився, що він живе, мов жайвір із своїм дзвіночком, і ніхто тільки не знає, коли його нитка урветься.

Страхи мої були даремними, жайворонок сукав свою невидиму нитку високо над кришталевим палацом, і дзвоники його теж виявилися цілими, він чіпляв їх до нитки, вранішній вітер ними погойдував, і дзвоники сяли над полем золоті дукати.

— Живе він,— сказав я шоферові, повернувшись до машини.— Не може такого статися, щоб у старого чоловіка була молода смерть.

Шофер глянув на мене косо й підозріло.

Коли в небі десь лунко гримне, коли вибухають у кар'єрі заряди, коли в кінотеатрі на військовому фільмі екран після важкого пострілу навмисне гасне, тоді я мимохіть стулюю повіки й перед внутрішнім моїм зором постає мовби нереальне, мовби десь підглянуте на картині а чи прочитане й вистраждане видиво: серед гожого літа сорок п'ятого року мої тато на царинці, що була на краю Кам'яного Поля, жнуть серпом просо; тато жнуть, я вертаюся стежкою від Криниці Без Дна, несучи у фляжці свіжу воду, а мама, щойно переступивши домашній перелаз, квапляться до нас, женців, із полуденком.

І ще в цьому видиві є хтось третій... Третім був німецький гармаш, який за Весняркою прицілився з далекобійної гармати в мого тата.

Сонце зірвалося з неба й розкололося на друзки.

Земля диміла вирвою, а мама повзали по камінню, оббиваючи до крові коліна, й шептали... але так шептали, що люди, які збіглися на вибух, дерев'яніли: «Як то, Николаю мій, сталося, що ти просо сів, а я ніде зеренця не знайду?»

Відтоді Нанашко Яків часто почав навідуватися на наше осиротіле подвір'я: сьогодні приносив у рукавці свої знамениті на все село яблука-паперівки, вчора — гладущик меду, позавчора — просто кусень хліба в білій платниці.

Він завжди переступав наш поріг з дарунком і завжди переступав старим: я не пам'ятаю, щоб його засмагле на вітрах обличчя не краялося зморшкками, а його волосся та щоб не біліло снігом. Я навіть колись по-дитячому наївно спитав, чи був він завжди старим. Мама кивнули на мене погрозливо пальцем, мовляв, нерозумне твоє, парубче, запитання, а він повагом і без* образи, а може, й з гордістю відповів, що відповів, що так, Юрашку, я таким був, є і буду, мені нема

куди більше ані старіти, ані сивіти.

І я до цього звик; я звик до його веселої і здорової старості, до його накульгування на праву ногу; я ріс, а він зо-

ставався незмінним: кремезним, довгобразим, довговолосим і довговусим дідуганом; він був веселим, мій Нанашко Яків, і під вусом завжди носив для всякого, хто лише потребував, усмішку й добру придибашку.

Чому я кажу «був»?

Котрийсь із Нанашкових ровесників — сільських патріархів, що сиділи з палицями на східцях нового будинку найстаршого Розлучевого сина Онуфрія,— перший помітив мене на автобусній зупинці й дав знати Онуфрієві. Мав Онуфрій Якович уже за п'ятдесят років, хоч з вигляду даси йому набагато менше, певно, колгоспний сад, де він пропадає як літо, так і зиму, омолоджував його і знімав з плечей горбаті роки. Навіть у жалобі будучи, цей високий, прямий чоловік умів чарувати своєю зрілою чоловічою красою і нагадував Нанашка Якова з моїх дитячих років. Він простягнув мені на воротах долоню і сказав сумовитим басом:

— Добре, що приїхав, Юрашку, а телеграму я вдарив... Спорядили ми дедю у старій хаті.

Подвір'я глухо вирувало голосами.

І чомусь тепер, йдучи поміж людьми, пливучи в цьому стишеному гаморі, я був змушений повірити, що Нанашко Яків помер. Дотепер, усупереч здоровому глузду, зоріла в мені дитяча надія, що Нанашкова смерть несправжня, що нібито помер хтось інший і що досить мені проявитися на його воротах, як він зведеться з призьби й рушить поволі назустріч. Дива не сталося, Нанашка таки нема, його ще вчора ввечері спорядили на столі, і не він до мене, а я до нього поспішаю на останню зустріч. Я йшов попри нову хату, попри оборogi, через людські гурти, що розступалися... Я ловив краєм ока людські погляди і, на моє здивування, помічав у них причаєне сподівання, що, може, я, чоловік зі Львова, чимось допоможу старому Розлучеві, вони, певно, теж не вірили, що вічний і веселий Розлуч ні з того ні з сього забag собі померти.

— Ми спорядили дедю у старій хаті,— навіщось повторив Онуфрій Якович.— Йому там ліпше лежати... Так, так, йому там ліпше лежати,— я кивав головою... Усі в селі знали, що Нанашко Яків був прив'язаний до свого Ноєва ковчега; вона, стара хата, одна тільки й збереглася від обширної колись гражди Клима Розлуча, і тепер на місці стаєнь, хлівів, курників і повіток розкрислатився розлого сад, і «багацька», на дві половини, хата під почорнілим

гонтом горбилася та нишкла під його кронами, як під лопухом печериця.

Я теж любив стару Розлучеву хату, у ній, траплялося, і заночовував, забалакавшись із Нанашком до пізньої ночі. Він стелив мені на лаві біля вікна, і я засинав у пахучому осінньому мареві яблук під зітхання Нанашка й поскрипування старої хати; хата особливо скрипіла у вітряні осінні ночі, і тоді крізь сон мені здавалося, що пливу-гойдаюся у ковчезі і що то не хата скрипить у кутах, а уклучини весел. Нанашко Яків, вочевидь, не міг жити без її яблуневого духу і без її скрипу, тому навідріз відмовився переходити до нової великої хати найстаршого сина, до того «чворака» під шифером, що виріс над самою вулицею. Онуфрій Якович, пам'ятаю, огнівався було на батька (бо що в селі люди подумують?), ще, мовляв, скажуть, що я вас, дедю, відділив. А старий на те усміхався у вус, він не зважав на людські суди-пересуди в молодості, а в старості — тим луче. Не будеш, приміром, комусь там пояснювати, що він любить прості речі — липові жовті лави, важкі дубові столи, полицю на всю стіну з череп'яними мисками. Невістка ж Катерина заставила всі чотири покої та ще й «голубник» під дахом речами міськими, фарбованими й лакованими, а на м'якому міському ліжкові, чоловічку мій солоденький, гаразд і не виспишся — боки болять. Так посміхався з себе Нанашко Яків. І Онуфрій дав йому спокій.

— Дедя хотіли підкурювати сад...

Я не відразу втямив, що це говорить Онуфрій Якович, — басовитий його голос теж схожий на Нанашків, — і аж зупинився, шукаючи очима посеред дерев димної ватри, а насправді ж побачив тут і там розкидані купки сухого полину впереміж із торішніми коноплями. «Від коноплі, Юрашку, та від полину всякому хробакові в саду не солодко. До дусту фабричного вони звикають, а до полину й до конопель — ні, у них живе страх спадковий, полин і конопля, отже, найперший для саду лік», — навчав мене колись Нанашко Яків. Лік для садового дерева він знайшов, а від власної смерті... Сад он рожево цвіте й гуде бджолами, серед гілля пробують свої голосні цимбали синиці, дятел бубнить дзьобом об дупло, а може, це й не дятел, це, певно, майстри під хлівцем тешуть труну й забивають у суху дошку гвіздки...

Аж тепер у розквітлому саду поміж деревами й поміж людьми я зачув, як біля серця обірвалася струна, до цього часу натягнута, мов тятива, до краю; боляче ударили по

струні майстри, що тесали труну, в грудях ураз напекло вогнем, до горла підкотився клубок, а у вухах обізвалося жалібне: «Ой дедику мій, дедику мій срібний, дедику мій любий, ой дедику мій пишний, дедику мальований! Як ти нас засмутив... нам журоньку завдав! Ой устань, заговори, нас, смутних, розвесели». І я відчув, що плач кипить у мені, що ось-ось впаду на купку сухого полину й заб'юся у риданні.

Ой полине мій гіркий, полине...

Нанашко Яків лежав на білому обрусі, на вишиваній подушці, у киптарі, в червоних ногавицях і постолах: виявилось, що він тримав у скрині про запас «вберю на смерть» і заповідав у ній себе поховати. Нанашко Яків лежав як живий, на горбоносому лиці не застигло ні подиву, що смерть підкралася несподівано, ні жалю за життям; по боках стола потріскували в поставцях грубі воскові свічі, а за ними, як почесна варта, кам'яніли лица сімох його синів. Більше в хаті нікого не було. Тільки сини без невісток і без онуків, та ще, правда, у ногах схилилася на стіл Вуйна Парасолька. Вона тут одна чужа, всі ж інші — свої і чужі — гурмилися у сінях та наперед хати, а тут зібралися лише сини, я теж вважався його сином, бо Нанашко Яків колись «купив мене» мовби для свого роду, і тепер виглядало, що він навмисне залишив нас біля себе на раду; і коли б не моргання свічок та не запах ярого воску, то могло здатися, що старий Розлуч зараз поворухнеться, кліпне хитро правою повікою, як це умів робити за життя, й промовить: «Ось і добре, що купно зібралися, і Юрашко з вами... Тільки ти, Юрашку-братчику, не плач, я, бігме, міг жити ще сто років або й двіста, мене ж нічого не боліло, уся біда, що я забув накрутити свій дзигарок...»

Вуйна Парасолька голосила:

Йой Якове, місяцю срібно-білий,
Куди ти їдеш, куди відпливаєш,
В які краї, в які світи близькі?
І хто нам буде день при дні світити?
Хто по вулиці піде і її розвеселить?
Хто дитя по головоїці погладить?
Хто старому з плечей ваготу зніме, як жорна?
Хто вдовину журу розвіє?
Хто начальникам правду до очей викаже?
Хто май-дівку за цицьку щипне?..

Комусь чужому, тому, хто не знав Нанашка Якова близько, Парасольчине голосіння здалось би хулою, і можна було очікувати, що Онуфрій Якович зараз цитькне на Вуйну

Парасольку: мовляв, а вмовкни-но, козо; а Онуфрій же похитував у такт головою, немовби з кожним її словом погоджувався, і старі бадіки в саду й наперед хати теж похитували ствердно головами: Вуйна Парасолька виспівувала правду. І в міру того, як люди осягали правду, в очах Онуфрія Яковича прояснювались сірі озерця, біля вуст брижилися веселі смішинки. Я потерпав, що Нанашкові сини разом із найстаршим Онуфрієм зараз розреготуться. Якби так навіть і сталося, то це був би регіт над смертю, я теж бачу Нанашка живим... Он кривуляє він сільською вулицею з незмінною боклажкою, повною яблучного вина, через плече; кривуляє Нанашко й напrawdę не минає ні школярика, ні дівчини, ні вдови, ні ровесника, ні молодиці.

Вуйна Парасолька далі виплакувала, щоб він вернувся з далекої дороги; Вуйна Парасолька плакала без завивання і без сліз, її очі при цьому зблискували бісиками, а зморшки, як борозенки дощовою водою, іскрилися сміхом; я теж поволі забував, що ще кілька буквально хвилин тому мало не вибухнув плачем, а тепер ось сльози в мене висохли. Вуйнине голосіння пригадало мамину науку, що не випадає плакати за людину, яка прожила довге й чесне життя, честь-бо вділяється при народженні так само, як талант або як розум. А честь, сину, схожа на сувій білого полотна, котре, йдучи по житті, чоловік розстеляє на своїй дорозі, нема гіршого, коли полотна комусь забракне, коли обрізане воно й потолочене. За тим чоловіком треба плакати, бо марно жив і свого призначення на землі не сповнив.

А Вуйна Парасолька кликала:

Ой чи чуєш, Якове, як скрипки на толічках грають?
Ой чи чуєш, Якове, як дівки веселі співають?
Вернися, Якове, місяцю наш срібний...

Я сидів на липовому бервені під тією ж грушею, під якою любив відпочивати Нанашко Яків; він, бувало, у спекотне полудне або в неділю дрімав отут сидючи, спершись плечима об репавий теплий стовбур, і коли часом я заставав його в такій позі, то думав, що старий, мабуть, не спить, а слухає, як нуртують у грушці соки; він і зараз мовби сидів поруч зі мною, я мовби бачив його назад відхилену голову, вітер бавився пасмами довгого волосся, і воно, як срібна павутина, засновувало йому вид; він тут був, він тут лишиться назавжди. Люди вмирають, але не щезають безслідно, нам тільки здається, що вони щезають: ми — їхнє продовження, ми — часточка у вічному коловороті, ми не самі по

собі, а зв'язані, злютовані з минулим і майбутнім, з мертвими і з тими, що ще не народилися. Нанашко Яків мав заплющені очі, але сон обійшов його колом поза воринням, бо вії, здавалося, тремтіли. «Ось ти тут, братчику солоденький, подумав... а майнула в твоїй голові думка про те, що ми зв'язані, злютовані з майбутнім і минулим,— заговорив Нанашко Яків. Коли заговорив? Тепер? Колись? Це давня, мабуть, наша бесіда.— А минуле, братчику, це не завжди ясний ранок, це може бути й горобина ніч, і ти, щоб простувати білими чесними полотнами, про які говорила твоя небіжка-мама, мусиш боротися і моцуватися з минулим ціле життя, як я, скажімо. Я з минулим розпочав битися тієї давньої весняної днини, коли улюблений і розпещений мого вітця кінь, звали його Лебедем... (Це був красень не нашої породи, а куплений десь на долах тонконогий білий красень, якого отець мій ніколи не запрягав ні до воза, ні до саней, тримаючи його тільки під сідло)... Отож, братчику солоденький, оцей білий пещенець угатив, що мав моці, кованим копитом господаря у груди, і впав мій вітець без віддиху, залившись кривавою бурячанкою. Не скажу, чи сталося це в середу, чи в четвер, чи тоді вже відквітали сади, а чи лише розпочинали, зате пам'ятаю, що на цілий широкий світ кували зозулі; я мовби, чуєш, братчику солоденький, вигулькнув з каламутної повені й уперше почув, як кують зозулі. Білий кінь одним ударом увільнив мене від ваготи, яку досі двигав у собі і на собі, й оберіг від ненависті: білий кінь опісля жив у моїй стайні десять весен, і я догоджав йому, власноручно годував вівсом і напував, він згинув від старості в цісарських почестях, так і не зазнавши хомути. Маєш, Юрашку, слухність, маєш... Ми пов'язані з минулим і майбутнім, під «ми» розумію теперішність, і, навіть борючись з минулим, що схоже на темну ніч, ми повинні йому теж, минулому, завдячувати, що воно було, бо на противагу чорному вчимось бути світлими. Та я хотів не про це... Я хотів сказати, що смерті випадають різні й не варто їх тепер, мабуть, перечисляти... Смерть же мого вітця Клима Розлуча не була для мене кінцем світу чи бодай гіркою сльозою про людське око. Я не вмів та й не хотів фальшивити: вмер — то й умер, царство, як говориться, йому небесне.

Може бути, що байдужість — синівський мій гріх, як зарубаний карб на дубовому одвірку, темніє дотепер... Але я був молодий і нічого не міг з собою зробити: не любив я свого вітця змалку, ходив під його рукою, як у чужому хомуті.

Не пам'ятаю точно, коли знелюбив його.

Може, це сталося тієї днини, коли, малим ще будучи, виміняв на ганчір'я у міняйла... Ні, не «Кобзар» виміняв і не толстовські творіння, не ніцшеанських заратустрів, не античні трагедії, усе це згодом, братчику мій солоденький, загостило до мене. А тоді я виміняв за катрани-ганчір'я книжечку Андерсена про диких лебедів; пам'ятаєш Андерсенів зачин, що далеко-далеко, у тій країні, куди від нас на зиму відлітають ластівки, жив король. У нього було одинадцять синів і донечка Ельза. Пам'ятаєш? Але де... Що для тебе Гансові дикі лебеді, казочка це й не більше, ти мав інші празники — мамину співанку й татове ласкаве слово, мене ж узяли на крила андерсенівські лебеді, підняли над дєдьовою тісною граждою й відкрили світ. Я забанував за білим світом і за дівчинкою Ельзою, що мала біле волоссячко й сині оченята; я плакав над книжечкою... І її, книжечку, обожнював, це не були просто зшиті докупи паперові карточки, був це ключ до королівства, де живе синьоока дівчинка з незвичним іменем Ельза.

Я читав книжку під курником (світило на розкриті сторінки сонце) й, захопившись, не помітив, як сонце заступила тінь — виріс переді мною вітець; він, певно, зачув нутром небезпеку, вона виписалася на моєму обличчі, бо вихопив книжечку з рук і шматував, і топтав, і розвіював її за вітром; клапті паперу білили під курником, немовби тут вовки справляли тризну над дикими лебедями; я плакав за білими лебедями і за мамою, що лежала на цвинтарі й через те не зможу їй поскаржитися; вітець гладив мене по голові й казав, що книжки не для мене, книжки призначені для слинявих панків і поповичів, їм з книжки їсти хліб, а ми, слава богу, Королі, ми сидимо на газдівстві, по ньому, вітцеві, це добро я успадкую. «Запам'ятай, — казав, — ми дуби над повзучим жерепом, ми ростемо високо й гойно...»

Ох, як мені тоді баглося вкусити його за руку, якою він мене гладив, і не зробив цього лише зі страху перед биттям; я, підліток, тоді по-інакшому глянув на тісну гражду, повну комор, повіток, хлівів, перенаселену кіньми, коровами, вівцями, телятами, свиньми, дробом різним, я уздрів її мовби з висоти польоту птаха, й вона мені видалася величезною купиною, в якій метушилася й повзала комашня. У купині я теж був нікчемною і безкрилою комахою, що не вміла та й не прагла перелізти через високий паркан; той ненависний паркан, ті вітцеві статки-мастки відмежовували

мене від широкого звабного світу й замурували у гражді. То було для мене дивовижне відкриття, я не міг пояснити самому собі, до чого прагну, бажання нуртували в мені неясні, підспудні, зате знав достеменно, що гражду нашу разом із вітцем зненавидів і що буду пробувати інакше жити.

Згодом я пізнав науку скритності, і татуньо більше ніколи не заставав мене над книжкою, хоч читав я одну за одною, потайно визичуючи у вчителя Олекси Сав'юка, котрому збаламучені газди якось увечері накинули на голову мішок й понесли нібито топити в Білий потік: учитель погрожував цісарськими штрафами за невідвідування дітлахами школи. «Темнота ж,— скаржився мені Сав'юк, як дорослому.— Я їхніх дітлахів горну до знання, а карами цісарськими тільки лякав, бо, якщо по правді, то нашому цісареві-татунцеві гуцульські сини до 'дного місця. А вони, громадяни вдячні, мене в мішок: «А не руш, професоре, дітлашню, бо шляк тя трафить, вони нам коло хати потрібні. Книжкою один з другим хліба не добуде, хліб — із коси, з долота, з серпа, з сокири». Отак вони мені вповідали, поки сидів у мішку. Це татунцьо твій, мудрагелик, що розуми всі поїв, газдів підмовив, боявся, щоб не зменшилося у гражді робочих рук; відомо-бо: чим голови тупіші — тим шиї гнучкіші».

Другий раз... друга крапля ненависті до татуня запеклася у серці тієї днини, коли він тицьнув мені в руки виплетений з сирої шкіри батіг і казав відсинцювати наймита Микиту Торбаря. Власне, Микита писався Давидюком, але родове прізвище в селі давно забули, його старий тато жебракував з торбою по навкружних селах, щоб не спухнути з голоду. Торбарем кликали й сина, дарма що хлопець змалку заробляв хліб насущний у нашій гражді: спершу підпаском на полонині, спузарем біля ватри, а потім з кіньми на царинках та по фірманках. То був кремезний, тихий легінь, але до роботи лютий, як віл, і татуньо не раз хвалив його і навіть зрідка вирізняв з-поміж іншої челяді якимось там зайвим грецарем. Микита наклав головою десь в італійських горах за цапову душу та за велику Австро-Угорщину, хай земля буде йому пером, бо не винен він у вояцькій своїй смерті; він дотепер чипить перед моїми очима, знічений і засоромлений, з довгими опущеними руками, з віддутою пазухою, повною яєць. Якраз за крадені яйця, визбирані з курячих гнізд, татуньо й сотворили над ним посеред гражди прилюдне судилище; татуня не обходило,

що Микита визбивав яйця для хворої на сухоти мами, газда хотів дати челяді наочну науку: «А не руш один з другим бодай соломинки моєї, бо руки тобі викручу». Він, малий на зріст, кістлявий, червонолиций,— я і мої сини вдалися у рід моєї матері,— отже, він, малий, кістлявий і роботою теж висушений, кружляв навколо Микити, як кіт навколо сала, потім виймав з пазухи по яйцеві, розбивав їх об його чоло й виливав легіневі на голову; яечня стікала по Микитиному волоссю, по лиці, капала на плечі, а він, Микита, й не рушився з місця, він стовпенів, мовби по коліна запався у землю. Челядь потупила очі, ніхто не зважився бодай словом перечити газді, всі вони від татуня залежали, і я теж не перечив, лише закусив губи, мені тоді минуло чотирнадцять років, це діялося перед першою світовою війною, коли сербський студент уже вилив кулю на принца Фердинанда... Я не перечив доти, доки татуньо не тицьнули мені в долоні пужално й не повеліли дати злодієві десять батогів; я стискав грабове пужално, аж здавалося, вичавлював з нього, сухого, сік, і раптом напала на мене охота свиснути батогом замість Микити рідного татунця, а він мос вагання витовмачив на свій лад: «Ги-ги,— шкірив зуби,— боїшся, неборе, рушити Микиту, бо він нібито більший і гейби сильніший? А ти, хло', не бійся, сильніший той, чия правда зверху. Ти мусиш цього раз і назавжди навчитися... Ти мусиш показати лайдакам, що правда твоя зверху, і не дозволиш себе обкрадати. Най во'ти тебе, спадкоємця мого, віднині бояться, бо де страх — там робота й покора. А тому — бий!»

Я жбурнув батіг пріч... пріч від спокуси, й був замість Микити батогом значений, цілий місяць сині пруги не сходили з плечей, пруги в душі zostалися назавжди. Так вони й не загоїлися, з роками, може, стали болючішими. Уже після першої світової війни, дорослим легінем, я перевалив Колійовою стежкою через Веснярку, сів на поїзд — утік від татуня, його статків, його науки батогової: я не уявляв, як і на що буду жити без татуня і без його гражди. На другий день жандарми впіймали втікача в Бистричанах, закували в ланцюжки й цюпасом припровадили в село. Татуньо, може, вперше наді мною зажурилися, і не сварили, і не били, лише зорили на мене, скованого ланцюжками, й казали, що даремно я стратив мільйони марок на прогулянку до Бистричан, він знайде мене під землею і під водою. «Ніде, сину, не сховасшся від мене і від нашої гражди. Отак...»

Він, певно, любив мене... Той чоловік, певно, жадав мені добра по-своєму.

Білий кінь ударом копита, як змахом жалистої шаблі, відразу розрізав усі вузли: по татові ревли тужно трембіти і плакали на дзвіниці дзвони.

ПЕРША ПРИТЧА НАНАШКА ЯКОВА

Був собі, жив собі король, у котрого росли три сини, як голубойки сиві. Коли настав для королевичів час вирушати у світ, щоб набиратися розуму, старий король покликав їх до себе й сказав:

— Бігме, тяжко з вами розлучатися, але сідлайте, сини мої любі, борзих коней, беріть із собою найконечніше й найнеобхідніше, та хай вам рушником простелиться дорога.

Старший королевич узяв ясну зброю.

Середущий — гроші й перли-самоцвіти.

А молодший заткнув за околочку крисані журавлине перо, яке підняв у лузі, де попасаку свого коня.

І поїхали королевичі у світи. Далеко вони їхали чи близько, ніхто цього точно сказати не може, бо світи — це тисячі доріг і стежок, клубок добра й зла, чорного й білого, червоного й жовтого, зеленого й синього — спробуй тут відшукати найпевнішу дорогу, на якій запасешся розумом. Старший королевич обрав дорогу вояцьку, бо світ зачудував його просторами і красою — намислив він гострою зброєю світ завоювати й прилучити його до свого королівства. «У мечі, — казав він своїм воеводам, — увесь розум». Але на меч, як це завжди трапляється, знайшовся меч, і впав десь посіченим невдаха-завойовник посеред чистого поля. Вороння тут же виклювало йому очі, а гаддя сповзлося з усіх-усюдів і звилло в черепі гніздо.

Середущий пішов дорогою тихою, де замок висить на замку, де погляд, слово, цілунок, зітхання зважуються золотом; він роздав гроші в борг під векселі й почав ждати процентів. Гроші, справді, родили гроші. І так середущий королевич робленням і множенням скарбу захопився, що невдовзі забув про батька-короля, про вітцівщину, і навіть випала з пам'яті дорога додому. Він не пам'ятав: на сході її шукати чи на заході. На сволоку в його палатах було викарбувано: «І дурний з набитим гаманцем — мудрий».

А наймолодший королевич після довгих мандрів вернувся додому.

— Як тобі, сину, вдалося збороти зваби, якими тебе манив світ? — запитував його батько-король.

Син уклонився низько й відповів:

— Я бачив, як умирали завойовники, і видів, як нищили лицарі, піддавшись спокусі розкошів. Це була для мене наука.

— Хіба не брала тебе охота зажити завойовницької слави або ж володіти незліченними скарбами?

— Що тут довго говорити, батьку. Людина слаба, спокуса нипає за нею, як тінь у жнивну пору. Та кожного разу, коли я був готовий учинити помилку, торкався журавлиного пера, яке носив за околичкою крисані. Воно нагадувало мені, що хоч журавлі відлітають у теплі краї, але завжди повертаються додому. Велика мудрість таїться, батьку, у вірності.

3

Напередодні тридцятирічного ювілею Перемоги нас, групу письменників, везли автобусом мокрими вулицями Нового Львова, де рідко здибаєш стару людину, де тротуари, вулиці, яри і пагорки, оці веселі нові будинки, що пагорби вивершують, теж, мабуть, належать чи не винятково молодим, де цвіли ранні черешні, абрикоси й черемха — деревця ці по-юному ледве сягали вікон перших поверхів; нас везли довго крізь дощ, попід не по-квітневому низькими хмарами, що сунули над містом, зачіпаючись об його шпилі, і я підозріваю, що шофер навмисне не квапився, він розрахував час, щоб ми потрапили на його завод рівно на ту годину, коли дівчата в білих халатах пообідають і посідають рядочком у просторому червоному кутку й приготуються слухати наші фронтові вірші та спогади про пережите, перегорьоване на війні. Підстаркуватий, але горластий і метушливий парторг цеху, що походив, як він сам хвалився, з колишніх піхотних підполковників, представляв нас робітницям величаво й пишно, що здавалося, мовби він перенісся уявою на любий його серцю військовий плац, де й доповідав генералу, що цілком випадково залучив до виховної роботи кількох літераторів; сам, напевно, фронтовик, парторг гострив увагу молоденьких робітниць, для яких фронт і війна видавалися неймовірно далекими, вичитаними хіба що у книжках та ще побаченими у кінофільмах... Гострив, отже, увагу не так на літературних ужинках, як на наших військових званнях і фронтових заслугах. І все було гладко й палко в підполковникових устах доти, доки не дійшла черга до мене, тут він утратив ритм, зам'явся і через це розсердився на себе й по-

червонів, слова порозкочувалися попід стільцями, і він збирав їх, непевні й безбарвні, по одному; я розумів його, підполковникові було незвично й, напевно, образливо, що цей сивий уже й немолодий чоловік чомусь, бачите, обійшов війну ташкентським тиловим колом та десятою дорогою і через це ніколи не носив ні майорських, ні капітанських, ні бодай лейтенантських погон; я бачив, що сумна ця обставина викресала в нього жалість, і він заледве по-людському не поспівчував: «У житті ви, чоловіче, багато втратили, не побувавши на передовій». Очевидно, парторг мав рацію, але що я міг зробити? Я так і почав, коли настала моя черга говорити... я довірливо признався дівчатам, що коли вибухла війна, то мені тільки-но починався одинадцятий рік і через те належу до покоління, про котре кажуть, що воно не знало дитинства. Нам тепер за сорок, а тоді мої мама оплакували мене й моїх ровесників, що ростете, голуб'ята, з червоного й чорного, ходите в червоному й чорному, дихаєте червоним і чорним, сніться вам червоні й чорні сні і, навіть доживши до білої дідовизни, однаково будете носити в утробі, у крові, в помислах, у снах, у роботі... будете заклято носити червоне й чорне, бо на вас, ластів'ята, карби, вам тяжко буде рости, вік ваш чутливий, як папірець, на якому кожна рисочка і плямочка карбується і зостається.

Не беруся сьогодні витлумачувати, що розуміли мої мама під червоним і чорним: вогонь і дим, кров і смерть, ненависть і журбу, лемент і стогін? А може, все це вони разом уклали в один восний сніп, який перев'язували конкретним перевеслом? Ішли мої мама понад берегом Білого потоку, йшли мої мама краєм Кам'яного Поля, а на тому краєчку сільські ткачі, серед них мама також, стелили й сушили щойно зняті з верстатів та виполоскані у воді чорні й червоні рядна, які в наших околицях називають веретами; ще й сьогодні, коли по-дитячому міцно стулю повіки, з далекої даліни, з минувшини повертається наше Кам'яне Поле, устелене червоними й чорними веретами. На нас, босоногу ватагу, старші поклали ці верети стерегти, сушити, а ввечері приносити їх додому; верети були м'які, пахли вівцями й міським духом німецьких, роздобутих у Косовачі, фарб, і нас, може, до згину кортіло покачатися на них, на веретах, однак не пригадую, щоб хтось зважися сей гріх учинити. Найдивніше, що нам ніхто цього не забороняв і ніхто за гріх не погрожував ні паском, ні бучком та іншими карами. Заборона вважалася само собою зрозуміла, можеш качатися один з другим на полотнах і по веретах білених, а по чорному

й червоному — ні; нас, напевно, стримували самі кольори, вони, може, промовляли болем і смутком, входили в наші єства, як входили воєнні дні... входили, щоб більше ніколи не вийти. Коли, бувало, вкладали верети в бесаги й тато завтра рано-вранці понипають через Веснярку на доли, обминаючи чати шущполіцаїв, щоб обміняти мамину працю на кукурудзу або квасолу, мама говорили, що нібито саме Кам'яне Поле через червоне й чорне явило нам у цю трудну воєнну часину глибинну свою душу.

Як ми могли не вірити своїм матерям, коли в той важкий сорок другий рік у навколишніх селах немало людей падало з голоду, як утлі житні колоски? Тоді ми молилися Полеві Кам'яному, що в лиху годину нас не забувало, що в біду голодну порятувало.

Свята олжа...

Вся молитва була виткана з олжі. В моєму селі справіку сиділи ткачі, гончарі, різьбярі, мосяжники, ковалі, бондарі — нас, отже, віддавна годували ремесла, а батька мого, як я вже писав, «тримали на світі» кінська робота та Кам'яне Поле, ті вузькі царинки, які вздовж і впоперек краяли міжгір'я над Білим потоком, родили лише картоплю, як біб, овес, просо, бідне жито та ще кукурудзу. Врожаю не вистачало й до різдва, а все ж мої краяни пов'язували своє щастя і нещастя з Кам'яним Полею: то була мовби їхня основа, підвалини. Розумієте?..

Ніхто не відповів, білі дівчатка притихли, а горластий парторг із колишніх піхотних підполковників брав мене з собою у розвідку...

Є на краю Кам'яного Поля місце нелюдиме, закляте й жалобне водночас — старий цвинтар, який лишився з минулого сторіччя, коли в горах косила людей холерна смерть; якась милосердна рука посадила на цвинтарі малину й ожину... Посадила, певно, при сонці ясному і в теплий дощ, бо тепер це суцільне плетиво зелених батогів, сухого бадилля, колючок, листя — дике буяння зелені, в яке пізнім літом густо вкраплюються сині й червоні грона ягід. Ніхто і ніколи малинник не стеріг, ніхто не обпальковував колючим дротом — його лише від худобини обгородили воринням, — та мені не доводилося бачити, щоб хтось із хлопчаків або й парубків полакомився на ягоду чи на сніпок паші для кози. У Садовій Полянці існував неписаний закон: нічого зі старого цвинтаря не рушати, бо все, що там росте й дозріває, належить холерним душам, котрі покинули життя на

землі — як би тепер сказали, безпланово, — і їх досі не приймали ані до пекла, ані до чистилища, ані до раю, і душі мусять сидіти на цьому обгородженому воринням малинику до судного дня. Мої країни двічі на рік — у свят-вечір і під «зелену неділю» — пробували вблагати небесні сили змилосердитися над душами й учинити над ними суд-розправу, щоб вони розлетілися, куди їм буде призначено: кожна родина ліпила на вориння, що навколо цвинтаря, свічку. Жахне це було для нас, малих, видовище... жахне й красиве. У тихому вечорі горів, світився у темряві велетенський вінок.

І тільки один чоловік з усього села дозволяв собі порушувати табу холерного цвинтаря. Був це Данило Данилюк, або ж Данильчо Війтів Син — так його звали по-вуличному, — перший у селі багач.

Переповідали, що його батько ходив у війтах ще за цісаря Франца-Йосифа, а син посів сільську владу за Юзефа Пілсудського, власне, я й запам'ятав його з часів володарювання царя Панька.

Був це чоловік, як кажуть, грубо витесаний, з квадратним обличчям, горбатий, повний ведмежої сили, і за це, мабуть, його в селі не на жарт побоювалися, а не лише за успадковане війтівство. А ще Данильчо Війтів Син славився своєю скупістю: чи нипав він пішки, чи їхав верхи конем або ж на возі, його очі постійно нишпорили, як миші, бігали по дорозі, винюхували то іржавий цвях, то підкову, то гудзик. Оповідали, що коли йому випадала потреба їхати в містечко Гуцульське чи до Косовача візком або ж у сідлі, то сердега без числа разів зупиняв коня, підбираючи в бесаги якусь знахідку. Любив Данильчо Війтів Син усе дармове, не минав і ожину з холерного цвинтаря. Бувало, ми, сільські збитошники, із тасмним острахом стежили, як він набивав ягодами зубатий рот, як швидко ворушилася й ходила, мов жорновий камінь, його широка щелепа, і причаєно ждали, що ось-ось лусне в нього грім, що здимить він чорним димом, що западеться під землю. А тим часом нічого такого не траплялося, Данильчо Війтів Син поволеньки виповзав із гущак, витирав синій рот шматинною і дибав вузькою та крутою дорогою до своєї гражди, що височіла мало не на самій вершині Веснярки. Вдома ми намагалися, певна річ, якось вивідати в родичів, чому з Данильчом на холерному цвинтарі нічого не сталося, і нам відповідали коротко і ясно: «Данильчо має домашнього чорта. Той 'го береже від усього».

Данильчо Війтів Син, його домашній чорт і гражда, повна

всякого добра — потрібного і зайвого,— проіснували до сорок восьмого року, поки мої країни не загадали організуватися у колгосп. Тоді й настав Данильчові кінець: відібрали в нього полонини, ліси, худобу й двадцять моргів царинки на Кам'яному Полі. Старий до певного часу виношував потаємну надію, як яйце під пахвою, що колгосп, а з ним і нові порядки, які запанували в міжгір'ї після війни, триватимуть недовго. Додавали патиччя до цієї марновірної ватри боївкарі із сотні УПА, якою верховодив недовчений в університеті його ж таки синок Мирон. Сотня навідувалась до гражди темними ночами, поїдала Данильчових кабанчиків і овечок, замість плати Мирчо обіцяв татунцеві прирештєтя нової війни, на цей раз уже «совітів» з американцями.

Американці чомусь забарилися, сотня Мирчова весняного надвечір'я справді підкралася до плугатарів, що орали Данильчову царинку; перестрілка тривала недовго, бо в орачів на чепігах висіли автомати й рушницї, до того ж їм на поміч прибігло село, й вояки Мирча Данилюка зeszли в темряві, як справжні чорти. Наступного ранку на свою ораницю прийшов Данильчо Війтів Син; він стояв перед людьми у свіжій борозні зігнутий горбом удвоє, босий, з бесагами через плече, плюгавий у своїй бридкій старості й зовсім нікому вже не страшний, дарма що домашнього його чорта не усупільнили.

— Ага, то шляк вас, бідаків, що царину мою покавальцювали, не трафив! — випльовував він прокляття.— То далі орете мою нивку... А хлопці мого Мирча, значить, вас не вистріляли?!

— А не вистріляли, як бачите,— хтось з орачів відповів.— Нас Поле Кам'яне вберегло від їхніх куль... А наші кулі ловили їхні кулі на лету й розплющували враже залізо, що падало в бур'яни.

— То таки ви, голодранці, віднині загаздуєте на моїх царинках? — допитувався старий.

Колгоспники одказували:

— Та, виходить, що ми. Кому ще більше?

— А я?

Відчувався, певно, у цьому наївному запитанні чорний біль, щоб ніхто з молодих колгоспників не відповів те, що належалося б відповісти старому багачеві. Вони могли тільки дивуватися, що Данильчо не побивається ні за двома розлогими полонинами, ні за розмаєм лісів, ні за турмами овець, а ось за Кам'яним Полем він жалує, хоч, правду кажучи, ца-

ринки не вельми й примножували його статки, особливо після війни, коли з гражди розбіглася челядь.

Так і стовбичив він посеред поля, поки котрийсь із молодиків не взяв його під руку та й не вивів на дорогу.

— Уступіться звідси, газдо. Своє ви відгадували.

— Та виджу, що відгадував... Лише я без поля нічо' не значу навіть у власних очах, а в людських очах тим більше. Я без Кам'яного Поля не Данильчо Війтів Син, не чоловік...

Його ніхто не розраджував, у Данильча, зрештою, тому й забрали царину на Кам'яному Полі, щоб він більше не був Війтовим Сином.

Старий, не дочекавшись відповіді й розради, повернувся і тяжко пошкандибав геть: на горбатих своїх плечах немовби двигав цілу гору, яка гнула-пригинала його до самої землі.

А в полудне покотилася від воріт до воріт новина, що Данильчо повісився на ворині холерного цвинтаря. З його бесаг витрусили зубок від борони, який, мабуть, старий підняв, уже йдучи на смерть. Домашній чорт нашіптував на вухо: «А повішся, Данильчо, з того всього, бо нема виходу», а багацька рука тим часом піднімала з пилу зубок від борони.

Данильча закопали на цьому ж таки цвинтарі попри саме вориння, а щоб його самогубська душа не виходила в село, на гори, в Кам'яне Поле та щоб не шкодила ні людині, ні худобині, ні зелу, ні водам чистим, ні деревам у саду, хтось обгородив його могилу високим плотом.

...Вуйна Парасолька, нашіптуючи мені на вухо цю давню й уже призабуту в селі історію, просила:

— Якщо колись, Юрашку, зберешся писати про Кам'яне Поле, то признайся чесному світові, що дві сили нашого поля нуртували в глибинних жилах, у камені дикому, у грудці родючій: перша — сила ярова і ясна, бо родила просо, кукурудзу, бідне жито й таких чоловіків, як Нанашко Яків; друга була темною, вона робила людей захланними і скупими, а царинки засівала гірчаками й будяками. Люди псувалися зсередини, як гнілі зубки часнику. З-поміж гнилих і смердючих зубків виплодився Данильчо Війтів Син.

Головиха Юстина, та сама Юстинка Воробець, яку мама при її народженні помастила медом і через те сільські легіні липли до неї безтямно, а вона обрала собі за чоловіка прикордонного старшину Колоколова, котрий тепер у колгоспі бригадиром тракторної бригади... та сама Юстина Миколаївна, на яку й понині оглядаються чоловіки, дарма що їй уже півста років сріблять коси, а художники ловлять у її суворих

і тонких рисах чорняву іконописну красу, інколи попереджає: «На цимбалах Кам'яне Поле не перепливеш». Це означає, що треба наперед і довго готуватися до важкої роботи. Бо чому б поле називали Кам'яним?

4

Кажуть, що радість берегами не обступиш і не обгородиш, а Яків Розлуч товче собою у хаті, ввійманий чотирма стінами; Яків радість стінами глушить і не дає їй розтектися ні струмком, ні рікою, бо радість — великий гріх, тепер йому пасує журбити або ж про людське око вдавати, що він виповнений журбою, як ніч темрявою; людського ока Яків поки що боїться і на нього зважає... Принаймні вчора зважив і перед небіжчиком татунем, якого вбив копитом білий кінь, перед стрієм Лукином, перед усім родом Розлучів, що зібрався на похорони, ходив у машкарі засумованого тяжкою втратою: нині рід роз'їхався, татуньо спочили на цвинтарі у глибокій ямі, і бринять тільки у вухах, мов джмелі, напуття стрія Лукина: «Газдуй, хло', як дедя твої небіжчик з розумом газдували, щоби з гражди ні хвоста, ні гвіздка, ні тріски не втратив, а ми — твій рід, будемо зчаста сюди наглядати й помагати при потребі, а восени оженимо, приведеш до хати молоду газдиню з порядного роду, й потече життя старим жолобищем, мовби нічого й не сталося у гражді Кліма Розлуча».

Вчора Яків слухав стрія Лукина й мовчав, йому треба було покірливо мовчати й з похиленою головою слухати старшого татового брата, він, правда, лише раз сіпнувся, коли стрієве слово торкнулося молоді газдині з «порядного роду»: молодію газдинею мала би бути Марилька — найстарша донька Данильча Війтового Сина, дівка до роботи палка, як вогонь; Данильчо Війтів Син, звісно, на віно не поскупиться, Марилька ж удалася шпаровита, як її тато, стебло до стебла — вдесятеро статки примножаться. Та тільки Яків боявся шпаровитої Марильки й примножених удсятеро статків. Боявся? Виглядало це, як на тверезу, та ще й багацьку голову, смішним і неправдоподібним, бо який, чуєте, квадратний дурень у нинішні часи відхрещується від гараздів? Яків це розумів і обачно мовчкував, щоб старий Лукин разом із гречним родом не заходжувався тесати з нього глузи. Звідки стрієві було знати, що й без Марильчиних статків припасене татунцем-небіжчиком добро вимурувало стіну між ним, Яковом, і світом. Світ

манив легіня, кликав прозорістю, чистотою і волею, як ріка манить човен — попливемо. Яків, мабуть, не зміг би й пояснити, чого від того світа уявного й вимріяного очікує і яке місце обирає у ньому для себе. Твердо знав одне: татунева смерть увільнила його від пут, під ноги лягли вольні, без рогаток дороги... На тих дорогах шукатиме добра, але добра не у вигляді маєтків і вигод, а чогось високого... такого, що дає людині лет.

Звідки також стриєві Лукинові було знати (а до нього — татуневі), що не Данильчова Марилька впала Якову в око, а хтось інший.

Була це Гейка...

У дванадцять років Ковалюкова Марта віддала меншу свою доньку Анну в гражду Кліма Розлуча «на службу», тобто в найми, і дівчина росла на очах у Якова й росла, а він лишень торішньої весни запримітив, що Анку в гражді чомусь кличуть Гейкою та що в неї зелені очиська, які світяться на пів-обличчя; ті великі очиська вразили і злякали лагідним спокоєм, він побачив у її зінцях, мов у тихому плесі, себе цілого і ще побачив, що її очі вміщували в собі сонце, дерева, хмари — цілий безмежний світ; задивившись, Яків упав коміть головою у ту зелену безодню. Відтоді відкрилася для нього тайна, що в татуневій гражді бігає, щечече чудо в образі дівчини; чудо варить і розминає картоплю для пернатого дробу й для свиней, доїть корів, пере верети, вибілює полотна, носить засмальцьований киптарик і стоптані постолі, і ніхто з челяді не зупиняє його, не показує на нього пальцями, не милується ним — чуда нібито й не помічали. І чуда не хвалили... Ні, не за роботу треба хвалити, бо челядь у Кліма Розлуча немовби перемила, а за те, що не вмiла ні на кого крикнути, розізлитися, замахнутися; вона з курми сокотiла, як з дітьми, знаходила добре слово для вівці, для кози, для коня, не вмiла нікого боятися і йшла довірливо до червоноокого бика Кавалiра й до лютого сторожа гражди — старого пса Дуная, якого сам Яків остерігався... Йшла і гладила їх, і пестила, й нашіптувала щось на вуха, й виговорювала, коли була потреба, й годувала з рук. Худібка й пернатий дріб відчували, мабуть, що сидить у ній чудо, й, зачудовані, підкорялися їй і любили. А люди чуда не помічали, газдiвство Клімове — наче млин: устигай засипати в кiвш. Старий Розлуч, сам зачумлений роботою, ще й підганяє: «Гей, Анко, зроби те, гей — зроби се!», а звідси й нове ім'я пристало до дівчини: Гейка.

Якимось чином... якимось курмеєм... якоюсь золотою

ниткою в'язав Яків Гейку з тим іншим світом, не придавленим тягарем татунцевої гражди; як вона потрапила в його вимріяний світ, хто її туди переселив — Яків над цим не замислювався, йому досить було, що вона там жила...

Жила собі Ельза в королівстві...

Яків довго ходив колами, не відаючи, як приблизитися до дівчини й розповісти, що втопився у її очах. З одного боку, остерігався татунця, який пильно стежив, щоб його одинак не поводився по-панібратському з наймитами, бо впаде й розіб'ється, мов глек об каміння, синова вищість перед голодранцями, а це пошкодить газдівству. А з другого боку, Яків боявся відмови самої Гейки, яка не могла не знати, що Гуцулія солона від сліз наймичок, зведених багацькими синками. Та все ж кола Якова вужчали, й, будучи колись у Косовані, куди возив на спродаж вірменам набіл-сир, масло й бринзу, купив на утаєні від батька гроші тернову хустку. Косовацький єврей Гершко Склепар вибрав найкращу, яку тільки мав, прицмокуючи при цьому та примовляючи, що ніяка дівка перед такою терновою красою не встоїть.

Яків обрав для вручення дарунка недільний ранок, коли татуньо пішли до церкви й на всю гражду лишилася стара Настуня, що подзвонювала коло груби горшками; Гейка поралася у стайні біля корів. Яків пірнув у теплий сопух стійла, підступив до дівчини й витяг з-під сорочки хустину. «Це тобі», — сказав. Голос зраджував, деренчав, а парубоцька нетерплячка підмовляла обняти Гейку, щипнути, може, захмелити цілунками. Та він тримав себе обачно й мудро. Гейка стояла близько... Гейка витерла руки об фартушину, взяла хустку й пов'язалася по-молодицькому. І Якову розвиднилося, що коса в неї солом'яна, біла, а брови — чорні і що тернова хустка додавала завершеності, брала в рамці продовгувате Гейчине личко. «Красно, правда?» — спитала. Зелене сонце ув її очиськах сколихнулося, спалахнуло радістю. «Красно ж», — шепнув він. Інша на Гейчиному місці кинулася б дякувати, а вона зняла хустку з голови, склала вчетверо й простягнула Якову назад. «Чому?» Він зблід. Потерпав: невже прийняла дарунок від іншого й він уже спізнився? Відповіла й заспокоїла: «Бо ще не час, Якове. Вздрять у мене хустку твої дедя й почнуться допити-розпити...» — «Коли ж візьмеш, Анко?» — Яків таки не втримався, не вберігся, захопив її за худі плеченята. «Тоді, коли сватів пришлеш». Сказала це з гідністю, мовби була не бідацькою Гейкою, а багацькою Марилькою. «Ти мене лю-

биш?» — «Люблю», — хитнула білою голівкою. Її відверте признання впало легіневі на голову, як весняний грім, і він шаленів від простодушного того грому. «Поцілуй мене, Анко», — попросив. Звела вгору брови. «Нащо? Я крадених цілунків боюся, вони будуть боліти тебе й мене. А дочекаємось, Якове, свого празника, тоді й...» — «Довго ждати, Анко». — «Довшим буде наше кохання». — «Кохання, як нитка, — ще обірветься». — «Не обірветься, Якове. Я дочекалася, що сів голубок на мої ворота: ти прийшов і відкрився зі своїм коханням. А ждала я голуба ще з минулої весни, кликала його...» — «А я торішньої весни голуба до тебе послав. Довго ж він летів... цілий рік». — «Голуб довго кружляв, приміряючись, як на мої ворітця сісти», — сміялася щасливо Гейка. «А не боїшся, що мої дедя голуба встрілять?» — «Через те встрілять, що нічого іншого, крім любові, не маю... через те встрілять?» — «Через те, Анко...» — «Іще рушниця для їхнього пострілу не зроблена». — «А якщо звелять мені йтися з багачкою? Мої дедя круті». Очі її не потемніли й усмішка не згасла. «Пусте, Якове. Хтось би, може, послухав дедю, лякаючись за статки-маєтки, й поміняв би кохання на онучу. Хтось, але не ти». — «Звідки знаєш? — допитувався, холонучи від думки, що дівчина читає його душу, як книжку. «Очі маю великі, бачу все наскрізь, як через скло: давить тебе, гне оця гражда, оце багатство татове... Й ти спалив би його, розкидав би. Пориваєшся-бо літати».

Ніхто дотепер так з ним не розмовляв, навіть учитель Сав'юк, чоловік учений: учитель гадав, що Яків прагне одного тільки знання, для того й брав у нього книжки. А Яків, крім знання, несвідомо, може, вибирав у книжках зеренця бунту супроти запровадженого у гражді порядку. Він, правда, не уявляв, як і коли бунт повинен вибухнути і яке життя настане після вибуху, вирували лише підсвідомі поривання, і ось Гейка, оце чудо з солом'яним волоссям і зеленими очиськами, поривання його вгадує. «Пориваюся, — промовив по хвилині. — Лише куди?.. Де та вершина, далека й невідома, на яку хочу злетіти?» — «Чого ж це конче повинна бути далека й невідома вершина, Якове? Досить і нашої Веснярки... досить нашого Кам'яного Поля, а на тому полі — правда». — «Що таке правда, Анко?» Вона, виявляється, теж думала над цим. «Мої мама кажуть, що кожний тлумачить правду по-своєму». — «А що таке щастя?» — «О, це я знаю. Щастя — це тоді, коли чоловік має змогу робити людям... усьому світові добре. Ти ось жадаєш такого

щастя, а дедя твій кивають на тебе батогом: не дурій, хло'!»
Жахнувся: «Ти, як та ворожка, все знаєш. Боюся... колись дедів батіг посинцює мої стремління...»

Журба капала в його серце, наче чорне ожинове вино, і Гейка, мабуть, по-жіночому відчула глибину його розпуки, кинула щітку й згребло, якими чистила корів, знову близько підступила до Якова (її очі сяйнули зеленою прірвою перед його очима), звелася навшпиньки й поцілувала його в губи; поцілунок був міцним і терпким, як терен, разом із поцілунком вона мовби вдихнула в нього слова: «Ой ні, любчику, ти цього не зробиш. Ти сам себе стнеш, як явора. Без мене тобі сонце почорніє, а я без тебе скапаюся, як свічка».

Отака між ними відбулася розмова якоїсь неділі в стайні, поки старий Клим Розлуч відмовляв у церкві багацькі гріхи; Яків раз по раз думкою повертався до неї і шукав нагоди її продовжити: нагоди проте не траплялося, бо не стулював недремного ока старий Розлуч, та й Гейка обминала її десятою дорогою. Жила близько, поряд, під одним дахом, за одними стінами, й водночас була недосяжною, і з кожним днем дедалі таємничішою; він роздумував, звідки бралися у неї розсудливі й статечні слова... звідки вона взагалі така взялася? Ночами нею снів, цілував її зелені очиська, і старий Розлуч, бувало, схоплювався з постелі на синове палке бурмотіння, підступав босий до лави, на якій спав Яків, і термосив його за плече. «Який тебе дідько ночами мордує? — допитувався і світив сірником у Якове обличчя.— Спати не даєш. Женити тебе треба, ой треба... кров парубоцька нуртує». І, постогнуючи та похрустуючи залежаними кістками, чалапав на постіль.

І хто знає, яка карта випала б Якову, коли б не білий кінь, що, як на сміх, зветься Лебедем; Лебідь ударив старого в груди кованим копитом...

Це сталося три дні тому, вчора Кліма поховали й відбули тризну з горілками, печеннями й хмільною «вічною пам'яттю», яку Розлучів рід виспівував зі сльозою на очах, сьогодні ж гражда спорожніла, у хаті скраплився тільки горілчаний дух, запах поту, старого масла, яким газди змащували волосся, а на дворищі лишилися купки конячих бубликів та сліди копит і коліс. І ще лишився у стайні білий кінь, який зветься Лебедем; сьогодні Яків сам на сам лишився з волею, із втіхою, і з надокучливим запитанням: «А далі що?»

Яковові думки текли навально, крешучи одна одну, як крига на Черемоші в пору весняного таяння снігів; Яків перескакував з криги на кригу, вибирав для плавби чисту

воду, це йому не вдавалося, бо крига під ним або кришилася, або ж виповзала на глухі береги, і він не знав, з чого започаткувати той «інший світ», про який недавно мріяв. Коли жив батько, то здавалося, що досить вихопитись за стіни гражди й усе просто владнається, тим часом простота ця облудна, мов пустельне марево в учителевих книжках, бо он батька нема, в його волі покинути гражду, продати її, розкидати, спалити або ж роздати добро поміж людей — і рушити в світ. Адже вольному воля... Лишень що він на волі буде робити, який і з чого хліб буде їсти і яким чином буде переінакшувати світ і повертатиме його вікнами до себе й до людей? Податися на науку? Куди? За науку — плати гроші. Та й пізно — не юнак зелений. Залишитися тут... залишити все, як було за татуна? Це ж означатиме, що він послухається стрія Лукина, який, сідаючи сьогодні рано-вранці в сідло (одна нога у стремені, а друга — на землі, цупкі руки на гриві коня), говорив: «Дивись-но, хло', гражду бережи й люби, як жінку. В неї сила підспудна... Кажуть-бо: земля на рибках тримається, а гражда — на рахованому грошу».

Вранці, цілуючи за звичаєм на прощання стрієві руку, як найстаршому в роді, одним вухом слухав, а другим випускав його напуття, своє тримав на гадці, а зараз у сум'ятті й розгубі згадав про стрієве напуття й замислився: а чи нема в ньому розумного зерна? Яків дотепер сповна не уявляв, що гражда має над ним аж таку владу. Для цього треба було стати її газдою та осягнути розумом і серцем, що вона твоя власна і нічого більше. «То що, справді занехаяти «парубоцькі мухи», як радить стрій Лукин? Дзигарок, прецінь, татуном накручений, усе йде-котиться своєю чергою. Навіщо щось змінювати, якісь коліщата й трибики зупиняти?»

Гражда входила в його душу, мов дим, і Яків почувався, як молодий курець, що вперше міцно затягнувся тютюном; йому забракло... ні, не повітря, а, певно, — сонця, бо вийшов із хати й спроквола поплентався граждою. Челядь, яка тричотири дні тому мала його за свого, бо натирав до крові шию у татовому хомуті разом із ними, сьогодні мовчки й шанобливо уступала дорогу. Він у душі посмішковувався з метушливої запобігливості, брала його охота з цього приводу жартувати... і, мабуть, жартував би, якби не відкриття, що йому до вподоби людська шаноба, запобігливість, возвишеність над челяддю, йому, дідько би то взяв, подобалося почувати себе газдою, власником гражди, оцього напханого в ній добра. Відкриття легіння засмутило... Він, виходить, не знав самого себе... Ха-ха, вважав себе бунтарем, мрійником, шукачем правдивого світу. І на тобі!

Почервонів, мовби його хтось ударив по лиці. «Но-но, заскоро, Якове, забуваєш власні стремління і пхаєш шию в ярмо, щоб бути схожим на татуня. Ану, не гнися під вагою гражди й не піддавайся її ворожбі. Не піддавайся, спробуй жити інакше». — «Легко сказати «інакше». А як «інакше»? З чого почати те «інакше»? — обізвався у нього другий Яків. «Починай з того, що замислив сьогодні вдосвіта. Це стане для тебе випробуванням. А далі побачиш...»

«Чи правда це, Анко?» — зупинив дівчину, що несла на руці з-під повітки до хати оберемок дров; оберемок Анка наклала великий, аж перехилилася набік від тягаря. «Ниньки, легіню, не вгадаю, чи правда, — ворухнула повними губами. — Три минулі дні перевернули все догори корінням... і тебе, може, теж перемінили. Й ти став не той Яків... А про правду й про щастя уже тобі якось говорила». І пішла. «Почекай, — відняв у неї дрова. Сказав: — Клич-но челядь до хати. Цієї ж хвилини». — «Боїшся передумати, Якове?» — спитала Гейка очима. «Може, й так, Анко. Ми себе ніколи не знаємо до кінця. Біжи-но».

Дівчина зірвалася з місця, а він ніс до хати дрова й чув, як Гейка волала на всю гражду: «Ану-мой, один з другим, а лишть лоском роботу та станьте перед очі молодого газди. Чули-сьте?» Вона не викрикувала ці слова, а мовби виспівувала; вона ждала від Якова добра, вірила в його спроможність творити добро, й це додавало йому впевненості. В хаті кинув оберемок перед піччю і сів за столом на лаві під образами.

Челядь зібралася швидко. Яків вичитував з їхніх облич тривогу. Ще б пак. Татуньо вряди-годи кликав наймитів перед свої очі, й ті вже набули гіркого досвіду: газда ніколи не радував доброю звісткою. Одного разу нарікав на польську владу, що обкладає християнина податками, а через те змушений урвати з річної плати робітника, дати менше, ніж годилися на зеленого Юрія, бо інакше сам піде з торбами; другого разу допікав, що за столом потіють, махаючи ложками, як молотильники ціпами, а на роботі мерзнуть; третього разу скликав на розправу, коли наймит чимсь провинився, як це було з Микитою Торбарем, якого впіймали з краденими яйцями. Кликав, бувало, старий Розлуч з різних причин, а на один лад закінчував: «Кому не подобається — ворота відчинені, нікого воривками до ясел не в'яжу й до роботи не примушую. Свисну — десять на ваше місце прибіжить».

А таки прибіжить і десять, і більше, куди подінешся. Тому й трималися Кліма Розлуча, терпіли й поступово звикали до нього й до його роботи; тому сьогодні перед Яковом стояли ті ж самі люди, які торік і позаторік і ще раніше гну-

лися перед його батьком. Ось переминається з ноги на ногу, як бузюк, Пилип Дудчак з перехиленою набік головою; а оце Гаврило Василишин, або по-вулишньому Алілуй — чоловік широколиций, горластий, сміхотун великий: Алілуєм його прозвали за те, що в неділю пропихався на крилас і, читаючи «Апостола», стрясав басышем церковцю; поруч із ним шморгає носом Йосип Параньчин Чоловік, сором'язливий, тихий дядько, з якого власна жіночка сукала тонесенькі шнурки. Оці троє — Дудчак, Алілуй і Йосип Параньчин Чоловік, відколи Яків пам'ятає, служили в татуня фірманами: возили з бутина на тартак німецького колоніста Цуксфірера смерекові колоди. Траплялася у цьому глухому куті й інша робота, особливо влітку, коли в гори наїжджало панство з Варшави, Кракова та з інших міст. Тоді фірмани з возів пересідали на брички; Клим Розлуч мав з тієї фірманки немалий зиск.

Позаду всіх присіла на купці дров стара Настуня, яка після смерті Якової матері домарила коло печі.

І була ще Гейка...

І був ще Гарасимцьо Бог, чоловік хитрий, вертлявий і слизкий, як вуж, неголений цілими тижнями, рудий, але до роботи гострий, як ніж-чепелик. Старий Розлуч його любив і називав своєю правою рукою. Бог справді переробляв за день купу роботи — влітку на царинках на Кам'яному Полі, взимку — в stodолі, у стайні, на дровітні. Коли, траплялося, Яків молотив із ним, різав дрова або ж січку, то Бог купав його в поту, і Яків просив його, власне, оцю живу машинку, кірат, січкарню, трохи перепочити, бо ж робота — не засць, а татунця близько нема, чого старатися.

Тепер Яків сидить під образами, а всі вони чиплять перед ним простоволосі, стривожені й гейби відчужені, раптово віддалені. «Сідайте, де хто може», — промовив, ніяковіючи під волохатими поглядами. «А чо' сідати, газдоньку гречні, — першим, як завжди, обізався Гарасимцьо Бог. — Кажіть, що маєте нам сказати, — та й по всьому. Робота чекає». — «Коні запряжені», — підтримав його Дудчак, позираючи у вікно. «Робота не втече, — відповів на те Яків. — Маємо нині справу важливішу. Я зібрав вас, щоб порадитись: як нам далі жити?» — «Хіба щось у гражді змінилось? — виступив наперед Гарасимцьо Бог. — Ну, вмер старий газда — царство йому небесне, — натомість маємо газду молодого. Чи як кажете?» — поглянув бистрим оком позад себе, шукаючи підтримки. — «Та про мене, — бовкнув, як у дзвін ударив, Алілуй. — Хомут лишився той самий, розлучівський». —

«У тому й річ, що, може, хтось бажає від хомута увільнитися,— провадив далі своє Яків,— і по-новому переінакшити заведений у гражді лад, га?» — «Сее-теє, гражда має свої закони, як Польська Річ Посполита»,— знову вибіг наперед Гарасимцьо Бог. «Почекайте, Гарасиме,— зупинив його Яків.— По-старому, як при дедьові було, нам далі не можна. Тому й кажу: хто хоче — най іде геть, плату зароблену дістане». — «Хіба ми, газдо, чимось провинилися, що прич гоните?» — подав тонкий голос Йосип Параньчин Чоловік. Старою клепанею витер обличчя, бо, мабуть, спотів від сміливості. «Боже мій,— нервувався Яків.— Нікого я не проганяю. Тільки... зрозумійте мене... незручно мені стояти над вами, як дедя мої стояли. Ваша робота — мій зиск. Хіба то гуманно? — додав він вичитане слово. Вони не второпали значення нового слова, це він побачив по їхніх очах. — Ну, не по-людському це, не по-божому». — «Е,— Гарасим підняв угору руку й помахав довгим прокуреним пальцем,— щось ви, газдоньку, не те говорите. Господь наш так і урядив, щоб на самому вершечку сидів він, нижче — папа римський, потім — Юзек Пілсудський, за ним воєвода в Бистричанах та повітовий староста Ян Муляр у Косовачі, а далі на конарі нижче сиділи наш газда. Інакше не було б порядку, а в наших дітей — кулеші. Світ — це дерево, на якому кожному призначено його гілку».

І що ти з ними зробиш? Вони начебто навмисне змовилися, не хочачи його зрозуміти, і це Якова ображало, бо насправді бажав їм добра, тепер це бажання усвідомлював ясно, хотів на правду переінакшити їхнє життя, увільнити від майже підневільної роботи. А вони чомусь витріщувались на нього, як на такого, у котрого порозсихалися на голові обручі: вони його жадання пояснюють навиворіт, мовляв, нами чимсь незадоволений молодий газда й через те зуб на нас гострить. Тобі, газдо, фіглі-миглі в голові, а в нас діти, яких треба щодня годувати, й через те вони не уявляють, як будуть жити без Розлучевої гражди, що давала їм хоч тяжку, зате хлібну роботу. Бесіда про життя «інакше» — це щось схоже на казку... А в казці, як відомо, ходив один чоловік із зав'язаними очима, поки чорти не вивели його над пропасть: ступив він крок і... Якщо по правді, то Яків теж схожий на чоловіка із зав'язаними очима, бо одне діло сказати «інакше», а друге діло — зробити життя інакшим.

Яків каявся: «Не треба було розпочинати цю розмову. Зашвидко почав... зашвидко для них і для себе, а треба було наперед обміркувати, щоб не вискакувати, як Пилип з конопель».

Порушив мовчанку Гарасимцьо Бог. «Ет, облишмо цю бесіду,— сказав він.— Най усе залишиться так, як було заведено за небіжчика. Наші молоденький газда забувають, що найменший трибок у колесі має своє призначення. А вилуциться триб — і гов-стій, машина. От-так, га? — дивився Якову в рот і в очі.— Цієї бесіди, вважаймо, ніхто з нас не чув. Я перший не чув. А що... Стулім губу й край. Чи як скажете?» — «Та ніби так,— промовила з-під губи стара Настуня.— Ти, Якове, виспався б, відпочив».

Вони його жаліли. На них можна було злоститися, сікти по столі кулаками, щоб аж тріснуло віко, вигнати з хати, але їх не можна переконати, що справді зичить їм добра. Яків сказав: «Ну, гаразд, облишмо це... Тепер маю друге. Ви в мого деді вірно служили, на роботу не скупилися, а він часом скупився на плату, і через те небіжчик лишився немовби в борзі перед вами... Я хочу борги сплатити».— «Ги-ги-ги,— осмілівши, пискнув у кулак Йосип Параньчин Чоловік.— Файне казання, не согірше ксьондзового. Ксьондз обіцяє рай, а молоді наші газдонька говорять про віддачу дедьових боргів. Аякже, дістанемо одне й друге... лише на тому світі».— «Абисте, вуйку, такі мудрі не були,— встав із-за стола Яків,— то вам першому борг поверну: візьміть зі стайні Міньку, ту, що без рога. Молочниця з неї, самі знаєте, перша кляса, а у вас дітей — як проса».

Йосип Параньчин Чоловік відкрив щербатого рота, слово, як тріска, застрягло в горлі, він зиркав переполошено то на челядь, то на Якова, ждав, що зараз розколеться регіт, і, правду кажучи, вже внутрішньо бунтував супроти нього, реготу, бо страх як здалась би корова Мінька на його кагал. Хата однак мовчала, і Йосип утробно схлипнув, брудна сльоза скотилася на вус; він шпарко перехилився через стіл, ухопив Якову руку й голосно цмокнув, приговорюючи: «Гріх би вам був, газдоньку, на кпини мене брати. Але, коли на правду...» — Він знову перехилився через стіл, та Яків вчасно сховав руку за спину. «За борги, які віддаються пізно, рук не цілують, вуйку. А слів я своїх ні за водою, ні по вітру не пускаю»,— сказав. І це було єдине, що по-справжньому люди сьогодні зрозуміли; вони принишкли, очікуючи повернення своїх боргів, у декого захланно блиснули очі. Яків їх не осуджував; Якову було ніяково роздавати задавнілі борги, але таки мусив їх роздати: старій Настуні дав і обіцяв залагодити даровизну, як належить, в «табулі», морг царинки на Кам'яному Полі, «най це буде посаг вашій Катерині, щоб її, відданицю, легіні не обминали»; Пилипові

Дудчаку й Гаврилові Василичину подарував по парі коней з упряжою й возами, якими вони щодня фірманили. «Беріть, — казав, — і самі годіться з німцем Цуксфірером про фірманку. Ваша робота — ваші й гроші». Гарасимцеві Богові відрізав морг лісу. «Будуйтеся, вуйку, — підмовляв, — бо хижку свою патиками попідпирали».

Не дав нічого тільки Гейці; вона завмерла коло мисника і звідти, із мальованого, із зеленого й жовтого кута зорила за Яковом некліпно, мовби боялася щось важливе прогледіти. Яків з-під образів час від часу стріляв у неї очима: мовляв, подай знак, Анко, осуджуєш мене чи хвалиш?

Челядь тим часом кланялась йому й, дякуючи, хапала за руки, щоб поцілувати, він заклад руки за черес і ждав, коли всі вийдуть із хижі. З сіней боляче хльоснув по ньому, як батогом, писклявий голос Йосипа Параньчиного Чоловіка: «Йой, якби старий газда встав із деревища та вздрів, що його цимбал з господаркою виробляє, то, бігме, вмер би другий раз». — «Цить, Йосипку, тихо!» — шипіли на нього й чимдуж випихали з сіней.

У хаті zostалися Яків і Гейка; вона не рушилась із свого мальованого зелено-жовтого кута, Яків сам підступив до неї. «Не гніваєшся, що нічого тобі не дав? — спитав. — Преси, все подарую, що вибереш». — «Нащо мені чогось, Якове, — шепнула, — коли тебе маю». Маленькою долонькою торкнулася його чола. «Я добре вчинив?» — допитувався, маючи на увазі віддачу батькових боргів. «Не знаю, Якове, — стиснула плечима. — Мабуть, добре, — поправила, — хоч це, правда, трішки по-великодньому виглядало... На великдень багачі роздають бідним милостиню. Але хто, крім тебе, зважився б на таку милостиню?» — «Може, й так, — кивнув він. — Ми, Анко, не винні, що не знаємо, як робити на цьому світі добро».

— Слухай-но, Юрашку-братчику, — вчив мене Нанашко Яків, — і мотай на вус. Оскільки я, сам бачиш, не нинішній і кожної хвилини можуть мене покласти в труну, то хочу передати тобі в спадок одну велику тайну. Коли постарієш і тобі заманеться полетіти у власну молодість, як, приміром, їдуть до Косовача на базар, то для цього треба намалювати на чистій стіні білу птаху; білу птаху нагодуй дванадцятьма зеренцями з дванадцяти нивок, напій її дванадцятьма краплинами роси з дванадцяти квіток, а опісля попроси:

— По молодому житі перстенець котиться, як золоте колесо, а я перстенець не дожену без твоєї помочі, біла

птахо. Візьми мене, біла птахо, на крило та й повези в молодість перстенець доганяти. Це нічого, що жито моє виросло, що колос налився, що ковалі серпів накували...

І біла намальована птаха сповнить твоє бажання, треба лише вірити, що бажання вона сповнить, що тебе послухає.

Я вірю...

І носить мене біла птаха на крилі... але носить-повертає не в мою молодість, а в Нанашкову; дорога ця мовби й далека й водночас — близька; я в чужій молодості походжаю обережно, як посеред рути, остерігаюся наступити на листок чи на пагінець. І на слід Нанашків...

ДРУГА ПРИТЧА НАНАШКА ЯКОВА

Дозрілий колос — як виколисана думка. З дозрілого колоса — хліб. А із зеленого й вуглого?

Діялося це триста-чотириста, а може, й п'ятсот років тому, ніхто точно не назове літо, коли сім легінів красних і вельми мудрих після багатьох книг прочитаних, семи дорогами різними йдучи з різних осель, зібралися купно в одному місці — на оболонні, на якому предки скликали народне віче. Одне достеменно відомо, що легіні раду радили, як прислужитися рідній Отчизні так, щоб хосен був людям від їхнього служіння якнайбільший, щоб добру славу отчому краю примножити та щоб імена їхні навіки закарбувалися на нетлінних пергаменах.

Вони, глибоко зосередившись, мовчки ходили по колу; вони ходили оболонню, як лебеді, один за одним; і спершу легіні витолочили, кружляючи, траву, потім витоптали глибоку борозну. Аж тоді Перший Легінь обізався:

— Я таке пропоную, браття: ми молоді, руки в нас дужі, серця хоробрі, а в наших краях не перевелися ковалі, що вміють кувати гострі мечі. Послужим, отже, Отчизні на ратних полях.

Другий Легінь відразу вступив у суперечку:

— Чи варто було для того гризти у школах латину й греку? Гадаю, що на нас, братове, покладена вища мета: йдімо в храми, на велелюдні перехрестя і, користуючись мудро з наших знань, сіймо слово боже. І буде Отчизна горда нашим служінням господу...

— Почекай! — нетерпляче й палко перебив його Третій Легінь. — Хіба в нашихгородах і весях мало чорного й

білого духовенства? А яка користь від тих, що стережуть вогонь у кадилах, яка слава від них рідному краю? Ні, братове, не наша це стежа. Я раджу інше: поспішімо на берег Дунай-ріки, зрубаймо дуба й збудуймо корабель... Кораблем попливемо в широкий світ. Кличу вас: відкриваймо світ для себе й для людей, пізнаваймо його, прорубуючи в ньому вікна й двері, — і покотиться землею слава про добре й чесне ім'я нашої Отчизни.

— Що говорити, пливати у світи — це завжди було звабою, і багато пливе. А нас, гадаю, чужі світи почекають, бо не для того тільки ми їли хліб з руського поля й пили вино з руського виноградника. Русь велика... і Русь глибока, як море-океан. Чи не на нас покладено, братове, докопуватись до глибин рідної землі? Гляньте, у степах синіють могили а ми не знаємо часом ні імені, ні роду тих, хто в них похований; чуєте, співанками край наш повниться, а ми не відаємо, хто їх створив; тут і там мохом рудим поросли руїни фортець і городів, а нам невідомі імена їхніх зодчих... — відповів Четвертий Легінь.

Попросив слова П'ятий Легінь:

— Красно й пишно тут говорив мій брат про забуті імена й про глибини минулого, і я з великою охотою пірнав би в минувшину, коли б не турбувався долею Отчизни рідної у будучності. Кому, як не нам, просвіченим, що вміють читати шляхи зірок на небі, не вгадувати та не виворожувати прийдешне?

— А я раджу, — несміливо мовив Шостий Легінь, — множити славу Отчизни, пишучи книги...

Тепер настала черга Сьомого Легіня. Він сказав:

— Я не впевнений, братове, що колись ми дійдемо до згоди, бо кожний пропонує своє, міряючи важливу справу на свій копил. Годжуся: усе, що пропонуване вами, — гідне уваги. Та коли б на оболонні зійшлося нас не семеро, не дванадцяттеро і не сто навіть, коли б кожний приніс сюди вдсятеро мудріші офіри на огонь Отчизни, то вогонь цей однаково видався б убогим багаттям, що димить і тліє, порівняно з вогнем, який підпалили б тисячі. Уявляєте вогонь, підпалений тисячами тисяч? Шкода, але тисячі, про які говорю, гріхом поійняті, ним заражені, заржавілі, про високе мислями не багаті, — повзають, мов черви, а могли б літати, як соколи. Тому кличу вас, братове: посвятімо своє життя покуті й молитвам за чужі гріхи — і тисячі омитих, чистих, мов янголи, вільних від клопоту й страху за скоєні гріхи, множитимуть умом своїм і роботою високою славу Отчизни милої. Наші ж імена яко імена многотерпців не погаснуть у віках...

Красно й пристрасно промовляв Сьомий Легінь, і всім здалося, що він найближче підступив до істини, через те й згодилися на його слово. Недалеко ж таки від оболоння на велелюдному шляху вони поклали рогатку, яка віднині стала називатися Покутною Рогаткою, у підніжжі гори поблизу викопали печери, що віднині стали їхніми житлами.

І почалися для них сподвижницькі, повні, як чаші, покути дні й ночі, ранки й вечори. Кожного подорожнього — молодого або старого, жону або мужа, пішого або комонного, вони зупиняли на Рогатці й просили висповідатися у своїх гріхах; гріхи траплялися різноманітні: хто вбив, хто вкрав, хто пожадав, а хто узяв жону ближнього свого, хто зрадив друга, хто не пошанував старість вітця свого — несть числа гріхам людським. Подорожні скидали їх з плечей і з сердець, як повні бесаги, перед легінями й, вибілені, чисті,— і через те сильні,— прощалися з Покутною Рогаткою та квапилися до великих справ, котрі вони тепер годні були звершувати во ім'я коханої Отчизни. А легіні, впевнені, що чинять добро, наклали на себе покути за чужі гріхи: висушували себе голодом і спрагою, вимучували молитвами й тяжкою роботою... Робота їхня була така: лупали скелю й вимощували камінням дорогу.

Що правда — то правда, поголос про легінів, як дзвін, долинув до численних вух; їх, легінів дивогідних, ставили за приклад молодому поколінню. Вони поступово повірили в себе, слухали мелодію схвального того гомону й почали думати про себе, як про греблю, біля якої річка життя залишає сміття і бруд, щоб далі текти чистою, живлющою і цілющою, здатною напоїти найменший корінець, з якого вибухне колись могутнє дерево; разом із рікою текло і їхнє життя, легіні не помітили, як поробилися зрілими мужами. Коли ж змужніли, то якогось певного дня забажали дізнатися: чи не пропало їхнє життя намарне, чи люди, яких увільнили від гріхів, справді приносять користь Отчизні.

І рушив з Рогатки у світ Перший Муж. А через те, що він не вернувся ні за місяць, ні за рік — мовби у криницю шубовснув,— пішов за ним Другий Муж. Він теж забарився. За ним покинули з цікавості свої обжиті печери Третій, Четвертий, П'ятий і Шостий. На Рогатці лишився тільки Муж Сьомий, той самий, що колись був начебто найближчим до істини... Ніхто б тепер не впізнав би в ньому красного легіня, що наближався до істини: він згорбатів, висох на тріску, руки взялися струпами від коленого каменя, лише очі подавньому горіли завзяттям і вірою у справедливість справи, якій служив ціле життя.

Сьомий Муж ніяк не міг зрозуміти, куди поділися його побратими й чому вони не повернулися на Покутну Рогатку. В душу закралося підозріння, що всі вони зрадили велику справу, а якщо так, то, поки не пізно, треба спам'ятати їх, навернути на старий істинний шлях.

І він вирубав собі патерицю...

Довгою чи короткою була його дорога, досить того, що однієї днини зустрів Першого Мужа й почав йому докопяти:

— Брате, хіба ми не спільно врадили покутувати чужі гріхи, щоб люди, звільнені від них, присвятили себе служінню Отчизні?

Відповів йому Муж Перший:

— Так, брате, ми врадили... але ми переоцінили свої знання, коли гадали, що людям, перед тим, як вони повинні взятися за якусь велику і хвали гідну роботу, спершу треба поприклеювати янгольські крильця. А тим часом люди повинні зостатися людьми з людськими своїми поривами, з людськими своїми гріхами й каяттями. Я це зрозумів тут, поміж людьми мандруючи, а не на Рогатці Покутній стоячи. Тому плачу, брате, за намарне згаяними літами.

— Хіба нічим не можна надолужити змарноване?

— Я прагну... В цьому селі, де ми з тобою ведемо бесіду, я викопав криницю.

— Просту? — здивувався Сьомий Легінь.

— Звичайнісіньку. В ній, правда, солодка й студена вода, але вода ця не цілюща й не живлюща. Єдина моя радість — люди п'ють з неї і хвалять копача. Через те шкодую, що в кожному селі не накопав криниць для подорожніх. Не знали б вони тоді спраги.

Хіба назовеш зрадником того, що напував спраглих?

Сьомий також не посмів назвати зрадником Другого Мужа, який у містечку, що трапилося на шляху, вчив дітей читати й писати.

— Я не вернуся, брате, на Покутну нашу Рогатку, — сказав йому Другий Муж. — Бо не штука нам, просвіченим, відбувати чужі гріхи — штука навчити людину прочитати книжку. Розумієш: одну людину навчити читати... І досить! Скільки б книжок було прочитано за ці роки, скільки б людей прозріло, поки я покутував чужі гріхи, камінням коленим вимощуючи дорогу.

— І не повернешся туди? — ще на щось сподівався Сьомий.

— Ні, брате.

Третій Муж учив ратаїв майструвати ціпи: він тесав гладенько ціпилна, варив в окропі дубові билні й солив у сировиці шкіряні сирівці.

Спитав його Сьомий Муж:

— Чи не здається тобі, брате, що сповнюєш дрібну й негідну твого просвіченого ума роботу — тешеш і в'яжеш сиром'ятними очкурами якісь ціпи? Хіба це для тебе?

— Як сказати... Може, вищим моїм призначенням на цьому світі якраз і було вчити ратаїв майструвати ціпи? Може, у цьому дрібному і є велике, про котре ми снили, будучи молодими? Дотепер у тутешніх краях молотили збіжжя предковичним способом: устеляли тік снопами й водили по них волів. Уяви, скільки лишилося в соломі не вичавлених ратицями зеренців, а в кожному зеренці — краплина людського поту. Розлилося ж намарне море поту людського... А ти кажеш: дрібним живу.

— Переконали ти еси, що бодай на старість знайшов справжнє покликання?

— Гадаю, брате, що роблю конечно для людей хосенне.

Четвертий Муж садив уздовж пустельного шляху яблуні і груші. Він, здалеку впізнавши побратима, пішов навстріч з розкритими обіймами.

— Я радий,— сказав він,— що ти осягнув марність нашої Покутної Рогатки. Люди грішать і каються... люди здобувають і втрачають... люди вірять і сумніваються, люди, завжди у двобої зі собою перебуваючи, багатіють помислами. Ми відняли у них право на бій з самими собою. Це, може, для людини найважливіше.

— Почекай, не радій з моєї зради Покутній Рогатці,— зупинив його Муж Сьомий.— Я ще нічого не вирішив.

Він помандрував далі й зустрів Мужа П'ятого.

— Ти теж зрадив наше братерство,— кинув у нього докором, як каменем.— Чом забув назад дорогу на Покутну Рогатку?

— Це правда, що я не повернувся,— боронився звинувачений,— і стосовно Рогатки моя відсутність, очевидно, є зрадою. Та чим далі я відходив від неї, тим більше вона маліла в моїх очах і нікчемніла. А хіба можна зрадити миршаве й нікчемне? Зраджують велике...

— І ти, певно, винуватиш мене, що я колись збаламутив товариство думкою про служіння Отчизні, покутуючи чужі гріхи?

— Якщо когось треба винити, то, по-перше, нашу молодість наївну, а по-друге, наших коханих учителів, котрі показували нам журавля у небі... А такого журавлика

жодним самопалом попід хмарами не вцілиш і не нагодуєш упольованим голодного. Ми ж бо по землі ходимо, на цій землі з-під наших ніг викудкудахкують хмари тлустих курей... курей, отже, треба мати на оці, якщо хочеш годувати голодних, а не журавлів. Пам'ятаєш, я переконував на оболонні, що нам для слави Отчизни неодмінно треба засідати писати книжки, виявилось ж, що не тягне мене до писання, люблю я робити колисочки для немовлят... Ходжу, як сон біля вікон, і де побачу маля — витешую й вирізьблюю колисочку. Люди роботою не натішається, дітям у колисках сняться золоті сні.

— А Отчизна?

— Хіба люди — не Отчизна? Хіба діти в колисках — не Отчизна?

Що мав відповіді на це Сьомий Муж...

Ген-ген через роки у придорожній корчмі він побачив за шинквасом останнього з тих, які не повернулися на Покутну Рогатку.

— Ти аж так низько впав? — жажнувся Сьомий. — Гріхи чужі покутував — гріхи тепер множиш.

— Що ти на правду, брате, знаєш про гріх... про високий злет і низьке падіння, на нашій Покутній Рогатці простоявши ціле життя? Я десять весен раніше покинув Рогатку, а все ж втратив безмірно багато.

— Невже тебе нічого не навчила наша Рогатка?

— Чого ж... це теж своєрідна школа. Пам'ятаєш: ми всією братією купно сім днів і сім ночей постилися, висихаючи в молитвах за гріх Розбійника, що вбив ближнього?

— Пам'ятаю, — хитнув сивою бородою Сьомий Муж. — І що з того?

— Я опісля здивав його, Розбійника того. Він убив ще не один раз. І нахвалявся, що, зібравши гріхи до купи, прийде до нас ізнову. Йому припала до вподоби наша покута за скоєні ним смертельні гріхи. Отак.

— Чи не є це виняток? — сумнівався Сьомий.

— Виняток? Я бачив розпутницю, що після наших покут виплітали в городах кубла блуду... І, бігме, дивуюся господві, котрий не спалив ці городи, як Содом і Гоморру; і я бачив крадіїв, які безсоромно брали чуже, маючи надію на нашу Покутну Рогатку; і ще я зустрів лихваря, який після Рогатки втриє більше почав брати росту за позичені гроші.

— Доволі! — втомлено підняв руку Сьомий Муж. — Невже ти, брате, не зустрівач чоловіка, який після Рогатки не став би кращим?

— Чого ж, зустрівач, і то не одного. Їм наша Рогатка припала до душі, вони повірили після наших покут у свою святість і, щоб випадково святість тую не втратити, не вищербити, не забруднити, бо на життєвій дорозі всяке трапляється, зійшли з дороги й, замурувавшись у пущах, почали дбати лише про свої душі. Про Отчизну, як ми надіялися, і гадки не мали.

— Через це ти заходився шинкарювати?

— Не знаю, брате, на землі роботи, котра б уривала чоловікові честі. Я даю подорожнім дах над головою, постіль, ковток гарячого вина або вареного меду.

— Ти щасливий? — перебив корчмаря Сьомий Муж.

— Так.

— Як виглядає щастя, брате? Яке воно?

— Зараз подивисься.

Господар взяв світильник і повів побратима довгими сінми, потому обережно, щоб не рипнули в бігунцях, відчинив двері й посвітив.

— Глянь, — шепнув.

Сьомий бачив на білих простирадлах молоду жінку, оголену, з гарними стегнами.

Під її боком, цупко вхопившись ручкою за груди матері, посапувало дитя. Картина була зворушлива, ніжна й тиха.

— Чи велике це, брате, щастя мати жінку й дитя? — спитав знічено Сьомий.

— Це — звичайне людське щастя, — відповів корчмар.

— Ну, можливо... Але при чому тут високі наші поривання у молоді роки до служіння Отчизні — і жінка з дитям? Який зв'язок існує між першим і другим?

— Звідки ж візьмуться, брате, сини Отчизни рідної, коли ж не буде жінок, якщо матері в любові синів тих не зачинатимуть?

Отак порозмовляв Сьомий Муж з побратимами; кожна зустріч — наука немала для нього, що була почерпнута не з пергаменів старих, а виціджена, мов із каменя роса, з пережитого й передуманого побратимами. Тому й здавалося, що Сьомий Муж вип'є до дна гірку росу з мудрого каменя й заплаче, що даремно стільки літ ним проциндрино, пущено життя за водою, з вітром, як листя осіннє калинове, вдруге на голому стовбурі бруньки не зазеленіють, тепер він не зможе навіть наздогнати побратимів.

Може, й пив він гіркий трунок, може, й болів його листок, утоплений у морі-океані, може... А все ж Сьомий Муж повернувся на свою Рогатку; він знову взяв на плечі покути

за чужі гріхи: не їсть, не п'є, сон жене пріч, а роботу тяжку любить — довбає скелю й вимощує камінням дорогу.

Перестерігав мене Нанашко Яків:

— Не квапся, Юрашку-братчику, осуджувати Сьомого Мужа, якого не переконала житейська мудрість шістьох його побратимів. Ніхто, братчику солоденький, не відає: а завдяки кому постала ця притча? Завдяки житейській мудрості шістьох а чи високому прагненню сьомого?

5

Дивними, незбагненими, а через те таїнами-вервечками перев'язане й переплетене Кам'яне Поле з сокирою. Здавалося б, що скоріше сокира лісові повинна вважатися якщо не рідною сестрою, то ворогиною напевне, бо їх, сокиру і ліс, із правіку однає взаємна ненависть. А що здружує сокиру з Кам'яним Полем? Цілком може бути, що старі люди пам'ятали причину дивного — й нікому не оповіли — цього родичання, знали її теж, мабуть, мої тато з мамою, та я не встиг їх розпитати, і таємниця переселилася на той світ разом із ними.

А тим часом у моєму селі не було знаряддя робучого більш шанованого, аніж сокира. Вона стояла вище від плуга, молота ковальського і кліщів, ножа й коси, гончарного круга йвил, лопати й грабель; я ніколи не бачив сокиру загублену, покинуту без догляду й забуту посеред дворища, під хатою, на бервені під дровітнею або просто в сінешньому куті. Серп від жнив до жнив терпляче погойдувався на горищі за кізлом, про нього згадували лише у жнива; коса тупилася у коморі за дверима, складена й зв'язана мотузкою вістрям до кісся. А сокира, навіть коли й не працювала, постійно жила в хаті під лавою; один на один з сокирою будучи перед тим, як узятися до роботи, мої тато, бувало, попльовували в долоні й примовляли: «Ану, сестро-посестро, жали-теши дуба мореного». Мама казали: «Рубай, топорику-братику, дровець на веселу ватру, потому сядемо рядочком та й по-гріємося». На свят-вечір сокиру глибоко врубували в поріг і так залишали до ранку: на неї покладався тяжкий обов'язок не впускати до хати ніякого зла. На сокиру ні спересердя, ні жартуючи, ні забавляючись не говорили поганого слова й не проклинали, якщо вона була тупа чи несподівано тріскалося топорище — боялися її помсти; відомо, що коса набагато гостріша й небезпечніша, а її, коли ненароком утикалася кінцем у купину, по-всякому називали, а сокиру — ні, бо вона злопам'ятна.

Сокиру не купували ані в ятках у Гуцульському, ані в skleпаря у Косовачі, вона повинна була бути викуваною лише в сільській-таки кузні й принесена до хати ще теплою; не мало значення — викувували її восени, взимку чи в голодну петрівку, а тепло, щойно викувану сокиру клали на ніч у жолобець з житом, а зверху накривали чорною рядниною; інколи жито доводилось і позичати, бо в переднівок за часів прадавніх, траплялося, що й на зуб нічого було кинути, а сокирі мусили знаходити. Це був освячений давниною звичай, який називався «порідненням сокири з полем». Казали: «Жито в чорних нетрях землі скільчилося, виростило, у нього, Кам'яного Поля, силу перебрало, то хай сокира теж сили польової набереться. Робота на неї чекає важка».

Сокира не лише народжувалась, а й умирала, і тоді її, з'їджену, стару, часом із надтріснутим обухом мої тато збивали з топорища, обливали оливою, загортали в чистий рукавець від сорочки й до сходу сонця закопували на своєму загончику під межею на Кам'яному Полі.

Тато мені пояснювали: «Сокира повернулася туди, звідки прийшла. Щоб, Юрашку, знав і пам'ятав, що ту сокиру, яку під межею я поховав, у кузні не викували, в жолобі не гартували, вона народилася з Кам'яного Поля, як родиться, приміром, жито».

Можна позаздрити майбутньому археологові, який накопає на Кам'яному Полі сотні старих, з'їдених тяжкою роботизною та іржею недогризків сокиряних... Накопає та почне ворожити: «Звідки ж вони тут узялися, ці старі німецькі сокири? Хто їх заховав? І навіщо? Є у цьому якийсь глузд, закон, звичай, забобон?»

Мовчатиме залізо.

Таємниця.

А таїни ж ніякої нема. Просто роботою жили старі сільські сокири, а роботящому пошанівок належить і честь за життя і по смерті; просто люди вирубували сокирами хащі в міжгір'ї... Вважайте, то сокира породила Кам'яне Поле.

Ось як інколи просто можна пояснити начебто й дивний, окутаний таїною і трішечки містикою взаємозв'язок речей і явищ.

Минулорічний ювілей Радянської Армії випав дощовий і теплий, мовби це й не стояв лютневий, а принаймні квітневий день, який вихопився, наче молодий журавлик поперед свого ключа; ще вчора гора Веснярка й село на ній білили позимовому в кожухах, іще вранці зима, мов пані, гарцювала

на сивому коні, а в полудне її сніги, подзьобані теплим дощем, одразу посіріли, а подекуди й геть полисіли — то тут, то там на схилах чорніла гола земля. Відразу ж в один день запахло весною, і люди, що зібралися у сільському клубі на збори, присвячені армії, теж повесняніли обличчями і гомоном урочистим.

Збори були як збори: доповідь, виступи, привітання піонерів і їх запевнення простувати батьківськими слідами. Все начебто звичне, як і щороку, і в той же час незвичними були, як і щороку, схлипування якоїсь вдовиці, коли на трибуні згадували її загиблого на фронті чоловіка, та ще незвично щедро й повно горіли на грудях моїх краєнів ордени і медалі.

Після зборів Головиха Юстина запросила всіх колишніх фронтовиків на «вогник» у щойно побудовану сільську кав'ярню, яку на міський кшталт назвали «Берізкою». Не знаю, хто був ініціатором продовження свята за столами — чи колгоспний парторг і молодий учитель історії Олег Мудрик, чи чоловік Юстини Миколаївни — бригадир тракторний, а в минулому бойовий старшина Колоколов, а чи й сама Головиха забула цього разу про свою звичну скупуватість? Та це, зрештою, не мало значення... мало значення лише те, що фронтовики прийняли запрошення як само собою зрозуміле і що кожного з них торкнулася гордість, мовляв, як не говори, а нас шанують, наш ратний труд запам'ятають. Вони старанно й довго чистили на сходах біля кав'ярні чоботи, потім підкручували вуса, причісувалися і пригладжувалися при дзеркалах і зайвий раз рукавами виблищували запотілі на вулиці ордени свої і медалі й аж опісля розсідалися поважно за столами. Почувалися попервах не дуже впевнено — весняна врочистість, принесена з клубу, мов роса на билинках, тремтіла в їхніх серцях, і вони боялися дочасно її струсити, але після першого тосту за тих сорока дев'ятьох, що не вернулися у село з фронтів, та по другому келишку за живих, за оцих п'ятдесяти двох, котрі сиділи за столами, урочистість змінювалася домашністю. Вони, ці полисілі, сиві, немолоденькі вже мої краєни, мали про що поговорити й про що згадати, на своїх плечах винесли не тільки фронти, а також творення та становлення колгоспу, що теж було ой якою важкою справою; вони, може, за тридцять років уперше зібралися просто так, без діла мовби, й подивилися один одному в очі... подивилися на свої роки вже пізньенькі, на ордени, на медалі, і, мабуть, не один з них відкривав у сусідах якусь новизну, грань а чи просто — його старість. Його і свою.

Я не спускав ока з головного бухгалтера колгоспу Степана Олексійовича Сніжура — чоловіка опецькуватого, червонолицього — схожих типів залюбки малює «Перець», — і до такого Сніжура я звик, усі в селі від малого до великого знали, що чоловік він кришталевої чистоти, знали ми також, що він майстер попоїсти і що побоюється власної жінки. Сніжур і тепер, подзвонюючи трьома медалями «За відвагу», крадькома поглипував на годинника й переживав, що матиме вдома прочуханку, горілка, однак, додавала йому відваги, й він, сидючи навпроти мене, забував про жінчину майбутню сварку й хвалився, що на фронті щастило йому на «язиків»: траплялося, проходив, як тінь, мимо фріців — і трава під чоботом не храбусьне, і пісок не зашерехтить. За «язиків» і давали медалі одну за одною. «Командири, — казав він, — того не знали, що моя відвага тут ні до чого... Я просто легкий на ногу, як олень». Я, мабуть, слухав Сніжура заворожено, може, й милувався ним відверто, і це помітила Головиха Юстина, бо підійшла до мене збоку й шепнула на вухо: «Виджу, Юрашку, страх тобі цікаво серед них, — га?» Вона, Головиха Юстина, вгадала, люди за столами повернулися сьогодні у свою далеку молодість, і в їхніх вухах, у кожній клітинці мозку, в крові знову ожили давні постріли, дими, вибухи, пекло вогню, смерті, рани, команди, й ожила вічно молода Катюша, що виходила на високий крутий берег і заспівувала пісню про коханого — степового орла. Після якогось там п'ятого чи шостого нерахованого келишка фронтовика тільки й підспівували «Катюшу» та ще ту пісню, в якій дівчині падала з плечей синя хустина. Інших вони ніби й не знали, а коли й знали, то пам'ятали неписаний закон: різні пісні співаються за різних потреб. «А відомо тобі, Юрашку, кому маєш завдячувати, що ти тут? — продовжувала теж підхмелена Головиха Юстина. — Вуйні Маріціці Парасольці. Я й не знала, що ти приїхав у село. А вона притюпала до контори та й каже: «Юрашко колись книжку про Кам'яне Поле напише... А як, Головихо, можна написати про Кам'яне Поле без наших фронтовиків?» Я думав, що Вуйна Парасолька мала рацію, бо поле саме по собі без людей нічого не значить і не вартує... без таких людей, як Степан Олексійович Сніжур, котрий умів ходити на фронті поміж смертями легко, наче олень; я переконаний, що біографія поля збідніла б і була б неповною без однієї історії, яку я почув на «вогнику» від Івана Рошака та Григора Маруниного, власне, ніхто цю історію мені спеціально не розповідав, я її випадково підслухав.

Обняв, отже, Рошак Маруниного за плечі, вони обидва погойдувалися у такт «Катюші»... І наспівував Рошак Маруниному: «Ти мой, Григоре-баранчику, коло печей гончарних у підсобному цеху ходиш і живий вогонь, добрий той вогонь у печах гончарних пантруєш, котрий обціловує, а не спалює квіти ружні, птахів на гілечках, сонечка на зелах зелених; обціловує та роздає барви й голоси. А ти, чуєш, міг би згоріти в іншому вогні, лютому, залізному. Пам'ятаєш, як то діялося поблизу містечка Форст на Одері? Стояло нас на рубежі тридцять два, шваб сунув хмарою танків... з них сімнадцять ми підпалили. Вони горіли, як свічки, а ми падали, і ти впав поранений. Ми ще від танків відбивалися, а ти стогнав поруч і просив прикласти до твоїх ран травилопушка, що підбілом зветься... Росте той підбіл на Кам'яному Полі. Господоньку ти мій, де, Григоре-баранчику, Одер, а де наше міжгір'я, а ми пам'ятали про Кам'яне Поле і за нього кров проливали й жизнь віддавали, а зела з Кам'яного Поля гамували наші болі й гоїли рани».

«А в молодого цимбаліста коники золотими підківками виблискують...»

Та це тільки пишно так промовляється, насправді ж у нашого Семка не те що коників та ще й із золотими підківками, а й бородатим цапом не смерділо на обійсті. Лише рік чи два його тато Пилип Дудчак по-газдівському хіснував з подарованої молодим Яковом Розлучем пари коней і якийсь гріш таки привозив із фірманки додому. Потому ж злоти оті, тяжко запрацьовані, перекинулися у чортиків, які не давали Пилипові спокою: «А йди-но, чоловіче, до Йоська Срулишиного, до корчми, та й перехили келишок... завтра знову злотий заробиш». Ще поки жила Калина, дружина, то відбивала охоту до пиятики, а як восени перестудилася і після трьох днів «гальопового», як тоді казали, запалення легень пішла до Люльця спати (Люльцьо був гробарем), то Пилипові тоді розв'язалися руки, й він швиденько, щоб не передумати, пропив у Йоська віз, коні, упряж, батіг... Пропив би Пилип подвір'я, хатчину з сином-парубчаком, царинку на Кам'яному Полі, але не встиг, бо на самого зимового Миколи знайшли його задубілим на Колійовій стежці.

Про Пилипового Семка ніхто не зважився б пащекувати щось негречне, бо хлопець чесно заробляв хліб на полонині в Данильча Війтового Сина, свою ж царинку на Кам'яному Полі віддав на «спілку» за корець картоплі або мішок кукурудзи: «Ваша робота й насіння, а моя земля». Така була «спілка».

І тому восени село аж позеленіло від новини:

— Чи чули-сьте, Семко Пилипа Дудчака пообіцяв дати Андрієві Цимбалісту спадщину свою по дедіку, тобто царинку на Кам'яному Полі, за умови, якщо старий навчить його грати на цимбалах.

Новина — мов грім на різдво; це було щось протиприродне, немислиме, воно не вкладалося у селянські голови, це, якщо хочете, вважалося зрадою Кам'яного Поля, бо можеш ти, чоловічку, пайку свою продати, і то не за малі гроші, ґрунт тепер файно поплачується, і можеш, чоловічку, якщо в тебе клепки порозсихалися, комусь тую пайку подарувати, зректися її на користь церкви або ж громади. Таке на світі трапляється.

Але міняти поле за науку гри на цимбалах — такого світ ані ще не бачив, ані не чув.

Через багато років на одному весіллі в перерві, поки гості їли-пили, забувши про музикантів, мені пощастило вияснити особисто в Семка (він так і лишився Семком, хоч і розміняв шістдесятку), як воно насправді з тією «зрадою» Полеві було.

— Так і було,— зітхнув він,— що на правду ледве не зрадив Кам'яне Поле. Котроїсь днини заслаб я цимбалами смертельно... носив їх у душі, як прокляття або ж як очікування дива, яке колись та мусить статися... А таки мусить, і я стану паном над струнами: ударю по них клевчиками отут — добуду дівочого срібного сміху, а отут — чоловічого плачу. Пасу, бувало, на полонині Данильчові вівці, а цимбали мені грають-грають. Ну а восени, як спустився з полонини, поклонився Андрієві Цимбалістові: «Так і так, бадіко,— благаю його,— моці-сили моєї більше нема — навчіть грати. Умру без цимбалів, бігме». А він мені: «Гадаєш, Семку, що вміти грати — це така поплатна річ? Весілля не цілий рік витанцьовують. Цимбалами, бра', хліба не заробиш». — «Таке, бадіко, скажете. Нібито я хочу навчитися лише для того, щоб кишку набити. Душа музики хоче». — «Ая,— говорила небіжечка до самої смерті.— Так я тобі й повірю, що душа твоя хоче музики... Душа, неборе, музики просить, коли черево — як бубон. По собі знаю. Тому, Семку-хлопаку, дрібним маком тут не сій, бо вчити тя не буду, нема дурних плодити на свою голову конкурентів. Я тепер один на ціле село... є у селі скрипалів аж три, є кларнетисти, є бубністи, чотири грають на дуді, а цимбаліст — я один. Тому мені честь... ну і якийсь там гріш перепаде з весілля чи з парубоцької забави. Ти ж бо знаєш, які в мене

гаразди: дівок аж три попідросло. Хто їх голих-босих візьме?» — «А якщо, бадіко,— умовляв його таки,— вмрете, або ж заслабнете, або й випадком оглухнете — й село залишиться без цимбаліста, без музики. Гріх будете мати перед людьми». — «Свят-свят! Щоб тобі, Семку,— хреститься він,— язичок спух, аби він тобі колом задубів — пощо біду на мене накликаєш? Нічого зі мною не повинно статися. Прецінь, богові з високого неба добре видно, що я один на ціле село». — «То не будете мене вчити?» — «Сказав: не буду!» — «А якщо за науку віддам вам свою царинку, оту, що на Кам'яному Полі?»

Андрій Цимбаліст вибалушив очі, нижня губа його відвисла. Дихав чоловік часто й поривисто. «А не брешеш, хло?» — спитав пошепки. Він знав, чому перейшов на шепіт: царинка, як золота рибка, пливла до його долонь і Цимбаліст боявся її сполошити. «Можу запрягнути при людях, при вйтові... хай у паперах, як має бути, запишуть».

Справді, угода була прилюдно складена. Дехто з сільських віщував: «Кам'яне Поле не потерпить, щоб його міняли на якусь гру на цимбалах, бо царинка — це робота і хліб, а цимбали — забави й веселощі. Ось побачите, щось та станеться...» І таки сталося...

Як не скоро переймав Семко від старого Цимбаліста польки, марші й коломийки, а ще скоріше впала в око музикантова донька Ержіка.

— Вчився я на цимбалах грати,— згадував Семко й молодів,— а в Ержіки, моєї білотілої Ержіки, почав стан повніти, й мусили ми, міх-мах, свій гріх шлюбною короною затулити.

Все, як у казці, обійшлося добре: Семко розбагатів грою на цимбалах, дружиною, дитям (легінь уродився) і царинка на додачу залишилася при ньому. Не відбере ж у нього жінчин тато. Не випадає...

Хоч Поле було й Кам'яне, хоч дуже часто тверда його душа не чула ні плачів людських, ні прокльонів, ні молитов, а на цей раз воно подобріло.

6

Яків Розлуч стояв на ганку своєї хати, прихилившись плечем до обшмульганого стовпа. Він любив це високе й світле місце здавна, бо як стояти тут, то здавалось, що гражда лежить упокорена внизу під ногами, а він возвишається над нею. Яків, позіхаючи й потягуючись, слухав, як світанок за Весняркою виклепував сонце; і хоч сіялася-

шерехтіла, як пісок крізь сито, приглушена тиша, і хоч ліси на Веснярському хребті та на схилах ще сонно дрімали в молочному тумані, що сягав їм до колін, а село й Кам'яне Поле в міжгір'ї з головою потонули в білих бурунах, з яких зрідка вигулькував на поверхню півнячий крик; і хоч не було чутно посапування ковальського міха й подзеленькування молотка по ковадлі, а проте світанок виклепував за Весняркою сонце, і це Яків знав напевне. Над Весняркою світився ясний німб, з горна пострілювало в попелясте небо снопами іскор; іскри розліталися навсібіч, прошивали й гасили мряку, що сповзала з гір, із навкружних смерекових і букових лісів, які, поступово наближаючись до Якова, виразніли, і якоїсь хвилини він побачив, ніби на білому папері намальовані, смерекові стовбури, і йому раптово запахло живицею, мовби не стояв оце на ганку, а вилежувався посеред лісу на купі сухої глици. Яків не дивувався з ранкових чарів, бо, відколи помер татуньо, забитий білим конем, щодосвіта вставав у гражді першим і встиг звикнути до молочних туманів, до сонячних бризків, до приглушеної тиші й до цього студеного світанкового повітря, що пливе-напливає на нього, як прозора вода в гірських потоках, крізь яку видно цяточки іржі на донних камінцях і прудких пстругів; досвітками Якову здавалося, що він теж срібний пструг у вранішній річці. Ет, добре, що не здогадується про його фантазії Гейка й стара Настуня, які досхочу налупили б з нього лика. Гейка, може, й не сміялась би, а стара Настуня висповідала б, що гой, Якове, де ж то пасує легіневі по-дітвацьки замандрувати в бабину казку, коли стоїш на високому ганку й досить тобі збігти вичовганими східцями вниз, як відразу навалиться на тебе роботизна, і ти, зігнутий нею у дугу, скупаний у смердючому поті, вже не побачиш дня, і вечір для тебе теж почорніє — впадеш і заснеш, і срібні пструги припливуть до тебе хіба що в снах. Таке життя, Якове...

У татуневі часи Яків люто ненавидів роботу. Ні, він, не обминав її, а навпаки — кидався на неї, як на союзницю граждину, щоб якнайскоріше перемолоти її, збутися, але роботі, як часові, ніколи не було видно кінця-краю.

В татуневі часи Яків уставав разом з усіма, тоді світанок за Весняркою теж виковував сонце для нового дня, і так само, мабуть, зримо наближалися-пахли ліси, однак це його зовсім не обходило, у нього не було часу чимсь там милуватися, захоплюватися, він тільки тепер відкрив для себе причину байдужості деяких краєнів до краси рідних тутешніх місць... Краєни, якщо заходила про це мова, глухо

відмовчувалися або зневажливо посміхалися, мовляв, хіба ми пани з міста, ми не для краси, ми — для роботи, для гризоти, для бід різних... А багачі — до гражд.

Хіба ж не така очікувала Якова доля?

Якби не білий кінь...

Разом із татуневою труною Яків, може, сам сповна цього не усвідомлюючи, поховав також сліпоту душі, і, вдосвіта вибігши на ганок, він несподівано відкрив звичний, буденний, але разом із тим по-празниковому гарний навколишній світ; це було вранішнє чудо, якому він піддався і дозволив себе заворожити... Заворожений, поплив світанковим річищем, розчинився у білих туманах, у шерехтливій тиші, змалів і... виріс, став часткою навколишнього великого світу, почувався братом птахів, звірині, смереці, кожній бадилинці. Світанок мовби приблизив до нього світ, тепер не треба було вирушати за вимріяним королівством бозна-куди, бо на цій-таки землі, поміж краями добро на нього очікувало.

Світанок тим часом викував сонце й повісив його, мов великий мідний таріль циганської роботи, на високу смереку. Якась птаха чи навмисне, чи спросоння черкнула крилом об мідний таріль, і сонце ніби цього лише ждало, сліпуче вибухнуло червінню, сипнувши пригорщі променів; промені сипались голосно й дзвінко, мовби горами покотилися золоті дукати; сонна птаха злякалась або ж зраділа теплові й світлові, бо скрикнула, й це стало гаслом для її пташиного братства, що враз заспівало, заходившись скльовувати міриади золотих дукатів; Яків знав, що птаство неспроможне склювати силу-силенну золотих дукатів, котрі розкотилися поміж травами й виблискували в кожній росинці, а якщо росинка й гасла, то сонце на її місце тут же висівало сотню нових.

Туман у садах причахав, припадаючи до землі, як дим перед дощем, врешті він зовсім скраплився, і тоді з дна садків вирости, мов із зелених хвиль, череп'яні й гонтові дахи хат.

У Садову Полян уїжджав новий день; день їхав на коні, коло сідла якого подзеленькували дійниці й відра; день їхав кривульками вулиць Садової Поляни — жодної не обминув, як податковий інспектор. І там, де він проїжджав, скрипіли криничні журавлі, порипували ворота й хвіртки, у тому боці, де Данильча Війтового Сина домарство, високо заіржало лоша; ці й десятки-сотні інших звуків напливали, сунули на Якова, обступали стіною, падали дощем, у них не таїлося

нічого небуденного, всі вони слухані-переслухані й мовби аж випробувані на дотик, а проте хвилювали його своєю щоденною новизною до щему в серці. Яків не признавався про щем нікому... щем належав тільки йому одному, ним він багатів, ні з ким не ділився ні краплинкою... І не ділився не через скупість, а через те, що боявся глузливих людських язиків. Ох, як би, приміром, пореготались до злої сльози Василь Дідунець і Митро Штефурак та інші з ними, які догадувалися на Кам'яному Полі до очкура й тепер спродують дідизну, готуючись поплисти до Канади. Вони, напевно, бралися б від сміху за животи й крізь сльози питалися б: чи можна, Якове, писанковою красою, вранішніми звуками рідного села нагодувати дітлахів і заплатити податок, чи можна, Якове, за всі твої дзвінкі сонячні дукати купити бодай козу? Він, звичайно, відповів би, що ні, що вони мають слухність, однак до себе очевидну слухність не припасовував, будучи переконаним, що з хлібом і без хліба йому бракувало б усього того, що зветься отчим краєм, без нього він ходив би подвійно голодним. А чи є щось страшніше, ніж голод духовний? Яків і сьогодні вранці дякував долі за те, що ярмо гражди якщо не спало повністю, то хоч послабилось і в шпаринку, немов ластівка, влетіло почуття вітцівщини. А може, це святе почуття прилетіло з Гейкою...

Цоркнула клямка дверей.

— Не змерз, Якове? — спитала Гейка, випірнувши з темних сіней з дійницею та його киптарем у руках.

— Ні,— збрехав, дарма що студений вранішній вітрець продував наскрізь. Яків вихопився з хати лише в сорочці, босий.— Не міг я змерзнути... про тебе тільки-но думав, у цю ж таки хвилину. Чого б то: я подумав... думкою тебе з хати вивів, як мольфар.

— Що ж тут такого? Любиш мене, Якове,— відповіла розсудливо.— Таке трапляється, коли дуже любиш,— додала й накинула йому на плечі киптар.

— Говориш, як стара... мовби десятьох перелюбила. Все тобі відоме й знане.— Хотів її обняти і не посмів, ніяковіючи перед її чистими зеленими очиськами.

— Ти вгадав, десятьох любила,— засміялась.— А на правду мені досить тебе одного. Приходиш до мене ночами у снах... такий гарячий і нетерпеливий. А я відсуваюся, хоч на одній постелі мовби й лежимо, і журюся...

— Тепер нема чо' сушити голову. Візьму тебе.

— Крадькома не дамся. А на правду...

— Тепер гражда наді мною не панує. Я над нею пан.

— Крім гражди, є твій рід... Розлучі-Королі. Що вони на те ясному панові скажуть?

Він аж затерп... Справді, як міг забути, що отам, на беркутових верхах, далі від села, гараздує татунів заклятий, упертий, присадкуватий, гартований на семи вітрах і відлюдкуватий, як ведмеже плем'я, рід. Розлучі, на відміну від багатьох на Гуцулії, не сіють і не жнуть, Кам'яне Поле для них особливої цінності не має, не викохують вони також садовину й не хапаються промишляти різьбярством чи гончарством, а твердо приросли до своїх свиней, корів, овечих турм, вони множать маржину закланно й гарбають, де лише можуть, скуповують полонини й ліси. Сказано-бо: Королі.

— То що порадиш, аби-м тебе зрікся? — передихнув Яків. Здавалося, що цілу днину верхом на коні об'їжджав полонини й ліси, котрі належали його родо́ві.

— Коби лише в мені річ. А то зректися треба себе, всього цього, чим тепер живеш, — сказала журливо Гейка й подріботіла до стайні доїти корів.

Яків, голий до пояса, умивався з відра коло криниці й зважував Гейчині слова: сказала мало й багато. Воно і справді: рід Розлучів не переступиш, мов гнилу колоду, не вдаси, що його нема і що з ним можна не рахуватися.

— Яюсь воно буде, любко, — заспокоював дівчину, переступаючи після вмивання поріг стайні й на ходу втираючись подолом сорочки. Гейка сиділа під коро́вою на стільчику, і з обох її кулачків, таких маленьких, як горобці, що ледве обіймали дійки, цідилося у дійницю молоко.

— А то голова моя дрява... забула принести тобі рушник, — повела розмову іншою стежкою.

Він повторив:

— Яюсь воно та буде. — І, не маючи сили збороти спокусу, нахилився й поцілував дівчину в білу шию. — Люди — не звірі, Королі, гадаю, теж. Хто мені заборонить жити так, як сам хочу?

— Ти, бігме, Якове, як дитина, — знизу поглянула на нього. — Та світ заборонить! — Очі потемніли докором. Мовляв, хлопчику ти мій, великий виріс, а не розумієш простого. Яків згадав, що такими сумовитими й докірливими очима споглядала на нього, малого, покійна мама, коли витворяв щось нерозважливе. — А крім того, хіба ти знаєш, як по-своєму жити?

— Гризуся цим... як жити? — признався.

— Ти ж книжки читаєш.

— Різні книжки по-різному й радять. Самому треба... щоб по-людському.

Гейка зітхнула:

— По-людському тяжко. Світ — як скажений пес. Так і стережися, що вкусить. Коли ж він тебе вкусить, то й сам скажишся.

Знову дивувався її розсудливості:

— Говориш... ніби за плечима маєш сто років.

Хитнула головою:

— Часом мені здається, що я уже жила колись і тепер згадую пережите. Але то пусте, правда? Просто я закінчила школу в гражді твого деді: змалку біля гусей, потім коло свиней. Мала в тій школі очі й вуха... Коли б ще я мала дедю та не була бідною, то виросла б схожою на моїх ровесниць, котила б горами безжурно співанки. Ти б таку... іншу... мене полюбив?

— Мабуть, ні. Інших багато в селі, а ти одна впала в око.

— Як порошина впала, правда? — посміхнулася. Жило таки в ній природжене дівоче кокетство; Яків, проте, кокетства не запримітив, нараз стрілило йому в голову, що незвична ця й трохи дивна дівчина явилась йому з сьогоднішнього світанку... вона й була, може, тією птахою, що черкнула крилом об мідний таріль на смереці.

— Ти впала, як росинка, котру треба вицілувати.— Вхопив обома руками за стільчик, на якому сиділа, й підніс її угору.

— Молоко розілля, газдо,— просилася, тримаючи у витягнутій руці дійницю.— Висварить мене Настуня. А силу маєш...

— До тебе сили не треба, ти легка, як пташка... ти таки птаха із світанкового лісу,— стверджував.— Скинула пір'ячко й стала дівчиною. Правда?

— Може, й правда, Якове. Звідки можемо про це знати?

Він носив у пам'яті цю розмову все життя... усе життя вважав, що його Гейка — таїна. Вона народжувала йому синів, поралася у саду, на царинці, у стайні біля маржини, в хаті... золила-прала верети, і її руки, оті маленькі горобчики, потріскалися, почорніли від роботи, зелені очі вицвіли, біле, як повісмо, волосся зрідло й посивіло, а він по-давньому, по-парубоцькому думав про неї, як про незбагненну до кінця тайну, як про світанкову птаху, що сіла йому на плече, і коли вона вмирала, він знову говорив їй про це, старій і спрацьованій, і вона, стара й спрацьована, в останню

хвилину знайшла в собі силу, щоб погладити його, як малого, по голові, всміхнутися і сказати:

— Боже мій, боже... Відміряли ми з тобою, Якове, довгу дорогу, а на дорозі — як на дорозі... А ти дотепер лишився легінчиком, що вірить у казки. Ти добрий легінь з доброї казки. І через це, може, жилося нам красно на білому світі.

І ще Нанашко Яків ціле життя пам'ятав дзвін, який вилунився десь на дзвіниці якраз у ту хвилину, коли обціловував Гейку; вона не боронилась... вона тільки пильнувала, щоб не розлилося з дійниці молоко, і лебеділа, що гріх нині цілуватися: неділенька ж свята, дзвони до церкви кличуть.

Він згадав про церкву згодом, коли, вже підголений, у чистій сорочці, червоних суконних ногавицях і недільних постолох, їв за столом вареники. Спитав Гейку:

— Підеш на службу божу?

Дівчина, що на другому кінці довгого стола ліпила на стільниці вареники, мовчки заперечила головою.

Здивувався:

— Ов, а то чому?

Потріскував у грубі вогонь, бриніли й шаруділи мухи в паперових косицях навколо образів на чільній стіні. Коли ж мовчанка затяглася, стара Настуня сердито сказала:

— Питаєш у слабого здоров'я, молодий газдо. Ти що, з учорашнім дощем із неба впав і не знаєш, що служниці до церкви не бігають?

Пожартував:

— Я упав із громом, вуйно. І гадаю, що в служниць, певно, бракує гріхів, нема що відмолювати?

Стара відрізала, як бричем:

— Коли й не бракує, то спокутуємо гріхи роботою, а не отченашами, бо ще за життя господь у чистилище запроторив... Щотижня на шість днів у чистилище, а прийде неділя — нема в що вбратися. Твій дедя, як годив дівку до себе на службу, то її родичам згори вповідав: «Закажіть їй відразу при мені, аби по гульках не бігала, зуби в церкві не сушила, я її беру не для церкви, а до роботи. На рік даю три сорочки гладкі, одну з повісняного полотна, кожух на зиму, дві пари постолів, штири запаски комісні, у склепі куплені, аби гузицею не світила. Їсти буде, що я їм...» А ти розпитуєш...

Яків почервонів. Смішними й неваговитими здались йому неясні марення про велике добро, коли в Гейки нема недільної сорочки з вишиваними рукавами і нема кептарика, запасок, тканих сухозліткою, нема згардів на шию, крайки червоної — речей таких простих і конечно потрібних кожній дів-

чині в наших горах: часом-бо маленькі дрібниці роблять людину щасливою.

Просив вибачення.

— Не гнівайтесь... я насправді як з неба впав. Падаючи, згадав: наша комора повна одежі, що після мами лишилася. Виберемо для вас, вуйно, і для Гейки.

Настуня щось говорила про його добре серце. Але ти, Якове, серця не слухай, учися газдувати, а не роздавати, бо нині одному дай, завтра другому дай, а післязавтра третьому таки не даси — всім однаково не догодиш. Вона, мабуть, як на свій жіноцький розум, говорила тверезі речі, але Яків не слухав, рішуче вихопився з-за стола, зірвав з цвяха біля печі в'язку ключів і побіг до сіней, де в куті чорніли залізом ковани коморні двері.

— Та то ж не горить! — крикнула йому вслід Гейка. — Принаймні нині не треба! Я у тебе й так гóжа та красна... без церкви та вбері недільної.

Настуня погрожувала їй пальцем:

— Но-но, дівко, дивись мені. — Пальцем погрожувала, а очима мимохідь стрілила у вікно. — Їдуть, — зітхнула.

Вона, стара Настуня, мала зіркі очі. Гукнула в сіни Якову:

— Їдуть уже!

— Хто? — Він ніяк не міг утратити ключем у щілину замка, через те сердився.

— Та хто ж... не татари й не Жельман, а твій рід.

Він не придав цьому ваги: їдуть — то хай собі їдуть, так заведено, відколи стоїть Садова Поляна, що в неділю й на великі свята домарі з верхів з'їжджаються, як на торг, коло церкви. В самій церковці, щоправда, людей мало, хіба старі нанашки за молоді свої гріхи вигупують поклони перед образами та бадіки, як недорізані цапки, підтягують дякові Северинові, а газди молодші, легіні та дівоцтво — в огradі... цвіте мак попід чорними шатрами високих смерік. Навкруги на припонах коні іржуть; газди на лавах тесових попід дзвіницею сидять, попахкують люльками і прядуть неквапні бесіди, що на долах (чи чули-сьте, сусідоньку?) посуха палить — жито вутле й кукурудза поживкла завчасно, як сухотниця, а це означає, що зима в горах випаде голодна, з Кам'яного Поля багато кулеші не звариш; парубоцтву ж зима видається нереальною, далекою, і воно нею не журиться — пасе очима дівочі черідки.

Колись Якову подобалися недільні ярмарки біля церкви, де нічого не продають і не купують і де й не дуже моляться...

Власне, люди молилися один до одного, відпочиваючи душею, єдналися, знудьговані самотиною на верхах і розділені роботою у селі. Якову тут здавалося, що між людьми панує гармонія; він, бувало, походжав з ровесниками поміж гуртами, прислухався до розмов і не добачав ні багатих, ні бідних, окрім хіба кількох калік, а всі решта однаково були вбрані, ніби й однакові мали клопоти, однаково в них світилися спокоем обличчя. Сьогодні ж йому стало соромно, що нипав поміж людьми короткозорим, навіть Гейки ніколи не примічав серед закосичених дівчат. «Я шукав єднання... спільного чогось, а то була підмальована фотографія. Ну, нічого, я Гейку вдягну, й тоді всі побачать, яка буде в мене красна жона, — говорив до себе, відчинивши врешті двері до комори. — Гейку вберу... А хіба одна Гейка в Садовій Полянці й поза нею?»

Хіба одна?!

Тут, у татуневій коморі, заставленій аж попід стелю скринями, міхами і клунками, де запаморочливо пахло вичиненою шкірою і кукурудзяним борошном, Яків зміряв власне безсилля... почувався занадто малим, щоб добрими вчинками переінакшити світ. Зневіра, як примарні сні, навідувалась до нього й пізніше, мучила, й він, поборений нею, затихав на довгі місяці, байдужів, ніби завмирала в ньому душа; сьогодні ж почуття ярилося свіжою розпукою, і легінь мало не товк головою об ребро скрині, жаліючись бозна-кому, що не вміє зробити з води вино, а з каменя — хліб.

— Вони їдуть до нас, Якове! — вбігла в комору Гейка.

Розлучі, справді, спускалися плаєм до брами гражди. Якусь хвилину, вихопившись на ганок, Яків спостерігав за кавалькадою вершників на низеньких «гуцуликах».

Попереду погойдувався у сідлі стрий Лукин, за ним — чотири його сини і зять Антон — підстаркуваті вже газди, посередині їхало жіноцтво, а замикали кавалькаду Лукинові онуки — хвацькі легінчики з бартками в руках. «Нашестя Королів», — невесело посміхнувся Яків і подумав, що Настуня з Гейкою замало наліпили вареників, щоб нагодувати недільних гостей. І як продовження думки сплигло запитання: «Чекай-но, з якої це нагоди зібралися мої Розлучі купно? Адже плаї і дороги з їхніх гражд ведуть до церкви не попри моє обійстя.

Щось сталося? Чи забagli спом'янути дедикову душу?.. Але ж сорок днів іще не минуло, як його поховали».

— Ой бра', не з добром вони їдуть, не з добром, — постогнувала за плечима Настуня. — Заболіли їх головоньки від

Якових щедрот. А ти, Якове, у разі чого... позабирай назад те, що роздав нам позавчора. У твоїй це волі і в твоїй силі, до нотаря ні з ким ще не ходив...

Хмари хмаряться над Яковом і в Якові теж.

— Помовчїть, вуйно,— бовкнув глухо.— А ти, Анко, побіжи й відчини браму.— Йому не хотїлося вірити, що Королі їдуть з лихими намірами, що Королі їдуть через те, що їх заболїли голови... адже їдуть вони з тамтого боку, де живе смїлива птаха, що черкнула об сонце крилом...

Волхви їдуть зі сходу чи вовки?

Пїшов Королям навстріч. Ішов і думав. «Нема чого себе самого дурити. Вовки це».

Думав одне, а робив зовсім інше, завчене й традиційне; поклонився стріку Лукину й цмокнув у жилаву руку.

— Тїшуся, що не обминули-сте в святу недїлю мою гражду,— карбував Яків слова.— Чи здорові? Чи добре доїхали?

Слова теж були традиційні, обов'язкові. Іншого разу вони, може, якусь би ціну мали, а сьогодні не вартували ні зламаного гроша.

Лукин Розлуч мовчки зїйшов з стремена й, ще не оглянувшись, а вже луснув п'ятірнею Якова по лицї.

Аж скрипнув Яків зубами:

— За що? — Сором і лють обпалили його, він шарпнувся поривисто до старого... даремно шарпнувся, бо кілька пар рук умить скрутили його. «Королі Короля б'ють... Королі Короля оточили. Ні, я не Король, не Король, не Ко... У Королів груба сила. Що я виставлю проти грубої сили?» — побивався Яків. Королі, справді, стояли навколо, приземкуваті, коренасті, як навмисне підрізані на висоту його плечей польові крилаті дубчакі. Сила породжує упевненість. Їх очі, сині, що яскраво й студено, як льодинки, поблискували на обвітраних обличчях, зовсім не виражали гнїву. «Вони приїхали сюди мене судити... права й обов'язки суддів освячені столітніми звичаями. А може... а може, не приїхали, а прибігли Королі, як пси полонинські? Треба ж завернути овечку, що відбилася від отари».

Видно, весела смішинка спалахнула, як соломинка, на Яковових губах, бо Лукин Розлуч почав грозити:

— Но-но, смїху, хло', у тому мало, що ми тут. За-смїєшся на кутні, коли спустять з тебе штани і я накраю на с...ці синеньких пругів.— Старий кидав очима по граждї,

поки під хатою не помітив дубову колоду. Тицьнув на неї пальцем.— Отам посинцюю, щоб пам'ятав.

— Не посмієте, стрію.

— Посмію! Єсьм старший серед Розлучів, і мені справедливо належиться чинити суд і розправу: вибивати з сідниці розум у голову.

— Спершу б вислухали мене, якщо судити зібралися,— промовив, зиркаючи на Лукинових онуків, що тримали його за руки. Був вищий від Королів на цілу голову.

— Ніби розумне щось скажеш? Дурний ти, як чіп. Дедик твій небіжчик три рази в гробі перевернувся від синового марнотратства. Ая... Дедик по ниточці ткав, як полотно, а ти рвеш полотно на кавалки, розсотуєш його. Задля чого? Задля того, щоб жebritі пупці прикрити. То де тут розум, га? — питав старий, забавляючись ремінною вуздечкою.

— Чи не я газда у своїй гражді?

Старий беззвучно сміявся... Сміявся Лукин Розлуч білими зубами.

— А певно, що ні. Ти — молодик, у якого шпаки в голові гніздо звили. Де ж то бачено... нині одному злиднєві даш, завтра — другому, позавтра — третьому. Наостанку сам рушиш попід ворітьми з бесагами. Мало тебе дедя учив.

— Ви приїхали доучувати?

— Приїхав нагадати, що ти теж — Король.

— Король — та не той.

— Мусиш бути такими, як ми. Королі — то Королі. Уяви, що станеться, якщо бідаки, голота сільська прийдуть до мене, до третього, до десятого газди та зачнуть витребовувати: «Дай царинку... дай маржинку, бо я в тебе, газдо, косив, бо я в тебе, газдо, овечки пас». Це ж нечуване! Свіг перевернеться, гори попадають і порозтовчуються, як горшки.

— Але ж, стрію, таки є людська кривця і людський піт у вашій худібці, у кукурудзяному зеренці...

Лукин Розлуч довго придивлявся до Якова.

— Бігме, хло', ти або звихнутий, або — більшовик, або — злодій, що розкрадає свою ж таки комору.

— Тому ви й звеліли тримати мене за руки, як злодія? А я не гадаю утікати з власної гражди. Чи, може, всі Розлучі бояться одного Якова Розлуча? — Він спробував увільнити руки — трісла на плечах сорочка.

— Моцно тримайте! — крикнув старий.

Він уже сердився по-справжньому, цей патріарх, який у себе в гражді не звик до довгих розмов, там його розуміли з поруху брови.

— Покладіть 'го на колоду, та скоріше... дзвони он кличуть, служба скоро в церкві почнеться! — Лукин поплював у долоні. Він вірив, що биття pomoже, на буці й карі тримається порядок... кара означає, що согрішив еси супроти роду, але вона також свідчить, що рід не цурається грішника, ним дорожить, — повернися тільки, заблукана овечко, на вказану стежку. Такий закон. Яків пам'ятав про неписані закони роду, але дотепер не пов'язував їх із граждою, закони мовби існували самі собою, а гражда сама собою, сьогодні ж виявилось, що закони на те й уклалися й освячувалися, щоб не він над граждою, а вона над ним панувала, бо гражда — храм для Розлучів, святая святих.

Яків не мав з чого вибирати: або ж воювати проти гражди далі, або — вдарити Королям чолом. «Не вдарю, піду своєю стежкою... Але чим, чим і як буду прорубувати стежку серед терня? Вдати упокороного й лягти на колоду, щоб свиснула наді мною ремінна вуздечка? А чи вихопити в котрогось з молодиків бартку, окреслити нею смертне коло й крикнути, щоб підступали, кому життя не миле. О, Королі коло переступлять, Королі вперті, крові не збояться. То що ж маю робити? Невже нема ради й нема зброї? Невже стежка, давно в мріях витоптана, це лише мряка, вітром розвіяна? А чи відрубати Королям навпростець: дайте спокій, хочу жити, як знаю? Чи розжалобити їх просьбою? Королів розжалобити? Ха-ха! Королі глухі, як пні, Королі осліплені власною силою, Королі тупі в закостенілій своїй статечності. Вони його висміють...

Висміють!

А якщо посміятися з них? Чуеш, Гейко, коли б посміятися з них? Га, що на це скажете, вуйно Настуне? Правда, що є десь такий сміх — потаємний і мудрий?»

Якову бракувало часу на довге роздумування: благовіст на дзвіниці волав до церкви, у стрія Лукина свербіли долоні, жіноцтво розлучівське, котре й не висідало з сідел, не мало більше терпцю, заклала на розчакнутій брамі Гейка, а стара Настуня німує на ганку. Яків не вибирав зброї. Воно прийшло до нього... воно найшло на нього, вступило в нього, воно в ньому жило завжди й тільки ждало слухного часу.

І він вийшов за кон; на кон його, власне, виштовхнули: «Грай!»

— Ну досить, ясний роде,— сказав Яків, схилиючи покірливо голову.— Побавилися — і досить. А ви, стрію Лукине, даруйте й вибачайте за непоштивість, винен я в чомусь, але й ви завинили, вдаривши першим. Виджу, Розлучі недурно називаються Королями, честь нашого роду й мені дорога, як дорога, чуєте, кожна ниточка з дедикового статку... Ниточка — то день з його полотна, а він був човником у ткацькому верстаті. Я, певно, завинив, стрію, перед вами, що до того, ніж обдаровувати наймитів, не сказав, як належить: була на це передсмертна воля мого дєдика, царство йому небесне.— Говорив Яків урочисто, зі сльозою у голосі.

Королі порозтулювали роти. Це було щось нове для них, нечуване й маловірне, бо ж знали небіжчика Кліма Розлуча як газду шпаровитого, скупого; таким він ходив у житті й панував у гражді. Та хто знає, яким він став у смертну свою годину?

Голови Королів працювали, як тупі жорна жорнують.

Вірили Королі й не вірили.

Стрий Лукич сумнівався:

— Ой здається мені, хлопче, що файно брешеш. Як по-писаному.— Старий Розлуч наслухався про вибрики братанича... у того братанича голова натоптана мудрощами, які з книжок вичитає, від такого всього сподівайся.

Яків кував гаряче заліза:

— Як можу, стрію, брехати, коли дєдикова душа тут, поміж нами, незримо присутня? Хочете, на доказ, що правду кажу,— перехрещуся... коли б мав вільні руки.

Лукин шкріб потилицю, врешті-таки здався:

— Пустить 'го. І перехрестись.

Яків розтер затерплі руки, осінив груди хрестом.

— Оповідай, як було?

— Ну... білий кінь ударив кованим копитом у груди. Ми занесли дєдика до хати на постіль...

— Сто разів чув про це. Далі.

— Далі...— В Якова вже був готовий план.— Сядьмо, стрію, на колоду під хатою. Хай усі їдуть до церкви, ви потім їх наздоженете. Бо я розкажу лише в чотири очі.

— Говори при всіх. Нема що ховати.

— Є, стрію. Коли будете вмирати... а таки будете, бо ніхто не вічний на цій землі, тоді й перекажете, якщо схочете, старшому синові.

— Аж таке важливе?

— Аж таке.

Старий дав знак, і дворище спорожніло, лише Гейка далі чипіла на брамі, а Настуня каменіла на ганку; Яків уже перейнявся задуманим, і вже клекотала в ньому, рвалася наверх радість: го-го, відшукав я зброю проти вас, Королі. На обличчі, однак, не пробилось й промінчика з внутрішнього того клекоту, він пам'ятав, що й досі стоїть на кону, хоч глядачі розійшлися. Лишився найголовніший, і Яків боявся схибити.

— Я й кажу... принесли ми дедика на постіль, кров йому тече з горла, я мокрі рушники прикладаю до грудей, але де, не помагає... слова дедикові кров'ю скупані. Шепче: «Ворожила колись ворожка, що білий кінь мене заб'є. Ворожка ворожила, а я, дурний, не вірив. Умовляла мене: «Збудуй, Климе, капличку муровану понад Черемошем при дорозі, там... ти знаєш на якому місці». А я скупився: капличка — не колиба, потребує грошей. Ви, стрію, пам'ятаєте це місце над Черемошем? — Яків непомітно пустив у старого стрілу. Як у співанці: «Ой пустив я стрілу у ворона чорного...» Обличчя Лукина, дарма що дублене на вітрах і січене зморшками, зблідло.

— Чого б то я... чого б то я повинен знати?

— Тепер настала моя черга сказати вам, стрію, непоштивне слово: не крутіть. Місце вам знайоме... Такі місця западають у душу, як карби. Ви оба з моїм дедиком закопали там хрест... уночі, крадькома. Пам'ятаєте?

Старий змалів, зіщулився, де й поділася королівська його пиха; тепер Яків, а не він вершив суд; Яків жадав бути суддею невмолимим, але безпристрасним. Не мало значення, що татуньо перед смертю не сповідався йому в содіяних гріхах, не мав він на це ні часу, ні пам'яті. Про давній злочин оповідала небіжка-мама, випросивши в сина слово мовчати, як риба, до часу.

— Я тільки помагав хрест закопувати, — з далекої далечі обіззався Лукин Розлуч. — Мої руки не в крові. Що ні, то — ні. — Він розчепірів короткі пальці й при-

глядався до них, мовби шукаючи, чи десь не прилипла кривава краплинка.

— Зате ви обидва, брати рідні й побожні, врадили: досить і хреста. Завелика була б розкіш будувати каплицю на тому помітному місці. Та й люди могли б згадати стару, ще австріяцьку подію. І тоді, чого доброго, розвіялася б королівська наша статечність. Правда?

— Я не вбивав! — боронився зляканий старий. — Бігме, Якове, не вбивав. То дедя твій небіжчик. Запальний він був, як огонь.

— Але ж бартку ви нагострили й саморучно всукали її молодшому братові, підмовивши: «А йди, Климе, та вбий Митра Чередарчука». Хіба не так діялося? Чи не ви, стрію, були з Митром, дідом он тієї дівки, що чипить на брамі, — Яків кивнув на Гейку, — цімбориками, яких водою не розіллеш? Хочете: зараз гоїкну дівку та оповім їй, що вона, а не я, і не ви, і не рід наш Розлучів повинен був бути законним спадкоємцем того, що розкопав десь у горах їх дідо Митро Чередарчук.

— Май розум! — поспішно перестеріг Лукин, ще й руку підняв. — Старого не повернеш і не поправиш. Це, як гріш, що закотився у безодню. Пропало.

— То хай принаймні подивиться на вас, на вірного побратима Митрового, зблизька. Він, Чередарчук той, удався був на свою біду диваком, усе нипав та блукав горами, а ви — хлоп тверезий, у казочки про опришківські скарби не вірили... аж поки не блиснуло десь в ущелині золоте Митрове нещастя. Дурень з великої утіхи вам, цімборику найближчому, похвалився. Ліпше, щоб не говорив... Вам, стрію, дух перехопило із заздрощів, голова пішла обертом... але попри все ви ніколи голови не губили. Ви нашептали йому: «Тихо, Митре, нікому ні слова, Митре. Вези таки завтра вдосвіта, Митре, золото євреям у Косовач — обміняй на гроші. Шито-крито». Чередарчук послухав, а ви прибігли до брата, татунця мого: «Підстережіть Митра на дорозі... підстережіть і вбиймо, а золотом поділимося».

Лукин Розлуч мовчав. Він мовби й не стояв тут, не білів, а перебував, певно, у своїх далеких молодих роках.

— Ми з дедиком твоїм були молоді й до роботи жадібні, як коні. Хотілося газдувати... на чому ж розгазду-

ешся, коли в Клима чотири морги, а в мене — п'ять. Не з добра, отже, рішилися, дедик твій і я, грішний,— просився Лукин Розлуч, зазираючи Якову у вічі. Тепер не був схожий на патріарха розлучівського роду — всесильного й статечного, горбився тепер дідок розгублений і зляканий. Дідок нагадував грішника, що підливав суху ковінку, поки вона не зазеленіла. «Дати б йому в руки відро, хай і він воду носить, поки сонця і світу»,— подумав Яків.

— Що було б, коли б люди поспіль душогубством багатіли? Це не виправдання, стрію. Дедик мої це розуміли й ціле життя двигали хрест у душі.— Яків пересололював: відколи запам'ятав батька, ніколи не помічав, щоб він карався докорами сумління. Клима Розлуч не розмінювався на дрібниці, умів таїтися перед людьми й перед собою; Клима Розлуч жив граждою, а не каяттям. Бувало, коли підріс, Яків сумнівався, чи небіжка мама не створили страшну й мстливу казку про власного чоловіка... про нелюба, який занапастив її молодість, замкнувши серед роботи у гражді. Сьогодні просив у матері прощення; бачив серцем дику грушу на маминій могилі... Він говорив мислено груші, її пагіллю і листю: «Нині, мамо, я переконався, що ви, страднице моя, не вміли складати мстиві казки про Клима Розлуча, що лежить із вами поруч».— Я про дедів гріб згадав,— вирвалося мимохідь у Якова.— Чи засіялося на ньому зело?

— Засіється. Все поросте мохом: добро і зло. Хіба, може, побіжиш на польську поліцію за австріяцький гріх на мене мельдувати? Для цього й затіяв бесіду око в око? — Стрий Лукин спідлоба боком глянув на Якова.— Я... не раджу цього робити, бо дорога до постерунку в Гуцульському близька, конем борзо доскочиш, а звідти — довга. А ще довші в нас, Королів, руки. Закарбуй це собі,— і старий знову зиркнув на Якова... зиркнув побілілим чомусь тільки правим оком; праве око в нього, як у щупака, не моргало й цілилося Якову в серце.

Яків аж затерп від побілілого ока, від зирку риб'ячого, від явної, нічим не прикритої погрози; його вразило, що в Лукиновій душі не затремтіла й не обізвалася ніяка струна, ну, не конче струна повинна була плакати, але каятися повинна. Чи не вміють Королі каятися? Вовки ж... «А я серед вовків скоморох а чи апостол? Навіщо ж вовкам апостоли? Вовків обступають облавою, женуть у пастки, в ями, лякають вогнем».

— Ви зле про мене подумали, стрію,— сказав,— з тією поліцією, бігме зле. Моя честь мені дорога. Та я не про це... а про те, що коли дедя мої вмирили, то задавнений той злочин падав на них, мов скеля, і давив, і розплющував, і кров заливала груди. Вони тяжко мучилися і, рятуючись від мук і від страху перед карою на тому світі за вчинене на землі, кликали вас... Мене просили: «Порятуй грішну душу офірами-жертвами. Прошу тя, не скупися. Роздай челяді... тому царинку, тому пару коней, най схіснуть. Жертва мала, а викуп для мене великий. Гейку ж, онуку Митрову, в жони візьми, хай гараздує у гражді. Так відновиться справедливість». Я дав дедикові слово сповнити все, а ви сьогодні наїхали на мою гражду, як татари... а ви нині вуздечкою перед моїм носом помахуєте. За що? За то, що старі борги, і ваш у тому числі, любі мої стріечку, зі своєї гражди сплачую.— Де бралися в Якова, звідки викочувалися ці слова? Воістину, скоморох...

— Частину сплатив — плати й решту. Не збіднієш.— Старий поважно встав із колоди й підкрутив вуса. Знову почувався статечним патріархом роду. Все стало на свої круги, і це важливо, а решта — байдуже.

— Вам легко говорити, стрію. Гори губи розтулять: чому багач бідну бере?

Сміявся міцними білими, як різьбленими, зубами:

— Мав би чим гризтися. Заткаємо горам писки. Що їм до Королів?

— Любити би її, Гейку, треба...

— Пусте. Коби лише все в неї було на місці, що повинна дівка мати. А любов... Ніби твій дедя любив твою маму, коли брав? Вона, як бджола, була роботяца, дарма що походила з бідних тих і синіх. Гражда на вулик схожа — бджіл потребує. Це головне.

— А білий кінь?

У Якова вселився веселий чортик.

— Що... білий кінь? — стрепенувся Лукин Розлуч. Ковтнув тверду слину.

— Подарувати вам хочу. І на це була воля дедикова.

— Чекай, це той кінь? — Лукин не поспішав. Дивно, був захланний, тут дарували коня, а він не поспішав.— Це той кінь, що вбив?

— Той, що вбив, стрію.

— Чого ж дедик саме мені його заповідав?

— Коби знаття. Перед смертю йому було видніше. Може, це кара його і ваша, стрію, а не білий кінь. Хто

знає, може, білий кінь походить від того застреленого вами коня, на якому летів до Косовача Митро Чередарчук? Ніщо в наших горах не пропадає...

— То правда, ніщо в наших горах не пропадає,— повторив і перехрестився Лукин Розлуч. Брав його страх... брав його страх посеред білої-ясної неділі, очі мигали й стріляли в той бік, де стайня... У стайні іржав, як у трубу сурмив, білий кінь, що вбив Клима Розлуча.

Яків знав, що робив: Розлучі забобонні, душі їхні темні, як ночі в петрівку, блукають серед ночі упирі й відьми, цезники й чередільниці, а тепер ще блукатиме й білий кінь.

— Такий кінь коштує зо дві сотки,— ніби шкодував Яків.— Та воля дедикова свята.

— Господи, та нащо мені того коня... білого коня чи чорного? Чи своїх бракує, га? Вважай, Яківчику, що я тобі дедів дарунок віддаровую. На твоє весілля.— Лукин Розлуч хотів збутися білого коня... того страшного коня; Розлуч дожив до старості, про смерть ніколи не згадував, гадав жити на землі скільки сам схоче, а тут — спаси й сохрани — прибіг, надлетів білий кінь з потаємними грозбами і з кованими підковами. Старому кортіло допасти до сідла й чимдуж викуритися з Климової гражди. Тут чигала на нього незбагненна небезпека, тут білий кінь ще вихопиться зі стайні та зблисне гострою підковою.

Яків допоміг Лукину сісти в сідло, потім цмокнув старого в руку й випровадив гречно з гражди, тримаючись за вуздечку. А коли Гейка зачинила браму, він упав під парканом і довго сміявся.

— Ти їх переміг, Якове? — Дівчина гладила його чу-прину.— Я так боялася...

Він витер кулаком веселі сльози.

— Я їх знищив, любко. Тепер не зважаться зачепити.

— Ти їх знищив у чесному бою?

— Отакої. Чесно б'ються з чесними. Королі чесної зброї не визнають. У вовків зуби...

— Я хотіла б, щоб чесною.

— Яку мав під руками — такою і бився.

— Ой, бачила я, любчику, наговорив ти чогось, нашептав старому Лукину, як ворожбит.

— Сказав йому, що я мольфар... що ти прийшла до мене з світанкових лісів, обернувшись із пташки дівчиною з білявими косами.

— Він повірив?

— Аякже. Дорогі наші стрийко наказували тебе любити й брати за жону.

— Вони повернуться, Королі? Чи нема в Королів, любчику, кованого кріса?

Пс-с, не викликай, пташко, кулі з іржавого дула.

ЩЕ ОДНА ПРИТЧА НАНАШКА ЯКОВА

Нанашко Яків, бувало, мені скаржився:

— Вони виходять, братчику солоденький, з давнини глибокої, як із сивого лісу. Стануть вони під сивим дубом, спершись на руків'я своїх мечів, поглядають на мене й ждуть мого суду-вироку. І я, ніби мені бракує садових і колгоспних ружних клопотів, повинен ними перейматися і журитися.

А може, Юрашку, таки повинен?

У тих сивих лісах, що звуться давниною, жили собі не князі, не боярове, а два чоловіки рукомесні — ковалі. Були це мужі чесності прозорої, як роса, а руки у них були золоті. Жили вони по-сусідськи, кузні їхні стояли поряд, і дими з двох горнів часто склублювалися в одну хмару, а передзвін молотів виплітав і сплітав, як срібний дріт, єдину дзвінку мелодію. Тому сусіди далекі, ті, що сиділи на п'ятій чи на десятій вулиці, зачувши вранці kleпання молотів у кузнях, говорили: «А вже майстровековачі день спільно почали». Зате сусіди близькі кожному цікавому могли пояснити, що хоч обидва ковачі заслуговують пошани, що хоч нібито в один час вони починають новий день, а роботу ж сповнюють несхожу. Майстро, той, що старший роками, все життя корпів над одним і тим же мечем: щоправда, не простий це був меч і не для січі бранної кутий. Майстро не одне літо гартував лезо то у ведмежій свіжій крові, то в сечі дорослого барана, то у відварі з кори дуба-нелиня; довгими роками лезо наблищував, поки воно не хапало за очі, як свічадо; руків'я виклав чудесно коштовним камінням, а піхви зробив срібними, викарбувавши на них заморські косиці й виноградні грона... а грона виноградні зривали крилаті звірі, що звалися грифонами. Траплялося, особливо під старість, що перед вечором вимучений роботою і роками майстро гасив у горні вогонь, присідав на порозі кузні, клав меч — утіху свою і муку — на коліна, наче дитя, і примовляв: «А вже

ти, ясна зброе, ясніша від місяця, а вже ти, ясна зброе, гостріша від слова, а вже ти, ясна зброе, красніша від сонця. Я зробив усе, що повинен був зробити. Тепер можна й умерти».

І вдома вішав меч під образами.

Наставав ранок, і майстро, блимнувши заспаними очима, помічав на мечі або рисочку недосконалу, якусь заморську косицю нерозквітлу, або додивлявся, що грифони доїдали виноград.

Тоді майстро в котрий уже раз наново розпалював горно й схилився над мечем. Переказують, що старий не полишив роботи навіть у скрутну годину, коли його рідний город обступали вороги, всі кузні тоді замовкали, гончарі горна гасили, на заборола виходили навіть поети та алхіміки, а майстро-ковач, мовби нічого й не трапилось, чаклував над своїм мечем.

Майстро другий, той, що був молодший, теж кував мечі; він не рахував, чи викував їх тисячу, десять тисяч, а чи всі вої руської землі ходили на брань з його ж мечами. А від нього все вимагали: «Мало, майстро! Куй іще! Куй!»

Він не мав часу виколисувати мечі, як дітей, прикрашати їх коштовним камінням і сріблом-злотом, а мусив зате дбати, щоб вони кувалися замашними, гострими й міцними, щоб з першого удару можна розколоти ворожий шолом, розрубати ворожу кольчугу. Його мечі, власне, для того й призначалися, щоб бити, пускати кривцю, рубати, колоти, стинати, ранити, виймати душу з тіла; його мечі були не для споглядання і милування, а для кривавої молотьби на залізних токах; його мечами опоясувалися не в рідкі свята, а в щоденні будні, а по тих буднях завжди топтали ворожі полки. Як же було майстрові та не кувати мечі з ранку до ночі, як же було майстрові не гартувати їх власним потом, а гострити — лютою зненавистю?

Настав час, і пішли обидва майстри в землю спати. Кузні теж стали прахом, зник з лиця землі і їхній город, тепер на тому місці голе поле, яке засівають пшеницею, і тільки старі розорані вали нагадують нащадкам: споконвіку тут стояла Русь. Ніхто не пам'ятає імен ковачів, яких за життя вихваляли до небес, шанували й любили. Так сталося... літописці або ж із заздрості, як це іноді траплялося, або ж, надіючись на людську пам'ять, імена майстрів у тогочасні хроніки не записали.

Та всупереч людській забудькуватості й руйнівній силі часу робота їхня не вмерла й не зникла; лежать дотепер

у музеї під склом два мечі: один залізний, простий, пощерблений, затуплений, і відвідувачі тільки мигцем ковзають по ньому байдужими поглядами, бо нікому не западає у душу суворя його простота й нікого він не хвилює бойовими своїми щербинами. Перед другим мечем люди німують годинами; про другий меч учені, розгадуючи таємницю стародавнього гартування леза, написали не одну книжку, художники старанно перемальовували заморські косиці й крилатих звірів, що ласують виноградом. Про цей меч поети склали вірші; популярність його була така велика, що про нього бодай краєм вуха чули й ті, які нічого й ніколи знати не хочуть. Про нього кажуть: меч-шедевр старожитнього майстра, він вияв таланту наших пращурів. І ще багато, Юрашку, доброго й гречного та шанованого говорять люди про цей другий меч... і, певно, заслужено. Та тільки я вийшов на роздоріжжя і думаю: у котрого майстра слава голосніша?

Ковалі стоять під сивим дубом і ждуть.

7

Скільки Кам'яне Поле не ори, а скиба для тебе й для твоїх волів завжди знайдеться. Клади долоні на чепіги — і хай чоло твоє зроситься потом.

Скільки з Кам'яного Поля каміння не визбируй, а всього не визбираєш.

Так говорять у моєму селі.

А в моєму селі на лютневому «вогнику» в сільській кав'ярні, де солдат просив солдата покласти на пекучі його рани зілля-підбілу з Кам'яного Поля, навпроти мене стирчав на стільці відомий нам Семко Дудчак, який, пам'ятаєте, міняв Кам'яне Поле за науку гри на цимбалах. Я не випадково написав, що він стирчав на стільці, бо був це чоловік уже не молоденький, висушений, мотуззя жил мало не рвалося на руках і на шії, з усього видно, що жив він не самими цимбалами. Після якоїсь там нерахованої чарчини Семко перехилився через стіл і повідав мені, що всі ці роки жив колгоспною роботою, своєю білявою Ержікою та дітиськами, котрі, дякуючи Радянській владі, вивчилися на людей. «А ще, Юрашку, щоночі живу я війною. Як тільки стулю повіки, а вже сниться-мариться, що повзу мінним полем... Направо — міни, і наліво — міни, у кожній міні закладено на моє одне життя цілий рій смертей, а я смертям,

чуєш, голови скручую, як когутам, одну за одною». Семко Дудчак раптом замовк, заплющив очі. Ліва його рука підпирала голову, а права обережно підкрадалася до чогось йому лише знаного, небезпечного, до тих, напевно, дротяних мінних вусиків і до запальників. «Отож,— спохопився чоловік, лупнув очима,— я їм голови скручую, а вони знову оживають. Це, щоб, Юрашку, знав, страшно, коли міни оживають, і я, хоч ніби й сплю, а чую виразно й бачу, як причаїлися, ждуть вусики замаскованих мін, щоб я доторкнувся до них коліном, долонею, ліктем, щоб дихнув на них...»

Я радив йому звернутися до лікарів.

— Що докторі, Юрашку... Ніби докторів десь вчать, як війну із сапера виганяти? Але де,— махнув він рукою. Мовляв, що з лікарями марно говорити.— От моя Ержіка їздила до Ворохти, був там дідо, відун, котрий умів словами замовляти. Дідо Ержіці моїй каже: «Їдь, білявко, додому, бо нема ліку для твого чоловіка... нема ліку для нього ні в слові, ні в зелі. Доки живе, доти буде ходити до нього любаска, що зветься війною». Я від любаски тієї відбиваюся, відхрещуюся, відмолкоюся, відгороджуюся роботою, Кам'яним Полем, вітром, горами, дощем, сонцем, а коли моя Ержіка була молодшою — то й нею. А все ж ночами приходиться до мене війна. Я воюю дотепер... Ми всі, Юрашку, що тут зібралися, воюємо. Лише один з другим не признається.

Торік напровесні, щоб започаткувати оцю книжку про Кам'яне Поле, я на кілька тижнів приїхав додому в Садову Поляну. Вдень, звісно, про ніяке писання я й не думав, ходив селом поміж людьми, ковзав мокрими плями, а по обіді обкопував удома дерева або ж сидів у садку Нанашка Якова, спостерігаючи, як він майструє вулики для нових роїв. Лише ввечері я присував до себе лампу й білий папір. Писалося — не писалося, а десь коло десятої години доводилось відкладати перо й мимоволі прислухатися, як унизу над Білим потоком на колгоспному подвір'ї пробивалася серед тиші, мов червона косиця, весела коломийка.

Вивівкував її Пашка Духович.

Пашка ніколи не стояв замолоду в церкві на криласі, тепер теж не числився солістом художньої самодіяльності, не виспівував він на весіллях і на хрестинах, одно слово, у Садовій Полянці він вважався чоловіком не галасливим,

сумирним, навіть відлюдкуватим, хоч при потребі за словом до кишені не ліз. А тут раптом — розспівався.

Це так тільки говориться — Пашка, насправді ж до чоловіка уприутул підступала шістдесятка, поговорювали, що його татом був нижчий чин 12-го корпусу 9-ї російської армії, який у червні 1916 року штурмував Карпати. Пашку тому від народження і дотепер кличуть на російський лад.

Відколи в Садовій Полянї господарює колгосп — відтоді Пашка Духович шмарується біля тракторів. Кажуть: у нього є природжена до машинерії жилка, яку намацали в сорок шостому, коли він повернувся з Німеччини. З чиєсь легкої жіночої руки все село почало носити Пашці гострити ножиці, кликали його ремонтувати січкарні, просили залютувати продірявлені за війну казанки, лагодити нікому тут, у горах, непотрібні трофейні угорські велосипеди і навіть старі австріяцькі годинники з тягарцями. Пашка, як не дивно, з однаковим успіхом давав собі раду з найрізноманітнішими замовленнями. Пояснював: «Що ж тут дивуватися, я у німецького бауера науку й практику коло тракторів проходив. А наука така: щось не так — батогом». Зрозуміла річ, що коли в село пригнали з МТС перший колісний тракторець, заклавши цим фундамент під садовополянську тракторну бригаду, то без довгих вагань машину вручили Пашці Духовичу. Кому ж більше? Він не дуже відмовлявся і на доказ свого вміння «ходити коло машини» при всьому чесному народові запустив мотор і витолочив на колгоспному дворі три кола, але до стодоли (що віднині стала зватися «парком») на стоянку, дарма що брама мала шість-сім метрів, заїхати ні з першої, ні з другої спроби не зміг. Якимось чудом вдалося це зробити, як ото всилують нитку у вушко голки, лише за четвертим разом, та й то обчухравши стовп. Окрім оплесків, щедро вилупцьованих на честь першого садовополянського механізатора, чувся також свист і регіт. Веселуни з числа підкуркульників, які в ті часи любили поглузувати тайно і явно з усього колгоспного, після того, коли Пашка замкнув стодолу з трактором на ключ і, ніяково всміхаючись до людей, заходився витирати клоччям руки, клепали долонями по його плечах і примовляли: «Ой, криве в тебе, Пашко, кермо». Духович, не гасячи милої усмішки, цілком серйозно відповідав: «Кермо моє пряме, та через вас, срібні мої газдоньки, я задовгу практику в бауера відбував. Поки її закінчив, ворота в стодолі стали вужчими... або трактор став ширшим. Одне з двох».

Газди пирскали від нього, як кукурудзяне зерно з-поміж вогню.

Говорять, що відповідь Пашки Духовича «срібним газдам» вважається одною з найдовших його прилюдних промов, опісля село майже не чуло його голосу... Не чуло ані тоді, коли своїм трактором із трьома плугами під схлипування жіноче й газдівське зітхання не вельми впевнено, а через те й не дуже рівно Пашка проклав через ціле Кам'яне Поле скиби, переоравши межі, ані тоді, коли під пильним наглядом Нанашка Якова готував площу під майбутній колгоспний сад.

А тепер ось Пашка Духович розспівався на всі гори...

...Сталося так, що я дізнався про причину його співання спершу від Тетяни, своєї сусідки, у перший день приїзду до села. Поки я відмикав хвіртку, замок якої за зиму заіржавів, Тетяна Римикова, Марка Всюдисущого вірна дружина, стояла на розі своєї хати, мовби виглядала мене всю зиму. Я чув на спині її погляд, знав, що буду змушений оглянутися і привітатися, але навмисне відтягував цю хвилину, таємно сподіваючись, що на цей раз Тетяна обмине мене своєю бесідою.

Врешті хвіртка відчинилася, я мимохіть таки оглянувся, і цього було досить, щоб Тетяна сплеснула в плескати від роботи долоні й радісно-солодко вигукнула:

— Йой! Кого я виджу! Як їхалося, Юрашку, як ся маєте? Як дітки, як жона, чи здорові? А чи правда, Юрашечку, що в тому Львові кільо яблук по карбованцю вісімдесят, га? Не знаєте? А ви приїхали-сте відпочивати від тієї метелиці міської чи книжки про нас, простих людей, писати? Ей, здається мені, що нічого з вашого писання не вийде, бо верхній сусіденько ваш і мій, отой Духович, таке виробляє, хоч пусти його в газети: як настає вечір, старий, ідучи додому, дає концерти... ну, чисто кіт марцевий. Мало того, Юрашку, роботу на тракторі лишив і записався у фірми.

З власного досвіду я знав, що Тетяна Всюдисуща ще й не таке вигідає, фантазії у неї вистачає і на світову, трапляється, політику, тому відразу й не повірив. Бо з якого це доброго дива чоловік, який працював на тракторі майже все життя, ні з сього ні з того пересів на допотопний віз? Сумнів, мабуть, був намальований на моєму лиці, бо Тетяна заборжилася:

— Аби-м так, Юрашку, з місця не зійшла, коли брешу. Бігме. Ціле село дивується: здурів старий.

— Може, й здурів,— кажу.— Та мусила бути на це важлива причина. Може, ослаб чоловік... роки беруть своє. Він, здається, сусідко, ровесник вам буде. Важко старому коло заліза.

Тетяна знову сплеснула в долоні.

— Та яка, чуєте, Юрашечку мій срібний, причина може бути, окрім одної. Коли на тракторі робиш, то ніби платня там файна, але лише одна на місяць. О! А на возі, прошу вас, колгоспний фірман круглий рік має по три-штири платні на місяць: тому дровець, тому шафу або ж холодильник із кооперативи привезти, тому присадибку виоре. За всяку послугу люди тицяють хто три карбованці, хто й п'ять. Дурні, отже, гроші — причина, а не тяжка робота коло заліза. То ми з Марком моїм горбимось, аж очі вилазять.

Вечері я перестеріг Духовича на плаї. Він тюпав напідпитку, але землі тримався кріпко — не гойдався. Ішов прямо й виспірував сороміцької, як то гуцул з гуцулкою робили під смерекою снідання. Помітивши мене під стовпом, на якому похитувався електричний ліхтар, Духович підняв солдатську шапчину.

— Мое шанування, Юрашку,— крикнув, мовби я стояв на сусідньому ґрунку.— А що, не пишеться? Мої співанки на твої білі листочки сідаються,— сміявся.

— Сідають, бадіко,— сказав я.— Масні дуже.

— Ну то що? Людські це співанки, наші,— відповів Пашка.— Я десь читав: усяка співанка йде на вагу золота. Коломийки сороміцькі теж, мабуть, як гроші-злоти... тепер, правда, гроші ці не вживані, а через те, Юрашку, вони аж позеленіли та попліснявіли. Я тоті гроші-злоти з старого череса добуваю, ая, і сію-розсіваю по селу. То нічого, що вони трохи виблискують голим тілом. Діти малі сплять, дідики побожні з нанашками від старості поглухли, співанки ж мої чують лише ті, що мають чути, у кого кров грає.

Я, правду кажучи, не впізнавав статечного й мовчкуватого Пашу Духовича. Бувало, слова в нього не випросиш, а тут стояв переді мною розбалаканий чоловік.

Він кивав на мене пальцем.

— Ти чого, Юрашку, очима мене пасеш: не той Пашка, який був? Я, чоловічку, трохи п'яний, але все виджу.

— Мені переказували, що ви трактора зреклися,— вирушив я навпростець.

— Зрікся, абощо? — відповів. Сів на бережок, я при-мостився поруч. Ми закурили. Ніч, як корабель, у якого на високих щоглах світилися зорі, пливла повз притихле

село. — Я думав, Юрашку: зречуся машинерії і стану самим собою, таким, яким я мав бути... Я чомусь ціле життя вважав, що я інакший, не відлюдкуватий, не мовчазний, а веселий, товариський, з співанками на язика. Просто... я не мав часу себе показати: трактор, поле, жінка, дітлахи. За ці два місяці, відколи зрікся трактора, намагаюся бути самим собою — переробляв себе, ламав. Де було твердо — підливав горілкою.

— Хіба тяжко вже на тракторі, бадіко? Старість?

— Ти що? — образився він. — Яка старість у шістдесят років? Гей, та коли б людей не встидався, та коби не шанував пам'ять небіжечки своєї Параски, то ще б по молодичях-душках побігав, як лошак. А ти кажеш, Юрашку, старість. Була інша причина, що я пішов з трактора. Я змалку ріс коло коней. У багачів служив... у Клима Розлуча, в Данильча Війтового Сина, а найбільше — у Петра Курчака. Багачик цей кіньми гендлював, і я біля нього, як циган, кінським духом просмердівся. Потім, за німців, вхопили чоловіка в облаві в Косовачі і — фарен нах Баварія. Прощайте, мої коники, бо гер бауер Рудольф Ногель приставив мене до машинерії. А колгосп настав — кому на трактор сісти, як не Паші Духовичу, він у бауера коло техніки зуби з'їв. Хто, чоловічку, знав, що зуби, може, мені в бауера вибили? Отак, з'їздив я свої роки вздовж і впоперек на тракторі, а коні за мною іржали. А оце по різдві кажу Колоколову Саві, нашому бригадиру: «Так і так, Саво, пусти з бригади. Буду проситися в Юстини Головихи, щоб перевела в їздові. Вмер якраз фірман Семань Тунькін, коні вільні, га?» Колоколов мені на те: «Ви на правду, Павле, здуріли. Таж із вас коні будуть сміятися». Я стояв на своєму: «Най сміються, Саво. Я, може, життя собі попсував на тракторі, поправляти треба, поки не пізно, коло коней».

— Ну й що? — Я згадав свого батька, його фірманський скупий заробіток. І його любов... він любив дорогу і коней.

— Та нічо'. Раюю другий місяць. Вдыхаю кінський піт, пахнуть мені кінські булки. Ти розумієш... Робота, хоч і не легка, але весела: і нині п'яний, і вчора п'яний, і позавчора, і завтра вип'ю. Куди ж від людського частування подінешся? Щось там підвезеш — гроші тицяють, а я не беру, нащо вони мені. Тоді: «Може, бадіко, наперсток вина?» Той — наперсток, цей — наперсток... Як не заспіваєш, Юрашку?

— І завжди так буде?

Паша Духович довго мовчав. Потім далеко жбурнув недокурок.

— Як тобі сказати...— м'явся.— Сам собі боюся признатися. Я гадав, що навіки зрікся трактора. Себе, того молодого, нібито знайшов, працюючи з кіньми. Тепер чую: банно мені за трактором. І я не той... не з молодих, чуєш, весен, я вже не кінний, я тракторний. За двадцять п'ять років чоловік переінакшився. Чи як кажеш?

Він не чекав відповіді, сам усе вирішив. Підвівся з бережка, потис мені руку й почовгав плаєм угору додому, в ніч. А вже звідти, з темряви, крикнув:

— На Кам'яному Полі, у саду, орати міжряддя треба. Відколи сад стоїть — відтоді міжряддя орю. Як тепер без мене, га? — доводив він мені, ніби я дав йому в руки батіг.

На цьому й закінчилась фірманська кар'єра бадіки Духовича. Скинув він крисаню і перепросив таки свого «Білоруса». А я, вечорами, відсунувши білий папір, чекаю, що, йдучи попри мою хату, Духович знову заспіває, як гуцул з гуцулкою робили під смерекою снідання...

Дарма. Тихо.

Я не сподівався, що в книжці про Кам'яне Поле так багато місця займе солдатський лютневий «вогник» у сільській кав'ярні; я повертаюся до нього, здається, третій раз, а він усе ще горить і не гасне, хоч за столами вже немало випито... хоч дехто з колишніх фронтовиків посапує носом, поклавши голови на руки або й просто на стіл, хоч година вже пізня...

Година, справді, пізня, десь коло дванадцятої, а дощ за вікном не вщухає, до решти змиваючи з Веснярки сніги, і крізь той дощ, що патьоками стікає по скляних стінах кав'ярні, я тільки тепер, опівночі, помічаю, що на вулиці товпляться й не розходяться люди. Зрідка хтось із них підступає ближче, тулиться обличчям до скла й довго нишпорить очима, шукаючи в кав'ярні батька або ж чоловіка; виглядання, мабуть, тривало весь вечір... увесь цей вечір домашні чекали своїх фронтовиків, щоб крізь дощ і крізь вируючі потоки довести їх безпечно до хати, а ніхто однак не наважився зайти досередини, щоб когось поквипити або осудити. Кав'ярня світиться, як скляний куб, на очах цілого села у скляному кубі сидять і веселяться люди, що перейшли фронти, зазираючи щохвилино смерті в очі; завтра ці люди розсіються по селу, по роботах, медалі свої й ордени покладуть на дно скринь, нічим вони не відрізнятимуться, принаймні зовнішньо, від молодших і старших сусідів. Та це буде завтра, а нині вони навіть у власних очах

і в очах тих, що споглядають на них крізь заплакані вікна, сидять мовби трохи більші, вищі а чи й святіші.

Лише одна людина зважилася переступити ніким не встановлене й не накреслене ні крейдою, ні фарбою, але й ніким з «чужих» не переступлене коло. Була це Вуйна Марічка Парасолька. В кирзових чоботях, у чорній болоньєвій куртці, вся мокра й забризкана болотом, вона рипнула дверима й, переступивши поріг під захмелілими поглядами, сміливо рушила, залишаючи на блискучому паркеті брудні сліди, до бокового стола, за яким сиділа Головиха Юстина. Я помітив: Юстина Миколаївна блиснула гнівно чорними, як сливи, очима й зробила рух, щоб підвестися і, мабуть, перестерегти, що Вуйні Парасольці нема чого робити серед чоловіків, які перейшли фронт. Але Сава Колоколов, Головишин чоловік, завбачливо поклав свою долоню на Юстину руку, мовляв, гаси, жінко, очі, сиди тихо й слухай, що Вуйна Парасолька скаже.

Вуйна Парасолька без слова викладала з кишень болоньєвої куртки мокрі темні камінці, більші й менші — виросла пірамідка. Ніхто не розумів, що цим камінням Вуйна Парасолька хотіла сказати й що воно повинно означати. Дехто підвівся з місця і, витягуючи шию, розглядав мокрі камінці, а хтось крутив пальцем по лобі, киваючи на Вуйну Парасольку: мовляв, що з неї, дивачки, візьмеш? Але її прихід... її камінці посіяли тишу: не видзвонювали келишки і виделки, не дійшла до свого берега пісенна Катюша, а фронт, той, що жив у спогадах і снах, віддалявся — і вже глухіше постогнували гармати, і вже рідкіше захлинався чергами кулемет. Вуйна Парасолька в тиші сказала:

— Оце ходила я, Голово, у наш сад і назбирала там камінців.

Кутики вуст Головихи Юстини бриніли іронією:

— Ну, виджу,— сказала стримано.— Тільки наш сад каміння не родить. До чого це ви, Вуйно Марічко?

— Чи я кажу, Юстинко, що сад каміння родить? Я кажу: поки не було ще саду, по війні, ми сіяли на Кам'яному Полі хто кукурудзу, хто просо, хто жито...

Головиха нетерпеливилася:

— Ну й що?

— А то, Юстинко, що мудро ти вчинила, скликавши сюди живих, тих, котрі з фронту вернулися. Ви, певно, й загиблих тут добрим словом спом'янули... моїх Федя й Петра серед них, чоловіка й сина. Ти пам'ятаєш, Юстинко, що в мене були колись чоловік і син?

— Пам'ятаю.

— То добре, Юстинко. А ще було б красно, якби ви й про нас, живих і мертвих, згадали.— Вуйна Марічка винувато всміхнулась, усмішкою цією вибачалася, що нагадує про речі прості й відомі.

— Тобто про тил? Згадували й належне йому віддали. Спеціальний був тост.

— Віддали, як ти кажеш, Юстинко, і Параньці Доцачці, і Марії Юрчишиній, і Гафії Данильківській, і Катерині Смеречук, і...

— Хіба про всіх згадаєш? — трохи нетактовно перебила її Юстина Миколаївна.— Сказано — тил. І крапка.

— ...і Тетяні Полінчуковій, і Павліні Гарматюк, і Анничці Королюк, і Дмитрисі...— перелічувала далі Вуйна Парасолька, не зважаючи на Головиху.— Ти, Юстинко, бодай для людського ока... ні, не всіх, а хоч двох-трьох із нас пошанувала б, посадивши за стіл. А то сама, мов косиця у вінку.

Головиха понурилась, я помітив, як її побілілі пальці то стискалися у кулак, то розтискалися. Сава Колоколов гладив розгнівану руку дружини, заспокоював, стримував. «Ну, ну, кохана, тут не місце виказувати свою круту вдачу. Тут сидять люди з пораненими душами».

А вголос мовив:

— Правду кажете, Вуйно Марічко. З нашим «вогником» не все продумали гаразд. Вибачайте вже.

Вуйна Парасолька правила своє:

— Чого тобі, Колоколов, вибачатися. Це партійного секретаря діло й твоєї жони... а жона припантрувала тут місце для себе. Скрізь кожен має своє місце... та якраз за цим столом тобі не місце, Юстино, не ображайся, ти за іншим столом, коли колгосп розбудувався, пошанівок заробила — що правда, то правда. А тоді, у війну, ти ще дівчиськом підскакувала. Це ми, солдатки-сироти, без чоловіків і без коней, хто коровою, хто рискалем скородили Кам'яне Поле, й на цих ось камінчиках з нашого поту виростало жито. Тому просто тобі кажу, Головихо, не гнівайся і не хмурся, я не зі зла, я від правди; правда заперечує, чуєш, співанку, що на камені хліб не родить. Ге, мусив родити, бо чоловіки наші по Німеччинах, в Польщах і на Чехах войну воювали, а ми, жони, нені та сестри, годувати їх були повинні. Аякже... Пам'ятаю уповноваженого з району, писався — Субота, ноги він мав прострелені. Отож, їздив Субота конем хата від хати, від воріт до воріт і просив... і наказував: поставку

здай, яйця здай, м'ясо здай, молоко здай, на позику підпиши-ся. І ми підписувалися, здавали, виконували, бо розуміли: кому війна в шанцях, а кому в роботі на Кам'яному Полі...

Мабуть, ще довго жебоніла б Вуйна Парасолька, коли б Юстина Миколаївна рішуче не звелася із-за столу. Без єдиного слова вона переклала принесені Парасолькою камінці зі стола на тацю з покрайним хлібом, зрівнявши тим самим хліб і каміння, три рази хлібові й камінню поклонилася і три рази полила хліб і камінь вином. І промовила пошепки... але так промовила, що всі за столом почули:

— За тих... за живих і мертвих, котрі на камінні жито сіяли.

За нею кропив вином хліб і каміння молоденький партійний секретар Олег Мудрик, а за ним — бригадир Колоколов, бухгалтер Сніжур, а далі всі, хто сидів за столами, підходили один за одним, навіть ті, що дотепер куняли, лили крапельни вина й повторяли:

— За тих... за живих і мертвих, що сіяли на камені хліб.

Вуйна Парасолька стояла збоку, кланялася усім і, мовби від імені тих живих і мертвих, що сіяли колись на камені хліб, дякувала:

— Простибі вам велике й красне.

На лютневому солдатському «вогнику» я згадав, що колись мій батько поливав вином грудку землі, шматок хліба й камінець перед тим, як почати веснування. Так вимагав звичай, що прийшов з сивого лісу, що зветься давниною.

Після війни звичай цей завмер, і здавалося, що навіки забувся... А ось він ожив під руками Головихи Юстини, але вже за інших, нових умов, новим виповнившись змістом.

...Цілу темну лютневу ніч весняний дощ змивав сніги з Кам'яного Поля.

8

«...По правді, я не дуже вірю, що листи Нанашка Якова знадобляться тобі, Юрашку, для книжки про Кам'яне Поле, але коли просиш, то старий Яків силоміць береться за перо і, як у тій пісні співається: «Дитину колише — дрібен листок пише». Дитина тут нібито й ні до чого, але коли розміркувати, пошукати зв'язків та пов'язати ниточки, то виснуємо з того, що кожний старий чоловік,— а я уже, Юрашку, і старий, і давній, як білий світ,— виколисує та вигойдусь, мов дитя, згадки свої про веселу вулицю, по

котрій, чуєш, походжав молодим; одні старі бадіки виколісують згадки й забирають із собою у деревище, й потім вони цвітуть на горбах червоним квітом, другі бадіки залишають своїм онукам скарби і статки, а треті залишають нащадкам добро.

Я жадав би, Юрашку, щоб поміж тими третіми був і я, грішний. Утім, нашкрябав оце слово «грішний» і кортить відразу його закреслити, бо замолоду, коли після татуневої смерті посів гражду й пізнав радість панування над нею, я не мав себе за грішника; не вважав я себе також Ісусом Христом, пророком Магометом або Львом Толстим, від котрих нібито я повинен був учитися добродітства: моє добродітство було попервах таке, як майовий дощ, це вже потому я допасував до нього ідею, що добром можна переінакшити світ. Ти лише, братчику солоденький, не бери Нанашка на патички та не посмішковуйся з його ідей, я у той час ще не був Нанашком, жив собі в забутих людьми і богом горах легінець, що зиркав на світ широкими очима, й світ здавався йому зеленим та простим; той легінець прочитав щось там безсистемно із філософії, щось з історії, а щось на теми політичні та релігійні...

А слава, як олень, поперед ловчого біжить.

На другий чи на третій день після знаменитої моєї перемоги над Лукином Розлучем до брами гражди постукали три молоді місяці — три срібні газдове: Мирон Гуцуляків, Василь Приймачук, третім був Ілька Качурикового син — Петро. Не знаю, чи пам'ятаєш, Юрашку, цих трьох наших краєнів, бодай їх не згадувати, та коли я вже згадав, то постарайся не згубити їхніх імен, бо минуть роки й ці люди стрілятимуть у мене і в молоденький колгоспний садок, але ці події ще попереду. А нині я гожих газдів називаю іще срібними місяцями, іще село здійсмає перед ними крисані, шануючи їх за честь та за роботу, бо хоч вони не були багачами, однак раду з господаркою собі давали, іще село зичить їм здоров'я та щоб діти росли й маржина у них водилася...

Три срібні місяці посідали під хатою, запалили люльки й почали здалека підступати, колами ходити: що, Яковесоколе, головне зараз для гуцула — організація, гурт, єдність, почуття ліктя, свій до свого повинен линути, себе від чужих боронити, свій свого повинен підтримувати, до свого йти, свого рятувати. Речі були запальні, чимсь моїм потаємним розмислам співзвучні, я тільки не розумів, чому срібні газди кружляють навколо мене колом; я їх зупинив:

«З ваших уст мед-вино пити, а з кожного вашого слова

яблінка виростає... та, видається мені, що повернули ви, срібнії газдоньки, до моєї гражди не для того, щоб закла-дати тут сад?»

«Що ні — то ні,— відповів Василько Приймачук.— Бєсїда наша, Якове, це — нїби казання у церкві перед тим, як пустити помїж християнами тацю на гроші. Треба спершу чоловіка розжалобити й розм'якшити на віск».

«Та ще до того — розщедрити,— блиснув золотим зубом Петро Качурик. Кажуть, замолоду був з нього легїнь як огонь, дївки за ним умлівали, тепер огонь згорїв — попїл лишився: чуприна й навїть брови посивїли. Вїйна прокотилася по ньому всїма чотирма колесами.— Бо є у нашому селї церква, є нїбито — так говорять — комунїстична комїрка, є корчма Йоськи Срулишиного, є Цаликїв склеп... А ось найпотрїбнїшого — читальнї, де ми повиннї навчитися єднатися і гуртуватися, хоч уже немало минуло по вїйні, нема. Чи нам не повиннї лупитися від встиду лиця? Хїба хрунї ми варшавськї, чи що?»

Вони, газди мої срібнї, мали слухнїсть. Читальню у Садовїй Полянї заклали в дев'ятисотих роках ще при Францї-Йосифї, й тулилася вона в громадському шпихлїрі, який уцїлів із тамтого сторїччя: прорубали в довгїй, схожїй на барак будївлї вїкна й дверї, вимостили дошками сцену, обабїч неї повїсили два портрети Тараса Шевченка та широко знаного на той час у наших околицях радикала Михайла Драгоманова. Оце й увесь, коли по-нинїшньому сказати, заклад культури. Та який би вїн простацький не був, але й той згорїв дотла в п'ятнадцятому роцї від пострїлїв австрїяцьких гармат. Відразу по вїйні, Юрашку, сам розумїєш, селовї не була в головї читальня; у того ще болїли і ятрилися фронтовї рани, того тиф клав на постїль або ж у яму, того польська влада, яка настала в Галичинї, арештувала за старї грїхи. Потїм, коли час поволеньки порозтикував кожнього на свє місце, повїгове староство в Косовачї не без нашіптувань Данильча Вїйтового Сина щоразу відкидало просьбу села про вїдновлення читальнї. Попервах урядники із староства гнули бандики, що гуцулові, пшепрашам, українська читальня потрїбна, як коровї сїдло, і до того ж вона шкїдлива, бо гуцул, просе пана, то є не хто їнший, а таки «зрусїщенїй поляк». Ще якась там чергова просьба була похована в купах паперїв у канцелярїях через те, що читальня не має свого пристосованого примїщення, а сїльська хата, котру гадають винаїмити, з огляду санїтарного та протипожежного не вїдповїдає потребам громадського закладу.

Тому срібні газдове повернули до моєї гражди, щоб просити помочі, бо доста Садовій Полянці пасти задніх, бо ніби нема в нашому селі чоловіка щедрого, готового поофірувати на вітвар рідної справи якимось там груником?

«Маю на оці, Якове, — говорив далі Петро Качурик, — твій груник, що коло церкви, — красне місце, є там, може, зо два морги, і трави вигойдуються там дрібні та солодкі, ґрунт коштує гроші, й то, певно, немалі. Але...» — Петро Качурик замовк, він, Юрашку, не зважився з одного подиху вимовити, щоб я подарував груник під читальню, бо ґрунт, земля — це було, як на ті часи, щось надто велике й дороге.

Я знав ціну зеленого пагорба побіля церкви, за нього можна взяти двісті або триста злотих, та зважив я, Юрашку, що громаді, селові треба було допомогти — і Петро Качурик міг далі мене не підмовляти; мене, чуєш, не обходило, що срібні газдове поблизу церкви теж мають свої груники, на них косарі косами зблискують та зблискують, але газди скоріше дали б собі тими косами пальці пообтинати, ніж зважилися б продати або ж, не дай боже, задурно дати щось там із вітцівського маєтку на народну справу. Бог з ними... скупий два рази тратить... Я не скупий, мене тішило, що срібні газдове, а з ними ціле село прийшли до мене, як колядники, з доброю надією, що не випущу їх із двору з порожньою торбиною.

Сам, мабуть, здогадуєшся, що я подарував груник під читальню та ще на додачу дозволив, щоб у моєму лісі рубали підвалин і платов, стовпів і заміту, кізлів і стільців, щоб не забракло також на пороги, на стелю, на вікна й на двері. Роботу в лісі, як і дарування груника, до певного часу тримали в таємниці від постерунку в Гуцульському, від солтиса Данильчового Сина та Никифора Далєя, якого в нашому селі називали конфідентом або ж тайним, хоч кожному — старому й малому — було відомо, що Кифор служить у поліції за гроші й нічого у цьому, як бачиш, тайного не було.

Оберігали, стерегли ми задумане від злого ока, від тайного вуха та від балакучого язика; а задумали ми просто: в одну ніч і за одним рипом має вирости на грунику читальня. Ми поставимо урядників косовацьких перед доконаним фактом, і хай вони тоді поскрипують зубами: нікому не дозволено руйнувати будівлі, зведені під дах.

Треба, Юрашку, попри все визнати, що три мої срібні газдове показалися організаторами «першої кляси»: за пів-

місяця дерево було спиляне, у навколишніх ізворах розмірене, потесане, «замки» й дірки подовбані; в одну з ясних ночей у петрівку срібні газдове дали знак...

Якби ти зміг уявити собі, яка це була чарівна, повна запалу, поту й тайни серпнева нічка! Збіглося на роботу майже ціле село й навіть сторонські легіні та молоді газди поприїжджали кінно на поміч Садовій Полянї, мовби аж поза Весняркою заволав рятунку наш сільський дзвін! Ніякого ж дзвону, звісно, не було, ніхто не чув ні крику, ні згуку, ні кінського іржання, ні співів, ні схлипу, ні скрипу, люди працювали німо, мов у глибокій криниці; тієї ночі петрівочної я сперечався мисленно з нашими комуністами, пресу яких теж інколи з цікавості читав... сперечався, може, наївно, що не завжди, товариші комуністи, народ розшаровується на класи, деколи народ, хоч би й цієї ночі, еднається в один гурт, в один кулак, бо ось прийшли класти читальню бідні й багаті, газди й наймити, а поміж ними навіть Королі. Ая, навіть Королі!.. Я забув, що нами виставлена сторожа біля гражди Данильча Війтового Сина та біля хати Кифора Далея, нібито вони не гуцульського кореня, я лише пам'ятав, що стоять наші чати на Волячій дорозі, стережучи, щоб із Гуцульського раптово не надїхала поліція. Не знав я також, що срібним газдам легко вдалося умовити весь мій рід не цуратися петрівочної ночі, бо тепер настав такий час, що можуть, чого доброго, поспадати з Королів корони, якщо гори запідозрять, що Королі не беруть до серця народну справу. «А крім того,— підмовляв стрія Лукина красноуст Петро Качурик,— Яків ваш має голову на плечах... Го-го, голова в нього крамарська: дарує селові на колосок, а візьме при потребі цілий сніп. Хто відмовить йому на косовиці, узимі на бутині чи в іншій роботі? Та ніхто не посміє».

Умовив Качурик старого Лукина, і це мене трохи вразило, бо я знав, що то за чоловік Лукин Розлуч, і водночас додало аргументів в уявній суперечці з комуністами. «Бачите,— доводив я їм,— навіть Розлучі затямили, що всім нам треба триматися купно, однією родиною, ми повинні боятися лише поліції із Гуцульського, бо поліція — це окупанти, це вороги, а тут, у Садовій Полянї, всі як один свої, з гуцульського нашого кореня».

Десь пізнього ранку, коли я ще спав під новою читальнею на купі смерекового чатиння... спав і вдихав дух смерековий, живильний, і крізь сон світилася мені білизна тесаних стін, і уві сні милувався стрімкими кізлами, що злетіли в небо,

як білі журавлі, а в переднього журавля у дзьобку колише-ть ся замаїнене деревце, десь пізнього, Юрашку, ранку до мене, сонного, підкрадалася ціла ватага поліцаїв з багнетами наголо — заледве не весь постерунок у Гуцульському заалармували та кинули в сідла на коні: алюром до Садової Поляни, бо там хлопці збунтувалися! Вів їх горбатий Данильчо Війтів Син, солтис; вони, певно, щоб мене передчасно не розбудити, ступали обережно, мов коти, а я спав собі, натруджений, і село вдома спало, я один не пішов додому, всі розійшлися, а я забаг на самоті помилуватися білими журавлями, бо, правду кажучи, почувався щасливим від того, що був причетний до цієї петрівської ночі, до роботи веселої і тайної, до людського гурту.

На багнети панове постерункові мене не підняли, деревце замаїнене не скинули й жодного білого кізла не розхитали, не мали на це права, а мене, мецената читальняного, закували в ланцюжки та повели повагом під багнетами до гміни — вони на конях, а я дибав пішки. О ні, Юрашку, я тоді не дибав, і не тюпав, і не сунув, я тоді виступав, як павич, подзвонюючи своїми ланцюжками; я тоді, Юрашку, готовий був умерти, навіть не знаючи за що.

Тим часом Гейці переказали про мій арешт, і вона привела до гміни, де списали перший протокол, білого коня, щоб я мав на чому їхати до криміналу. Поліцаї прив'язали мої ноги до стремен, мовби я навіправду мав намір утікати, і ми рушили. Вони, дурні, не знали, що я прагнув великодньої смерті, а не страхопудної втечі. Ех, шкода, що геройську мою великодню смерть не зобачить село, що тепер про-воджало мене, визираючи крадьком із-за рогів хат і парканів, з гущавин садових, з глибоких вікон.

І не буде при моїй смерті Гейки, в якій очі на півобличчя».

«...Ти, Юрашку, пишеш із того Львова, що моїх листів виглядаєш, як теплого вітру, на якому цвітуть бриндушки.

Отакої! А чи ти собі, неборе, гадаєш, що Нанашко Яків з пера живе та з білого паперу?

А чи ти собі, братчику солоденький, уявляєш, що Нанашко Яків лежить долі пупцем без чорної та без красної роботи?

А на мене, Юрашку, сокира ждала під лавою цілий рік; я сокиру вчора звечора нагострив... і не гострив її залізним пильником, а на кам'яному точилі жало витягував, у залізі душі нема, а в точилі кам'яному живе польовий дух, і раноранці, як лише засіріло, пофурделив до колгоспного саду.

Снігу сьогорічної зими в нашому міжгір'ї випало тонко, ледве землю припорошило. Здається, що вихопився на хребет Веснярки скупий мельник та й витрусив мішки від млива — оце й увесь сніг. Для садовини мельникова скупість небезпечна, бо нині-завтра вдарить мороз, а дерева попри саме коріння стирчать голі та чорні... чорнота їхня мене болить. Я ж бо, Юрашку, кожне дерево з пуп'янка пам'ятаю, від тієї яблуні-первісточки, яку посадив восени сорок восьмого, аж до грушки, яку нащепив торішнього року, тому маю їх за дітей і рад би їх снігом узимі вкрити, а влітку прихилити веселку: пийте воду з семи річок і з семи барв.

Я знаю, Юрашку, дерева, а вони знають мене... Я нині рано вдосвіта тільки-но на стежці появився, іще мої кроки хтозна-де поскрипували, а вони, дерева, вже чули, що я йду, і принишкли, ніби зайці між межею, і пасуть мене сонними очима, дивлячись мені в руки, як діти, що несу, і хочуть мене дерева вітням зачепити... Хочуть, чуєш, та не зважаються, удають, що сплять, і тихо дивуються, чого це Нанашко Яків появився у саду посеред зими та ще й з сокирою в руці.

А я, Юрашку, появився, бо мусив...

А я, Юрашку, прийшов сюди, бо випав такий день... у цей день діди-прадіди заповідали, щоб той, хто садовину доглядає, прийшов у сад рано-вранці потайно від людського цікавого ока і хай сокирою понастрашує дерева, які не родили ні того року, ні цього.

І я, Юрашку, нипав рядами й то до одного дерева підступав, то до другого, то до третього, замахувався на них сокирою і страшив:

— Ей-но, грушо дзбанкова, корінням глибока, стовбуром висока, соками повна, нині-завтра я тебе зітну; не зітну я тебе, та іншим закажу, коли цього літа зродиш рясно, як зір на небі. Чуєш?

Злегка постукував обухом по стовбуру, й дерево, здавалося, тремтіло.

Знаю, знаю, братчику, що не годилося б чоловікові, котрий саморучно колгоспний сад садив і за ним доглядав так, як радить наука, лякати дерева сокирою; давній це звичай, із старосвітських часів. А ось наступає такий день, я нагострю сокиру, йду потаємно від людського цікавого ока в сад, замахуюсь на ялові дерева, що не родили, і примовляю:

— Або роди — або зітну!»

«Траплялися у моєму житті хвилини, коли я любив себе й коли ненавидів; я милувався собою, дивлячись на себе начебто збоку, коли, оточений поліцаями в синіх, або, як тоді говорили, гранатових мундирах, споглядав на будинок читальні, що виріс, мов гриб, за одну петрівочну ніч на моєму ґруннику, і в цьому рості, у цій нічній тайні, у вибуху сільському була моя заслуга; я гордився собою, коли мене кували в ланцюги і провадили під багнетами селом, у поході під багнетами тремтіло щось жайворонкове, піднесене, як прапор, святочне; вся подія просилася у пісню, в цимбали, у скрипки.

Тоді я себе любив.

Уперше я зненавидів себе в поліцейському катуші, у глибокій мурованій ямі, що була під постерунком у Гуцульському. Мене, великоднього ще, святочного й жайворонкового, привезли в містечко пополудні й штовхнули у відчинені двері... штовхнули, як у прірву. В катуші панували сутінки, дві квартирки, як тьмяні очі з білого світу, ледве просочували по тонесенькому пасемцю денного світла. Смерділо пліснявою, квашеною капустою, сечею і ще якимось дідьком. Я присів на нари й став очікувати, коли покличе до канцелярії сам начальник постерунку Врона, щоб уточнити, як це заведено в криміналі, допит. Тепер і тобі, Юрашку, й самому собі признаюся, що готувався до допиту, як гімназист до іспитів, перебирав і добирав слова, котрі гадав гордо жбурнути в обличчя Вроні; у моїх словах мав чутися дзвін металу, твердість кременя, зневага до зайди, що топче наші гори, й готовність служити рідному народові добром. У розмислах моїх ткалася-перепліталася червона нитка, що повинна була бавити око публіці... мовби публіка, чуєш, сиділа в поручниковому кабінеті або десь за скляною стіною і мала змогу все чути й бачити, як у театрі.

А час поволеньки котився... він котиться і в «івановій хаті». Надвечір, коли грубезними віконницями знадвору позатулювали малесенькі квартирки і в моєму катуші поночіло, як у пеклі, у дверях клацнув замок. Присвічуючи собі ліхтариком, влетіли, мов чорти, два поліцейські. Весело регочучись і посвистуючи, ніби забавляючись, поліцаї періщили мене гумовими кийками по голові, по плечах, щоб не був таким розумним; світили в очі ліхтариками й били. Я попервах пробував ухилитися від ударів, потім заслонив голову руками, поки не впав, та вони й лежачого катували весело мене далі: біль, як полум'я, обпалював мене, забивав памороки. Вгомонилися лише тоді, коли втратив притом-

ність. Драби вилили на мене води, вхопили за руки й за ноги, розгойдали й кинули на нари і, посвистуючи собі, вийшли. Чорти. Ніби й не було їх, ніби й не приходили. Лишився по них тільки біль.

Опівночі навідалися вдруге, й повторилося те саме, правда, трохи коротше. На прощання мене потішили, що придуть вранці. Такий «веселий порядок» поручник Врона запровадив для усіх клієнтів, які першу ніч ночують на поліцейському постерунку.

— Це називається, пане Розлуч, цілувати кримінальну бабу в с...у. Панові знайомий цей звичай?

Є різні на світі майстри від доброго й від злого ремесла, поручник Врона, очевидно, вважався майстром вигадування нових і «веселих» параграфів для нудних містечкових криміналів; тепер я здогадався, чому на квартирки поприсасували грубезні віконниці: кричи, небораче, поки не посиніш, ніхто твого голосу з цієї ями не почує. А що я зміг зробити? Протестувати? Битися головою об стіну? Зціпити зуби? Повинен тобі щиро признатися, що бравого героя з мене не вийшло. І все через той розсинцьований біль, через веселий свист, через гумові кийки. Де, чуєш, й поділося, з яким вітром повіялося, за якою бистрою водою попльовало моє вчорашнє писане мучеництво; я десь у глибині душі, самому собі не признаючись, каюся, що дався підмовити срібним газдам будувати в селі читальню.

Вранці замість нічних свистунів і жартунів з гумовими палицями в супроводі поручника Врони до мурованої моєї ями шпарко вкотився опецькуватий, рожевий, з лисою продовгуватою, мов огірок, головою, панок, який помахував капелюхом попід носом і гидливо морщився від сопуху; я впізнав його, був це ніхто інший, як сам повітовий староста Ян Муляр.

«Оце і є наш збуйця, бунтар з Садової Поляни, який без дозволу, пане старосто, за одну ніч побудував читальню»,— відрекомендував мене й наче гордився мною а чи собою пишався поручник Врона. Високий, сухий, він ламався і складався перед старостою, як бритва; довгобразий, з відвислою губою Врона був схожий на стару циганську шкапу.

А ясновельможний пан повітовий староста мружили з порога маленькі очиці, поки не здогадалися осідлати носа окулярами; їхні державні уста ізрekli: «Ах, поручнику, який там Розлуч збуйця або ж бунтар... ніц страшного в Садовій Полянi не сталося.— Сміявся він мені у вічі й пускав сміх, як ката, у випещений під Пілсудського вус.— Вас, проше

пана, неточно інформували. В Садовій Полянці, між нами, урядовцями, кажучи, нічого протиурядового чи протизаконного не могло скоїтися, якщо до справи причетний бодай один із Розлучів. Я знаю Розлучів, це на правду королі в моєму старостві, надійна опора нашої держави. Прошу собі зятимити, якщо Королі беруться за читальню — то це означає, що там бендзе все в пожондку».

Староста іще раз пустили усміхненого kota у випещені вуса, повернулися й почовгали східцями вгору.

А я того kota солом'яного вхопив би за хвіст, а слова старостинські в сто крат мене заболіли болючіше, ніж усі удари гумових палиць. Це була, братчику, продумана зневага: староста кинули собі під ноги Якова Розлуча, потопталися по ньому, як на ганчірці біля хатніх дверей, та й пішли собі далі; пан староста Ян Муляр добре знали, що робили, для цього, їй-бо, варто було спеціально приїхати автомобілем з Косовача. Словами оцими довірливими було підкреслено, що я, Розлуч, і добродієство моє ніякої, звісно, небезпеки для держави не становимо, метушня з отією читальнею петрівської ночі — самий сміх, Розлучі, що б вони про себе не думали, є Розлучі.

Ось тоді, Юрашку, я перший раз себе зненавидів за те, що я Розлуч, що я саме такий, а не інакший; я повертався додому на білому коні, нога поза ногу вимірюючи Волячу дорогу, й думав, що треба конче перероблятися, ставати інакшим, таким, що викликав би страх, якого би ясновельможні пан староста боялися, щоб одне ім'я моє кидало їх у студений піт. Та для цього були лише дві ради: стати опришком або ж зробитися комуністом. Опришко напав би на пана старосту, зробив би йому в потилиці дірочку, а комуніст... По правді кажучи, я не уявляв, як повівся б комуніст у такому випадку».

«В неділю відкривали читальню.

Тоді на правду мені здалося, що це було свято над святами: розлилися, як ріки, люди у святошній убері, корогви лопочуть крилами, дзвони на дзвіниці виспівують урочно. День умитий, чистий, мов зітканий з голубого серпанку... До смерті синій день не забуду: ця голубизна серпанкова, ці дзвони урочні замотеличували мені голову, як солодка трутизна; срібні газдове-красноусти величали мене попід сині небеса, мов у колисці вигойдували, село торкалося мене приязними поглядами... село любило мене, захоплювалося мною і кричало мені «слава»; я стояв під читальнею на три-

буні, на видноті всього села, й сльози котилися мені з очей... сльози заледве мене не задушили від утіхи, коли котрась з доньок срібних газдів, здається, Ксеня Качурикова, від імені цілого села поцілувала мене в обидві руки. Я таки на правду, Юрашку, почувався щасливим, мовби переступив райську браму. Приголомшений людською вдячністю, збаранілий від дзвонів і промов, осліплений яскравими барвами одежі та синьою прозорістю дня, я геть-чисто, Юрашку, забував про мовлення паном старостою Яном Муляром, що коли Королі беруться за організацію читальні, то в тій читальні буде все в «пожондку»; я, захмелілий до решти, вважав того дня цілком нормальним, що поруч зі мною на трибуні підкручував вуса любий мій стрийко Лукин Розлуч.

Звідки я міг, Юрашку, знати, що побудував читальню собі на глум і на посміховище?»

«Недавно, коли я повертався поїздом із Бистричан, до вагона на котрійсь станції ввійшло дівчисько, студентка медичної школи в Соляній Бані. Була це цілком теперішня істота з підсиненими очима, з розпуцценою по плечах волоссям. Фарбовані нігтики хижо впилися у підручник фармакології. Отож уяви собі, братчику, що теперішня ця дівчина була чимсь схожа на мою Гейку, на молоду Гейку, якій я купив у Косовачі тернову хустину: таке саме солom'яне волосся, такі самі зелені очиська на пів-обличчя і так само природа різко окреслила лінію губ, носа, кожну рисочку. Нічого розпливчатого, нічого невиразного, все яскраво виражене й підкреслене. Боже, яким я скарбом володів, якою красою! Я питаю тебе, Юрашку, чому вона, Анна моя, не повторилася у жодній з моїх доньок ані в онуках? Може, тому не повторилася, що мої доньки й онуки народжувались, а Гейка чарівним способом прилетіла до мене з світанкового лісу, скинувши з себе пташине пір'ячко?

І ось, чусш сидить переді мною і вчить свою мудру науку фармакологію чужа, незнайома дівчина, яка так схожа на Гейку, що я готов був повірити: казка повторилася ще раз і знову обернулася птаха в дівчину. Але я вже старий, Юрашку, і казки в мої роки не повторюються, я знав, що моєї Гейки давно нема, її могила на цвинтарі щороку цвіте білим квітом і червоніє потому суницями, мовби хтось густо розсипав коралі в зеленій траві, а все ж я спитав дівчину:

— Вас звати Анкою?

Вона видивилася на мене зеленими своїми очима, мабуть, спершу й не второпала, про що її запитують, потім покрутила заперечливо голівкою.

— Ні, звуся я Даною,— сказала.

Нащо я питаю її ім'я? Щоб почути її голос і упевнитися: а може, таки Гейка? Смішний я, мабуть, зі своєю за давню любов'ю до жони. Правда, Юрашку?

А може, дівчина з поїзда зовсім не схожа на мою Гейку, може, Гейка мені привиділася? Це, Юрашку, означає, що треба лагодити сани в далеку дорогу».

«Аби-м такий здоров був: зовсім і гадки не мав сьогодні тобі писати, а оце сіла мені на долоню пташка та й каже: «Мой, а чи не забagne львівський отой фантазер мою особу та чимсь прикрасити, замаїти, позліткою позолотити. Бо вони, письменники деякі, позліткарі знані: береш у руки книжку... береш, як чепіги, як зерно, починаєш її читати, а там трава-отава підстрижена, жито розчесане, роса напарфумлена... а там у книжці все херувимське, що, бігме, оглядаєшся управо-вліво: агей, а де тут при райській брамі апостол Петро?!»

Прошу тебе: не роби цього, Юрашку-братчику. Якщо пишеш про Кам'яне Поле, то пиши, що воно було кам'яне, якщо описуєш моє життя, то намалюй мене правдивого, такого, яким я був.

А яким я був, Юрашку, чи ти знаєш, чи ти відаєш, чи уявляєш?

Був я, може, шукачем із зав'язаними очима, який шукав одне-єдине зеренце, посіяне на полонині?

Я був, Юрашку, може, бунтарем, і дерева від цього бунту гнулися, трави вилягали, скелі тріскалися на друзки... але біда, що бунту мого вистачало, як кухля води, для мене одного, спраглого.

Нічого не вдієш, Юрашку, життя не переробиш: таким я був.

Часом уночі підкрадається до мене думка: «А ти, Якове, прагнучи для людей добра, не творив добро заради того, що добротинство тобі самому давало радість?»

Скажи мені, Юрашку-братчику, чи є це смертним гріхом перед людьми — жадати злагоди й бути завжди у злагоді з собою?»

Опівночі, у розгул весільний, серед співів, вівкань і танців до Якова Розлуча прийшов страх, як ото раптом на чисте небо з-за гори впливає синя хмара, що Королі передумали, що старий Лукин не дримає за столом, сидячи на почесному місці, розморений їдою, пивом та горілкою, а що він,

стрий Лукин, із-під вій хитро стежить за кожним рухом Якова та Гейки... Стежить, бо, мабуть, здогадався, що насправді Клим Розлуч, його брат, ніякого тестаменту, щоб Яків брав у жони служницю, не залишав. А якщо здогадався, то стрий Лукин зараз лусне по дубовому столі кулаком, аж підскачуть миски й келишки, і крикне своїм Королям, що весілля Яковове — одна лжа: що молодий з молодою — фальшиві, що музики — несправжні, що гості й бояри — самозванці, що горілка — монополька розбавлена, що шлюб у церкві — комедія... що все це підроблене, Яковом вигадане.

І знову — лусь кулаком. А молоді Королі візьмуться за бартки...

Яків потерпав і не відпускав Гейку ні на крок, сидів з нею поруч, як скований, тільки з нею танцював, з нею у сінях поміж ровесниками остигав після танцю. Йому баглося чимдуж узяти Гейку... візьме, й тоді вона на правду стане його жоною, й хай те, що зв'язане на небесі, тобто шлюб, чимскоріше освятиться любовним шалом на землі. Амінь! Ніхто їх опісля не розлучить, ніхто — ані кодро Королів, ані ксьондз, ані єпископ, розлучить тільки сира земля.

По опівночі настало «завивання», йому поклали на коліна подушку, на яку сіла Гейка, і з молодою почали знімати вінок; одні свахи вінок знімали, а другі ладкали, що «учора була дівчиноньков, лелітков летіла, а теперки на голові перемітка біла. Та вже цесю перемітку повік не розв'яжу, та вже в цесій перемітці в домовину ляжу».

Ладкання, як і все «завивання», під час якого «робили з дівки молодицю», було сумне: схлипувала десь у кут загнана Королями Гейчина мати, плакали, прощаючись із Гейкою, дівчата, плакала й сама Гейка.

Яків прилюдно вицілував би оті прозорі сльозинки з її очей... Яків прилюдно тупнув би ногою і посіяв би радісний сміх навколо, якби не боявся, що Розлучі доглупаються: а таки любить він Гейку здавна.

Тому не сіє косиці на своєму весіллі й не визбирує зорі. Стережеться.

А хіба встережешся? Ось дали йому свашки ножиці, якими обстригали овець... Свашки з обох боків шепчуть: «А мой, князю, утни дівочу косу. Відріж нині і прісно й навічно все дівоцьке, щоб хати трималася, щоб косою на вітрі не маяла, як відьма, та й легінчиків не зваблювала, щоби газду свого любила й берегла. А втни, Якове, косу, бо звичай велить...»

Яків свашок слухав, лівою рукою Гейчиною косою бавився, пасемця білі перебираючи, а в правій тримав ножиці, мов прокляття; Гейка під ножицями никла, гнулася, плечі її тремтіли, і Яків згадав, що вона не проста дівчина, що була вона колись птахою у світанковому лісі, що боїться вона всього залізного. Промовив урешті:

— Чого б то я мав, людоньки гречні та добрі, косу втинати, коли вона в моєї жони скарб єдиний і найдорожчий? — Питав ніби поради, а поради не чекав — ножицями лише торкнувся кінчика коси, щоб комусь там замкнути чорні роти, які будуть пашекувати, що «чули-сьте, Яків Розлуч старосвітський звичай зламав?», і відразу накинув на Гейчину голову на перемітку, як свашки ладкали, а тернову хустку й зав'язав її по-молодицькому.

Потім відвели їх у комору. Вони не впали на приготовлену постіль, що біліла цнотою у темряві й обох їх кликала-вабила, а сіли під двома плече об плече й очікували, поки про них весілля забуде. «Не тут, Якове,— шептала Гейка, боронячись від хапливих Яковових рук.— Хай весілля про нас забуде... Коли ж забуде — поїдемо на Кам'яне Поле, на зелене жито, на небесну росу».

Яків палав, аж у голові паморочилося, однак Гейку слухав... Якщо Гейка каже, що поїдемо на Кам'яне Поле, на зелене жито, на небесну росу, то значить так треба, вона прецінь усе знає... вона ж бо біла птаха із світанкового лісу...

Молодята непомітно вишмигнули з комори й через задні двері викралися на подвір'я. Коней тут, як і на кожному гуцульському весіллі, вистачало. Яків осідлав двох перших-ліпших, які потрапили під руку, і вивів їх із гражди. Слідом ішла Гейка. За брамою він підсадив її на коня сивого, сам скочив на гнідого, й полетіли вони на Кам'яне Поле; де коні копитами виорювали слід — там розквітала червона ружа.

На Кам'яному Полі обоє голісінькі ввійшли в жито, як у лоскотну купіль, на росяному житі Гейка постелила сорочку, щоб калина відбилася... щоб калина відбилася для матеріної втіхи, для радощів гостей весільних, для Королів... Ох, калина солодка — обом їм серед ночі зійшло сонце.

Коні тим часом терпляче слухали ніч.

..Верталися молодята славно-явно. На брамі гражди зустрічали їх музики й гості, що трохи прочумалися. Яків жбурнув одному з гостей капшук з грішми... прямо з сідла кинув.

— Це вам, вуйку,— сказав поштитно, червоніючи,— за жито зелене ваше, яке ми з жоною витолочили.

На зеленому житі, на Кам'яному Полі першої шлюбної ночі зачали вони свого першого сина. І через те, може, велися у них діти, як стручки...

«Трудно мені, Юрашку-братчику, погодитися з тобою, ой трудно, коли ти в листі отак собі бамкнув, нібито життя моє так чи інакше добрим чином впливало на Садову Поляну. Я думаю собі: коли щось і впливало, то це моя робота. О, що правда — то правда. Я посадив і викохав на Кам'яному Полі колгоспний сад, і, звісно, сад вітром своїм зеленим, духом яблуневим, самою своєю присутністю переінакшував життя села, і я тішився, коли в селі знаходилися такі, як Пилип Штудерів та Петро Йванців, котрі сад мій розширювали й колгоспне багатство множили.

Крім цих двох, яких я учив, як коло дерев ходити, маю послідовницю, про яку можу сказати, що вона моя учениця, а я їй — учитель. Мова йде про Ковалеву Марічку, або ж Вуйну Парасольку, як її по-вуличному кличуть і котру ти, напевно, добре знаєш.

Парасолька, дарма що весен їй немало, на слабості ще не нарікає, увечері при лампі без окулярів всилить нитку в голку: я її пам'ятаю Марічкою, дівчиною набитою, як кукурудзяний струк зерном, моторною, з підковами густих смоляних брів, що нависали над сумовитими очима... цей її невіговорений чи невіплаканий сум в очах ніяк не пасував до її веселої вдачі.

Її тато Григор Демцюхівський був знаменитим ковалем-мосяжником, мудре ремесло передавалося в їхньому роді з рук у руки від діда-прадіда, й старий Демцюхівський при нагоді, бувало, любив похвалитися, що не хтось там, а його прадід викував Олексі Довбушу бартку, перед якою умлівала покутська та галицька шляхта. Так воно діялося з тією барткою чи інакше, у давніх актах, здається, імені Демцюхівських не згадується, але мосяжник на правду з нього був знаменитий, і кожний газда, який поважав себе, вважав за честь смалити тютюн із люльки, яку зробив Демцюхівський. Були це насправді мистецькі люльки, й коштували вони дорого — корець жита. Кував він також легіням бартки, на продаж панам лускоріхи, ножі, виливав черпаки та білій челяді — гердани. Перед самою німецько-польською війною у тридцять дев'ятому дідько підмовив старого підробляти золоті гроші: «випустив» він дванадцять фальшивих злотих,

на тринадцятому — взяли його до криміналу. Там і слід Григорів пропав. Переказували, що нібито на в'язницю упала німецька бомба. Мудре ремесло, на щастя, у роді не всохло й не перевелось, його продовжили обидва Григорові сини та зять Федір, Парасольчин, отже, чоловік.

У ті давні, Юрашку, часи за царя Панька котився селом поголос, що Федя навчила ремеслувати його рідна жона Марічка; насмішливу чутку пустили, видно, заздрісники, бо дуже скоро Федорова слава, цілком осібна від Демцюхівського, розквітла пишно: майстро кував усяку кузнь, та найкраще вдавалася йому зброя — пістолі й рушниці-дубушівки. Про пістолі так і казали «Федеві пістолі», тобто найкращі, такі, що їх не гріх у руки взяти, помилуватися карбуванням і куттям, а стріляли Федеві пістолі, як говорили, у саме серце. Як тут не позаздриш майстрові, його талантові? Ну, а крім того, у людських заздрісних балачках було трохи і правди. Коли старий Демцюхівський віддавав Марічку за Федя, то Федеві Мамчуракові й не світилося в голові, що вродився він на знаменитого мосяжного майстра. Талант у ньому дрімав, як вогонь у попелі, легінь то наймався сплавляти на Черемоші дараби, то косив сінá в багачів, то в німця Цуксфірера заробляв якийсь гріш на тартаку. Марічка один рік терпіла чоловікове бурлакування, наступного ж привела Федя до свого роду перед очі деді та нені й каже їм:

«Ото випхали-сте мене, мої злоті, за Федя, а у Федя ані маржинки, ані полонинки, а руки — як граблі.— І плаче.— Прошу вас, мій роде, візьміть його до себе в кузню за челядника. Та вчіть його, дедю, добре, щоб і в нього вилюднилися руки».

Старий Демцюхівський зчинив крик, бо де ж це бачено й де в горах чувано, щоб зятєві — чужій дитині — та пердавали родові мосяжницькі тайни?

Переказували, що цілий вечір у хаті Григора Демцюхівського виблискували блискавиці та лускали громи; старий згодився узяти Федя за челядника аж тоді, коли Марічка з розпуки пригрозила, що спалить дотла дсдьову хату і кузню, а криміналу не боїться, бо й так не має з чого жити.

Старий, що знав доньчин характер, подобрів і сказав Федеві, який до цього часу сопів скромно в кутку коло мисника:

«Приходь завтра рано, хло', до кузні... Завтра приходь, а нині перед святими образами й перед нами, чесними, заприсягнися, що все побачене в кузні, почуте, чого навчишся від мене, чого пізнаєш самотужки, які тайни тобі відкриються — нікому більше, окрім синів своїх, якщо будуть, не

розкажеш і не покажеш, навіть рідній донці не відкри-
вайся, бо донька — яблунева гілочка, що родить груші в чу-
жому саду. Амінь».

Федь перехрестився, повторив, що йому звеліли, гупнув
себе кулаком у груди і теж сказав «амінь».

На перші зароблені ковальські гроші він купив Маріцці
в Косовачі парасольку. Хто знає, чому стрілило чоловікові
в голову купити саме цю, таку незвичну на той час у наших
горах, чужу їй, може, непотрібну річ, а парасолька проте жін-
ці сподобалася. При потребі їй без потреби ходила молодиця
з парасолькою, ну, а село має зіркі очі й гнучкий язик —
відразу їй охрестили Марічку: «Дивись-но, Парасольку бог
надніс».

Тепер, чуєш, село не уявляє, як воно могло б жити без
Вуйни Парасольки, без її біблейських смутних очей, без ди-
тинного усміху на зів'ялих губах, без її бесіди, що тчеться,
мов полотно на верстаті, без тієї дивовижної готовності при-
бігти до кожного, хто потребує помочі. Парасольку кличуть
бавити дітей, доглянути хворого, зривати в садах яблука,
обмивати небіжчика, ладкати на весіллі; самотна, давно по-
вдовіла, вона на правду належить цілому селу: її годують,
одягають, колгосп дбає, щоб мала на зиму паливо. На її
подвір'ї нема курки ані іншого дробу, бо сяке-таке газдів-
ство прив'язувало б Парасольку до хати, вона ж хати
ніколи не тримається, їй щодня, щомиті потрібні люди,
а вона потрібна людям.

Такою, якою її сьогодні знає наше село, Парасолька стала
після того, коли напровесні сорок п'ятого прийшли з фронту
дві похоронні — на чоловіка їй на сина. Щоправда, не того
року їй не через літо, а пізніше, коли під кроною посад-
женої мною яблуні в колгоспному саду можна було схова-
тися від спеки, я спитав Парасольку, що це з нею таке зро-
билось, адже шпаровита була газдиня, тулила гріш до гро-
ша, а тепер геть-чисто перемінилася.

Вона, Юрашку, пильно глянула на мене й так відповіла:

«А може, я стала сама собою, Якове, га? Може, смерті
Федева й синова здерли з мене стару одягу, яка була мені
вузькою? Та й чи тобі, Якове, про це питати, може, на тебе
дивлюся, як на образок, і що на образку тому — для себе
перемальовую. Виходить, може, й гірше, недоладно, тут-таки
здрібнюю рисочки. Але ж, Якове, хіба часом знаєш, як то
треба робити людям добро?»

Я слухав її, Юрашку, і дивувався, де їй коли підслухала
Парасолька моє давнє бідкання і давню журбу».

На першому уроці Нанашко Яків підняв угору жовтий від тютюнового диму палець і врочисто промовив:

— Моя наука, Юрашку, в ліс тебе не заведе; якщо не станеш мудрішим — станеш багатшим: я поділюся з тобою, як зробитися невидимим. Ну, ну, прошу тебе, не витріщуй очей і не посміхайся криво, я перейняв від небіжниці своєї жони, а ти, Юрашку, пам'ятаєш, ким була для мене Гейка, вона ж бо прилетіла до мене птахою з світанкового лісу... У дикому пралісі почула вона цю науку чи то від птахів, чи від звірини, а чи, може, крадькома підслухала в шелесті трав, а може, на березі озерця підняла Гейка цю тайну, що вихлюпнулась із глибокого дна... Досить того, що Гейка її знала, з нею жила й мені передала, коли вибила їй остання година.

Отож, Юрашку, для того, щоб стати невидимим, треба сповнити просту роботу: на благовіщення, у провесняний день, у найглибшу й найгожішу годину, коли гадюки виповзають після зимової сплячки погрітися на сонці, убий одну змію. Відтак відріж їй голову й рано-вранці на великдень, коли ще люди не заспівали «Христос воскрес», вигреби яму й посади її разом із зубком часнику на відлюдді, де косар не шарне косою, де олень ратичкою не затолочить, де птаха дзьобом не виклює, де роса ворожбитної бруньки не залле, а сонце не спалить на вугілля. Коли ж будеш, Юрашку, садити зубок часниковий і зміїну голівку, то не думай ані про жону, ані про дітей, ані про любаску, ані про всі три світи — близький, далекий і чужий, нічого тебе, братчику, не має обходити, усе мусиш забути, а натомість уяви собі, як на білій стіні намалюй, вигоди, котрі впадуть під ноги, мов підстрелені куропатки, коли станеш невидимим: ти, приміром, зможеш непоміченим, наче вітер, загощувати до друзів своїх і до ворогів теж та слухати, що доброго вони для тебе зичать і які чорні змови плетуть; якщо хочеш, то зайчиком сонячним, відбитим із люстерка, проникнеш до покоїв тієї жінки, яка, може, тобі сниться... котрої, може, й нема насправді й вона живе тільки у твоїй фантазії; і відкриються тобі, Юрашку, всі дороги й усі замки, всі заклинання й усі зав'язані вузли, ти уздриш товпи арідників, відьом, упирів... і вздриш людей, котрі нечистій силі запродали свої душі.

Отже, цими майбутніми перевагами, Юрашку, живи, дихай, бери їх у легені, у кров, тішся ними — це буде головна запорука, що зубок часнику із зміїною головою прийметься

і пустить корінці. Опісля, як вистрельне зелене пірце, підливай його щодосвіта, носячи в роті воду з криниці. На самого Йвана на Купала в глуху опівніч борзо, одним ривком, як змахом ножа, випестоване пірце зірви й приклади його до чола, примовляючи:

— Я бачу всіх видимих і невидимих, дрібних і великих, мене ж ніхто не видить ні вдень при сонці, ні вночі при місяці, ані уві сні, ані наяву. Помагає мені в цьому zelo на великдень висаджене, а на Йвана зірване, й помагають ті, що в пнях сидять, мудрії змії.

Тоді станеться...

Ох...

Ти можеш, Юрашку, сказати, що коли до нашої Садової Поляни три рази денно регулярно курсує автобус, а в кожній хаті є телевізор, то хіба пасує Нанашкові Якову говорити, а не те що вірити в якесь чарівне zelo?

Можеш також, Юрашку, мене запитати: «Ну, добре, а чому ви, Нанашку мій Якове, знаючи велику тайну, самі з неї не скористалися та не зробилися невидимим?» Відповідь моя буде проста... Боюся я усього невидимого: мору вітрового, що прилітає уночі й проти якого не вибудуєш навколо міста або села стіни, чорного наклепу, не знати ким пущеного, нагальної біди, що висить над головою, як меч на тонесенькій волосинці, невидимого за твоїми плечима змаху руки, що затисла ніж... А крім того, — Нанашко Яків підморгнув мені кошлатою бровою і засміявся, — а крім того, хто мене запевнить, чи зможу опісля, як стану невидимим, знову повернутися у зримий світ? Це найголовніше, Юрашку.

Другого разу Нанашко Яків мене вчив:

— Слухай-но, братчику, і мотай на вус, бо ти пишеш книжки, а не знаєш, як навчитися розуміти пташину мову — від цвірінькання горобців аж до клекоту беркута. Науку цю я теж перейняв від Гейки, котра в дівочтві була пташкою... Кому ж, зрештою, як не пташці, було знати тайну, яка в ніякі книги не записана?.. А не записана через те, що ми, люди, ходимо по землі, позадиравши голови... нам здається, що серед плетива труб, дротів, серед усякої мудрої машинерії ми поїли всі розуми, а тим часом, Юрашку, птахи, що літають над нами... ті ж ворони, що літають над нами, може, загадковіші, ніж супутники. Ну, ну, не лякайся, ніякої ересі не мовлю, інженери мають креслення супутників, супутник можна зробити, розібрати і знову скласти, а про сіру ворону, що сіла на ворота, ми нічого не знаємо... Не знаємо, чому вона прожила на світі триста, а може, й усі п'ятсот років; ми,

братчику, знати не знаємо, звідки в неї призбиралося си-
лоньки, щоб махати крилами півтисячі років; ми, чуєш, ві-
дати не відаємо, що вона бачила за цей час, а уявімо: скільки
людських поколінь змінилося під її крилом.

Я навмисне, братчику, підмовляю тебе й підбиваю, щоб
котроїсь днини ти насправду повірив у мою науку, щоб вона
тобі спати не давала — ось тоді виберися у ліс. Не шукай
у лісі ані гриба, ані чорниці, ані малини-ягоди, а шукай ста-
резного дуба, білого від посліду, на якому щонаочі ночує пта-
ство; коли ж натрапиш на дуба, то вклонися йому до землі
й скажи:

— Татунцю пташиний, доме їх незрадливий, прошу тя,
передай птахам... тим птахам, що літають у полі, і тим, що
в лісі, і тим, що на скелях: прийшов учень учитися їхньої
мови.

Отак промов до дуба, опісля тричі постукай по його стов-
буру палицею і прислуховуйся: якщо дерево зашумить, то це
буде знак, що просьба твоя прийнята, коли ж на ньому ли-
сток не затремтить і гілка не хитнеться, то будеш змушений
прийти на це місце другий або й третій раз. Коли ж бо за
першим разом тебе почують, то насип навколо дуба із золо-
того вівса перше коло — плата це буде твоя польовому
птаству, друге коло насип із ярого ячменю — для птаства
лісового, третє коло насип із чистого жита — буде це пожива
птицям, що літають у горах і поміж скелями, а наостанку на
перебрану, як біб, пшеницю лягай, Юрашку, сам. Лягай і клич:

— Гей, чи чуєте мене, браття мої пернаті?! Це я, Юрашко
з Садової Поляни, плачу вам за майбутню науку. А тую
пшениченьку перебрану, що піді мною, склюють най-
сильніші...

І лягай під дубом спати.

Темної ночі, коли будеш під дубом спати, птахи покладуть
тебе у виплетену лозову колиску й понесуть до свого королів-
ства; ніхто, Юрашку, точно не відає, де пташине те королів-
ство — близько воно чи далеко, на сході чи на заході, на
півдні чи на півночі, не проходила про нього ні словом
і моя Гейка, тільки якось оповідала, що будуть птахи нести
колиску з лози понад горами й понад лісами й аж на сві-
танку, коли ось-ось повинно зійти сонце, спустяться вони
біля куті брами. Тоді найстарша птаха скаже:

— Ось ми й прилетіли. Зараз упаде на браму сонячний
промінчик, промінчиком золотим брама відчиниться, а за
брамою — тайна нашої мови; пізнавши тайну, світ для тебе,
людський сину, поширшає у сто крат, у сто крат стане він

глибшим і в сто крат голоснішим, ніж усі дзвони всіх дзвіниць. Це станеться, однак, тільки тоді, коли будеш дотримувати умови: перебуваючи в нашому королівстві й пізнаючи тайни тайн, що закладені в пташиній мові, як зерно в колоску, ти повинен на цей час забути людську свою мову. Нею не смієш ані сміятися, ані плакати, ані тужити, ані гніватися, ані кликати на поміч, ані волати жінку, яка тебе народила, й ту жінку, котру ти любиш. Одне людське слово, необережно тобою зронене, все зведе нанівець, шкода тільки часу й праці.

Хіба це так, Юрашку, важко?

О так, ти теж можеш мене спитати, чому я, Яків Розлуч, який не від сьогодні володіє тією тайною, не зважився розшукати в лісі білого дуба, на якому ночують птахи? А скажу тобі, що знайшов я того дуба, а по правді тобі признаюся, що я був не від того, аби світ для мене став ширшим, глибшим, голоснішим і мудрішим; я тобі навіть признаюся, що тримав у коморі в скринях різьблених золотий овес, чисте жито й перебрану, як біб, пшеничку... Збіжжя дотепер жде мене, а я ніяк не зважуся переступити куту браму. І все через те, що Гейка мене не запевнила і я маю страх: а що, коли, сповнюючи умову мудрих птиць, забуду тим часом мову людську? Надвос, Юрашку, баба ворожила. Копійку знайдеш — карбованець утратиш. Або й увесь скарб, що надбав за життя.

За третім разом Нанашко Яків мене вчив:

— Я знаю науку, як стати вічним: тебе не візьме, Юрашку, ні гостра куля, ні сліпа шрапнель, не зігне тебе двосічний меч, не звалить ніяка хвороба, не підкопається під тебе потайно зрада, ти будеш вічний, житимеш, аж набридне безсмертя й тобі забажається лягти відпочити.

Цю науку я теж перейняв від своєї Гейки, яка, будучи ще лісовою птахою, уміла читати потаємні знаки, що розсіяні на каменях, на листках яворових і букових, на зрізі старого пня; десь, чуєш, вона вичитала, що той чоловік, який забажав собі стати безсмертним, мусить запастися терпінням, головне, отже, терпіння і час, а решта нібито прийде само собою. Гейка казала, що той чоловік, який запасся терпінням, хай візьме вулик із бджолами й занесе його на голе бескеття, на мертві скелі і хай він, той, що має терпіння, мертві скелі щільно обгородить — дошкою до дошки — височенним парканом, щоб ніяка птаха не перелетіла, а бджола щоб не протиснулася крізь шпаринку. Вся мудрість, братчику, у тому, щоб бджоли носили мед із каменю, з диких

скель, бо відомо, що камінь не росте й не старіє, не народжується і не вмирає; і коли б із того каменю пугар меду на-збирати та з'їсти — й ти вже посилаєш смерть туди, де дідько добраніч каже.

Отак! Правда, як просто?

Але ж бо не забудь, Юрашку, що тільки терплячому дається у руки мед із каменю, бо, прецінь, камінь не розбрунькується листям, не цвіте, нема на ньому нектару, й гинуть бджоли на бескетті з лютого голоду, зі студені, від спеки, тому треба, може, чекати десять років або й двадцять, а може, — ціле життя, поки в твоєму вулику при-збирається пугарець меду з каменю, з його тріщин, з росинок, з його подиху. Отож, братчику солоденький, дурно не цікав-ся, чому Нанашко Яків не зробився безсмертним. Ні, я не проти того, щоб походити по землі якусь сотню-другу років понад те, що тобі відміряно. Але, Юрашку, моя Гейка-небіжка не гарантувала, що бджоли наносять мед з каменю бодай протягом усього мого життя. А коли його, життя тобто, не вистачить? Тож-то... Шкода скапарити життя, дбаючи тільки про вічність.

9

Повторяю й перефразовую Шекспіра, що воістину нема повісті... нема повісті парадоксальнішої, ніж житіє Марка Римика Всюдисущого, у котрого, якщо пам'ятаєте, я мимохіть кинув камінцем в якомусь із попередніх розділів. Я чорно согрішив би супроти Кам'яного Поля, коли б із якоїсь маловажної причини або з особистої антипатії пішки пройшов би мимо чи об'їхав би бистрим конем і вдав би, що нібито не зауважив цього куцього й сухенького, як вівсяне помело, чоловічка; я переконаний, що без історії Марка Всюдисущого моє писання про Кам'яне Поле збідніло б, бо недаремно мовиться: багато в хорі голосів, та часом треба мати бодай одного свистуна. Так і тут. А якщо б його хтось незлюбив, коли б його личко, як кулачок, комусь не сподобалося, то я все одно нічого не вдію: Марко Римик Всуди-сущий теж народився на Кам'яному Полі, він тільки міг тут народитися й більше ніде, тут для нього світило сонце, випадали дощі й сіялися роси.

Молодше покоління у моєму селі знає Марка Всуди-сущого і його дружину Тетяну переважно як типів не-гативних: скупих і бездітних гобсеків, котрі й живуть на світі лише для того, щоб робити карбованчики — задля грошей

це миле подружжя не жаліє ні труда, ні часу, ні дороги. Не випадково одного разу в селі від воріт до воріт, як сорока, перелітала весело побрехенька, навмисне, може, до Садової Поляни припасована й перелицьована, що коли Колумб відкрив Америку й вирішив зійти з корабля на землю, то першим вітав його не якийсь там босоногий вождь індіанського племені міусків, а негоціант із Садової Поляни Марко Римик Всюдисущий, який, шукаючи нових ринків збуту для своїх яблук, слив, горіхів і меду, заблукав поперед Колумба на американський материк. Хочу однак відразу застерегти, що про американські Маркові подорожі нічого певного сказати не можу, зате з його уст чув особисто, що всі міста нашої країни за Полярним колом, де яблука не видають рекордних урожаїв, він зі своїми обтовченими валізами й посвідкою з сільради, що в гр. Римика є власний садок площею 0,40 га і пасіка, об'їздив, і через те, може, його й не збиралися ніколи сіяти.

Цьогорічної осені, коли яблука гупали в садках, як постріли далеких гармат, редактор районної газети Сашко Пархоменко, той самий Сашко з Таврії, природжений із діда-прадіда степовик, який у студентські ще роки відкрив для себе в університеті Гната Хоткевича, залюбився, як і сам Хоткевич, у наші гори і запрягся їм у вірності ще до того, поки їх побачив, а зобачивши — приріс до них стосильним коренем... Отож, Сашко цей Пархоменко, палко тавруючи ганьбою приватновласницькї інстинкти, що подекуди пирієм повистромлювалися на чистому полі нашої дійсності, в одному із своїх фейлетонів вирішив дослідити початки гріхопадіння Марка Римика. Автор, не без обізнаної допомоги когось із Садової Поляни, докопався, що Марко почав молитися омані в жовтні сорок шостого, коли зайнявся фотографуванням. Люди, особливо жіноцтво, валом повалили до новоявленого фотографа, ніхто не скупився на два-три повоєнних карбованці, щоб тільки подивитися на себе на папері, помилуватися й поплакати над собою, а то комусь і послати свій портрет, дарма що портрети виходили невиразні, бліді, мовби Марко фотографував духів, а не живих односельчан.

Усе у фейлетоні районного редактора було чистісінькою правдою, але й правда було те, що село за фотографування не мало на Марка зла; я пам'ятаю ці післявоєнні роки й тому можу посвідчити, що «Лейкою» й вітряним своїм двигунцем, котрий виробляв рівно стільки електроенергії, скільки було потрібно для друкування фотографій, Марко, який тоді ще

не звався Всюдисущим, а лише Римиком, скоріше, мабуть, здивував і захопив Садову Поляну небуденним промислом. До цього часу мої країни добували надщерблений гріш і кусень хліба потом і майстерністю: хто на Кам'яному Полі, хто в бутині, хто на тартаку, хто ковальством, хто гончарством, а фотографуванням — ніхто. Марко називав тоді своє ремесло «європейським», йому вірили й потакували, бо чоловік щойно репатріювався із тих далеких і загадкових Європ і йому краще знати про європейські ремесла, ніхто й не підозрівав, що Європа згадувалася просто для реклами. Фундатором «європейського» ремесла була Тетяна Бородавка, стара, ще «польська» дівка, яка за німців найнялася куховаркою, прачкою і нянькою до косовацького поліцейського фотографа, а з приходом радянських військ на «законних підставах», як вона хвалилася, реквізувала апаратуру свого господаря, що вхопив ноги на плечі й утік на захід, демонтувала також вітряний двигунець, повантажила все це добро на «студебекер» і приперлася у село до мами; стара дівка нібито внутрішнім зором бачила й серцем вгадувала, що стеляться дороги додому майбутньому її кавалеру й чоловікові Маркові Риміку.

Бадіки старші віком, такі, як Нанашко Яків, ніколи не починали б Маркову біографію з якогось там фотографування, вони оповіли б, як Марко замолоду наймитував у Данильча Війтового Сина, котрий умів вичавити з чоловіка соки: «Я тобі плачу, я тебе годую, ти — роби, щоб долоні диміли, а робота щоб світилася. О!»

Для моїх ровесників Маркова біографія починається котроїсь гожої неділі 1937 року, коли поліціанти із Гуцульського, як колись Якова Розлуча, вели під багнетами Марка, закутого в наручники, вниз до сільського уряду, до гміни; конфідент Кифор Далей підслідив, що не далі як позавчорашнього вечора Марко Римик, двадцятидворічний легінь, солтисів таки робітник, скрадався до хати своєї старої матері з карабіном під полою. Обшук підтвердив донос: карабін був знайдений на горищі в житньому снопі, що призначався на різдвяного «дідуха». Поліція пускала хлопцеві червону юшку з носа й з рота, бо на те вона поліція, а він уперто стояв на своєму й твердив, що карабін випадково знайшов у тернині біля руїн старого монастиря. Повірили йому чи ні, а за незаконне переховування зброї присудили шість місяців в'язниці. Аж ген пізніше — на це прийшов свій час — село дізналося, що ніякого карабіна Марко в тернині не знаходив, дав йому зброю на переховок Василь Смеречук,

комуніст, який очікував вдома обшуку й арешту, як це звичайно практикувала поліція напередодні Жовтневих та Першотравневих свят. Смеречук знав, що робітник Данильча Війтового Сина тайно симпатизує комуністам, кілька разів навіть давав Маркові розповсюджувати «летючки». Одно слово, він довірив зброю своїй людині, а головне — у нічому не запідозреній... Довірив, видно, у лиху годину, в ту саму годину, коли Кифор Далей занюхав смалене й на всяк випадок кілька вечорів пильнував із засідки за хатчиною старої Римихи.

Собачий нюх мав Кифор Далей.

З цього й почалися Маркові парадокси. Ледве він відбув перше покарання в бистричанській тюрмі, а вже в січні 1939 року його арештують удруге. На цей раз звинуватили в іншому смертному гріху — в поширенні протидержавної пропаганди й заслали як особливо небезпечного злочинця до відомого на той час концентраційного табору Береза Картузька. Нині в Садовій Полянці мало хто знає, яка то була Маркова «пропаганда», що розхитувала підвалини Речі Посполитої. Я сам, не один раз розмовляючи з сусідою, намагався це в'яснити, однак Марко Всюдисущий лише відмахувався. Аж якогось там разу признався, що біля читальні заспівав собі на біду й на клопіт співанку, що називалася «Над Львовом чорна хмара»; співанка була складена на честь націоналістичних терористів Біласа й Данилишина, яких польська влада за напад на банк у Городку на Львівщині засудила на кару смерті. Ну, а в конфідента Далей, як завжди, вуха були при собі, він і поніс свіженьку новину про Марка на постерунок до Гуцульського.

— Як це ви, вуйку, дали маху? — допитувався я, вражений дивною ситуацією.— Ви ж бо ходили в симпатиках комуністів, помагали їм...

— Та ходити, Юрашку, в симпатиках — ходив, а співанку таку заспівав. Я що... я був проти панів і проти багачів; мені здавалося, що коли Біласа й Данилишина панський суд засудив до страти, то це означає, що вони теж стояли за народ. Мені бракувало політичної школи, як сліпому каліці — палиці... Я ніби до тієї школи лише наблизився і намацав сходи, що вели на ганок. Пізніше в Березі, коли чоловіка прикували до залізної тачки й звели з ранку до вечора перевозити глину з місця на місце, я добре второпав, що то значить «бавитися політикою».

На третій день німецько-польської війни літаки з хрестами на крилах кинули на Березу кілька бомб, які вибухнули

на плацу. Були вбиті й поранені. Охоронці табору мовби цього й чекали — відразу зникли в невідомому напрямі. Береза принишкла, чекала... поки не вибухла, як вулкан, від ударів, що падали на ковані двері, на загратовані вікна, на грубезні фортечні мури — каторжники добувалися на волю. Крізь розламані ворота, як повінь, вони хлинули у світ; повінь покотилася двома потоками... перша лавина котилася на схід назустріч Червоній Армії, другий каламутний струмок потягнувся на захід під крильце «добробога Гітлера», як величала його націоналістична галицька преса. Марко Римик та ще зо два десятки схожих на нього «нейтралів» не поспішали ні туди, ні сюди; «нейтралі» товклися у поблизьких Карлівських лісах, поки їх не оточив польський піхотний батальйон та не повернув назад до Берези. Ввечері нашвидкуруч відбувся польовий суд, що складався з офіцерів, — вранці «нейтралів» мали розстріляти. В інші часи вечір від ранку відділяє ніч — тоненька стінка з кількох годин, а в ту вересневу ніч тридцять дев'ятого пролягла ціла епоха — вранці під мурами Берези іржали червоноармійські коні.

Ось тепер, здавалося б, повинні були скінчитися Маркові пригоди й легінь почимчикує додому — до старої матері й до старої хижки. Але... сталося так, що його затримали в Березі для «в'яснення і уточнення обставин»; і коли б новий ввічливий слідчий знав, за що насправді сидів у таборі цей чоловічок, що схожий на вівсяне помело, то, напевно, таборова одіссея Марка продовжилася б у студеніших краях. Марко, проте, був учений і на «в'ясненні» товкмачив слідчому, що постраждав від панської влади за комуністичну пісню, і, щоб слідчого остаточно переконати, проспівав йому довгу й тужливу пісню про червоних повстанців Степана Мельничука, Петра Шеремету та Івана Цепка, що «ой летіла зозуленька та й сіла, ой з Чорткова сумна звістка злетіла. Ой було їх всіх дванадцять, як орлів, що стріляли й вбивали всіх панів». Новий слідчий, мабуть, не вірив схожому на помело чоловікові, але в пісні були слова, що «за Збручем Україна Радянська, прийшла звідти ой ватага повстанська, ой ватага-ватаженька червона», а крім того, з далекого гірського села наспіло підтвердження, підписане Василем Смерчуком, що Марко Римик, син Олени, справді є давнім і щирим прихильником Радянської влади, яка настала тепер у Карпатах, — і це, нарешті, допомогло Маркові вихопитися з березнянських мурів.

Удома, забувши зарік не «бавитися у політику», Марко захмелів, як молодого вина напився, від новизни перемін:

записався до вечірньої школи, промовляв на мітингах й зборах, які тоді скликали майже щодня, готувався записатися до комсомолу. Невдовзі, у перші дні німецької окупації, за червону пов'язку на рукаві й за полум'яні промови Марко Римик був жорстоко побитий місцевими багачиками — «срібними газдами». Йому ще й пощастило, бо інших активістів, які не встигли відступити на схід, арештувало гестапо й за ними слід пропав. На цей раз Марка врятувала... співанка про Біласа й Данилишина, за яку сидів у Березі: «срібні газди» не забули парадоксального випадку й змилосердилися над ним. Щоправда, милосердя їм вистачало до першої мобілізації на роботи до Німеччини.

Післявоєнна Маркова біографія, як нам уже відомо, поповнилась двома подіями: одруженням із підстаркуватою Тетяною та придбанням фотоапарата «Лейка». Зиск від «європейського» промислу був чималий і разом із тим — небезпечний: на спритного й роздобутого репатріанта з обличчям, як кулачок, недовірливо поглядали районна міліція, «ястребки» з винищувальних батальйонів і чекісти — усі, хто ліквідував бандерівські боївки. Зі свого боку, бандерівці із смердючих своїх схронів теж за ним стежили... вони, як потім один із верховодів признався на слідстві, підозрівали, що Маркова фотодіяльність — хитра маска, скроєна чекістами. Нічого, отже, не було дивного в тому, що на Марка в котромусь схроні була приготовлена гостра куля. Його не повісили й не вбили з тієї хіба причини, що Марко з Тетяною опинилися... на станції Заларі, у бараках, що загубилися серед засніженої і глибокої, наче море, глухомані Іркутської області. В документах, які супроводжували поїзд, значилося чорним по білому: сім'я Римиків є злісними бандитськими підплентачами. Марко з Тетяною проти такого формулювання не заперечували, бо що правда — то не гріх: однієї ночі впустили до хати й нагодували якусь заблукану бандерівську боївку. Тим часом про цю ніч дізналися, кому належало про це знати. Час-бо стояв спечний, як у косовицю: колективізація, класова боротьба. Хто міг тоді викроїти зайву днину, щоб до грама зважити Маркову вину, коли скоростріли щоночі сікли та сікли темряву?

Торік у вітряну ніч з чотирнадцятого на п'ятнадцяте листопада в Садовій Полянці сталася кримінальна подія: з колгоспної каси викрадено півтори тисячі карбованців, призначених для оплати винаймлених за угодою будівельникам, які на площі над Білим потоком мурували колгоспний Будинок

культури. Із Гуцульського прибула оперативна група, яка виявила, що вхідні двері до кімнати, де була каса, не розламали, залізний сейф теж не розбили й навіть сургучну печатку на дверцятах не пошкодили, а тим часом у суботу вранці касирка Докія Шинкарук виявила касу порожньою. Крадіжка сталася загадковою... правда, загадкова не для слідчого районної прокуратури Трохима Терентійовича Біленького, який без довгих вагань і без професійних сумнівів і мук запідозрив у злочині саму Докію. Мовляв, так і так, громадянко, доста грати комедію, тут вам не народний театр, глядачам п'єса й так зрозуміла: у вас ключі й від дверей, і від каси, і печатка для сургучу. Що ж тут мудрувати, га?

Версія слідчого Біленького настільки була проста і ймовірна, що з нею якось відразу погодилися і Головиха Юстина, і головний бухгалтер Сніжур. Одна Іванна Жолудь — інспектор карного розшуку, яка після закінчення юридичного факультету (запахла їй романтика й гори додому вабили) попросилася на оперативну роботу в рідний Гуцульський район, не погоджувалася з Біленьким і з його методом брати лише те, що лежить зверху. Ніяка ж нормальна людина не поцупить із сейфа гроші, а потому замкне його на ключ і опечатає дверцята, знаючи, що за ці гроші вона відповідає. Якби Докія хотіла інспірувати крадіжку, то, очевидно, робила б якось інакше, ну, приміром, «загубила б ключі»... А крім того, товаришу Біленький, і ви, товариші колгоспні керівники, повинні взагалі знати, що Докія не спроможна вчинити злочин. Так думала й говорила у вічі Іванка Жолудь; Іванка була родом з нашого села, не перший раз бачилася й здибалася з Докією Шинкарук — тридцятирічною дівчиною, якій не вдалося особисте життя: десь-колись у зеленій юності когось вона покохала, а її коханий чи то про її любов не здогадувався, чи знехтував нею — і вона лишилася без пари в чепурній хаті посеред старого саду. Ще дитваком будучи, Іванна захоплювалася однолюбством і вірністю Докіїною, у восьмому класі навіть писала про неї твір на вільну тему. До романтичної любовної історії додавалася давня трагічна: смерть Докійчиної матері, Оксені, першої комсомолки в селі; на Кам'яному Полі її прив'язали колючим дротом до дикої грушки... прив'язали молоду красуню голою, розплетеною, і сам сотенний Мирчо Данилюк — виплодок Данильча Війтового Сина — прошив її білі груди автоматною чергою. Кажуть, що спершу бризнуло молоко, бо саме перед тим Оксеня народила Докію, а вже потім — кров...

Із цієї трагічної історії, із розповідей Іванчиної мами та інших жінок, які працювали в колгоспному саду й щомісяця одержували з Докійчиних рук зарплату, Іванка для себе, для того, щоб жити, а не спеціально для сьогоднішнього кримінального випадку, намалювала собі образ чистої Докії.

Докія однак не помітила внутрішнього протесту, що промайнув на чорнявому обличчі міліцейського інспектора, того спалаху благородного гніву супроти Біленького; Докія ще не знала, та й ніхто, хто був цієї суботи присутній у колгоспній конторі, не міг знати, що не пізніше як післязавтра лейтенант Іванка Жолудь розшукає украдені гроші й заарештує злочинців — братів Митра та Івана Штиргачишиних, що жили по сусідству з Шинкаручкою. Називали їх Штирчаками, тобто беззями, що в пошуках довгого карбованця рубали ліс у Грузії, рубали ліс у Латвії, дорубували недопалені пожежею підмосковські ліси, апетит на дурничку виробився у вічних мандрівників не віднині, хитроців їм теж не позичати. Свою «операцію» вони побудували просто і, як їм здавалося, страх як геніально: ввечері підпалили власний хлівець, на пожежу збіглися сусіди, звісно, що прибігла сюди з відром і Докія Шинкарук, на що й розрахували Штирчаки. Поки люди гасили хлівець, Митро тим часом викрав із Докійчиної хати ключі разом із печаткою для сургучу, для самої ж «операції» потрібно було якихось п'ятнадцять хвилин. Сусіди ще й не встигли розійтися по хатах, як лихе діло було зроблене: гроші забрані, каса замкнена й опечатана, а ключі покладено назад в Докійчину торбину — все шито й крито. Але, повторюю, ніхто ще цієї кримінальної розв'язки не знає, Іванна виведе злодіїв на чисту воду аж післязавтра... Післязавтра Докія випростається, ніби скинувши з плечей кам'яну брилу, й розцілує Іванку, а сьгодні її вразило й збило з ніг, що лисий оцей чоловік із районної прокуратури запросто назвав її злодійкою і що її честь не боронять ні Юстина Миколаївна, ні бухгалтер Сніжур, мовби вони, а за ними ціла Садова Поляна не знають і не посвідчать, що протягом усієї десятирічної касирської служби до її долоні не приклеїлось жодного чужого карбованчика?! Зрада людська так її заболіла, що дівчина враз поникла й почорніла; час густів, як смола. Її переживання, однак, до справи не залучиш, а Біленький знав свою роботу круто: надвечір він пред'явив їй ордер на обшук. Докія і не глянула на папірець, вона себе вже не жаліла, про свою честь не дбала, тепер, якщо по правді сказати, нічого й не вартували

півтори тисячі вкрадених карбованців, вона могла їх заплатити або ж відробити. Докію пекла лише мовчазна людська зрада...

— Ну, то підемо,— сказала вона занадто аж спокійно слідчому Біленькому.— Може, якраз удома в мене знайдете пропажу. Може, якраз... Прокурор і ви з ним ліпше знаєте...

Вона ступила першою з колгоспної контори, за нею дрібнів Біленький, а вже потому йшли Іванка Жолудь, дільничний інспектор Степан Гаврилко і двоє понятих. Удома Докія примостилася за столом у кутку, над нею на стіні висіла овальна, наче медальйон, фотографія її мами Оксені; мама Оксеня на фотографії ще зовсім молоденька, молодша набагато від Докії, згарди з білих дукачів туго обіймають її високу рожеву шию, уся, зрештою, фотографія була рожева, підмальована, такі колісь робили в райцентрі, але й крізь рожеву фарбу Іванка Жолудь помітила в очах Докійчиної мами злякане здивування... Оксеня то полохливо, то довірливо поглипувала з овальних рамців, із свого мальованого світу на людей в міліцейських мундирах, на лисого присадкуватого чоловіка, що чомусь зветься Біленьким, і ніби своїми продовгуватими й чистими очима запитує: «Чого ви, лядоньки добрі та гречні, забagli-сте в моїй хижі?»

Докія Шинкарук була схожа на матір: такі ж у неї вузькі врозліт брови й такі ж чисті, мов вимиті, очі (той перший, що її кохав, нашіптував: «Диво моє, Докіє, у тебе золоті очі»), і білий лоб, і навіть родимка на лівій щоці, як у матері... Тільки в матері щоки рожеві, а в доньки тепер посірілі, і ще в матері Оксені губи повні, свіжі, а в доньки прикушені — видавалося, що вона затамувала, зціпила зубами зойк.

Шукав колгоспних грошей у Докійчиній хаті, згідно прокурорського ордеру, сам Біленький, і треба визнати, що робив він це професійно й натхненно. Почав з мисника, не обминав жодної закутини, зазірав, як сорока в кістку, в піч, у кожний горщик, обмацував матраци, вивертав кишені, повикидував із різьбленої старої скрині жіночу білизну. Біленький був старим чоловіком, мав уже збиратися на пенсію, він про це пам'ятав і жадав пенсію від себе віддалити старанням. Це не був такий собі обшук, а цілий розгром, вибух службової ретельності, бракувало тільки, щоб Біленький заходжувався пороти подушки. Зрідка він озирався на Іванку, й тоді дівчина вичитувала з його круглого розпашілого обличчя задоволення собою, і разом із тим він не скривав глузливої зверхності над нею, зеленим дівчиськом, яке бозна-чого прийшло працювати в міліцію. Коли ж Біленький

переходив від шафи до ліжка або ж від ліжка до скрині, то цілив липким і цупким поглядом у Докію і тримав її під обстрілом своїх очей мало чи не цілу вічність, мовби сподівався дочекатися, що вона таки викаже себе обличчям, якимось необережним рухом, поривом; він числився в районі несогіршим психологом і фізіономістом, на його рахунок був не один розкритий злочин, у даному випадку йому теж, може, пощастило б на справжніх злочинців, якби не близька пенсія...

Докія ніби й не помічала Біленького, його погляд для неї нічого не важив, вона никла у власній хаті зіщулена, чужа, байдужа, лише коли Біленький узяв із шафи почорнілу від часу інкрустовану шкатулку й заходився її відчиняти, Докія схопилася з місця.

— Не смійте! — крикнула. — Не смійте своїми... своїми пальцями! — задихнулась й проковтнула слово «брудними», як колений камінь. Власне, вона це слово й не вимовила, але всі в хаті його почули, Біленький, мабуть, теж почув, бо почервонів, він мав чого червоніти, в нього пальці не були брудні, а були білі, м'які, як лапки старого кота. — Там мамині речі, — доказала Докія. Відчинила шкатулку й висипала на стіл згарди з білих дукачів, ті самі згарди, що на рожевій фотографії, золотий перстенець, мідні кульчики, червоно-чорну «тканку», висилену з пацьоринок-бісеру, й тридцять карбованців. — Оце й увесь мій скарб, — посмінулась винувато. — Є ще ошадна книжка...

— А решта готівки де?! — підвищив голос Біленький. Він злився, що проста його версія отак просто не підтверджується обшуком. «Хто, зрештою, — думав він, — вимагає від мене, щоб я конче знайшов гроші в хаті? Теперішній злочинець — не дурний». І навіть почав перераховувати трояки. Іванка потім картала себе, що бодай не охолодила Біленького під час обшуку, якщо не зуміла переконати начальство взагалі не робити його, щоб не ображати чесною людини; начальство, видно, а найбільше районний прокурор вірили величезному досвідові Біленького, а не бездоказовим симпатіям учорашньої студентки; якщо по правді, то досвід заворожував і саму Іванку.

А Біленький повторив з притиском, із погрозою, із змарами, з громами і з майбутніми виροками:

— Я вас питаю, громадянко Шинкарук, де ви поділи решту готівки?

— Ви ж шукали, — Докія знову протиснулася у свій куток за столом. — Шукайте далі. Шукайте, дідько би вас

побрав! Під підлогою... зривайте, коліть дошки! Довбайте стіни! Вам ліпше знати, де я могла сховати гроші! — вибухнула плачем і криком.

І в цю ж хвилину, мов із сліз Докійчиних скресла, мов розпачем Докійчиним покликана, вродилася на порозі Вуйна Парасолька. Була у фуфайці, в'язаній грубій хустці і в змашених солідолом кирзових чоботях. На правому її плечі висіла тайстра, з якої виглядала сорочка, хлібина й загорнута в районну газету довга палиця ковбаси. З усього було видно, що Парасолька наготувалася в далеку дорогу. Губи вона вперто стискувала шнурочком, вся суха й кістлява постать виражала рішучість, а з сумних її біблейських очей виплюскувався біль; вона спробувала біль змити, втопити в собі, затамувати... спробувала стати гнівною:

— Йой, кальвіні! — сказала й нахмурила брови, гнівна нахмуреність не пасувала до її посіченого зморшками лагідного обличчя.— Невже дотепер дівку мучите, щоби призналася про тоті гроші: роди, бабо, дитину, й фертик. А як вона не має у чому признаватися, га? Вона, людоньки, невинна, ні одної копійчки не брала. Це аби-сте самі знали й в урядові папери для суду запишіть, бо що записано пером, того не вирубаєш сокирою, що, чуєте, колгоспні гроші я взяла... взяла, чуєте, щоб мати на старість пришпарований грейцар,— вищебетала одним духом, боячись, щоб її не зупинили.

— Ет, пусте, Вуйно, говорите,— запротестувала Докія.

— Кому пусте, а кому й ні,— відрізала Парасолька. Вона входила в роль.— Іванці он конче треба спіймати злодія, на те вона високі школи у Львові кінчала. Аж пиштить — так хоче зловити злодія за руку оцей чоловік, з якого волосся скапалося... Ви вже вибачайте, пане товаришу, що так на вас кажу,— звернулася до Біленького,— але ж бо не знаю, як пишетеся і за яким столом у районі сидите. Зате знаю, що стіл вам канцелярський на старість милий і дорогий, тому й стараєтесь. Коли ж усім треба — най тим злодієм потрібним буду я. А що? Владі все одно, кого запакувати до криміналу, щоб тільки признався: я винен. Зло має бути покаране. Чи ні? А яке зло в нашій Доці, коли вона ясна, як вимите скло? Наша Доця, прошу вас, ще молода, ще з чоловіками не баришкувала й дітей не колисала, куди їй до криміналу. А я, рахуйте, життя своє відкапарала, ще три-штири роки посиджу на державному фасунку — й амінь.

Докія сплеснула в долоні.

— Та ви що, Вуйно, напrawdę замість мене зібралися до тюрми? А щоб вас качка копнула.— І Докія враз голосно, щиро засміялася, мовби здох старий крук, що накрывав їй біди; вона мовби пробудилася й виповзла з-під байдужості, як з-під важкої скелі, й пробудженню цьому завдячувала Вуйні Парасольці. Стару теж передчасно розпирала затаєна втіха, що обвела «владу» навколо пальця... Сяде вона, Парасолька, до криміналу, щоб лише Докійці дали чистий спокій. У глибині душі стара, правда, потерпала, що міліція, а найбільше оцей лисий шкарбун не сприймуть її слова за чисте злото, тому сіла на порозі й почала укладати щільніше свою тайстру. Хотіла цим прискорити справу, мовляв, що там більше говорити, я готова.

— Ти, дівко,— кивала суворо пальцем на Докію,— не суши зуби, бо гроші пропали і комусь таки треба вибиратися до криміналу. Колгосп грошей не подарує, людська то роботойка і копійка. Чи не так? А я уже готова. Дивись-но: узяла-м чисту сорочку, купила в склепі цілий хліб і до нього кілько ковбаси — стане на дорогу... бо який з мене їдець. Ну, урядовці ви мої, пишть скоріше у своїх табулах: винна Вуйна Парасолька і більше ніхто. Папір велику силу має. Чи ні?

У Докіній хаті не просто запанувала мовчанка; мовчання тут не сіялося і не вродилося з нічого, воно тут вибухло, як бомба, і люди мовби були придавлені вибуховою хвилею, безпорадні перед її силою, немічні; тут не було що говорити, Вуйна Парасолька сказала все за себе й за село, за тих жінок, що працювали в колгоспному саду, в її казанні, здається, нічого не було мудрого, більше було в ньому незграбної наївності, а може,— святого довір'я людині; ніхто із присутніх не спробував обурюватися чи сперечатися з Вуйною Парасолькою; Іванка Жолудь обняла стару й поцілувала, проказуючи:

— Ой добра й красна моя Вуйно Марічко... Усе буде гаразд і без вас, не бійтеся... усе владнається, ось побачите. Ніхто ні поганого, ні злого про Докію і не думає, а те, що тут робимо,— формальність... І ще для того формальність сповнюємо, щоб у нікого ні крапельки не лишилося сумніву.

І глипнула Іванка на Біленького.

Стара споглядала на людей сумними своїми біблейськими очима; з глибини очей... з глибини її ества впливав і заповнював її усю тихий спокій.

— Ет, дурно витратила гроші на ковбасу,— стара забідкалася цілком по-буденному.— Чи, може, склепарка прийме

її назад? Хіба мої зуби до ковбаси? Ну, та як кажуть: хоч голий, та в поясі.

І подріботила з хати вдоволена й умиротворена — вона ж бо своє зробила; непрошені гості Докії проводжали стару поглядом аж до воріт; Вуйна Парасолька пішла собі, у хаті мовби нічого особливого не трапилось, ані не змінилось, сиділи тут ті самі люди... і вже не ті; навіть не глянувши на Докію Шинкарук, переступив поріг і похитався перевальцем до воріт слідчий районної прокуратури Трохим Терентійович Біленький.

10

Я завжди завмирав, коли Нанашко Яків, перед тим, як весільні гості заспівають молодим «многая літа», зводився над столом з повним пугарем яблучного вина в руці й починав віншувати молодих. Ніхто його не перебивав: ані п'яний, ані розтанцьований, ані розлючений, і скрипка, бувало, не зойкне, і цимбали не дзенькнуть, і бубон принишкне в куті, придавлений коліном бубніста. А Нанашко Яків, здавалося, ішов Кам'яним Полем і правицею розмашисто сіяв збіжжя: щоб жилося солодко та щоб життя пахло, як майовий мед; аби кохання ваше горіло жарко віднині й поки зуби не пощербите, та щоб обпікало, як полум'я дубове; аби сни прилітали до вас раптові, тихі, як літні; аби-сте випадком хребти в біді не позгинали, бо нема кращого, коли люди ходять прямо; аби-сте від сорому перед світом не кліпали очима... та щоб не осліпли від безсоромності; аби-сте слово своє, як стару підкову, на шляху не загубили; аби дороги й стежки ваші лягали під ноги білі й чисті, як лебеді скупані; аби вам діти росли тугі й здорові, як струки; аби вам добро текло рікою... та щоб добро вас ані не розпаношило, ані не відбило охоту до роботи, ані не додавало гордоців; аби вам усі замки, де мудрі голуби воркують, відмикалися...

Йй-бо, дотепер шкодую, що ніколи до кінця не записав бодай одного Нанашкового віншування, а на кожному весіллі воно виходило в нього по-інакшому, бо й рушник не однаково вишитий стелять молодим під ноги, коли вони стають до вінця.

Якось я попросив Нанашка Якова, щоб одне віншування наговорив на магнітофонну стрічку. Старий і слухати не хотів, образився:

— Хіба можна, Юрашку? Це все одно, що наперед наврочувати дитині добро, а та дитина ще й не вродилася.

А крім того, я не пам'ятаю віншувань. Вони — як дощ... повіяв вітер... бузьки хмару наднесли. Розумієш? А ти про якийсь магнітофон...

Великі свічки з бджолиного воску потріскують навколо стола, на якому він лежить, і ясним-ясно світять в обличчя; Нанашко Яків стулив повіки, губи стиснув, сиві брови звелися вгору й так застигли, мовби він і тепер не перестає дивуватися світові.

Говорили мені його сини: «Дедик наш так собі жадали... жадали, щоб горіли свічки з ярого воску, щоб у другій хаті через сіни співали на «посиджінні» й бавилися коло сулії з вином сільські дівки з легінями. Та ще попереджували, «щоб не впала поміж пахуче полум'я тінь від церковного хреста та щоб залізними голосами, коли понесуть мене на цвинтар, не плакав оркестр. Нащо мені мідні плачі? А якщо сприкриться вам мовчки на той світ мене відпроводжувати, то заспівайте якоюсь... Співали мені мої неня, коли вигойдувався у колисці, співали мені боярове на весіллі, заспівайте мені, якщо будете гречні та добрі, й тоді, коли повезете на цвинтар».

Він лежить на білому обрусі, на білій подушці, ясний увесь, очі зімкнув і нібито спить, а я підозріваю, що насправді ж з-під повік він пильно стежить, чи десь хтось не приволік до його старої хати церковного начиння, що пахне ладаном, і ще він прислухається до людського роювання, чи не закрався, як трутень до бджіл, писклявий голос сільського дяка; якби дяків голос випадком закрався, то Нанашко Яків напевно встав би зі стола й показав би дякові на двері:

— Ану, Ондруху, міх-мах вимітайся мені до холерської мами з хати, поки цілий і здоровий, не псуй своїм меканням козячим останню мою нічку серед краєнів. Дай набутися, як сам хочу: дай наспіватися, дай наслухатися, дай націлуватися. Люди ж бо доокруж як сонечка...

Що правда — то правда, сусіди близькі й далекі не покидали Якова Розлуча всю ніч. Звечора гурмилося жіноцтво, потім на «посиджінні» лишилися лише легіні з дівчатами, а газди старі й молоді порозсідалися у саду хто де: під хатою на старих бервенах обкорених, на вичовганих східцях ганку; рівно і плавно, як неквапний лет журавлів, текла бесіда про Нанашка Якова, про живих і мертвих його ровесників, про ціни на яблука, про погоду, про те, хто кого сватає, про світи — близький, далекий і чужий; Розлучеві все це було, напевно, цікаво слухати, він присідав то до одного гурту, то до другого, газди й на нього розраховували зі

своїми новинами, поки найстарший його син Онуфрій генген по опівночі не плеснув у долоні та й не промовив:

— Уже найвища пора вам, дєдику, йти. Дорога далека... а поки ще ярмо витешете, поки волів нагодуєте, поки орало викуєте...

Це було і замовляння, і умовний знак. Із другої, через сіни, кімнати, де відбувалося «посиджіння», висипали легіні й дівчата. Онуфрій Якович кожному тицяв у сінях горщечок, повний кулеші, у котру була встромлена свічка, молодший брат Роман запалював свічки одну за одною сірниками, промовляючи: «Кожному місце перед хатою у колі». Коло рушило вправо... коло спершу крутилося поволі, ледь-ледь оберталося, і хвилинами здавалося, що зараз воно замре, свічки погаснуть і нічне це представлення, незвичне навіть для Кам'яного Поля, зникне. Та коло тим часом зачерпнуло десь горнцем сили, темп поступово наростав, і котилося коло під круту гору.

Я стояв поміж газдами й поміж деревами в Нанашковому саду, загіпнотизований танцем, і брала мене злість, що нічого дотепер про нього, про цей танець, не чув і не читав, а через те й не розумію його значення; я міг назвати його містичним, ворожбитним чи ще якимось, але мусив водночас у думці визнати, що мовчазний танець свічок таїв у собі моторошну красу; танець вилюднювався і добрів лише тоді, коли мерехтливе полум'я свічок вихоплювало з темряви юнацьке обличчя, розпущену дівочу косу або, мов удар кресала, зблиск очей.

Аж після того, як коло розпалося на окремі свічечки, що поволі одна за одною через певну відстань посунули до воріт, а далі — вулицею — покотилися униз, Онуфрій Якович сказав цілком серйозно, що легіні і дівки повели його дєдика на Кам'яне Поле, на вічну роботу.

Я нічого з того пояснення не второпав, молодший Розлуч терпеливо пояснював: «Колись давно, Юрашку, в нашому селі існувало повір'я, що нібито після смерті газди на тому світі розглядалися і не квапилися ані до пекла, ані до раю, ані до чистилища, а йшли прямисінько на Кам'яне Поле, на вічну роботу — на орання весняне й осіннє, на сівбу, на жнива, на збирання каміння. А танець оцей, Юрашку, коло вогняне, яке тебе здивувало, не пуста забава — це ніби кругова оборона. Поки померлий газда вибирається у поле, поки він годував волів і лагодив плуг, молоді країни обступали його вогненним колом і стерегли від щезників, які чатували на душу, щоб кинути її у пекло, й берегли також від янголів

небесних, щоб не підхопили душу під руки та не повели до раю. Ну, а дедя наші повір'я ще від дідів-прадідів пам'ятали... й просили його сповнити, коли вмруть. Красний сей звичай... є він виявом любові до землі».

Ой, хіба любові?

Я слухав молодшого Розлуча, дивився на далекі вогники свічок, що гасли за селом у колгоспному саду на Кам'яному Полі, й думав, що любов селянська до Кам'яного Поля справді невимірною й безсмертною, тільки поле любові цієї не розуміло й не віддячувало взаємністю, а в захланності, у гіркій своїй щоденній роботизмі воно не давало чоловікові перепочинку, навіть по смерті кликало його до себе стати за плуг. Тільки тепер, у саду Нанашковім, у темряві передсвітанкової, після того, коли згасла остання свічечка, я несподівано згадав і осягнув глибину ненависті моєї матері до Кам'яного Поля. Змучена після батькової смерті господарством, згорьована, спрацьована, вона клала свою руку на мою голову й тяжко зітхала:

— Ой, нема, Юрашку, звіра лютішого понад Кам'яне наше Поле. То жорна невмолимі, що перемелюють на порошок роботу, дні, життя і долі. Щоб воно, Поле Кам'яне, й запалося на саме дно.

Вона явилася з мого дитинства, з далекої далини, де ростуть аж попід небо височенні дерева й де дні прозорі та довгі, як ріки, у яких я ловив руками срібні рибки; вона знайшла мене в редакції наприкінці торішнього серпня, коли після злив, що промочили Львів від дахів аж до фундаментів, нарешті випогодилося. Не звертала найменшої уваги на моє запрошення сісти, вона стояла на порозі мого кабінету, плечима прихилившись до одвірка, й розчулено та усміхнено дивилася на мене, повторюючи одне й те ж саме:

— Не впізнаєш мене, Юрашку?

Я справді не впізнавав цієї уже немолодої тілистої жінки, від якої віяло потом і парфумами, і через це зніяковіло розводив руками. Вона ж, не вступаючи з порога й не кидаючи зеленої, мов сак, величезної сітки, набитої вщерть коробками взуттєвої фірми «Прогрес», дитячими іграшками, мануфактурою у горошок і в синю смужку й бозна ще яким львівським крамом, намагалася мені допомогти. Приговорювала:

— Оце тобі інтерес?.. То невже я аж так постаріла? А ти, Юрашку, не поспішай, приглядайся уважно. Згадай-но, як малий бігав...

Це була даремна робота, у моєму дитинстві, у прозорій річці, в якій жили срібні рибки, не водилося спітнілих молодичь, на берегах тієї річки я не здибав жінки з чорними вусиками під горбатим носом. І я вже було переставав ввічливо усміхатися та вибачливо розводити руками, думаючи, що жінка просто помиляється.

Врешті вона себе назвала. Це справді була моя землячка, мало того — близька сусідка Ірина, Штефана Заліського донька. У Штефана бігало поза воринням щось аж шість доньок, і всі вони повдавалися у свого тата: чорняві, мов цигани, горбоносі. Ірини я, однак, не запам'ятав, вона була старшою від мене років на п'ятнадцять, пригадую тільки, що одна із Штефанових доньок вийшла заміж за «колійовця», тобто залізничника зі станції Веснярка, а після війни, як переповідали, вони переселилися до Казахстану.

— Так, так,— казала Ірина,— я і є того колійовця рідна жона, з Казахстану. Дома, вважай, не була двадцять годків, кожен годок — море. І таке море широке-велике, що не переплинеш: то се, то те. А цього літа кинула все — гори воно синім вогнем! — і вирвалася. Ох, походила-потопала ніжками по Кам'яному Полі,— оповідала вона, всідаючись на стілець,— де колись молодого бігала. Тепер можна й умирати.— І шморгнула носом, випуклі, банькаті очі бризнули слізьми. Я налив їй у склянку води, вона пила, дзвонила зубами об скло й пасла мене мокрими очима... Потім, пригадавши щось давнє, пов'язане, мабуть, зі мною, ураз засміялася крізь сльози.— Йой, світе красний, невже це ти, Юрашку, отакий сивий, га? А може, це не ти? — кивала на мене пальцем.— У моїй уяві ти донині підстрибував таким собі горобцем.— Вона забула, що я, сусідський хлопчина, перестав для неї існувати з тієї хвилини, коли весільні бояри посадили її на коня й повезли Колійовою стежкою на той бік Веснярки до хати молодого. Тепер роки проскакали перед її очима, як олені, вона не змогла їх ані повернути, ані зупинити, могла тільки сплакнути за ними або весело дивуватися їхній прудкості.— А я до тебе, Юрашку, у справі так,— спохопилась.— У поїзді надумала: зупинюся на день у Львові, не втече мій Казахстан, ні. Куплю дещо і Юрашка-сусіда, про якого начулася у селі, побачу й одну в нього просьбу попрошу. Сповниш?

— Якщо зможу...

— Зможеш, чого там,— відповіла впевнено Ірина.— Лише признайся мені: це правда, що тебе в саме лігво капіталістичне посилають, в Америку? В селі чутки про це

пішли...— По її очах я бачив, що в сільські чутки вона вірить і не вірить.

— Ну, а якщо правда, то що? Їду в Організацію Об'єднаних Націй.

— Йой, аж туди! — сплеснула в долоні. Деякий час приглядалася до мене, приміряла, як у тій високій Організації буду виглядати. Потому вирішила: — А що, і їдь, Юрашку, і скажи їм, там за окіяном, що війни не хочемо. Ну, та ти знаєш, що сказати... Моя ж просьба така: дізнайся що там, в Америці, у місті Нью-Йорку, власне, в центральному нью-йоркському парку залишили колись мої небіжчик тато Штефан Заліський. Коли вони в сороковому вмирили, то покликали до постелі всіх нас, доньок своїх, і хотіли, напевно, щось важливе нам сказати, а лише одне й те ж повторювали: — «В Нью-Йорку, в Сентраль-парку, я лишив... я лишив... я лишив». А що і як залишили — ніхто цього не знає. Смерть не дала доказати. Вони, тато мої, у нью-йоркському центральному парку доріжки підмітали й залізним шворнем визбирували з-поміж трави папірці. Да, робота була брудна, але долари, як той казав, сміттям не тхнули.

Іринине прохання було і дивним, і несерйозним, а може, як комусь здається, і смішним також, а все ж я пообіцяв, що як тільки опинюся у Нью-Йорку, то неодмінно спробую її прохання виконати. Я пам'ятав про Штефана Заліського весь час, поки летів через океан, він стояв перед моїми очима й тоді, коли літак, розсунувши крилами розсипи електричних вогнів, сідав в аеропорту Кеннеді; потім мені здавалося, що це він, Штефан Заліський, а не хтось інший на тому боці митних перегородок в аеровокзалі привітно махає мені рукою і гукає: «Хел-ло, Юрашку!»

Штефан Заліський був високим, тонким і легконогим чоловіком, його подвір'я стояло недалеко від нашого, й зимою порою майже щовечора він навідувався до мого батька читати газету; крім нього, збиралися й інші газди з поблизьких осідків, тепер мені здається, що газету вони передилачували гуртом, склавшись по якомусь там злотому, бо читали її дуже ретельно, не пропускаючи ні літери, ні слова, не раз мозолили її при гасничці кілька вечорів; газета була для них сяким-таким віконцем, крізь яке вони приглядалися пильно до чужих світів. З-поміж них один лише Штефан Заліський більш-менш мав змогу зблизька чужий світ бачити й тому, бувало, годинами розповідав або, як він казав, «гнув бандики» про Америку, про те, як разом

з пастухами-бовгарями, що зветься там ковбоями, випасав у штаті Нью-Мехіко худібку. Не було це просте випасання, як у нас на полонинах, там чоловік цілоденно вигойдувався на коні, маючи за паском два револьвери, а при сідлі — карабін, бо навколо — степ і степ, а худоби — не перерахуєш... А на тоту худобу чатували то бандитські зграї, то хижі звірі. Штефан заворожував газдів і мене, малого, з ними... заворожував стріляниною, погонями, спекою, неймовірними пригодами. Іншому, може, не повірили б, а Штефанові... у селі не було бодай одного чоловіка, навіть найлютішого Штефанового ворога, який сумнівався б у правдивості його оповідей. Штефан височів понад підозрінням, усі його знали як чоловіка навдивовижу гордого, чесного і сміливого. Садова Поляна, якщо по правді сказати, трохи пишалася ним, особливо після випадку з приїжджим панком; панок приїхав аж з воєводства, з самих Бистричан, покликав Штефана до гмінної канцелярії і почав його умовляти, як тоді велося, що так і так, позаяк він, Штефан, має прізвище Заліський, то це означає і незаперечно свідчить, що його предки перебували в шляхетському стані. А якщо це так, то панок для Штефанового нібито добра радив і наполягав перейти на латинську віру, тобто записатися до «загородової шляхти», — тоді все стане на своє місце. Ніхто ж не чув, що саме відповів панкові Штефан, та він, мабуть, і слова не зронив, а тільки вхопив панка обіруч і викинув з канцелярії через вікно. Приїжджала поліція. Штефан відсидів у Гуцульському три доби арешту, та повітові панки, що нипали тоді доокруж, вишукуючи перевертнів, десятою дорогою обминали його осідок. Отакий був Штефан Заліський. Ніхто, навіть найближчі сусіди не чули від нього нарікань на скруту, село завжди бачило його поголеного, у чистій сорочці; він із принципу не просив роботи ані в Королів, ані в Данильча Війтового Сина, а тільки щоліта випасав на громадській полонині людські вівці — був там ватагом, хоч і громада платила менше, ніж дали б йому багачі. На долари, заощаджені в Америці, де перебував три роки, купив у корчмаря Срулишиного Йоськи п'ять моргів ґрунту на Кам'яному Полі; морги лише для рахунку називалися моргами, на пустищі тому камені лежали обік каменя, як ситі поросята, збирай — не визбираєш до кінця світа; на купленому ґрунті не засіялося ні травинки, терен пагінця не пустив; когось іншого село, напевно, осудило б, що, наплотивши купу доньок, він не по-господарському розтринькав тяжко за-

гаровані гроші. Йому ж однак ніхто ні слова, ні півслова не сказав. Він тішився: «Я ніколи кусничка своєї землі не мав, ґрунту не мав... а тепер доробився. Скроплю каміння потом — жито зійде».

І село його розуміло.

То як же було вечоровим гостям мого тата не повірити Штефанові Заліському в його ковбойські пригоди? Якщо на те пішло, то я спершу не повірив його доньці, оцій вусатій молодиці, яка безжально відбирала в свого батька романтичний карабін і обидва револьвери, розсідлувала коня, перекреслювала ковбойські Штефанові пригоди й малювала зовсім інший портрет... портрет підмітайла в нью-йоркському Сентрал-парку. Я боронив Штефана Заліського від його доньки, я казав, що це брехня, що це в ніякому разі не могло бути, всі знають і пам'ятають, що він випасав худібку в штаті Нью-Мексіко... Він, гордий і з карабіном при сидлі, принциповий ватаг на громадській полонині, не міг... не мав права так низько впасти, щоб стати підмітайлом, копачем бруду. Ірина слухала терпляче, раз у раз хитала головою, мовби погоджувалася зі мною, і водночас шептала-нашіптувала, що в рідного тата вона б не кинула болотом, але, що правда, то правда, він таки підмітав проклятий парк усі три роки свого перебування в Америці. Бридка це була, мабуть, робота, ненависна йому, але що міг бідний гуцул учинити, коли іншої не знаходив? Вдома роботу свою нью-йоркську сховав у скриню на саме дно, аж перед смертю добув її і розгорнув перед дітьми, як злежаний рушник... розгорнув і плакав кривавими сльозами за давнє своє посоромлення.

Такий був наш Штефан Заліський.

...Я прилетів до Нью-Йорка у вересні, в неділю, а вже наступного ранку, в понеділок, попросив молодого нашого дипломата повести мене до Сентрал-парку, тим більше, що парк був, як це було видно зі схеми міста, десь поблизу Шістдесят сьомої вулиці, на якій міститься Радянське представництво при ООН. Дипломат виявився люб'язним, і ми хвилин через п'ятнадцять, пішки перетнувши фешенебельні, повні блискучих готелів, пихатих дорменів біля парадних дверей, заслухані в рівний рокіт сотень автомобілів, що пливли лава за лавою на зелені очі семафорів... перетнули Лексінгтон-авеню, Парк-авеню, Медісон-авеню і врешті просто П'яту авеню й опинилися у парку. Які я тут чудеса хотів зобачити? Парк як парк: дерева, назв яких я не знав, гранітні брили, зблякла осіння трава, десятки

приручених білок, корти, звіринець, доріжки для прогулянки верхи на коні, чорний полакований, наче фортепіано, фіакр, на передку якого візник — молода красуня у довгій вечірній сукні з глибоким декольте, поліцейське попередження, що в парку бажано залишатися тільки до вісімнадцятої нуль-нуль, після вказаної години можете тут утратити в халепу, лавки, на яких додивлялися сни брудні, обдерті волоцюги, поклавши під голову хто грубезний том учорашньої «Нью-Йорк таймс», а хто — паперову торбину, напхану різним дрантям. Деревя струшували з себе росу, як скупані коні. Вранішнє сонце було схоже на гуску, що купалася у каламутному парковому озерці. Ідилія... Невід'ємною однак прикметою садової ідилії були купи сміття. В інші дні, можливо, такого тут не побачиш, а після неділі парк виглядав ніби після нашестя диких орд: скрізь валялися недоїдки й огризки, пляшки й банки з-під «кока-коли», пива, молока, содової води, коробки з-під цукерків, печива, мотлох з газет, торбин, рекламних проспектів і ще біс знає чого.

Опісля, десь через місяць, навкруг рузвельтівського Гайд-парку й по дорозі на Вашингтон я милувався лісами, що були схожі на доглянуті парки, там, здається, не лопотів на осінньому вітрі зайвий пожовклий листочок, а лише рівно стільки, скільки було потрібно для американської краси, все там було підрізане, підметене, підстрижене, і я підозрівав, що навіть напарфумлене лісовим запахом. Та це буде опісля, через місяць, а вранці, у той перший мій понеділок у Нью-Йорку, я гидився засміченої і запльованої Америки.

А все ж я далі блукав алеями, приглядався до негрів і до білих, що орудували дротяними мітлами, й, певно, молодий мій супутник-дипломат дивувався вранішній понеділковій прогулянці серед сміття, проте нічого не розпитував, а то й удавав, що прогулюватися зі мною йому теж цікаво. Я не став мучити його догадками й оповів Штефанову історію та про дивне й запізніле прохання його доньки; тепер ми обидва думали про Штефана Заліського, уявляли його на цих алеях за роботою з мітлою якогось понеділкового ранку й разом ламали голову: що міг тут залишити цей вродливий гордий гуцул? Де, на якому камені, біля якого дерева сталася трагедія, коли Штефан зламав у собі гордість, як приклад рушниці, й замість чесної коси, замість чепіг, замість герлиги, замість бартки опришківської, замість мудрої працювитої сокири Америка примусила його взятися за держак сміттярської дротяної мітли?

Ох, Штефане, мій Штефане...

Яка ж то мука повинна була палати в ньому, здригати ним, вибухати в ньому громами! А може, зламана гордість ячала в ньому, плакала, тужила тихо, не для людських очей, не для показу Америці? Мабуть, дерева оці крислаті, оці гранітні скелі, що виповзають з-під землі, як спини диких биків, пам'ятають мого краянина; десь тут поміж ними мука за Штефаном стелилася і в'юнилася, як змія; змія кусала його в душу, в самісіньке серце. Через десятиліття Штефанова чорна змія ще жила в нью-йоркському Сентрал-парку, і ще тут, як у гнилому пні, жив його біль... Штефанів біль бився у мої груди — боліло мене серце.

Може, для того я прилетів до Нью-Йорка, що заболіли мене Штефанові болі?

Мені здавалося, що ім'я доктора Теодора Микитовича Черемшинського заскоро було згадувати в цьому розділі, я переконаний, що адвокатська діяльність Черемшинського і таємниця його смерті заслуговує цілком окремої розповіді, ширшої і детальнішої. Та ім'я було вимовлене, воно засіялося, мов зерно у скибу, і я не міг теє зерно зі скиби добути і не міг у скибу затоптати; сталося це тієї ворожбитної ночі, коли я чипів поміж людьми й поміж деревами в Нанашковому саду, загіпнотизований танцем свічок. Власне, вже після того, як свічки згасли на Кам'яному Полі, до мене підійшла знайома вже нам Іванна Жолудь, інспектор карного розшуку з районного відділення міліції, з нею був її наречений — учитель історії тутешньої середньої школи і водночас секретар партійної організації колгоспу Олесь Мудрик; Іванка сказала, що в «Справі доктора Черемшинського» появились перші матеріали і, якщо я хочу з ними познайомитися, то будь ласка, вона спеціально прихопила зроблені для мене фотокопії. Очевидно, ми тієї ночі повинні були думати тільки про Якова Розлуча, ми цю ніч для нього посвятили... посвятило цю ніч для нього й село, приїхало до Нанашка багато наших краян із світів близьких і далеких, а ми витоптували траву-мураву поміж яблунями й розмовляли про... Черемшинського. В цьому, гадаю, нічого не було супротивного пам'яті Нанашка Якова, навпаки, якраз він і був тим першим чоловіком, який зацікавив мене Черемшинським, з котрим, до речі, він знався особисто, а вже потому через Олеся Мудрика я зацікавив долею Черемшинського Іванну Жолудь і підмовив її розпочати на свій страх і ризик розслідування життя і смерті Теодора Микитовича.

Все, як бачите, починалося від Розлуча...

Косовацький адвокат не походив із Садової Поляни, але з Кам'яним Полем був пов'язаний безпосередньо сотнями ниток: про адвоката ще дотепер у моєму селі часом оповідають, як то він у панських судах боронив бідних людей. Від Нанашка Якова стало мені також відомо, що Черемшинський охоче обороняв на процесах комуністів, і хто знає, чи ця обставина якось не пов'язана з таємничим зникненням адвоката. Він пропав, як відгомін у пралісі. Косовацька поліція не знайшла ані сліду, ні півсліду. Сталося це між двадцятим і двадцять п'ятим вересня 1938 року.

Було над чим юристам подумати.

За два тижні до Нанашкової смерті Іванка Жолудь отримала із Соляної Бані анонімного листа. Листоноша, якого звали в містечку Семком На Ровері (хоч насправді він ніколи на велосипеді не їздив, а тільки хвалився, що незабаром купить ровер і тоді пошта приходитиме скоріше), кинув листа разом з іншою кореспонденцією до Іванчиної поштової скриньки в під'їзді єдиного на все Гуцульське триповерхового будинку, в якому їй дали холостяцьку квартиру. Лист цей Семко На Ровері кинув десь в обідню пору, але Іванка вийняла його й розкрила ввечері, коли повернулася з роботи.

Читала й тремтіла: анонім бив її обухом по голові, як різник худобу.

О ні, там не було лайки і погроз. Анонімний кореспондент лагідно писав, що вважає своїм християнським обов'язком попередити молоденьку дівчину, яка вибивається тільки-но в люди, щоб необачно та необдумано не встрявала у приватне розслідування про зникнення Черемшинського — брудна це й непевна справа, яка, чого доброго, може вплинути на її біографію. Начальство не погладить по голівці за те, що вона самочинно цікавиться людиною, яка, «щоб ви знали, шановна товаришко, була замаскованим агентом польської дефи в українському націоналістичному підпіллі, за що, очевидно, самі ж націоналісти його й знищили. А хтось раптом зобачив у Черемшинському героя? Пощо ворушити старе?»

Лист був вимережаний карлючкуватим почерком, об який, здавалося, можна було поколотися до крові; людина, яка писала його, давно не брала в руки пера — літери хиталися вправо-вліво, мов п'яні; людина, очевидно, була освічена, принаймні вона пам'ятала про пунктуацію, бо всі коми стояли на місці; людині минуло вже за шістдесят, вона

вчилася ще за часів царя Панька й літеру «к» виводила з довгим верхнім хвостиком. Щоправда, на всі ці подробиці Іванка звернула увагу пізніше, в ту першу мить дівчина чипіла над листом залякло й злякано. Бо що говорити: про все, що дотепер знала про Черемшинського, вона дізналася від Якова Розлуча, а де гарантія, що старий не творить про адвоката легенди... В наших горах легенди народжуються і ростуть несіяні, як лісове зело, а між зелами — не всі цілющі, є і трутизною начинені.

У Нанашковому саду тієї ворожбитної ночі, коли танцювали в п'ятмі свічки, Іванка розповідала, що коли б мала під рукою автомашину, то помчала б з анонімним листом у Садову Поляню на раду-пораду до Олесья Мудрика, але за вікном сльозився сльотавий вечір, дорога до Садової Поляни неблизька, автобуси, як відомо, ходять туди лише тричі на день, а на службі оперативну машину не випрошиш, та й смішно було б її випрошувати, отже, треба очікувати ранку... ранок од вечора завжди мудріший. Важко, звичайно, вдавати з себе розумницю, коли під тобою копають глибочезну прірву, зиркнеш униз — серце мліє. Очевидно, на це й розраховував анонім. Бо ж справді, не з християнського ж милосердя і любові прислав він молодому юристові анонімне своє послання, він просто-на-просто попереджав: не воружи старого, хай усе припаде пилом, хай усе запліснявіє забуттям, що тобі до того? Чи тобі не шкода своєї молодой голівки?

«А якщо річ не в моїй голові, аноніме? — казала подумки Іванка.— А якщо річ... у твоїй голові? Ти тому й написав...»

Поступово брала себе в руки. Думки попливли рівніше. Нічого, власне, несподіваного не сталося, цього листа треба було чекати. Якщо є друзі Черемшинського, то цілком можливо, що вижили також його вороги... ті самі, може, які винні в його загибелі. «Ого, яка швидка на висновки»,— зупинила себе й почала переодягатися в домашнє. Після форменого френча й спідниці не впізнавала себе в дзеркалі; тій чорнявій дівчині в дзеркалі баглося, може, подружньої постелі, келиха вина, співанок популярного Деміса Руссоса; Іванка погрозила пальцем тій чорнявій дівчині в дзеркалі: «Ну-ну, мало чого тобі забаглося у цей самотній вечір. Вечерю готуй. Попрати треба й те й се».

Буденна проза... оте смаження картоплі, готування кави, прасування, шиття, детективне кіно по телевізору вживалося з таємницею... з папкою, на котрій напис: «Справа

доктора Черемшинського». Папка поповнювалась поволі, це, однак, не залежало від Іванки, вона, може, нетерпеливилась, поспішала, а Нанашко Яків при нагоді вибештав її, кажучи, що ми з тобою, дівчино, пригублюємо і насолоджуємось пахучим яблучним вином, прозорим цим рідким бурштином, добутим садівником у терпінні... Мудрим терпінням є робота садівника, який посадив деревце, доглядав його, оберігав від шкідливої комашні й провесняних приморозків, тишився густим цвітом, потім зривав обережно плоди й вичавлював із них сік.

Солодке-бо вино терпіння, Іванко...

В папці найперший підшитий лист, власне, листівка від директора обласного архіву в Бистричанах Христини Максимівни Деркач, відомої в області діячки КПЗУ; Христина Максимівна хворіла й тому просила вибачення, що пише коротко. Водночас не шкодувала на Іванчину адресу похвали, мовляв, товаришко Іванко, замислили ви гарну й потрібну справу. Теодор Черемшинський заслуговує на те, щоб нащадки знали про нього й пам'ятали, він не був, може, героєм, але був людиною, а це іноді так важко — бути просто людиною. Таємниця несподіваної його загибелі, зникнення не дають спокою і їй, Христині Максимівні, вона рада буде прислужитися розслідуванню, дарма що воно неофіційне, чим тільки зможе. «Я тоді сиділа, — писала вона, — у Фордоні, в польській тюрмі біля німецького кордону, коли товариші з волі передали мені звістку про зникнення Адвоката — так ми називали Черемшинського між собою. Мої фізичні страждання (бо адміністрація фордонської тюрми витончено знущалася над нами) ніщо не означали порівняно з стражданнями душевними. Адвокат приходив до мене в камеру щоночі... приходив, як завжди, зібраний, уважний, чемний і за звичкою пощипував чорні вусики й потирав долонею випуклого лоба. Я питала його у снах і мареннях, як це сталося, що його нема, що він зник, і питала, хто посмів важити на його життя?

А він мовчав...

Якби це сталося за інших умов, коли партія працювала нормально (а це ж діялося після відомого рішення Комінтерну про розпуск Комуністичної партії Польщі, а також Комуністичних партій Західної України та Західної Білорусії), то товариші на волі спробували б кинути промінь світла на причину його загибелі, а може, розшукали б також убивць. Але партія була розв'язана, як сніп без перевесла — кожний колосок окремо, а чоловік пропав, та ще який чоло-

вік... Я знала його особисто як секретар повітового комітету МОДРу в Косовачі, не раз зверталася до нього за поміччю.

Він був комуністом, але про це мало хто й знав, нам треба було мати легального, мудрого й сміливого адвоката, що боронив би в межах закону політв'язнів під час процесів, їхні родини, ставав би на захист сільської бідноти. Черемшинський, обережний і мудрий, горів на цій партійній роботі й через те нажив багато ворогів... вороги гострили на нього ножі. Вам, Іванко Семенівно, може, вдасться уточнити, хто ножем на нього замахнувся.

Як виздоровію, напишу більше. Вітайте від мене Якова Розлуча. Поклоніться старому за те, що живе, що не вичерпується його бажання робити людям добро, що шукає він для себе й для людей святої роботи, що носив смерть Черемшинського, як кулю у серці, стільки довгих років. Спасибі, що згадав про мене...»

Наприкінці Христіна Максимівна повідомляла прізвища та адреси людей, які могли особисто знати Черемшинського, й навіть приблизно вказала село, в якому він народився.

— Що ви на це скажете, громадянине Анонім? — запитала вголос Іванка у той сльотавий вечір, жбурнувши на стіл анонімного листа, мовби невідомий чоловік, що мав карлючкуватий почерк, сидів напроти неї; вона таки справді уявила його зримо, як живого... Уявляла високого, висушеного дідка з довгими руками, котрі він не знав, куди подіти, руки в нього були весь час у русі, вони посмикуюються, пальці переплітаються, суглоби потріскують... руки дідкові хоч зав'яжи. А сивий стрижений їжак на дідковій голові теж ворухиться, запалі в ямах очі бігають сюди-туди, як миші біля своїх нірок. Фу, ну й типа уявила!..

Живий той невідомий чоловік, який написав Іванці листа, виглядав насправді, мабуть, інакше, і вона багато віддала б, щоб побачити його не уявного, а справжнього, з точною адресою прописки. Тоді спитала б його прямо: «Розповідайте все, що знаєте доброго й злого про Теодора Черемшинського! Ваш лист, признаюся чесно, стривожив мене, з такими звинуваченнями не жартують навіть із мертвими, і я, розпочинаючи слідство, не повинна ваше звинувачення відкидати, мій обов'язок перевірити ваші твердження. Як служитель Феміди, я повинна дбати, щоб на її вагу не впало ні крихти суб'єктивності, всі мене від цього застерігали, а тим часом ми — люди, й нічого з цим не вдієш. Ваш

лист мимоволі просто по-людському настроїв мене супроти вас. Я зневажаю листи непідписані... Я хочу знати, де починається у листі правда, а де кінчається брехня. А може, він увесь облудний і кожна його літера, кома, кожне слово просякнуте гадючою отрутою? Чого ж мовчите? Відповідайте, громадянинне Анонім!..»

Цього сльотавого вечора автор анонімного листа й не підозрівав, що його вже викликали на допит, він, певно, десь вечеряв собі, дивився телевизор або влягався спати, увесь час посмішковуючись, що нагнав на бідного міліцейського інспектора страху, а тим часом у «малолітражній» Іванчиній квартирі вже розпочато розвідку боєм.

— Ну, то скажете, громадянинне Анонім? — знову повторила Іванка, виймаючи з папки засклену в саморобних рамках фотографію Теодора Черемшинського, прислану «на деякий час» його племінницею з села Заболоття, що під Солянню Банею, де він народився. Фотографія була стара, скло не вберегло папір від жовтизни, та все ж на Іванку виразно поглядав молодий лобатий чоловік у чорному сурдуді й краватці-метелику в горошок; чоловік позирав на Іванку гостро й осудливо, мовби дорікав: «Чого це ти, колего, і в могилі тривожиш мене своєю цікавістю?» А може, погляд його стосувався не Іванки, може, Черемшинський отак завжди, протягом усього життя гостро й допитливо приглядався до світу. «Ану, білий світе, повернись до мене різними кутами. Не показуй мені, світе, парадні фарбовані фасади, показуй закамарки, яких сонце соромилося».

Теодор Черемшинський прислав свою фотографію братові Юркові наприкінці двадцятих років. «Стрий Тодор саме закінчував Віденський університет,— писала Іванці його братова, колгоспна ланкова Олена Давидюк.— Я вже була тоді підлітком і добре пам'ятаю, як наші ненько носилися з тією фотографією по селу, як з писаною торбою, і кожному стрічному хвалилися, що «ади, не лише багацькі та попівські сини вибиваються у люди та стають адвокатами».

Я пам'ятаю повернення стрія Тодора з Відня. Для нашого неня це свято було радіснішим, ніж коляда і весняний великдень, бо молодшого свого брата вони страх як любали, а бачили його востаннє ще перед чотирнадцятим роком, до того, як вибухла та перша світова війна. Вони, ненько наші, завжди торочили нам, дітлахам, про молоденького стрійка, «львівського студента», а на станції у Селянній Бані ми зустріли лисого панка, худого й зболілого, мовби його щойно випустили зі шпиталю. По дорозі

додому в залубнях ньеньо мої впізнавали й не впізнавали братчика любого Тодора, а я сиділа в соломі в ногах, як мишка, ньеньо мої безперестанно сипали й сипали словами, питали про Відень, де вони колись служили за цісаря «при уланах», про науку й про поведження, про те, як Тодоркові вдалося наукові гори здобути, бо стежка на їх вершини вузька і крута, праворуч тієї стежки — стрімка ущелина, що називається бідністю, ліворуч — ізвор, що теж зветься убогістю, а мусить християнин, прецінь, і на зуб якийсь шкварок кинути, і грішне тіло лахом прикрити. Стрийко Тодор ньеньові відповідав п'яте через десяте, він сидів у залубнях, мов чужий, капелюх на колінах, як банячок, який щойно зняли з вогню... Як нині пам'ятаю той чорний глибокий капелюх... І ще я пам'ятаю: дивно мені було, що не мерзне його лиса голова, надворі ж скалками січе мороз. Аж потому я довідалася: стрийко Тодор зняв капелюх перед рідним полем і перед його чистою засніженою білизною. На ньеньове запитання, як наукові гори здобув, він відповів, що «я повинен був, Юрку, добитися свого. А було це ой як тяжко... добитися... учитися, заробляти переписуванням паперів у нотаря, а вечорами втовкмачувати в голову одному купецькому лобуряці греку й латину. Та після того, що я зазнав, передумав ув окопах та по шпиталях, після того, що побачив за Збручем, після чадних розмов у дешевих віденських кав'ярнях із збанкрутілими галицькими політикантами, після зустрічей з голодними, непристосованими до життя в європейській столиці обдуреними комбатантами «Галицької армії» і петлюрівських загонів... після цього всього мене тягло додому. Я мусив повернутися додому, мені не було з ними по дорозі, але я хотів повернутися не для того, щоб відібрати в тебе, брате мій Юро, три морги ґрунту, який належить мені як спадок по ньеньові нашому небіжчику, й примножити на одну особу мільйони злидарів, а для того, щоб злидарів цих боронити. Ні, боронити не зброєю, у мене, Юро, ще й досі мозолі печуть від карабінів, від скорострілів, від револьверів,— боронити знанням». Та знання спершу треба було добути...»

Анонім підняв угору розчепірену білу долоню:

«Це, перепрошую вас, інспекторе,— пожував він губами,— поки що самі лише красні слова вашої ланкової... Ланкова красно закосичує свого родича».

«Черемшинський дуже швидко підтвердив свої слова ділом,— сказала Іванка.— Слухайте далі... слухайте цю просту жінку із Заболоття, тисячу років ніхто не розпитував

її про дядька Тодора, хай виговориться: «У перший день різдва в нашій хаті,— писала далі Олена Давидюк,— не зачинялися двері, до нас приходили й приходили вдовиці, матері, осиротілі батьки, сестри, брати, діти тих, які не повернулися з війни. Вже минула купа років, а вони все ще визирали своїх із війни й запитували і просили стрія Тодора, який гейби вернувся останнім, чи він не бачився з Миронем на горі Маківці, у тій м'ясарні кривавій, чи не здибався з Васильком під Львовом та Чортковом, чи не переходив із Романом Збруч, чи не видів Семка у Відні? Запитання, як вороння, обсідали стрія Тодора, а він не сполошував жодного, знімав обережно почергово чорних птахів із своїх згорблених плечей, мовби приглядався до них зблизька, й казав: «Бачив, упав ваш Мирон, неню, на Маківці, проколотий багнетом, а ваш Митро упав від галлерчикової кулі під Равою-Руською, а ваш Данило, нанашко, згорів від тифусу в станіславському шпиталі, а з вашим Романом, вуйночко, я розмовляв у Проскурові, він у червоних командував ескадроном... А про вашого Йвана, про вашого Василька, про вашого Семка не чув, не знаю, не бачив...»

Стрий Тодор кам'янів на лаві під образами, був він увесь всередині, мабуть, обвуглений і чорний від запитань і відповідей, він, напевно, вже й сам почувався чорним круком — вісником біди, а наші ньеньо, пам'ятаю, просили його, щоб не всім говорив чисту правду, хай собі люди чекають тих, які не вернулися, чекати все ж таки легше, ніж знати, що не треба вже чекати. Стрий із ньеньом не погоджувався, казав, що він не в змозі носити в собі стільки років сотні й тисячі смертей збаламучених, класово несвідомих...

Вечері загостив до нас Мирон Габовда, про якого в селі говорили, що він комуніст. Це був суворий на вигляд чоловік з крутою вдачею. За мосі пам'яті він то пастушив у дідича Стрембіцького, та наймався на дараби, то ходив з ціпом по подільських селах. Мабуть, ми, дітлахи, найперші в селі зауважували, коли він повертався із заробітків. Ми його любили. Він, бездітний, стужений за дитячою колискою, як я тепер це розумію, знімав з лица, наче маску, суворість і скликав, мовби в трубку трубив, на своє подвір'я, бувало, чи не всіх сільських збитошників і заводив з ними грища, аж вулиця гойдалася, або ж сіяв мак — ми нишкли на його призьбі, заворожені й приголомшені його казками й розповідями. Бігме, ні до цього, ні опісля не чула-м таких казок, може бути, що складав їх сам, як складав також коломийки від котрих свербіло в носі солтисові Пришлю,

багачисі Олені Юрчишиній та отцеві-єгомостю. Щонеділі майже отець-єгомость, ледве видряпавшись на казальницю, обіцяли Габовді за безбожні співанки пекельні муки. А він з того сміявся... І тому ми, сільська дівтора, дивом дивувалися, чому мало не кожного місяця їздили до вуйка Мирона на роверах шандари й перевертали там усе горі коренем, і тому в мамів ми запитували, чому знову шандари повели вуйка Мирона закованого в ланцюжки дорогою до Соляної Бані? Шкода, нема вуйка Мирона серед живих... у нашому селі після війни він став першим головою сільради, і якоїсь ночі ті, що в схронах сиділи, його вбили. Сталося це, здається, у сорок восьмому році, восени... так, восени, бо на його труні червонів кетяг калини, ошпареної морозцем, червонів і гейби аж волав о помсту, як запечена кров. Ая, поховали Габовду біля читальні... Скільки вже років пішло за водою, а він далі, як живий, стоїть перед моїми очима, тільки ще більше суворий, постарілий, з двома глибокими зморшками на лиці, ніби їх сокирою процюкав, з автоматом на плечі й повною кишенею вічних пер, що поблискували в кишені на грудях, як набої. Не знаю, чим він більше дошкуляв тим, що сиділи в схронах: автоматом а чи тими перами, якими списував свої коломийки та ви-мережував статті, що друкувалися в обласній газеті.

Отож, прийшов того різдвяного вечора Габовда до стрія Тодора, гонорово приніс пляшку «шабасівки» й примостив її на столі побіч «василя» та «маланки». Довго вони споглядали один на одного, потому обнялися, сіли поруч на лаві. Габовда після першого келишка галайнув було, що Габовда, пане Тодоре, питає вас: «Будемо ниньки битися чи миритися?» Однак скоро забув про свою войовничість, вихор спогадів жбурнув обох в окопи, в листопадові дні вісімнадцятого року, і ще бог знає в які події, пережиті обома; пережите й вистраждане, «шабасівка» на столі, сумовита пісня про журавлів у сірій мряці еднали їх... еднала їх також ще згайнована на війні молодість. А я з молодшим братом нишкла в запічку, мама кам'яніли біля печі, а неньо споглядали на стрія і на Габовду з покуття, як на два святі образи, й моргали нам, дітям, киваючи на двері, щоб ми побігли колядувати, бо хіба то дитяча справа стригти вухами, як лошачки, й слухати бесіди дорослих. Бесіди тій, здавалося, не було б кінця, коли б раптом Габовда не перервав її різко, питаючи стрія: «Ну гаразд, я хлоп невчений, а ти... ти ж бо, Тодорку, гімназiальні класи скінчив у Львові, чому ж ти дався обдурити? Поки ми виборювали, повіривши татун-

цеві цісарю, Петрушевичу й ще комусь там, Україну синьожовту... постала без нас за Збручем Україна червона, наша Україна, хлопська, робітницька. Ну, добре, я хлоп невчений, двома кулями продірявлений під Чортковом під час офензиви Грекова й відпущений на всі чотири вітри жити або ж здихати, а ти... шевський сину, чого пхався поміж панки... чого пхався, аж тобі очі замотеличило?»

В думках я ставала на стрій бік, а Габовду в ту хвилину ненавиділа, я в ту хвилину не любила його за те, що він покрикує на стрія, і судить його, і докоряє, я зрозуміла, що вони вже перейшли спільне поле, яке дотепер їх єднало, а ось поле скінчилося, й вони опинилися на межі, котра їх роз'єднувала. Старий Тодор сказав: «Не репетуй, Мироне, хай це між нами залишиться: я був, щоб ти знав, у червоних козаках». — «Був і втік? Не по нутру тобі були червоні, шевський сину?!» — лускав громами Габовда. Як тепер бачу: лице налилося бурячанкою, у грудях харчало... Він хапався за груди, заболіли його, певно, старі рани. «Чекай, Мироне», — просив його стрій Тодор і повідав, як під Чортовою горою біля Рогатина на Опіллі вибила його з сідла ворожа куля, як довго приходив він, червоний козак, якому повірив Примаков, до пам'яті в людських стодолах... У тих стодолах він бився зі смертю сам на сам, без лікарів, оточений лише людською турботою і людським страхом, бо навколо нищпорили жандарми і жовніри, і коли зіп'явся, нарешті, на ноги, то дорога на схід була перекопана далеким фронтом, що відкотився, а в окупованій білополяками Галичині теж не міг залишитися... Тайно перейшов у горах чехословацький кордон, добрався до Праги, а звідти — до Відня. «Аж там, Габовдо, скінчилася для мене війна», — мовив наостанку стрій Тодор. А Габовда говорив своє: «Війна, Тодорику, скінчилася тоді для тебе як для вояка, а для шевського сина — ні. Ти до якої партії належиш?» Стрій Тодор не відповів...»

«Перепрошую, — перебив Анонім, — але лист вашої ланкової... саме це місце в листі, хочете ви, товаришу інспекторе, чи ні, свідчить, що тоді Черемшинський не міг похвалитися своєю приналежністю до Комуністичної партії».

«Не міг чи не хотів? Мабуть, не було рації відразу розкриватися випадковому співбесідникові, яким був Габовда. Директор архіву звернула увагу, з яким партійним завданням приїхав до Галичини адвокат Черемшинський».

«Можливо, але чому я повинен вірити товарищці Деркач? Якби жив Габовда...»

«До речі, ланкова також прислала мені статтю Мирона Габовди, вирізану з обласної газети. Ось вона... приурочена до восьмої річниці возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною, тобто за 17 вересня 1947 року. Прочитаю вам один лише абзац, я його підкреслила. Габовда пише: «Ніколи рідне моє село Заболоття не забуде тих, які боролися за возз'єднання: Гойсу Данила, який помер від сухот у катівнях львівських Бригідок, Шамрая Миколу, Грицюка Павла, Книглика Івана, Денисюк Марту — всіх їх і ще п'ятьох розстріляло в жовтні 1941 року гестапо в Соляній Бані. Пам'ятаємо також вихідця із Заболоття, адвоката, шевського сина Тодора Черемшинського, який після навчання у Відні приїхав додому з особливим партійним завданням — боронити в судах людей. Він загинув на посту, вбитий із-за рогу...»

11

Я приходив ночувати в садову колибу Нанашка Якова... Я не знаю, чим приваблює мене колиба, складена з почорнілих бервен, звезених із багацьких гражд того ж року, коли посадили колгоспний сад... сад посадили, щоб ріс і буяв, гнізда ж багацькі викорчувували впень, а їх, газдів, пакували в товарняки й везли в далекий Сибір. Колиба виглядала неоковирно: підвалини були піднесені так високо на тесане каміння, що під помостом теля могло пробігти, а вікна прорізали маленькі, як бійниці, аж під гонтовою стріхою. Молоді й недосвідчені на той час колгоспні теслі нашвидкуруч склепали якийсь гібрид людського житла з клункою. Уздовж полудневої стіни в колибі стояли дерев'яні «прічі», тобто нари, вистелені дрібною соломкою вимолоченої коноплі, де можна було переночувати трьом-чотирьом чоловікам, решту просторого приміщення заставили різним садовим інвентарем, тюками стружок, якими перестеляли яблука, мішками з мінеральними добривами та іншим потрібним прозаїчним скарбом. Отже, нічого в колибі ні романтичного, ні привабливого не було, нічого тут особливого й не діялося, а все ж, коли я працював у селі в розпал бабиного літа, то лишав своє писання, брав наопашки полатаний батьків кожух, який, мабуть, пам'ятає його вічні фірманки, і, коли вечорова темрява гусла, як сливове варення, спускався плаєм униз у колгоспні сади.

Інколи я заставав там сторожа Вантюха — чоловіка підтоптаного чи, власне, житейськими невдачами затопта-

ного, хворобливого на вигляд і, видно, боязливого. Здалека, ледве зачувши мої кроки, Вантюх по-вартівницькому перелякано кричав: «Стій! Хто йде!» І треба було якомога скоріше відповісти, бо Вантюху нічого не коштувало стрельнути; за ніч він кількома пострілами таки полошив садову тишу... точніше — полошив ведмедів, що внадилися з навколишніх лісів ласувати садовою.

Частіше однак траплялося, що мене в саду зустрічав Нанашко Яків або ж його старший син Онуфрій Якович, котрий поступово перебирав у батька всю повноту садової влади.

А ще обов'язково перед колибою я заставав ватру, на плоскому камені розкладену й камінням обгороджену. І хто знає, може, не скрипуча колиба, не тиша садова, не тверді нари з пахучою коноплею, не ночі бабиного літа й навіть не Нанашко Яків вабили мене сюди, а кликала владно оця ватерка, оцей живий вогонь?

Сьогодні біля вогню горбився Нанашко Яків; неподалечку жеврів зблисками полум'я підкований приклад покинутої і забутої рушниці — вірний знак, що Нанашко Яків послав втішеного Вантюха спати на жінчині перини. Старий і не оглянувся, вухом не повів на мої кроки, він сидів зовсім близько біля вогню, по-турецьки підігнувши під себе ноги; коли ж полум'я випорскувало вгору й освітлювало його, то він являвся з ночі, мовби вилитий з міді божок; наставляли однак і такі хвилини, коли Нанашко Яків поринав у темряву по шию, і лише профіль, як карбована горбоноса маска, світився червоно; маска нібито висіла нерухомо на чорній стіні.

Я вітаюся з Нанашком, він бурмоче:

— Ти, братчику солоденький, кожух нині вдома не лишив?

— Ні, приніс,— відповідаю. Трохи серджуся, що завжди запитує одне й те ж від того вечора, коли я легковажно забув удома татів кожух і потім цілу ніч ми ділили з Нанашком його кожух на двох — і обидва змерзли, бо відомо, що в бабиному літі лише дні теплі, а не ночі.

— А «катеринку» маєш?

— Маю.

«Катеринкою» він називає транзисторний радіоприймач; пенсіонери переважно недолюблюють цю цивілізовану шарманку, а Яків Розлуч, мовби навмисне, її любить.

— Ну, то добре,— каже поблажливо.— Сідай і роби свою роботу спузарську: підкладай дрівця у ватру. Але спершу закропись... вино — на камені, там хліб і бринза.

Камінь — це велика й пощерблена плита, яку, мабуть, теж привезли сюди з багацьких гражд, лежить позаду нас на відстані простягнутої руки; я дотягаюся до Нанашкової боклажки, повної-повнісінької яблучного вина, розкорковую її, вино пахне — думаєте, вино пахне яблуками, пізнім літом, сьогоднішнім вечором і ще чимсь таким, чим йому належить пахнути? — ні, вино пахне моїм дитинством, тим вечором, коли я вперше приблукав до Нанашка й заночував у його старій хаті серед яблук, серед сухого зілля і серед невиспіваної співанки, яку лише я міг тоді почути.

Гай-гай; як це було давно: каменем не докинеш, кулею не доженеш...

В інших місцях і в інші години Нанашко Яків був бесідливий, веселий, а біля вечорової ватри в саду чоловік переінакшувався, вселялася в нього вперта мовчанка, бувало, за цілий вечір не видобудеш із нього слова, сидів, як німий і глухий, а коли я спробував дорікнути йому за це, то старий відказав гостро:

— Хіба ти, Юрашку, приходиш сюди по слова, як ведмеді по яблука? Я залишаю слова вдома, а ти, прецінь, знаєш, що їх у мене повні скрині, та всі перебрані, ковані й мудрі — страх. А тут, мой, не треба слів ні мудрих, ні дурних, тут маєш над головою ніч, а в серці — тишу, дурманить тебе прив'ялий садовий дух і ще маєш живий вогонь. Що ж тобі, братчику солоденький, іще більш треба?

Мені, справді, нічого тут не бракувало, лежу собі на кожусі біля ватри і підкидаю поволеньки посічений дрібно хмиз з яблунь, черешень і груш; дерева в саду «чистили» ще наприкінці зими, за літо гілля висохло, як порошок, і тепер горить весело й жарко. Має рацію Нанашко Яків, вогонь таки живий, він як добра істота, біля якої тобі тепло й затишно. Ватра міняється щосекунди, як обличчя талановитого міма: вона то спалахує і горить рівно, як свічка, високим полум'ям, то потече тихо краями — шурхоце в попелі, як змія, то облизує довгими й тонкими язиками патицтя посередині. Інколи вогонь схожий на півня, що нишпорить дзьобом тут і там по всій ватрі, поки врешті не вдарить крильми — сніп іскор вибухає вгору.

Троякими запахами начинена ватра...

Інакше пахне дим із яблуневого патицтя, інакше — грушка. А коли, приміром, згорає черешневе полінце, то дим прядеться пахучий, мовби до вогню підлили кухоль меду. Нанашко Яків переконаний, що запах диму — це і є справж-

ній запах Кам'яного Поля: з його глибин дерева черпали соки, з польового вітру дерева переймали запахи...

То, отже, вабить мене сюди не садова колиба, не темні нетрі колгоспного саду, що починаються відразу за плечима, і не лоскочуть нерви ведмеді, які ловлять ніздрями запах диму й терпеливо очікують у своїх засідках, поки ми не поснемо, щоб учинити злодійський набіг на сад? Отже, все це другорядне, маловажне, дрібне, а головне — вогонь? Може, й так... або — хай буде так. Адже зараз модно писати й говорити, що людство, яке пересичене міською цивілізацією, як мамин пестун шоколадом, прагне повернутися до первісності, до природи; обізвався, мовляв, у людях клич предків, для яких дикий праліс був домом, а вогонь — богом.

— Вогонь був і є всеочищаючим і всеобновляючим, — за весь вечір Нанашко Яків спромігся сказати кілька слів. — Ми ж бо люди, не святі якісь... ми, як колеса, що котяться й по уторованій дорозі, й по болоті, й по облозі. Пристає до нас іржа, прилипає грязюка... Треба пройти крізь вогонь, щоб очиститися. Чи як кажеш, Юрашку?

Я мовчу... Що я можу сказати з приводу його язичницького мудрування?

— Йдемо спати, — не дочекавшись моєї відповіді, говорить Нанашко Яків, і це є мовби наказом, щоб я заходжувався гасити ватру. Жар сичить на мене й попирхує, коли вкриваю його спершу шаром попелу, а потім — глиною. Врешті настає тиша. Гасіння ватри нагадує мені похорони. Однак це порівняння неточне, в попелі жаринки не погаснуть, завтра ввечері Нанашко Яків покладе на них сухого листя і хмизу — і знову спалахне молоде полум'я.

Та це буде... це воскресіння вогню настане аж завтра, а сьогодні на душі сумтно.

Ми йдемо до колиби, лягаємо навпомацки на тверді нари, що вистелені коноплею... конопля так приємно дурманить голову. Нанашко Яків повільно крутить ручку транзистора, з приймача, власне, із зеленого його ока, з чужих світів, що ніби летять десь над нами і під нами, ллється музика... Десь напливають мови англійська, російська, іспанська, польська, арабська... мови здаються нам у цій темряві, в цій колибі, як голосні, повні рокоту струни цимбал... А може, то гудуть і грають напнуті вітрила світів, що пливуть над нами? Світи пливуть над нами, як кораблі, а ми гейби на березі лежимо на твердих нарах; конопля солодко дурманить голову... а ми з Нанашком Яковом знаємо, що при-

ходимо в колибу не задля яблучного вина, що пахне мені дитинством, не задля осіннього вечора, тиші, духу садового і не задля навіть живого вогню, а задля того, щоб побути з самим собою, щоб до себе зблизька приглянутися, себе впізнавати й себе судити перед тими великими світами, що пливають над нами і під нами і дивляться на нас зеленим своїм оком.

— Ще не спиш, Юрашку? Не спи, слухай: я сію в саду коноплю, щоб її запах відганяв шкідників, тлю різну... Вантюх стелить коноплю на прічі — від бліх...— Нанашко Яків запізнило починає говорити про цілком буденні речі.

Та він не заговорить ні себе, ні мене, ми обидва знаємо, що вартуємо перед зеленим оком всесвіту, а конопля, і вечір, і необов'язкові слова, і ватра — все це лише маскування. Ми ж бо прийшли сюди до себе в гості. Пс-с-с-с...

Сон на порозі.

А ведмеді їдять яблука.

Тоді ведмеді яблук не їли, а сільські багачики, котрі день і ніч сушили голови над способами, як би десь урвати, витиснути, добути, викопати, а то й по-розбійницькому зграбувати зайвий злотий, не вельми охоче бралися садити сади. Був ризик: боялися багачики садити дерево на Кам'яному Полі, бо хто міг їм гарантувати, що щепка прийметься, зацвіте й дозріє на ній плід? Про яблуні тоді нагадувала лише назва села, та ще снувалися поміж старими бадіками, як сріберні нитки торішнього бабиного літа, перекази, що нібито давним-давно на Монастирському, де тепер розрісся терен, викохували сад ченці із зруйнованого й давно забутого скиту. Але чи правда це... чи можуть снуватися із праторішньої осені сріберні нитки бабиного літа?

Отже, ведмеді тоді яблук не їли, а молодому Розлучу яблуко пахло на всі гори, мовби всі гори не були засіяні смереками та ялицями, а засаджені лише яблунями; було це яблуко звичне, зовсім не якесь особливе, а просто зірвав його Яків із дерева пізнання.

Але дерево для того, щоб уродити яблуко, повинно було вирости...

Здавалося, що начебто нічого не було в тому злого, що він, Яків Розлуч, погодився на пропозицію «срібних газдів» зіграти роль Ісуса Христа в п'єсі «Голгофа», яку мали виставляти в «його» ж таки читальні. Попервах, не так із принципу, як заскочений несподіванкою, він відмовився від пропозиції і відповів газдам напівжартома:

— Як же я, кривий, буду на сцені шкутильгати? Хіба в святому письмі сказано, що Христос накульгував на ногу?

Сказав і... пошкодував. Уявив себе на сцені в образі Христа. Цікаво...

«Срібні газди», очевидно, помітили підсвідому його зацікавленість, бо вернулися до його гражди через тиждень. Петро Качурик поклав на стіл новенькі, вистругані з липи сандалії: права сандалія була вища на цілий палець.

— Тепер на сцені Христос буде ходити прямо,— всміхнувся лагідно Качурик.— Є нагода, Якове, показати себе перед людьми... сказати їм чи передати грою про своє прагнення до добра... Від твоєї гри хтось може, теж бодай на рисочку стане кращим. А що гадаєш... адже промовлятимеш устами Христа. Тобі це примовлення вдасться, нікому іншому в селі воно не вдасться, а тобі — так... Ти сам шукач добра, це в твоїй натурі. Ось спробуй...

Хіба не шукав і не прагнув Яків добра?

Качурик залишив йому на столі сандалії і примірник п'єси «Голгофа». Діялося це «на Михайла», тобто в перший день зими, коли в горах за одну ніч випали сніги по коліна, а тепер літо на порозі, за цей час «Голгофу» ставили перший раз у Садовій таки Поляні, другий раз — у Гуцульському, третю, четверту і п'яту виставу давали в сторонських селах, шосту — у повітовому Косовачі. Сьогодні знову грали вдома, і знову до читальні набилосся людей, як у сірниковій коробці шевських кілочків.

Кожну виставу Яків починав роздвоєним: йому хотілося водночас грати на сцені і, сидячи в залі, бачити й переживати свою гру; добре було б притулитися на тісному ослоні поміж притихлими газдами й розпашілими молодичцями і людськими очима дивитися на сцену, на декорації, на яких намальовані білі біблейські міста й оливкові гаї, впиватися ярмарковим видовищем натовпу — всіма отими фарисеями-книжниками, римськими воїнами, апостолами, що походжали в різноколірних ризах, зшитих із пофарбованих тонких ряден та міського полотна; можна було також пожартувати, що в сільських «апостолів» волохаті ноги, й пореготатися з «римського Пилата» Митра Гаврищука, немолодого газди, на якого перед виставою напала власна жінка й вичитувала, що він більше пантрує мальованої Голгофи, ніж власного газдівства — коровину он забув напоїти. Кольорове видовище служило мовби зовнішніми рамцями, люди непомітно для себе переступали їх і тонули в релігійній містерії... містерія поступово захоплювала, ви-

кликаючи то осудження, то гнів, то плач. Яків Розлуч чи не найперший з аматорів переймався духом «Голгофи», події на сцені набирали для нього вищого змісту, слова здавалися йому не вивченими, а ніби власними і вистражданими, як біль. З першої репліки на сцені Христос із «Голгофи» дивним чином зливався з Яковом Розлучем; Яків із Садової Поляни, а не Христос із Назарета перетворював у Кані Галілейській воду на вино, зцілював хворих, воскрешав Лазаря, нагодовував п'ятьма хлібинами п'ять тисяч голодних. Натхненний, з фанатичним блиском ув запалих очах Розлуч-Ісус на правду заворожував. На виставі в Косовачі дійшло до того, що якась істеричка, загіпнотизована грою і, певно, збідована в своєму сіренькому бутті, схопилася з місця і скрикнула в залі, мов палицею вдарила по тихому плесі застоялої води, простягаючи благально до сцени руки:

— Йой, Сусе-Христе! Порятуй нас, убогих, і спаси!!!

Жінку посадили на ослін і зацитькали, повернувши її у косовацький вечір, у душний зал повітової «Просвіти», і вона, сердешна, лише схлипувала, повертаючись до тями; Якова Розлуча не було кому потрусити, як грушкою, щоб спам'ятався, він далі жив на сцені: учиняв в образі Христа добро, зазнавав наруги від фарисеїв, мив ноги апостолам, поки врешті не приніс свій хрест на Голгофу, щоб на ньому вмerti в ім'я того ж вселюдського добра. Жіночий зойк у Косовачі на коротку тільки хвилину вергнув його в пропасть містечкових буднів, Яків глянув у зал і наразився, як на гострі цвяхи, на сотні очей, що, здавалося, теж були готові кожної хвилини скрикнути, випрошуючи добра; очей було багато — голодних, сумних, спраглих, зневірених, розлютованих, усі вони кололи його, краjali душу, і Якову стало страшно від сотень страдницьких очей... до кінця днів своїх не зможе наділити їх бодай крайцями добра, щоб вони теж стали добрими й мудрими. Його ж таки добродчинства, Розлучеві, справжні, а не оці, Ісусові, сценічні, видались йому намальованим на папері вогнем... Від намальованого вогню нікому ні холодно, ні гаряче. Була хвилинка, коли Яків міг утекти із сцени, це, однак, тривало коротко, як спалах... спалах обпik Якова, і заболіла в нього душа: «Ну гаразд, хай буде мій вогонь на папері... це так збоку здається. А я знаю, що ношу з собою бодай один сонячний промінчик — на більше не розбагатів — і від того промінчика комусь... тисячному або й мільйонному тепліше. І це головне, Якове».

Виглядало, начебто він сам себе вмовляв; і таки вмовив, бо вернулося до нього знайоме задоволення собою, він знову був щасливим, як тієї неділі, коли відкривали й освячували на його ґруннику читальню і коли від імені цілого села прилюдно цмокала його в руку молоденька Качурикова донька. Пещений зусібіч затьмареними й завороженими поглядами глядачів, він знову вписався в гру, в залі, слава богу, ніхто не помітив хвилинного сумніву, і коли одягли йому на голову терновий вінок, який не колов, і коли поклали на плечі хрест, який насправді не був важким, його обличчя так природно скорчилося від болю, що люди в залі повірили в кривавий той біль, і так він важко зігнувся під хрестом, аж очі вилізли з орбіт, що люди в залі на правду повірили: тяжко нести хрест на Голгофу.

Високе було лицедійство; сьогодні дістав за нього відповідно високу заплату.

Власне, лист від бистричанського єпископа Григорія прийшов на адресу читальняної управи ще вчора, але «срібні газди» повідомили Якова про нього тільки оце перед останньою дією і сказали, що позаяк лист має громадське значення, то з Якового дозволу зачитають владичине послання прилюдно після закінчення вистави. Яків, правду кажучи, не надав листові значення, він був захоплений містерією, а в останній дії на нього очікували хрест і Голгофа, тому махнув рукою, мовляв, хай буде. По виставі, коли аматори з Яковом посередині і разом із глядачами в залі співали пісень, Качурик підняв руку, зупиняючи людей, що ринули було до дверей, і почав читати:

«Сину мій,— писав бистричанський владика Григорій,— дійшла до нас блага вість, що талановитою своєю грою самобутньо, як належить істинному християнинові, славиш ім'я господа нашого Ісуса Христа, що словом пристрасним служиш святій греко-католицькій церкві, будиш у людських серцях віру. В наш практичний час, коли люди більше думають про хліб та про свої шлунки, ніж про молитви і спасіння душі, ти...»

А був на Кам'яному Полі переднівок...

Яків більше не слухав... У єпископському листі було ще багато високих і дзвінких слів. Якова ж ударили протиставленням хліба молитві, аж скорчився, помалів, бо немало мук, якщо не фізичних, то душевних, перетерпів протягом восьми вистав «Голгофи», не самі ж наївні глядачі вірили, що хрест його насправді важкий, а терновий вінок — колючий, він і сам вірив, що вінок колов його, аж краплилася

кров, а хрест пригинав до землі. А тепер, слухаючи читання Качурикове, він зрозумів, що означає мучитись від сорому мукою справжньою, не сценічною, не склеєною з паперу. Він стримів на сцені перед людьми в бутафорському терновому вінку, і кожний міг плюнути йому в обличчя, міг... бо був лютий голодний переднівок. Каявся: «Ади, яка свята простота... свята або ж дурна. Граючи в «Голгофі», я думав, що служу людям, проповідуючи добро, насправді ж виявилося, що послужив комусь... кому нема діла до людей із Садової Поляни, до їх безземелля, хвороб, безробіття, еміграції... Нема діла до грішного хлібця, якого тепер, у переднівок, шукай на Кам'яному Полі зі свічкою у білий день...»

Яків западався під землю...

А хтось позаду, з сутінків, куди не сягало заниділе латаття газових ламп, пронизливо, по-розбійницькому свиснув, мовби навідмаш з усієї сили луснув Якова по обличчі батогом.

«Так тобі й треба, Якове... це тобі теж належиться».

За кулісами він скинув терновий вінок, що не був терновим, «пурпурову» мантию — фарбований у малиновий колір кусень полотна, купленого читальниками в косовацьких євреїв, і, навіть не попрощавшись із «срібними газдами», ступив з порога в густу, хоч ножем ріж, темряву.

Ще не вродився й не вдарив боляче розбійницький свист...

Ще не писався в бистричанській консисторії лист владики Григорія до Якова Розлуча.

Ще тільки жінка в Косовачі на виставі «Голгофа» скрикнула й простягла до сцени, до Якова в образі Христа руки, вимолюючи порятунку; цей скрик жіночий запав у душу і жив у душі, як полум'я живе у вогні.

Господи, невже добро і правда в терпінні?

Господи, невже...

Ще був Василь Смеречук.

Смеречуки сиділи в Садовій Полянці, мабуть, від «створення світу» або й раніше, рід їхній укоренився — куди не кинь, скрізь уцїлиш у Смеречука.

А ще поцїлиш у горнець, у миску, в макітру, в дзбанок, у двійнята, у калач розписаний — гончарським розмаїтим добром Смеречуки виповнили Садову Поляну і всі села навкруг, їздили вони також на ярмарки до Косовача, в Соляну Баню, навіть попід далекими Бистричанами розкочувалася, як добра слава, їхня писана й мальована роботизна.

І від того Смеречуки голови носили високо; були вони, дарма що день при дні горбилися над гончарними кругами; на зріст високі, станом тонкі.

М'ясо на них, щоправда, ніколи не наростало, одні маслаки.

Зате чесний і красний їли хліб.

Найвищим з усіх своїх родичів був Василь, прозваний Великим; балакали в селі, що через свої майже два метри зросту не взяли його «до війська», нібито паниченьки не хотіли спеціально для нього шити мундир і черевики, бо, чуєте, це була б завелика для гуцула честь.

«До війська» (так тоді називали військову службу) Василя Великого справді не взяли, що ні — то ні, зате кримінали його не минали ні бистричанські, ні дрогобицькі, ні самі «Бригідки» у Львові.

А все через ту ж Комуністичну партію, до якої записався.

Зробився чоловік більшовиком — і фертик.

Так балакали.

Великий Василь окликнув Якова Розлуча з свого подвір'я, коли той проходив мимо стежкою.

— Може, повернеш на хвилю? — І Смеречук рушив йому назустріч, привідчинивши ворота.

Мовби виглядав Розлуча здавна.

Яків вагався, але відмовлятися не випадало, чоловік-бо просить лише хвилинку.

— Боїшся, Якове? — посміхнувся Смеречук, помітивши його вагання. Замість долоні наставив для вітання правий лікоть — обидві руки були в масній жовтій глині. — Боїшся, кажу, Якове, щоби «срібні газди» не дорікнули, що стежка твоя викривилася... з більшовиком знаєшся?

Яків сів на окорений кубанець і споглядав, як Смеречук переминав глину; гончар, готуючи заміс, вимацував то камінець, то засохлу грудку; довгі й білі Василеві пальці працювали безперестанно, на чолі краплився піт; Смеречук увесь був вибілений, марний, аж світився наскрізь, і Яків, що готов був відповісти йому по-злому, згадав: чоловік лише тиждень-два тому повернувся в село, відбувши в криміналі довгу кару.

— А що мені «срібні» ваші «газди»? — таки вихопилося в нього, дарма що не мав наміру виправдовуватися.

— Та нічо', — стиснув плечима Василь Великий. — Вони грають, а ти, вибачай на слові, гузишником трясеш. А що, ні? В «Голгофі», чув я, Христа представляєш.

Смеречук майже вдвоє був старший за Якова і мав, отже, неписане, але освячене в горах право виказати про молодшого від себе все, що про нього думав, а Яків за цим неписаним правом повинен був старшому змовчати. Однак не втерпів:

— Кому від «Голгофи» і від мого Христа якесь зло? Може, навпаки — добро?

— В чому теє добро, Якове, в чому? — Смеречук покинув свою глину, випрямився, пильно глянув на Розлуча. Очі в нього напрочуд були тихі, як у Гейки... Тільки в Гейки зелені й великі, а в нього сині, запалі в ямах.— В чому, ще раз тебе питаюся? Морочиш людям голови страстями біблейськими, туману напускаєш. Людям же не туману, не страстей, а хліба треба, мала, чуюш, бодай кукурудзяного, роботи, волі. І світла...

— Красно говорите, стрію, чисто, як на вічу. Та чи ви, комуністи, на правду знаєте, як людям ждати отого світла, роботи і хліба? — ущипнув Яків Смеречука.

Гончар хитнув посивілою, на довгій тонкій шиї головою.

— Знаємо, Якове. Якби не знали, то панська влада в тюрмах нас би не гноїла. А що, ні? Боїться влада не нас, а того знання, яке несемо людям. Втім, запам'ятай собі: ніхто нікому нічого задурно не дасть, на тарелі не піднесе — на, мовляв, відріж собі паски чи бриндзи. Добро, Якове, треба виборювати... треба за світло платити кров'ю і життям. Так-то... Ваші ж «Голгофи» до боротьби не кличуть, вони вчать милосердя і терпіння. Хіба ні?

Яків не відповів, звівся з кубанця й пішов геть з гончарового подвір'я.

Смеречук утер з чола піт.

Біла птаха чи, може, Гейка, що прилетіла з світанкових лісів, квиліла:

«Чи я тебе, Якове, не просила, чи я тебе, Якове, не благала, щоб обирав чесну зброю, коли осідлав коня, щоб їхати битися за добро?»

Додому не поспішав.

Був радий, що сьогодні не пішла з ним до читальні Гейка... Добре, що не бачила його посоромлення й не чула того розбійницького глумливого свисту.

Бо ж переднівок на Кам'яному Полі...

За читальнею ліг на сінокосі в теплу траву, пере-
чікуючи, поки розійдуться люди; коли ж стихли голоси
й перестали поблимувати на пляях парубоцькі ліхтарики,
він знайшов понад Білим потоком свою стежку, радіючи,
що ніхто тепер на ній не зустрінеться й не наздожене,
не зачне надокучати похвалами або ж навпаки — глуза-
ми; ішов оглушений єпископським листом і глузливым
посвистом, ноги самі звично намацували стежку; і саме
тут, на цій стежці понад Білим потоком, запахло йому
яблуком пізнання, яке він сьогодні ще одне зірвав: учаться
до старості... Хто ж узагалі знає, скільки облук треба
зірвати і з'їсти? Гейці добре казати щоб обирав чесну
зброю, а де зброя чесна, а де крива, нечесна?

Яків був повен самим собою, своїм розпачем, нічю,
гірким яблуком, тому спершу й не второпав, чому це
хтось невидимий, схований за темрявою і за прибережними
скелями, спитав:

— Це ти, Розлуче?

Голос був благаючий, як у ярмаркових старців, а го-
ловне — знайомий, і Яків, не роздумуючи, відповів: «Так,
це я»; він іще хотів крикнути, щоб мудрагелики різні
дали йому спокій, та не встиг вимовити й півслова, як мимо
правого вуха щось свиснуло, він не відразу й здогадався,
яка це нічна птаха шугає чоловікові просто в лице. Потому
почув постріл. Яків упав на каміння разом із пострілом,
зробив це цілком механічно, падаючи на каміння, він ще
не думав про постріл, а продовжував упізнавати голос; аж
посміхнувся, глузуючи з недотепної догадки, що голос
належить Йосипу Параньчиному Чоловікові, лише він
так плаксиво розтягує слова... розтягує — це правда, але
з тихим і боязливым Йосипом не в'яжуться оці нічні
жарти.

Яків, що лежав на камінні над Білим потоком, спер-
шу був більш здивований, ніж наляканий: «Невже це
хтось стріляв таки в мене?» Ляк наливався у нього по-
ступово. «Якщо хтось стрілив один раз, то може стрілити
й другий, у карабіні є ще чотири кулі, мусиш, отже,
лежати мертвим, берег тут високий, і на тлі неба той,
що лежить у засідці, може запримітити найменший рух,
він, не дурним будучи, тому й вибрав це місце... Тут
стежка виводить чоловіка на пагорб, як на Голгофу, цілься
у нього просто в серце; той, що у засідці, лежить десь близько,
і хай він тішиться, що вцілів у мене з першої кулі, це його
задовольнить, і він забереється геть. Коли б то... А якщо

не забереться, якщо забagne пересвідчитися, що недурно стрілив? То що?»

Яків лежав на тлі неба, як на тлі яснішої од ночі стіни, й, напевно, його розпластану постать пильнував, як пес, невидимий карабін; він лежав і згадував нинішню виставу, фальшивий терновий вінок, свій шлях на несправжню, з дощок збиту Голгофу — і беззвучний сміх трусив ним, як падучка: «Стріляють у Христа... стріляють у Христа... стріляють у Христа!!!» Потім заспокоївся, кажучи самому собі: «Не тішся, братчику солоденький, не в Христа стріляють, а в тебе. Хотів би тільки довідатися, хто б це міг бути, кому я перейшов дорогу з порожніми коновками? Ворогів нібито не маю».

Ворогів явних не міг пригадати... а проте ворог причайвся поряд, сховавшись у темряві; котилися-перекочувалися довгі хвилини, що через свою безконечність і непевність теж ставали для Якова ворогами; по-ворожому зорила на нього й сама ніч. Якову нестерпно було лежати на камені, його аж кортіло крикнути: «Гей, ти, вороже у ворожій пітьмі, гей ти, кальвіне, збую, злодію, козолупе, а явись-но зі своєї ночі, зі своєї засідки, покажися, бо нема сили далі чекати!»

І хто знає, чи й справді велике було в Якова бажання крикнути, що його бажання аж почув ворог, а чи просто ворогові урвався терпець і він увірував у несхибність свого пострілу, але досить того, що ворог дав про себе знати. Внизу кроків за двадцять від себе Яків спочатку почув покашлювання, а далі невідомий притишеним голосом знову покликав його по імені. Розлуч не відізвався і не ворушився, він удавав мертвого, а ворог тим часом незграбно і тяжко виповзав на гребінь стежки. Зрідка він зупинявся, наслуховував і знову неголосно кликав Якова. Тепер Розлуч у миг ока міг скотитися зі стежки й притаїтися за камінням внизу над потоком, не боячись, що ворог його підстрелить. Ще кілька хвилин назад він таки був готовий до втечі, й, мабуть, утік би Яків Розлуч, так і не дізнавшись, хто стріляв у нього, коли б стрілець не кихнув та знову не покликав його по імені.

Ворог нарешті вибрався на стежку. Був невисокий на зріст, літами вже немолодий, бо надривно дихав; і полохливим був його ворог, бо наближався до Розлуча боязливо, боком; він, мабуть, до смерті боявся розпластаного й нерухомого Якова; він уже не вівголоса, а пошепки вистогнував: «Якове! Якове!», — і Розлучеві — він не вірів

власним вухам — здавалося, що у крикливому тому шепоті чувся здавлений плач.

Яків лютував: «Стріляєш, курва твоя мама, в лице, цілишся у серце, в груди, а потім плачеш?» Яків не вірив у ворожий плач, був упевнений, що в ньому самому плаче людяність. Він зціпив зуби, у роті відчував солоний присмак крові й злості — і мовчки кликав д'собі ворога: «Ну, йди сміливіше... Ну, йди швидше!» Це була небезпечна гра з вогнем. Ворог, напевно, обома ручищами стискав свій карабін і кожної миті міг вистрілити. Про це Яків пам'ятав, а все ж волав його до себе, ледве ворущачи губами: «Ну, ближче підступи, братчику солоденький, ну, ближче, прошу тя! Мене ж не маєш чого боятися, я мертвий, ти мене вбив. Вистрілив — і вбив. Ось на — переконайся сам».

Ворог таки підступив упритул; він обережно тицьнув дулом карабіна в бік, бідкаючись і примовляючи: «Та куди ж я тебе, Яківчику, вцілів?» Розлуч мало не скрикнув, був це таки насправді голос Йосипа Параньчиного Чоловіка, і це відкриття паралізувало Якова, він заледве не пропустив зручного менту, коли Йосип нагнувся до його грудей, щоб послухати, чи б'ється серце.

Ні, не міг пропустити цієї миті молодий Розлуч; однієї секунди вистачило для того, щоб вибити з руки карабін і водночас ударом ноги звалити Йосипа горілиць на стежку, а вже другої миті молодий Розлуч стояв з карабіном, власне, з коротким обтинком над повойованим ворогом.

Гей, а таки ворогом?

Поки Яків лежав на кам'яній стежці, чуючи на зубах присмак крові і палаючи від люті, то уявно виламував і відбирав у ворога цей обтинок австрійського карабіна й потому без вагання розряджав у нього всі чотири набої, а ось тепер уявне стало реальним, а палець чомусь не шукає курка, злість минулася, як літня злива. Ще коли б це був справжній ворог... а то ж це Йосип Параньчин Чоловік лежить і покірливо жде заслуженої кари.

— Як то сталося, вуйку, що ви якраз у мене стріляли? — мало не кричав Яків. Терпко було йому на душі і гірко. Видавалось, що начебто його зрадив хтось близький і дорогий.

Йосип Параньчин Чоловік не відзивався, він лежав обличчям униз, руками накривши голову. Чи ждав пострілу в потилицю, чи не хотів чути Розлучевих слів?

— Я вас питаю, як це сталося? Чому ви... чому не хтось десятий, або ж сотий?!

Яків розпалював у собі гнів на цього тихого, покірливого батькового робітника, на цього безсловесного помітайла у власної дружини, на цього чоловіка загалом доброго й роботящого. Правду кажучи, свого часу Яків трохи зневажав Йосипа за те, що мав надто гнучкий хребет і ніколи не дозволяв собі бодай криво подивитися на газду, а щоб словом оборонитися — і мови не могло бути. Тільки один раз, по смерті Кліма Розлуча, Йосип Параньчин Чоловік спробував глузливо хихикнути, але недовірливе й презирливе його хихикання ураз обірвалося, коли Яків сказав, що дарує йому молочну корову. Замість бідацького вікового презирства і лютої зневаги до племені Королів він раптом схлипнув, ухопив Якову руку й цмокав її, і слинив її, і обкапував гарячими, мов віск, сльозами.

Ох, як він тоді, не повіривши до кінця у Розлучеву щедрість, злякався, що нашкодив своїм дурним сміхом і тепер обіцяної корови Яків не дасть.

І ось сумирний цей чоловічок послав у нього кулю. Що керувало ним... яка нечиста сила нашептала йому «убий»? Віковичний бідацький гнів? Чи мала б це бути помста за тяжку роботу в королівській гражді? Образила його ота... молочна корова? Яків нанизував одне запитання на друге, однак жодна відповідь не була спроможна пояснити: хто тицьнув Йосипові в руки обтинок і наказав: «Убий!»

Мусила таки існувати якась темна сила, яка ним керувала... сила існувала якщо не в Йосипові, то поза ним. У селі було відомо, що в околиці нема стрільця понад Йосипа Параньчиного Чоловіка. Взимі, бувало, коли до пана відставного уланського підполковника Тадеуша Курмановського в його замок-віллу над Білим потоком з'їжджалося на полювання панство з Варшави і Кракова, то підполковник обов'язково посилав за Йосипом. Передавав: «Потребуємо вашої помочі, містжу». І Розлучів робітник відпрошувався у газди на панське полювання, там ставав «містжом», майстром пострілу. Аякже, панам забава, а чоловікові злотий який перепаде і м'яса дичини насолить — поміч родині немала.

Вірлине око мав Йосип Параньчин Чоловік.

«Продавав він свою зіркість графові Курмановському, міг продатися й іншим», — майнуло в голові. Замість жаданої злості серце виповнювалось огидою. «Найманий

убивця... Я знав, що люди падають низько... Але щоб аж так упасти?! Аж так, світе, низько?» Яків Розлуч каменів на кам'яній стежці з обтинком у руках, унизу в темряві вирував Білий потік; Яків Розлуч стояв з карабіном перед чорним, нищим, вируючим світом і вперше, відколи вмер його батько, засумнівався, чи можна добротою світ переінакшити. «У цей жорстокий світ, як вовкові в пашеку, хіба що можна й треба стрілити».

Мовби й не він закликав зі сцени словами Христа: «Любіться!»

— Встаньте! — раптом крикнув Яків на Йосипа Параньчиного Чоловіка. — Встаньте! І ведіть, холера би вас узjala, до того, хто купив у вас мою смерть.

Йосип не рушив з місця. Просився:

— Убий мене, Якове, тут... у магазині є штири набойі, всіма штирма в мене стріль. Я тебе одним не вцілив, око маю гейби позичене в беркута, а в пітьмі ось не вцілив, на твоє щастя. Я не звик обтинком без мушки стріляти. А тобі й без мушки можна, ти впритул... щоб я не мучився. Ти ж бо, Якове, добрий...

«Я єсьм любов» — казав Христос на сцені. А тут... обтинок.

Яків ухопив газду за комір, посторцував на ноги й торкнувся обрізаною цівкою його хребта.

— Ну, доста! Ведіть-но до купця, що смерті купує.

Це було, може, зайве, він і без цього здогадався, хто був цим купцем, не потребував, отже, очної ставки, а все ж вони перебрели потік і поволі, натрапивши на плай, пішли вгору.

Йшли довго... йшли через усю ніч.

Ніч поступово світліла. В лісі на крутому плаї Йосип Параньчин Чоловік міг утекти, досить було скочити вбік — і вже дерева, кущі, скелі сховали б його від кулі, та й ще хто знає, чи Яків стрілив би йому вслід; Йосип про втечу й не думав, тільки час від часу зупинявся, повертаючи до Якова обличчя; тепер, коли надворі посвітліло, на цьому маленькому, як кулачок, обличчі у глибоких зморшках Яків бачив чорноту пережитого, а в очах — тупу безнадію.

— Убий мене тут, Якове, та й буде по всьому. Найніхто того не вивідає ніколи, що сталося між нами... і най мої діти дедьову ганьбу не понесуть зі собою у світи. Убий, га?

Яків Розлуч мовчки брав Йосипа за плече й штовхав уперед. Якова, може, цікавила причина оцього потопу сірого, оцього рабського примирення з долею, бо ж

коли Йосипові тицьнули обтинок з п'ятьма набоями й коли він ліг у засідку над Білим потоком, то, напевно, мав інший настрій. Знав, на що йшов і за що йому платять. А тепер що? Вразила його невдача? Мучиться, що зрадило його око... що зрадила його ніч... що схибла рука? А чи напало на нього каяття? Бо як це так... гей, як це так: стріляти за плату в чоловіка, який не жадав тобі зла... То як вистрілити не з ворожості? Коли б із-за ворожості, з ненависті, то ще сяк-так можна постріл пояснити... Можна пояснити також, якби зводив давні порахунки між родами. А просто так... за плату?

Ранок застав їх на верхах біля осідка Лукина Розлуча. Всередині гражди, як у вулику, вже кипіло життя, але браму поки що не відчиняли. Яків кованим прикладом карабіна тричі вдарив по хвіртці й метнувся за стовбур смереки, що росла біля паркана. Йосипа залишив самого. З кованих ударів, як із відьомського закляття, вродився Лукин Розлуч. Він мовби ночував під хвірткою і ждав цих кованих ударів, як благовісту. Був уже вмитий, підголений, волосся змастив маслом.

Метнувся радісно до Йосипа Параньчиного Чоловіка:

— Ну то що, по всьому? — І плеснув його по плечу. — Ха-ха, зробив, що належалося?

Старий не помічав, що Йосип гнувся перед ним у три погібелі й западав у землю по коліна. А Яків тим часом вигулькнув із-за дерева й крикнув:

— Але де, стрію, не зробив він, що просили-сте. Нічка нині випала темна, ваша куля з вашого обтинка мене минула... свиснула біля вуха й полетіла собі далі. А чи, може, заперечите, відіб'єтесь, що не ваша це куля, га?

Яків тримав обтинок напоготові, обрізане дуло цілилося старому Королю просто в очі, і старий полотнів від страху; тепер Яків страхові цьому не вірив і не повірив би, мабуть, у Лукинову смерть. Королі, як упирі: продир'яв їм одне серце, у них є друге, запасне, ще жорстокіше. Бо тієї ж, мабуть, пам'ятної неділі, коли Яків наполошив старого наглою смертю від копита білого коня... того ж таки вечора Король удома перед образами на євангелії покропив йорданською святою водою п'ять набояв:

«Во ім'я отця, і сина, і святого духа... Йому, братаничу моєму Яківчику, однієї кульки доста, але запас їсти не просить».

Лукин Розлуч довго не міг отямитись, не міг оговтатись від несподіванки, шукав виходу. Врешті відрубав відкрито:

— Чого ж би то ми, Королі, відбивалися та цуралися від того, що нами було загадано... якими ж ми були б Королями? Куля, братаничу красний та любий, на правду була призначена для тебе.— І вишкірив дрібні зуби, сміючись у вічі.— Хотів-ем, Яківчику, спробувати, чи скосить вона самого Ісуса Христа зі сцени. А не вийшло за першим разом, то...

— То буде другий?

— І другий, і третій, і четвертий. Поки не здохнеш, як пес. Крім кулі, існує ще гостра бартка, виклепаний ніж, камінь, дерево в лісі, хвиля у Черемоші. Сімдесят сім причин смерті чатує на чоловіка.

— Хіба ходжу по вашій землі?

— Проти роду йдеш і проти закону. Цього доста, щоб умерти. Я тебе попереджав... я тобі все сказав ще тієї неділі, коли був у тебе. Хіба ти не зрозумів... і сьогодні прийшов за ясністю?

Яків кивнув головою. Справді, він привів Йосипа Параньчиного Чоловіка сюди, до дубової хвіртки, не лише для того, щоб сказати: «Дивіться-но, стрію дорогий, я впіймав вас за руку», хоч і для цього теж привів сюди Йосипа. А ще для того, щоб покаятися перед самим собою. Дурень ти, Якове, квадратний: як можна було забути, що криве дерево в лісі вирубують на дрова? Ну, як можна було сподіватися, що Королі вибачать тобі поганий приклад? Хай би ти дедикові статки пропив до гроша, хай з дурної голови записав би майно на церкву, на читальню також... І на читальню також — бо й з читальні вигоду мають Королі, але борони тебе боже комусь дати... роздати, подарувати бідному ниточку, пір'їнку, гудзик. Хіба не про це говорив тієї неділі стрій Лукин? Невже ти забув, Якове, злегковажив вікопомну мудрість, що пір'їнка до пір'їнки — перина, нитка до нитки — сувій полотна, а все це разом узяте — скарб, на скарбі, на багатстві світ тримається. Як ти, Якове, міг про це забути, лицедіючи на сценах і заробляючи похвальний лист від владики Григорія... і лицедіючи в житті?

— Ви вгадали, стрію,— сказав Яків,— я тут для ясності. І для того також, щоб вам сказати: нині теж на постерунок не побіжу, але приятелів своїх попереджу про ваш вирок наді мною... А в Королів кривця теж червона... і в Королів гражди сухі — горітимуть добре.

Лукин Розлуч стояв, розчепіривши широко ноги, ковтав суху слину, як каміння, і сумнівався:

— Ая, бреши більше. Є у тебе, чуєш, приятелі-цімборики, як у свині роги... як цей,— показав на Йосипа Параньчиного Чоловіка.— Я пообіцяв йому за тебе морг лісу на Буковій горі. Ти йому корову молочну дав для дітей задурно, з доброго дива, з доброчинства, з чоловіколюбія, і він, певно, руки тобі слинив із вдячності. А я йому за тебе морг бучини пообіцяв, і дам, бігме, дам, дарма, що він не вцілив. Він у мене той морг заслужив. Я його навмисне вибрав, щоб стрілив у тебе... і не тільки тому, що око в нього, як у беркута, а для того, щоб іще раз пересвідчитися: світ і люди на ньому продажні, як дівки в бистричанських борделях, нема, отже, Королям гріха за те, що нібито в горах не по правді панують. Отак, Яківчику...

Яків уже не слухав; Яків утікав від стрія Лукина — і була це справжня втеча, бо якщо по правді, то Йосип таки вбив Якова Розлуча коли не кулею, то зрадою... І світ йому почорнів; у тому світі Йосип доганяв Якова... доганяв Йосип і волав на всі гори:

— Бігме, не візьму ні морга бучини, ні півморга, ні бервенця, хай усе западеться. Вір мені, Якове!

Яків шугнув в ізвор, упав поміж скелями, а лемент Йосипів, як колесо, покотився далі.

Потім судив себе:

— Маю я таки, бігме, маю виправдання перед самим собою і перед білим світом, що тоді я лежав розчавлений колесом... колесом, чи лементом, чи кулею Йосиповою; я ще маю виправдання: єпископський лист, як глум, упав на голову...

Я можу оборонятися перед собою своїми болями і сумнівами: я навкруг оборонений, обгороджений, обступлений, оточений, а насправді стою перед самим собою голий і беззбройний; я стою, а вони Смеречука б'ють.

Мене це не рятує, що я тоді не був у читальні, де «срібні газди» з Петром Качуриком зібрали з дозволу староства «вечірок», який називався «Як добитися селянинові кращого життя?»; «срібні газди» привезли з Косовача якогось панка з товариства «Сільський господар», приїхали також фіакрами панки з «Народної торгівлі» та «Маслосоюзу», і всі як один повчали газдів і газдинь, як на світі жити й біди не знати.

Один те радив, другий — це, третій щось інше торочив. Мудрагелики були.

Люди з Садової Поляни слухали їх, кивали головами (говорить собі, паниченьки, вам за це гроші платять) й думали про завтрашній понеділок, і так, може, мудрий «вечірок» скінчився б, коли б Василь Великий Смеречук не встав із лави та не промовив би, що паниченьки тут у вишиванках, аби здорові були, нам раду радили, як розбагатіти... А як, людоньки, розбагатієш, коли на землі сидиш, де камінь на камені, і лише зрідка поміж каменем — стебло й колосок?.. А понад Кам'яним Полем, і над колоском, і над тобою один із другим Королі з Верхів, Йосько Срулишин із корчми, здикутори податкові з Косовача, отець парох із нашими похоронами й хрестинами. То як, питаюся вас, гречні газди, й вас, паниченьки гойні, нам жити, коли чоловікові шию гнуть униз та гнуть? Треба, чуєте, випрамитися, як за Збручем...

Василь Великий знав, на що йшов і на що наражався. Видно, допекла йому балаканина — і чоловік сказав, що повинен був сказати. А тут хтось подув на лампу, а хтось із «срібних газдів», із молодиків читальняних, у п'яті гойкнув:

— А бий запроданця, що нас у комунію обертає!

— А бий!

У моїй читальні били гончаря Василя Смеречука; били люто, толочилися по ньому постоломи, рахували ребра і зуби.

— А бий!

Били за те, що був комуністом.

Я спершу, коли почув про бійку, не повірив, не може такого бути, щоб мордували чоловіка, чуєте, в моїй читальні, яку я пожертвував селові нібито для просвіти, для книжки і добра...

Мусив однак повірити.

Вранці два поліціанти провадили Василя Смеречука, скованого ланцюжками, із дому до уряду гмінного. Синій увесь, запухлий, гончар ледве волочив ноги. Я чипів на обочині дороги, червонів і білів, він глипнув на мене, сказав:

— Отак воно, Якове, діється. Ти кажеш, що в «Просвіті» книжки? Видно, не тоті книжки читають у читальні «срібні газди». Де ж там теє світло, коли й лампи гасять, щоб зручніше бити? Де ж твоє голгофське терпіння до ближнього, га? Ти міркував над цим, Якове?

Поліціант наказував йому не розмовляти.

Я — ні пари з уст. Що мав йому відповісти?

...Смеречука провадили попри мене два поліціанти, а він усе оглядався та оглядався. І я не міг втекти від його погляду...

Кожний день виповнений таїною.

Вранці, коли я дописував епізод про втечу молодого Якова Розлуча з-під гражди свого стрия Лукина, на порозі мого сільського дому без стуку й без попередження явився Нанашко Яків.

— Ну, доста псувати папір,— сказав.— Головиха Юстина, аби була здорова, дала нам двох осідланих коней на цілий день. Коні як змії... Поїздимо Кам'яним Полем, селом, верхами. Згода? Хто, Юрашку, знає, коли ще така нагода випаде? Осінь-бо...

Нанашко Яків, очевидно, думав про свою пізню осінь, начебто віщуючи самому собі, що це буде остання його мандрівка в сідлі, і я не мав права відмовлятися стати йому до компанії.

Коні стояли наготові під брамою. Були це зовсім не «змії», а непоказні «гуцулики», флегматичні, аж мовби сонні, але витривалі й роботящі, про яких у наших горах кажуть, що для них нема занадто крутої крутизни й завузької стежки. Запах кінського поту й сидельної шкіри повернув мене на мить у дитинство, в татові обійми, що теж вічно пахли кінсьми та шкіряною упряжкою. Правду кажучи, я давно не сидів у сідлі і, хоч передбачав, що ввечері не зможу ступити ні кроку, поспішно встромив ногу в стремено. Нанашко Яків поблажливо усміхався з моєї поспішності, він ніби наперед знав, що надвечір привезу додому дві-три тайни, підглянуті й прочитані в сьогоднішньому дні, й із-за цього, їй-бо, варто сідати у тверде сідло.

Перша тайна стосувалася самого дня. Я, звівшись на стременах, вдивлявся у день, як у людське обличчя, пригадував і ніяк не міг пригадати, де й коли бачив щось схоже... щось близьке... щось подібне. Аж потім, коли ми з Нанашком Яковом гарцювали в садах на Кам'яному Полі, пригадалося, що якимось у Львові в цеху гутного скла на керамічній фабриці мені пощастило спостерігати, як майстер робив великий скляний жбан; він увесь, той жбан, світився голубою прозорістю, низом він був димчастий, білявий, а на лінії випуклих боків голубизна поступово розмивалася, переходила спершу в оранжевий, далі у червоний колір; червоні плями аж кричали болем,

і тому мимохить баглося притулити жбан до себе, погрітися самому біля нього й погасити його біль.

Наш сільський день був схожий на цей прозорий львівський жбан: низько білів він туманами й сивими пасмами бабиного літа, а вище — весь палахкотів червінню осінніх садів і букових лісів на схилах гір. Можна було дивуватися, як це ми по кришталевому дні їхали кіньми й ніде його не покололи і навіть не надщербили.

Друге відкриття стосувалося самого Нанашка Якова. Чи то в нього викрали, коли спав у своїй пропахченій яблуками старій хаті, а чи випадково згубив звичну веселість і десь вона закотилася в густе зело, але коли ми їхали селом і кожний зустрічний або знімав перед Нанашком Яковом шапку, або ж заговорював, а чи просто привітно всміхався, то старий не відповідав ні кивком голови, ні не обмовився словом. З висоти сідла споглядав на людей і на світ відчужено, власне, він дивився у себе, у свої глибини. Краєни стискали плечима, впізнавали й не впізнавали Нанашка Якова: він це чи не він? До Нанашка Якова, до його замислених глибин, очевидно, залітали, як ластівки у криницю, людські слова й погляди, бо, коли ми вїхали в сад, він ластівки людські на долоню висипав. Сказав:

— Чув, якої балакають? Дивина їм, що я — смутний. А чо' веселитися, якщо я подібний на того газду, в якого цигани вкрали вороних коней і нема йому на чому молоді роки наздоганяти. Так-то, Юрашку-братчику.

Я пробував розрадити старого:

— Ет, нема причини для журби: хіба вас щось заболіло... хіба щось сталося наравду?

— А що могло великого статися? Відлітають мої птахи у вирій — і по всьому. Ти не видиш, як вони відлітають, сини мої не видять, люди теж не запримічають. Це, щоб знав, лише мені дано бачити. Я дивлюся... я таким, Юрашку, чуюся безсилим... нічим не можу противитися птахам. Вони, як зозулі з австріяцьких дзигариків, до секунди знають свій час. Тільки крилами змахують.

Наші коні тупали поруч; ми вздовж і впоперек обїздили сади, підіймалися на сінокосні ґруники й тирлували кукурудзища — і я, мабуть, аж опинившись на Веснярці, зрозумів, що сьогодні ми не просто проїхалися Кам'яним Полем, щоб подихати запахом ватр, розкладених пастухами, і прив'ялим, ошпареним першими приморозками зелом, а було це прощання Нанашка Якова

з осінню. Адже не знайдеш у Садовій Полянці та в стороських селах такого мудреця, який би вмів порахувати: ось стільки-то птахів Якову Розлучу було відпущено, ось стільки їх полетіло у вирій, стільки-то лишилося — вистачить до наступної осені; такого мудреця не було в усіх горах, а Нанашко Яків не мав надії ні на одну зайву птаху, бо біля Криниці Без Дна, де ми напували коней, дивлячись на зарості терну, що на колишньому монастирському дворіщі, й напругу журився:

— Ох, Юрашку мій, Юрашку, а хто ж то після мене заходиться поновляти дашок над Криницею? А хто при потребі замінить колесо й корбу? Хтось мусить знайтися, правда? Хтось? Хтось, чуєш, по смерті хоче стати тополею, хтось явором, дубчаком або калиною, як у казках... А я був би задоволений, коли б знову виріс на Кам'яному Полі бодай терном...

Чи я повинен був кепкувати з його фантазій? Мав я відповісти, що згідно нового п'ятирічного плану колгоспу в наступному році передбачається знести монастирські румовища, викорчувати терен — і ще на десять гектарів розшириться колгоспний сад? Старий Розлуч, мабуть, краще від мене знає про колгоспні плани, правління не могло з ним не порадитися з цього приводу. А проте він таки хотів стати терном, щоб жити й рости на Кам'яному Полі.

— Ет,— сказав я,— облішмо цю тему.

А він правив своє далі:

— Почекай. У співанках про терен нічого доброго не співається... з терну колиску не вирізьбиш, платву на нову хату не зріжеш і деревище не витешеш. Корч... він хіба що придатний на вогонь... полум'я з нього жарке, а попіл білий, як сіль. Усе це я, Юрашку, знаю. Але коли доживеш до моїх літ і всі твої птахи порозлітаються, то не те що терном, а бадилінкою, ситняком, падиволосом, рум'янком будеш згодний вихитуватися на вітрі... та щоб тільки на білому світі, на Кам'яному Полі.— Він відвернувся і пішов до коня, потім хвацько скочив у сідло і з місця рушив галопом. Я не кинувся наздоганяти... я чомусь уявив, що нас розділяє прірва його роздумів перед смертю... І хто міг тую прірву перескочити конем?

Поверталися додому іншою дорогою — Верхнім плаєм; плай, мов підхмелений лісоруб, кружляв Веснярським хребтом поміж смереками, а коли дерева порідали — стрімко побіг униз, і коні аж присідали на задні ноги.

Правду кажучи, я рідко ходив Верхнім плаєм, навіть у дитинстві, коли вибиралися з приятелями по гриби, й то обминали ці місця. Була на це причина: на Верхній плаї треба було йти повз гражду Данильча Війтового Сина, а ми, дітлахи, з досвіду знали, що біля брами чигають на нас спущений з ланцюга вовчур або ж Данильчова донька Маруня — дівка вже доросла, яка залюбки ганялася за нами з палицею, як тільки-но ми появлялися біля їхніх воріт. Ми розліталися, як горобці, на всі боки й уже здалека прозивали багацьку доньку: «Маруча-онуча! Маруча-онуча!» За «онучу», мабуть, вона нас і ненавиділа. Інколи на лавці під парканом сидів сам горбатий Данильчо Війтів Син; він здалека пильно приглядався до нас, Данильчові очі повзали по нашій одежі, як великі круглі хрущі. Ні живі, ні мертві ми проходили мимо, а він погрозово кивав пальцем і запитував:

— А що, йдете красти, злодії? Ой, дивіться-но мені!

То як же було не обминати Данильчову гражду? Сьогодні, однак, коли ліс закінчився, ми, хочеш не хочеш, а таки набрели на неї. Власне, осідка газдівського, як такого, давно не існувало: велику клуню, стайні, овечі обори, конюшні, свинарники, курники, оборози, а разом із ними і високий кріпкий паркан розібрали до останньої дощечки в сорок дев'ятому, коли організували колгосп і вибудували з старого матеріалу нові ферми. Останній господар Війтового гнізда — Михась Зарудь, що перед німецько-польською війною полакомився на Маруню і на її багатство, разом із жінкою поїхав до Сибіру. З усього осідку вціліла на пагорбі одна-єдина хата — довга вузька будівля з двома великими світлицями, сіньми, коморою і ганком. Тогочасний сільвиконком і правління колгоспу вирішили зберегти Війтову хату для житла вчителям або ж спеціалістам сільського господарства. Але це так тільки говорилося, що «для житла», насправді ж дошки з вікон не збивали протягом років. Сільські вуйки божилися, що в хаті ночами товчеться і виє в комині, як вовк, повішеник Данильчо.

Наприкінці п'ятдесятих років хата ожила: додому повернулася Маруня. Блукала вона навколо хати сама, як неприкаяна. Дітей у неї не було, а Михась Зарудь чи вмер, чи покинув багацьку доньку — ніхто цього в селі не знав та й знати не хотів, окрім хіба мене. Я збирався, якщо випаде нагода, порозмовляти з Марунею, бо історія Кам'яного Поля, як мені здавалося, виглядала б непов-

ною без історії про те, як перевівся, висох на батіг ба-
гацький корінь Данилюків.

Нагода сьогодні випала якнайкраща, Маруня мовби
ждала мене на подвір'ї, опершись на вориння. Була в за-
смальцьованій фуфайці, у кирзових чоботях, і тільки вили-
няла тернова хустина на голові нагадувала про те, що
в цієї жінки були колись повні комори та обороги. Хоч
роки розмалювали її лице зморшками і плямами, вона
все ж залишалась схожою на ту давню цибату й плоску
дівку, яка з палицею бігала за нами, сільськими дітлахами.
І в мене чомусь відпала охота з нею розмовляти, та й
про що? Смерть її батька Данильча, нам відома, три її
брати — Корнило, Омелян і Мирон — були бандерівськими
верховодами й пощезали з лиця землі разом із своїм
«військом», ніхто й не знає, де вони закопані. А може,
земля й не прийняла їхні кістки, особливо Миронові?
Без псевда, відкрито й зухвало гасав він у сорок п'ятому
й сорок шостому зі своєю «повстанчою сотнею» по горах —
і бракло, мабуть, йому лише куль, щоб усі гори залити
братньою кров'ю, а мав за плечима три курси Краківського
університету. Гуманітарій був, філософ.

То про що я мав з Марунею розмовляти?

Вона процідила крізь зуби звичне «славайсу», ми кив-
нули головами й протупотіли мимо. Аж ген-ген, коли
від'їхали далі, я оглянувся. Маруня стояла на тому самому
місці... стояла жінка в фуфайці на тлі довгої хати, вже
побіленої, з синіми віконницями, з підведеною сажею ви-
сокою призьбою й лаганим череп'яним дахом; Маруня
стояла на тлі хати, а хата боком сперлася на високу
й грубезну — чотири гази не обіймуть стовбур — грушу;
груша була суха, чорна, мовби теж пофарбована сажею.
Могутні два конарища стирчали високо в небі, як дві
піднесені руки, й на них не тремтіло й не лопотіло жодного
листочка. Все тут на дворіщі колишнього осідка Даниль-
ча Війтового Сина було висохле, мертво, окрім хіба
кропиви, що темно зеленіла попід воринням.

Нанашко Яків і собі оглянувся на цю мертву пустку,
що теж його вразила.

— А ти як гадав, Данильчо? — чомусь згадав він гос-
подаря гражди.— Яка то сила мусила бути в тих громів
молодих, які вцілили в грушу й досягли глибоких її ко-
ренів... досягли й спалили.

І Нанашко Яків розсміявся.

Перший раз сьогоднішньої днини.

«...Коли мене відпровадили на пенсію і Головиха Юстина зняла з моїх плечей відповідальність за колгоспний сад, то кілька днів чоловік ходив без тягаря, як замогилений. Ось тоді, беручи, як тепер кажуть, приклад із міських пенсіонерів, я почав складати в голові книжку... Мала б це бути, Юрашку, не книжка спогадів Якова Розлуча, а правдива історія сільських родів від давнини до наших днів, усіх цих Розлучів-Королів, Духовичів, Смеречуків, Івасюківських, Данилюків, Опришків, які — хто бідно, а хто багато, хто чесно, а хто криво — сиділи на Кам'яному Полі. Я навіть почав було для пам'яті дещо записувати в грубий зошит, але потому писання те занехаяв, бо моє пенсіювання задля людського ока лише називалося пенсією, я не міг жити легко, без тягаря, на мене, як і раніше, ждав колгоспний сад, ждала пасіка, мої яблуні і груші, моє вино. І де той, чуєш, у чоловіка час на красне писання?

Та коли б, Юрашку, я писав про діяння родів на Кам'яному Полі, то почав би не із багачів Данилюків, яким дідько дітей виколисував і маєтки множив, і навіть не із робітних Смеречуків, які знали всі роботи на світі, усі роботи перепробували й переробили, а багатства не нажили. А почав би, як це належить, з самого початку — з роду Опришків. Переказують, що корінь їхній — прапрадід Омелян Опришко прийшов на Кам'яне Поле першим: ще не було тут ні графів Курмановських, ані монастиря з його ченцями, що вміли плекати плодові дерева, ані, звісна річ, ще й не пахло ніякими Данилюками, з яких потому австрійські цісарі наставляли на наші голови вийтів.

Омелян Опришко не привіз із собою ні плуга, ні заступа, яким скородив би Кам'яне Поле і засівав би його житом; не привіз він також ні сокири теслярської, ні шила шевського, ні начиння ковальського. Зате привів він вороного коня... на вороному коні їхала молода жона, а за чересом мав він ясну зброю; із молодого жоною Опришко дітей плодив, а сивого коня кожної весни, як зазеленіють гори, сідлав сідельцем, підіймався на Веснярку, тут скликав з усієї околиці красних легінів, і їхали вони шляхту воювати.

У Садовій Полянці, де по сей день люди люблять розповідати й слухати про тайни закопаних і заворожених

скарбів, ніхто, чуєш, і ніколи не оповідав про здобуті Опришком у наскоках на дідичівські дворища червоні дукачі й білі таяри. З цього видно, що наші Опришки скарбів не закопували й не заклинали, найбільшим їхнім скарбом була людська любов і чесна слава оборонця проти панського батога. Дотепер повідають, що в гражді Опришка, яка стояла на тому самому місці під Весняркою, де й тепер замешкують наші сільські Опришки, цілу зиму не зачинялися ворота: люди з усіх-усюдів сунули й сунули до Опришка, як хмари, несли йому болі, скарги, плачі, сльози; ще кажуть, що найменшу людську сльозинку він записував у книжку табулярну, при цьому примовляючи: «Якщо я — Опришко, то святий мій обов'язок дбати, щоб жодна сльоза не впала на землю невідомщеною. Амінь».

Омеляна Опришка шляхта стратила в Соленій Бані: розрубала біле тіло на дванадцять кавалків і на дванадцять роздоріжжях на фігурах порозвішували на пострах людям.

Вороний кінь, ясна зброя і грубезна книжка з людськими жалями перейшла у спадок Омелянному синові — Юрі; Юра Опришко теж щовесни в золоту сурму сурмив і скликав хлопців відвойовувати в панів волю й мститися за людські кривди.

Юру стяв кат у Бистричанах на риночку.

Тоді дідову зброю успадкував онук Опришків — Роман; і знову, як і сто років тому, молода жона подавала мужеві ясну зброю, і знову молода жона щовесни брала вороного коня за вуздечку й провадила до воріт — їхав молоденький Романко шляхту воювати. Все мовби діялося так само, як і сто років тому; не знайдеш у грубезній книжці чистого клаптика, де б можна було вписати людські болі, там кривда лягала на кривду, грабунок на грабунок, сльоза капала на сльозу; так само, як колись, не губили опришківські коні підків, а красні молодці — відваги. Та, крім біди давньої, на білому світі появилася нова: у селах поросли пір'ячком деякі гуцульські роди, на Кам'яному Полі, у куті, що тепер зветься Монастирським, звили гніздо отці василіани, а понад Білим потоком збудували замок графи Курмановські.

Біда на біду, рана на рану, а сльоза на сльозу...

На Романа Опришка полювали багацькі роди, бо він їм теж був ворогом, проте отруїли його побожні й тихі отці василіани, які вміли плекати сад, як дитину, вміли витримувати у винницях яблучне вино, а в зелених суліях —

смертельну трутизну, а вже гайдуки графа Курмановського пощербили ясну опришківську зброю і потоптали її на друзки, грубезну ж книжку з людськими жалями кинули у вогонь.

Тиша, як кропива, зійшла на опришківському дворіщі: не вдарить кінь копитом, не зблисне крицею бартка, не заграє золота сурма.

Гай-гай, заросло дворище сон-травою...

Така, Юрашку, неписана хроніка роду Опришків, почута мною від старих людей; цю хроніку гори пам'ятають і будуть пам'ятати довіку. Бо то повість про Опришків.

У новіші вже часи садовополянські Опришки нічого такого, сказати б, звияжного не рибали. Я запам'ятав двох братів Опришків: старшого Пилипа, який не повернувся з італійського фронту, та молодшого Устина; Устин був писаний легінь. На своєму віку я бачив немало гарних людей... люблю людей красних і чистих, ціле життя мені здавалося, що гарні люди, як місяці, купаються, чуєш, у прозорих водах, у м'яких ріках, і серед них — Устин Опришко. Якби він сидів не під нашою Весняркою, а десь на ярмарковому місці, як-от у Яремчі або Ворохті, куди на «свіжий люфт» зліталася панство з цілої Європи, а за ними наїжджали різні малярі та фотографи, то я певний, що Устин заробляв би грубі гроші тільки за те, що його фотографували б та малювали як «справжнього гуцульського типа». Нашу, однак, Садову Поляну літники, на щастя, обминали, якщо не рахувати наїзди відставного уланського підполковника графа Курмановського з п'яним товариством до своєї вілли над Білим потоком.

Хатчина Устина Опришка, що тулилася задньою стінкою до Веснярки, стояла на тому самому місці, де колись гарцювали під срібними сидельцями воронії коні, а молоді жони подавали своїм хоробрим чоловікам ясну зброю; за царя Панька на подвір'ї конем і зброєю навіть не пахло, тут жили лише перекази про давноминулі дні... і, чуєш, було дивно, що вони, ці передвічні перекази, вижили й не пропали, не загубилися, не зблідли й не оглухли поміж великими й малими брилами каміння; каміння там лежало різне на колір — червонясте, зелене, біле як сніг, жовтувате як віск... А ще каміння було там різне за твердістю: граніти, піщаники, вапняки. З каменю, коли голосного, а коли глухого, Устин витесував млинові й жорнові кола, надмогильні хрести й фігури, що їх вкопували на

роздоріжжях, аби там дідьки не збиралися, а перед косовицею ходив він хата від хати з бесагами, повними брусків для мантачення кіс: оте ходіння Устинове попід ворітьми приносило чоловікові певний зиск, але ж немало Устин втрачав: ходіння попід ворітьми нагадувало старцювання... старцювати в наших краях мали право сироти, вдовиці, каліки та погорільці. Устинові ж старцювати попідвіконню зі своїми брусками нібито не пасувало, бо він був Опришко, Опришкові ж належало гострити бартку, ладувати набоями рушницю і скликати золотою трубочкою охочих до зброї. В Садовій Полянї нікого, чуєш, не обходило, що часи опришківства минулися, як дим, що на Устиновій шії троє дрібних дітей та ще стара, покручена паралічем, мама, що Кам'яне Поле не могло його родину прогодувати, і він, як тоді говорилося, жив «із рук», із свого каменярства. Більшість газдів у нашому селі теж жило «з рук», це була звична справа, проте Устинове каменярство осуджувалось: можна обійтися без хрестів, без жорен, без брусків, Опришкові не пасує каменярська робота, Опришкові пасує вороний кінь, срібне сідельце та ясна зброя. У молоді мої роки, Юрашку, я теж не хвалив Устинове ремесло, я готовий був роздобути йому все, що треба для опришківства, щоб тільки він не ганьбив свого чесного роду. В мені, у моїх краяхнах із опришківством були пов'язані солодкі сни про волю, коли пан не клав ланцюгом меж, і не дивуйся вельми, Юрашку, що я у думках послав Устина Опришка в незвідані краї по волю, як по золоте яблуко. Устин, бувало, слухав мою балаканину, похитував головою і усміхався до себе, він, може, у помислах таки сурмив на Веснярці в золоту трубку, а руки тим часом робили звичне діло — обтесували млиновий камінь. І я тоді, присоромлений, забирався геть від нього; я знав, що соромно снити про волю у вигляді золотого яблука і смішно посилати по золоте яблуко Устина Опришка, якому треба годувати каменярством дрібних дітей, жінку й розбиту паралічем неню, а проте, коли, бувало, на плаї десь забачив вершника, то мимоволі уявляв, що то сидить на коні Устин з ясною зброєю.

Бо він, Юрашку, був Опришко, мав таке ім'я войовниче, саме ім'я розпалювало кров, і я нічого не міг із собою вдіяти... я теж виріс на Кам'яному Полі.

Устин Опришко тим часом начерпував силу; він, бідака, серед каміння того різного — і зеленого, і червоного, і білого, і твердого, і м'якого — зовсім і гадки не

мав, що на нього гострить зуб не хто-небудь, а сам, чуєш, крайсландвірт Сірк, який засів у Бистричанах і звідти розсилав циркуляри; у котромусь із циркулярів місцевій владі, а також поліції суворо-пресуворо наказувалося втовкмачувати в дурні голови аборигенів, що непереможне військо фюрера потребує дедалі більше хліба і ще раз хліба, а це означає: хай аборигени затягують паски на останню дірку. Тобто, гер Сірк для економії рекомендували, вчили й наказували якомога менше їсти, а ще було б краще, коли б узагалі не їсти. Тоді були позамикані всі млини, щоб аборигени, не дай боже, не спокусилися нишком молоти на борошно приховане зерно, що належалося непереможному німецькому воякові.

Ідіоти, чуєш, песиголовці, гицлі, гівноїди були всі оті сірки та інші достойники з їхніми заборонами, інструкціями, параграфами, наказами, були вони комедіянтами у свого пришелепуватого Гітлера, бо страшного окупаційного одна тисяча дев'ятсот сорок другого року під Карпатами жито заледве сягало вусиками до колін, кожен другий колосок був вутлий і м'який, як полова, а кукурудзяні качани вирости завбільшки, як дитячі пальчики. І ще Кам'яне Поле не притрусив перший сніжок, а вже на порогах хат стояв пан Голод. Люди, щоб якось зарядуватися від біди, випорожнювали скрині й пакували в бесаги фантя, прибережене з діда-прадіда, полотна, вовну, начиння столярське — і двигали, чуєш, несли свою кєрєвицю на Поділля, понад Дністер, щоб виміняти в добрих людей торбину кукурудзи або рукавчик ячменю.

Усі дороги вели на Поділля...

Звідти, з Поділля благословенного, всі дороги, стежки, колійні станції, приміські рогатки перегороджували шуцмани, яких вербували серед різних скурвих синів; шуцмани любо-мило пороли багнетами мішки, торбини, вузлики, рукавці й висипали збіжжя у пил, у болото, в пісок, у сніг, під ноги; знуцанням цим показовим доводили людей до розпуки, і дехто витерплював мовчки, сивіючи, а інший без пам'яті шукав адамового яблука на шиї пана шуцмана — і, не знайшовши, падав, прошитий автоматом.

Коли ж чоловікові, приміром, щастило обійти шуцманів під Соляною Банею десятою дорогою, то на підступах до Гуцульського чатували на нього паниченьки з поліції, які так само любо-мило пороли багнетами торбини, рукавці, вивертали кишені; дехто й тут не витримував і зціплював кулаки, стер би поліціянєта на порох, але поліціянєт

мав карабін, і чоловік, що зціплював кулаки, лягав на дорогу лютим і мертвим.

Отож, уяви собі, Юрашку, якою вагою важилося, якою ціною оплачувалося кожне зеренце, яке потрапляло в Садову Поляну.

Тоді говорили: «Зеренце теє вистраждане хіба що молоти білими дівочими зубами».

А увійшли в моду і в потребу всупереч крайслянд-вірту Сірку прадідівські жорна. Ніколи, чуєш, не мав Опришко стільки роботи, як того страшного окупаційного року: жорна замовляли і свої-таки сусіди, і сторонські газди, приїжджали міщани з Косовача. Слава про Устина Опришка покотилася світом, і було це по-справедливому, він вкладав у два жорнові камені всю свою душу, всю любов до каменя і весь свій подив перед святістю житнього зеренця; Устинові жорна брали зеренце, як поміж дві долоні — ніжно й цупко, щоб ні пилиночки не пропало; його жорна також жорнували горох, гречку, кукурудзу — всяку пашницю, яку вдавалося виміняти понад Дністром, і гризли також його жорна кору, жолуді, буккові горішки, посічену торішню кропиву. Устинові жорна були якщо не порятунком, то надією на порятунок, тому люди йшли до нього і йшли, вони жадали запастися надією, що із жорнами якось переживуть, перебудуть, перемучать голод. Устин Опришко поспішав, жорна жили в камінних брилах і в його пальцях, йому часом здавалося, що міг би витесувати жорна без долота, без нічого, голіруч, аби лише знати, що ти потрібний людям, що ти сьогодні, може, значиш для людей не менше, ніж прадід Омелян зі своїм вороним конем і ясною зброєю.

Ніхто тоді не рахував, скільки витесав жорен Устин Опришко. Сто чи тисячу? Вони розкотилися — і налякали Сірка, був крайсляндвіртом виданий іще один наказ: орієнтовно підрахувати, скільки прожорновано туземцями збіжжя (це ж яка втрата для Великонімеччини), а щоб надалі злодійство зупинити — всі жорна конфіскувати й розколювати, майстрів, тих, що жорна роблять, арештовувати і... Тоді й співанку склали, може, чув: «Ходить вуйко над рікою, носить жорна під пахвою. Наказ гострий: «Жорна здай!»

Світ, Юрашку, завжди був непростий: хтось співанку склав й із Сірка кпив, співаючи, хтось робив жорна, бо це було його покликанням, а хтось за святою тією роботою підглядував. У нашій Садовій Полянці лишився гестапові

у спадок від польської дефензиви «тайний» і всім у селі відомий платний донощик Кифор Далей, котрий і навів на Опришкове подвір'я гестапівців. Опришко не відпрошувався у них, Опришкова жона не цілувала гестапівцям чобіт, а діти Опришкові не пустили й сльозинки — їх дедя і чоловік робили жорна, й вони всі знали, що за це шваби в чорному суворо карають.

Шваби в чорному повісили Устинові на кожне плече по парі пов'язаних воривками жорен і повезли Волячою дорогою до містечка. Власне, ніхто впевнено не посвідчить, чи доїхав він до Гуцульського, а чи скинули чоловіка за село в урвище, а може, повезли з жорновими каменями до Освенціма чи ще кудись.

А я, Юрашко, дотепер виджу... стоїть перед очима Устин Опришко з жорновими каменями на кожному плечі і не гнеться під ними, під рідними каменями, а позаду нього — автомати, прадіду його, Омелянові, такі автомати й не снилися...»

12

Грудень у Нью-Йорку — це ще нібито не осінь, але вже давно й не літо, хоч інколи й трапляються погожі, несподівано глибокі, повні океанської прозорості синяви дні; у синій цій прозорості місто потопає з усіма своїми хмародерами й незчисленними полчищами підміських котеджів — якихось мовби й несправжніх, іграшкових, яскраво розмальованих, як папуги. Нью-Йорк у погожі дні може сподобатися молоддю своєю діловитістю, чистотою фешенебельних кварталів на острові Манхеттені, дзеркальністю вітрин на розбещеній Сорок другій вулиці та ще солоним, по-справжньому океанським леготом.

Але синіх днів у грудні випадає не так уже й багато; у грудні в Нью-Йорку дні переважно сіро-тривожні, мов ворони; смог висить низько, і ні дихнути тобі, ні крикнути, ні випрямитися, щоб глянути вгору; в сірі дні місто лежить приплюснуте, оповите ядучими випарами каналізації і вихлопних газів автомобілів... автомобілі, як саранча, повзуть і товчуться по міській сірості — і місто задихається; коли, бувало, прокинешся серед ночі, то чуєш, як місто вие, мов загнаний у пастку звір; у загнані вовчі ночі хочеться кинути все і вся, сісти в літак і чимдуж полетіти додому; в такі вовчі ночі майже до самісінького ранку тобі вже не спиться, ти мариш про тихі води і про ясні зорі...

На порозі котроїсь грудневої ночі мене покликали до телефону. Я машинально взяв трубку, не пробуючи й вгадувати, хто б це міг тут, в Америці, до мене телефонувати; у трубці хтось довго відкашлювався, сопів задихано, чоловік, який хотів зі мною говорити, був, мабуть, хворий на задуху.

— Гальо-о-о-о-о! — задуха врешті попустила, і з бедламу пізнього нью-йоркського вечора, з його вовчого завивання, із смогу, з випарів каналізаційних, із неонових бродвейських спалахів, як із бездонної клоаки, видобувся голос старої і безмежно втомленої людини.— Гальо-о-о! Це ти, Юрашку? Це ти — Юрашку, син Николи Поліного з Садової Поляни? Це ти, Юрашку, чи не ти?

Він перепитував по кілька разів, а мене просто по-людськи вразили його розпука, його злість, його смертельна втома. І я відповів:

— Ну, певно, що це я. Хто б то іще міг бути? Я той самий Юрашко з Садової Поляни, син Николи Поліного...

Він хапався за мої слова, як утопленик хапається за соломинку; мої слова мовби тримали його на плаву, на поверхні, й не давали втопитися у нью-йоркському бедламі, й він далі просив мене:

— Боже мій, Юрашку, говори! Я вірю, що це ти, — і не вірю. Це ти син того... того Поліного, що заробляв на хліб фірманкою... котрого вбило німецькою гарматою на Кам'яному Полі?

Я не міг зрозуміти: хотів він чи ні, щоб я був саме той Юрашко з Садової Поляни, він мовби роздирав себе на дві половини, на віруючу й невіруючу.

— Але ж ти був, Юрашку, зовсім малий, я пам'ятаю... Невже аж стільки років минуло? Аж стільки? Чо' ти мовчиш, чоловіче любий, ти говори, говори, я хочу чути твою бесіду, твій голос...

Я здогадався, що на другому кінці телефонного дроту перебуває хтось із моїх краєнів; не був це, мабуть, один із багатьох емігрантів, які за царя Панька й за цесаря Йосифа пливли за море шукати щастя і хліба, а був це хтось із тих утікачів, що опинилися в Америці після другої світової війни. Бо звідки він міг, скажімо, знати про загибель мого батька влітку 1944 року? Мої вгадування і пригадування нічого не давали, з Садової Поляни після війни нібито ніхто до Америки не вибирався, міг це бути хіба втікач воєнний.

Поки я роздумував, чоловік на другому кінці дроту нетерпеливився, задихався і просив:

— Господоньку, Юрашечку, ти ж бо говори, говори... я до голосу твого торкаюся, як до запашного вітру, як до весняного грому. Повідай мені, як там Криниця Без Дна на Монастирському? Нє висохла? Як там букові ліси на Веснярці? Як там Білий потік? А Воляча дорога? Як там моє Кам'яне Поле?

Я міг відповісти... я міг би його, цього старого чоловіка з утомленим голосом, потішити, що Кам'яне Поле пам'ятає його плуг, а Воляча дорога пам'ятає його сліди, а Білий потік пам'ятає його обличчя, що відбилосся у воді, а Веснярка пам'ятає його голос; ця потіха мені нічого б не коштувала, і він, мабуть, жадав і чекав від мене потіхи, задля неї мені й телефонував, а я затявся... а я раптом став скупим, усе, про що він розпитував, мені належало, воно було вкраплено в мені, розчинено в моїй крові, і, якщо по правді признатися, то тільки цього вовчого нью-йоркського вечора я посправжньому відчув, що навічно зв'язаний із Кам'яним Полем, з його минулим і теперішнім... зв'язаний, переплетений, перетовчений, переораний, і я не побажав бодай у думці ділитися з невідомим мені чужаком... Та й не міг я розділити між ним і мною Кам'яне Поле. Воно не крається, не ділиться, не ріжеться...

Я запитував його (мовби це було аж так важливо і якимось чином могло вплинути на мою скупість і зробити мене щедрішим), хто він, як зветься?

Чоловік на другому кінці дроту трошив, певно, телефонну трубку, розколював її, і галайкав на мене, і вив, і задихався, вибухаючи злістю, що, мовляв, мої запитання дурні, вони справи не торкаються, хіба йому важко вигадати прізвище десяте або й двадцяте, воно може бути турецьке, французьке або й чисто американське, за долари на білому світі все можна купити й перекупити, не тільки прізвище. А тому, Юрашку, нічого не розпитуй і не вивідуй, а ти, Юрашку, говори, оповідай, повістуй, я за тобою вчора вранці спостерігав, коли ти з групою дипломатів вийшов із радянського представництва при ООН на Шістдесят сьомій вулиці; я стояв навпроти, біля єврейської божниці, й дивився, як ти сідав у чорний «кадилак», щоб їхати на засідання Генеральної Асамблеї ООН; я тебе впізнав одразу, такого присадкуватого, тяжкого на крок... хода в тебе, як у кожного, хто зіп'явся на ноги в борозні на Кам'яному Полі. А може, я впізнав у тобі дедика твого Николу Поліного? Втім, це не має ніякого значення... значення має лише те, що я тебе бачив, що я тебе впізнав, ти стояв близько від мене, й мені на мить

здалося, що на відстань протилежного тротуару, на ширину Шістдесят сьомої нью-йоркської вулиці припливло до мене, приблизилося наше Кам'яне Поле; я міг добігти до нього за хвилину, я міг переплисти море за мить, я міг би пройти над глибокою прірвою по тонісінькому дроті, але не мав я сили добігти, і не знайшов я корабля, щоб те море переплисти, а чорний той «кадилак» рушив із місця.

— Ви — хто? — Я таки спромігся вставити в його атакуючу лавину вперте запитання. — Слухайте, я мушу знати... це елементарне... хочу знати, з ким розмовляю. Інакше покладу трубку.

Чоловік у трубці замовк, як ударений, важко дихав, сопів, а коли обізвася знову, то в його голосі вже не було чути, як перед цим, ані втіхи, ані молитовних ноток, тепер у його голосі постогнував гнів.

— Дурниці! Трубку, Юрашку, не покладеш із простої людської цікавості: я, щоб знав, телефоную з тамтого світа, на цьому світі мене нема, я щез, як інший на камені під сонцем, випарувався по краплі, як майовий дощ, і даремно вишукували мої сліди, фотографії, відбитки пальців, протоколи, свідків і суддів. Я дух...

Я з необачною веселістю перебив його:

— О так, ви таки напевно дух, привид, василіск, кровожерний вампір із дев'ятого телевізійного каналу, по якому щойно, півгодини тому, розпочався, як і кожного вечора, театр жахів. Ви звідти?

Він мій сміх ударив криком:

— Я із Садової Поляни. І хай буде тобі відомо, якщо на те йдеться, що звуся Мироном Данилюком... Данильча Війтового Сина Мирон. Тобі це ім'я щось говорить?

Що?!

Я замало не випустив із рук трубки. Чоловік, який розмовляв зі мною по телефону, справді був із тамтого світу. Вся Садова Поляна й околиця полегшено зітхнули сорок восьмого року, коли стало відомо, що в лісовому схроні десь під горою Магуркою підірвався на міні Данильчів Мирчо. Його «повстанська сотня» ще до того, потрапивши в чекістське оточення в ізворі Потиличишиному, була вигублена до ноги, а він, Мирчо, кривавий Мирчо, скажений Мирчо, мовби запався під землю, як кріт, і повзав під землею чорними норами, мов кріт, аж поки не дійшла до нього черга.

Так говорили про Мирона люди в моєму селі і, виходить, що помилилися, не дійшла, очевидно, фатальна черга до

Данильчового сина, бо ось він, цілий і живий, задихається у телефонній трубці, кричить:

— Ну, то чого тобі заціпило, товаришу Юрашку? Не віриш, що то я, що Мирчо воскрес?

Я сказав, що не вірю.

Я сказав, що не вірю, а насправді таки повірив, що це Данильчів Мирчо, і повірив, що заіржавлена металева злість у голосі, ота безмежна його втома, яку можна втопити хіба в морі, були в нього щирі й непідроблені. А проте, я повторяв, що не можу й не хочу вірити — Мирон Данилюк наклав на себе руки у схроні під Магуркою, міна рознесла його на шматки, на нашій землі нема навіть його могили.

— Але ж я є, шляк би то ясний трафив! Я є! Я існую! Я живий усупереч усім смертям! І ти, Юрашку, скурвий сину, повірив би в моє існування, коли б я вчора пустив у тебе кулю; я тримав у долоні, чуєш, фірманський виплодку, якого тепер возять у чорних «кадилаках»... Я тримав у долоні напеготові револьвер, і він обпикав руку до кістки, як вихоплений з ковальського горна шворінь... червоний шворінь пропикав мене наскрізь, і я аж димівся з ненависті — і ти таки впав би, подірваний кулею, на тротуар Шістдесят сьомої нью-йоркської вулиці, якби на тебе не насіялося пилу з Кам'яного Поля, якби ти в своїй одежі, в її рубцях, у кишеньках, у складках, обдурюючи митників на кордонах, не привіз до Америки духу Кам'яного Поля. Боже мій, Юрашку, як мені баглося стрілити в тебе і як водночас хотілося обняти... Та що там обняти — бодай мізинцем торкнутися до твого плеча...

Мирчо Данилюк, страшний колись сотенний Мирчо на тому кінці дроту біля телефону на якійсь нью-йоркській вулиці скреготав зубами й плавав.

А я мовчав.

Що я мав діяти, як мав повестися у цій ситуації? Далі мав вдавати, що не вірю жодному його слову, або насміятися з його плачу й скреготу зубовного? А чи жбурнути трубку й назавжди забути про сьогоднішній телефонний дзвінок, мовби його ніколи й не було? А чи скориставшись з приступу ностальгії, розпитати про його воскресіння? Я однак не зробив ні першого, ні другого, ні третього; я затерп від самої лише думки, що донині блукає по світу сотенний Мирчо; затерп і закам'янів, а Мирчові жертви, всі оті бідолахи, яких він постріляв, порубав, повісив, утопив в ополонках, оживали в мені, кричали в мені, у моїй крові, в кожній клітинці, щоб їхнє воляння я вилив, мов смолу-киплячку, на

нього, на проклятого Мирча, щоб я смолою його поливав і запитував, чому він іменем України розливав кров, вони ж бо теж були — й навіть мертвими залишалися — часточкою України. Попереду всіх Мирчових жертв протовпилася Оксеня Шинкарук — молоденька комсомолка з нашого села; Оксеня мовби зійшла з овалної, як медальйон, мальованої на рожево й на зелено фотографії, що висить у хаті її доньки, колгоспної касирки Докії Шинкарук; Оксеня поправляла дукачі на високій шиї і запитувала мене, тамуючи сльози, за що Данильчів Мирчо прив'язав її колючим дротом до дикої груші на Кам'яному Полі й власноручно стрілив із автомата в її білі груди. Мене боліли Мирчові постріли в білі жіночі груди, я був дикою грушею на Кам'яному Полі, у стовбурі якої застрягли Мирчові кулі; у мене, в моїх кістках кулі його сиділи, не іржавіючи й не розсипаючись на порох, Оксеня Шинкарук заворожила їх запитанням: «А невже, Юрашку, він звів мене зі світу, кальвін той багацький, за те, що я збунтувалася й перестала полоти просо на його царині, й за те, що перестала смикати за дійки корів, що належали його дедикові?»

Мирчові кулі в мені боліли, а пан сотенний Данилюк на тому кінці телефонного дроту розжалоблював мене чорною ностальгією, і вбивав мене чорним прокляттям, і чорно кааявся, що не треба було йому, сучому синові, у схроні під Магуркою вбивати свого зв'язківця Хмару, юнака, вірнішого за пса; ніякий, хоч би й вишколений пес, не зумів би вивести свого газду з чекістського залізного кільця в Потиличишиному ізворі, де лягла, як трава під косою, моя сотня, а він мене вивів, чудом порятував на свою погибель: я застрелив його, сонного, у криївці під Магуркою, і він ані не кинувся. Потому я поклав під труп німецьку міну з годинниковим механізмом, щоб ніхто, ніякий зцілитель не зібрав докупи кісток і щоб не вгадав, хто тут насправжки загинув, і, залишивши у схроні деякі документи, які повинні були посвідчити, що тут учинив самогубство сотенний УПА Мирон Данилюк, після вибуху міни рушив горами на захід, на чехи, до австрійського аж кордону. Я не йшов і не біг до вимріяних кордонів, до них повз плазом, як вуж, як пес, якому перебили хребет; я вже не був ні сотенним, ні навіть просто Мироном Данилюком; я виповзав, мов змія зі шкури, із свого минулого, не залишивши позаду ні сліду, ні знаку, ані рисочки; я був сторожкий, як миша, і, бувало, вмирав із голоду за двадцять-тридцять кроків від людського житла, щоб тільки себе не виявити. Тепер знаю, що витерплював фізичні

муки в ім'я того, щоб сьогодні отут зазнати мук у сто крат дошкульніших: ніколи вже не дихнеш леготом карпатським, не торкнешся босою ногою крем'янистої ріллі, не нап'єшся води з Криниці Без Дна. Ліпше б мені, а не Хмарі молоденькому, лягти трупом у схроні під Магуркою, і тепер я лежав би в рідній землі, наді мною грали б трембіти, наді мною вітри плакали б, наді мною калина розквітала б; я лежав би в землі, за яку боровся...

Він, Мирон Данилюк, недобитий сотенний, і ридав на тому кінці дроту, і вив, і біснувався, а я мовчав до пори й до часу, заціпенілий, ще нічого не відаючи про свою затятість... Коли ж затятість до мене прийшла, як зимова місячна ніч, то я обіруч рубав Данилюкову калину, розкопував його могилу під Магуркою, розколював його трембіти, розвіював його вітри й при цьому запитував: «Гей, а скількино є, пане сотенний, на світі Україн? Хіба на правду, пане сотенний, вам про Україну розходилося? Мене аж тут, серед мільйонних товпищ у Нью-Йорку, розшукала Оксеня Шинкарук і журу журила, що Мирчо Данилюків прострілив її білі груди за те, що вона збунтувалася й перестала полоти просо на царинках його дедика й не схотіла вона смикати за дійки корів, які теж належали вашому дедикові. І не шукайте, пане сотенний, дзвінких слів, Олеся Шинкарук інших гріхів не мала».

— Адже не мала? — перепитав я.— Вона чиста була, як вишня навесні, як калина. А ви її, пане сотенний, прошили чергою з автомата!..

Мирчо-сотенний на тому кінці телефонного дроту довго мовчав, здавалося, на цілу вічність одібрало в нього мову. А я волав у трубку на всю Шістдесят сьому вулицю у Нью-Йорку:

— Не мала ж!!!

У вічності тій мовчазній Мирчо чи то відбивався від минулого, що невблаганно поверталось до нього, чи судив він самого себе, бо озвався, як із-під землі:

— Не мала, Юрашку.

— Певно, й інші... оті всі, що «повстанчою сотнею» Мирона Данилюка постріляні, повішані, потоплені... вони теж не мали вини перед Україною?

Він пробував боронитися; він заслняв вид долонями, відгороджуючись від минулого:

— То був шал, Юрашку.

— Від пролітої крові?

Він зітхнув, і я повірив у його щире зітхання.

— Га, то не буде прощення вівіки-віків, Юрашку?

— Не буде. Застрягли твої кулі у стовбурі дикої груші на Кам'яному Полі, хто їх звідти вийме? Застрягли твої кулі в пам'яті людській, і болять, і кровоточать...

— І ти не можеш мене, старого й змученого, бодай пожаліти... бодай поспівчувати, га?

— Не можу.

— То хоч розкажи, як без мене живе-мається Кам'яне Поле.

— Що вам, пане американе, до Кам'яного нашого Поля?

І я хряснув трубкою.

Більше він мені не телефонував. Ранками, коли я сідав в автомобіль, щоб їхати на засідання в ООН, Мирон Данилюк, може, із тамтого боку Шістдесят сьомої нью-йоркської вулиці висліджував кожний мій рух; він, Данилюк, може, витоптав у засідці кам'яний тротуар до дір, до піску, і, може, руки його взялися струпом від рукоятки револьвера, що пропікав до кісток; він, може, нипав слідом за мною вулицями Нью-Йорка й цілився чорним дулом мені в потилицю, а я ні крапельночки не боявся, я начебто зовсім забув про нього, між нами чорніла глибиною прірва, через яку ні куля не долетить, ні човен не перепливе і через яку міст не збудуєш.

Стерегло мене від біди Кам'яне Поле.

Після полуденка перед дощем, коли я порався у садку й мало не очманів від густого духу конопель, які за порадою Нанашка Якова сію кількома рядочками попід парканом для відстрашування усіякої шкідливої мушви, над'їхав садовим трактором верхній мій сусід Пашка Духович. Зупинив трактор біля воріт і, сплигнувши зі шкіряного сидала на землю, кликав мене:

— Де ти там пропадаєш, Николовичу? До тебе можна на хвилинку?

Ми сіли з ним під яблунею, закурили. Старий Пашка нікуди не квапився, мовби його не очікував під ворітьми малий тракторець. Над Садовою Поляною, над Веснярським хребтом, над далекими лісами стелилася душна, імлиста, ніби молоком забілена тиша. Небо тьмяніло; ластівки плавали в молочній тиші, мов прудкі чорні риби.

— Дощ буде,— сказав я.

— Коби бог дав,— відповів Пашка.— Завтра в мене косовиця. «Ласку» збираю. Я прийшов тебе просити: прийдеш?

У сторонських селах гуртова добровільна робота називається толокою, а в Садовій Полянці чомусь кажуть «робити ласку»; тепер «роблять ласку» переважно ті, хто будується. Скликають певної суботи родичів і сусідів — часом до ста робітників збіжиться — і за півдня виллють з бетону фундамент під хату, аж дзвенить. Гарний цей звичай «робити ласку», давній, мудрий, біда лише, що забагато після роботи ллється вина.

— Прийти то прийду...— відповів я невпевнено.

— А косити у Львові на кам'яних тротуарах не розучився? — прискалив око старий.— Косу, гадаю, маєш?

— І косу маю, і косити, уявіть, не розучився,— сказав я.

— То не забудь, Николовичу. Приходь удосвіта на мою присадибку.

За хвилину вертлявий його тракторець, що чимсь скидався на низькорослого коня-«гуцулика», весело поторохкотів униз, у колгоспні сади.

Надвечір'ям, коли я доклепував на порозі хлівця косу, бадіка Павло знову повернув на моє обійстя. Мовчки потупцяв коло мене, придивляючись, як клепаю косу, навіщоось зважував у руці кісся, потому слинив палець і водив ним, як брусом, по гострому, виклепаному лезі і, не вимовивши слова, грюкнув хвірткою.

Усю ніч репіжив густий без громів і без блискавиць дощ, а коли вдосвіта я підкотив штани і, поклавши косу на плече, з брусом у кушці за старим солдатським ременем чвалав босим угору до бадіки Павла, то земля пахла всіма своїми промитими зелами, деревами, камінням, водами; земля дихала глибоко й рівно, вчорашню спекотну задуху змило в ріки й понесло до моря; земля під босою ногою лежала пружною, теплою, живою; я ішов, сповитий чистотою і теплом моєї землі, сп'янілий її пахощами, і думав, що ой як не часто, буваючи в селі, вирушаєш досвітками на Кам'яне Поле, в ліси, на царинки. А хіба часто від спілкування з землею, як від зустрічі з любою жінкою, зазнаєш, як оце сьогодні, щастя?

На «ласку» до Пашки Духовича зібрався немалий гурт косарів: прийшла майже вся тракторна бригада разом із бригадиром Савою Колоколовим, були тут три Пашкові сини — Митро, Степан і Петро, не полінувався також сусід Марко Римик-Всюдисущий. Виявилось, що я вчора даремно глузував: на присадибці коса мала де розгулятися. Духович, чи не єдиний газда в нашому селі, не кохався у яблунях і грушах, він вічно не викроював часу на догляд за власним

садом, а небіжка жона його Параска то дітей вибавляла, то потому стала в колгоспі начальницею над птахофермою. І через те їхня хата сиротіла собі під трьома смереками, як під чорними парасолями, а вся присадиба — більше півгектара луки — буйно квітла й гуділа травами.

Бадіка Павло перед тим, як пустити в траву косу, задзвонив по ній бруском, мов у дзвін ударив, і голосно, щоб до кожного стебельця докотилося, промовив:

— Агей-но, пташки та звірята, великі й малі... гейно, й ти, що в норі сидиш, а назвати тя по імені не можу, не маю права, аж поки сонце не зійде, чи чуєте мене?! Всім тим, хто літає, ходить і повзає, заповідаю, щоб потому біди мені не робили: пускаю косу в траву, як щупака у воду. Вступайтеся з дороги з-під коси, аби крові між нами не було. Мною сказано, а вами — почуто.

Він ще хвилину-другу почекав, гейби напrawdę давав змогу живності, котра літає, ходить і повзає, перебраться з його луки на той бік вориння у безпечне місце, а вже опісля поплював у долоні і перший почав класти валок.

Не можу похвалитися, що цього досвіта я показав зразки косарської праці, бо давно налягав на кісся, тому й руки в'янули з незвички, і спина тріщала, і ноги боліли, і коса, як на гріх, часто втикалася у купиння. Та ніхто з мене не кпив, не підганяв, не «підкошував п'яти», ніхто й не помічав моєї незграбності, а десь на третій-четвертій «ручці» я втягнувся, дихання вирівнялося — відчув себе врешті замало не рівним з усіма косарями, мені тоді аж розвиднилось, і перше, що побачив при сонці, що сходило, — це цілі пригорщі срібла, яке розтеклося по покосі, а вже згодом я зауважив, що другою, слідом за самим Пашкою Духовичем, йде з кошою наймолодша його невістка.

Нетутешньої краси пташка залетіла на подвір'я Духовича та й сіла на смереці: наймолодший його син Петро привіз Галинку торік восени з Біломоря, де відбував армійську службу. Я не був на їхньому весіллі, яке буйно й голосно на всі околиці справляв своєму мізинчикові бадіка Павло, тому Галинку побачив трохи пізніше, коли вона з Петром проходила мимо моїх воріт.

У наших краях; де камінь на камені, так не ходять, у нас раз попри раз треба зиркати під ноги, а Галинка не йшла, вона «писала» ногами, гордо задерши голову. Була висока, повнотіла, біла... біле кругле обличчя, біле пухнасте волосся, білі повні руки.

Я не втерпів і зачепив молодят:

— Де ти, Петре-братчику, що білу пухнасту пташку впіймав?

Петро Духович, чорнявий, як задимлений сніпок із старої хати, відповів на жарт жартом:

— На Білому морі, на білому камені лебідка сиділа. Я мимо йшов і знайшов.

Він був по вуха закоханий у свою білу дружину, сміливу дівчину, яка рушила з ним із Біломоря у Карпати, а за Петром і дедя не знав, де й посадити невістку.

Я сам чув, як старий Пашка хвалиться:

— Ми, Духовичі, такі: добре робимо, чисто живемо, гарних любимо. Ми, Духовичі, такі... А якщо, Николовичу, на те пішло, то мій Петро зі своєю Галинкою — живий, як тепер кажуть, інтернаціонал. Бо вона, прецінь, звідки, а він звідки, а нічо', і любляться.

Що правда, то правда, Духовичі завжди тонко відчували новизну. Хіба сам Пашка Духович, пам'ятаєте, не був тим першим у нашому селі, що осідлав емтеєсівський трактор? Знову ж його найстарший син Митро перший у Садовій Полянні купив мотоцикл, і, хоч у наших краях їздити на цій тарадайці не дуже було зручно, він таки їздив, тарахкотів, аж поки нещасна машина не розсипалася.

Відзначився також середущий син його Степан: він посадив онуку того самого Петра Курчака, який за царя Панька гондлював кіньми і з цього гешефту доробився немалих статків; у цього Курчака, як ми знаємо, не один рік тяжко гарував, наймитуючи замолоду, Пашка Духович. Я навіть підозріваю, що остання обставина зіграла немало-важну роль у тому, що не котрась інша сільська дівчина, а якраз онука колишнього багатія впала в око Павловому Степанові. Ні, не перэчу, Марійці не бракувало чорнобрової краси, не доводилося їй позичати й робітності, після десяти-річки стала кращою ланковою у садовій бригаді, і ніхто ніколи не дорікнув їй, що дідо в неї був куркуляка, гондляр кінський, який рівнявся майже з Данильчо Війтовим Сином.

Долями, щоправда, вони не були рівні: Данильчо повисився на воринні холерного цвинтаря, а Петра Курчака як класового ворога вивезли...

Та хіба Марійку все це обходило?

Марійку, може, й не обходило, а старого Павла Духовича, га? Невже жила, жевріла, як жаринка в попелі, таїлася ще з парубоцьких літ принесена класова ненависть до багача? А чи вповзла в нього дрібна селянська заздрість на давні

Курчаків статки, на його коні й корови, на комори й обороги? А може, незважаючи ні на що, він, Павло Духович, наш перший колгоспний механізатор, яким село гордилося і на руках носило, у душі залишився поштуркувачем Петра Курчака і ніяк не міг здавній цей струп вигоїти або задушити? Хіба в селі не бачили, як Пашка, мов за пана, ламав перед Курчаком шапку, коли той у п'ятдесят восьмому вернувся з місць далеких і суворих?

Духович, певно, страждав від власного приниження, а проте нічого не міг із собою вдіяти; він міг Петра Курчака ненавидіти або й убити, затолочити в болото, але не міг позбутися Курчакової зверхності над собою... Про зверхність, звісно, нікому не признавався, навіть самому собі, відчуття це було невловимим і непевним, мов страшний сон: і був ніби той сон, те марення, і нема його.

Коли ж середущий його син Степан попросив дядю, як належитья гречному легіневі, щоб восени готувалися до весілля, бо він хоче брати Марійку, онуку Петра Курчака, то Павло Духович і не повірив у почуте, перепитав, чи йому випадком не причулося, а потому втішний чортик застрибав у ньому, як блазень на мотузку. Правда, надвір чортика не випустив, синові відповів, що не йому про Марійку судити, «якщо любитеся, то поберіться на щастя, на гаразди, на дітей». Чортик веселий при цьому і вистрибував у ньому, і лоскотав попід пахви, і реготав до смерті; Пашка чортика втихомирював і заглаював, не мав права ані жоні, яка ще тоді жила, ані синові обмовитися про свою несподівану радість, вони не повинні були й здогадуватися про його давній страх перед Курчаком і про давню змалілість наймитську, син і жона могли чоловіка й не зрозуміти, бо ж півкопи років люди в наших краях живуть по-радянському, без курчаків. «Люди живуть-розкошують, і я, Юрашку-сусіде, з ними,— нашіптував мені Пашка Духович, коли того ж таки дня напився з радощів у сільській кав'ярні й по дорозі додому забрів до мене.— Вони, жона з дітьми, гадають, що чоловік так легко і швидко міняється, як ото стару підкову з чобота зірвати, а нову прибити. А воно, чуєш, не так... Треба, може, діждатися, поки час стару підкову вищербить дощенту, до цвяхів, а вже потому можна прибити на чистому місці нову. Час — то є мудрість. Бо дивися-но, що час робить: онука Курчакова, Марія тобто, нам, Духовичам,— колгоспним механізаторам, а не гендлярям кінським,— буде продовжувати рід. Ти розумієш, сусіде мій Юрашку, яка революція настала в Садовій Полянї?

І хто знає, чи старий Духович не має рації, чи не була це одна з найбільших революцій? Сьогодні під час косовиці якось мимоволоі про це думалося; обличчя старого Духовича я не бачив, бо він на три «ручки» йшов попереду, присадкувата його постать зрослася з косою, він рівно і красиво при кожному новому змаху робив пів-оберта вправо, потім рвучко випрямлявся і розмашисто пускав косу вліво. Чулося дзвінке, соковите й пругке «чш-ш-ша-а-ах», за цим переставляв на півкроку вперед праву ногу, робив знову пів-оберта вправо...

Косив він красиво й сильно.

Сила пирскала з його рук, з його напруженої короткої шиї, з плечей, з босих ніг, що позападалися по кісточки в їжакуватий покіс.

Коли ми дійшли до кінця «ручки» біля вориння, я побачив його обличчя. Старий усміхався. Був, певно, втішний косовицькому росяному ранку, своїй невичерпаній косарській силі і ще, мабуть, тішився, що люди його послухали й зібралися на «ласку». Ми разом помантачили коси й, скориставшись з короткої перерви, закурили.

— Ти щось хотів, Юрашку, мені сказати? — спитав старий, усе ще всміхаючись до себе, до своїх радощів. Я справді хотів спитати, як живеться Степанові з Марійкою, як йому газдується на давньому багацькому подвір'ї, але замість цього кивнув на Галинку, що розмашисто докошувала свою «ручку».

— Люди вас осудять, бадіко, що невістку приставили до коси. Хіба то жіноча робота?

Старий посмокував «Памир» і згідливо кивав головою.

— Ая, таки осудять, Юрашку. Я їй саме говорив. А вона мені: «Там у нас, на Біломорі, жінки теж косять... і мужики з ними. Я до цієї роботи призвичаєна... до цієї роботи, папаня, голосної і любої. Вона мені потрібна, може, для того, щоб полетіти до Білого моря, до мамки з папкою, до дівочих своїх років». І що ти на це скажеш? Але ти мені, Юрашку, — старий спохопився і погрозив пальцем, — але ти мені баки Галинкою не забивай, ти ліпше-но признайся: самому тобі любий передзвін кіс, га? Все любе... досвіток оцей сивий, сліди на росі, трави. А що — ні? Я вчора видів, як ти клепає косу на порозі, і нині спостерігаю... І дивно мені: ніби у Львові мешкаєш, покої, чув я, файні маєш, а в село раз за разом їздиш і легиш. І то не в гості наїжджаєш, не на празники, а ніби на роботу, додому. Ти, мой, як подивлюся, на двох возах водночас їздиш: на сільському й на міському. Тяжко це, мабуть, га? Колеса-бо ковані...

Виглядало, що він умів підслуховувати чужі думки; він підглянув у мені, розпізнав, здається, найсуттєвіше.

— Тяжко, бадіко,— сказав я.

— Ну й добре, що тяжко. Так воно, гадаю, й повинно бути... Потрібний тобі цей тягар. Бо коли б то легко було... коли б ти не мав Садової Поляни, Кам'яного нашого Поля, усіх нас... Коли б ти не мав дощів, сонця, роси, громів, то ще хто знає, чи писав би свої книжки.

Він поплював у долоні і став до нової «ручки». Я йшов слідом за ним.

Діялося це за часів царя Панька, коли земля була тонка... Василеві, синові садовополяньського газди Гарасимця Бога, заледве сповнився десятий рік, коли Кам'яне Поле напустило, як бідкався, бувало, його тато, на хлопця золоту ману, зіпсувало змалечку, подірявило його, як хробаки, скажімо, дірять біб. Хтось нарікання і бідкання Гарасимця Бога слухав і взаправду вірив, а хтось прикладав палець до скроні, мовляв, нащо ви, людоньки добрі, розпустили вуха й слухаєте пустодаремно отого живого кірата, оту живу машину, що руками переробила в старого Розлуча цілі гори роботи, а думати не навчилася ні на півгроша, бо де ж це бачено, в якій книжці записано, щоб наше Кам'яне Поле, наш рай, чистилище й пекло, навчило добру людину злого?

Я сам, котрий Кам'яне Поле трохи ідеалізую і в своїх писаннях інколи роблю його храмом, мало вірив у цю історію, яка почалася у неділю за два роки до того, поки на дзвіниці галайкнув дзвін і сільський солтис горбатий Данильчо Війтів Син звістив під церквою переполошеним людям, що Гітлер напав на Ридз-Сміглого.

Почалася, отже, ця історія давно, а точиться ген-ген дотепер і, певно, скоро не скінчиться.

Важко сьогодні уточнити, чи був тієї злощасної неділі дощ, чи світило сонце. Василь Бог, котрому на п'яти наступає, мов сліпа кобила, п'ятдесятка, також не пам'ятає, чи небіжка його неня варили, як це було заведено, пироги й пшоняну кашу на молоці. Відомо лише, що тієї неділі Василько попасавав позаду своєї хатчини корову; корівчина була завбільшки як коза, але в сто крат сумірніша, худобина й оком не стріляла на два загончики картоплі, що цвіла за воринням синім цвітом, а Вашилько (він не вмів вимовляти літеру «с») з нудьги посвистував і качався у траві, як лошак, а потому, згадавши про складний ніжик із червоною дерев'яною колодкою, вийняв його з кишені й заходився

бавитись у «шило»: «А тепер вістрям з чола, а тепер — із носа, а тепер — із пальця, а тепер — із долоні, а тепер — із ліктя». І ось тоді вістря новенького червоного ножика — вимріяна золота пташка багатьох сільських урвritelів — натрапило серед мурави на якусь залізячку.

В мураві задзвеніло.

Могла це бути вистріляна гільза, могла це бути куля, що не долетіла до того чоловіка, якого мала вбити, могли це бути осколок із бомби, шрапнель, уламок серпа, іржава підкова, а хлопець розгорнув мураву й підняв на півпальця грубе кружальце, на котрому була викарбувана пелехата лев'яча голова з вищиреними зубами. Там, де у лева повинні бути вуха, майстер припасував два кільця, й через те кружальце було схоже на велику медаль, або, як у Садовій Полянні говорили, «ментель». Вашилько потер кужальце об штаненята — лев засвітився жовтим, аж ярим вогнем.

Кам'яне Поле вабило хлопця золотом...

У ті часи, коли панував багач, а Ридз-Смігли був маршалом, Гарасимцевому Вашилькові й у носі не свербіло, а в голові не ночувало, що на світі кується золото. Тому, побавившись і досхочу потикавши пальцем у роззявлену лев'ячу пащечку, він поклав знахідку в кишеню; коли б знайдений лев зубами своїми ярими прогриз у кишені дірку й крізь штанину шубовснув назад у темні зарості мурави, коли б він вискочив з кишені, як кіт, і закотився поміж камінням, то Вашилько, мабуть, про нього не згадав би й сьогодні Кам'яне наше Поле не проклинав. На біду, жовтий лев не загубився, не пропав, не щезнув, а цілком випадково тієї ж таки днини втрапив на очі старому євреєві Шиману, що тримав у Садовій Полянні трафіку з тютюном, горілкою, перцем, голками; до цього єврея Шимана Гарасимцьо Бог, нашпортавши в чересі тридцять грошів, послав свого Вашилька за півпачкою махорки. Сталося так, що спершу ніж намацати в кишені дедьові дрібні гроші, Вашилько поклав на «ляду», тобто на обкутий вичовганою жерстю прилавок, знайденого свого жовтого лева; за жовтого лева пейсатий Шиман дав хлопцеві півпачки махорки й цілу бляшанку цукерок; на високій бляшанці, переляканий Шимановими щедротами, Вашилько прочитав, ковтаючи літери разом із цукерками: «Фор-ту-на но-ва».

Між пейсатим Шиманом, між цим добрим і щедрим Шиманом, і щасливим Вашильком була мовби підписана таємна угода, що «я тобі, Васильку Божечку, дарую цілу коробку цукерків, що їх зробили аж у Львові... Власне, ти

цукерки в мене купив за ментель з левом, який мені, дурному Шиманові, сподобався. Тільки-но, хло', нікому про нашу умову не хвалися, аби газди в Садовій Полянці не мали Шимана за дурня. А цукерки, чуєш, відразу не трощи, бо зуби почорніють і повипадають. Чим будеш свою кулешу кусати? Сховай-но коробку в соломку під піддашшям і ні з ким, ні з братами, ні з сестрами, не ділися. Більше тобі лишиться».

Це, мабуть, була основна причина, що про жовтого лева та про коробку льодяників львівської фабрики «Фортуна нова» ніхто й не дізнався. Потім знахідка забулася, попливли роки, як дараби на стрімкому Черемоші, на котрійсь дарабі погойдувався Вашилько Бог, який до старості не навчився вимовляти літеру «с».

На початку п'ятдесятих років молодий Бог оженився і привів на дедьове обійстя Єлену Гусакову, дівку роботящу, але не без ганджу — боліли в неї очі. Як народила Єлена первістка, то ліве її око геть застелилося більмом: хоч стріль — нічого не бачила. Нині, як у селі когось щось заболить, як колька кольне, то на гвалт телефонують і кличуть швидко допомогу, сільська лікарка Домка Голубка теж уже тут зі своїми шприцами, краплями і порошками; а в ті не такі вже й далекі часи на слабощі й хворощі шукали переважно ради-поради в Зелейниці Палагни Хміль, яка сиділа на Буковці-присілку; про Палагну шептали-нашіптували, що вміє бабця загнати слабість у сухий пень, а ти вже опісля пень поколи на тріски й спали. З тієї ж хвилини станеш здоровий, мов цвях.

Забіжу трохи наперед і скажу, що Вашилевій Єлені Палагна не допомогла, не зуміла Зелейниця загнати більмо в суху колоду, зате, як переказував старий Гарасимцьо Бог, що добував віку при синові, наворожила чи, власне, саме Кам'яне Поле Палагниними устами Вашилькові наворожило: «А візьми-но, Василечку-соколику, гострий рискаль і копай на тому місці, де ти колись, будучи бахарцем, жовтого лева знайшов. Золото то було яре і щире. Єврей Шиман не дурний був, бляшанку цукерків за що-небудь не дав би, не бійся. Отож, перехрестися, копай і копай — жде тебе удача: стане тобі скарбу на ціле життя, і дітям твоїм, і онукам».

Якщо по правді, то Палагна Зелейниця про ніяке золото Вашилеві й не заікнулася, про жовтого лева нічого вона не знала й не могла знати. Затє фантазії ніколи їй не бракувало; з її фантазій та ще із цілющих властивостей гірського зела, силу якого знала, вона жила і малася. На

Вашиля вона напустила звичайнісінького туману, зітканого з примовлянь:

— Прошу тебе, білий боже, за Єлену, в котрої карі очі більмом запливають...

— Прошу тебе, білий боже, Єлені поможи: проженемо її більмо перший раз у глибокі печери й камінням замуруємо, щоб згнуло; другий раз заженемо Єленине більмо в темні ізвори й ровами обкопаємо — вже йому не вирватися; за третім разом закопаємо більмо в землю — буде йому амінь. Згинь, щезни, більмо, най тебе зозуля задзьобає, най тебе віл проб'є рогом... най більмо стече сльозою, дощем, мрякою.

— Прошу тебе, білий боже, о поміч, а Василько на офіру не пошкопитись: на його обійсті коники срібними дзвониками грають, пардуси бавляться намистами, а заморський звір, що левом зветься, гривою трусить і золотом сіє.

Це була, як можна здогадуватися, поетична фігура, подібні замовляння я чув від своєї матері, в устах же Палагні Зелейниці ж це звучало скоріше натяком на добру плату за ворожбу; на іншого поетична фігура впливу не мала б, він пустив би її мимо вуха, а наш Вашилько насторожився, кров ударила йому в лице. Єленине більмо випало з пам'яті, мовби на правду його здзьобала зозуля, зате задзвеніли йому в голові Палагніні слова, в яких «коні срібними дзвониками грають, пардуси бавляться намистом, а леви сіють із гриви золотом».

Леви?

Золотом?

Випадкові слова збіглися, ударилися чолами — і набрали несподіваного смислу. В одну секунду давня Вашилькова знахідка, призабута, дитяча, спливла на поверхню, блиснула сьайвом й сполучилася з Палагніним словом. Опісля оливи до вогню долив Гарасимцьо Бог, який замість того, щоб осудити сина, теревенив, що нібито сам бачив, коли ще був легінцем, чи то крізь сон, чи то наяву, як за хатчиною на тому самісінькому місці, де ти, Васильку, знайшов жовтого лева з кільцями для грубого ланцюга... на тому місці вибухало посеред ночі синє полум'я... синім полум'ям, переказують знаючі люди, золото очищається. Отак, Васильку, був твій лев пелехатий не простий, не мідний, а із ярого золота, не бійся, єврей Шиман задурно бомбонів не дав би.

Так зав'язався гудз.

Ще того надвечір'я обидва Боги — старий і молодий — почали шукати золотих левів і викопали першу яму. За першою — другу, третю, четверту... В перервах між грабарством

Вашиль поховав дедика, що вмер, не дочекавшись синові фортуни, розлучився з Єленою, котра не змирилася з його марним перелопаченням глини. Коли ж у коморі миналося кукурудзяне борошно й чоловік не мав копійки, щоб купити «Гуцульських», «Памиру» або ж якогось іншого тютюнового трійла, то Вашиль гострив сокиру й кілька місяців теслярував у колгоспі — тесляр з нього був знаменитий.

Рано-рано навесні, як тільки-но починала дихати й парувати земля, він знову брався за кирку й лопату.

Цю надщерблену скарбошукацьку бувальщину про Вашиля Бога я чув від сусідів у різних варіантах, а сам того грабарювання не бачив, бо Вашиль мешкав на другому кінці Садової Поляни, під лісом, і мені не випадала нагода поговорити з ним особисто, а в людські переповідки я не дуже вірив, щось там у них мусило бути прибріхано, перебільшено, додано.

Врешті я таки зібрався до Вашиля Бога в гості.

Високий паркан стримів навколо обійстя, як фортечна стіна; я штовхнув плечем хвіртку й остовпів: старенька почорніла хата, яку клав ще, мабуть, дід Гарасимця Бога, покалицькому перехилений на один бік хлівець стояли мовби посеред розкопаного цвинтарища. Подвір'я, город, садок із усохлими деревами — все було перекопане вздовж і впоперек ямами й окопами, скрізь пісно жовтіла глина, білили купи каміння.

На Боговому подвір'ї я несподівано для себе підглянув виворіт нашого Кам'яного Поля, його мертвий і жорстокий оскал: нічого не було доброго, врожайного, теплого, лежала переді мною бездушна, безгомінка руїна, обгороджена навіщось — на глум і на сміх — високим міцним парканом.

Вашиль стояв у викопаній до пояса ямі, бив киркою по нерушеному камінні на її дні й за кожним ударом примовляв:

— Ух-х-х-х! А холера би тя взяла... а запалося б ти, кам'яне Поле, як грішна церква... а взяла б тебе зі собою ріка... а щоб прокляття над тобою літало, як вориння... а зійшло б ти червінкою! А якщо ти, поле, живеш, то відкрийся, лусни, трісни, вибухни золотом... золотим левом із грубим ланцюгом!

І далі бив киркою. Яма глухо стугоніла. А може, це билося-стогнало серце нашого Поля?

Я стояв за рогом хлівця, спостерігаючи за дурною і темною роботою Вашиля Бога, слова його, як хижі половики, сідали мені на плечі; найгірше, що я почувався безсилим перед його химерною манією. Його худе жовте обличчя лиснилося

потом, а очі блимали, мов свічки. І вперше в житті отут, на цвинтарищі, на якому ніхто не похований, серед жовтих пагорбів глини й каміння, серед руїн, кріпко обгороджених парканом, я узаправду кликав чорта, бога, Пана, що випасав турми овець на нашому Підгір'ї, Велеса, який вівці стеріг і який умів флюярою відкривати, мов двері до комори, душі суворих гір... Я мовчки волав:

«Змилосердїться над ним, прошу вас і закликаю: покладіть йому на лопату жовтого лева з ярого золота. Хай чоловік потішиться... хай чоловік помириться з Кам'яним Полем.

Поле постогнувало під Вашилевою киркою, і лютувало Поле під його киркою, пирскаючи Богові в обличчя кам'яними крушинами.

Хто мені скаже: була це помста Кам'яного Поля над чоловіком, що не став ані сіячем, ані садівником, ані вівчарем, ані ковалем, ані пасічником, ані возієм, ані — ніким?

Хто скаже: як закотився злочасний золотий медальйон з пелехатою головою лева на подвір'я Гарасимця Бога?

Як то було?

Чи летів через поле на коні воїн, наздоганяючи списом ворога, і лев, що висів у нього на грудях, зірвався і впав під копита бистрого коня?

А чи відважний гайовий, пускаючи стрілку в оленя, в запалі мисливському загубив лева золотого?

А чи красна панна перед тим, як лягти в траву-отаву з молод-молодцем, зняла з шиї медальйон і за любощами вони про лева забули?

А чи біг тут опришок із дірявим чересом?

Або:

Ой летіла сорока, й несла сорока в дзьобі золотого лева.

«Ой пусти, сороко, мене, лева золотого, на ланцюг припнутого, у траву-мураву погуляти...»

Ходить лев травами-отавами й пасеться, як вівця.
Не вірите?

Та настала для Паркулаба чорна година...

Є години червоні, білі, сині; у червону годину дівчата стають молодицями, у зелену — прокльовується і сходить на царині жито, у синю — скапуються березневі сніги, в жовту годину приходить розлука, а в білу — смерть, а в чорну годину кури несуть зноски, з котрих — якщо хтось дуже хоче — можна вигрїти домашнього чорта Антипка.

Кажуть: у чорну годину заклени чорно свого ворога — і проклін твій сповниться.

А ще попереджають: не починай доброго діла в чорну годину, бо добро обернеться злом.

Не знав, мабуть, цієї простої премудрості про чорну годину садовополянський газда Юра Паркулаб, якому стрілило до голови віддати на науку в Бистричанській гімназії свого сина-одинака Ондрія. Ген-ген пізніше, через роки й десятиліття, коли про володарювання царя Панька лишилися тільки згадки, я допитувався у Нанашка Якова, що приневолило Юру Паркулаба вчинити цей нерозважливий крок: невже його Ондрій насправду мав «царя у голові», «очі до книжки», а «руки — до пера»? Нанашко Яків не забарився з відповіддю, він, видно, не один раз на самоті теж обмірковував давню подію, шукав у ній винних і праведних:

— На твоє, Юрашку, запитання сам небіжчик Паркулаб не відповів би точно, бо він був татом і жадав синові добра. Та, гадаю, не добро, а хлопський гонор, як тоді говорили, замотеличив чоловікові розум. «Гейно,— постановив він собі,— а ми нібито гірші чи дурніші від шмаркатих багачиків, які аж у Кракові студії студіюють? А вивчимо-но й нашого Ондрія на пана. Все ж таки з книжки легше жити, ніж із сокири».

Паркулаб не вважався у нашому селі ані багачем, ані бідним; маржину не викохував, не манив його також фірманський заробок, як, приміром, мого батька; на Кам'яному Полі садив два рукавці кукурудзи і два — картоплі. Зате «готові гроші», як говорили мої мама, що були двоюрідною сестрою Паркулабової жони Катерини, водилися у нього напевно, бо в ті часи без грошей до гімназії і не потикайся; у гімназії за науку плати, за мундир і блискучий козирок — плати, за «станцію» — плати, за книжки — плати.

Юра Паркулаб витесував «готові гроші» сокирою; рік-річно з двома молодими братами пропадав то по гірських селах, то по низинних поза Соляною Банею, то ген аж Дністром — і скрізь будував церкви... кожна його церковця була цимбалами, скрипкою і співанкою.

Майстро був з нього знаменитий. Та й сокиру мав він мудру.

І хоч вуйко Юра рідко появлявся на обійстю, що стояло неподалік від нашого на високому ґруні, і господарство провадила вуйна Катерина, я запам'ятав цього чоловіка напрочуд добре. Був він низенький на зріст, жвавий, мов живе срібло, палкий на слово, на крик, на гнів. Мої тато жартували,

що Юру Паркулаба й шкіряними рукавицями не зумієш узяти — до того він колючий. Мені особисто з його колючості запам'яталися вуса — руді, гострі, мов шпички, хвацько підкручені вгору. В перший день своєї появи на власному обійсті після довгої відсутності Паркулаб сповняв своєрідний обряд: випивав келишок-другий горілки, розперізував пасок і синцював про запас, як сам любив хвалитися, вуйну Катерину, бо, чуєте, «сусіди гречні, не може такого бути, щоб найчеснішу навіть жону, якщо вона без чоловіка, та не засвербіло на гріх». Увечері скликав близьких сусідів на гостину: «Хочу на вас, сусіди, надивитися, з вами набутися і наговоритися».

Опісля Юра Паркулаб брався господарювати: з високого груника, з його подвір'я долітав пискливий крик, голосне, аж срібне цюкання сокири, ніколи до кінця не доспівана співанка — він починав то однієї, то другої, то третьої, а четверту висвистував; інколи котився з гори плач вуйни Катерини. Мої мама, ловлячи вухом сусідські концерти, зітхали: «Нудить собою Юра. Він-бо, прецінь, не до газдівства придатний, не до коси, а до сокири, хоч і мудрої, але мандрівної. Він — пташок, що нині тут, а завтра — там».

Мої небіжка мама помилялись: кожна пташка має своє гніздо.

Паркулабового одинака Одрія, його обличчя, я чомусь майже не затямив. Ось і зараз хочу детальніше оповісти про нього, а його образ маячить перед очима розпливчасто, невиразно, Одрій мовби стоїть за льодовою молочною стіною, і я не можу придивитися до його очей. Пам'ятаю тільки, що був він високий і білявий, як вуйна Катерина, і більше нічого не можу до його зовнішності додати.

Одрій, мабуть, випав би й назавжди загубився б із моєї пам'яті, як сойчине перо в густих травах, коли б того січневого надвечір'я перед різдвом мама не послали мене до Паркулабів з якоюсь сусідською потребою; з того далекого надвечір'я нічого не стерлося і не поблідло. Виявилось, що надвечір'я не просто вкарбувалося в мені, а кожна його рисочка запала в душу, мов розпечена підкова, й залишила випалений слід: сонце, як червоне яблуко, скочується з гори... котиться яблуко по снігу, і сніг під яблуком теж червоніє, на воротах сидить і погойдується сива від морозу ворона; наперед хати біля миски, з якої мама годують курей, чубляться-б'ються горобці. Я пролизую язиком озерце на шибці вікна, що замерзає, — і світ ширшає: під хлівом тато накладають у жолобок сікчарні кукурудзиння і крутять корбою

угору-вниз, січкаря чахає гострими своїми сікачами на цілий білий світ, як справжня тобі машина. Червоне сонце, що схоже на яблуко, татова січкаря, розстелені безмежні сніги викликали мене надвір, я мимохіть, мабуть, зиркнув на чоботята під столом — не якісь там постоли, а справжні, які мало хто з ровесників має, чоботята змайстрував мені на різдво швець Сорока. Мама, що, тримаючись за жердку, товкли в ступі пшеницю (мамине товчення — то ціле чародійство, бо як це робиться із пшениці кутя?), вловили мій погляд і вигадали для мене і для моїх чобіт якусь причину в Паркулабів: біжи, сину, та не забарися.

Чуєте?..

Чуєте, вмирати буду і правнукам у спадок залишу пам'ять про срібну тишу, що була по очі засипана снігами й притрушена зверху інеєм, як білим волохатим мохом; я біжу крізь срібну тишу вузькою стежкою, котру нібито протоптали в снігах зайці між нашим і Паркулабовим подвір'ям, і тримаюся руками за срібну струну, натягнуту від смереки до смереки, від сухої бадилки до Паркулабового вориння; струна в моїх долонях побренькує, грає, я знаю, що насправді ніякої срібної струни немає, це я її вигадав, мені просто радісно від того, що риплять-поскрипують мої нові чоботята, що завтра ввечері спробую солодкої куті, що мама замість щоденного кукурудзяного маляя спечуть справжню бабку з пшеничного борошна, що після завтрашньої вечері тато візьмуть мене за руку й ми підемо слухати попід стайнею, як розмовляють людськими голосами кінь Буланий і корова Минька. «Ти, мой, хло', добре нашорошуй вуха,— шептатимуть тато,— і вчися розуміти худобину, бо як будеш жити на світі й заробляти на хліб».

Перепожнений завтрашньою таємничістю, я цоркав Паркулабовими кованими клямками по сінешніх і по хатніх дверях; я навіть попервах не помітив, що на обійсті не різали худобині на свята січку, не кололи дрова й не товкли у ступі пшеницю на кутю. Аж потому, коли зачинив хатні двері й, переступивши високий поріг, сказав, як належалося, «славайсу», а мені ніхто ані не відповів, ані не оглянувся, ані Паркулаб, як звичайно не помахав на мене погрозливо пальцем,— я зрозумів, що тут щось сталося.

Сріберна струна нібито урвалася.

Юра Паркулаб сидів з вуйною Катериною на лаві в простінку поміж вікнами; сиділи вони рядочком, маленький, щуплавий газда і його дебела газдиня, як молодий і молода за весільним столом. Ніколи до того часу я не бачив їх

такими рідними; я був тоді замалий, щоб виміряти глибину їхньої біди, але мені здавалося, що газду з газдинею єднає смуток, або ж здавлений крик, або ж невиказані, невикричані прокльони. Щось... щось чорне і важке, як крук сторічний, сіло на їхні похилені голови, на згорблені плечі, на їх стиснуті губи.

Перед ними, як перед образами, колінкував їхній Ондрій, що приїхав з Бистричан погостювати. Я чув, як вуйна Катерина хвалилася моїй мамі, що «Ондрій, слава богу, по матурі дістав роботу й тепер пише в бюрі на Бистричанській броварні — файні гроші фасує»; з усього було видно, що Паркулаби гордилися Ондрієм, бо такі недаремно в гімназіях учили, тепер він у гною не бабрається і каміння на Кам'яному Полі не визбирує.

— То не простите, дедю, і ви, мамо? — запитував Ондрій. Він, видно, не вперше запитував, і вони, газда з газдинею, що сиділи на лаві, не вперше відповідали. Мене вони, певно, й не помітили.

А Ондрій уторив своє:

— То не простите, дедю, і ви, мамо?

Юра Паркулаб з дружиною не кліпнули оком, не поворухнули бровою.

— То не простите?! — кричав уже, зірвавшись на рівні ноги, їхній син Ондрій.

Я замерзав від страху, що напав на мене в хаті... мені, може, треба було шмигнути в двері, знову зловити сріберну веселу струну й про все забути, а я однак посунувся в куток біля мисника — страх і цікавість запхали мене туди — й причаївся, як миша.

Ондрій же хапав за руки своїх тата з мамою, цілував їх, плакав і в сотий раз, мабуть, запитував своє:

— То не простите?

А на сто першому разі Юра Паркулаб тяжко відповів Ондрієві, як ворогові:

— Гей, як ми з ненею, пане Анджею, маємо тобі прощати? А хто нам на прощення право дав і дозвіл... який цісар дав або ж бог? Ми люди маленькі, ми могли лише тебе родити, сорочки прати й прихилити тобі з великої любові небо. Ая, через прихилене до тебе небо, пане Анджею, я попід хмарами набувся з сокирою і пилою, вітри мене здували з риштувань, як пірце, а я тримався висоти, бо ти був у нас... І коли б ти лише мене з ненею зрікся, якби кинув у нас каменем, замість подати хліба, якби поскупився закропити нас водою, коли будемо лежати перед смертю, то це було б не

так страшно... це було б карою за нашу сліпоту. Ми, певно, з ненею сплакнули б потайно в кулаки, щоб світ із нас не сміявся, і спробували б тебе простити, виправдати й зрозуміти: світ нині такий, як мавпа, не підскаочиш під панську дудку — шлюс, іди в Бистричанах вулиці замітати. Бо ти хлоп бідний, бидло... Але ти, пане Анджею, не одних нас зрікся... ти зрікся усього: народження свого, першого слова й першого кроку, колиски своєї і маминої цицьки; ти зрікся оцього червоного сонця, що сьогодні спалює нас з ненею на вугілля, оцих снігів білих, Поля Кам'яного, вод чистих, шуму зеленого, зела цілющого, звіра в лісі, птаха під хмарою, риби в глибинах; ти зрікся самого себе, таємно переписавшись на пана, щоб дістати в канцелярії поплатну роботу, нема, отже, нашого Ондрія, є чужий пан Анджей. То хто ж мені з ненею дозволить від імені тих, кого ти зрікся, відпустити тобі гріх і простити? Хто?..

Говорив він тихо, а здавалося — кричав.

Паркулаб не поспішав, до кожного слова свого він прислухався і чекав, що станеться чудо й звідкись — з неба чи з-під землі — прийде дозвіл для сина: «Прости йому». Паркулаб, може, з дружиною своєю, білявою Катериною, жадав дозволу на прощення, але слова його поволі затихали, обвуглювалися, а дозволу все не було й не було. І він розвів скрушно руками, мовляв, я не винен у своїй неприступності.

Цілком може бути, що котресь слово Паркулабове я сьогодні необачно пропустив, а якесь нове додав, та свідчу перед світом, що зойк Паркулабів, тихий і розважливий, я не переінакшив, я просто не міг цього зробити, хоч би й хотів, бо його зойк став моїм, я з ним виростав, він уже був часткою мене самого.

Через його зойк мене й понині болить серце...

А Паркулабів син, той Ондрій колишній, оглянувся, посміхаючись жалібно, він, мабуть, лише тепер по-справжньому осягнув вагу втраченого; Ондрій озирався, мовби шукаючи підпори, на яку міг би опертися, і, не знайшовши, опинившись раптом серед пустелі, бо всього іншого зрікся, він сказав:

— Коли ж нема ради-поради на мою біду, то я піду собі...

І він став одягати свій панський плащ, підбитий хутром дикої кози, і панську шапку з плетеними вовняними навушниками, і панські шкіряні рукавиці.

— А таки йди-но собі, — глухо повторила за ним вуйна Катерина. — А йди-но на бескеття, на вертепи, на болота. Скапайся, як свічка...

Ніколи більше я не чув від матерів жорстокіших слів.

Ондрій, не побачивши каміння коленого, терну гострого, заліза розпеченого, що їх собі посіяв на дорозі,— сліпий і глухий, посунув до дверей. Старі на лаві й не кивнулися. Ондрій скрипнув сінешніми дверима — старі на лаві далі непорушно каменіли. Ондрій хряснув хвірткою і поплівся засніженим плаєм на Колійову стежку, і ніхто його не окликнув, не зупинив, не повернув назад.

Не пам'ятаю, як я вибирався із Паркулабової хати, знаю, що мої тато з мамою ходили гоїти і розраджувати сусідів і вернулися ні з чим.

Опісля ніхто більше в нашому селі Ондрія не бачив, ніколи про нього не згадував також Паркулаб із дружиною своєю, білявою Катериною. Був Ондрій і пропав. Утопився у глибоких водах? Повісився на сухій вербі? Запався під землю, мов грішний дзвін... Дзвін-бо согрівив тоді, пам'ятаєте, коли зателенькав веселої і танцювальної, а тим часом навколо ходила чума з косою...

Вуйна Парасолька просила мене:

— Мой, а не дошукуйся, Юрашку, в своїй книжці про Кам'яне Поле ані часу, ані місця зникнення Ондрієвого. Був і нема. Зробився, певно, арідником, тим шезником, що на сутищах сиділи. Бо звідки, як ти гадаєш, беруться дідьки? З людей... Живе собі нібито людина, і їсть, і спить, і плаче, і трави їй пахнуть, і сонце для неї світить, аж поки котрогось дня тяжко не согрівить: хто вб'є невинного, хто вкраде сирітське, хто зрадить найсвятіше, хто очорнить найчистіше, хто з поту бідацького ллє золото-срібло. Ось тоді виростають у тієї нібито людини роги й хвіст — і вже маєш готового арідника, сидить той дідько в бузині на сутищі й свище...

Я знаю, що вуйна Парасолька любить поговорити про «страхи», але не маю часу на довге слухання. Тому перебиваю:

— Старі бадіки мовлять, що тепер ні одного з рогами не здибаєш опівночі. Вилущили їх поголовно громи. Та й ніхто в арідників нині не вірить.

— То правда,— погоджується Вуйна Парасолька,— не вірять... Люди не вірять — і я з ними теж. Але мислю: кудино тепер діваються нібито люди, у котрих виростають роги й хвості?

На цьому оповідь про родину Паркулабів можна було б закінчити, якби її головним, хай і негативним героєм був учений Ондрій, що переписався на Анджея. Насправді ж

добрими героями виявилися вуйко Юра зі своєю білявою Катериною. У серпні сорок третього року десь через два тижні після того, коли біля Делятина і Яремча гори перестали постогнувати від гарматних вибухів і партизани із з'єднання Сидора Артемовича Ковпака пройшли крізь німецькі заслони, як весняні води крізь річкові загати, наше село було оточене каральним загоном власовців та угорських гонведів; карателі оперезали Садову Полян уночі, потаємно, а спозаранку, як стрілила вгору ракета, солдати, що мали на правому рукаві нашивки «РОА», почали виганяти з хат старого і малого і навіть того, що лежав у колісці, наказували брати на руки; прикладами, багнетами, дулами автоматів штовхали, били нас і провадили на толічку — розлогий вигін над Білим потоком, де тепер побудували колгоспний Палац культури.

Ми стояли під синім небом і під ясным сонцем задубілі, приголомшені — навіть діти не плакали й жінки не галайкали, а тільки покушували губи й споглядали приречено, німо на дула кулеметів, що викреслювали навкруг нас коло. Мої мама тулили мене до себе, до подолу, й шептали, що «за машингверами починається той світ... і коли, Юрашку, машингвери почнуть сікти людей на капусту, ти падай і не жди кулі, я тебе, Юрашку, накрию».

Із-за кулеметів, із-за смертного кола вихопився на кузов грузовика «офіцір» у чорному мундирі, гестапівець, який понашому викрикував, що командування дає селові рівно дві години на роздумування: виказати всіх до одного або хай самі по-доброму признаються до вини ті, що виводили більшовицькі банди Ковпака таємними стежками з-під праведного німецького вогню, бо як того не зроблять, то кожний тут десятий, байдуже, винен він чи не винен, чоловік чи жінка, дід, а чи дитина, — будуть розстріляні на місці. Ферштейн?

Того гарячого серпня сорок третього року ковпаківців у наших краях називали просто ковпаками і, коли по правді, то мусили би виказати гестапові дві третини Садової Поляни на смерть і на пљондрування, у тому числі й моїх родичів, які «політикою не бавилися», але котроїсь ночі ковпаків вони годували, а котроїсь ночі мама їм рани полотном перев'язували, а котроїсь ночі тато провадили їх скритно поза Веснярку на схід.

Село німувало.

Ніхто добровільно не поспішав признаватися у смертних гріхах перед Великонімецьчиною. Так минула година й настала друга... А коли настала друга, тоді з людського гурту,

як із глибоких нетрів, вийшов і підступив наперед до пана «офіціра» Юра Паркулаб і сказав:

— Якщо вам, пане гер капітане, якась мерза тайно донесла, що нібито Садова Поляна ковпаків безпечними водила стежками, то повірте мені, Юрі Паркулабу, який церкви клав аж попід небеса по всій нашій Галілеї, що це наговір. Хтось бачив — і не добачив, хтось чув, що дзвонили, і не дочув, у котрому боці. А водив ковпаків пляями-стежками я сам і ніхто більше.

— І ще я з ним водила, — додала просто вуйна Катерина, яка вже давно не була білявою, а була сивою і теж, вийшовши з глибоких людських нетрів, стала поруч із чоловіком. Він скося глянув на неї, гарячі паркулабські слова клекотіли йому в горлі; мав охоту, може, стару перехрестити паском, він був на крик і на бійку легкий, і проте тільки потемнів, як ніч, і, зітхнувши, підтвердив:

— І вона, жона моя Катерина, теж. Не міг я без жони сам-один на таке діло воєнне рішитися. — І взяв її ласкаво, як у молоді літа, за плечі.

Паркулабів розстріляли...

Їх розстріляли першими, а вже потому кулеметом із танкетки посікли вісімнадцятьох газдів і трьох легінів, котрих викликали з гурту за списком; гестапо мало цей список наперед списаний, хтось, якийсь іуда, постарався. Потому, правда, стало відомо, що прізвища Паркулаба на папір занесено не було.

Паркулабів розстрілювали над Білим потоком, інших теж тут же на наших, на жіночих, на дитячих очах стріляли, але я чомусь найбільше пам'ятаю, як довго падали на землю вуйко Юра з вуйною своєю Катериною. Земля мовби віддалялася від них, мовби їй, землі нашій, було незручно підставляти їм, розстріляним, тверді свої груди... Земля мовби не вірила, що то падають на неї люди, яким ще жити та жити; я так і не добачив, яка кулеметна черга їх докосила — друга чи третя, я уткнувся матері в подолок і кричав їй у подолок, у її долоні.

...Я дотепер не можу самому собі пояснити, чому Паркулаби шукали смерті. Чи жадали відвернути від села біду? А чи спокотували перед Кам'яним Полем Ондрійкове зречення?

І знову архаїчні, просто-таки неймовірні у своїй святій простоті жорна...

Ловлю себе на думці, що міряю і зважую, вдивляюся у вчорашній день крізь круглий отвір у жорновому камені;

хтось може сказати, що цей отвір надто вузький і мілкий, у нього заледве засиплеш дві жмені жита або кукурудзи, а я стверджую: на перший погляд — мало; житом, яке пішло в жорна, можна засіяти ціле Кам'яне Поле. І тому дірка в жорновому камені на видається мені малою та вузькою — не охоплю оком простори й не виміряю глибини, що відкриваються переді мною: там плавають світи, як риби, і там зорі, як золоті яблука, падають з високого дерева... падають й згоряють на попіл; там люди блукають, як тіні...

...Багатьох із них давним-давно забуто, як дитячу казку, і навіть сини й онуки не пам'ятають їхніх усмішок і голосів; люди, як у річках води, що біжать нестримно до моря і там, у синій безодні, пропадають.

А я живу з ними, ходжу з ними, мучуся з ними, тішуся з тими, що були, і з тими, що є...

Жорновий камінь із післявоєнних, мабуть, ще часів лежав на одному місці, його ніби отут посадили, щоб пустив углиб коріння, а вгору — стовбур і гілля з білим цвітом, і коли я проходив стежкою мимо, то він навмисне викочувався на очі — зверху білий, як бідацький вівсяний корж, а боками — зелений. Я спотикався об нього, і це було звично, зрозуміло, лише часом щеміло серце від спотикання і від тих голосів, що оживали в кам'яному отворі на дві жмені зерна, тоді нападала на мене розпука, і я сивів, а траплялося й таке, що душа моя співала.

Жорновий камінь лежав за хлівцем...

У моєї середущої сестри Даруні на вдовиному її обійсті, отороченому однією ниткою колючого дроту, за хлівцем, серед кущів собачої кропиви, медунки, червонястого кінського щавлю можна побачити цілий музей. Що там тільки не валялося: поламана без спиць колісниця від плуга, дерев'яна, ще, мабуть, австріяцька борона, терлиця з поколеним мечиком, на якій колись тіпали льон, купа понівеченого залізччя з німецького літака, який у війну впав на сестриному городі, широка й чорна, як із чавуну вилита, тисова лава... на цій чорній лаві вмирав біля вікна її Семань, коли його привезли з колгоспної ферми додому. На фермі він покривав дах черепицею із багацьких розібраних стаєнь, на червоному череп'яному тлі біла його постать впала якомусь лісовому вороженькові в око, свиснула куля — і впав здивований Семань униз, на колоду. А ще за сестриним хлівцем дотлівав різьблений мисник, полоззя грабових саней та ще купа іншого старого мотлоху, понакиданого Дарунею. Яюсь, виправдуючись, вона говорила, бігме, що шкода їй і тієї пам'яткової

лави, і того мисника, і тієї колісниці від плуга, яким Семань, царство йому небесне, краяв царинку, і тієї самотічки, на якій змотала в клубки не один півміток, але час розпоряджається по-своєму, він, чуєш, сам вишпурює із хати або з комори речі, що вже на світі своє відбули, відпрацювали і віджили.

За хлівцем серед бур'янів речі тихо вмирили.

Серед речей, що вмирили, опинилися також жорна, хоч їх робив той самий Омелян Опришко, і вже заради цього їх треба було зберегти. Я не один раз збирався викотити Опришкові жорна з кропив'яного полону, але все якось відкладалося, завжди бракувало півгодини часу, аж поки цього літа жорна не щезли з очей, на місці під стіною, де вони лежали, соковито й високо вигуділа лобода. Сполоханий, я питав сестру, куди жорна закотилися, вона стискувала плечима, а з очей сипалися збитошні іскринки, мовляв, оті «пани з міста» забивають собі голову «ружними дурницями», проте вголос цього не сказала, видно, згадала, що жорна — не дурниці. Відповіла:

— Їх, напевно, кури загребли.

Кури?

Жорна справді нікуди не запропащувалися, просто вони запалися на п'ядь глибше в землю. Кури нагребли на них груддя, гною, сміття усякого, восени вітер жбурнув туди жменю лободиного маку, і вже по всьому, і вже лише я один із сестрою на всьому білому світі пам'ятаємо, що на цьому місці білили, мов бідацькі коржі, Опришкові жорна; з кожним новим дощем, з новим подувом вітру, з новою бадилиною, що засівалися, з пилинкою, з пелюсткою жорна западалися усе глибше й глибше в землю.

Так губилася, на очах вмирала людська пам'ять.

Я відкопав жорна, обмив біля криниці й удома поклав їх, як кам'яні книги, на стелаж. Хтось, може, з гостей, що бувають у моєму кабінеті, тихцем глузує з відкопаних жорен, хтось, може, зуби критичні гострить на їх архаїчну округлість, а хтось закотив би їх у музейні фонди... я ж однак признаюся прилюдно, що тримаю жорна перед очима, щоб повсякчасно тривожили мою пам'ять. І хто знає, чи не від них, від жорен, починається моя книжка про Кам'яне Поле...

Коли дописувався цей розділ, у мене народився онук, якого на дідову честь відразу назвали Юрашком. Молода щаслива його бабуса, а за нею зовсім молодесенька тітка

Саня заметалися по крамницях, з'їздили навіть на товчок, купуючи все, що потрібне для немовляти, а ще більше накупили непотрібного. Вдома розкладали куплене на канапі і стільцях, і хоч усі оті повзунки, чепчики, штаненята, сорочечки вабили очі кольорами й мініатюрністю, домашні і я з ними вже бачили в уяві онука дорослим, і вже йому джинси з бляхою подавай, і вже йому освіту вищу висвічуй, і вже йому стели килимами дороги.

З першого дня на дороги майбутні, на всі стежки я завжди онукові на плечі жорна, які запискую йому у спадок. Я не вірю власному скепсису і чужим підшептам, що мій онук потовче жорна на пісок і засипле ним вибоїни на дорозі, щоб легше було йти. Якщо так станеться з нашими онуками (не станеться! Не сповниться!..), то хто ж тоді понесе далі оті світи, що плавають, як риби, оті голоси, оті усмішки, оті плачі, оті весілля, отой піт Кам'яного Поля, отой житній дух?

13

Із Нанашкових листів до Львова:

«Тепер, Юрашку-братчику, коли школа давно готова і дітиська зі своїми професорами вповнили її аж попід стелю кінським гейби тупотом, галасом, крикливим електричним дзвоником, після якого враз западає тиша, я теж став, вважай, ученим, ніби закінчив усі десять класів у новій школі й можу прочитати на першому-ліпшому телефонному стовпі зачовгане правило: «Учися розуму не до старості, а до тієї миті, поки пані в білому не махне на тебе косою».

Пишу тобі під враженням розмови з нашим новим учителем історії, який зветься Олегом Мудриком. Легінь, дарма що родом із міста, з асфальтового, отже, тротуару, поволеньки вростає у Кам'яне Поле, пускає у нього корінці. Я ще не знаю, що його в Садову Поляну, на край світу пригнало: цікавість молодецька, ота модна романтика, про яку друкують у газетах, елементарна людська порядність, що, мовляв, треба чесно відробити після інституту належні роки, звабили його, може, наші гори, а чи тут, на Кам'яному Полі, чоловік хоче зблизька приглянутися сам до себе? Як би там, Юрашку, не було, але якраз Олег Мудрик прилюдно, чуєш, дорікнув мені за те, що чотири роки тому сільське начальство — і я був при цьому — збурило на толічці посеред села корчму і на її місці збудувало школу. Я, недовго думаючи, — ти мене прецінь знаєш, — покрутив пальцем на чолі й кажу:

«Мой, а встидався б, товаришу вчителю, при чесних газдах і не при горілці такі немудрі речі говорити. Що таке корчма?.. Корчма — то є, прошу вас, п'ятьма, болото, здирство. А школа — ясне сонце. Хіба, братчику солоденький, не символічно, як написав у районній газеті сам редактор товариш Пархоменко, що на місці корчми за Радянської влади вибудовано школу?» Учитель історії, Мудрик той, на мої слова не огнівався, навіть підтакнув: «Аякже, Якове Климовичу, про символи ви красно сказали. Що символічно, то символічно: колись корчма, а тепер школа...» Я його перебив: «А тобі щось, братчику солоденький, не сподобалося? Ти проти? Ти вчинив би інакше?» — «Може, так само вчинив би, не знаю, бо місце під школу справді дуже придатне. Але корчму... хай би по бервінцю колгоспні майстри зібрали й перевезли на нове місце, на Монастирське, скажімо, пустище. Який там музей можна організувати». — «Музей? З болота, чуєш, із болю пияцького, зі схлипу дитячого, з жіночого виття?» Я уже кричав на цього не дуже мудрого, як мені здавалося, Мудрика, я вже кпив собі з нього, я вже поплював у долоні, щоб гнути з нього колеса, і газди, що були при бесіді, пускали сміхи у вуса. А Мудрик отакої сказав на те: «Може, і не в музеї суть. Бог з ним, із музеєм. Та як нам бути із свідками, Якове Климовичу?» — «З якими свідками?» — спитав я обережно, бо чоловік, прецінь, інституту кінчав і міг раз-два взяти мене на мушку. «А з тими свідками, що пам'ятають про болото, про біль, про плачі, про торби дідоцькі, про ліцитації. Хто посвідчить?» І газди, мої сусіди, один на одного подивилися і нібито один одного спитали: «Справді ж, хто посвідчить?»

Із переказів, які я чув від деді-небіжчика і від людей старших, котрі пам'ятали, як засівалося на Кам'яному Полі й виростало каміння, знаю, що корчма чорніла в лозах посеред толічки двісті, може, років або й відтоді, як тільки-но зав'язалося наше село. Недурно в старих книжках сільського уряду вона рахувалася під першим номером.

У різні часи по-різному корчму називали: то — Гершкова, то — Цаликова, то — старої Срулихи; за твоєї уже пам'яті, Юрашку-братчику, стояв за шинквасом Срулишин Йосько — такий собі веселий пейсатий чортик, що був на зріст дрібний, на язик масний, а на борг — терплячий. Отож, чуєш, веселий Йосько прибив над ганком таблицю з написом «Реставрація «Рай і Пекло». Сміхота була, бо й нині точно не знаю, де містився рай, а де — пекло. Певно, раювали на тій половині, де мешкав зі своїм кагалом Йосько, а там, де

хлоп-гуцул заливав біду «монополькою», було правдиве пекло.

Час нібито не мав над корчмою залізної влади: покладена з грубесних колод у вугли, вся прокурена й просмереджена горілкою, вона не хитнулася ані вліво, ані вправо, лише потріскувала під вагою позеленілої черепиці й поволеньки западалася у землю. Її обминали навіть війни: людські хатчини горіли, як свічечки, а корчму запальна куля не зачепила, мов відьму.

По війні, по тих роках клекітних, коли багацькі гражди розбирали по патичку, корчма стояла на толічці, як сліпа баба, без вікон і без дверей. Люди чи то про неї забули, чи вдавали, що її не бачать. Корчма, вважай, умерла, в ній ноцями постогнували сови, а вдень через вікна скакали до неї бахуриська, які вдома переїдалися. Так тривало до того часу, поки Головиха наша Юстина не спровадила з області інженерів, які толічку обміряли, а корчму звеліли завалити.

Головиха Юстина на мітингу перед тим, як мали корчму зносити, а школу закладати, при всьому селові, що збіглося на цю okazji, при районному начальстві й на очах обласних та столичних кореспондентів промовляла голосно у мікрофон, щоб не тільки люди, а й щоб сади наші почули, і наші ліси, і наші хрести на цвинтарі, що Кам'яне Поле дочекалося ще одного великого празника: починаємо будувати середню школу на тому самому місці, де п'явки-експлуататори, поклавши корчму, цідили з бідного чоловіка піт і кров доти, доки світ йому, бідному чоловікові, не змарніє і не погасне назавсім. Чого, товариші колгоспники, сусіди близькі й далекі, за прикладами будемо бозна-куди ходити, коли досить згадати мого діда Луку Буждигана, який робив скрипки і цимбали. На Буждиганових цимбалах ще й дотепер у нашому селі грають — що, може, неправду кажу? — а майстро згорів... Срулишин Йосько пустив на ліцитацію за борги і ґрунтець, який був, і маржинку, і скрипки з цимбалами, і хатчину, і, певно, бабу Буждиганку продав би Йосько, якби хто купив. Так було...

Нині вибила корчмі остання година: ми її поруйнуємо, потолочимо, щоб ні сліду по ній, ні духу, ні пам'яті, ні згадки... Місце ж освятимо новою будівлею — школою, де селянським дітям — правнукам діда Буждигана — наука буде робити світ ширшим, день — яснішим, а дорогу — легшою.

Красно, до серця, до розуму промовляла Головиха Юстина, її слова відчиняли людям душі, як вікна, а коли ж, чуєш,

вікна відчинені, то кожному видно, що робиться у хаті: хтось підсвідомо скупю посміхався, хтось увесь сміхом був облитий, втішаючись, що не живе в тамтешні часи й обминула його Буждиганова планіда, хтось у помислах пестив дитину і водив її ранками до нової школи, хоч школа ще не була збудована, а дитина народжена, хтось схлипнув, і схлип нараз урвав, здушив його, хтось глухо постогнував від задушеного болю, тепер, може, й незрозумілого, бо не один майстро Буждиган згорів у корчмі, як добре залізо в іржі.

Ти, мабуть, Юрашку-братчику, читаєш моє писання і уявляєш, що Нанашко Яків теж не втерпів і попросив на мітингу слова. А я, бігме, й не думав про промовляння, бо навіть попускати ластівок на ластівок, садівники-бо знають, що й дерево гине, якщо на кожній гілці всядеться по птасі. Хіба Головиха Юстина не сказала на всіх і про всіх? Я просто стояв поруч з нею у кузові грузовика, що служив підвищенням замість сцени, і з цієї піднятої на колеса висоти відкривалася чоловікові святковість буденної днини; небо помальоване синькою, зелене шаленство садів, які щойно відквітали, маєво червоних прапорів. І разючі, аж за очі хапало, зблиски труб духового оркестру, притарабаненого з райцентру. Я просто, Юрашку, стояв перед людьми... мене мовби теж обрали судити стару корчму, і тим був чоловік щасливий, і через це, мабуть, не відразу второпав, що в людському гуртиську сталося.

Там вродилася нетерплячка.

Нетерплячка вдарила мене, як вітер, пружкою хвилею; нетерплячка смерділа потом і міцним тютюном. Час промов минувся, село жадало роботи, мальоване свято надокучило, а тому, товаришко Головихо, найвищий-бо час подати знак, щоб наготовлений для цієї okazji бульдозер, котрий дотепер покурював димом обіч грузовика-«трибуни», зірвався з місця і...

Коли ж бульдозер так рушив неквапно на корчму, виставивши наперед себе ніж, то люди, Юрашку-братчику, валом за ним посунули й, знетерпелівлені, галайкали бульдозеристові, підганяли його: «А не лінуйся, Йва'! А піддай, Йва', газу! А дави-но стару відьму, криши її на порох!» І не думай собі, Юрашку-братчику, що то вибухнув азарт, ні. Була в людському тлумі правдива лють, що аж шкварчала, як гаряча підкова в жолобі з водою. Я запитував самого себе: «Ну, добре, газдам старшим і газдиням не дивуюся, сидить їм корчма іздавна поміж живими ребрами, і не виламаєш її звідти, не викорчуєш, вона — як вічний біль. А молодики...

молодики то чого поскрипують на корчму зубами? Для них корчма давно вмерла, для них Йосько Срулишин, що вмів чекати на борги й умів за борги пускати хлопа з торбами, був дідько з пекла, що появився і нема, пропав; для них, молодиків, корчма, кладена посеред толічки,— це тільки шопа без вікон і без дверей, і не більше. То чого ж ви, молодики, галайкаєте разом з усіма? Що вам корчма завинила?»

Невже, Юрашку-братчику, ненависть у крові розчинена й через те кров червона?

На мене, чуєш, раптом напав страх — аж біля пупця заболіло — що замало було пускати одного бульдозера на корчму, вона ж бо не із хирлявих ворогів, віками утверджувалася, як кам'яна твердиня, підступи до неї пильно стерегли то королі, то цісарі, то президенти — обкопали її шанцями, обтикали піками й осторожили багнетами. Ану, спробуй підняти на неї руку: міх-мах тобі її, руку, зламають. То що ж спроможний вдіяти старій корчмі якийсь слабак Іванко Проців із своїм бульдозером, та він її ані не хитне, ані з місця не зрушить, ані тріски не відколе. Про мої страхи смішно писати, і може й таке бути, що ти, Юрашку-братчику, ні крапельки у мої страхи не віриш... Ти собі не вір, а я добре пам'ятаю темну корчемну силу й тому признаюся: заплющив очі, щоб не видіти Іванкового посоромлення. І в цю якраз хвилину корчма затріщала, хитнулася й осіла на один кут. Бульдозер відступив назад, щоб передихнути й з новою силою вдарити на неї. Корчма тепер постогнувала, тремтіла, потріскувала, розколювалася, скреготала, ламалася, падала, вибухала хмарами пилу. Бульдозер рачкував назад, відкашлювався і знову, мов упертий бик, сунув на румовище. А все ж людям здавалося, що бульдозер надто поволі робить своє діло, вони підганяли його, підхльостували й підбадьорювали, щоб без жалю толочив стару курву, виривав її з підвалинами, з корінням.

Пишу тобі, Юрашку-братчику, а сам думаю: людям повелівало Кам'яне Поле, так?

Пишу тобі, Юрашку, а в самого думка сходить, як зелене жито: не самі тільки теперішні колгоспники з Садової Поляни, а цілі покоління, що здавна сиділи на Кам'яному Полі й у Кам'яне Поле лягли спати, побігли на поміч бульдозерів. Хапали спорохнявіле брусся, зав'ялі, задимлені, як залізо, крокви, почервивлені дошки, патиччя — і все це скидали на купу на краю оболоння, хтось облив купу соляркою, а хтось — підпалив. Вогонь не був передбачений для фотографування, бо Головиха сукала кулаками, щоб чимдуж

загасили. Та хто її тепер, Юрашку, слухав... Тепер на оболонні панував вогонь, і партійний секретар із району заспокоював Юстину, що нічого страшного не сталося, день тихий, як вода в криниці, — ні баранця тобі, ні сплеску, то, отже, хай вогонь горить і хай випалить корчемний дух вовіки-віків, а місце вогнем освятиться.

Потому ж, коли вогонь пригасав, а людські пристрасті гамувалися роботою, на розчищеному й вирівняному бульдозером майданчику інженери побили кілки — і всі ми відразу, ніби вмиць розвиднилося, побачили перед собою нову школу: це був поки що лише план, обриси школи, але люди її обступили, мов справжню, готову вже, й милувалися нею, і зазирали у вікна, і гладили долонями її теплі стіни. Ти ж бо, Юрашку, знаєш, що ми в Садовій Полянні фантазери. Одна Головиха Юстина пам'ятала, що спершу треба викопати під школу фундамент, а вже потому класти стіни, й тицьнула мені в руки рискаль, а в мікрофон насипала слів, що Нанашкові Якову Розлучу Садова Поляна доручає копнути під шкільний фундамент кілька перших почесних лопат землі.

Чи міг я відмовитися?

Не суди мене за це, Юрашку-братчику, бо є у нашому селі заслуженіші, може, ніж я, є такі, що війну відважно воювали, і такі, що в них робота колгоспна в руках горить, але — роби зі мною що хочеш — я не міг від честі відмовитися і натиснув постолом на рискаль. Мене з усіх боків так й отак фотографували; грав десь мідний оркестр; люди ловили кожен мій рух; я відчував, як вони німували й помагали мені натискувати ногою на рискаль. Земля ж була тверда й тяжка, рискаль входив у неї поволі, мовби вгризався у камінь. Інакшою вона бути й не могла, земля під корчмою просякла потом, слізьми, кров'ю, сечею, калом, лепом людським; отут, у землю, втопані хмільні співанки, жіночі жалі, плачі, танці; отут, у землю, були закопані дні й ночі, місяці й роки — хто їх тепер порухає; отут упало з неба сонце, а зорі потопилися у болоті.

Тому не дивуйся, Юрашку-братчику, що після третьої лопати я утер піт...

Тоді утер піт, а тепер слово оце дописую і... годжуся: а таки мав слухність учитель історії Олег Мудрик. Слухай-но тут, Юрашку-братчику: хто через двадцять-тридцять років без свідків повірить, що земля під нашою школою була тяжка і ваготу її не зважиш вагою, а хіба відчуєш серцем? Га? А ми свідками розщибаємося, мовби лише нині живемо й завтра трохи маємо пожити, ніби ми не вічні? То від знена-

висті... у крові зненависть пливе й забиває памороки. Гадаємо, що судимо і нищимо ворогів, а вони з підсудних давно поробилися свідками. Так обернулася справа...»

14

Гейка — молода дружина Якова Розлуча, якій були доступні тайни вод, зел, світла і землі, не могла, однак, допастувати ключика до Якової тайни: вона вірила, що Якова наврочила місячна ніч, що його, може, обвіяли лихі вітри, що він, певно, напився чорної води й через те нипає по світу відчужений, віддалений від усього, від Гейки і від себе також на відстані, які не зміряєш оком. Учора й позавчора, коли він спав п'яний, опльований, смердючий, як тхір, Гейка вмивала свого газду водою, зачерпнутою в ту ж хвилину, коли в криницю падав перший сонячний промінь — тоді нібито вода стає найчистішою; Гейка підкурювала свого газду травами і корінням і обцілювала давно не голене його схудле обличчя.

Нічого не помагало, хоч ти згинь.

Вранці, ледве прочумавшись, Яків спускав з постелі ноги, потягувався і кривуляв на оболоння до корчми. Тут іще з порога манив до себе пальцем Срулишиного Йоську, який, мов щезник із пекла, вигулькував із-за шинкваса, перехиляв на правий бік воронячу гостродзьобу голову й, задкуючи перед гостем, облесливо сипав словами:

— Я тут на ваш розказ, пане Розлуч, я тут. Що будете їсти-пити?

Йосько стелився перед ним, як плющ, готовий служити, і Якову котроїсь хвилини здалося, що Йосько догідливо помахує хвостом.

— Но-но! — раптом прикрикнув Яків, розсердившись на себе, що привиділося, нібито Йосько хвостатий. Лізе всяке в голову... Потому наказував: — Розсолу огіркового спершу принеси.

В Якова боліла, розтріскувалася голова — хоч обруч набивай. Він тяжко сів за стіл, застелений по-панськи цератою, як у справжніх рестораціях; стіл стояв у кутку за піччю навпроти віконця; віконце прорубане мале й низеньке, в ньому заледве вміщалася стежка, що вибігала, як коза з лоз, і впиралася у розхитаний корчемний ганок. Відколи Яків зачастив до корчми, то неодмінно сідав за цей стіл і, бувало, п'яний годинами слідував за стежкою і гугнявив, що стежка, це правда, веде до корчми, але з корчми нема ніякої дороги

в широкий світ; світ тривожив п'яного Якова, світ кудись кликав, чогось вимагав, мучив, обіцяв.

Яків у корчмі боявся стежки й світу; він борсався у чаду корчми, як у зеленому баговинні,— ані втопитися, піти на дно, ані вибратися на берег; Яків плакав за дванадцятьма андерсенівськими лебедями, що полетіли в своє королівство, залишивши його на поталу Срулишиному Йоськові.

Гуси, гуси, лебедята...

Дайте-но мені стрільбу, най вас виб'ю до ноги...

Яків погрожував невидимим лебедям, стежці й цілому світові кулаком, потому припадав до кухля студеного розсолу. Йосько тим часом клав на стіл хліб і пошатовану ковбасу, пляшку горілки, пиво у двох білих носатих дзбанках і ринку підсмаженої на олії цибулі. Яків ні до чого не доторкнувся годину або й другу, поки на стежці не з'явиться Кифор Далей, той самий Далей, який служив у поліції «тайним».

Далей був круглий, опецькуватий, на вигляд добродушний, із пасемцем білявого волосся, що по-наївному спадало на очі; з-під білого пасемця він свердлов очима уважно й підозріло — був це погляд цілком професійний. Умів він також професійно слухати: руки робили своє діло, вусатий рот ремигав прицмокуючи, короткі брови повзали на чолі, як руді павуки, вгору і вниз, очі з усіх сил вдавали, що їх ні на півнігтя не цікавить необережне політичне слово, яке впало в корчмі біля шинкваса й ураз задзвеніло, як золотий. Зате вуха Кифорові мали роботу: вони шулилися, чимдуж підхоплювали слово з долівки, обмацували його, зважували, прицінювались, і тоді здавалося, що Далей пряде вухами, як кінь.

Дивна підбралася кумпанія: Розлуч за одним столом із Кифором Далеем, котрий при нагоді й без неї, не розуміючи глибини своєї ницості, слинив язиком, що він, пане-дзю, чесно заробляє свої гроші, бо хтось, пане-дзю, рубає на бутині ліс, хтось ковалює, хтось плекає маржинку, хтось у Косовачі гівно возить, а він стереже, пане-дзю, «безпе́ченство краю». Іншого разу Яків бридився подати Далеею руку й, бувало, не скидав перед ним, як перед старшим, крисаню, нині ж він жде, поки Кифор перехрестить страву й горілку.

— Во м'яца, сина й святого... Аби-сьмо, пане Розлуч, дужі були! — Далей підносить угору келишок і, не кліпнувши оком, жадливо кидає горілку в горло: бульк! Яків же щідить горілку крізь зуби поволі, як смолу — і з обличчя не

видно, чи смакує йому питво, а чи гірчить і палить. Голова після другого келишка перестає боліти — красно тепер можна жити й бавитися, якби тільки світ не наслав на нього білою стежкою, що вибігає з лоз, як коза, підсвідомі тривоги... Уривки їх, осколки чомусь світяться то червоним, то синім, то жовтим, їх не розглянеш зблизька, вони, як безіменні птахи, шугають тут і там, тут і там і ніде...

Після четвертого келишка Яків свариться з собою:

— Мой, Розлуче, холера на тебе напала б, чей же знаєш і нутром чуєш, що не так робиш, не по-чоловіцькому.

Далей стріляє у нього з-під білявого пасемця обидвома зовсім тверезими очима.

— Ов, нібиточки я не чоловік,— ображається Кифор, беручи Яковові слова на свій карб.— Я теж, пане-дзєю, маю свій гонор і з ким-небудь свиней не пасу. З вами, пане Розлуч, п'ю, бо ми в чомусь однакові: вас люди шанують, мене — бояться.— І, роздобрившись, вуйко Кифор вусатим своїм писком лізе цілуватися.

— Ой бадіко,— відсувається Яків,— написано-бо в святому письмі про Іуду: «Кого я поцілую, то — він, берить його».

— Ая, тої самої,— сміється дрібними й чорними від тютюну зубами Кифор Далей.— Нема вас за що брати, пане Розлуч. Не естєсьте якийсь там комуніста.

— А якби ним був? — допитується Розлуч. І враз згадує, що на цю тему не раз уже роздумував, це ніби поверталось до нього знайоме поле, яке він орав, сьогодні і вчора кладучи по скибі; скибу до скиби клав, але не засівав, і вони чорніли гребенями без єдиного паростка.

— А якби-м... Га? — допитувався уперто.

Тиша. Білі поросячі вії вуйка Кифора тремтять-поморгують, як метелики на гною.

— Е, пане-дзєю, тоді справа інакше виглядала б,— згодом відповідає Кифор Далей. Він устиг нажлуктатися, як ніч, змішавши, горілку з пивом, але Яковове запитання не топиться на каламутному дні і не замулюється. Кифор тримав його в кулаці. Задушив би, якби міг, багатозначне Яковове запитання, чути в ньому водночас сумнів, бродіння, а може, й ствердження, як знати. «Но-но, якщо ствердження, то...» Кифор звично пускає з-під білявого пасемця два слимачки, що приліплюються до Розлучевого обличчя: слимаки-очі випитують, вимацують: «Ну-ну, Яківчику,— просять,— відкрийся, чим дихаєш?»

Яків споглядає на нього весело й відкрито. На споді очей, за хмільною веселістю, як під каменем, причаївся

сум... сум, на щастя, «безпеченству» державному не загрожує, і Кифор полегшено зітхає:

— Пусте балакаєте, молодий газдо. Не можете ви бути комуністом.

— А то чому? — відсовує Яків гальбу з пивом.

— Бо то нелегко комуністом бути. А у вас, пшепрашам, пане Розлуч, мухи в носі. Я вас знаю як облупленого, — хвалиться Далей.

— То як ще сказати, чи знаєте, — сміється йому у вічі Яків, дратуючи пана «тайного». — Якби-сте знали, вуйку Кифоре, то чого б битий тиждень пильнували мене за столом: придивляється і прислухається. Я ж бачу: цікавить вас Яків Розлуч, га?

Далей никне за столом і маліє, поросячі вії — крильця метеликові — зірвалися з гною й полетіли: тріп-тріп.

— Я, звичайно, на службі, пане Розлуч, — каже він. — І то муситься розуміти. Але щодо вас — то боже борони. Горілку вашу п'ю, пиво, їм хліб. Хто до кумпанії мене запросив — того шаную.

Яків знає, що Кифорові слова наскрізь олжею просякнуті, як Йоськова ярмулка лоєм, але...

Яке це тепер має значення: фальш, олжа чорна чи правда? Хіба не все одно?

У хмільній їхній розмові нема вибухів, клекоту чи бодай злої іскорки, яка пропекла б, їх розмова схожа на в'язку течію, що струменить мляво з поріжка на поріжок, а інколи й зовсім зупиняється і гусне, як драглі. Гусне також за вікном спекотливий день. У порожній корчмі дзижчать мухи. За шинквасом спить з розплющеними очима Йосько.

Фальш? Правда? Невже між ними є суттєва різниця?

Яків то падає на дно густої течії, то спливає на поверхню, і тоді він повертається у досвіток після Йосипового пострілу, коли біле стало чорним і він з розпуки товк собою, не знаючи, як жити і як умерти.

Тоді товк собою, тепер — пив.

Це було порятунком; він пив і падав на підлогу в корчемний бруд, у запльований пил, обличчям у обсмоктані риб'ячі хвості; там, у бруді, забувався і розкошував. Йосько, що вмів чекати на борги, підіймав свого жаданого й дорогого гостя, а Яків знову падав, як сніп, і йому, певно, було добре на підлозі, він жадав викачатися в бруді, для того й попросив покликати до кумпанії Кифора Далей, йому баглося торкнутися прокаженого, заразитися й собі, поділивши з ним страву й питво. Навмисне баглося! Усі ви, дідько би вас ухопив,

ходите прокаженими, гниєте зісподу й зсередини, а зверху болячки прикриваєте білими сорочками, а цей болячки носить гонорово і всім показує, як Хрест заслуги.

Як Віртурі Мілітарі...

Бо біле стало чорним.

Біле стало чорним, а Кифар у думці писав:

«Мельдую послушно панові комендантові постерунку, що Яків Розлуч, хлоп із Садової Поляни, виявився глибоко затаєним комуністом, котрий добродіємством своїм і роздачею маєтку тим, які потребують помічі, розхитує основи...»

Цікаво, скільки б за такий донос заплатили, га? Мусила б це бути висока ціна, чи як кажете, пане-дзєю. Варшава, прецінь, не збідніла б.

Далей поплывує у долоні.

У Кифора Далея сверблять долоні, мовби на правду вже рахує злоти, а Яків злоти пропиває, власне, пропиває морг царинки. «Ох, гори мої, гори, високі могили. Візьміть мене межі себе...» — підспівує.

Гори його не беруть.

Люди плечима стискають.

А Королі з верхів — хи-хи! — посмішкуються у кулаки.

А «срібні» читальняні газди обминають його десятою дорогою.

А Гейка, яка дарма що знає тайну силу зела, вод, прозорого повітря, нічого не може вдіяти з Яковою п'ятикою — ані припинити її, ані заборонити, ані закласти, вона тільки може Якова зрєктися. Це так просто, досить втикнути в косу пірце, примовляючи: «Скидаю з себе жіноцьку вберю — беру вберю пташину. Не треба мені зелених очиськ, білого тіла, довгої коси...»

І знову повернешся поміж птахи на свої кола.

«Це Якова казочка. Не полечу я поміж птахи, бо нема між ними мого милого, мій милий у корчмі сидить...»

Вечорами, коли село западається у сон, Гейка засвічує ліхтарню і стежкою попри Білий потік біжить до корчми.

І веде Якова додому.

Поки вона вела Якова за правую руку, поки дні котилися під гору, мов циганські вози з дір'явими будами, й топилися без сліду в безвісті, поки ночі смерділи, як старі бочки від оселедців, поки п'яні розмови з Кифором Далєєм гусли, як сукровиця, поки Йосько підливав горілку й пиво у жбани... поки все це відбувалося, діялося, робилося, молотилося, пилося, розмовлялося, співалося, плакалося, проклинали-

ся — хтось приніс зеренце, мачинку, може, і з нього про-
кльовалася квітка. Ще ніхто не бачив ні стебельця, ні пелю-
стки, а Гейка, а за нею вуйко Кифор і Срулишин Йосько
вже здогадувалися, що квітка росте. Сам Яків котроїсь дни
відчув, власне, заболіло в ньому, занило в глибинах —
щось із ним сталося, щось у ньому змінилося. Темний
теперішній світ розколовся надвоє, і паросток вистрілював
із пролому тремтливим червоним промінчиком; червона
квітка росла в ньому, в пиякові, у зганьбленому газді, він
носив її у собі й не міг собі ж пояснити, що це таке і як воно
називається: похмілля, каяття, одужання? Якщо по правді
сказати, то нічого цього не хотів, ні одужання, ні каяття,
хай би залишалось, як було дотепер, а косицю червону
потолочити...

Бо хіба щось переінакшилося у світі?

А все ж якогось ранку Яків спитав жону:

— Хтось до нас приходив? — і стривожено зазирає
у її зелені очиська. — Ніби мені снилося: був — не був.
Зелені очиська пестять його запалі щоки, а губи Гейчині
суворо у ниточку стиснуті; в кутиках уст сидить сум.

— Тобі ніби, мій газдо, не все одно? — каже Гейка на-
вмисне байдуже. — Якщо зібрався до корчми — то гайда.
А гість був якийсь... — Очиськами своїми і долонями тяглася
до його голови, і вся душа до нього рвалася. Але стриму-
валася. Відколи стало їй відомо, чому Яків п'є, то ані дорі-
кала йому, ані не підкурювала його більше і не вмивала. —
Це — як пошесть, чоловік мусить переслабувати, пере-
горіти...

А якщо не перегорить?

— Коли був? — Яків ходив по хаті від образів до порога.

— Тамтого ще тижня, у п'ятницю.

— Ти знаєш, хто він, як зветься? — Яків зупинився
навпроти вікна; дивиться нібито на подвір'я, а насправді ж
заглядає у себе; прислухався в собі до кроків того, що при-
ходив. Люди-бо не ангели — сліди залишають.

— Господи, та звідки, — відповідає Гейка. — Тільки й
хвалився, що вміє складати вершики. Сидів отутечки біля
мисника і хвалився: «А я сію квіти на бруці, по камінню;
а я ночами пасу в лузі вола, що зветься рогатим місяцем;
а я знімаю з неба сонце і б'ю по ньому, як у бубон, пробуючи,
чи сонце не фальшиве; а ріки течуть по моєму велінню
у пустелі — і там зацвітають сади. Я все можу, все в моїй
владі. Біда тільки, що мої квіти на камені не колосяться,
з них не змелеш разового хліба, а віл не дає молока...»

— Певно, дурний якийсь? — Яків постукав пальцем по лобі.— У газетах пишуть, що часом божевільні втікають зі шпиталю.

— На такого не виглядає,— перечила Гейка.— Та й чи дурний спроможний попасти вола зі срібними рогами?

— Який той поет із себе? — сердився Яків на невідомого гостя.— Молодий?

— Зо двадцять років має або й трошки більше. А виглядає просто: нічого в ньому ні на ньому нема примітного. Окрім хіба того, що світився увесь... увесь жовтий, як віск; віск, мабуть, скапувався йому в кров, і він кашляв.

— Сухотник.

— А чоло мав чисте й біле,— згадала Гейка й зраділа згаданому.— Таке біле й чисте, що хоч ори на ньому, худібку паси або співанки складай.

— Звідки він?

— Зі Львова.

— Чого приходив? — спитав Яків і почервонів перед дружиною: чулася у запитанні олжа. Він не пам'ятав своєї розмови з гостем... гість стояв на тамтому боці, за маревом, далекий і невиразний. Зате навдивовижу виразною була його простягнута рука.— Помочі просив? — поправився Яків.

— Чого ж більше... Казав: у Ворохті дощ теплий випав, а з дощем — новина, що в Садовій Полянці є такий чоловік-добročин, що зветься Яковом Розлучем. Хтось не повірив, а я повірив... не можу я не повірити, що люди хочуть творити добро. Мені небагато треба... Я, по правді сказати, й не знаю, скільки мені треба, щоб заплатити властительці Грабичевій за піддашшя на віллі «Віра, Надія і Любов». Може, сотку, може, й менше, аби лише добути в горах до кінця літа... якби добути у Ворохті літо, то відпросився б у пані в білому, щоб відклала косу, поки свою книжку напишу. Як знати, може, на мої співи й на мої жалі люди чекають цілу тисячу років.

Яків вірив, що на книжку люди можуть ждати й тисячу років, це таке диво — книжка; тепер він вірив, а тоді... Догадка обпалила його, він різко повернувся до Гейки.

— Що я на те... на його просьбу?

Гейка не поспішала з відповіддю, носила її, як дитину, що плаче, на руках.

— Та що...— врешті озвалась.— Показав йому на двері. П'яний був, ногами тупав і проказував: «Ану марш мені з очей, поки я добрий. Не шукай-но в горах дурнів, ая.

Донедавна в Косовачі дурнів продавали по золотому за штуку — й усіх розкупили. Лишився я один... а світ мене зрадив. Я тут одному... дітей, одно слово, йому рятував, щоб росли на молоці, він мені руки облизував, потому ж, як пес, нализавшись, заладував у чужий карабін чужу кулю і стрілив у мене за плату. Отак... Нікому тепер не вірю і в ніщо не вірю. Манджай звідси на штири вітри». І легінь зі Львова пішов собі; легінь пішов, а я плачу: «Невже, Якове, стріляв у тебе Йосип Параньчин Чоловік? А щоб йому ручки покрутило, бо не в тебе він тільки стріляв — у цілий добрий світ. То, певно, Королі підмовили, так? Ні, я нічого не питаю...» Той легінь, Якове, пішов собі, а ніч — як яма. Хоч би тобі скривився. Хоч би попросив переночувати. Але — де. Лише на порозі сказав:

— У Ворохті, газдинько, теплий дощ випав, то правда... Новину ж про Розлучеве добродчинство люди вигадали, людям вічно треба добродчинства: був у давнину опришок Головач, потім — Довбуш, а в новітні часи — Розлуч. А Розлуч-Добродчин п'яний лежить.

Яків луснув кулаком по столі.

— Чому назад... того легіня не покликала?

— Кликала. Не обізвався. Гоноровий був, певно. Або оглух. Ти ж бо його, як обухом, ударив. Він вірив у добро, а ти його по голові, по голові, по...

— Але ж бо Йосип Параньчин Чоловік стріляв у мене! — кричав і виправдовувався Розлуч. — Стріляв! То Йосип убив того Якова, про якого добрі новини випадали з теплими дощами.

Гейка його заспокоювала:

— Ну, гаразд, ну, тихо, — лебеділа. — Що зробиш? Куля вилетіла — її не вернеш і не заллеш постріл горілкою. Ти, видно, забув, що добро, як трава: його косять і толочать, а воно росте. Сідай-но біля мене і слухай: добро росте, як трава. В тобі.

Він сміявся сумно:

— Ая, тої самої. Добро, як смерека: одного людського життя замало, поки виросте. Не завжди зі смереки, яку посадиш, вистружуть тобі деревище.

Гейка хитала зажурено головою: ой, нелегко було Якову вмирати в собі від зрадливої кулі. У думках скидала жіноцьку одягу, закосичувала косу пірцем — ставала птахою; біла птаха літала низько над землею і шукала легіня зі Львова, щоб не дав Якову стліти в собі до решти.

Як іноді хочеться, щоб казка стала дійсністю.

...Того дня Яків до корчми не пішов. Кинув у бесаги чисту сорочку, взяв бритву, кусень мила, на якому вистрибував фабричний знак — олень, і рушив із гражди відмитися від корчемного бруду, а може, й від Йосипової зради.

Повернувся додому надвечір. Був підголений, чистий і білий, як голуб. Волосся його пахло водою і милом, на якому вистрибував олень,— так само пахнуть полотна, що їх вибілюють на берегах Білого потоку, а долоні і груди пахли травами. Гейка горнулася до нього, п'яніла і думала, що він відмивався водою, зелом, піском і репанім камінцем із Кам'яного Поля.

На цьому, здавалося б, повинна була закінчитися оповідь про Яковову стежку, на якій він падав і очищався. Насправді ж стежка снувалася через ціле Розлучеве життя. Йому, може, не треба було тоді їхати до Ворохти, і все забулось би, а він узяв та й поїхав. На віллі «Віра, Надія і Любов» від милої пані Грабичевої дізнався, що тут справді «стояв на станції» юнак зі Львова, якого звали Маркіяном, а на прізвище — Бойчук. «Слічний такий був хлопака і — смішний: куди ходив, складав вершики. Слово до слова... Казав мені: пані Грабичева, я вам за помешкання віршами заплачу, колись Україна їх у вас відкупить за чисте золото. А я йому на те: ха-ха, Марцю, кому твої вершики потрібні, хіба, пшепрашам, до виходка? Що, прошу? По-докторському його хвороба називається відкритою формою туберкульозу, а простою мовою — відхаркував хлопець легені, і фертик. Але... якби гроші... якби добре харчування... якби лікування, то, може, сталося б чудо. Що? Три тижні тому як поїхав, сподівався роздобути грошей і повернутися. Йому треба було повернутися... Наш заклад, пане газдо, не дурно називається «Віра, Надія і...»

І любов?

Цілу дорогу в поїзді з Ворохти до Львова, поки за вікнами мелькали великі й малі станції, Яків у котрий раз уже повертався до розмови з панею Грабичевою. Вслухаючись у її писклявий голос, він виловлював із розмови, як із бистрого потоку, слова, на котрі раніше не звертав уваги і які повинні були домалювати йому образ хлопця, що складав вірші; слова, на превеликий жаль, були однакові, як шліфовані камінці, і він дорікав пані Грабичевій, що не записала навіть Бойчукової адреси. (Зробила круглі очі, а губи — калачиком: «Адресу? Мав, пшепрашам, пес хату. Десь

нібито у Львові на Погулянці мешкає. А може, на Персенківці? Або на Збоїськах? Зрештою, яке це має значення? Невже ви, пане газдо, на правду шукаєте віршів, які колись перекупить Україна і ви на цьому файно заробите?»)

І як це він, Яків Розлуч, згарячу та й не підпалив пристанища, що зветься «Віра, Надія і Любов»?

У Львові на вокзалі найняв фіакр — поїхав спершу на Збоїська. Півдня збавив, блукаючи запиленими, як нудьга, збоївськими вуличками, потому забрів у сонні закамарки Персенківки. Наостанку — аж на третій день — кривуляв від воріт до воріт на Погулянці, що пахла від близького сусідства з Личаківським кладовищем зів'ялими смерековими вінками. Екзотичний, занадто яскравий у своїй гуцульській одежі та ще й з мосянжевим топірцем, він був тут, на убогих львівських околицях, мовби несправжнім і неправдоподібним... Бо нібито нормальний, прошу вас, чоловік шукав би якогось сухотника, що пише вірші?

На Розлуча поглядали по-різному: то підозріло, то на-смішкувато, то з острахом, то з цікавістю; він явився з іншого світу, з опришківських країв — неймовірно далеких, загадкових а чи минуло-давніх, тут люди мали свої турботи — дрібні, може, мізерні, проте для них також важливі, й тому чимскоріше намагалися Якова збути: «Іди геть, чоловіче божий. Ніякого сухотника не бачили й не чули навіть, а віршів його не читали. Може, й був... може, вмер, може, живе...»

За людьми погулянськими, за їхніми хатками й за тинами виростав Личаківський горб, усипаний хрестами, що нишкли попід старими деревами, й тому погулянські люди, мов професійні грабарі, були байдужими філософами: «Господи, яка різниця, був чи не був поет, живе він чи вмер? Усе 'дно ляжемо під хрест».

Ляжемо...

Яків завжди лякався байдужості, а тут вона стояла перед ним мов стіна; пахла цвинтарними вінками.

Дві погулянські вулички, що були останнім заслоном міста перед наступом цвинтаря, впиралися у вологе оболоння, поросле ситняком. Далі починався буковий ліс; ліс, дарма що був високий і стрункий, виглядав непривітно. Старезні буки, що росли на схилах ярів і на горбах, оці велети з конвульсійно переплетеним корінням здавалися неживими. Глиняні урвища, затінені деревами, дихали вологою, на їх дні поміж іржавими обручами, кучугурами колючого дроту, гнилими дошками, обривками паперу й різного

лахміття сльозилися навдивовижу чисті струмки. Подекуди береги урвищ осипалися, і Яків бачив оголені нутрощі землі: пісок і пісок. Тут і там лежали викорчувані вітровієм дерева.

До вечора було ще далеко, але в яругах і в гущаках уже клубилися сутінки; стежка в'юнилась поміж горбами, пнула-ся угору, до світла. Яків не знав, куди вона виведе, та його й не цікавило, куди вона виведе, йому щоб тільки не повертатися униз на мокре оболоння, на вулички Погулянки, не хотів проходити мимо байдужих хрестів.

Стежка, вислизнувши з-під чорного лісу, вибігла на пагорб — чисту круглу галявину, густо засіяну ромашками. Заледве не скрикнув, вражений непорочною близькою, що, підсвічена косими променями сонця, стелилася перед ним.

Ой тут... саме тут попасти б вола із срібними рогами.

Яків упав поміж квіти в густе зело; басували там бджоли і тонко видзвонювали комарики; несподівано й негадано запахло йому купіллю з далекого, як он та зірка, дитинства; кожна квітка світилася і гріла Якова, наче маленьке сонце. Після зрадливого пострілу Йосипа Параньчиного Чоловіка, після ціломісячної корчемної муки і після трьох днів марного блукання по львівських околицях до Якова повернулася надія: а може... а може, від одного зрадливого пострілу світ не розвалився, і треба жити... і треба жити, щоб дочекатися пастуха, який випасав вола із срібними рогами. Він, пастух, мусить приходити сюди, у ці гулки й тихі ромашкові нетрі. Мусить.

З гамору міського пекла, зі смороду цвинтарних вінків, із сухотного подиху ярів, із слизької лісової чорноти поет приходить сюди, де кожна квітка світиться і гріє, як сонце. Де ж ще йому попасати вола зі срібними рогами?

То почекаати його?

Кожного разу, коли Нанашко Яків приїжджав до Львова, ми вибиралися з ним у ліс на Погулянку — на ромашковий горб. Навколо горба, звісно, за сорок років, відколи Яків Розлуч натрапив на нього, відбулися зміни: позаростали муравою окопи й кулеметні гнізда, що їх тут повикопували в минулі війни, здичавів посеред лісу колись гожий садок, дерева над ярами увібралися в силу і погрубшали, стежки подекуди заасфальтували, а подекуди засипали товченою цеглою, навкіи осиротів і онімів романтичний костюлик, бозна-ким і коли будований.

Нічого тільки не змінилося на ромашковому горбі: так само зеленим колом обступали його дерева і так само

ніхто не рушав тут квітів ні косою, ні серпом, ні плугом, і так само світило сонце.

Цілими, бувало, годинами старий лежав на галявині мовчазний, насторожений, уважно приглядаючись до кожного, хто появлявся на стежці.

Якось я спитав Нанашка Якова:

— То правда... ви чекаєте тут на юнака, на того давнього пастуха, що писав вірші?

Нанашко Яків зітхав:

— Чекаю, Юрашку-братчику. Хто знає, чоловікові, може, один раз за ціле життя випала нагода зробити справжнє добре діло, заради якого варто було ходити по світі... із хлопця того виріс би поет. А я, чуєш, тією нагодою ганебно не скористався. То, може, ще не пізно?

— Але ж ви посадили на Кам'яному Полі сади,— нагадав я старому.

Він випірнув із дощу, з громів, що лускали раз у раз над горами, із сірих сутінків, інколи роздертих навпіл блискавкою, і рідна гражда його не впізнала: не скрипнула хвіртка, не рипнули двері. Переступив високий хатній поріг, зробив рух, щоб зсунути з плеча мокрі бесаги, й хотів домашнім дорікнути, що ніхто газду зі Львова не визирає і нікому за тим не тужно. А ще намірився в ту ж секунду змахнути з обличчя краплі дощу. Проте мокрі бесаги не скинув, домашнім не дорікнув, з обличчя краплі не стер, усе це тепер не мало ніякого значення — завмер. Баба Настуня, яка сиділа на лаві біля мисника, поклати палець на губи, перестерігаючи: пс-с, газдоньку молоденький, перетерпи, не розхлюпує тишу, не потолоч її постолами. Бо ж, прецінь, видиш, що в нашій хаті робиться-діється.

Яків, по правді кажучи, не відразу й збагнув, що в його хаті робиться. За столом під образами боком до дверей сиділа Гейка, підперши голову обидвома руками; для Гейки, очевидно, тепер не існувало світу з дощами й громами, був лише у світі Йосип Параньчин Чоловік, що теж чипів за столом спиною до дверей; отой Яковом проклятий і випшурений на гноярку, як стерво, Йосип Параньчин Чоловік горбився, аж лягав грудьми на стіл, розчепіривши лікті; горбом своїм, ліктями, худю потилицею, усім висохлим і спрацьованим тілом, здавалося, Йосип втупився у розгорнуту книжку, що лежала перед ним.

Книжка? Яків нічого не розумів.

Оці згорблені від тяжкої роботи перекошені плечі в латаному кептарі, оце рідке, сіре від сивизни волосся, що масними патлами спадало на комір, оті сторчкуваті вуха, що подібні на гриби-козарі після першого приморозку, Яків, мабуть, впізнав би посеред ночі на краю землі. Ненависне все й бридке було йому в Йосиповій особі. Й тому, зобачивши його тут, удома, а не на краю землі, зблід від гніву. Клекотала в ньому лайка: що та як цей скурвий син зважився переступити високий поріг цієї хати?! Та як він насмілювався сісти за той самий стіл, на якому спорядили б мене на той світ, коли б його куля летіла несхибно?

Книжка... Що «книжка»?

Звідки мав Яків чекати відповіді на клекіт, що бився у нього, як зв'язаний звір? Гейка далі сиділа за столом, громи й дощі її обминали, вона була задивлена в те, що робив Йосип Параньчин Чоловік; Йосип теж далі горбився, як косар на луці, йому й у вусі не тенькнуло, що явився зі Львова молодий Розлуч. Тільки баба Настуня, певне, уловила Яковів настрій, тому пальця з губ не знімала, але тепер палець означав уже зовсім інше: «Ну, доста, Якове... Ну, пригни свій гнів, як злого пса. Ну, будь добрим. Видиш — книжка?»

Що «книжка»?

Яків у думці відштовхнув стару, пустив злого пса поперед себе і, не скидаючи ні мокрої крисані, ні бесагів, разом із дощем, з громами, з сутінками й блискавками покривуляв до стола; кривуляв довго чи коротко, першою отямилася Гейка, вона зраділа й спаленіла, як ружа, осяяла його зеленими очиськами; очі Гейчині припнули невидимого Якового пса, громи геть покололися, як горшки, і вмовкли, а з блискавок поробилися веселки. Все залежить від настрою: тепер Яків засновував хату веселками від стелі до підлоги, було йому добре й затишно, тепер міг без гарячки розпитувати домашніх, як тут опинився Йосип Параньчин Чоловік. Але ще й слова не вимовив, а вже Йосип:

— А добрий вечір вам, газдо... і най таки буде добрий, бо рано чи пізно мусили ми здибатися і по-людському розв'язати те, що дідько між нами зав'язав. Я приходив сюди, до вашої гражди, як на покуту, а Гейка взялася вчити мене письма.

Письма?..

Говорив Йосип Параньчин Чоловік чемно, поважно, не гнув шию, як бувало, щоб упокоритися і зробитися меншим, таким, як комашинка. Це було нове в його житті,

Йосипа мовби підмінили. Спокій і розважливість нелегко давалися у руки, був ще повний собою учорашнім і позавчорашнім, сиділося йому, отже, як на цвяшках, і через те бідолаха потів і шморгав простудженим носом. Та все ж моцувався зі собою, поглядаючи на Гейку; Гейка, видно, простила йому зрадливий постріл, і Яків навіть зопалу подумав, чи із щедрості своєї вона не поділилася з Йосипом тайною вод і зел.

Тайна...

Може, тайна таїлася у грифелі, який Йосип тримав у чорних пальцях? Школярі в Садовій Полянці називали грифелі «рисіками», ними писали в сільських школах ціле століття; Йосип Параньчин Чоловік майже вік змарнував, а до «рисіка» й не торкався, бо нібито родичі навертали його до письма й до книжки?.. Навертали більше, як підростає, до батога, до сокири, до коси, до цапни — це твій, дитино, хліб і твоя робота. А нині, гляньте, чоловік зрадив стару роботу, старе знаряддя і намалював грифелем на олов'яній табличці цілий табунець літер «а», «б», «в»... Літери повиходили череватими й хвостатими, як старі ворони, що присіли відпочити на тонюсінькі прутики лінійок, але Йосип тішився ними, цими значками, що означали звуки... значками можна було, мов ключами, відкрити книжку-буквар, який лежав перед ним на столі.

І це були чари, тайна тайн...

— Нащо це вам, вуйку? — вихопилося осуджуюче в Якова. — У ваші роки...

Гейка стрельнула в нього гнівним поглядом і присунула до себе табличку з написаними літерами, були їй, видно, ці хвостаті запізнілі птахи на тонюсіньких прутиках дороги. Яків зніяковів і поправився:

— ...у ваші роки трудно вчитися.

Йосип Параньчин Чоловік хитав головою — погоджувався ніби, він завжди з усіма наперед погоджувався; голова його звично потакувала, і звична запобіглива усмішка виповзала під рудий прокурений вус, і шия ось-ось, здавалось, зламається.

А не зламалася. Йосип випростався і сказав:

— Гадаєте, Якове, мій газдику, з мудрості і з добра великого взяв я тоді в Лукина Короля набитий кріс, га? Най до ранку не дочекаю, коли брешу, — кістлявим кулаком, у якому зціпив «рисік», Йосип гупнувся у груди. — З чорної п'ятери, ая. В чоловіка нібито й очі є, а ніц, коли п'ятера в голові, очима не видить. Сліпий. — Він помовчав, роз-

думуючи над очима, що нічого не бачили.— А ще взяв я той обтинок, кару мою, ганьбу, із бідної бідності,— продовжив через хвилину.— То все дно, що бідно, а що — чорно. Коли християнин бідний і дітлашня об'їдає йому вуха, то він, будьте певні, ще й до того дурний і лютий. Ось тоді тицяють йому обтинок, щось там обіцяють... обіцяють — святий боже, святий кріпкий — цілий морг буковинки і наказують: «Стріляй!»

— Коли чоловік у норі, то він як вовк. На сонце його треба виводити, на вітер, на день,— сказала Гейка.

— Та чи я проти? — боронився Яків.— Та чи допоможуть, чи виведуть на сонце оті ваші «а» і «б»? — кивнув на таблицку для писання.

— Ваша Гейка говорить: допоможуть і виведуть. Книжки... Слово...

— Ніби добро в книжках, серед папір'я? — спитав Яків і самого себе, і Гейку, і Йосипа. Виходило, що сумнівався.

— А в чому? — цілився у нього метким стрілецьким оком Йосип Параньчин Чоловік.— Де 'го шукати, добро? Чомусь відуні знають, коли і яке зілля збирати і від якої слабості воно помагає; кому належиться знати, то знає, як і котрої днини треба шукати срібні скарби, що їх опришки позакопували й позаклинали. Іще людям багато чого відомо... А про добро ніхто нічого певного не знає. Окрім, може, Гейки...

«Бо моя Гейка — біла птаха,— хотів пояснити Яків.— Високо вона літає і з висоти бачить: там добро, а тут зло». Та не сказав нічого, навіщо розголошувати те, що належить знати лише чоловікові й дружині.

— Якщо маєте час, Якове, одну бодай хвилинку, то послухайте,— не міг наговоритися Йосип.— Я щоночі повертаюся у ту ніч, коли важив на ваше життя. Якесь прокляття... ночі мої такі глибокі, як вичерпане море. Або ногою стань на самого себе, як на гадину... Я товчу собою і вас проклинаю, що не стрілили в мене, вранці припровадивши до хвіртки Лукина Короля. Тоді вмерти було легше, як тепер жити.

— Ну годі, не треба про це,— просила Гейка.— Було... полетіло... нема. Вітер. І хай не вертається...

— Як то нема? — не погоджувався Йосип Параньчин Чоловік.— Як то? Все зі мною лишилося, до смерті воно моє. Боже борони, Якова ні в чому не виню... смішно винити Якова, що не вбив — не покарав мене під Лукиногово

хвірткою. Може, якраз у його милосерді й була моя найбільша кара? Що з того, коли б він стрілив мені межі очі? Зрештою, чоловік ніколи достеменно не знає, що йому потрібно. Ви ось, Якове-газдоньку, приміром, гадали, що мені треба корови, що мене, бідного, треба пожаліти. Знову ж я думав, що мені знадобиться морг буковинки від Короля. А потрібно було крапельку милосердя, яке вивернуло червину душу навиворіт... уже добре те, що бачиш свою червину душу й гидишся нею. Чи як кажете?

Яків слухав уважно, йому подобався Йосип Параньчин Чоловік, який вивернув свою душу. Велике-бо діло осягнути, випити до дна свою ницьсть, щоб виблювати її до жовчі.

— А потому? — спитав Яків. — Що було потому, коли я лишив вас під хвірткою Лукина Короля, а сам побіг?..

— Потому? — зітхнув Йосип. — Ет, і не згадуйте, газдоньку... Кулю на себе вилив, як на ведмедя, бігме, і зашморг виплів. А рука не піднімається, хоч відріж. Мент відчайдушний, коли чоловік жадав собі смерті, минувся. Діти, жона... Хіба дадуть лягти в яму? А жити... Як жити? Гейка, дав би їй бог здоров'я і многая літ, напоумила: «Хіба це ви, вуйку, стрілили в Якова? То стрілила ваша затурканість, злидні. І мій Яків Розлуч не буде Яковом Розлучем, якщо цього не зрозуміє. А жити... жити так далі на правду не можна, бо хто поручиться, що ви завтра в п'ятні не зірветесь кудись, де дідько каже добраніч. Світла вам треба, лампічку... променя. Світло, говорив колись мій Яків, у книжці, у Слові. Приходьте, будемо вчитися». Отак порадила. Віз і перевіз. Наївносте свята й простото!

Яків не став заперечувати й не посміхався з Гейчиної наївності, з її простоти, якою вона радила лікувати людські болі. Пригадував, що й сам колись почав вимріювати про інший, кращий світ, про рожеве королівство після того, коли прочитав книжку про дванадцять лебедів.

Був... був колись такий гріх.

Та й чому — гріх? Може, Гейка має слухність: променя людям треба, свічки, світла. Світло у Слові...

Ген-ген пізніше, коли старі часи минулися, Нанашко Яків дещо інакше переповідав про Йосипове навернення. Нібито Йосип Параньчин Чоловік, каючись гірко за той зрадливий постріл, лежав чорним снопом на чорному камені, чорнота вливалася йому в душу, навкруг росли чорні дерева і віяли чорні вітри.

В чорноті плодиться лише гаддя, тому Йосип, щоб дали не мучитися, загадав себе вбити. Потаємно, щоб Паранька з дітьми не вздріла та не завернула, виніс із хати стару рушницю, з якою ходив на панське полювання, заладував її кулею і...

І на ці приготування надлетіла Гейка — біла пташка з світанкових лісів. Стару рушницю вона «замовила», попросила лагідно: «А не стріляй, кований крісе, у живі груди... з живих грудей кривця проллється, а діти дрібонькі заплачуть». Поки «замовлена» рушниця мовчала, Гейка зі сонячного промінчика, який принесла з світанкових лісів, розпалала ватру і повеліла Йосипу:

— Сокотить оцю ватру, вуечку, щоб горіла ясніше. Тоді не буде чорінь вас гризти і не буде чорінь гнути вас до землі, горбити.

Що Гейка Йосипові Параньчиному Чоловікові звеліла, те він і сповняв ретельно і мудро до кінця своїх днів. Біля ватри і через ватру він умер.

15

Гадаю, що не будемо передчасно відбирати в Йосипа Параньчиного Чоловіка життя, на нього очікує ще не одна велика робота, я тим часом, поки він зріє для цієї роботи, постукаю у двері службового кабінету Іванни Жолудь — романтичної дівчини, яка після університету забажала працювати інспектором карного розшуку в районному відділі міліції, і питаю: «Як живете-маєтеся, Іванко? Що у вас нового?» По правді кажучи, я не дуже впевнений, що Іванку мої читачі пам'ятають, вона появилася на сторінках цієї книжки ще тоді, коли розшукувала в Садовій Полянці гроші, що пропали з колгоспної каси. Отже, настав найвищий час потурбувати її, тим більше, що поштар Данько На Ровері приніс дівчині ще одного листа від директора обласного архіву в Бистричанах Христини Максимівни Деркач; лист стосувався Нанашка Якова і косовацького адвоката Теодора Черемшинського.

Десь там попереду я бідкався і просив вибачення, що завчасно вимовив уголос ім'я косовацького адвоката, бо його життя і таємнича смерть будуть мною досліджені в наступній книжці. Однак із плином часу дедалі більше переконуюся, що мої бідкання були даремними. Історія Кам'яного Поля розрослася у глибину й ширину, переплелася, як дубове коріння, й тепер, розсотуючи її, я не

надивуюся то стрункій її глибинності, що сягає бозна-
яких надр, то суперечливій складності й взаємопов'язаності.
Не можна, приміром, оповідаючи про Нанашка, не назвати
Черемшинського.

Христина Максимівна писала Йванці:

«...Як добре, моя дівчинко, що ти є, що адвокат Черем-
шинський, його життя і навіть, як це не парадоксально,
його смерть живуть у тобі; він уже не пропаде серед мерт-
вих, ім'я його не зітреться у твоїй пам'яті, а що є триваліше,
моя дитино, й міцніше понад людську пам'ять? Старий
Розлуч мав рацію, коли якось сказав: «Нема пам'ятника
понад пам'ять».

До речі, дитино, якщо всерйоз плануєш зайнятися магні-
тофонними записами спогадів тих людей, котрі пам'ятають
Теодора Черемшинського, то раджу почати з Якова Роз-
луча. Мушу відразу тобі признатися: свого часу я сприяла,
щоб ці двоє — Розлуч і Черемшинський — зійшлися й пороз-
зумілися.

Було це, здається, восени тридцять другого року, коли
в містечку Гуцульському, в примітивному видавництві там-
тешнього єврея Макса Розена, яке на двох маленьких ма-
шинах-«американках» переважно друкувало різноманітні
запрошення, етикетки й канцелярські «друки», почав
виходити двотижневик «Кам'яне Поле», видавцем, редакто-
ром і автором якого був один-єдиний чоловік — Яків
Розлуч.

Не могла я тоді знати, що думка про видання визріла
в Розлуча того вечора, коли, повернувшись зі Львова, за-
став дружину за небувалим заняттям: вона вчила грамоти
його лютого ворога. Про все це я дізналася пізніше. Не зна-
ла я також, яким способом Розлучу пощастило роздобути
дозвіл властей на видання газети (він підкупив не одного
панка). Та поява «Кам'яного Поля» була явищем небуден-
ним. Як би добродії редактори з «Діла», «Неділі», «Кур'є-
ра Львовського» та інших реакційних часописів не стругали
з Розлуча глузів, як би вони його «Поле» не толочили,
а факт залишався фактом: простий гуцул, чоловік без регу-
лярної освіти, без постійних прибутків задумав видавати
газету, яка повинна була нести в трудові маси правду, муд-
рість просвіченого слова. Редактор і видавець так і писав
у першому номері у «Зверненні до тих, хто обробляє Кам'я-
не Поле», що він заради видання газети продав полонину
і, якщо буде потрібно, то все, що має, спродасть, «аби лише
просвічене Слово, читачі мої милі та гожі, докочувалося

до вас, щоби воно вам світило й гріло. Бо хто знає, чи всі гуцульські біди не починаються з того, що єсмо, браття, сліпі і темні».

ЦК нашої партії зацікавився «Кам'яним Полем», хоч не варто думати, що зацікавлення було викликане революційністю Розлучевого двотижневика. Навпаки. Коли нині переглядаю перше число газети, то вражає її аполітичність, наївна віра в якесь невизначене драглисте добро, в Слово з великої літери, що нібито повинно стати чи не єдиною зброєю у боротьбі за кращу народну долю. Розлуч вихлюпнув тоді на папір усього себе, шукача красивого й високого... і шукача, може, й неудачного, але чесного.

Я не випадково підкреслюю, моя дівчинко, Розлучеву чесність. Треба враховувати тогочасну обстановку. Всі легальні видання, на які комуністи мали вплив, у тому числі й журнал «Вікна», були розгромлені пілсудчиками. Польські проурядові газети й видання соціалістів, українські та єврейські часописи різних гатунків оббрихували комуністів і Радянський Союз; усякий добродій редактор вважав себе мало не апостолом або ж месією, що через свою газету глаголить народові істину. І раптом десь там під Веснярським хребтом появляється газета, про яку можна бодай сказати, що вона чесна в своїх устремліннях.

Мені, тодішньому секретарю Косовацького окружного комітету МОДРу, було доручено протоптати стежку до Якова Розлуча з тим, щоб певним чином впливати на його видання.

Так планувалося.

Нічого попервах доброго із цих планів не виходило: місцеві комуністи, здається Когут і Моторнюк, які повинні були сконтактуватися з Розлучем, виявилися людьми прямолінійними і запальними; під час бесіди вони виклали, як на тарелі, все, що думали про нього і про його «Кам'яне Поле», й одразу почали наvertати його в «комуністичну віру». Розлуч, зрозуміла річ, насторожився, сказав, що ні в яку політику бавитися не хоче, бідному чоловікові потрібна не політика, а добро: робота, хліб, наука, милосердя. Всі партії як одна, і ваша КПЗУ також, обіцяють людині рай на цьому світі... а на цьому світі пекло. Між іншим, на тему «Добро і політичні кличі партій» Розлуч видрукував у своїй газеті плутану з філософського погляду статтю.

Тоді я згадала про Адвоката, який про людське око теж нібито стояв поза партіями. Я міркувала так: «Не може бути, щоб Розлуч не чув про Черемшинського — «хлопського адвоката», який на цей час користувався серед селян популярністю і любов'ю. Його, Черемшинського, слово мусить щось значити для Розлуча».

Адвоката було попереджено, що ми не збираємося робити Розлучеве «Кам'яне Поле» легальним прокомуністичним органом, у тодішніх умовах це негайно викликало б розпорядження прокурора про припинення виходу газети. Цека вимагав, щоб газета дихала, жила, щоб зростав її наклад і поширювалася сфера впливу і щоб вона нам, комуністам, допомагала в нашій боротьбі; Розлуч про цю допомогу міг і не догадуватися.

Сказано — зроблено.

Адвокат найближчої неділі заперіг у бричку коня і поїхав у Садову Поляну до Розлуча. Потім мені стало відомо, що вони один одному сподобалися, і я нишком раділа, що сприяла їхньому знайомству. Черемшинський узяв на себе підбір і редагування інформації з краю та із-за кордону, сам редактор вів «Місцеву хроніку». Починаючи з третього номера, газета змінилася: у ній було максимум інформації, фактів і якнайменше «хлопського фільозофування», розжовування, знаків питання й окликів. Черемшинський любив тоді примовляти: «Газета сама за себе говорить», «Який час — така й газета, вона не може себе перескочити», «Якщо розмелеш камінь на муку, то цензура і його з'їсть».

Врешті, пощо все це я тобі, моя дівчинко, описую? Ти пошукай-но в Садовій Полянці старого Розлуча, і хай він при нагоді згадає, як редагував із адвокатом Черемшинським газету, що називалася «Кам'яне Поле».

Бігало, нервово стенографувало Іванчине перо, а Нанашко Яків аж світився спогадом, аж молодів:

— Ая, Черемшинський, дівчинко-золотко, був тим чоловіком, що треба. Йому було цікаво зі мною, а мені з ним, нам обом було добре, ми собі заприятелювали, хоч він кінчав високі школи у Відні, а мені замолоду дедьова гражда зав'язала світ. Навіть ми дивувалися, як дотепер жили, не знаючи один одного. Він був хлопським сином і все розумів... не розумів лише того, як це могла моя Гейка спонукати мене видавати для народу часопис. «Потреба людська, час цей окупаційний, пориви... прагнення — ось,

мабуть, ті причини, що мають відношення до «Кам'яного Поля»,— переконував мене, бувало, Черемшинський. Я похитував головою і мовчав, як риба під мостом. Не міг же я йому, чоловікові, рахуй, головатому, вченому й перевченому, оповідати, що моя дружина знає тайни зела, вод, прозорого повітря, що вона, може, не так Йосипові Параньчиному Чоловікові, коли вчила його грамоти, як мені самому принесла з світанкових лісів сонячний промінчик, з якого розпалила ватру... Коли ж ватра розгорілася, то я побачив, мовби на стіні прочитав, що, доки простий чоловік повзатиме десь там унизу, де темно, доти в нашому краю добра не буде. Рятунок, отже, у просвіченому Слові... Так собі чоловік, дівчинко-золотко, міркував, а цього учений адвокат не мусив і знати. Одно було відомо нам обом: газету я заснував для того, щоб покотилося Слово поміж люди...

Писав Нанашко Яків до Львова:

«Минулої суботи запросили мене до школи на виховну годину до десятикласників, щоб я їм розповів, як закладав колгоспний сад...»

Давно я не бачився з Нанашком Яковом, але, прочитавши його слова про колгоспний сад, зримо уявив проясніле Нанашкове обличчя; сад, одна згадка про нього знімала з Розлуча тривоги й гризоти, він гейби молодів — жив садом, як своїми синами. Я уявляв, як збирали в актовому залі школярів, як у перших рядах розсідалися класні керівники на чолі із завучем Лідочкою — немолодою вертлявою жінкою, яка любила педагогічні експерименти. Директор школи Данило Семенович Бойчук очікував, поки всі вгомняться; директор школи був чоловіком розважливим і обережним, я знав його здавна, ми були собі, як у Садовій Полянні говорять, ровесники, він у всякому ділі любив подути на холодне, щоб не опектися на гарячому, і починав свої педагогічні нотації з того, що тиша — вияв свідомої дисципліни. Через те, може, дістав кличку — Тихоня.

Зал поступово втихомирювався. Директор вивів Нанашка на сцену, учні поплескали в долоні. Тихоня сказав: «Діти, відомий у нашому передовому колгоспі і в районі садівник-пенсіонер Яків Климович Розлуч зараз проведе бесіду про наше село, про колгосп, про Кам'яне Поле, на якому він перший посадив яблуню... Не буду, діти, нагадувати,

що від вас вимагаю тиші — свідомого вияву, дисципліни». Після цих слів директор, напевно, подав Нанашку Якову знак: мовляв, починайте, сам збіг зі сцени і сів поруч із завучем Лідочкою.

Усяку справу Нанашко Яків починав із ковтка яблучного вина; тепер він теж відкоркував свою боклажку, яку носив на ремінці через плече, надпив з неї, і при цьому ніхто в залі не пирснув сміхом, не заговорив, лише директор Бойчук поїдав Лідочку лютими очима: «Ой завуче, вилізе мені боком твій експеримент із Розлучевою «виховною годиною». Бо де ж це бачено, щоб лектори перед аудиторією потягували собі винце?» Лідочка перейшла з директором на офіційній тон: «Вам, Даниле Семеновичу, як місцевому мешканцеві, добре відомо, що вином він лише «запричащається» для запаху: щоб садом яблучним йому запахло. Може, старий трохи й дивак, але розповісти учням має про що».

Нанашко Яків тим часом закоркував боклажку, взяв у долоню ціпок, що висів досі на зап'ясті руки і з яким через кульгавість ніколи не розлучався. І...

«Я повинен був, Юрашку, розповідати школярам про сад, а почав із того, як видавав газету, що називалася «Кам'яне Поле». Боже борони, Юрашку, це не була моя забаганка... так вийшло, бо, очевидно, не можна, розповідаючи про сад, обійти газету, то була, може, одна із стежок, що вивела мене поміж яблуні.

Пам'ятаєш, колись ти, братчику солоденький, погрожував, що зачнеш книжку про Кам'яне Поле і, мабуть, запишеш там, як Яків Розлуч із доброго дива в тридцять другого році заходився випускати свою газету. Не можеш, гадаю, цього факту обминути, бо що було — те було, критики однак у твоє писання не повірять — хоч стій і плач,— скажуть, де ж то можливо, щоб в окупаційні часи за буржуазної влади хлоп із села без доброї, рахуй, освіти самодин узявся за таке відповідальне й нелегке діло.

Завдав собі чоловік на плечі млинове коло та й пішов борошно молоти на хліб?

Запитання твого критика, Юрашку, буде цілком слушне, він міряє світ сьогоднішніми мірками і газету бачить із редакційним штатом, друкарнею, автомобілем, бухгалтерією. В тоті старі часи діялося інакше... Були б у тебе, чоловічку, гроші на папір і на оплату друкарні, і ти видавай собі або «Голос дяка», або «Дівки на вечорницях», або ще якийсь листок. Само собою зрозуміло, що влада повинна була зна-

ти, чи ти, скориставшись із права на друк, не будеш шкодити державі.

Влада, чуєш, знала, що робила: однією рукою, щоб «вольності демократичні не попиралися», дозвіл видавати газету підписувала, а другою дозвіл перекреслювала і ставила над тобою, над усіма твоїми «вольностями» панну цензуру з сокирою.

Пиши, друкуй — та оглядайся.

Маєш, мовляв, чоловічку, «свободу слова і друку», але ліпше-но буде, коли «вільне слово» вголос не вимовиться й на папері не видрукується.

Крім того, я продав одну корову, щоб якусь сотку злотих міг посіяти поміж панками у воеводстві, які знали, в котрі двері увійти, а якими вийти.

Другої корови на покриття коштів у видавництві пана Розена у Гуцульському не вистачило. Видавництво було мізерне — стояло в хаті три «американки», на яких друкували вручну, зате господар лупив із хлопа гроші, як тільки міг. Мусив я також платити за коректуру старій учительці Боднарчуковій, щоб на місці стояли крапки і коми.

За писання узявся сам.

Ой чоловічку, що то була за каторжна робота, гірша, скажу тобі, ніж оранка на Кам'яному Полі, і коли б не адвокат Черемшинський, то хто знає, чи побачив би світ другий та наступні номери мого тижневика, що виходив далеко не кожного тижня.

Як видиш, Юрашку, твій критик має рацію. Ти його послухай і доточи до своєї книжки оцей лист... доточи й спробуй осягнути до дна мій порив. Я хвалився перед десятикласниками, що яке то мусило бути в чоловіка велике жадання, щоб через газету Слово покотилося поміж людей...»

Косовач, 10 вересня 1932 року.

Воеводському комісаріату поліції:

Мельдую, що згідно вашого розпорядження нами встановлений пильний таємний нагляд за життям і діяльністю редактора й видавця — хлопа з с. Садова Поляна Якова Розлуча, сина Кліма, русина, 32 роки, одруженого...

Смію зауважити, що деякі вищі чинники в Бистричанах недостатньо поінформовані про особу Розлуча, якщо вважають його неуком і диваком. Він справді не має гімназійної матури, та завдяки великій працездатності й прагненню до знань здобув самоосвітою чимало. Свідченням

цього є перше число газети «Кам'яне Поле», яке, хоч і відбиває наївні філософські погляди редактора, в цілому виглядає не гірше, ніж, приміром, «Косовацький вісник», що його редагує тутешній гімназійний професор Пришляк.

Пишу це зовсім не для того, щоб похвалити редактора «Кам'яного Поля». Навпаки, сумно мені, що певні інстанції у Бистричанах, які дали дозвіл на видання газети, не врахували моїх побажань і рекомендацій, досконало не вивчили спосіб мислення Розлуча, можливе його лівіння...

Наш чоловік із Садової Поляни доносить, що поведінка Розлуча не викликає особливої тривоги. Пан редактор удень косить отаву, обходить худобу та сповняє іншу господарську роботу, а ввечері на його столі до півночі не гасне лампа: редактор пише і читає. Ніяких стосунків з тамтешніми комуністами або симпатиками КПЗУ мовби не заводить і не прагне до цього. Живе в селі на видноті, кожний його бачить і чує...

(Переклад з польської).

Косовач, 15 вересня 1932 року.

Воєводському комісаріату поліції:

Спішу повідомити, що тутешній добре вам відомий адвокат Теодор Черемшинський відвідав Садову Поляну, де зустрівся з Яковом Розлучем у його ж таки хаті. Розмова тривала близько трьох годин. Зміст її невідомий.

Доктору Черемшинському, на жаль, не можна поки що довести із-за відсутності фактів його приналежності до КПЗУ, та я однак ні на хвилинку не сумніваюся, що це глибоко законспірований чоловік Комінтерну, котрого спеціально тримають далеко від партійної діяльності з тим, щоб МОДР через родичів арештованих комуністів використовував його як оборонця на політичних процесах. Тому візита «хлопського адвоката» до редактора «Кам'яного Поля» видається мені небажаною і підозрілою. Можна буде сподіватися певного полівіння газети, звичайно, у межах дозволеного.

Час покаже, наскільки мої побоювання мають реальний ґрунт...

(Переклад з польської).

«В селі Дунаї повісилася вісімнадцятирічна Ксеня П. Її старий батько заявив поліції, що в доччиній смерті завинив сам. Не маючи засобів до існування, він фактично

продав доньку «для послуг» на два місяці якомусь панові Рибицькому з Кракова, що приїжджав у Карпати на свіже повітря.

Судово-медична експертиза встановила, що небіжчиця була заражена венеричною хворобою».

Із газети «Кам'яне Поле», № 2.

«Солтис громади Садова Поляна Данилюк однієї неділі погрожував під церквою, що подасть до суду скаргу на селянку Меланку Розщиб'юкову за те, що вона нібито завдала йому матеріальних збитків. Річ у тому, що Данилюк попросив згадану Меланію прийти до нього певного дня сапати кукурудзу. Жінка погодилася, однак із якихось причин в поле не вийшла. «Як наслідок,— казав пан солтис,— я маю збиток. На обід для Меланії було зварено борщ, кашу з рижу, поцукровану...»

Із газети «Кам'яне Поле», № 2.

«Протягом червня — липня біжучого року з Косовацького повіту виемігрувало за кордон 223 людини, серед яких є жонаті, парубки й дівчата. Причина еміграції — зрозуміла: брак землі, роботи, хліба.

Більшість із тих, що виїхали, мають намір дістатися до Канади та до З'єднаних Держав Америки. Є й такі, що подалися на шахти Франції та Бельгії».

Із газети «Кам'яне Поле», № 3.

«На полонині Рокитній, що її орендує у графа Курмановського газда із Головська Юра Тендюк, ведмідь роздер на смерть ватага Зеня Крецула. Небіжчик залишив шестеро дрібних дітей.

Хто їх тепер буде годувати?»

Із газети «Кам'яне Поле», № 3.

«Невідомі опришки проникли вночі в канцелярію уряду гмінного в містечку Гуцульському й вчинили акт вандалізму — зганьбили портрет Начального вождя маршала Ю. Пілсудського.

Поліція розшукує винних».

Із газети «Кам'яне Поле», № 4.

«Звільнено з посади санітарного інспектора Збігнева Ойцуся, який працював у старостві повітовим. Установлено, що пан Ойцусь регулярно брав хабарі із тих власників

та орендаторів полонини, які не дотримувалися гігієнічних правил і норм під час виготовлення бриндзи й масла. Споживання недоброякісного набілу призвело до тяжких отруень, що мали місце в Косовачі.

Збігнев Ойцусь, якого панове газди Шавуляки, Зіничі, Розлучі, Триндяки та інші купили за гроші, відбувся легким переляком».

Із газети «Кам'яне Поле», № 4.

«У вересні місяці ц. р. на терені повіту поліція провела 62 політичні арешти, перевірки та ревізії. Дії поліції, як стверджує повітовий уряд, продиктовані вищою потребою — безпекою краю.

90 відсотків усіх арештованих — комуністи».

Із газети «Кам'яне Поле», № 5.

«В Садовій Полянці стало відомо про аферу, до якої причетні знахарка Зелейниця Палагна Хміль та її родич Петро Качурик. Розголосу цій справі надав Андрій Гулейчук. Він на свою руку провів дізнання, під час якого виявилось, що Качурик підмовив Палагну Хміль, щоб вона наварила із трав і коріння напій, котрий нібито повинен був розпалювати любов до рідної землі. Особливо Палагнин трунок мав допомагати тим бідолохам, які зібралися виемігрувати з рідної землі. Кварта випитого «євшану» нібито надовго прив'язувала чоловіка до рідних порогів.

Петро Качурик поширював фантастичні чутки про чудодійні властивості «євшану». Першим, хто засумнівався у його силі, і був Андрій Гулейчук, який витратив на трунок кілька злотих, а проте таки мусив спродати свої бідацькі статки й купити для себе й дружини шіфкарти до Аргентини...»

Із газети «Кам'яне Поле», № 6.

«У Гуті, поблизу Косовача, на 73-му році життя помер селянин Прокіп Триндюк. Він був знаменитий у своєму селі та в околиці тим, що спромігся на своїй півморговій парцелії дожити до глибокої старості. Перед смертю Триндюк заявив, що допомогли йому вижити дві речі: перше — це те, що в усій Польщі він один умів найточніше чистити картоплю. Лушпиння в нього аж світилося. Друге — до гарячої зупи, щоб її стало більше, доливав воду з відра.

Секрети «Як дожити до глибокої старості» прості і всім доступні. Особливо бідним».

Із газети «Кам'яне Поле», № 6.

«Цікаві знахідки виорав цієї осені на своїй нивці Матвій Іванців: срібну гривну з княжних часів, руків'я меча, шолом і остроги. Всі ці речі переслали до музею у Львові, звідки нещодавно прийшло газді подякування і скромна винагорода.

Львівська преса пише, що знахідки на Кам'яному Полі датуються XI—XII століттями і ще раз засвідчують, що сидимо на цих землях справіку...»

Із газети «Кам'яне Поле», № 8.

«Знаний у повіті великий проповідник і бесідник отець парох із Дубковець Мирон Дем'янчук, виявляється, брав високу платню за похорони, весілля і хрестини, що викликало серед біднішої частини села бунт супроти свого душпастиря. Нещодавно селянин Василь Фучків відмовився ховати свою померлу маму з ксьондзом, бо священник зажадав у нього «здирські гроші». Нехрещеними й не вписаними до метрики церковної ростуть діти в Гриня Качкового, Василя Процюка і Параски Іванишин...»

Із газети «Кам'яне Поле», № 8.

«Доводиться жалувати, що назавжди минулися старі добрі часи прадавньої гуцульської правди, коли нібито слуги й господарі були собі рівними, сиділи за одним столом, одну страву споживали, одну роботу робили і різнилися вони лише в тому, що, мовляв, господар був старший віком, а слуга — молодший.

У наш час у селі Головисько знайшовся багатий газда на ймення Тимко Івасюківський, який охоче відновив би ідилічні стосунки між слугою та господарем: він винаймав наймитів, як звичай велить, лише на зеленого Юрія, і угода, як це заведено справіку, передбачала, з одного боку, чесну службу, а з другого — страву, одягу, взуття і певну платню. Однак майже жодний наймит не витримує службу від Юрія до Юрія і вже на осінню Параску втікає геть із гражди. Кажуть, що вривається йому терпець від великої роботи і тоненької скибки хліба. А згідно ж умови той, хто недобуває речинець, не має права на платню.

Ось так несвідомі наймити не бережуть звичаїв правди справіку».

Із газети «Кам'яне Поле», № 8.

«На Кам'яному Полі пролилася кров: під час косовиці отав на межі, на якій не було вориння, побилися із-за перекосу двоє сусідів: Антон Захарійчук та Созонт Тодорський. Созонт смертельно поранений косою, не знати, чи вийде з того».

Із газети «Кам'яне Поле», № 8.

«Косовач, 20 вересня 1932 року.

Воеводському комісаріату поліції:

Детальний аналіз чисел газети «Кам'яне Поле», які вийшли до цього часу, показує, що редактор Яків Розлуч не вдавався до відкритої пропаганди більшовизму, не вміщував також інших протидержавних статей. Досить сказати, що за цей час цензура не вилучила жодного рядка. Отже, завдання, яке ви поставили перед нами, ускладнюється. Гадаю, що маємо справу із скритими, замаскованими намірами. Гола, без будь-яких коментарів інформація добирається Розлучем тенденційно. Перед читачем постає вибудована з багатьох, часто дрібних і нібито незначних фактів-цеглин неприваблива споруда-барак, у якій доводиться людині жити.

Чи не є це заклик до думання, співставлення, а отже, й до протесту?

Припускаю, що в редагуванні газети законну, так би мовити, лінію дотримує доктор Черемшинський, відчувається його поміч, рука.

(Переклад з польської).

Не знаю, за що мої мама любили Гейку.

Не були вони поміж собою ані товаришками, ані сусідами, ані родичами, ані нічого спільного не мали в характерах; мама були непосидющі, стрімкі в бесіді і в роботі, навколо них, здавалося, крутився цілий світ; Гейка ж носила, як дитину, цілий світ у собі й через те ніде й ніколи не поспішала.

А все ж мої мама, коли я підростав, водили мене до Гейки.

Жінки осінніми вечорами пряли вовну або дерли пір'я; за мамою пізно-темно приїжджали на коні тато, вони обоє поверталися додому, а я засинав на постелі поміж Гейчиними синами; я губився поміж Гейчиними синами, як зернятко посеред зерна, і так само, як її сини, пропахчувався яблучним духом.

Може, мої мама, в котрої не велися діти, водили мене поміж Розлучеву велику родину, щоб я набирався поміж ними життя?

Котроїсь ночі я прокинувся від жеботіння: десь струмилася, текла вода, хвилі котилися, дрібно вдаряючись об камінці. Я спросоння не відразу й второпав, що сплю у Розлучів і що ніяка це не жебонить річка, а за столом, на протилежних його кінцях, сиділи Гейка і мої мама — розмовляли собі стиха. Поміж ними на столі моргав і чадив каганець. Жінки, видно, цього не помічали, забули вони й про привидо.

— То правда, Анно,— випитували мої мама,— що ви колись-колись давно літали собі пташкою в лісі?

— Може, й літала. Усі ми, жінки, пташки, крила маємо...

— То правда, Анно, що коли ваш Яків унадився до корчми, то ви йому «таке» слово шепнули — і пропала його дорога до Йоськи?

— Правда,— вже не сміялася Гейка.— Тільки тих слів було набагато більше, не одне...

— А правда, Анно, що коли Яків замислив випускати газету, то ви нібито його вчили, як тоту газету писати?

— Правда,— теж погоджувалася Гейка.— Писання йому не йшло, не мав практики. Він, сердешний, нігті гриз, слова розгублював... А я сиділа отам біля печі, дитину на колінах колисала, щоб не заважала дедьові думати, й підшувала йому, бувало, то слово, то думку, а то й просто посміхалася Якову й казала, щоб не зневірювався, не кидав задуманого, щоб терпець йому не уривався. Велике й мудре діло — терпець.

— І він, Яків ваш, слухався? — дивувалися мої мама.

— Аякже,— стверджувала Гейка.— Мучився, бувало, аж зубами скрипів... і папір шматував на пір'ячко. А коли виходило щось у нього путнє, коли слово тулилося до слова, як у колоску жито, о, тоді він хапав мене з сином на руки. Я ж бо була легенька... Я ж бо пташка з лісу.

Я знову засинав під Гейчин лагідний сміх; я на правду вірив у її казки, мені відтоді все сниться та сниться, як я шукаю слово...

Косовач, 25 вересня 1932 року.
Воєводському комісаріату поліції:

Цілком поділяю Вашу думку, що «Кам'яне Поле» загрожуює спокою і безпеці на наших кресах, отже, ліпше, щоб

цеї газети взагалі не існувало. Від підозрілої спілки Розлуч — Черемшинський годі сподіватися добра для держави. Кожному, хто читає «Кам'яне Поле», поступово й настирливо втовмачуються у голову факти про сірість сучасного буття, його розпачливість і бідність. А чи не випливає звідси: якщо буття сіре, то чи не варто його змінити?

Наклад газети, щоправда, невеликий — заледве перевищує вісімсот примірників. Частина його (до 200 примірників) експедиюється поштою. Решту накладу розповсюджує перший і вельми надійний помічник Якова Розлуча — Йосип Сем'янчук (по-вуличному його називають Йосип Параньчин Чоловік), який у друкарні спаковує газету в бесаги, сідає на коня і протягом тижня розвозить її по селах, полонинах, бутинах, тартаках... (Переклад з польської).

Косовач, 26 вересня 1932 року.

Воеводському комісаріату поліції:

На ваш запит висилаю інформацію про кольпортера «Кам'яного Поля» Йосипа Сем'янчука. Йому 52 роки, низького зросту, білявий. Особливі прикмети: постійно від давньої простуди посапує носом. Мовчазний, у ніякі розмови не вступає. Усе життя прожив неписьменним, а останнім часом за допомогою дружини Я. Розлуча опанував українське читання і писання.

Наш чоловік із Садової Поляни повідомляє, що Сем'янчук практично непідступний, він безмежно відданий Розлучеві й на правду вірить, що робота, яку він виконує, потрібна для добра й просвіти народу.

З ока спустити його не будемо...

(Переклад з польської).

Косовач, 30 вересня 1932 р.

Воеводському комісаріату поліції:

Тон і політичне спрямування газети «Кам'яне Поле» викликають обурення серед широких верств тубільного населення, особливо серед інтелігенції, священників, господарів багатих і середнього достатку. Кампанію проти Розлуча повели досить успішно «Косовацькі вісті» та «Прут» із Соляної Бані. Розлуча звинувачують у тому, що його газета вносить розкол серед українського громадянства, публічно збезчещує шанованих людей. Газеті також закидають безбожництво, неповагу до священників. Одно слово, навколо

«Кам'яного Поля» заварюється війна. Ми зі свого боку не сидимо склавши руки...

(Переклад з польської).

«Минулої суботи надвечір'ям у лісі між Гуцульським та Головицькими група невідомих — десь близько п'ятьох озброєних драбів, що були в масках, напали на знаного нашими читачами кольпортера Йосипа Сем'янчука. Його було брутально побито, відібрано і спалено наклад газети, пограбовано певну суму грошей.

Нападники також погрожували, що якщо газета не перестане «каламутити людей», то знайдуться сили, щоб їй «заткати писок».

Про бандитський наскок редакція заявила поліційному постерунку в Гуцульському. Ведеться розслідування».

Із газети «Кам'яне Поле», № 10.

Косовач, 2 листопада 1932 року.

Воеводському комісаріату поліції:

...З нашого боку стосовно «Кам'яного Поля» зроблено все необхідне, щоб газета перестала виходити. Сьогодні-завтра клієнти друкарні п. Розена в Гуцульському, які, власне, дають видавництву основний прибуток, заявлять, що вони не зможуть співпрацювати з фірмою, яка компрометує себе, друкуючи промосковську газетку. Будемо сподіватися, що Розлуч із Черемшинським цього удару не витримують.

(Переклад із польської).

Ніч. Люди спали у своїх теплих постелях; у кошарах і стайнях ремигала сонно людська худобка; на одне око дрімали пси. Садова Поляна пливла в густій осінній ночі без весел і без стерна — і гори розступалися перед нею. Гейка спала на руці свого чоловіка розніжена, гаряча, заколисана Яковими цілунками й тими ж таки цілунками замотеличена, й через це вона не могла біду ані заклясти, ані задушити її в яйці-запортку, ані пустити за нею стрілу.

В ночі оцій, у темряві пекельній, на самісінькому її дні, де чорти грища грають, повзла плазом змія; несла змія у гнилому зубі аж дві жаринки. Змія обминула церкву, плебанію, читальню, віллу графа Курмановського, газдівські багаті осідки — все це її не обходило й не цікавило.

Мала мету вищу: доповзти до подвір'я Йосипа Сем'янчука. Таке було веління згори...

Змія знала Йосипове обійстя напам'ять: тут хатчина з коморою, сіньми й піддашшям, а отут поряд стаєнка, котру газда вдень і вночі пасе оком із причілкового вікна. За стаєнкою біля гноярки, вибачайте, виходок — така собі немудра споруда з чотирьох снопів кукурудзиння.

Ворота на подвір'я були прочинені.

Втім, на Йосипів «фільварок» міг кожний утрапити і не крізь ворота; бо вориння навколо осідка давно перегнило й поламалося, а щоб нове покласти, то газда не мав для цього часу ані охоти.

Тому вітри осінні, і хурдерлиці, і п'яні весняні леготи ходили попри Йосипову хатчину вільно.

Змія вповзла на подвір'я, скрутилася у кільце у висохлому бур'яні й очікувала. А навколо — тиша. Йосипова хатчина — вдень розгойдувана то прокльонами Параньчиними, то сміхом дитячим — тепер була схожа на полонинську колибу перед різдвом: ні голосу, ні пари, ні шереху. Нібито й не запруджена вона Йосиповим родом, як зернятками. Сплять усі, і сон над ними цвіте, мов яблуня.

Зате в стайні корова постогнувала і зітхала — допікали їй коров'ячі клопоти, а кінь Чепелик (жменька того коня, з вигляду воно кістляве й меланхолійне), на якому Йосип ціле літо й оцю осінь розвозить по селах Розлучеву газету, форкав у своєму кутку на корову й тупав кованим копитом.

Змія потермосила замок на стаєнних дверях, поцокала також клямкою сінешніх дверей — усе замкнено, як має бути, ніхто, отже, зненацька не вихопиться на її голову, і аж потому кинула одну жаринку під піддашшя в солому, а другу жаринку — в сіно на стаєнному горищі. Ось і вся підла зміїна робота.

А по роботі шугнула в п'тьму, в тишу, і ні сліду по ній, ні знаку.

Осінь тоді стояла дзвінка, хоч витесуй з неї співучі скрипки; і ніч була суха, як старий мох у дубових гаях; і хата Йосипова зі стайнею вицьохкували сухістю, як улітку цвіркуни, — вогонь обійняв їх в одну мить. Йосип заледве встиг випустити із стайні худобину, а Параня зі старшими синами повихоплювала з вогню діглахів. І все. Ні сорочки, ні колисочки. Голі, босі, як святі, хоч образи з них малюй.

На дзвіниці безперестанно галайкав переляканий дзвін; нема на світі звуку тривожнішого, ніж дзвін опівночі. Газди з легінями, підлітки, випурхуючи стрімко зі сну, як стрижі, хапали хто сокиру, хто цапину, хто відро — й бігли зусібіч на вогонь, як на орду. Лемент дзвона падав із дзвіниці... здавалося, падали рвані й пекучі осколки в нічне плесо — і ніч закипала голосами й двигінням ніг. Жінки, деякі без спідниць, білили коло своїх воріт мовчазні й насторожені — пильнували осідки, щоб не залетіла іскра.

Яків Розлуч пригнав на пожежу конем; він спершу гасав навколо Йосипового обійстя і толочив бур'яни — хто зна, може, у бур'янах сподівався розчавити кінським копитом змію. Потому ж, пустивши коня додому, кинувся з цапиною на вогонь... і відступив. Вогонь шаленів люто, криваво, він мовби й не горів, а вибухав суцільним стовпом аж попід хмари — і на нього не було ніякої управи. «Шпріцарі» — сільські пожежники, що прикотили свою ручну помпу кінями, кинувши брезентові рукави в криницю, поливали вогонь тонким струменем води — робота була марною. Газди з легінями — чоловік сто, може, відступивши в темряву, тільки стерегли, щоб вогонь не потік кудись низом у бур'яни і в куці — спіймай його потому. Тепер це було головне, пильнувати, за їхніми-бо спинами принишкла Садова Поляна, а Йосипові нічим уже не поможеш.

Так-то так, не поможеш, це правда, але думали про нього, про Йосипа, і його бідою жили. Один з газдів, невидимий у темряві, невпізнаний, охриплий, спитав:

— Хотів би я, людоньки, довідатися, чим Йосипко за винив перед богом, владою і людьми, що підпалили його мізерію, га?

Підпалили?

Цього запитання мовби давно випрошувала Йосипова Паранька, що за колом вогню у безпечній темряві біля криниці цілувала в ніздрі врятовану корову й кликала Чепелика: «Н-н-на, н-на!», схарапуджений кінь не давався у руки, і Паранька покрикувала на Йосипа, щоб упіймав Чепелика, нібито у цю хвилину це була найголовніша робота. Йосип не відзивався, він як закусив зуби з початку пожежі, так уже їх і не розціплював, мовби боявся, що з горла вирветься плач; колись для Йосипа не мало значення, він міг плакати на людях, гнутися у три погібелі, світити запобігливо зубами. Було... Той, однак, Йосип давній минувся, теперішньому Йосипові розходилося, щоб не впасти перед вогнем і перед людьми долілиць. «Треба

жити, Йосипе,— казав сам собі.— Скрипи, Йосипе, зубами і...»

І борись.

Розуміння, потреба в боротьбі в цю мить в Йосиповій душі лише кільчилися і зеленіли, він ще не вимовив цього слова ні подумки, ні вголос, але воно вже жило, навколо нього, як мотилі вечорові, літали ще інші слова, почуті від Якова Розлуча й вичитані в «Кам'яному Полі»: «добро», «світило», «знання», «справедливість». Йосип до високих цих слів звик, пізнав їх суть і глибину, розвозив їх, як заморські коралі, по селах і думав, що з усіх робіт, які тільки є на світі, робить найсвятішу роботу. Поки не настала сьогоднішня ніч.

Сьогодні слова ці красиві, як мальовані образи, оці метелики з шовковими крильцями металися заблукано між вогнем і димом і падали обвуглені, чорні у спекотний жар. Що бідолахи могли вдіяти супроти жорстокості й неблаганності вогню? Погасити його? Розметати? Потоптати?

Якщо по правді, то шкода Йосипові, ой шкода мальованих образів, не знав, як і буде без них жити.

А дружина його...

А дружина його Паранька, мовби дочекавшись нарешті запитання про те, чим і як завинив її Йосипко перед богом, владою і людьми, бо в самої це запитання аж клекотало, заходилась обкладати чоловіка виною, як чиряками. Це був одночасно плач, і страх погорільця перед майбутнім, і безпорадність жінки, що лишилася без даху над головою, і це судився суд. Не все, що викрикувала, було справедливим, і не все призначалося Йосипові — цілила вона в Якова Розлуча; Параска Якова не бачила, але знала, що він десь тут поміж людьми нишкне в темряві; розшукувала його навромацки й вціляла в лице і в душу: «А не треба було, Йосипку-чоловічку, знатися з тією відьмою, що зветься Гейкою. Ади, набралася по лісах мудрості, як коза реп'яхів, і тебе, дурного, навчила читати й писати. А нащо, чуєш, хлопві книжка і письмо, нібито це хліб і царинка? А чи не казала я: буде біда, Йосипку!

А не треба було, чоловіче, з Розлучем собі заходити. Яківчик нудить собою по світі, як кривий Ісусик, і дяку від єпископа заробляє: тому — дає, отому — офірує, третьому — дарує, четвертого — втішає, п'ятому — обіцяє, шостого — вчить, як живцем потрапити до раю. Яківчик, кров би його нагла залляла, нібито не знає, що рай триває доти,

доки ті, що розкошують під райською яблунею, не зжеруть до крихти хліб і кулешу, а потому кладуть зуби на полицю. Так діялося від Адама і Єви, і так буде до кінця світу. Так бог дав. І нічого не зробиш і не переробиш. Бо ріки пливають вниз, а не вгору, про це мала дитина знає. Газеткою не навчиш, аби ти й вс...я, як на Кам'яному Полі плекати виноградну лозу, бо поле на правду кам'яне. І шлюс, як каже австрієць. Вище від себе не скочиш. Кам'яне Поле родить сизий терен. Яківчик той, Розлуч, що має на потилиці глибоку брехачку, спробував терен вирубувати й виноградники посадити, а що з того вийшло? Він спробував, а тебе, що гострив йому сокиру, підпалили, щоб не був надто мудрим. Тепер поцілуй 'го за те в...»

Хоч Яків Розлуч стояв близько біля вогню, що гототів, потріскував і прип'як обличчя й руки, однак крикливе Параньчине примовляння було пекучіше й голосніше. Яків не мав куди від нього сховатися, мусив хіба що втікати, затуливши вуха.

«Втікати?»

Яків на правду був готовий утекти з червоного розпеченого кола, від вогню, що висвітлював йому обличчя, Якову раптом здалося, що село, яке збіглося на пожежу, глузує з нього, підморгує по-змовницькому, пускає у вуса лукаві смішки, і йому чи не вперше в житті тоскно заблаглося самотності. Це було нове для нього почуття, він вважав його мало не ницим, адже дотепер жив на людях відкрито, чесно, і всі його поривання теж були пов'язані з людьми.

То що ж сьогодні сталося? Невже оця нічна пожежа спалила давні його прагнення — лишилося погарище, як тік... а на току зрадливо повторився Йосипів постріл із австрійського обтинка. Тільки на цей раз куля влучила. Думав про своє і про Параньчине також, розмовляв із нею у думці.

«А таки я завинив, вуйночко, перед вами. Бо якби Йосип сидів каменем коло вашого подолка, якби він, ваш Йосип, гарував тяжко й сумирно в багацьких граждах, якби форкав собі далі носом, а при здибанні з отцем парохом облизував йому біленьку ручку, то, бігме, ніякий кальвін не рушив би вашої халупи. Всі знають, що тихих ніхто й нігде не рушає, тихі живуть многая літ в усі віки. А ваш Йосип, щоб світився, Слово горами котив, як сонце, а не кожному правда припала до вподоби...»

Вогонь змінював Якова... Вогонь переливав його у віск, із м'якого воску виліплював трохи розгубленого, заляканого,

а може, й розчарованого чоловіка... Вогонь гартував його, як тверду сталь: будучи твердим, Яків рішуче подався краєм червоного кола, що звужувалося до криниці. Шукав Параньку.

Вона сиділа під криницею просто на камені, опершись плечима об цямриння, і погойдувала в подолі дитину. Відблиски пожежі досягали аж сюди, й жінчине лице, у молодості, мабуть, вродливе, вразило Якова спокоєм і байдужістю, мовби й не вона перед хвилиною викрикувала в темряву брудні, повні ненависті слова. Видно, жінка вже викричала, що мала викричати, тепер сиділа тихо і слухала, як уві сні посапує її дитина.

Яків нахилився над Паранькою і сказав, що нема чого аж до білого гризтися, у моїй хаті є, прецінь, дві світлиці, посидите з кагалом у мене, поки новий осідок вам збудуємо. І таки збудуємо, щоб я здоров був.

Вона, здавалося, не слухала й навіть мовби не бачила Якова, вогонь в її очах зблискував, мов розплавлене золото, вона, певно, осліпла від золота чи від вогню, і Яків торкнувся її плеча.

— Вступися,— сказав жінка втомлено.— Все я чую... та не хочемо від тебе, Яківчику, ні клепки, ні цвяшка, ні бадилінки. Доста тебе маємо, і твоїх газет, і обіцянок, і мудрувань. Бо нині підпалили, а завтра — вб'ють. Підемо собі в комірне...

Яків поривався щось сказати... мав багато чого їй говорити, щоб поводитися тверезо, бо в неї — діти, а в погорільців доля гірка й голодна, однак Паранька відвернулася. А двоє газдів — тут як тут вродилися — ухопили його м'яко під руки й повели на стежку до воріт. Радили й просили:

— Дай їм святий спокій, Якове. Чи не доста через твоє добро зазнали вони біди? Чи не гірко їм від солодкого?

Газди вели його до воріт, як нареченого до нелюбої судженої, гречно й невмолимо. Йди й не опирайся, не оглядайся, не відпрошуйся — не pomoже. Та Яків не збирався випрошуватися чи вириватися — не було рації. Вели ж бо його не два газди, а цілий гурт провадив і наступав на п'яти. О так, були в гурті читальники — «срібні газди», і були хруні-підспівувачі королівські, але й були, напевно, й ті, котрі читали його «Кам'яне Поле» й нібито теж вірили, що просвіченим Словом можна виорати гори й засіяти їх добром, як пшеницею.

«А якщо були одnodумці мої, то чому ви дозволили, щоб мене, як розбійника, вхопили під руки?»

«Мовчите? Попеклися на вогні... у вас хатчини й стаєнки теж дерев'яні, горіти будуть, як скіпки,— я розумію. Через те й не дорікаю.»

«Чи відкрилося вам, як істина найвища, що не Словом добро треба виборювати, а зброєю?»

«Чи, як сказала Йосипова Паранька, на дідька вам лисого того раю, який триває доти, доки під райською яблунею є хліб і бриндза?»

Запитання накладалося на запитання — Яків на жодне не міг відповісти. Та й, мабуть, не треба було відповідати. Час покаже — зерно зійде. Одне уже тепер достеменно відомо: кого-кого, а його, Якова Розлуча, персоною власною виводять із його ж таки, ним намальованого, вигаданого, вимріяного раю.

Чи назавше?

Колись у райське віконце стріляв з австрійського обтинка Йосип Параньчин Чоловік — тоді Яків розчарувався у людях, люди тоді впали так низько, що не відрізнялися від «тайного» Кифора Далая. Тепер розчарував людей сам Яків. У ньому є принципова й велика різниця.

— А йди-но собі далі сам.

Газди вивели його за ворота: не вдарили його коліном під зад, не штовхнули навіть, лише сказали твердо: «А йди-но далі сам». І він ступив у ніч, як в ополонку.

Ген-ген унизу його наздогнав задиханий Йосип Параньчин Чоловік.

— Боже мій, таке сталося, як не гадалося,— промовляв він і хапав Якова за руки.— Сваюля яка... кожен-бо має право побути біля вогню, на якому горить сусід,— спробував Йосип пожартувати.— Я тебе, Якове, за них перепрошую. Хіба газди знають, що чинять?

Яків сів на камінь обіч плаю, почувався втомленим, як після косовиці. Зітхнув:

— Не бійтеся, вони знають. А ось ви... а ви, вуйку, невже також судите мене за цей вогонь?

Там, на кичері, де ще звечора стояла Йосипова хатчина, пожежа майже пригасла, жевріла тільки купа жару — так червоно інколи заходить сонце, й тоді старі бадіки віщують, що буде вітер.

Йосипові треба було бути коло купи жару, там діти і жона, там блукає корова і кінь Чепелик, а він мусить

відповідати Якову... і мусить говорити йому неприємні речі. Рано чи пізно, а мусить:

— Як тобі сказати, Якове... Пожежа тут ні при чому. Судити нібито нема за що. Та якщо по правді — хоч розумію, що не по-людськи говорю, бо пожежа — моя біда... якщо, отже, по правді, то вона була потрібна. Принаймні видніше стало... сам себе уздрів при полум'ї. Возив я по горах Слово, як мальовані горшки. Я сів Слово, що правду обстоювало, а багачики сіяли вогонь. Не нині це прийшло до мене, але нині визвіздилось: оті більшовики, оті комунисти, чуеш, мають рацію. Революції на багачиків треба. Ре-во-лю-ції!

Йосип Параньчин Чоловік нове це для себе слово вимовляв із притиском, мовби карбував кожну його літеру.

16

Жовтневий день одна тисяча дев'ятсот сорок дев'ятого року нічим особливим не відрізнявся від інших днів, був він звичайним робочим; так само, як учора й позавчора, він світився м'яким усміхом сонця, що за літо випалило свій вогонь, так само, як учора й позавчора, по Кам'яному Полі ходив сонний вітер і ліниво поскубував пожовклі пасма пирію, шарудів у кукурудзинні, складеному у гостроверкі, мов намети, купки; жовтневий день так само був ущерть натоптаний роботою: спозаранку на Кам'яне Поле прикотило з села до десятка возів, повних людей, плугів, зброї, лопат і молоденьких деревець, коріння яких було обгорнено мокрими мішками. Лопати, плуги, деревця — зрозуміло, а зброя... могло комусь здатися, що зброя нібито ні до чого, зайва, бандерівські сотні і боївки на цей час начебто були витлумлені. А все ж... а все ж ніхто не був упевнений, що витлумили їх до ноги, тому колгоспники, що приїжджали спозаранку з села, не складали карабінів у піраміди й не кидали їх у драбини возів, а тримали напоготові під рукою. Ліс був поруч, він супився темною бровою у трьохстах кроках від Поля; ліс іще таїв у собі, в диких глибинах, небезпеку, що сиділа в ньому, причаївшись у схронах, і Кам'яне Поле мусило сторожко пасти його очима.

На Кам'яному Полі, на зжатоку кукурудзищі стелився поміж нитками павутиння мир і спокій: одні люди запрягали до плугів коней і орали кукурудзища, другі на цій же оранці відмірювали новеньким сажнем певну відстань, забивали кілки й на цьому місці копали ями; ями були неглибокі,

по коліна, зате розлогі — три на три метри, копати їх було важко, на другому штиху починалося каміння, ринь — лопати скреготали, руки вмлівали й бралися кривавими мозолями, а очі заливав піт. До готових ям підвозили з села гній, перемішували його з глиною, а вже потому садили деревця.

Люди садили на Кам'яному Полі сад.

Старі газди й жіноцтво не дуже вірили Якову Розлучу, що сад прийметься, почне рости й плодоносити, зате вірив Якову молодий колгоспний голова Созонт Сем'янчук — найстарший син Йосипа Параньчиного Чоловіка, що, повернувшись із фронту геть-чисто обвішаний орденами й медалями, продовжував у Садовій Полянці справу свого батька — відновив найперший у нашому районі колгосп «17 вересня», який був заснований Йосипом у передвоєнному сороковому.

Созонта Сем'янчука давно нема серед живих, його ім'я першим викарбувано на сільському пам'ятнику полеглим, а я дотепер бачу його на коні... Він вічно сидів у сідлі, вічно кудись поспішав, квапився, на нього очікувала в колгоспі тисяча справ; Созонт мав звичку сипати словами, мов горохом, в одну мить, без довгого зважування, щось вирішувати, часом бував різкий, гострий, як бритва, нервовий — ніхто у жилявому й діяльному лейтенантові не впізнав би лагідного й тихого його батька. Говорили тільки, що так само, як і Йосип, мав бистрий зір — стріляв без промаху.

І ще так само, як тато (мовби перейшло до нього спадково), шанував Якова Розлуча. Важко сказати, хто перший подав думку закласти на колгоспному полі сад — хай поки що невеликий, бодай на одному гектарі — сам Созонт, який поривався переробити світ, збурити, перебудувати село, переорати по-новому Кам'яне Поле, зробити все кращим, багатшим і мудрішим, а чи Яків Розлуч, котрий за війну стужився за доброю роботою для людей? Цілком може бути, що сад уродився одночасно в помислах голови й бригадира Розлуча, вони чимсь були схожі, отією, мабуть, жадобою переінакшувати світ. Але були вони й різні...

Созонт Сем'янчук і в сорок дев'ятому — гей, скільки-но років по війні — не знімав з плеча лейтенантської портупелі, а з пояса — кобури з револьвером, а ще завжди носив із собою заряджений диском пепеша, бо час стояв збрійний і нічого тут не вдієш. А натомість Яків Розлуч, який

через те, що кривуляв на ногу і в ніякій армії не служив, жодної зброї в руки не брав. Яків розумів, що часи були збройні... зброя нині стереже добро, він не відрікався навідріз від зброї, думав, що коли настане потреба, то й собі візьме автомат; до цього часу, однак, потреба його обминала а чи, може, люди від цієї потреби його оберігали, бо й Созонт Сем'ячук — чоловік гарячий і прямолінійний,— а й то, коли організував загін самооборони, колгоспних «яструбків», то не тицьнув бригадирові Якову Розлучу бодай іржаву берданку. Яків був за це вдячний голові... і, може, трохи заздрив Созонтові, що той отак прямо і часто насильно утверджує зброєю добро... Такий був час.

Якову вчора забaglося попросити в котрогось «яструбка» карабін і пальнути в білий світ: чуєш, білий світе, посадили ми на Кам'яному Полі перше деревце, яблуню!

Це сталося вчора, сьогодні ж, коли смеркало, на Кам'яному Полі вже чітко вимальовувалися шахові рядки деревця; і вже Якову ці деревця росли, зеленіли, квітували, і вже громи над ними били, і... Громи?

Розлуч, прислухаючись до себе, до тих майбутніх ласкавих і добрих громів, що будуть колись гриміти над його садом, не відразу повірив, що це направду затарахкотіли постріли.

Перший постріл упав у лісі, поблизу, слідом за ним ударили автомати й кулемети. Кам'яне Поле ще якусь мить не кидало лопат, ще Поле садило сад, ще воно перебувало в мирі й у супокої, ще садівники не вірили, що в них стріляють. Потім, отямившись, упали в борозни, за камені, в ями, на вози — на Полі не лишилося ні окрушини мирної, стало воно тепер полем бою, і тільки Яків Розлуч, розгублений, оглушений, залишався у своєму мирі, мовби в сірому надвечір'ї не літали, як шершні, кулі,— він ще втопував навколо щойно посадженого деревця землю. Созонт, що працював разом із ним, шарпнув за ногу й крикнув:

— П-падайте... падайте в яму!

Яків упав біля нього; стрілянина не вщухала — повторився день, коли бандитська сотня Мирона Данилюка напала на плугатарів, що орали багацькі нивки; про Мирча давно говорили, що він і його сотня згинули з лиця землі... ті згинули, а диви, хтось інший недобитий, роз'ярений іще доживає останні дні й розстрілює з лісу, косить кулеметом молодий колгоспний сад. Яків лежав у недосипаній ямі поруч із Созонтом Сем'янчуком, між ними тремтіло тоненьке деревце; Яків поривався спитати голову, крикнути йому на

вухо, чому той, хтось ворожий, ненависний, лютий, до цього часу блукає лісами й розстрілює молодий сад, та Созонт не мав часу на слова, він припав до автомата і бив короткими чергами; потому ж, коли Созонт утих, Яків торкнувся його плеча, але той не озвався і не оглянувся.

Созонт лежав поруч нього мертвий, куля влучила в груди, а очі далі пильно й напружено вдивлялися у ліс, що вже засновувався сутінками. Яків застогнав, мовби куля влучила в нього, пробила його серце, але не вбила на смерть, а тільки спричинила нестерпний біль.

Яків лежав поруч з убитим Созонтом Сем'янчуком, який далі вдивлявся скляними вже очима в стіну лісу, мовби, мертвим уже будучи, відшукував там ворога, а Яків Розлуч думав чомусь про його батька, про Йосипа Параньчиного Чоловіка... як би то старий плакав, коли б сьогодні дізнався про синову смерть; і ще вернулися негадано-неждано з далекої далечі Йосипові слова, що за добро, Якове, треба воювати інакше, не так, як ти воював досі.

Яків лежав поруч з убитим Созонтом і думав, що голова сьогодні дорікнув би йому, що не можна виходити в поле й садити без зброї сад.

Яків не сперечався з ним, мовчки взяв із Созонтових рук, що вже холонули, автомат, невміло його перезарядив і натиснув на курок.

...І день догорів.

Був це останній Нанашків лист до Львова:

«Не знаю, Юрашку-братчику, чи дочекаюся, коли Жолудева донька Іванка колись докопається, хто звів із світу адвоката Черемшинського, мене ж особисто гризе совість, що того тижня, коли пропав Черемшинський, не зібрав людей та не перевернув кожний камінець, та не перекопав усю землю, що по гарячих слідах бодай знайти його тіло.

Це я так себе, Юрашку, гризу, а на правду нічого не міг зробити, мав я зв'язані руки й ноги. Якраз тоді прийшов до мене лист, як ото тепер Анонім Іванці прислав... У листі тому писалося, що «ти, Якове Розлуче, май розум, бо погорів начорно Йосип Параньчин Чоловік, який твою газету возив селами, бо твоя газета, слава богу, теж зниділа... Настала також черга запропаститися панові адвокату. Йой-йой, Розлуче, якщо не сядеш каменем, то й тобі таке буде. Амінь».

Я на правду, Юрашку, злякався.

Я сів каменем так низько і так тихо — здавалося, на селі люди забули, що скніє ще на світі Яків Розлуч. Потім з мого страху в тридцять дев'ятому сміявся перед смертю стрий Лукин. Покликав він мене до себе, до своєї постелі, і сказав: «Ось ти, Якове, сам, без цімбориків, без нікого... хто відцурався тебе, хто зрікся, хто пропав, як пес на ярмарку. Нічого не лишилося з твого доброчинства... навіть, чоловіче, австріяцького грейцара не варті спомини про солодкі цілунки Качурикової доньки, бо не штука подарувати під читальню ґрунт, це й дурний зміг би, штука тримати Петра Качурика на мотузку, щоб танцював, якої скажеш. І таки Качурик танцював, аякже, хоч «Голгофи» ставив, кличі «свій до свого» виголошував, а листа до тебе, щоб ти, чоловічку, сів каменем, він написав, бо ми так хотіли... Ми — Королі, у наших руках Кам'яне Поле, а він тільки читальний горобець. Це я тобі кажу, аби-с знав: наше зверху».

Згадав я нині цю розмову... найшов на мене спогад, як хмара, й чимскоріше пишу тобі цього листа, може, це буде свідченням, ниточкою для Іванки. Мусить десь бути клубок... десь у Королів, що сиділи на Верхах, у Петра Качурика? Хай шукає...»

...Йосипу Параньчиному Чоловікові ще далеко до смерті, ще йому треба пережити хмільний Вересень тридцять дев'ятого року, ще він буде організовувати в нашому селі колгосп, ще він буде вступати в партію, аж потому прийде до нього смерть. Станеться це у липні сорок першого в перші дні німецької окупації...

Та не будемо забігати наперед у другу книжку про Кам'яне Поле, яка, можливо, ще буде написана. А згадав я про Йосипову смерть у зв'язку з однією розмовою, яку мав із моїм «нижнім» сусідом Марком Римиком Всюдисущим.

Не могу похвалитися, що під час наїздів додому, у Садову Поляну, мені пощастило близько сходитися із Марком Всюдисущим. Пізньої осені і цілісіньку зиму він, як проклятий, тинявся із своїми яблуками від Камчатки до Кольського півострова, загібаючи грошву, ранньою ж весною і літом, як бджола, запилював роботою свій садок, і кожне дерево купалося у його ласці, пестошах і догляді; він не пропускав ані тріщинки в стовбурі, ані почорнілої бруньки, ані пожовклого листка, де, отже, мав чоловік викроїти час

на теревені зі мною? Бувало, коли я заставав його в садку, то він кине якесь там слово задля сусідської чемності, і — по бесіді, через хвилину Марко забував про мене, ніби я й не чипів на стежці, — робота брала його в полон.

Ще не давала нам зійтися по-сусідськи Маркова жона — знайома вже нам Тетяна Римикова. Чи в хаті, чи в садку, чи на подвір'ї — скрізь вона стовбичила поруч, нашорошуючи вуха, немовби стерегла, щоб чоловік випадково не розговорився та не бовкнув зайвого. Мені чомусь навіть здавалося, що Марко Римик Всюдисущий був у душі трохи інакший, кращий, не такий, за якого мали його односельчани.

Деяке потепління між нами настало після Маркової хвороби, яка напала на нього торішньої зими. Щось там серйозне скоїлося з його нирками, чоловік більше двох місяців пролежував боки в районній лікарні і звідти, із Гуцульського, неконтрольованій дружиною, він написав мені до Львова листа, щоб я дістав, «коли маєш, Юрашку, до сусіда м'яке серце, заграничні ліки, що списані на цій рецептульці, яку висилаю разом із п'ятьма рублями...»

Ліки я, звичайно, роздобув і вислав. Мабуть, не вельми вони Маркові помогли, бо коли в травні я заїхав додому й відвідав Всюдисущого, то заледве його впізнав: згорбився, сердега, посивів, попід очима набрякали сині кола, в усій його постаті не залишилося й сліду давньої метушливої заповзятості, з очей геть скапалася у пісок, пішла в камінь цупка його бадьорість. Одне слово, був нібито інший, сточений слабістю чоловік.

Марка я застав у садку, він розкладав, де дерева стояли рідше, купки сухого хмизу, смерекові гілляки, оберемки молодого цьогорічного бур'яну. Радіо сповістило, що вранці в Карпатах очікуються приморозки, які, чого доброго, можуть обпалити цвіт яблунь, і Марко збирався на світанку розпалювати в садку ватри, або, як любив говорити Нанашко Яків, «роздмухувати димню», щоб урятувати яблуні від морозу.

Він подав в'ялу руку, яку перед тим старанно витер об штани, й усміхнувся:

— Видиш-но, Юрашку, помогли твої ліки. Ходжу — нипаю. — І, спохопившись, додав: — А грошей стало?

Ні, він не змінився, він залишився Марком Всюдисущим і в своїй хворобі, і в цьому травневому надвечір'ї, коли навколо цвіли й пахли сади. Здавалося: село наше, Кам'яне

Поле, цілий світ навкружний потонув, захлинувся у рожевих хмарах, що пливли над землею; рожеві хмари ходили по землі пішки, а Марко Всюдисущий, підкошений хворобою, і далі, як колись, бувало, здоровий, рахував свої карбованчики. І, мабуть, пусто-даремно я дошукувався в ньому чогось такого іншого, мудрого, доброго, що повинно бодай на старість загостити до чоловіка.

Даремно?

За мною назирцем підтюпувала Римикова Тетяна. Висока, довгобраза, іще більше висохла, вона, як антена, ловила всі Маркові вже сказані й ще не вимовлені слова. Він, певно, відчув, як вона слова його судить, бо крикнув не нависно:

— Ну, чо' ти... пасеш... ня, як вівцю! Принеси-но ліпше вина. Та з бочівки мальованої націди... того вина з медової груші. Раз-два!

Тетяна неохоче скорилася.

Ми сиділи за столиком під яблунею, що цвіла, причащалися вином із медової груші, яке треба було пити не граненою склянкою, а нюхати, як божеський трунок, над нами роїлися бджоли... Ми потопали в рожевих хмарах — і в цей же час ані не вірилося, ані й не гадалося про Маркову хворобу, я тоді зопалу збовтнув:

— Йй-бо, красно жити... сто років жити.

— Для чого? — зупинив мене Марко. Його запитання було приперчене непідробною гіркотою.— Добре, коли життя повне, Юрашку. А коли порожнє, то що? Вмреш — і нічого по тобі не лишиться. Розумієш: ані-ані не лишиться.

Я мимоволі уявив Марків гріб, на якому не засіявся навіть пирій. Це, мабуть, було жорстоко, але вирок села, який тяжить над Марком Всюдисущим, вочевидь, схвалювався також мною.

— Ніколи й ніщо не пізно... особливо не пізно ставати людиною, якщо навіть завтра вмреш,— моралізував я і відразу пригадав, що це не були мої слова, їх почув, ще малим будучи, з уст вуйка Йосипа Параньчиного Чоловіка на одному з мітингів коло читальні у вересні тридцять дев'ятого року. Їздив по селу мало не щодня бубніст верхи на коні, бубнив і закликав:

— Агей, всі під читальню на мітинг!!!

Я теж тоді бігав на мітинги з цікавості; світ тоді розкривався переді мною глибокими сторінками, й упали на ті сторінки, як зерно в ріллю, мудрі Йосипові слова, що «ніколи не пізно робитися людиною».

Пам'ятав їх і Марко Всюдисущий, бо промовив:

— Ая, Йосип-небіжчик теж на старість робився людиною. Мав крити п'ятдесятку, коли в сороковому вступив до партії. І лишив по собі... і таки лишив по собі гай-гай скільки добра: колгосп «17 Вересня», котрий засновував, і електростанцію на Білому потоці будував. Усе хотів перебобити, встигнути. А не встиг...

— Людина ж не винна, що вона не встигає.

— Ніби я 'го виню? Боже борони. Я тільки кажу: лишив чоловік багато. А на цвинтарі, на гробі хрестик похилився... геть-чисто гріб його забутий. На хресті майстро долотом вирубав: «Тут спочиває раб божий Йосип Сем'янчук. Згинув у липні 1941 року». І все... мохом той карбований напис поріс. Тому й кажу: лишив багато... цілий, вважай, теперішній світ... Вдячності ж, пам'яті від цього світу щось не дуже видно.

— Може бути, вуйку Марку, що похилений хрестик і змохнатілий карб про раба божого Йосипа на вас очікує... може, від вас залежить, щоб пам'ять про Йосипа Сем'янчука вами була розбуджена?

Отак я навертав у людську віру і на людську дорогу Марка Римика Всюдисущого; наvertання, очевидно, було принагідне, випадкове — просто прийшлося до слова, але Марко Римик Всюдисущий споглядав на мене уважно, очі його були напрочуд глибокі, він дивився на мене з глибини свого єства, і я раптом зрозумів, що моє «наvertання» не впало на нього новизною, ні, він сам уже не раз про це думав і обмізковував.

— А чо',— промовив він поволі,— гроші в мене є...— І враз оглянувся, чи не підслуховує Тетяна.— Рублів у мене кури не здзьобують, щоб я такий здоров був, бо ціле, прецінь, життя ми з жоною грошики тії кували. Комуś лишаться, є якась родина. Та... якби лишити пам'ятник Йосипові? Чи стара моя повіситься зі скупості... Як гадаєш, Юрашку?

Ще мені невідомо, чи вибудує Марко Римик Всюдисущий пам'ятник на могилі Йосипа Сем'янчука, та й ще хто знає, чи із цього доброго діла почнеться його нова дорога... та й чи почнеться вона взагалі, але якщо ми опинилися на цвинтарі поміж могилками, то час нам попрощатися з Нанашком Яковом. Ідуть та йдуть люди — старе й мале — до його труни, що стоїть незабита на пагорбі свіжої крем'янистої землі побіля ями. Вже вмовкли пісні, що мали бути

відспівані сільським хором, уже відговорені промови, відплакані плачі й примовляння Вуйни Парасольки, люди в тиші, у скорботі схилили голови перед Нанашком Яковом, що лежав на білому обрусі... Обрус той застелений на снопиках коноплі... конопля пахла так само, як у колибі посеред колгоспного саду, у якій ми з Нанашком Яковом скоротали не один вечір.

Прийшла, врешті, й моя черга прощатися, я поцілував його лоб, що вразив мене студінню, і я, може, аж тепер навсправжки повірив у Нанашкову смерть... повірив і поклав йому під подушку камінь із Кам'яного Поля, із колгоспних наших садів. Так він хотів, так заповідав: буде йому на камені твердо спати. А чи пасує садівникові довго спати, коли яблуні ростуть.

*Братків — Львів
1974—1976 рр.*

ВОРОЖБА ЛЮДСЬКА

Перша історія про Берестечко:

До Берестечка, до трагедії на берегах гнилої Пляшівки, до ханської зради, до безмежної розпуки гетьмана, яку до цього часу жоден історик чи письменник до кінця не досягнули, не торкнулися її глибини, було ще далеко, але на Кам'яному полі, як і скрізь на білому світі, усе так взаємопов'язано, таким несподіваним корінням переплетено, що третю книжку про Кам'яне поле мушу розпочати із спекотного літа 1349 року, за триста років до Берестечка.

Дністро того жорстокого й проклятого літа обмілів, висох, на бродях вода сягала людям по коліна, дві тяжкі лодії сідали днищами на каміння, і тоді гребцям доводилося піднімати весла, впрягатись у ремінні посторонки і, натираючи криваві басамаги, волочити лодії до глибоких місць, до ковбурів, де дністрова хвиля знову набирала снаги; це була пекельна, важка робота, бо людей на лодіях сиділо не більше десяти, та й досвіду плавби веслярі не мали: були це переважно молоді вої, які, й при веслах сидячи, не скидали з ременів мечі. Іще не сивим був і їхній воевода старший, відомий у Галичі Гліб Вербіж, у якому дивним чином поєдналися любов до меча, до борзого комоня, до бранного поля і водночас — до гуслів, до мудрої книги; у Галичі, та і в стольному Львові, подейкували, що все завойоване, здобуте мечем, а також заслужене у князя ратною службою він обертав на книги, скуповуючи і примножуючи їх у своїх хоромах, що стояли неподалік єпископських палат під стіною Золотого току. Колись це місце в Галичі вважалося найбільш гомінким, людним, адже поблизу, на Золотому тоці, кипів, брязкав оружжям, виповнювався безліччю голосів княжий двір; тепер же Золотий тік спорожнів, притих, купецькі дворища забур'янилися, нові покоління купців, званих на Русі гостями, поспішали кувати

своє золото й сrebro в нових княжих стольних городах — Холмі і Львові. Бояри, правда, й раніше не вельми охоче тут, під боком волостелина, селилися, вони будували неприступні свої оселі переважно навкруг Дитинця на крутих галицьких пагорбах: там їм було безпечно, затишно, а головне — в острожених частокіллям гніздах вони почувалися незалежними від князів, од города, а може, й від цілого світу.

Золотий тік, цілий спорожнілий Дитинець оживав тільки ранньої осені, на празник Богородиці; тоді з галицьких околиць — з Підгороддя, з Соکیلників, Перевізників, із Сапогова і навіть із далекої Вістової сунули на Дитинець піші й комонні крізь обидвоє воріт — Німецькі та Коломийські, яких уже давно не зачинали, і крізь проломи в частоколах, що доглівали чорно й зубасто на валах. Тисячі галичан, старі і молоді, мужі й жіноцтво, обступали обдертий, з латаною покрівлею, але все ще величавий собор Успення Богородиці, розсідалися зі своєю стравою, з хлібом, пивом, терпким тутешнім вином чи на рінках Золотого току, чи на каменях давніх поруйнованих будівель, чи в заростях вишняку на цвинтарі і пирували, насолоджуючись не так пивом та вином, не так божеським співом єпископських півчих, що славили Богородицю і давніх князів, котрі город колись розбудували, прикрасили його божницями й виповнили добром, як просто життям, погідним днем осіннім; людям галицьким було приємно побути разом, побалакати, надивитися один на одного, наслухатися новин, відпочити від рала, від топора дераводільського, від дратви шевської, забути бодай на півдня про побори княжі та боярські.

Їм було добре сидіти отак у мирі, в теплі ясному; злегка підхмелені, не помічали, не вміли чи не хотіли помічати, що, власне, сидять біля порожнього корита, що трапезують забудькувато на зарищах; це була щорічна осіння тризна: Галич після багатьох ратей міжусобних, кривавих, братовбивчих, після ординського потопту поволі, як старий дідуган, згасав.

І було дивно, що Гліб Вербіж тримався свого терема, свого вишневого садка, своїх мечів, що, здобуті на ратних полях, висіли у грідниці, адже був він іще молодий, повний сил, мав добру й чесну ратну славу, і Юрій Тройденович не раз прислав до нього биричів із королівськими грамотами, в яких прохав прибути до Львова, до королівського двору, за це буде наділений милістю, новими

дідицтвами, та й молода жона не нудьгувала б у стольному городі. «Невже, Вербіже, очікуєш відродження старого Галича? — писав Юрій Тройденевич. — Невже не бачиш, воевода, що город, як і людина, старіється і вмирає, і нема на це ради, бо росте молоде, бо дивися, як піднявся до небес мій Львів. Чого ж бо сидиш даремно в Галичі, коли і меч твій, і ум твій надобний Русі тут, у Львові, коло мене?»

Гліб Вербіж згортав королівські пергамени в сувої і кидав їх на полицю без відповіді: він і сам достеменно не знав, не міг собі пояснити, чому залишається у Галичі. Була люба йому тиша, що панувала тут останніми роками? Було йому любо сидіти в саду й збагачуватися мудрими мислями, почерпнутими зі старих книг? Чи, може, чекав, що його меч знадобиться сьогодні чи завтра не Львову, не Холму, а таки старезному Галичу? Не вірив він королеві Юрію, який насправді називався Болеславом? Чи не уявляв себе поза рідним своїм городом? Лише тут міг жити, діяти, тримати в пам'яті й іншим передавати давню його славу? Може, цим давнім, минулим тільки й живє? І може, це давнє стеріг своїм мечем і своїми книжками?

І тому не випадково саме до нього, до Гліба Вербіжа, коли стало відомо, що ляцький король Казимир захопив майже безборонно стольний Львів, а також Ярослав, Рясів, Перемишль, Холм та інші порубіжні з Ляцькою землею городи, і що комонні його дружини сьогодні-завтра увірвуться до Галича, котроїсь ночі отець домашник — регент єпископського хору й хранитель скрипторію з книгами Порфирій ударив калаталом у ворота.

Привратник повів старця до господаря, який сидів у мурованій просторій підкліті при зачинених наглухо віконницях; світлиця, сувора і проста, служила воеводі водночас за грідницю й за скрипторій: на стінах висіли мечі й щити, а на важкому дубовому столі, у кованих залізом коробицях лежали книги й пергаментні сувої, перекладені сухим ламким полином. Груба свіча з пахучого ярого воску вихоплювала із приглушених сутінок довгообразе сухе обличчя; густі, опущені вниз вуса, кошлаті брови надавали обличчю Вербіжа суворій неприступності, навіть стриманої гордині.

Знав воевода собі ціну...

Гліб посадив старця у зручне, вкрите ведмежою шкурою крісло, сам сів навпроти — високий, кремезний і мовчазний.

— Ти, може, прийшов мене спитати, — врешті не витримав довгої мовчанки Вербіж, — чому я вдома, чому сиджу

коло жінки й коло дітей? Чому комонь мій не осідланий, а меч у піхвах... негострений, тупий мій меч іржавіє у той час, коли ворог на порозі?

Голос його був глухий, слова викочувалися з грудей болюче: кожне слово, здавалося, було зболене, аж чорне.

Отець domestik не мав, однак, наміру докоряти Глібові, бо хіба суть в одному Глібові, коли ні тисяцький галицький Денис, ні навколишні бояри, ні горожани зі своїми старійшинами не гургували дружини, не кликали гострити супроти ворога мечі; вони, бояри, горожани, мужі можливі, уже наперед скорилися Казимирові, повіривши його обіцянкам, ще не будучи покореними. Сором! У цілому королівстві не знайшлося мужа, котрий розбудив би сонну тишу, байдужість... розбудив би й повів боярські дружини, чорний люд із сельбищ і городів проти ворожих полків. Нема дзвонаря... нема дзвона... он лежить хтозна з яких часів розколений на Золотому тоці поміж лопухами й кропивою... Під тим дзвоном, кажуть, гадюччя плодиться. Страшно! Чорний люд гибіє у роботизні повсякденній, як віл у ярмі — й не оглянешся; бояри ж, дідичі на землі, нарешті дочекавшись, що все коріння Романове викорчуване й загнане в могилу, радо повірили обіцянкам Казимировим, що під його рукою ніщо не зміниться у Галицькій землі: кожний дідич руський як сидів, так і буде сидіти на своїх полях, лісах, ріках і озерах. Статки його, товар ніхто пальцем не рушить, а в правах і привілеях вони, дідичі руські, будуть в усьому прирівняні до дідичів ляцьких. Не вельми турбувалося ворожим нашестям також духовенство руське — чорне й біле, йому теж було обіцяно недоторканність віри, скарбниць церковних і монастирських.

М'яко стелив Казимир...

М'яко стелив Казимир, а мужі руські, розлігшись на м'якому, геть-чисто забули, що не хто інший, а таки Казимир недавно, раптово, по-зłodійському напавши на Львів, пограбував скарбницю державну, а разом із нею вивіз до Кракова корону, вінець галицьких князів, берло й навіть золотокований престол, що його було зроблено за Осмомисла.

— Я прийшов спитати, Глібе, чи тобі відомо, що разом із Казимиром прибїгли до Львова зграї ченців, рудих і сірих римських ченців, францисканів, домініканів і прочих, котрі вивозили з храмів наших, із монастирів, із княжого скрипторію книги... вивозили на торговища й робили з них кострища? Чи тобі відомо, воєводо, що римські ченці кидали

в кострища святі образи, спершу обірвавши з них золотий срібро?

— Я думав над цим,— хитнув головою Гліб Вербіж.— Я розмишляв над глупістю людською, над гординею напасника. Що винна книга?

— У книзі, воєводо,— Слово руське; і цим сказано все,— палко промовив domestик.— Поки живе Слово — поти живе Русь. І це ченці римські передбачливо розуміють. О ні, не з дуруців хмільних, не від радості легкої перемоги паляться книги у Львові. Бояр наших, їхніх дружин, твого меча, воєводо, ляхове і їхні мніхи не бояться, а Слова — о так, Слова бояться. Може, воно з нинішнього дня стає для Русі важливішим, ніж меч? Може, в Слові, у вмістилищі цьому бездонному, у неприступному для ворога городищі й збережемо душу... збережемо, щоб колись прокляла бояр... щоб прокляла і воскресла. А ще, воєводо, душа наша буде жити... так, буде жити, виповнюючись надією, добром, мудрими поривами, у творіннях наших ізографів. Уяви собі Галич без «Марії»...

У галицькому храмі Успення Богородиці, незважаючи на ординські погроми, на княжі міжусобиці, на боярські змови і грабунки, залишилось, хоч уже й без золотих та срібних окладів, з десяток великих і малих ікон візантійського, київського й таки тутешнього письма, одначе горожани, оті люди чорні, чомусь більше любили «Марію» — невелику, потемнілу від давності ікону в глибокому, подекуди пощербленому ковчезі, на якій була зображена молода жінка із задумливим, скорботним, надзвичайно вродливим обличчям. У білому, мовби з галицького полотна шитому, хітоні і в білому платі на голові вона була схожа на просту галицьку жону, в її очах не було нічого неземного; не було також на її вродливому обличчі застиглого бездушя візантійських богородиць; у її печальній усмішці тайлися привітність, ласка, доброта; до неї міг приходити й шукати розради, помочі, рятунку кожний: під її опіку віддавалися вої, що вирушали на ратні поля, купці, перед якими стелилася далека дорога в чужі небезпечні світи, у неї шукали допомоги рибалі, козарі, ратаї, рукомесні люди, смерди з околичних сельбищ просили в неї оборони від гнилої сльоти або ж навпаки — від спеки, що палила на пні жито і овес.

А скільки галицьких жон лежало перед нею на кам'яній долівці з мовчазними своїми криками, безплідністю, болями, жалями.

Чи всім вона помагала?

Чи всіх вислуховувала?

Очевидно, що ні, але ніхто на неї не нарікав і ніхто не вішав на неї золоті ланцюги, срібні гривни чи дорогі бурштинові намиста, аби купити ласку й увагу; на інші ікони вішали, інших святих купували, часом за дарами багатими не було видно їх ліків, Марія ж завжди мала відкрите чисте обличчя, бо саме в обличчі, в очах, у доступності таїлася її земна божественність.

Хто б посмів зганьбити це обличчя якимось бурштиновим намистом?

Правда, останнім часом її зняли з стіни в північному нефі храму, і було для цього пояснення: треба було лікувати стару липову дошку від шашелю.

Чи так воно було насправді?

— То щось робити треба, отче,— став перед старцем Вербіж.— Треба щось робити, щоб Слово... щоб «Марія» іще послужили дітям нашим і внукам.

— Ось-ось, я тому й придибав оце до тебе, воеводо, на тебе надіючись,— усміхнувся domestik у сиву бороду.— Мусимо ж якось рятуватися.— Старець звівся з крісла. Був зростом майже однаковий з воеводою, іще прямий, незважаючи на те, що десятиліттями гибів, схилений над письменами в скрипторії.— Чотири коробки книг, старих пергаменів, хронографів, а також «Марія» наша у просмолему рядні чекають на тебе... і чекають найняті в купця Гладуна дві лодії, якими попливеш до порубіжного Коснятина.

— Але ж Дністро до Коснятина не тече. Хіба лодіями туди доберешся? — не зрозумів старого Гліб Вербіж.

Порфирій підняв заспокійливо руку.

— Я вперед продумав, промацав очима твою дорогу, воеводо, хоч і не відав, чи згоден ти тією дорогою рушити. Так, згоди твоєї я не мав, але був упевнений в тобі, на моїх очах ти виріс... багато днів і ночей провели ми з тобою у бесідах, тож полюбив я тебе і люблячи кажу: немалі скарби, а може, й найбільші скарби доручає, кладе на твої плечі наша земля. І не дивуйся, прошу тебе, що мовлю нібито від цілої землі. Видно, настав такий час, така потреба, що необхідно комусь брати тягар на плечі від імені цілої землі. А стосовно Дністра, то, бачиш, є тут децця хитрості, бо дороги ж тепер небезпечні: якщо не ляцькі оружники, то бояри наші тебе перестрінуть напевне. Тому попливеш лодіями до Городниці... там на березі будуть чекати вози й комоні. Звідти дорога до Коснятина коротка — неповна ніч.

— Знаю,— ходив легко по світлиці Гліб Вербіж.— Лише не відаю, чому книги і «Марію» везеш у порубіжний Коснятин. Чому, приміром, не в якусь потаємну обитель, у скит? Чом не в печери на Бубниці? Праліс там, бездоріжжя — яка рука туди досягне?

Порфирій розпростер долоні над свічею: чи грівся, мов узимку над кострищем, чи тільки баглося почути гаряче дихання вогню?

— Я міркую, сину, що монастирі, печери в Бубниці, храми в городах наших... усі вони на виду, їх легко здобути, спалити. А до скель, до Бубнища розбійники перше кинуться, шукаючи в їхніх коморах прихованого добра. В Коснятині ж... у Коснятині посадник Равичко Сліпий, надивившись замолоду на німецькі й франкські городи, куди не раз їздив з орудою княжою, хороми побудував хоч і невеликі, але кам'яні і, як мені признався, з потаємними підземними сховками. Равичко ж — приятель мій давній і надійний у цей скрутний час.

— Хай буде так,— погодився Вербіж, мовби він давно очікував цієї мандрівки.— Коли накажеш вирушати? Треба мужів вірних покликати... з десяток.

— Клич,— суворо сказав domestик Порфирій.— Клич! І вже сьогодні... таки сьогодні на світанку треба вирушати. Час не жде.

Воевода Вербіж подумав, що на Русі, видно, встановився такий час, коли книжники із скрипторіїв стають воями.

2

Вуйна Парасолька мене вчила:

— Коли будеш, Юрашку, писати третю свою книжку про Кам'яне поле, то мусиш пам'ятати про мудрість зелейників із правіку, котрі казали, що в кожному зіллі є сила помічна, цілюща, і в кожному зіллі закладено також їдь...

Умирав Онуфрій Соловій.

Онуфрій остаточно увірував у свою смерть іще того неймовірно далекого, тепер навіки загубленого, затирло-ваного поміж стражданнями, клятьбою, надіями й молитвами весняного ранку, коли, сидячи на порозі колгоспної кузні, раптом відчув, мовби хтось йому шепнув на вухо, що в ньому, в легенях, у мозку, в кістках угніздилося щось вороже... вгніздилося й переділило, немов ножем розкраяло його життя на дві нерівні половини — на вчорашню і сьо-

годнішню; він ще не знав, не звідав сили тієї ворожості, ще перед ним нічого не відкрилося, ще не віділося ні болю, ні крику, ні жалю, зовні Онуфрій Соловій нічим не змінився, ніхто — ні фірман колгоспний Петро Марунин, ні стара Юльця, яка припленталася сюди з пощербленою сокирою, ні навіть сам гостроокий коваль Митро Бойцун не помітили, щоб Онуфрій або зблід, або ухопився за серце, або ж забрак-ло йому віддиху, старий далі сидів на порозі, притулившись плечима до одвірка, під прокуреним сивим його звислим вусом смачно шкварчала люлька, і далі в кузні, на колгосп-ному дворіщі, на недалеких фермах, на всьому білому від вишневого цвіту світі продовжувалося, текло й вигойдую-лося безмірне життя,— і лише Онуфрій Соловій знав, що його життя вже відміряне, учорашнє відтять раз і назавжди, про нього можна було й забути, потоптати, воно ніби не мало ніякої вартості; вартість, як йому попервах здавалося, мав тільки той час, який залишалося прожити.

Він смоктав свою люльку, раптово віддалений і відчуже-ний від людей, від ранку, від цілого світу, і думав, дерев'я-ніючи, що тепер у ньому таки насправжки вгніздилася смерть; це було, на його думку, несправедливо, бо у свої сім-десят років на здоров'я не скаржився і, хоч давно числився на пенсії, жодного дня кузні не цурався: тому сокиру «вита-гував» у вогні, тому — сапку нагострював, тому — з грубого дроту накує великих цвяхів на крокви (будується ж село, страх!), а коли випадало, що людська й колгоспна робота миналася, тоді вчив молодого Митра Бойцуна найвищої ко-вальської мудрості — кувати звичайного селянського воза. Бойцун був замашним і тямовитим молодиком, за три роки під Онуфрієвою рукою нахапався багато чого доброго, а крім того, на армійській службі навчився зварювати газом і елект-рикою різне залізаччя, отже, мав він у Горопахах поша-нівок і немалі гроші, а проте вивувати воза не вмів, навіть не бачив, з чого простий той віз починається; і тому Соловій майже кожної днини клав у горно по кавалку заліза, роз-жарював до білого воску і, видзвонюючи, гейби забавляю-чись, об ковадло коли більшим, а коли меншим клевцем, робив терпляче й без поспіху кручені для міцності і з буль-баками на кінцях (щоб коні хвостами не зачіпали) гаки для штельваги, окуття для люшень, виворожував, витоптуючи коло навкруг ковадла, міцні й навдивовиж ажурні, схожі на дубові вінки (бо й листя на ньому врунилося сизо, а на листках навіть були виклепані прожилки) підпори для го-лобель на передній тічці. Кожна деталь — від наверхя

дишла до обручників на букшах коліс (а ще й маленьке кільце на кінці розвори, до якого в попередні віки припинали запасного коня) — потребувала не тільки майстерності і терпіння, а й любові, жадібно бажання передати митрові Бойцу свою любов до залізного волхвування, до ворожби ковальської.

І може бути, що в спадкоємстві цьому, в чаклунстві залізному старий Соловій хотів продовжити себе в майбутніх літах?

Хоч також можливо, що Соловій ні про яке продовження не помишляв, було йому по-людському приємно, що разом із ним не вмере його ремесло; а таки не вмере, бо дивіться, як витанцюває, як упріває навкруг ковадла, як виспіває клевцем Митро Бойцун, затявшись повторити або й зробити краще те ж, приміром, навшля для дишла, за вірець маючи викуване Соловієм. Щоправда, не завжди це йому вдавалося, бувало, перековував по декілька разів, але й за третім чи четвертим разом залізо не давалося у руки, окуття виходило то закрубе, то затонке, то надто крихке, перепалене, то було покручене і до потрібного місця його ніяк не припасуєш, і тоді Митро спересердя жбурляв залізяку в кут, витирав рукавом чоло, сідав навпроти бадіки Онуфрія на широкому порозі відпочивати. Похапливо, нервово діставав із кишені пом'яту цигарчину, бризкав запальничкою і солодко зтягувався ядучим «верховинським» димом.

І знову плював у долоні.

На відміну від статечного Соловія, Митро був ніби скручений із пружин, із суцільного нетерпіння, хапливості, і, правду кажучи, три роки тому, коли він прийшов до Соловія й сказав, що має бажання учитися ковальського ремесла, то старий майстер, дарма що давно очікував зміни, бо із сільських молодиків ніхто не поривався до молота й ковадла, попервах і не дуже повірив, що з цього хлопця, маслакуватого, тонкого, як тичина, та ще із цвяшками у сідниці, можна буде виплекати доброго коваля; йому не подобалися Митрові очі, якись неглибокі, бистрі, що перескакували, пурхали з місця на місце, мов голодні горобці; не сподобалася йому також чванькуватість, що затаїлася у кутиках уст; старий відчував, що Митро, який покрутився у світі й намацався різної складної машинерії, дещо насмішкувато поглядав на полатаний циганський міх, що по-дідівському сопів і похрипував, на купу найрізноманітнішого залізяччя, що, скидане в куті, при нагоді пускалося в діло, і на три довгі ряди примітивних, здавалося б, ковальських інструментів, устромлених у де-

рев'яні гнізда полиць; усі оті молоти, клевчики, кліщі, обценьки, різачки, пробійники, різні затискувачі, гвинтарі, ключі, свердла, долота, захвати для обіддя коліс, великі й малі рашпилі та багато іншого знадібного в ковальській роботі начиння справді виглядали грубими і примітивними, деякі з них були потовчені, повищерблювані, скручені — й настала була така мить, коли старому Соловієві чи з ніяковості, чи з соромливості хотілося заслонити від молодика плечима ряди з допотопним інструментом і цілу свою закурену, чорну кузню.

Та хіба цілу свою велику роботу заслониш плечима?

Старий тоді довго натоштував люльку, пиняво її розкурював і ще довше мовчував, сівши, як звичайно, на порозі. А коли заговорив, то й не подивився на Митра:

— Розумієш, хло'. Не в ті двері ти потрапив.— Йому було шкода, що хлопця розчарувала кузня.— Але що вдієш? Тобі треба борше йти до моторів ружних, де рух, де час ріжуть, як на січкарні кукурудзяне бадилля. А тут... а тут, розумієш, панує терпіння, залізо любить, щоб по одному місцю ударяли десять або й сто разів — і аж тоді його розбудиш. Хіба на міх-мах, Митре, вухналь, скажімо, викуєш? Ти чув колись таке... вухналь? — прискалив око.

Ні, йому таки не сподобався Митро Бойцун своєю напирскуватістю, поспішністю, і хто знає, чи вони тоді не розпрощалися б, взаємно себе знелюбивши, якби Бойцунів хлопець ні з того ні з сього не вхопив із горна розпечену до червоного жаринку й не став її перекидати з долоні на долоню, і так обпикався, може, цілу хвилину, поки жарина не посіріла, й аж потім кинув її у вогонь. Не знати, чи звільнений у запас солдатик десь чув про таке ковальське випробування на витривалість, чи просто робив так із молоді зухвало-сті, одначе Соловію забава з жариною сподобалася, він навіть забув про люльку й про мимовільну свою неприязнь до молодика і, підвівшись з порога (до одвірка випрямляв згорбатілі плечі), промовив:

— Ану, покажи-но свої долоні!

Він не вимацував на них твердих мозолів і тим паче не вишукував прямої лінії ковальського щастя, старого вразили самі по собі грабасті ручища, якими можна було вичерпувати криниці; і ще Соловій помітив, що капелюшкуваті ці долоні були живі, зграбні, повні жадоби роботи; старий відчув спорідненість, незрозумілу схожість своїх і Митрових долонь... ну, звичайно, не теперішніх своїх негнучких долонь, а тих давніх, молодих, про які коваль на Німецькому Полику

Йоган Гляйзер казав, що вони виліплені для «штудерації», для усякої мудрої роботи із залізом, деревом, глиною або з каменем; Гляйзера давно нема на світі, на місці поселення колоністів — Німецького Полика — росте жито, як гай, і тепер настала пора, бо так обернулося колесо часу, захопитися Бойцуновими долонями старому Соловію.

— Бігме, легінику, твоїми руками лише золото проплювати, щоб не поросло бур'яном.— Він сказав це щиро, холонучи душею, що, може, зопалу перехвалив, і хлопець у військовій гімнастерці, загонорувавшись остаточно, піде пріч з кузні, бо з такими руками візьмуть тебе куди хочеш, навіть супутники клепати, і вже наперед болів його жаль за Митром, бо коли цей природжений до заліза легінь повернеться плечима від кузні, то другого такого на цьому порозі не побачить.

— А я й збираюся, нанашку, тут рублики кувати,— усміхнувся хитрувато Митро Бойцун.— Інші на БАМах та на Тюменях, де нафту добувають, грошву гребуть, а я маю охоту тут... Тут! — повторив.— Бо вдома, бо хочу женитися, будувати хату, купувати авто, «стругати» дітей — і скрізь будуть потрібні гроші.

Митро Бойцун того-таки дня напнув фартух і став біля ковадла, поплювавши в долонища; старий здогадувався, що Митрові вже сьогодні було шкода марнувати часину без зарібку, і він, Соловій, з одного боку, осуджував молоду захланність, ненаситність до копійки, а з другого... а з другого боку, легінь подобався оголеною своєю відвертістю. Мовляв, ось я такий: хапливий, жадібний до роботи і до грошей, і таким мене сприймайте, нанашку, інакшим не стану.

І таки не переінакщувався.

Казала мені Вуйна Парасолька:

— Почекай-но, Юрашку, маєш іще час розповісти про ковалевого челядника, ще йому теленькати та теленькати в кузні, поки залізо під його рукою зм'якне, стане податливим. Ти спершу запиши, що колись на Зеленого Юрія маржина поверталася з пасовищ закосичена; корови несли на ногах вінки з латаття і з жовтих тюльпанів поважно і гордо, мовби здогадувалися, що з сьогоднішнього дня зело піде в ріст, у буяння; і навіть кози, ці непосидючі створіння, на Зеленого Юрія не вскакували в шкоду. А якби й вскакували, то ніхто з нас, пастушат, на Зеленого Юрія на худібку не посмів би крикнути чи кинути в неї грудкою.

А фірмани того дня навіть не піднімали на коней ба-тогів...

А фірмани того дня закосичували вуздечки молодих лошаків червоними китицями.

Панували того дня мир, злагода; було то свято маржинне, що робило кращими людей...

Митро Бойцун, правда, не встановлював платні за численні ковальські роботи, що навалювались на нього й росли в міру того, як слабли Соловієві руки: тому — скобу викуй, тому — магазинну сокиру до ладу доведи, тому — насічи серп, тому — завіси для гаража вимудруй. Але всі в селі знали, що молодий ковальсько за «дякую» клеветцем не клепне і горновим міхом не скрипне, і за кузню, у густий вишняк, півлітрівкою та банкою тюльки в томаті його, будь певний, не виманиш, тому платили по-людські, як належить (і хто тії карбованчики, які Митро приносив додому, рахував?); у колгоспній же конторі на його «допоміжний промисел» дивилися крізь пальці: основну роботу біля плугів, культиваторів, біля возів, тракторів і різної іншої машинерії він сповнював швидко й кмітливо, пружина в ньому, як у годиннику, завжди була накручена, а руки не знали втоми. Щоправда, колгоспні обліковці пам'ятали, що Митро Бойцун знаходив також час, аби на всяк випадок записати в засмальцьований учнівський зошит кожний вид сповненої роботи — чи то зварювальним апаратом, чи на ковадлі, чи біля поламаного воза, чи на конов'язі підковуючи роззутих коней; колгоспні обліковці, отже, знали про це й пантрували, щоб у своїх паперах чого не пропустити: скандалу тоді не оберешся.

— А що? Моє зароблене — мені й віддай, — сміявся голосно, зубасто Митро Бойцун. — Люблю гроші й харчі хороші.

— Лише гроші, Митре? — якось не витримав Соловій і дорікнув Бойцунові. Власне, й не дорікнув, а лише спитав, сам хотів переконатися: «Невже Бойцун цілий світ переміряв би грошима... переміряв би і переважив би?»

— А ви, нанашку, були інакшими в молодості? — відрізав, як навідмаш ударив, Митро. — То ви тепер, на старість, подобріли: у тієї за щось там зроблене рублика не візьмете, бо вона — удовиця, у того не візьмете, бо будується, і кожна копійка в нього на рахунку, а третьому, ровеснику своєму, кажете, що «порахуємось на тому світі». А замолоду хіба не брали-сте, нанашку, цілий злотий за те, що підкували коня?

Старий хитнув головою, думаючи, що молодик хай не в усьому, але таки має рацію. Він, Онуфрій Соловій, справді тільки на старість подобрів... подобрів іще в п'ятдесятому, коли його кузню усупільнили й перевезли на колгоспне подвір'я. А до того... а до того, грім його побий, скупився, шпарував, тулив гріш до гроша, бо зі свого ремесла жив і газдував: п'ять моргів поля прикупив у графа Загурського, хату на дві половини з кухнею і коморою поклав під бляхою.

Хіба не було все це здобуте, загосподарьоване ковальським моїм молотом і оцими невсипущими руками? І хіба я, старий Соловій, котрий не є родичем з молодим Бойцуном навіть у п'ятому коліні, на правду не споріднений з ним душею, стремлінням, роботою? А може, молодий Бойцун — не тільки продовження мого ремесла в кузні, а й повторення, продовження мене самого? Адже читав я колись чи наслухався від старині ще за Франца Йосифа, що бог, коли ходив пішки по світу, виліплював для проби чи для забави дві схожі душі і вміщував їх, як у горщики, у різні тіла, в різні оболонки.

Інша річ, що Соловію баглося негайного прозріння Митрового, ковальського вознесення, молитви, що поміж знаючими людьми зветься мистецтвом, а тим часом минув рік, потім другий, а далі — і третій, і лише третього року восени (гуси тоді гелготали над колгоспною кузнею) Митро Бойцун приволік вранці спорохнявілий заденок із так званого «гонорового» воза, на якому обковували залізом фарбовані на жовто (мовби облиті воском) бічні драбини і заденки — цілий короб, «васаг», як його називали в Горопахах; і то обковували не абияк, не для міцності тільки, а й для краси, всілякими «ружами», «трилистям», «павуками», «сонцями» та іншими візерунками, які хапали за серце кожного газду, що розумівся на фірманці.

Не в кожного газди був «гоноровий» віз: такі мальовані «васаги» коштували немалі гроші, але хто на нього розживався, то беріг, як міг, і щоб дощ марно не мочив, і щоб «дзвони» на колесах влітку не розсихалися, і щоб гній на ньому в поле не вивозили; віз призначався для того, щоб поїхати у четвер до Бистричан на ярмарок, щоб восени на Параскеви-П'ятниці понавозити на сільський храм гостей з навколишніх сіл; віз призначався також для хрестин, весілля і похорону; і ще «гоноровим» возом, коли стояла суха осінь, возили з поля качани кукурудзи.

Віз цей, здавалося, не скрипів і не деренчав; радісно було дивитися, як котилося це мальоване і коване диво; до його

люшень, до його драбин, до залізного «трилістя» на заденку хотілося доторкнутись, щоб переконатися, чи ще в ньому, в залізі, сидить вогонь; і сільська бахурня, бувало, таки крадькома примощувалась на розворі, аби зблизька подивитися на залізну квітку, й нараз платилася за це: кінець фірманського батога якимсь способом досягав плеча... а траплялося, що досягав не тільки плеча: переказували, що один багачисько вибив батогом хлопцеві око.

Митро Бойцун нічого цього не знав.

Митро Бойцун вродився на початку шістдесятих років, коли про «гонорові» вози в селі давно забули, бо нових не робили, а старі, які були ковані перед війною і в перші роки колективізації, поступово розхитувалися й ламалися, і спершу з двох-трьох возів «спаровували» один, а далі й ці розсипалися, деталі їх губилися; у колгоспній кузні той же Онуфрій Соловій надавав перевагу роботі простій, дбаючи в основному про міцність і поспішність, бо в колгоспі постійно були потрібні вози... а вози, як на гріх, до решти доломлювалися, на їх місце приганяли трактори, самоскиди, і лише при фермах лишилося чотири чи п'ять возів, інші ж дотлівали в кутку колгоспного двору в гущавині кропиви й лободи, куди скидали всякий непотріб, щоб не заважав.

Мабуть, на цьому колгоспному сутичі Митро Бойцун і викопав старосвітський заденок; мимо цього заденка він проходив сто й тисячу разів, аж поки йому сьогодні не відкрилося... він мовби прозрів, побачивши на струхлявілих дощинах стебло «папороті» з чотирма листками; і стебло, і листя, служачи водночас для краси й для міцності, були по краях і посередині до кожної дощечки прикріплені заклепками, що нагадували малесенькі стокротки. Звичайно, нелегко було в побитій трухлявості, у потовченому й погнутому залізяччі під шаром іржі уявити цілісний задум непростої ковальської роботи, але Митро Бойцун, напевно, доріс до осягнення цілості, до пізнання первісної її краси і, стоячи перед кузнею під осіннім гусячим желготанням, обмацував пальцями залізне стебло на заденку, лапате листя, шкрябав нігтем мініатюрні стокротки й вагався: чи подивуватися, що давні майстрове марнували час на якусь нібито красу там, де була потрібна насамперед міцність, а чи по-злому з давнього цього ковалювання поглузувати? Перемогло ж просвітлення, зачудування; він простягнув Соловію заденок через поріг і спитав:

— Може, то й ви, нанашку, оцю мудру штукенцю кували?

— Чого ж, може, і я,— легко погодився і посмутнів відразу Соловій, переступивши поріг кузні й опинившись під високим, по-осінньому сизим небом; і невідома була причина ковалевого смутку: стало йому шкода заденка, що пахтів розпареною кропивою та іржею, а не здоровим, як це належалося б, духом ясенowego дерева і молодого накованого заліза, а чи накликали на нього сум дикі гуси?

— І нічого з того, що вміли-сте, не розтратили? — допитувався, безцеремонно входив у Соловіїв сум Митро Бойцун.

— Чом би мав тратити? — усміхнувся у довгий вус Соловій, і сум його минувся.— Хіба тобі не відомо: у нашому рукомеслі очі дивляться, а руки запам'ятовують.— Старий на правду був упевнений, що ніяка гілка з його рукомесла не всохла і листя під ноги не опало.

— Але ж давно такі вози, непрактичні, закукурічені, як на теперішній час, не робили-сте? Бо нащо? Бо завжди квапимося, біжимо дідько знає куди і постійно не маємо часу... а таки, чуєте, бракує нам часу любитися кованими заденками в мальованих драбинах! — зривався на крик Митро Бойцун. І не знати, чого більше було в його крикливості: захоплення чужою роботою чи сліпої, неусвідомленої заздрості. Може, по-дурному баглося йому, щоб старий збайдужіло відцурався від давніх своїх творінь, щоб сказав про іржаву папороть непоштиве слово, щоб бодай махнув зневажливо рукою — мовляв, про що там, Митре, балакати? І може, якраз цього помаху байдужого й бракувало йому для власного заспокоєння?

Старий Соловій і гадки не мав про Митрове переживання, про «перетерплювання», як казали в Горобахах, він на очах молодів: очі його по-молодому світилися, спливало з них, зникало сизе молоко, і пальці його, як дотепер Митрові, теж бігали по струхлявілому й іржавому заденку для драбин, та тільки в біганні їхньому не чулося поспіху, дріботіння, настирливого вимацування, а натомість було спокійне впізнавання, радування від зустрічі з давно знайомим; він навіть не мав охоти говорити, щось стверджувати чи заперечувати, був щасливий однією щасливою хвилиною, але Митро таки виполював у нього слово, видирав із душі:

— А так,— мусив навіщось зізнатися Митрові.— Давно кувалися мої вози, ще баба була дівкою. Проте дотепер якогось дідька сняться мені... сняться, і я обпікаю об них, гарячих, душу і руки.— Він глянув на свої долоні, знову почув, як попід небесами гелготали гуси (скільки їх там летіло... турми цілі?), і пожалів зненацька, що даремно поскар-

жився на свої сни, хіба Митро здатний зазирнути в чужу душу й побачити в ній чужу молодість?

Онуфрій Соловій іще не знав, що вони, два ковалі, стояли на одній струні, а чи на штабелині тонкого заліза, що однаково вигиналося і однаково витренчувало під ногами; Митро ж Бойцун спитав:

— Могли би-сте, майстре, якби попросив, мене також навчити того хитрого і мудрого? Щоб я знав, як папороть на заденку цвіте,— засміявся.

Старий відповів не одразу.

3

У всіх метриках, відомостях і посвідках писався він Іваном Матайчишиним, але, мабуть, відтоді, коли у Горопах організували колгосп і демобілізованого солдата з однією медаллю «За відвагу» на грудях і з німецьким осколком під правою лопаткою попросили вираховувати колгоспні прибутки й видатки, в селі інакше, ніж «бухгалтером», його не називали, кликали солдата по-смішному — «скажіть, бухгалтер», «ви чуєте мене, бухгалтер?». Іван попервах ображався, згодом, однак, звик, і навіть опісля, коли Зенко Денисів вивчився у Бистричанах на дипломованого бухгалтера і солдат став простим рахівником, його однаково аж до пенсії, до сьогоднішнього дня звать «бухгалтером», а не інакше.

«Матайко» — вуличне це прізвисько пристало до нього пізніше, коли віднесли на цвинтар його Юстину, а один-єдиний син, відслуживши в армії, подався спершу рибалити на Сахалін, потім іще й іще кудись вербувався за довгим карбованцем, поки його, сердешного, не закрутило, не засмоктало, і він, мабуть, назавжди втратив пам'ять про дорогу поміж старими липами, що петляє до Горопах.

Осиротілий, самотній солдат з однією медаллю «За відвагу» шукав рятунку в самогонці і тижнями, бувало, гойдався сільськими вулицями, зачумлений горілкою, лютий, неприступно холодний; очі його під стріпахатими рудими бровами тьмаво, сліпо поблимували, як двоє синіх скелець, які ледь-ледь хтось підфарбував набіло... і в білизні цій п'яній і байдужій ніхто не міг прочитати ні болю, ні думки, ні туги, ні крику — нічого, зате кричав мовчки його перекирлений рот, руді й теж стирчакуваті вуса; ціле сухорляве, чорне від безперестанної пиятики обличчя таїло в собі крик, ненависть, і здавалося, Іван ось-ось виплюне багатоповер-

ховий, аж до неба, матюк, скреготне зубами, вхопить першого-ліпшого, хто трапиться на дорозі, за барки або ж упаде, скорчиться на дорозі й заплаче.

Але нічого не траплялося; страшний у своєму зчорнілому хмелю, зсудомлений, затятий, він завалювався спати десь під скиртою соломи чи під грушкою позаду сільмагу або ж наосліп, навпомацки якимось чудом доплентувався до хати і падав на підлогу, розкинувши руки. Не дивниця, отже, що геть-чисто занедбав господарство; довелося продати корову і бичка, кури здичавіли, порозбігалися негодовані по сусідах (чи їх повидували тхори?), і велике подвір'я зі старим, закладеним відразу після війни садом, посеред якого стояв просторий, під шифером «чворак» на чотири кімнати, з кухнею, верандою та ще з «голуб'ятнею» на другому поверсі, спорожніло, оглухло, надивовиж швидко поросло бур'яном, а цементовані доріжки, які Іван настелив від воріт до хати, до стайні, до курника й котрими, бувало, тішився, як дитина, бо «ходиш, Юстино,— мовив жоні,— не по сільському болоті, а по камені», потріскалися і розсипалися на порох.

Отож тоді, коли Іван опустився на дно, у Горопахах почали його величати позаочі Матайком, що означало людину пропащу, матайкувату, безпорадного циндру.

Щоправда, у селі відразу, як це скрізь буває, знайшлися рятівники; одні зі справжнього співчуття, другі — зі службового обов'язку, треті — із затаєної підлої радості (а що, різні трапляються люди) натякали й вимагали, що конче треба виховувати Матайка, брати того нещасного пропащу за чуприну, сторцювати на ноги, бо робить нам встид, а собі он скільки шкоди заподіяв. А якщо не pomoже, то звільнити, то вигнати його з контори — та й фертик. Колгоспний голова в Горопахах Василь Іванович Джура був людиною розсудливою, він казав, що не штука викинути Матайка за пліт, звільнення з рахівницької посади його, мабуть, не отямить, найшла-бо на нього, на Йвана, біда, що скрутила хлопа у вужівку, кинула під людські ноги у твань, і мусить Матайко перетерпіти, перегоріти, а якщо перетерпить, перегорить, то все повернеться на круги своя. Ось побачите.

Голова так упевнено говорив не тому, що був природженим оптимістом, він, як пишуть у газетах, беззмінно очолював колгосп у Горопахах із п'ятдесятого, і з того самого п'ятдесятого бухгалтерував у конторі Іван Матайчишин, мав, отже, Василь Іванович час придивитися до нього... придивитися і полюбити. Чоловіча оця погаємна, невисловлена, мовби соромлива любов і привела Джуру до хати бухгалтера

Матайка. Западав тоді вечір, ніхто із сусідів і не запримітив, як колгоспний голова повернув на Матайкове подвір'я... повернув і злякався німого запустіння, що пахло кропивою, марункою та затхлими діжками з-під капусти.

Іван гибів коло стола, електрики не засвічував, темрява засновувала кімнату, і Джурі раптом здалося, що звідси щойно винесли небіжчика. Він сів поруч з Іваном, дістав з кишені півлітрівку, люто стукнув нею об стіл, хотів було сказати по-панібратському, що, мовляв, «вип'ємо», але в останню мить передумав, зробилося соромно за награне, штучне простацтво, за принесену пляшку; він відсунув її якомога далі від себе і, обнявши Матайка за плечі, промовив глухо:

— Ну, чо' ти, га? Ну, крикнув би ти, Йва', або ж заплакав? Дихати стало б легше.

— І заплакав би, голово, ая,— подав голос Матайко.— Але що з того, що заплачеш? Хіба Юстина моя встане? І крикнув би-м, душа повна крику, аж розхлюпується... та хіба син почує?

— Най люди почують,— Джура, утішений, що Матайко не уникнув розмови, усе ще стискав Іванові плечі.— Розділи свою душу поміж людьми: тому рісочку, тому краплину, тому цілу грудку. І легше тобі стане.

— В кожного, голово, своя біда,— заперечив Матайко.— Нащо їм моєї. Навіть ти мені не допоможеш.

Вони довго сиділи в п'ятьмі й мовчали. Джура так і пішов ні з чим, Іван навіть не вийшов, як звичай велить, провести гостя до хвіртки.

4

Соловій відповів не сразу...

Старий зважував Митрову просьбу й думав: щира вона?

— Нащо тобі того? — пробував відрадити, а в серці, на самісінькому дні, боявся сполохати зачасну пташину, заморське колібрі — свою задавнену надію.— Кому нині «гонорові» вози потрібні? Голові, Джурі нашому? Чи секретареві обкому? Нікому, бо старе старим. А мороки буде з твесою наукою — Дунай цілий; до того ж наклепашся — руки на подушці носи й колиши, як дитинчат, проте вони далі будуть боліти. Го, ще й як,— повторив,— будуть боліти, а зиску, вважай, ніякого,— навмисне вцілив у болюче Митрове місце. Зрештою, до сьогоднішнього дня, до цієї миті болючішого і вразливішого місця у Митра Бойцуна справді

ніхто не зміг би намацати, та він ні від кого й не приховував, що коли б умів карбованчики карбувати на ковадлі, то залюбки узявся б за протизаконну роботу.

— Воно, звичайно, зиск на першому місці, нанашку, бо, прецінь, живі ми і земні, як холера... земне, отже, зароблене мною, відріж і віддай,— повторив свій девіз.— Але...— Митро не договорив, думка іще до кінця, до повної стиглості не вистоялася... а якщо й вистоялася, якщо ствердло в ній зерно, то він, певно, злякався її, такої нової, чужої, зайвої у світі, в котрому дотепер жив; він може, був би радий її позбутися — і мав би чистий спокій, і жив би собі, як дотепер жив, і працював би, як дотепер працював. А проте залізна кована папороть із заденка дивним чином прийнялася у ньому, виросла і зацвіла; і хоч це диво було супротивне його практичному світові, ворожбитне, чаклунське, бо відомо, що папороть ніколи не цвіте, він упроти цього ворожбитства й супроти себе самого, теперішнього, не міг нічого вдіяти; жадалося йому догнати когось, дійти до найвищої ковальської вершини, на котрій не роздаровують карбованці, та зате приторочують людині крила й кажуть: «Тепер, майстре, умієш літати». А ще, може, приховано скімлило в ньому смішне бажання, щоб на старість і йому, як Соловію, снилися «гонорові» вози, котрим призначено возити сільські хрестини, весілля і похорони — цілий великий людський світ.

Старий Онуфрій Соловій, звичайно, не міг одразу звикнути до того, що Митрові забаглося літати, він іще повністю не повірив у Митрову безкорисливу щирість; недовіру цю витоптував у собі, гасив, як смердючий запах ганчірки, що випадково втрапила в чисте ковальське горно, і поквапився відповіді:

— А чо'? Коли маєш охоту навчитися, то...

З цього ж таки далекого надвечір'я Онуфрій Соловій поклав у горно кусень заліза, промовивши при цьому чи то жартома, чи то насправжки:

— Ти знаєш, Митре, що всі «гонорові» вози колись починали кувати з крученого шворня... крученого, мой, для кріпості, щоб не зігнувся і не зламався, бо на шворні, розумієш, а не на колесах, віз тримається?

Вони до вечора не встигли викувати простацького того шворня, крутячи його молотами вправо і вліво, врешті, не змовившись, покинули залізяку синіти на ковадлі, замкнули кузню й повернули «До Герасима» — до сільського буфету, перший раз обидва напилися і перший раз за столом обійма-

лися й цілувалися, і один від одного приховував, що це цілування не було п'яне, а чисте, захоплене, побратимське, дарма що між ними горбилися роки й роки.

І може, якраз тоді, у несподіваному й уже не очікуваному щасті, мовби навмисне, щоб його притоптали, звести на нівель, у Соловія в серці схлипнуло по-дитячому щось, щось невимовне, невпізнанне: тривога, старість чи передчуття, що не доведеться натішитись перед кузнею готовим «гоноровим» возом, змайстрованим Митром?

І того весняного ранку, сидючи на порозі кузні, прислухаючись до своєї душі й мовби збайдужіло приглядаючись збоку, як увиходить у нього хвороба і смерть, Соловій уривками, бо сторонські, не пов'язані з пропастю, що розверзлася перед ним, думки були схожі на зграйки метушливих синиць, що квапилися видзьобати з підвіконня конопляне насіння, щоб через хвилину фуркнути крильми, розсіпатися у зеленкуватих снігах і поміж чорним садовим гіллям, усе ж таки журився «гоноровим» возом Митра Бойцуна.

Віз ще був не готовий...

Віз ще був не готовий, ще його колеса не взуті в залізне обіддя, ще є інша робота, а він хотів би, щоб віз стояв перед кузнею і в нього можна було впрягати пару молодих, щойно об'їжджених лошаків і погуркотіти селом, потрясти-ся, може, востаннє підшутрованими вулицями і, якщо не вголос, не криком, то бодай про себе тихим сміхом, поблиском ока, підкрученим хвацько вусом похвалитися першому стрічному, що не вмерло в Горопахах ковальське ремесло, перейшло воно в молоді руки.

А вже потім на цьому ж таки «гоноровому» возі і цими ж полохливими лошаками хай повезуть його поміж ясени на вічний спочинок.

Тепер, восени, про смерть думав спокійно; це не було силуване заспокоювання або маразматичне збайдужіння, спокій вливався в його душу поступово, по краплині, як цілющий лік; тепер мало не щоночі птаха стукала дзьобом у вікно, однієї ночі нагальніше, а другої — м'якше, і майже щоночі причувалося, що його викликає надвір небіжчиця жона Петруня; Соловій прокидався, лежав нерухомо й пробував тугим вухом ловити нічні звуки, власне, очікував нового гримотіння у вікно або ж Петруниного зову. Ніч текла за вікном навално, чорно, як повинь, і не вихлюпувалася з неї навіть рибина чи плескіт, і Соловій міг знову лягати спати... міг, але сон, як підхоплений хвилею човен, гойдався бозна в яких далеких далечінях або ж бився, кружляв

десь поблизу, в селі, поміж парканами, деревами, цямриннями... або й принишк за дверима, у куті під віником, як сполохана миша.

Онуфрій Соловій, дарма що не мав себе за людину забобонну, знав від тата свого, а той — від діда, і так з діда-прадіда передавалося знання: якщо б'ється вночі птах об шибку або ж чийсь голос викликає тебе за двері, то це означає, що навколо хати кружляє смерть.

Смерть?

Тоді, весняного далекого ранку, коли відчув, як увиходить у нього смерть, він і не підозрівав, що в ньому, у старій людині, мовби хтось цебрами поналивав, вилами понакидав, як гнилої мерви, безмір страху: опісля він ненавидів себе у хвилини й години панування страху... ненавидів замертвіле очікування Петруниного голосу із-за дверей, оте мимовільне видзвонювання зубами, оте скуте заціпеніння, коли здавалося, що в ньому зупинялося серце й переставала пульсувати кров; ціпеніння інколи тривало довго, і в його довжині, як у кіно, уявляв себе мертвого, лежачого то на лаві коло вікна, то в труні, забитій наміцно і присипаній товщею землі. Він бачив свій похорон — ціле село зійшлося поховати по-людському свого коваля — і чув ревні плачі не тільки своїх доньок, а й чужих людей; і ще чув, як плакали й плакали за ним мідні труби привезеного з району оркестру; і навіть запам'ятовував, мовби насправду це діялося, надгробні слова, що їх скорботно виголошували колгоспний голова Джура, хтось із сільради, з учителів; а найбільше зворушило його коротке казання Митра Бойцуна, який витирив шапкою сльози й тремтливо викрикував, щоб усі почули, що «ховаємо великого майстра, який умів викувати і віз, і борону, і плуг, і мене ось, люди добрі, викував. І хто гарантує, чи такий другий буде в нашому селі?»

Старого Соловія душили сльози, йому робилося жаль самого себе, він бунтував проти того, що завтра, післязавтра чи через рік або через два його винесуть з хати вперед ногами, жорстоко закопають, тицьнуть у головах хрест або ж червону пірамідку, наговорять купу казань чи молитов і... підуть, розійдуться, а ти залишишся у землі, щоб теж поволі обернутися у землю; обернуться у землю не тільки тіло, а й твій розум і діяння, думане і пережите, діла праведні і люті гріхи, усе це щезне... а те, що щезає безслідно, те швидко й забувається.

Онуфрій Соловій дивувався, що й на старість, коли наближаєшся до рубежу, до призахідного пруга, живе в тобі, як

у молодому, нерозтрачена за довгі роки жадоба жити, дихати... просто дихати під сонцем, як дихають трава, дерево, наймізерніша бадилина; колись замолоду йому думалося, що смерть страшна лише молодим, бо вони іще не нажилися, іще не налюбилися, іще не сповнили свого призначення на землі, і тоді, у молодості, страх перед смертю був зрозумілим і закономірним, тоді легковірно думалося, що безмірно легше вмирати дідам, бо вони, мовляв, своє відбули, відспівали чи відплакали — і нащо дурно кіптюжити небо? Навіть будучи на війні той нецілий рік — від вересня сорок четвертого, коли його мобілізували, до літа сорок п'ятого — й бачачи смерть на кожному кроці, і перемагаючи, переборюючи страх перед нею, де під роззявленим хриплим матом, де під невмолимою командою «вперед», де під хмільною силою наркомівських ста грамів, а часто (напливала на нього така година) — якоюсь відчайдушною сміливістю, поривом... і навіть, отже, на війні, молодим ще будучи, він більше побивався за молодими, печаль за ними була глибшою, ніж за бійцями літніми; сьомим, восьмим чи навіть дев'ятим чуттям Соловій розумів примітивність свого судження про смерті молоді й про смерті старі, одначе далі продовжував їх розділяти і, бувало, після бою, йдучи зраненим полем поміж трупами сиванів, що лежали, як вимолочені снопи, хилився перед ними, розводив винувато руками і в думці потішав їх, цих сивих мертвих солдатів: «Що вдієш? Он молоденького цвіту скільки лягло, а цвіт, звісно, іще без зернини й без коріння. А ви вже бодай пізнали, що значить жити...»

Тепер каювся перед сиванями, які лягли в польську і в німецьку землю.

Тепер чим глибше увіходив у старість, чим більше, здавалось би, дуплавів, тим повнішим, інакшим, кращим за вчорашній був кожний прожитий день, тим цікавішими ставали, новими гранями обертаючись, люди й речі, небо й замулена, заросла біля берегів ситняком і гірчицею Унявка, що сльозилася поміж камінням; на старість йому наново сотворювався світ, і був цей світ ширший, зрозуміліший і разом з тим таємничіший у своїй звабі.

Мабуть, якраз ця зваба, розкошування життям і насилала на нього жах перед смертю? Мабуть, якраз вони натягували й натягували в ньому до безуміння, до мовчазного зойку ту болучу струну.

Аж поки струна не урвалася...

Могло статись, що ніяка струна й не уривалася, просто — хоч це було неймовірно — він звикся з думкою про смерть.

Страх поволі улягався, струпів. Соловій радів, що настала згода з самим собою, що всотуються в його серце мир і спокій, що ввечері, лягаючи спати, бажав собі вранці не прокинутись. «Так було б краще... якщо є смерть красна. Без болю, без смердючих шпиталів, без мук, без прокляття, фальшивого співчуття. Заснув — і фертик, га?» — так, бувало, виправдовувався Соловій перед собою, перед зятем Николою і старшою донькою Катериною за своє жадання раптової смерті.

Так тривало недовго.

Однієї ночі він прокинувся, скрикнувши крізь сон, як дитина, від удару ножа в груди; власне, це не був простий ніж, колись у музеї бухгалтер Матайко показував йому кривий турецький ятаган, пощерблений і мовби від крові почорнілий... І цим ятаганом сьгоднішньої ночі його полоснуло, розкраявши ребра й печінку.

Він хапав ротом повітря, затуляв обома долонями рану, якої насправді не було... Затуляв, власне, біль; біль над ранком пригас, як у попелі жар, і Соловій, засинаючи при сонці, що тепло і любо золотило вікна, мав потаємну надію, що більше він не повториться. Сподівання було марним, відтоді ночами й днями невидима жорстока рука висіла над ним з ятаганом і, коли тільки баглося їй, краяла Соловія, кришила легені, розпорювала тельбухи, трошила кістки й навіть мозок із тих кісток вишпортувала.

І не було ради...

І не було ради на ятаган ні в онкодиспансері в Бистричанах за Рікою, ні в липовецького діда, до якого зять Никола возив Соловія своїми «Жигулями» на лікування травами, корінням чи й, може, ворожитним словом.

Ніщо не помагало, не гамувало болю, окрім хіба «застріків» — уколів, після яких засинав, і в наркотичних тих снах ніколи йому нічого не снилося, просто лежав розпростертий і безтямний, і тільки коли наближався час пробудження, над ним знову зблискував турецький ятаган.

І все починалося наново...

Все починалося наново, як учора, як позавчора, він поживк і висох на тріску, і був не по-земному легкий, бо донька Катерина, коли перестелювала постіль, без натуги брала його на руки; і тоді старий, бачачи свою малість і свою нікчемну легкість, беззвучно плакав, ховаючи очі в пропахлу цибулею, вареною картоплею і ще чимось безконечно звичним і домашнім засмальцьовану Катеринину кабатину. Донька пілкою витирала йому очі, він зблизька бачив її стом-

лене й уже немолоде обличчя... бачив і вишукував у ньому собі надію, заспокоєння, жалість бодай; і попервах Соловій усе це вичитував на Катерининому лиці й ув очах зятя Николи та двох його синів — старшого, який робив на тракторі у тутешньому колгоспі, і молодшого, котрий вчився на інженера в інституті нафти й газу. Всі вони, як лиш хвороба почалася, мовби ще більше полюбили його за біль і намагалися цей біль гамувати, особливо коли відвідували його в лікарняній палаті; тут, у палаті, обкладали його, мов зеленим листям, бадьорими словами, не шкодували яблук, цитрин, мінеральної води, і навіть звідкись бралось львівське пиво.

А потім...

Коли це «потім» настало? Вчора? Позавчора? Тиждень тому чи місяць? Втім, яке тепер значення має час... значення має лише те, що коли Катерина якось перестеляла постіль, то на цей раз не пригорнула батька до грудей, як звичайно це робила, він не відчув у її руках ласки, а на обличчі не вчитав страждання. Навпаки, рухи її були різкими, квапливими, а на губах, у кутиках, уловив гримасу бридливості.

Соловій, щоб не видати свого відкриття, зажмурих очі.

Соловій дотепер був переконаний, що обидві доньки його любили, а зяті поважали, він ніколи не чув від них лихого слова і не обікся об їхній гнівний позирок, і тому, помітивши зміну в старшій доньці, він тішив себе надією, що це його не стосується, просто вона втомилася. «А таки, людоньки добрі, втомилася, на її плечах скільки клопоту: чоловік, господарство з двома поросятами й бичком, що його годують на продаж, курми, трьома койцями кролів, і все те потребує догляду, рук, а тут ще в городі пруть і пруть бур'яни — і скрізь треба встигнути. А до цього всього, до круговерті цієї щоденної сільської, наслано на неї кару — мене, прикрого, злого, безпомічного, який не може жити і не вмє вмерти». Він робив її ліпшою, виправдовував. Перед ким? Перед собою? Навіщо фальшивити, адже знав, що Катерина поралася на господарстві звично, радісно, це був її світ, її робота, від цих буденних клопотів душа її не піснявила і губи не стискувались. Зате нудив її його вигляд, їй остогидли його крики, вона бридилася його смороду.

«Це правда?..» — хотів її спитати. Припадок болу чи крихта здорового глузду, що ще тлів у зболеній душі, не дали йому вимовити слово, та й навіщо вимовляти якісь слова, коли відкрилася істина: Катерина, люба його доня, нетерпеливо очікує батькової смерті.

Старий коваль, заплющивши очі, що блимали недогарками в чорних ямах, заносився думкою у висоти й падав у безодню... у висотах і в безодні випрошував собі смерті. Ні, нічого не жадав для себе іншого, окрім смерті. І це теж було істиною: колись смерть уявлялася примусом, страшним кінцем, тепер — жаданим порятунком.

«Ти собі гадаєш, Катерино, що то так просто — узяв і вмерж? — розмовляв із нею, з донькою, очима.— Та на війні легше, бо летиш, як замотеличений, з карабіном наперевіс на гострі кулі, на гранати, на холеру ясно, і то одного або й другого куля обмине, а лише у третього вцілить. А на постелі котрий уже місяць лежу й засмерджую тобі хату. Коби вступитися з-перед очей живих і здорових, коби лежали, приміром, у літній кухні, то, може, скорше домовився б із смертю, уприснув би її, дав би їй до рук щось... мотузку дав би, трійло, бритву...»

Надвечір'ям, коли донька заскочила до кімнати, в якій лежав, щоб дати йому чергову порцію ліків, котрі давно не допомагали, Соловій притримав її за руку і попросив:

— Слухай-но, Катерино. Отут я лежу: сморід, мухи, а смерті вчора не було й сьогодні... і хто знає, де моя смерть бленькає. А хата... Ніби не розумію?.. Отож запахай мою постіль у літню кухню, та й запаную: тихо там, свіжий люфт, сонце у вікні. І ніхто... нікому...

Вона спершу злякалася...

Вона спершу злякалася чи його слів, чи людського осуду: мовляв, заплішили тата в дідорню — і здихай. Потім слабо, здалеку усміхнулася: а щоб усміх не вразив старого, щоб не означав для нього її втіхи, Катерина, на порозі стоячи, хитнула головою.

І вже за дверима схлипнула.

Він почув її плач. Був він правдивий?

Її плач переплітався з черговим приступом болю; Соловію, певно, впорснули морфію, і коли він вранці отямився, то був уже сам-один у дідорні, у чистій хатчині з двома віконцями й великою старосвітською піччю. Глиняна долівка була гладко змазана й пахла кізяками. На дубовому столі, що колись правив також за скриню, лежала купа його ліків і рецептів, а обіч, на ослоні, прикривши від стороннього ока краєм білого обруса, домашні приховали свічку з ярого воску і коробку сірників. «Свічку наготовили, щоб була під рукою, коли буду відходити... зачнуть її запалювати чим-скоріше й не будуть дихати на неї, щоб горіла ясно, щоб душа моя, увільнившись від тіла, не блукала в п'їтмі, як

сліпа птаха; будуть із свічкою проваджати мою душу до перших дверей, до других, до воріт. Такий звичай»,— думав Соловій, відкинувши полисілу голову на подушку, і уявляв свою душу, як вона по-старцівському вхопиться за свічку, за полум'я, щоб добрести до воріт.

«А за ворітьми що?» — упиралася думка в тернові зарості, у мури муровані. І куди... куди ж тій душі далі шкандибати? В царствіє небесне? В пекло? В чистилище? І чи сутні вони, небо й пекло, а чи попи їх вигадали, а малярі намалювали? Втім, якщо правду, душа його тепер мало обходила, він не вельми й вірив, що вона існує, його більше мучило тіло, плоть; у тілі, у жовтій висохлості далі клубочився біль, і невідомо було, звідки він, біль цей ятагановий, брався... і невідомо було самому Соловієві, звідки він черпав силу, щоб біль перетерплювати день за днем і ніч за нічю.

Людоньки, коли ж настане кінець світу?!

Якоїсь ночі, проклинаючи бога, чорта, дітей своїх і внуків, він дотягнувся до сірників і до свічки, запалив її і, накапавши гарячого воску на стільницю, приліпив біля себе. Рівне й пахуче світіння повинно було виманювати, викликати з нього душу. Колись у це вірили; Соловій викресав у собі правічну, ще, може, поганську віру і з потьмареною від болю пам'яттю очікував чуда... очікував сну, спокою, тиші, деревища, ями могильної; це тепер були його найвищі і найсокровенніші жадання. Все інше виглядало дрібним і малозначним. Крізь щілини пам'яті — такі тонесенькі, як соломинки,— старий припадав, приглядався до пережитих днів.

Свічка не допомагала. Скапуючи, вона пахла медом і липою; дивна, протиприродна, може, річ, але погребальна свічка пахла життям. Соловій заплакав, дмухнув на свічку, на ненависне полум'я, одначе не мав сили його загасити, тому люто здушив полум'я пальцями.

І не відчув болю від вогню...

5

Отець Сильвестр Швець іще з кінця п'ятдесятих років, коли на Україну почали їздити люди з Канади, Сполучених Штатів, Бразилії та з інших країв, теж збирався відвідати рідну землю, давно, ще в зеленій молодості бачену і тому трохи забуту, мовби її образ хтось покрив старим жовтим лаком. Одначе завжди щось ставало впоперек дороги: то спершу був переобтяжений місіонерськими обов'язками

в Парагваї, то, користуючись його поступливістю, послали на парафію ген-ген аж на Аляску, де для невеликої громади українців знадобився душпастир, то сидів, мовби прикутий, у митрополичій бібліотеці у Філадельфії, то нападали на нього хворощі, то переслідували газети, що лякали Сибіром та іншими страхами.

І він відкладав поїздки на невизначений час; відкладав на завтра, на післязавтра, на наступний рік; він сам себе потішав, що розпоряджається самочинно, бо якщо на те йдеться, то ієрархи греко-католицької церкви не похвалять — або осудять, або й заборонять мандрівку на Україну.

Так і тяглося, аж поки не постарів, не відійшов від душпастирських справ, поки не притупилось у ньому, а чи й зовсім погасло посіяне часописами недовір'я.

І тоді відважився.

Він думав про свою відвагу, сидячи в інтуристській «Волзі», відкинувшись на подушку заднього сидіння, й з-під напівзаплющених повік стежив за дорогою, за деревами, за горбатими полями, за білими сільськими будинками, що бігли навстріч і поступово віддалялися, зникали; земля розгорталася перед ним широко і відкрито, інколи приголомшувала його розлогою панорамністю, і він не міг одразу охопити її всю — і села, і міста, і ріки, і ліси, — і тоді, утомлений зеленню, безкрайньою повинню світла, калейдоскопічністю, стуляв щільно повіки й відпочивав, а відпочиваючи, шукав у собі зворушення, радості від здивання з рідною землею; шукав і не знаходив. Він пояснював притуплену збайдужілість старістю і втомою, треба було день-два відпочити в готелі у Львові... відпочити, поштовхатися поміж людьми на тісних львівських вулицях, наслухатися, напитися їхньої мови, надихатися кам'яною спекотою, призвичаїтися до думки, до радості, що ходиш по рідній землі, а вже потім, маючи попереду цілий літній місяць, рушити до Горопак. А він поспішив, боячись, що не вистачить місяця, розлука ж бо була дуже довга.

Може, задовга?

Йому стало страшно від тієї думки, хотілось упівголоса, як це він звик, звернутися до бога й до самого себе, знайти в молитві заспокоєння, відряду і надію, але йому заважав шофер, який мугикав собі щось під ніс; за останні роки, проживаючи на маленькій фермі під Нью-Йорком, отець Сильвестр шукав бога в самотності, у тиші, без чужої присутності... шукав і, здавалося, знаходив — напливала на нього солодка благодать, заспокоєння, душевна рівновага.

Сьогодні ж він, зосередившись у собі, стуливши повіки й відгородившись від світу, що розстелявся за склом автомобіля, молився мовчки. Це, проте, мало помагало, світ із-за скла пробивався до нього своєю ясністю і дзвінкістю, а в душі тим часом наростала тривога, він потерпав від думки, що рідний край став йому байдужим і що дурно-марно вирушив глибокою старістю на здибання з ним, треба було вмирати без цього здибання, і смерть, може, господь послав би йому легку і лагідну... бо хіба в бога заслужив інакшу, служачи йому повсякчасно. Тепер же отець Сильвестр сумнівався у легкій своїй смерті, він знав, що в останню годину, якщо вмиратиме при свідомості, душа його буде мучитися, і плакати, і карати себе за збайдужіння до рідної землі.

Чи є це гріхом, господи?

Отець Сильвестр торкнув висушеною, як липова дощечка, рукою за плече шофера й попросив зупинитися. Дорога тут бігла по рівнині, пшеничні поля розлилися аж до гір, що синіли на південному сході. В обличчя дихнуло нагрітим теплом землі, молочним духом пшениць і несподівано глибокою тишею; навіть автомобілі, що рідко появлялися на шосе, мовби і не теребили тишу своїми моторами, а стрімко, безголосо пропливали, як човни, й губилися, зникали за поворотом дороги. Шофер, бувала, видно, людина, сів над ровом віддалік, одвернувся і смачно закурив; байдужим своїм відчуженням хотів начебто сказати, що його зовсім не цікавлять і не хвилюють чужі переживання, чужі радощі і болі, можете собі, мовляв, панове інтуристи, переживати скільки хочете і як хочете, можете впасти на землю — він не раз бачив і таке — й цілувати оце груддя, оцю траву, радуючись зустрічі з отчим краєм. А можете споглядати на вітцівщину з-під примруженого ока — все можете за свої гроші.

Отець же Сильвестр, мабуть, у цю хвилину й не бачив шофера, забув про нього, він вбирав у душу зелене вихлюпування, розлив, пошум пшениць; аскетичне довгобразе його обличчя розпогодилося, він зловив себе на думці, що вже десь бачив оце зелене хвилювання, оці безмежні пшеничні нетрі, був йому знайомий дзвінкий, мовби проціджений крізь росяні срібні сита, дух молодой землі; раптом зрозумів, що все це нагадувало йому «фарму» під Нью-Йорком, і він, який звик постійно тримати емоції у руках, заледве не скрикнув, мало що не ганьбив себе, що смішно й гірко згадувати американську «фарму» під Нью-Йорком

тоді, коли більш як через півстоліття стояв, нарешті, обома ногами на рідній землі й насолоджувався її пахучим вітром.

Він перехрестився...

Він перехрестився, відганяючи від себе злість, і, підко-ряючись внутрішньому поривові, підсвідомому, може, але світлому, бажаному, рушив полем, обома руками розгортаючи пшеницю. Він ішов, задихаючись від м'якого духу молочного ще колоса, і шкодував, що пшениця не сягає до грудей, до обличчя, щоб утопитися в ній, щоб у ній розтанути, зникнути; інколи нахилився, присідав у нетрях і завмирав, очікуючи чогось.

Не знав, чого очікував. Радості? Сльози? Почуття єдності з рідною землею, з вітром, із небом чистим, із сонцем? Пробудження душевного? А може, сподівався, що до нього, скупаного у пшеницях, повернеться призабута молодість, а в молодості визориться день, коли прощався з татом, з мамою, з селом, що звалось по-старцівському Горопахі?

Ні, навіть прощального дня не міг пригадати; власне, цей день жив у ньому, блідий і невиразний, як постель, що вже обспалася від давності, і він на постелі нічого не міг розібрати, ніщо його не боліло, ніяка рисочка його не хвилювала.

Оці пшениці, оцей вітер, оце сонце, оці сині гори на видноколі, такі сині на тлі по-літньому вибіленого неба, так м'яко намальовані, нічого йому не допомагали.

Він сів у «Волгу» до краю втомлений і спустошений, машина вигойдувала плавно, й отець Сильвестр незчувся, як заснув. Прокинувся аж тоді, коли звернули з асфальту на шутровану дорогу, обіч якої прочитав на таблиці, що до Горопах лишилося п'ять кілометрів; село уже бовваніло вдалині темними вежами дерев, що виростали під хмари. Отець Сильвестр подумав, що колись у його селі таких високих дерев не було, на хвилю навіть закралася підозра, чи випадково шофер не заблудився, бо звідки йому, львівському міщухові, знати про якісь Горопахи. Проте змовчав; мовчав, і баглося йому в мовчанні, щоб шофер насправді помилився, щоб оці Горопахи виявилися не його рідними, щоб до рідних ще треба було їхати та їхати.

А може, й нема на світі його рідних Горопах?

Шоферові, проте, сказав:

— Коло цвинтаря, він має бути при дорозі на в'їзді до села, накоротко зупинимося. Добре?

Власне, оті хмарові гурмища височенних дерев, які отець Сильвестр побачив, ще коли повертали на шутровану дорогу,

росли на цвинтарі, на високому глинистому горбі; тепер пригадав, що і за його дитинства дерева були такими ж високими, і коли він цоркнув залізною хвірткою й опинився поміж могилами, то здалося, що за півстоліття нічого тут не змінилося: хрести дерев'яні, дубові, почорнілі, й хрести кам'яні, фарбовані на синьо й на зелено, хрести залізні, зарості вишняку, тлінний запах смерекових вінків.

Та й що тут, у царстві мертвих, могло змінитися?

Стояв поміж хрестами розгублений і пригнічений, повний гіркоти: перше, що хотів зробити у рідному селі, це помолитися на гробах тата й мами, які повмирали ще перед війною, і сестра Ганна, просто Ганя, як називали її в селі і в родині, писала йому про це до Парагваю. Порив його був воістину синівський, щирий, та тільки що означав він перед німим натовпом хрестів, який його оточував? Треба, мабуть, не однієї години, щоб, переходячи від хреста до хреста, натрапити на дорогу могилу. Але нічого, заспокоював себе, він помолиться завтра, сестра Ганя приведе його сюди знову.

Отець Сильвестр повернувся, щоб іти геть, коли його зір упав на недалеко, майже при самій дорозі, гробницю, яка видалася йому знайомою. Він підступив ближче; гробниця була схожа на великий газдівський погріб, мурований із цегли і вивершений землею; на неї зусібіч наступав вишняк, бур'яни, і тільки передня напівкругла стіна яро червоніла старою, австрійською ще, мабуть, цеглою й біліла велика кам'яна плита, на якій викарбувано, що це гробниця родини Постолюків. Обіч визирав із вишняка приземкуватий, струхлявілий дубовий хрест; хрест вразив отця Сильвестра чорнотою, сирітством і ще мовби аж залізною витривалістю; йому, отцю Сильвестру, навіть здалося, що таким самим, незмінним, уже й тоді трухлявим він запам'ятав його ще з дитинства. Так, так, він запам'ятав і цей хрест, і цю гробницю, і прізвище Постолюків: отця Сильвестра овіяла і вознесла, здалося, понад високі ясени, понад груші і клени, гаряча хвиля молодого спомину і вдячності, він укляк, і душа його потонула в поминальній молитві.

Коли знову звівся на ноги, то помітив, що недалеко на цементованому надгробку сидів дідуган, який прийшов сюди, видно, під час його молитви. Був це бухгалтер Матайко, який теж підвівся і пішов назустріч священникові, знімаючи на ходу капроновий свій капелюх.

— Слава Йсу,— привітався по-давньому, тримаючи довгі руки за спиною. Матайко не приховував здивування: цілу вічність, мабуть, не бачив священника у чорній реверенді. Теперішні панотці, що роз'їжджають від церкви до церкви на автомобілях, нагадували Матайкові міських таксистів, які «ганяються за планом», а цей ніби з'явився з бозна-яких часів, ще з тих давніх, школярських, коли місцевий парох отець Грибенюк у школі на годинах закону божого викручував вуха за невивчені десять заповідей. Йому, власне, хотілося сказати про це старому священникові в реверенді, але той, мовби здогадуючись про наміри Матайка, пояснив:

— Я не був удома цілу вічність... з тридцять четвертого.

Вони стояли навпроти себе посеред хрестів, зовні однакові... однакові сухорлявістю, зростом своїм високим, сільською смаглявістю, старістю незігнутою; правда, бухгалтер Матайко років на десять був молодший, і погляд його був їжакуватий, цупкий, в очах же отця Сильвестра зачалася молитовна чи то справжня, чи то вироблена ласкавість.

— Ага,— закивав головою бухгалтер Матайко,— знаю тепер, хто ви є. Балакали в селі, що приїжджає до Шевцевої Гані брат її Сильвестр, який в Америці ксьондзує.

— Минулося моє душпастирство,— відповів отець Сильвестр.— Сиджу на фермі... ніби на хуторі, маю п'ятдесят пнів бджіл.

— І поміж божими комахами ходячи, згадали-сте, отче, про село, що вас виколисало? — З його тону не можна було второпати, насміхається з американського панотця чи справді було йому цікаво, що стара людина зважилася на далеку поїздку.

— Ніколи не пізно покаятися, якщо навіть маєш гріх перед землею,— тихо, тільки самому собі відповів отець Сильвестр.

— Як сказати...— засумнівався Матайко.— Хотів би я знати: що сподівається знайти на рідній землі, панотче? Сліди від босих своїх ніг? Призабуті парубоцькі співанки? — Він мимоволі проймався неприязню до незнайомі, можна сказати, людини, і не міг свою неприязнь приховати.— Чи просто приїхали-сте помолитися на Постолоковій гробниці, біля якої, правду кажучи, ніхто вже давно не молився? Вигас багацький рід Постолоків.

— Я перед ним, перед цим родом, у вічному боргу,— тихо і вперто відповів отець Сильвестр.— Учинив цей рід добро для мене: я прожив довге життя, ніби довгу ниву

перейшов, а на початку ниви стояв старий Штефан Постолок. Пам'ятаєте його, може, газдо?

— Чого ж, добре його пам'ятаю, Штефана... і ціле село, ті, котрі старі віком люди, пам'ятають офіру Постолокову. Лише чи пішла тая офіра вам, панотче, на добро?

Священик промовчав; слова незнайомого селянина стривожили його, зачепили за потаємне, до чого сам боявся признаватися.

6

Друга історія про Берестечко:

Навіть передбачливий домашник Порфирій не міг усього передбачити: час-бо тривав ворожий, тривожний, люди мовби повиходили на роздоріжжя... і на роздоріжжі, стоячи в сумнівах, в розгубі, у страху, самі себе не впізнавали, бо одні байдужіли й далі своїх воріт, своєї ораниці, бортних лісів, своїх табунів знати нічого не хотіли; ще другі металися, гострили на точилах мечі, а тулії виповнювали стрілами, очікуючи дзвону чи рога, які покликали б їх на рать, забуваючи, що треба самому кликати інших під свій стяг супроти ворога; ще треті, їх було немало, нищили на очах, пострупіли душами і явно очікували ляхів, сподіваючись, що під рукою Казимира осягнуть рицарський пас й роздобудуть нові статки.

І тому не так сталося, як розмислив у тиші єпископського скрипторію домашник отець Порфирій: броди Дністрові не на один день затримали лодії, та й у Городниці немало часу згайнували, бо аж на третій день прибув із Коснятина син посадника Равичка — Одрій з візками для галицьких коробиць і з цілою ватагою своїх оружників. На Вербіжеві дорікання Одрій лише зітхнув, кажучи:

— Тільки вчора, воевода, гонець від Порфирія пробився з грамотою до вітця мого, що маємо вас тут перестріти. Дороги-бо, сам розумієш, непевні: і в Тисьмениці, і в Коломиї тримали його, допитуючись, куди їде отрок у чернечій рясі. Як я міг зустріти вас скоріше?

Ні, не сподобався Вербіжу молодий, зовсім іще жовтодзьобий посадський син: тупив він очі постійно д'низу, та й надто квапливий був у рухах, однієї миті не вмів вистояти спокійно на місці: перебирав ногами, як лошак, а рука раз по раз шукала на стегні короткого меча, мовби Одрій отой блідолиций в мечі шукав собі впевненості.

Зрештою, якщо розмислити тверезо, то що було в його метушні підозрілого? Може, таким удався у старого Равича син?

— А що поробляє вітець твій, боярин? Сам міг приїхати мене тут зустріти. Просив-бо отець Порфирій про це через гінця. Немаловажне привезли ми з Галича,— допитувався воєвода. Таки гриз його сумнів.

— Слабий він, лежить,— відповів Ондрій і поглянув на своїх оружників, які вже кінно обступили два візки з галицькими коробицями. І здалося воєводі, що в погляді цього мимовільному бризнула зловтіха, і що в цій злораді, у мовчазності коснятівських воїв зачала змова.

Що ж міг вдіяти? Повеліти укласти коробиці назад у лодії. Кликнути своїх людей до меча? А головне, куди направити лодії, де сховати скарб, який боїться тління, вогню, вологи й людського нерозуміння, глупоти.

Тільки й рішив:

— Най буде, я поїду з тобою в Коснятин. Хочу з рук у руки передати вітцеві твоєму, як мені було велено.— Й рішуче примостився у соломі на передньому візку, тримаючи на колінах запеленану в просмолену ряднину «Марію», туго перев'язану мотуззям; своїм же людям показав на лодії: вертайтеся до Галича, своє діло ви сповнили чесно. Тепер діло моє...

Візок рушив вузьким узвозом з-понад Дністрової пристані вгору. На воротах Городниці — сторожового городка, обступленого на крутому пагорбі мурованого насухо з каменю-плитняка стіною, червонів щит, на якому грізно виширив пащеку лев — знак держави Романовичів; і цей щит черлений із левом, ці почорнілі кам'яні стіни городницькі, оці вої з коп'ями, що наготовано, густо стояли на забороллах, порадували воєводу. Йому подумалося, що нічого лихого не трапилося, Русь іще над Дністром стоїть... Іще не випали нам мечі з долонь. Настануть, може, кращі часи й повернеться «Марія» до Галича.

Мав незбориму охоту глянути їй в обличчя, відчував потребу черпнути з її очей надії.

Заколисали Вербіжа тарахкотіння візка, сонна спекота, тиша над горбатими полями, мирні, розчинені навстіж добродушні сельбища ратаїв, де він бачив тільки дідуганів на призьбах білих, під низькими дахами мазанок, наполовину вкопаних у землю, лінивих волів, що попасали вільно на левадах, пастушат, безитаньків ратайських, у довгих, підперезаних ремінням сорочицях; котроїсь миті він навіть забув, як цілу дорогу в лодії каявся, що надто легко піддався

на намову Порфириєву, бо, може, таки не на Слово треба уповати у бранях теперішніх і прийдешніх, а на меч. Міг же він сам, воєвода, кликнути охочих боронити землю од Казимира. Міг... Ну, не пішли б за ним боярове, то вхопили б оружжя чорні люди? Що? Велика сила у ляхів? І що з того? Впали би ми на бранному полі... впали б, але мертві сорому не мають.

Хіба не так записано для науки потомкам у поживклих пергаменах?

.....
Третя історія про Берестечко:

Третя історія про Берестечко починається з того, що воєвода Гліб Вербіж чи заснув на візку в соломі, заколисаний, утомлений довгою дорогою, чи притупилася його пильність, досить того, що він не помітив ні Казимирового щита з білим орлом, щойно прибитого на воротах Коснятина, ні ляцьких стягів на двох вежах перед мостом; він отямився лише на дворищі посадника Равичка, коли за ним зачинилися ворота і хтось... мабуть, таки сам Ондрій, вихвалявся комусь, сміючись:

— Зроблено чисто й гладко, святий отче.

Ні, не був це вигук, мовлено було неголосно, але в словах бриніла та сама зловтіха, яку Гліб Вербіж уловив у Городниці в погляді Ондрієвому; тепер ця зловтіха вдарила Глібові в серце. Він рвонувся з воза, ще нічого не розуміючи і ще нічого спросоння не бачачи, але відразу його збили з ніг і в миг ока змотузили. Оддалік у пилюці лежала загорнута в просмолену ряднину «Марія», і очі її, здавалося, крізь рядно, крізь смолу, крізь мотуззя пропалювали наскрізь Вербіжа. Він ударив головою об землю, застогнав.

— Не треба так побиватися, воєвода,— промовив Ондрій, зіскочивши з сідла. Навколо них зглотився великий гурт воїв, з їхніх подовгуватих облич, з одежі чужинської, з оружжя, з уривків слів Гліб Вербіж зрозумів, що Коснятин уже в ляцьких руках.— Ти поміж добрими людьми і... і якщо покоришся, то будеш жити.

— Хочу бачити батька твого,— прохрипів люто Вербіж.— Невже він учив тебе зради?

— Вітця мого нема, три дні як поховали, царствіє йому небесне,— перехрестився і водночас засміявся Ондрій.— А зради, воєвода, не вчать... саме життя викручує нас, привчає до хосенного. Не знаю, що в коробицях, привезених тобою; гадаю, що не срібло й не злото, але за них, за ці коробки, обіцяно багато,— і він глянув на кремезного

ченця, безбородого, правда, з великим хрестом на шії і з мечем при боці; чернець виглядав шляхетно, очі, лоб, усе довгообразе чисте обличчя світилися розумом. Він мовби й не чув запобігливих слів посадського сина чи й не хотів чути, бо губи його стиснулися у презирливій гримасі; він нахилився над Глібом і спитав:

— Чи ти знаєш, русине, що в цих коробицях кованих? — показав рукою на віз.

— Знаю. Душа руська,— простогнав Вербіж.

Більше нічого воєвода Гліб Вербіж не сказав; більше нічого він не чув і не бачив: його кинуту у глибоке муроване підземелля, звідки вже не вийшов.

Була це йому наука: Слово не треба ховати, його треба боронити.

А того ж вечора при світлі кількох трійць працював молодий чернець Боніфацій, місіонер францисканського ордену, який від зверхників своїх був наділений таємними правами збирати на завойованих землях у храмах, у монастирях, у непокірливих боярських гніздах, якщо такі траплялися, мудрість предковичну, усе те, що нагадувало б русинам про давню їхню ратну славу, про князів, витязів і про тих, котрі володіли красним словом; і не знати було, чи в Римі пам'ятали, як князь Роман Мстиславович, сміючись, запитував: «Невже папський меч гостріший од мого?», чи зверхники орденські самі здогадувалися, що замало загорнути під Казимирову руку беззахисні руські землі, треба іще завоювати руські душі... завоювати і витравити з них руський дух, аж тоді Русь буде покорена. Отець Боніфацій без поспіху розкладав книги, задумливо гортав пергаментні аркуші; були це євангелія, писання отців церкви, перетовмачені на руське Слово, були численні грамоти княжі і єпископські; були хронографи, що переносили читача на сто, на двісті років назад; були там повісті про Данилове й Василькове митарство, поки не повернули собі отчого стола; був «Сад» якогось Івана Русина, давнього книжника, співця, в якому він виповідав свої жалі, болі і надії.

Воістину у грідниці на столі, на ослонах, просто на дерев'яній підлозі лежала розпростерта, розіп'ята руська душа.

Отець Боніфацій був людиною освіченою, знав також письмена руські, які вишпитував з євангелій, Апостолів, з Русинового «Саду», і відчував у них, у словах, красу і силу; і думав Боніфацій, що ніколи не треба допускати

русинів до письмен, до Слова, бо може статися, що колись Слово знову згуртує їх у ряди, що осторожаться вони списками й обороняться щитами, О, тоді стережися... тоді згадають нам свої давні, власне, сьогоднішні кривди.

«Треба знищити пам'ять, яка живе у Слові»,— отець Боніфацій подумав, що якраз із цього, із пропонування знищити Слово, почне писати грамоту своїм зверхникам. Він потягнувся за похідним срібним каламарем, що стояв на краю стола, присунув до себе чистий пергамент і вже було взявся за перо, коли несподівано відчув, що хтось за ним спостерігає. Підвів голову і аж відсахнувся, зустрівшись поглядом з очима Марії на іконі, що стояла прислонена до стіни, на лаві. Марія пильно вдивлялася в інока з далеких римських світів, великі її очі повнилися печаллю, докором, а губи мовби розтулилися... розтулилися, щоб виказати Боніфацію щось дуже суворе. Ціле її прегарне обличчя, білі одежі, білий плат на голові були злегка підсвічені полум'ям трійці, що моргала на столі, і червоність ця, і скорботність ця, і мовби стриманий, глибинний гнів пронизували Боніфація, збурювали в ньому тривогу.

Він ледве відірвав од неї погляд і мимоволі пошукав очима меча, якого розперезав і повісив на стіні на клинок; тепер чомусь меч був йому знадібний; він, однак, стримав себе й, лігши грудьми на стіл, писав єпископу краківському: «...а ще oprіч різних книг, хартії, пересилаю вам, всечесний владико, для дарунку його милості Королеві дивний образ русинської Марії. Скажу вам правду, боюся її прекрасного лиця... і боюся також, що русини колись, якщо залишити образ у тутешніх місцях, вичитають з її обличчя докір собі або ж зачерпнуть надії і, може статися, обнадіяні, візьмуться за меч. Я з великою охотою кинув би Марію у вогонь... і згоріла б вона миттєво, бо дерево, всечесний владико, є деревом, але не зважуся цього робити, бо річ ця мистецька направду і небувала. Хочу сподіватися, що згодом ми удомашнимо непокірливу русинську Марію, дамо її в іншу раму, повісимо в пишному костьолі, навчимо слухати ангелів. І тоді вона почне служити вселенській церкві!»

7

Щоночі біля нього вартували, чергуючись, доньки і зяті. Катерина навчилася робити уколи, це було для неї мученицьким, нелюдським обов'язком, вона не знаходила на висушеному тілі несколеного місця... І тому часом рука

з наготовленим шприцом опускалася долі, й вона стримувала себе, щоб не завити вовчим виттям, щоб не втекти з дідорні, з дому взагалі світ за очі. Напевно, Соловій відчував її бажання і стрим, бо споглядав із глибини свого терпіння так благально й очікувально, що їй аж моторошно ставало, мовби це не батько поглядає на неї, а сама його хвороба просить у неї полегшення. І Катерина, зціплюючи зуби, піднімала вгору шприц і при цьому шептала, ковтаючи сльози:

— Зараз вам буде легше, тату. Зараз...

Він справді заспокоювався, морфій перемагав біль — і старий засинав; і засинала біля нього, нахилившись на стіл повними грудьми, Катерина.

І так діялося не одну ніч.

А серед сьогоднішньої ночі Катерина прокинулася від глухої, мовби заткнутої в бочці тиші; за ціле літо вона звикла до стогонів, до крику, бо навіть уві сні, а чи в тяжкому забутті Соловій поскрипував зубами, й час від часу добувався з його грудей ядучий кашель, який чомусь уявлявся Катерині тупим свердлом, що гризло, свердлило його легені, й тому принишкла тиша плеснула їй у вічі студеною водою, і від хлюпоту цього боляче стрепенулося серце; іще не прочувавшись, іще нічого не розуміючи, подумала про батькову смерть, подумала і зраділа: невже правда? В грудях борсалася радість; радість її була злою, вона, Катерина, про це знала, однак губи її проти волі ламалися в усмішці, і душа відчувала полегкість — й нічого не могла з собою зробити.

Батько лежав на землі.

Батько лежав долілиць на землі, розпростерши руки й поклавши набік голову. Дихав. Катерина не могла собі пояснити, чи було йому лежати отак легше, бо, може, земля стишувала біль, і не могла зрозуміти, як він опинився на долівці. Спробував встати і впав? А чи зсунувся з ліжка легко, шукаючи на прохолодній землі порятунку?

Вона підняла його, поклала на ліжку; від землі, від нічної прохолоди він закоцюб — аж по самі очі накрила його коцом. Зі свого далекого відчуження, із бездонної криниці, старий поглипував на неї любовно, їй здавалось, що з його очей пробивається світло; жінці було соромно за хвилину свою радість, яку недавно пережила, вона не могла витерпіти його любові, його світла, уткнулася обличчям йому у груди й хлипнула:

— Як це ви, тату, опинилися на землі? Як? — Під його поглядом, опромінена теплом, почувалася маленькою дів-

чинкою і, як колись, ще малою дівчинкою, признавалася йому у дівтацьких своїх витівках, так і тепер була готова покаятися за свою полегшу, за радісну думку про його смерть.

Соловій гладив її по голові. Казав:

— Ти знаєш... ось я лежав на землі... і було мені добре, як у мами, а думалося про одне й те ж: чому не можу вмерти, що мене тримає?

Катерина не уявляла, щоб людина, дійшовши до рубежу, могла допитуватися, чому не може вмерти. Була переконана, що люди до останньої своєї хвилини, до жилочки синьої, яка ще не урвалася, питалися: «Чому не можу ще жити?», — заради цього боролися й хапались за соломину. Батько ж запитував навпаки. Видно, нема в нього більше ні надії, ні терпіння, ні сили, і, видно, на правду бачить свій порятунок тільки у смерті.

А якщо порятунок у смерті, то, справді, що його, понівеченого хворобою, тримає на цьому світі? Борги, може, несплачені? Вічне здирство ковальське? Отой недороблений і тепер такий смішний «гоноровий» віз, який доковував Митро Бойцун? Вчинок якийсь? Прокляття людське? Гріх неспокутуваний? А чи відпущено йому час на терпіння, щоб сповна пізнав життя?

Катерина на жодне питання не могла відповісти, були тут питання праведні й грішні, смішні й поважні, а крім того, вона змалку пройнялася до батька самою тільки шанобою, день у день бачила його роботу і за ту роботу — людську вдячність, тому про ніяке зло, батьків гріх не допускала навіть думки.

А все ж спитала:

— Може, вчинили-сте щось таке, тату...

Старий не відповів, він і далі зорив на неї зі своєї глибокої зболеності, і далі горів у його очах вогонь... з вогню, з ясності, з любові викочувалися сльози й текли струмками по лиці. Катерина боялася їх витерти... боялася обпектися.

Потім Соловій стулив повіки й довго мовчав. Катерині було дивно, що він лежить спокійно, не викручують його, як завше, конвульсії і не забиває йому віддих. За ціле літо, особливо за останні місяці, такі хвилини траплялися рідко, він жив на морфії... постійно морфій у неї виклянчував.

Тепер нічого не потребував. Чи спав, остудившись на долівці, чи на правду переболіли його всі болі?

Сіла на табурет біля нього, поклала голову на стіл і... раптом відчула, що батько на неї дивиться.

— Ти мене чуєш, Катерино? — спитав. — Я тут лежав... лежав і думав: може, мені щось востаннє має сказати наш Лейба Циглер?

— Лейба? Отой? — спочатку здивувалася, засвербів у горлі недоречний сміх, але вчасно стрималася, відчуваючи на собі пильний, вивчаючий татів погляд; тепер він дивився на неї суворо й навіть осудливо, і жінка, аж ніби зменшившись під його поглядом, зрозуміла, що згадка про Лейбу в батьковій голові не вродилася у цю ж хвилину, вона, напевно, кільчилася й кільчилася в ньому, як квасолина в непогрітому ґрунті.

— У моїх паперах є шкільний зошит, там записана Лейбина адреса. Анапа — місто так називається, — сказав твердо. Давно так твердо не говорив, і твердість цю, очевидно, призначав насамперед для самого себе: боявся передумати. — Відбий-но в Анапу телеграму... Лейбі... най приїде.

— Добре, тату, — поквапливо відповіла Катерина й глянула тужно у вікно. «Світе, яка безмірно довга ніч».

Сьогодні вранці зять Никола — людина вже немолода, бо сідала йому на плечі п'ятдесятка, — заходжувався тестя голити: розкладав на табуретці мило, пензлик, окріп у синьому бляшаному горнятку, який у Горопахах здавна називали «синятком»; довго правив на польському, ще військовому, ремені бритву, приніс також із хати люстерко й не знав, куди його прилаштувати, поки не здогадався, що воно, власне, непотрібне, й поклав на комин. Робив це все без поквапу; може, здогадувався, що старому було приємне саме очікування гоління — маленького свята, а чи давалася взнаки звичка ніде й ні в чому не поспішати. Його в селі прозвали Тихоходом, він знав про це прізвисько, але не ображався, бо й справді ніхто з сусідів не бачив, щоб Никола кудись підбіг, задихався, будь-як скапарив роботу. Навіть Катерині, жінці загалом язикатій, і то не вдавалося вивести Николу з рівноваги, збунтувати проти себе; сварка відбивалася від нього, як горох від стіни, це її ще більше розлючувало, жінка товкла його кулаками в груди і в плечі, плакала й жадала, певно, щоб чоловік роззлостився і мазнув її п'ятірнею (бо ж хіба жінка знає, чого вона забагає?); це, проте, мало помагало, Никола або ж сміявся з плаксивого її гніву, або ж забирав жінчині руки в свою долоню, хвилину-другу притримував їх укупі, заспокоював, утишував злість, а потім вимітався з хати.

Соловій не вельми хвалив зятя за таке поведження з жінкою, навіть у душі з нього дер лико, бо «хоч ніби газети тепер пишуть, що чоловік і жінка собі рівні, і хай на здоров'ячко пишуть, а я знаю одне: порядний хлоп, бігме, не дозволить, щоб жінка барабанила йому кулаками по грудях, як по бубні. Рівність, то рівність, а честь честю».

Ні, нічого поганого Соловій не може сказати про свого зятя, навпаки — між людьми хвалив його, бо скільки років живуть під одним дахом, а ніколи не билися і не сварилися. Соловій зі своїм запальним характером попервах дивувався Николиній поступливості, а згодом звикся... звикся, проте в душі, самому собі не признаючись, мав Николу за віхтя, а ще за такого, який запізнився народитися на добрих сто років: він, Никола тобто, не любив ніякої техніки, для нього і автомобіль, і трактор, і простий культиватор смерділи на ріллі залізом, димом, мастилом і ще хтозна-яким духом, котрий запаскуджує поле і все, що на полі родить, — картопля для нього пахне проклятим дустом, хліб, за його словами, тепер хімічний, «гербицидний», штучний, бо «наше Кам'яне поле, люди добрі, — говорив, бувало, — ніколи не родило високого жита, а тепер сиплять під скибу всякого дідька, і жито мусить рости, гнати вгору». Соловій, сам звиклий, штудирований до заліза змалку, криво посміхався з Николиного бурчання, а вголос на правду журився: «Хто ж тобі, Николо, як умру, вкрутить у лічильнику запобіжник, пробку, коли випадком перегорить?» — «А мені, тату, й без електрики добре буде. Пам'ятає: горить лампа під сволоком і тихо покліпує, в очі не разить», — відповідав цілком серйозно Никола-Тихохід.

Соловій примружував око й підморгував комусь: мовляв, балакай, Николо, скільки влізе, може, ти й на правду запізнився вродитись, але не може, чуєш, такого бути, щоб тобі баглося того чадного затишку, тієї тісняви в хатах і смороду, тієї несусвітної тяжкої роботизни в борозні від сходу до заходу сонця, коли аж рвалися жили.

І водночас Онуфрій Соловій, придивляючись багато років підряд до зятя то крадькома, мовби з-за тину, то відкрито й здивовано, мусив визнати, що Никола любив просту селянську роботу. Це навіть не те слово — любив. Він увіходив у ту роботу, зливався з нею, як вода з водою, насолоджувався: ніхто в селі не вмів так виклепати косу, ніхто його ще не перегнав на косовиці, і не було йому також рівного,

коли у жнива скиртували соломі. Навесні, коли люди кіньми орали городи, кликали Николу до плуга; день у день він горбився за чепігами, і тоді треба було його бачити: старий Соловій міг би навіть забожитися, що котроїсь такої оранки він запримітив, мовби навколо Николиної голови світилося сяйво, і було це сяйво не з мальованого церковного чуда, не молитвами сотворене, а випромінювалося з Николиної усміхненості, відданості роботі, з радості душевної, з потемнілої на лопатках, пропахченої кріпким потом полотняної сорочки.

Никола, бувало, спльовував у долоні, брався за чепіги, воруючись у свій вимріяний світ, у якому хотів жити... хотів і ловив тепер свій світ дрібними пасемцями.

У такі хвилини, спостерігаючи за зятем, Онуфрій Соловій проймався розкутістю, свободою, з якою зять панував у борозні... проймався і заздрихав Николі, і прощав непрактичність щоденну, часом непотрібну його лагідність; у такі хвилини він учився його розуміти й любити. А якогось дня коваль мимохіть жахнувся, замислившись над Николиним характером, короткочасністю його свободи і щастя. Бо скільки тієї весняної оранки? Ну, на тиждень, на два — не більше. Сіна ж у колгоспі теж косять механізовано. Николі та ще кільком дивакам, на нього схожим, лишається викосити хіба що мокляки, видолінки, та ще їм велять обкосити житнє поле перед тим, як стане в загінку комбайн. «Дрібка тієї косовиці, й не зігрієшся», — міркував, бувало, Соловій. Тоді чи не вперше пожалів зятя: «Світе ясний, якщо порівняти людину зі свічкою, то Никола, коли б навіть сто років жив, а одначе й до половини не згорить. А то ж, мабуть, тяжко без горіння».

Сьогодні, споглядаючи, як Никола розкладає на табуреті причандалля для гоління, як довго і старанно нагострює бритву, як збиває у бляшанці піну... прислухаючись, як застеляє йому підборіддя рушником, як намилює щоки й бороду, Соловій відчував, що якимось дивом, якимось способом він зачерпнув у душу, мов чистої води напився, Николиного первісного світу; і було Соловієві добре в цій первісності, як у літеплі; він заплющив повіки і слухав, як сторожко ходить по його лиці бритва, як м'яко бігають Николині пальці. Будучи при здоров'ї, постійно поспішаючи до кузні, Соловій ніколи не відчував радості від простого, до смішного простого гоління, це був звичний обов'язок, потреба й більше нічого. Тепер же переконувався, Никола «на прахтиці» довів, що треба було вміти насолоджуватися

кжною хвилиною життя... насолоджуватися роботою, сонцем, дощем, ніччю. Може, Николін повсякчасний неспіх — це і є смакування життям?

Соловій мав намір про це його спитати, але посоромився, боячись, що Никола здивується: «Аж так пізно... аж так запізно відкрився вам; тату, світ?»

Соловій, щоправда, скоро забув про своє невисловлене питання, він цілком віддався магії гоління і жадав, щоб відчуття затишку тривало цілу вічність; у затишку відступав кудись біль, щebetали на дроті ластівки, з-поміж кучугур великих і старезних дерев викочувалося вище й вище недільне сонце, десь поряд на леваді іржав, як у трубу трубив, кінь; і пахло звідусіль пирогами, смаженою цибулею, кропом, пшоняною кашею... пахло звідусіль дитинством; свого дитинства Соловій уже давно не переживав, рідко про нього згадував, не мав часу коваль на власне дитинство... не мав навіть часу, щоб у неділю, коли голився, насолодитися, як жінкою, спокоєм, миром, усім цим милим дріб'язком, з якого, власне, й складається життя. Тепер старий неприязно заздри Николі, котрий жив мудро, мовби пив поволеньки пиво або ж цідив яблучне пахуче вино, смакуючи й розтягуючи кожную хвилину.

Щоб Никола не помітив спалаху неприязні, заздрості, Соловій стулив повіки; чув, як зятева рука освіжає йому обличчя одеколоном, як розчісує волосся; почувся щасливим і думав: «Чому щастя не триває безконечно?» Коли ж неприязнь минулася і він знову глянув на зятя, що стояв біля дверей, маленьке люстерко випадково блиснуло йому у вічі.

— Дай-но мені люстерко, Николо,— попросив коваль і несміливо усміхнувся.— Хочу подивитися, як ти мене відмолодив,— Соловій хотів сповна використати відпущені йому хвилини щастя, спокою безбольового, звичайного відчування життя.

«Люди, якби ви знали... як це прекрасно — жити! Як це прекрасно!»

Никола покрутив заперечливо головою; він притулив дзеркало до грудей, погасивши його блиск, і відразу зрозумів, що цей рух був даремний: адже не зможе відмовити тестеві у такій марниці... Так, не зможе, а не варто, мабуть, щоб старий дивився на себе. Іще не впізнає...

Ні, таки не впізнав Онуфрій Соловій самого себе, з люстерка приречено споглядав висохлий і вижовтілий чужий, незнайомий чолов'яга.

— Невже ти, Николо, віриш,— шепнув він,— що цей страхопуд, оці мощі колись цілими днями витанцьовували біля ковадла... і день видавався закоротким?

Він, мабуть, сам не вірив у давнього молодого коваля; і було йому жаль самого себе: дві сльози скотилися з очей... ці дві сльози, здавалося Николі, тільки й були живими на пергаментній жовтизні шкіри.

— Хвороба, тату, нікого у віночок не вбирає і рум'янцем не черленить,— сказав Никола. Зробилось йому на правду шкода старого, шукав слів для розради — і не знаходив. Натомість розчинив ширше вікно, узяв з печі прив'ялену метелку з липового гілля й заходився виганяти з дідорні мух.

Старий лежав із заплющеними очима і наслуховував, як вітер знадвору, з полів, з розіпрілої вільшини, що кущилася в кінці городу, накочувався на нього, виповнював хатчину духом спілого збіжжя, зеленого листя, різного зела, сухого запаху пилюки на дорозі, змішаної, перетирлованої з кізяками.

Так по-сільському, по-польовому просто й жагуче пахло життя.

— Мені чомусь здається,— промовив коваль,— що коли мене б винесли в поле... коли б лишили поміж житами, то, може, допомгло б?

Він запитував і стверджував; хотів вірити у стверджуване, й це було дивним, бо для старого коваля поле в житті... польова свята робота не дуже багато важили, він був прикований до кузні, залюблений у вогонь,

— Чом би й ні,— відповів весело Тихохід. І знітився, боячись, щоб старий не відчув, не вловив роблену його веселість.— Ось трохи підлікуєтесь, окріпнете, а Митро Бойцун тим часом впорається з «гоноровим» возом... вже прецінь майже все в нього готове. Натопчемо повний васаг свіжого сіна... бігме, обтулю я вас, тату, зусібіч сіном, щоб вам пахло і було м'яко, й поїдемо.— Николі теж хотілося вірити, що старому ковалеві тільки-но й потрібне потріскування колосся у полі, блакитне мрево над картоплящами, лопотіння крил сполоханих куріпок і сухий стук утоптаной, білої, як корж, в'юнистої стежки, що бігла крізь жита на сінокоси. Все це було для Николи любим і дорогим, для нього все польове — навіть невидимі цвіркуни, навіть краплини роси на лопухах видавалися цілющими ліками, і він на правду був готовий полікувати ними тестя.

— А якби тим возом, Николо, та й заїхати краєм бодай... бродом... туди? — сумно насміхався зі своєї забаганки Соловій.

— Куди заїхати? — Тихохід, мабуть, його не зрозумів. — Вам ще рано, тату, ще наживетеса.

— Я не про смерть, — тліла на сухих ковалевих губах смішинка. — Я кажу: якби заїхати в роки, що минули. В молодість, приміром. У молодості перебуваючи, я, розумієш, Николо, обминув би дорогу... я спробував би об'їхати дорогу, на кінці якої очікувала мене теперішня хвороба, подався б у другий, протилежний бік. А також обминув би ранню, як обморожений цвіт, смерть... і ще дещо об'їхав би, — згадав гільзу від німецького патрона. — О, ще й як об'їхав би! — Старий, утомлений довгою розмовою, відкинув голову на подушку, довго відпочивав.

— Коби-то дороги в життя ми самі вибирали: оцю хочу, оця моя, а від цієї відмовляюся, — порушив згодом мовчанку Никола Тихохід.

— Хіба ж ні? — кліпнув старий по-давньому причіпливим оком. — Хто ж їх нам обирає. Доля? Випадок? Ніби ми сліпці, що випадок водить нас за руку й пхає кудись, і пхає.

— Може, й сліпці, — стояв на своєму Тихохід. — Доля над нами панує.

— Якщо вона над нами панує, то, може, й бере на своє сумління надбані нами протягом цілого життя добро і зло? — Старий хотів додати, що коли б так діялося, то давно вмер би тихою смертю, не мучився б... і не знав би відповідальності ні за що. Але промовчав і тільки згодом спитав: — Ти не знаєш, послала Катерина телеграму до Анапи Лейбі? — Він, видно, постійно думав про Лейбу Циглера.

— Послала, — відповів Никола, пробуючи розв'язати вузол, яким була зв'язана тестева молодість з тутешнім євреєм. — Нащо він вам? — спитав навпростець.

— Дізнаєшся колись, як приїде, — Соловій відмахнувся кволою рукою і попросив: — У шухляді, в столі, де мої папери, є альбом з фотографіями. Дай-но мені.

В альбомі лежала пожовкла Соловієва молодість.

Старий, видно, заперечуючи себе сьгоднішнього, змученого, прагнув побачити себе інакшим... хотів побачити себе здоровим, себе чистим.

Фотографій в альбомі було не так уже й багато: кілька фронткових, пожовклих, з десяток знятих при нагоді в Бистричанах у п'ятдесяті роки; були там і групові: то Соловій

зі своїми доньками, то з цілою купою емтеесівських трактористів — стоїть, позує між ними з важким молотом на плечі. Він упізнав себе на зжовклих знімках, які чомусь пахли цвіллю, і не впізнавав: надто багато висотувалося з його очей безсоромної, упертої, якоїсь, сказати б, телячої радості. Навіть на фронтових фотографіях він стоїть, замахнувшись картинно ножем... а ось тут картинно підняв угору автомат. І нічого, що на ньому, високому й худому, шинелина по коліна й пом'ята шапка; не в одязі суть, суть таїлася в очах... з цими очима, ясними, безжурними, збирався прожити тисячу чи й дві тисячі літ. Йому добре було щоранку запалювати в кузні вогонь і добре було йому, як оце на фотографії, що її зробив кореспондент районної газети, сидіти на порозі кузні, попахкуючи люлькою, і споглядати свою роботу — плуги, борони, відремонтовані культиватори.

Немає на цих фотографіях жалю, терзання чи бажання щось корінне, дуже важливе у своєму житті змінити, він усюди життям задоволений, ні до якого гріха молодий Соловій мовби й не був причетний. «То лиш так здається. — говорив до себе старий коваль. — Обдурював я фотографів, їхні пильні апарати і... самого себе теж обдурював. Я вже тоді знав, що мушу колись за все заплатити. Знав! Ось на цій фотографії сиджу з вигляду веселий, начебто мені море по коліна, а в кутиках губ не міг приховати гіркоти. А на цій ось блиснула вже згорьована сивина, а тут я, тодішній, пробую, хочу заглянути в день теперішній... хочу й не можу.

Ці ось дві фотографії з-перед війни... ось я з Петрунею, ще ми тоді й не побралися, Петруня тут зовсім дівчисько. І нема тут мовби її обличчя... є лише очі. О, які в неї були великі очі! А на цій фотокартці я сам — у вишиваній на всі груди сорочці, волосся зачесане назад. Чоло чисте... іще все в мені чисте...»

Соловій згадав той день, коли Алоїз Чех приніс йому додому першу в його житті фотографію... приніс і, милуючись безмежною чистотою, виразно виписаною на юнацькому обличчі, сказав:

— Таке лице маєш, Онуфрію... з такого лиця лише святого малювати. Хочеш, дороблю тобі крила, й полетиш?

Він жартував, звичайно, цей Алоїз Чех, який, зрештою, не вмів жартувати.

Чех появився у Горопахах під час першої світової війни. Ніхто тепер точно не скаже, хоч і легенд про цей випадок ходило багато, як Алоїз Чех опинився в селі. Відомо було тільки, що, квартируючи в Калини Шикерикової — жінки

не дуже цнотливої і розбірливої, але зате напрочуд поциганському жагуче вродливої, Алоїз прикипів до неї серцем і непомітно дезертирував з австріяцького свого регіменту. Світ ще бився, горів, умирав, відбувалися революції, падали корони, та Алоїз, раз і назавжди від цього світу широкого відцуравшись, удень гибів у криївці, хитро замаскованій під яслами у стайні, а вночі, якщо вулицями не швендяли патрулі будь-якої армії, падав у ліжко до Калини, і для них починалося раювання. Аж на великдень у двадцять першому Алоїз виліз із криївки і славно-явно пішов попід руку з Калиною до церкви.

Жили на віру.

В селі він скоро обтерся, його полюбили за ввічливість, за те, що «по-панському» кожен день голився і ходив у чистій білій сорочці. А ще його жаліли за те, що через якусь Калину, котра нікому — ні військовому, ні цивільному — ні в чому колись не відмовляла і бозна від кого в п'ятнадцятому році привела доньку, відцурався своєї Чехії... а в тій, чуєте, Чехії, що за горами, певно, була в нього і рідня, і гніздо своє.

Люди в Горопахах не розуміли Алоїзової любові.

Він людським нерозумінням чи осудом не дуже переймався, головне, що тепер міг удень і уночі бачити й любити свою циганкувату Калину. А оскільки в Калини на господарстві було лише шість курочок і нивка, що звалася Шнуром, на якій більше трьох кіп жита не нажинали, то мусив зайнятися геддлярством: спершу скуповував у людей яйця, курей, плесканки сиру, потім, розстаравшись на візок і шкапину, сторговував льняні і конопляні повісма, штуки полотна, брав збіжжя, а в тих, хто займався різьбярством чи там гончарством (бо були в селі й такі, що жили «з рук»), Алоїз не лінувався придбати якусь там річ, начиння, щоб у Бистричанах перепродати на злотий дорожче.

Злотий до злогого...

Селяни, звісно, знали, що Алоїз на них заробляє, але Соловій ніколи не чув, щоб хтось осудив Чеха, це була його робота і його гешефт, бо «мусив чоловік з чогось жити й ту лярву з дитиною годувати». Так казали.

Чех дрібно дибуляв по селу, чомусь виставляючи вперед праве плече, ще й схилив голову на це плече; він умів появлятися на подвір'ї у газди саме тоді, коли про нього згадували, коли був потрібний. Чех також умів пускати кров, якщо вона когось «посідала», — так у Горопахах називали гіпертонію, — був майстром класти п'явки, а у тридцятому,

здається, купив «на рати», тобто на виплату, фотоапарат і відтепер кожної неділі увихався по селу з важкою, на жовто пофарбованою триногою, з апаратом на плечі й чорною хустиною під пахвою; фотографував він людей під церквою, коло читальні, просто на газдівських подвір'ях — хто де хотів. Якраз тоді біля читальні сфотографував Чех молоденького Соловія у вишитій на всі груди сорочці.

Аж не віриться, що це колись було, діялося...

Однак з давності цієї Соловієві не забулося, як срібні газди-багачики посмішувалися з Чеха в живі очі: ти, мовляв, крутишся, як хрущ на мотузку, і шпаруєш гріш до гроша, а Калина тим часом за давнім звичаєм, бо звикла сучка за возом бігати, шандариків із постерунку приймає...

Соловій і собі шкiрив зуби, було йому, дурному, весело від того, що Чех дрібно-дрiбно скiпував очима, в яких свiтилася сльоза, а тонкі губи його кривила жаліслива посмішка. Чех збирався, може, заперечити газдам, а може, за жалісливою посмішкою приховував нестерпне бажання ударити по цих вищирених зубах, ударити й... І що? Ні, він не посмів би, він був слабкий супроти дебелих господарів, супроти молодого Соловія, а головне, він був чужий у Горопахах.

«А може, за жалісливою, за несміливою посмішкою Чеховою таїлося таке просте бажання розплакатися і, розплаканим будучи, хмільним, добрим, похвалитися перед цілим селом своєю любов'ю: «Добре мені, содруги, з Калиною, удень і вночі, і світиться вона мені вдень і вночі».

Чех, однак, ні на що не зважувався, а лише стенав плечем, хилився і поволі сунув далі від газд, ураз згорбатілий, осліплений сльозою. Сьогодні Соловія боліла давня Чехова сльоза, ніщо інше в цю хвилину його не боліло, люте пекло, виповнене по склепіння болем, дало трохи перепочинку, і тільки Алоїзова сльоза випікала душу. «Чом так пізно болять нас людські сльози... чом так пізно відкриваються нам людські душі... відкриваються, і ми запізнило каємося, що свого часу не почерпнули з цих сердець багатства?» — запитував сам себе Соловій.

Алоїз Чех зник із села, здається, за рік до того, як Гітлер напав на Польщу. Ще за два роки перед тим він одружив із Гринем Кучером Калинину доньку, Анну, оте саме «воєнне копильча», вивінувавши її трьома моргами ґрунту, який купив за вторговані гроші.

У тридцять восьмому поховав він Калину, дістала «гальопеве», як тоді казали, запалення легенів. Не допоміг і привезений із Бистричан доктор Панькович...

«Що можуть доктори супроти смерті?»

Алоїз якось навесні придибав до Соловієвої кузні і, скинувши капелюха, сказав:

— Прийшов-їм попрощатися, ковалю. Не згадуєш злом...

Стояв на порозі пом'ятий, неголений, у брудній сорочці й при краватці; не був на себе схожий.

— Як так? — не второпав одразу Соловій.— Куди ви зібралися, пане Алоїз?

— Додому, на Чехи,— відповів він.

— Чого ж раптом... аж тепер? — не переставав дивуватися Соловій.

— Бо дотепер мав я тут Калину... вона мене чи прив'язала, чи приворожила — і сонце мені світило, чуєте, на ціле небо. А тепер... тепер по всьому. Шлюс! Можу вертатися.

— Ви її любили? — мимохіть спитав молодий коваль і зачервонівся, зрозумівши свою нетактовність.

Алоїз Чех не відповів.

...Востаннє його бачили, як піднімався плаєм у гори: повертався у свою Чехію навпростець через гірські кряжі. Чи скорочував шлях? Чи була це навмисна покаяльна проща на батьківщину?

«Чи дійшов?» І не було дивно, що цим сьогодні Онуфрій Соловій цікавився.

Казала мені Вуйна Парасолька:

— Болить мене, Юрашку, серце, що понад нашою Унявкою упень порубали верби. Може, так і треба... може, з грушого вербового гілля хтось дуже практичний настругав сапелн, зав'яливши їх на бантинах, щоб не ламалися. А я, чуєш, з вербового гілля, якби воно жило, наробила б сотні сопілок. Ти уяви, Юрашку, намалюй собі в голові: у кожній дуплавій вербі сховано безліч сопілок... і всі вони грають, треба тільки вміти їх слухати.

Я здаюся тобі смішною, Юрашку?

Може бути, що я смішна, тільки мені здається, що навіть жито — це не лише зерно, солома і солома. Правда?

Бухгалтер Матайко прокинувся разом із курми; це була давня, ще з молодих літ набута звичка, яка не минулася і тепер, коли вже цілих три роки відпочиває на пенсії. Старий натягнув штани, які відразу й підкотив і, босий, в самій сорочці, ступаючи легко по фарбованій підлозі й відчиняючи

поволеньки одні й другі двері, щоб не рипнули та дочасно не розбудили двох його квартиранток — молодих учительок, викрався надвір. На ганку надслуховував, чи сплять його дівчата (чи, може, таки наробив у хаті руху?), потім спустився східцями вниз — і відразу обступила його сіра світанкова прохолода, це було схоже на вранішню купіль, і він, рятуючись від дрижаків, розмахував руками, як молодик на фіззарядці, розганяв кров, розгарячував її, краєм ока поглипуючи на заслонені вікна, чи випадково котрась із дівчат не підглядає з-за фіранки на свого старого газду, якому не спиться, як когутіві, і він оце досвіта вимахує руками, замість того щоб ще спати та спати.

Бухгалтер Матайко усміхнувся.

Бухгалтер Матайко потаємно любив своїх квартиранток, хоч і любові цієї не виказував, і дівчата, певно, його побоювалися. Старому було приємно, що хата не стоїть пустою, що живуть у ній молоді голоси, що на кухні смажать і пражать, що на дротах у саду поміж деревами лопотить дівоча білизна, що вечорами телевізор світиться не для нього одного, а неділями, бувало, дівки пускають свої магніфони на ціле горло, і вони, ті закордонні магніфони, виспівують, видзвонюють, б'ють у бубни на цілу вулицю. Дехто з сусідів кривився на те вибубнювання, але Матайко у відповідь лише усміхався, кажучи: «Ет, най тішаться, поки молоді, най вистрибують». Він не брав із дівчат ніякої плати, умова була така, щоб тримали у хаті лад і варили йому страву. Оленка, білява, мала, вертлява така вчителька, ще й до того хапається прати його сорочки і постіль, а кальсони, вибачайте, чи там труси пере сам, бо не може допустити, щоб дівочі руки бралися за його спідню білизну.

Соромився.

Соромився і думав часто, коли вбирив чисту й випрасувану сорочку, що на старість перейшов на чужі руки, на чужу ласку, і тоді, траплялося, крадькома сплакував, сльози мовби самі викапувалися з душі й пекли люто. Тетяна Маланчукова, яка колись ланкувала в колгоспі, часом при здибанні жаліла його й натякала, що в селі напевно знайдеться жінка, може, й набагато молодша, яка схотіла б стати його газдинею, «бо життя, бухгалтер,— шемрала беззуба Тетяна,— є життям, хата потребує газдині, а таке старе порохно, як ти,— тепла». Він мовчки відмахувався, прецінь добре знав, що котрась вдовичка вийшла б не так за нього, як за його хату, а йому до холерської мами потрібне таким чином куплене тепло.

Та й хто замінить, заступить йому Юстину?

Вже збадьорений, скупаний у світанковій прохолоді, бухгалтер Матайко випустив курей, прихилив хвіртку в штахетах, що відгороджували подвір'я від саду, і пішов нипати поміж деревами; дерева в його саду були старі, він кожної провесни відпилював то один сухий конар, то другий, латав дупла цементом і зафарбовував зеленою фарбою, та все ж це мало помагало, дерева далі поволі вмирили, цього літа ні з того ні з сього почала сохнути груша, що родила плоди, як дзбанки. Матайко спробував було її порятувати, бо ж весною густо цвіла лапатим білим цвітом, мовби хтось із неба навмисне накидав на неї, на її гілля писаної краси, обкопав стовбур навколо, розмішав кілька відер кізьяків, поливав водою — ані-ані не помогло. Листя поскручувалося у трубки, гілля попригиналося, почорніло — стоячий мрець стримів посеред саду. Він не поспішав рубати грушу, все ще сподіваючись на чудо: а може, чуєте, оживе, воскресне дерево наступної весни?

З якогось часу, відтоді, як його сад почав старіти, бухгалтер Матайко взяв моду й за потребу майже щодосвітку обходити дерева, притуляти до стовбурів щоку, прислухатися, як під рапавою корою нуртують соки; він знав, що це марне заняття і, може, навіть смішне, бо ніяке людське вухо не здатне вловити, дочути могутні поштовхи зеленої крові, а все ж заняття свого вперто не кидав, йому здавалося, що таки чує: дерево оце живе, нуртує, наповнює соками і сонцем плоди, кличе в гості бджіл і птахів, а досвітками, як оце сьогодні, трепетно, по-жіночому віддається верхнім вітрам.

А може, торкаючись вухом, щокою до рапавої кори, старий сподівався почути тепло Юстиної руки. Сподівався і таки дочікувався. Правда, ніхто б йому не повірив, бо відтоді, як умерла Юстина, минуло дванадцять років, за цей час скільки зим отут, у саду, побувало, скільки поміж деревами морозів натріскалося і вихорів у кронах понакручувалося, отже, який людський дотик міг у цій часовій холоднечі вижити? Іван Матайко всупереч часові, зимам, усупереч здоровому глуздові Юстинині теплі доторки таки знаходив, намацував, він вірив, що дерева не могли забути молоду повняву жінку в терновій хустині і його, також іще молодого, у солдатській посоленій, вибіленій гімнастерці, з медаллю «За відвагу» на грудях; дерева не могли забути ні самих себе, коли їх іще тільки садили, ні тим більше своїх господарів. Так принаймні думав бухгалтер Матайко і, тулячись до дерев, розчиняючись у їхньому стриманому шелесті,

повертався у молодість, у любе життя своє з Юстиною, в її теплі обійми, заблукував поміж її сміх, поміж веселі зблиски її очей, поміж її ласкаві слова.

Котрогось досвітку його пронизала, аж заболіло коло серця, думка, що від давнього тепла Юстининих долонь він і сьогодні набирається здоров'я і жаги до життя. Справді, старості на Матайка гейби й не було, ходив він прямо, легко, голову задирав високо, хворощі його ніякі не брали.

Не знаходив теплих доторків Юстининих долонь лише на тій груші, що всохла. Він сьогодні розмірковував, що людське тепло пам'ятає тільки живе дерево; в мертвечині, у гнилих колодах, у торішньому листі вмирає також пам'ять, стираються колісць написані письмена.

Він жалів засохлу деревину; жалів не тому, що вона більше не буде родити великі, як дзбанки, медвяні груші, і не тому, що в недільну днину, в спеку, не постелить в її тіні верітчину й не засне смачно; старий почувався перед грушею винним, його гризло сумління, що дерево не витримало сорому, ваготи і смутку водночас, яких він, Іван Матайко, завдав йому на пагілля, на стовбурище, на коріння, на кожний лист, що воно як могло опиралося чорній силі, цьому тягарю, поки врешті не скорилося.

На груші бухгалтер Матайко вшався.

Діялося це на другий чи на третій день після того, коли пришкандибав до нього колгоспний голова Джура і просив, щоб поплакав за Юстиною, щоб закричав на ціле село, на цілий світ, щоб аж почув його в тих світах вселенських заблуканий Матайків син; бухгалтер і сам здогадувався, що плач і крик полегшив би душу, потекла б із серця сукровиця, але ні сплакнути, ані крикнути не міг, зуби йому заціпило, тільки й міг ковтнути крізь них порцію горілки. Зрештою, тієї далекої днини цілої півлітрівки він і не осилив, збирався якраз наливати пугарчик, як тут скрикнули двері і через поріг переступив старий волохатий чорт, зовсім не страшний, шерсть на ньому звалялася у гудзи, як на спаршивлому теляті, ратиці потріскалися, очі каправилися гноєм. Чорт присів за столом навпроти, підпер руками важку голову з обчухраними ріжками і довго дивився на Йвана; дивився сумно, безнадійно; сум виповнив собою не тільки Матайкову душу, а й усю хату; здавалося, цілий світ за вікном плавав у сумі, мов у засмердженій зеленій воді.

І бухгалтер Матайко подумав про смерть; і тільки він про смерть подумав, краєчком думки торкнувся смерті, як чорт сказав лагідно, жалібно:

— Чи не досить тобі отак мучитися? Ліпше вмерти...

— Як умерти?! — крикнув втішений Матайко. Він ні крапельки не боявся коростявого чорта і не боявся смерті, смерть тепер була йому потрібна як порятунку.

— Дуже просто,— зітхнув старий чорт, шкодуючи, що мусить людині прислужитися у нагальній справі.— А що? Взяти та й повіситися. У хлівці на клинку коло дверей висить шнурок, колись, як ще ти мав корову, на цьому шнурку водив її попасати на межах, а тепер зроби зашморг і йди в сад. Там росте груша, конарі має низькі. Розумієш?

Ні, Іван Матайко і сьогодні божитися, що не впився до безпам'яті, бо не допив розпочату півлітрівку, що стояла перед ним на столі; він ще й сьогодні ясно, мов у прозорому сні, пам'ятає, як висунувся із-за столу, як поплентався до стаєнчини, як зробив на шнурі петлю, і за всім, що він робив, стежив пильно старий чортисько; стежив і підштовхував, допомагав робити петлю, вів під руку в сад, показував на грушу, що родила плоди, як дзбанки, і навіть коли Іван не зміг один кінець шнурка зав'язати міцно на конарі, сумний чорт притьмом, мов котяра, видряпався на дерево.

— Ну, давай, Іванку, ну, ну! — Чорт заохочував його до петлі, наливав у душу суму, обіцяв тишу і спокій.

І, мабуть, давно гнив би бухгалтер Матайко на цвинтарі «Коло Люльці», у тому кутку, де ховають повішеників і утоплеників, якби Гандзуня, сусідка, яка випадково підстергла його підозріле вовтузіння коло груші, не наробила крику. Збіглися люди.

Він не пам'ятав, як газди кинули його на землю, як обрубували шнурок із готовою петлею, як в'язали йому руки й ноги, як бив він собою і харчав, мовби на правду вселилася у нього нечиста сила, і як цілу ніч, мов коло мерця, вартували біля нього сусіди.

Вранці прокинувся пізно. У хаті, окрім колгоспного голови Джури, нікого не було. Крізь відчинені вікна лилися потоки світла, на кухні вигравало радіо, а він ніяк не міг спам'ятати, де він, і що з ним, і чого біля нього стовбичить Джура із закладеними за спиною, як це він любить, руками.

— З поверненням, Іванцю, з того світа,— сказав серйозно Джура.

— Як-то?.. — Матайко нічого не розумів. Джура тицьнув йому в обличчя шнурок із петлею, Іван відсахнувся, аж ударився головою об стіну, і в одну мить, як у кіно, пробігли в голові уривки, шмаття учорашнього; тепер нарешті напав на нього страх, він червоними, повними жаху очима стежив

за шнурком у Джуриних руках; Джура розмахнувся і кілька разів уперішив тим складеним шнурком Івана по плечах, Матайко болю не відчував, був переповнений страхом перед петлею, тулився на постелі в кутку, заслонявся подушкою.

Гандзуня, яка нагодилася на цю екзекуцію, кинула весело з порога:

— А бийте його, голово, аби знав, як напиватися до чортиків!

Від скрику цього жіночого веселого, від сміху, в якому несподівано зачув Юстинин голос, у душі прорвалася загага, він уткнув голову в подушки й заплакав. А вже потому, виплаканий, підголений і вмитий, кинув у грубку шнур і відтоді, страху наївшись і сорому набравшись, у горілку не вмочував і губ. Всі тепер у Горопахах знають, що бухгалтер Матайко навіть на весіллі, на хрестинах і на поминках п'є тільки чисту воду, і до цього всі звикли, ніби так діялося від сотворення світу, і ніхто, мабуть, у селі й не пам'ятає про його посоромлення.

А дерево, груша ота, що родила дзбанки, певно, пам'ятала і його страх, і його посоромлення, і, не можучи більше жити з цією злою пам'яттю, взяла та й усохла.

У неділю Вуйна Парасолька повела мене в поля; день, дарма що весняний, був похмурий, сірий, із Монастирського лісу налітав і обпалював студінню вітер, і під його подувом озимина, немов оксамит, коли його погладжуєш, то біліла, сріблилася, то набирала глибокої, аж чорної зеленості. Дерева стояли ще чорні, нерозбуджені, й тільки навколо верб світилося зеленкувате сяйво. Мовчали, прихистившись у корчах і в рудих космах торішньої трави, жайвори. На вільхах безперервно й багатоголосо крячали воронячі хори — були це, певно, їхні любовні пісні.

Я не розумів, не міг угадати, навіщо Вуйна Парасолька ввела мене у цю передвесняну тривогу, вороняче це каркання, на цей студений лісовий вітер, котрий дихав нерозталим у корчах снігом; треба було почекати завтрашнього дня, післязавтрашнього, коли на небо викотиться сонце, а в поле вийдуть сіячі; я збирався про це Парасольці сказати, запитати її, та вона вперто шкутильгала попереду, зігнута удвоє, задихана, з палицею в руці.

— Треба видіти, Юрашку, землю й тоді, коли неприваблива, — сказала Вуйна Парасолька аж тоді, коли ми опинилися ген-ген далеко за селом.

Я давно не був на Кругах — урочищі під Монастирським лісом, і, правду кажучи, тепер його не впізнавав: колись ми, малі, після першого морозу прибігали сюди рвати терен; тепер майже всі тернища були викорчовані, розорані й засіяні житом.

— Кілька років я водно й водно відкладала та й відкладала наші вандри під ліс, а тим часом земля, оцей кут змінюють своє лице, і могло, чуєш, трапитися, що завтра я вже сюди тебе не привела б, не впізнала б місця, стерлися б знаки, прикмети, де колись врзалася у тернища, вузьенька, як рукавець, нивка, що належала Парані Стриячці. Ти, може, Юрашку, й не пам'ятаєш цієї жінки, вона вмерла ще до війни, але повинен би знати, якщо називаєшся письменником, що й після її смерті в Горобах кожний, хто тримав тут ґрунт, називав її поле, а тепер називають увесь цей клин Параньчиним. Людська пам'ять, Юрашку, як бачиш, глибока, горопаські люди не забули, що півморга пісної землиці Параня, кругла сирота, жінка, яка ніколи не зазнала родинного щастя, бо така вже їй випала доля, «заслужила», тобто заробила в Постолоків; іще старий Гаврило Постолок купив у громади кусник корчунку, виорав його, притрусив жовту глинку гноєм і подарував наймищці за те, що посивіла в його роботизні. Я дотепер бачу, як Параня, бувало, на зелені свята несла сюди маїну — липову гілку, що повинна була оберекти її поле від грому і від граду, від заздрісного ока. Біля маїни на своєму рукавці, обступленому зусібіч тернищами, вона, мабуть, тільки й почувалася людиною. І таки, чуєш, Юрашку, почувалася, дарма що хтось із наших багачиків насміхався: мовляв, Параня своє поле козами оре, а драпаком заволочує. Ти, мабуть, не забув, що драпаком називається старий, вичовганий віник?

Минулого літа, коли тут вирубували й викорчовували тернища, натрапили на давні окопи, зарослі, засипані землею... Тоді ж якраз навпроти Параньчиного рукавця випадково потривожили в окопі вояцьку могилу. Втім, ніяка це не була могила, просто поклали двох убитих на дно шанця, поспішно сьак-так закопали — та й було по всьому. Війна ж...

Скелети лежали поряд; ще не зотліли до решти на них вояцькі ковані черевики, обіч червоніло іржаве залізччя, що було колись зброєю. На черепі в одного вояка знайшли мосянжового польського орла, а на черепі другого — вручну вирізаного з мідної бляшки тризубця. І люди, стоячи над скелетами, над іржавою зброєю, над орлом і над тризубцем, пригадували, як у дев'ятнадцятому році попід Монастир-

ським лісом окопалися «січові стрільці» — галицьке військо, котре боронилося від галерчиків, від польського війська, що наступало із заходу. Бій спалахнув короткий, але, як і в кожному бою, були вбиті... Про вбитих, очевидно, не мали часу думати, тільки й устигли нашвидкуруч загребти їх в окопі. Переможці, певно, сподівалися сюди повернутися, щоб віддати почесні своєму героєві. Але не вернулися, бо часом і переможці забувають своїх героїв.

Час, дощі, вітри, коріння тернове, трави навечно, здавалося, поховали двох вояків, двох ворогів у спільній могилі, ніхто їхніх імен тепер не відає, але ти, Юрашку, ліпше від мене знаєш, що одного з них, того, що лежав під орлом, називають окупантом, таким, що землю нашу завойовував, а другий скелет, що лежав під тризубом, належав заблуканому стрільцеві, який хотів України інакшої, не нашої, не червоної, а синьо-жовтої...

Але я не задля того привела тебе сюди... і сама сюди прителепалася не судити мертвих, хочу тільки, щоб ти знав і в книжку свою записав: на межі Параньчиної нивки лежали вояки, які ніяк не могли поділити оцю землю, кожний з них грабастав її для себе, а Паранька Стриячка, нічого про них не відаючи, орала цю земельку козами — най буде так, — а заволочувала драпаком.

А засівала слізьми...

І розумієш, як все обернулося: про вояків, про їхню зброю, про їхні імена, про їхні орли і тризубці люди гетьчисто забули, навіть земля про них забула... навіть вітер. А на земельній карті нашого колгоспу цей кут називається Параньчиним.

9

Онуфрієві Соловію давно не снилися сни, бо коли уривками, ненадовго біль минався, то він, змучений до горохового поту на чолі, розпластаний, як вимолочений сніп, або відразу западався безпам'ятно в чорну яму, де не було ніяких сновидінь, або ж, здавалося йому, впливав у плитку каламутну воду між сном і дійсністю; через ту жовтувату каламуть пробивалося до нього сонце або ж електрична лампа, часом проникали також людські голоси, але виринути з цього марення назовні чи впасти на дно і твердо заснути не міг.

А сьогодні чи хвороба над ним змилосердилася, чи висоталися з нього останні соки, досить того, що прийшов

до нього, як до стомленого косаря, рівний і глибокий сон: нібито він, зовсім молодий іще, з жоною Петрунею їдуть розхлябаним старим автобусом через усі Бистричани; місто за вікном автобуса веселе, розцвічене прапорами й жіночими парасольками, срібно, як величезні дзеркала, вилискують вітрини, людські натовпи, що пливуть обабіч вулицями розсміяні, розспівані, безтурботні, й навіть дерева-хмарища старих лип, що у високості зійшлися, поєдналися розлогими кронами, заслонивши собою небо, видзвонюють листям, як срібними дукачами, і з дзвону їхнього вилунується веселий перелив цимбал. І молода жінка Онуфрієва, мале золотисте кульбаченя з величезними зеленими очима, не второпає, чому це вони з Онуфрієм не можуть зійти тут, посеред безтурботних людей, посеред веселощів, а мусять проїхати через усе місто аж на його край і десь там на околиці, на пустищі, увійти у браму єврейського кладовища й серед тисячі могил знайти гріб якогось Менделя Каца, який колись жив у Горопахах і тримав у цупких руках шинок, дві крамнички з різними товарами та ще й газдував на двадцятьох моргах поля. Петруня пам'ятає цього високого, сухого, рудого, мовби пофарбованого в цегляний колір чолов'ягу, який, бувало, любив прогулюватися, «спацерувати» з костуром у руці, зі складаним стільчиком під пахвою і, йдучи обочиною дороги понад ровами, що пахли тванню і гноївкою, зазирати гострими булькатими своїми глипаками на людські дворища; Мендель гейби вимацував, приглядався зблизька до того чи іншого господарства, щоб завтра щось придумати, скомбінувати, наслати на нього якусь біду, виплекати халепу — й тоді прибрати його до рук. Так думало село, яке явно і тайно відхрещувалося й відмолювалося давніми молитвами і примовками від червоних Менделевих очиць; дітлахи його боялися, і коли Мендель повертав на їхню вулицю, то нишкли попід тинами, у бур'янах і не дихали навіть. Він сам собою наганяв страх, у його високій, висущений, мовби вив'яленій постаті, у довгообразому лиці з гострою, рудою, як віхоть полум'я, бородою і гачкуватим носом було щось хиже й люте; а може, на дітлахів діяла не так Менделева зовнішність, як його підступна загребущість... про євреєву загребущість дітлахи, звісно, дізнавалися від старших, від тата з мамою; а може, страх їм передавався не через оповіді, навмисне залякування, а всмоктувався з молоком матері? Петруні здавалося, що відколи вона живе, Мендель, як Вічний Жид, про якого пишуть

у календарях, не старіючи й нікуди із села не вступаючись, дигає орпахівськими вулицями й водно принохується: а кого сьогодні, завтра, через рік, через сто років можна буде вигнати з його родового гнізда, пустити з торбами, а самому людською кєрвавицею розбагатіти? І хіба була в Петруніному остраху бодай крихітка людського наговору, хіба в селі мало було комірників, голодранців, вічних зарібників, які через хитрощі Менделєві, через його позички, через горілку, борги позбулися ґрунту, хат, перестали бути газдами... стали возити гній на Менделєві поля і Менделєві поля орати?

«Хіба, Онуфрію, тебе така сама доля не чекала? — питалася мовчки уві сні Петруня, і він, сидючи з нею в автобусі поруч і тулячись до її плічка дужим своїм плечем, чув її мовчазне запитання, слова передавалися током крові чи дотиком, поглядом чи усміхом.— Добре, що тобі вдалося з-під долі викрутитися... випручати, бо маєш золоті руки, а так... а так, чоловічку, витирав-бись шмарки Менделєвим онукам і дякував би богові, що з Менделєвої помийниці перепала якась крихта. Хіба ні? Хіба ні?» — Петруня мовчки кричала, Онуфрій Соловій почув її крик і аж оглянувся по деренчливому автобусі, чи ще хтось випадково її лементу не чує. На щастя, ніхто не звертав на них уваги, усі були зайняті собою, усі були заповнені сонцем, веселощами, що вирували за немитими вікнами старого автобуса, й нікому не було діла до якогось Менделєя з Горопах.

«Власне,— підхопила Петруня цю людську думку, цю байдужість до Менделєя,— власне, Онуфрію, чого будемо псувати собі настрої, чого будемо псувати собі день... дивися-но, скільки в нашому дні дітей, і співанок, і бід усяких сьогочасних, і роботи, Менделєя ж давно нема, і страх по ньому, як сморід, уже видутий вітрами... нема ніякого страху, є лише спогад, є лише рубці, старі рани. Нащо нам, Онуфрію, ятрити старі рани і шукати Менделєву могилу?»

Онуфрій уві сні думав, що Петруня, можливо, має рацію. «Пощо ятрити старі рани? Пощо псувати гожий день, нипаючи по спеці, у задусі серед численних кам'яних надгробків, позначених колючими, незрозумілими й через те таємничо-погрозливими письменами. То вернемося, Петруню?»

Вони насправді говорили про щось інше у старому деренчливому автобусі, щось говорили дотепне, миле, бо

повні Петруніні губи розтулювалися в усмішці, показуючи низку білих дрібних зубів, а очі її сипали зеленими добрими іскрами направо й наліво, і було Онуфрієві дивно, що автобусні пасажири від цих іскор не запалювалися.

«А давай вернемося, Онуфрію, вернемося,— погоджувалась вона.— Ось автобус стане, і ми зійдемо. Поблукаємо по місту поміж людьми, поміж кам'яними мурами, наберемося міського духу, підемо собі до кіна, наїмося морозива. А що? Я так хочу морозива... я ніколи в житті досхоchu не наїдалася морозива, це такі були недоступні панські марципани, що страшно подумати. Зрештою, нам якнайскоріше треба повертатися додому. Прецінь, малих дітей лишили на чужі руки... лишили коня, і корову, і нову твою кузню. Ну, скажеш, кузня нині замкнена, але все ж потребує газдівського ока. Га, то зійдемо, Онуфрію?»

Вона поривалася зійти; струми поривами обпікали його, а слова обступали, брали його облогою, він боровся з прихованою своєю нехиттю, з самим собою, боровся з Петрунею, брав її за вузькі плечі, обіймав, стишував; вона була в його обіймах такою маленькою, як голуб'я, і йому страшно, як у цій жіночій малості живуть величезні, на півсвіта очі.

«Таж, Петруню, про що ти?.. А не пропаде без нас кузня, корова, не погубляться діти. І ката наша не згорить. Нічого не станеться. Цей день мусимо пожертвувати громаді. Ти що, не чула, як під церквою вїт... як на вулиці кожний стрічний завдавав мені, як бесаги з зерном, тяжкий обов'язок: «Ану, Соловію-брате, ти чи не наймолодший серед нас... ану, Соловію-братчику, молодесенькими своїми ніжками збігай у Бистричани на єврейський цвинтар... там, на цвинтарі, під південною цегляною стіною коло високої сухої липи знайдеш гріб нашого Менделя Каца... знайди той гріб і подивися, чи дотепер він вкритий, притолочений посвяченим камінням, плитами, чи не видобулася Менделева чорна душа з-під нашого закляття, щоб знову шкодити людям?»

«А якщо видобулася, то що?» — спитала сполохано Петруня. Холодний вітерець її шепоту дмухнув йому в обличчя.

Він стиснув плечима. Був молодий, дужий, у кузні забавлявся молотом, як запальничкою, а ночами носив Петруню на руках і виколисував її, мов дитину, а проте не знав, що робити, якби зобачив, що Менделева душа вирвалася з-під скропленого йорданською водою каміння. І справді, ні вїт, ні сусіди, ні навітьлюбомудра його ма-

ленька Петруня не знали, що в таких випадках треба робити.

Вони зійшли на кінцевій зупинці автобуса коло фабрики шкіряних виробів, над ворітьми якої чорніли по-польському написані великі літери «Фабрика Лібермана»; тут не лишилося і сліду від метушливої нарядності: дві запилюжені вулички губилися поміж старими, запущеними садами, будиночки з поіржавілими дахами горбилися під крислатими деревами й сонно покліпували перекошеними віконцями. Під струхлявілими парканами урівень з вікнами буяла впереміж із кропивою лобода. Покраєні обіддями коліс вулички були закапарені ганчір'ям, обривками паперу, купами потрошеного скла. Вузькі, на одного пішохода, тротуари виблискували недопаленою жужелицею.

Нестерпно пахло звідусіль падлиною.

Від автобусної зупинки, від крутого п'ятачка, на якому обертали автобуси, фіакри і звичайні селянські вози, починалася ще одна вулиця — пряма, без тротуарів обабіч, чиста, вимощена лупаним диким камінням; йдучи нею уві сні і тримаючи за руку полохливу Петруню, Соловій упізнав цю пряму чисту вулицю, яка бігла навіпростець через клапті підміських городів, оточених, як жебрацькі латки, штахетами, живоцплотами, двома-трьома нитками колючого дроту або ж воринням; Соловій уже тут бував і, йдучи з Петрунею, дивувався, як усе до дрібниць відбилося, мов на фотографії, у його пам'яті: й оці занедбані вулички, що губилися у бур'янах попід червоними стінами кладовища, і гостра лупана дорога, і клапті підміських городів, і сморід, що повівав із фабрики шкіри, і навіть нова залізна брама, в яку дорога упиралася. За брамою починалося єврейське кладовище.

Це було величезне рівне поле, оточене низькими червонястими мурами, всипане, як панцирами черепях, безліччю надгробків. Петруня тулилася до його плеча, розгублена, налякана рядами й рядами надгробків, простроплена наскрізь тишею, що аж потріскувала у вухах; Онуфрієві теж було ніяково, він уже був не радий, що погодився розшукати Менделеву могилу; кладовище, усипане могилами й устелене асфальтом та перемеленим дрібним камінням, з-під якого ні на алеях, ні навіть на стежках, мовби навмисне, не вистрілювало ані одного зела, заморожене то золотими, то чорними карбованими на каменях незрозумілими письменами, видавалось йому мертвецькою пустелею, засіяною тишею, пекучим сонцем і смородом

із чинбарні. Онуфрій знав, що спить, що все це йому сниться, але нічого не міг із собою вдіяти; у грудях у нього клубочився, збирався крик, йому жадалося криком розколоти й ці надгробки, і тишу і підбадьорити, може, самого себе, але в цю мить Петруня шарпнула за рукав, зупинилась і тицьнула пальцем прямо перед собою: під далекою ще південною стіною кладовища, де чорніла суха липа, сидів на надгробку Мендель Кац. Соловій бачив його виразно... бачив білу його сорочку із засуканими рукавами, чорну камізьку, віхоть бороди й кучму рудого волосся на голові. Можна було здуріти від страху, можна було із самого себе поглузувати, можна було й не повірити в побачене, Соловій, однак, не мав уві сні часу ні на страх, ні на сміх, ні на сумнів, Петруня вхопила його за руку, круто повернулася і крикнула: «Біжим звідси, Онуфрію!» Вони летіли щодуху. Спам'яталися лише на автобусній зупинці серед засмальцьованих робітників і підозрілих панків у білих комірцях, які в рідкій тіні кількох акацій очікували автобуса.

«Що то... що то було? — питав уві сні Соловій Петруню. — Певно, привиділося бозна-що, а ми... а ми, як дурні», — пробував засміятися, звісти все до веселої пригоди, а краєм ока, проте, поглядав на вузьку, мощену гострим чорним камінням дорогу, що вела до брами єврейського кладовища.

«Може, на тому камені, на надгробку, сиділо зло, сиділа чорна сила, яку не можна закопати, спалити чи пустити за водою? Зло всюдисуще й вічне, як, зрештою, і добро. Ось воно, зло, розсілося усміхнене, нахабне, зблимує червоними очима й манить нас пальцем, кличе, наближає до себе... борода й кучерява пейсата голова неймовірно яскраво палахкотять рудизною... мене пече, Онуфрію, ця рудизна. І супроти нього ми безсилі», — тулилася Петруня до Соловія... Тулилась і плакала.

Онуфрій гладив її плече, заспокоював.

«Або, Петруню, — думав він, — ми зобачили щось інше... ми уявили зримо свій страх, вічний селянський страх перед спекою і перед сльотою, перед пошестями і перед «здикуторами» з міста, перед шарварками і перед ліцитаціями? Наш страх прибрав личину Менделя... і сидить він у Менделі, як черв'як у яблуці?»

Петруня не відповідала, а Соловій вичумував себе запитаннями про зло й про страх в образі Менделя Каца; питання вгризалось у мозок, у кров; туманіло йому в голові,

і в тумані цьому, в сірій мряці зникла кудись Петруня і чорні лобасті літери на фабриці шкіри, не стало також автобуса, двох присохлих акацій на зупинці; у цілому світі панувала нудна самотність.

І серед світової самотності Соловій прокинувся.

Казала мені Вуйна Парасолька:

— Переповідали старі люди, що в наших краях росло зілля, котре лікувало навіть страшну хворобу, від якої умирав Онуфрій Соловій. Біда тільки, що люди забули його назву, вигляд, і ображене зілля чи сховалося під землею, пішло коренивищами, чи всохло, чи росте поміж іншими непоміченим, загубленим.

А старі люди переповідають, що досить тільки-но на Йванів день посеред трав уголос сказати назву цього зілля... так, Юрашку, досить сказати його назву, й воно озветься, зацвіте, відкриється...

Як просто відкриваються тайни і як складно.

Соловій сидів на постелі, попідпираний подушками, й розкладав, як карти, думки про те, що йому тільки-но приснилося: чого би то? з якої мари? Котроїсь хвилини підкралася до нього охота розповісти про сон Катерині, однак не зважився: «А якщо почне розпитувати, докопуватися? Або порадить пустити мій сон попри вуха? Тільки ж як ти його пустиш, коли он на печі, спустивши над грубою білі, як в утопленика, довгі босі ноги, гріється той самий Мендель Кац? І нікуди від нього не подінешся, не сховаєшся, і нічим від нього не відкупишся». Соловій за звичкою перехрестився. Думав про глибину сприйняття людиною побаченого, пережитого, уявленого чи навіть того, що приснилося; він заглядав у людські глибизни, невимірні, бездонні, не пізнані до кінця... у тії глибизни закочуються події, слова, вчинки, думи, люди, зустрінуті випадково і добре знайомі з якими ти прожив життя, виходить, отже, що ніщо на світі для тебе не пропадає і не зникає безслідно, навіть посвист шпака.

Навіть посвист шпака...

Навіть постріл...

Той давній постріл...

Ні, якщо правду, то тієї осінньої днини на другий рік після війни, коли він вигойдувався деренчливим автобусом, котрий йому сьогодні приснився, тільки в іншій обстановці, в іншому часі, до єврейського кладовища, то ніякими шпаками і

ніякими пострілами не журився; мав орудку в Бистричанах, здається, приїжджав у локомотивне депо заpastися кількома мішками вугілля для кузні, і коли вугілля було на возі, він попросив когось із сусідів їхати додому самому, йому ж раптом забаглося (а може, так лише здавалося, що «раптом», насправді потайки від себе вже давно збирався у цю мандрівку) поїхати на єврейське кладовище. Коло вокзалу йому сказали, що в район колишнього гетто аж до шкірзаводу їде автобус («Онде-о, прошу вас, зупинка»). Він, правда, знав туди дорогу і без автобуса ще з-перед війни, але коли минув вулицю Радянську, пошту, «скляний дах», скупчення маленьких склепиків-яток, що тулилися до стін будинків на тротуарах, то знайомі місця виявилися чужими; він не впізнав довгої, колись густо забудованої дво- й триповерховими будинками, крамницями, заїздами для підвід, шинками, присадкуватою синагогою вулиці Легіонів, що впиралася у високий білий мур психіатричної лікарні. Власне, ніякої вулиці як такої не існувало. Бруківка бігла вихлясом через голі пустища, на яких тут і там червоніли купи старої розмоклої цегли, горбилися цілі гори покрученого, конвульсійно погнутого дахового заліза або ж біліли пообчімхувані людьми, воронами й вітриськами убогі загончики кукурудзи. Приголомшений Соловій знічев'я розглядався по автобусі вправо і вліво, протирав ребром долоні брудні вікна, сподіваючись зачепитися оком бодай за паралельні вулиці Млинарську й Тринітарську з їхніми численними завулками, садами, величезною, як дві стодоли, дерев'яною будою, що смішно звалася «Кіно для мільйонерів», хоч насправді туди пускали і за «шустку», тобто за десять грошів (колись він, ще будучи нежонатим, повів у буду злякану й притихлу свою Петруню). Нічого цього тепер не було, лиш голе поле, без дерев, без єдиного кущика, світилося ребрами, і Соловієві страшно було їхати безлюдною пустелею — третиною міста, яка колись славилася чи не найбільшим гармидером, ятками, бляхарськими будками, шевськими «верстатами», рестораціями на три-чотири столики, наскрізь пропахлими цибулею. І цей його страх, змішаний з розгубленістю, подивом, виписався, видно, на Соловієвому обличчі, бо хтось із нечисленних пасажирів в автобусі зауважив:

— Тут було єврейське гетто... і коли вистріляли людей, то зрівняли будинки з землею. А дерева вирубали...

Соловій кутався у солдатську шинельку, привезену з фронту, й не міг побороти в собі тремтіння; він бачив руйнацію на війні, але там була війна, а тут... а тут свідомо

і планомірно знищували будинок за будинком, вулицю за вулицею, дерево за деревом, румовища вивозили в яруги, а опісля пускали бульдозери.

Не розумів навмисної руйнації; не міг второпати своїм хлопським розумом: навіщо робити з міста пустелю? І що, власне, збиралися вони, завойовники, на цій пустелі посіяти? Хотіли пустити все прахом, щоб вирости будяки, кропива, лопухи — ціла пуща забуття?

День випав сірий, низький, осінній — хмари чіплялися за телефонні дроти. Біля загорожі будинку психіатричної лікарні, який, на диво, уцілів (а чи встигли його с'як-так полатати), тулилися у затишку п'ять чи шість циганських шатер, посередині в оточенні жінок у червоному хусті і напівголих дітлахів горіло вогнище, на якому старий бородатий циган смажив на зігнутій залізяці тушку кози. Соловій побачив біля самої дороги її рогату голову, чомусь цієї нещасної кози йому стало шкода, і він відвернувся.

Усе це — циганське тимчасове таборище, заціпеніла козяча голова обіч дороги і хмари вороння, що походжало неподалік, мов есесівці в чорному, гнобило Соловія безвихідністю і сумом; він каюся, що сюди поїхав, та, мабуть, і не знав, не усвідомлював, чому це раптом заманулося побувати на єврейському кладовищі.

Соловій увійшов у браму кладовища і, вражений, зупинився. За залізними ворітьми, за міцною, мовби фортечною, стіною, далі від жалісливих людських очей починався кінець світу: праворуч і ліворуч, скільки сягало око, поховальні поля були перекопані, перетирловані, кам'яні надгробки кудись зсунули (у газеті якось писали, що надгробками, мовби на глум, міська управа під час німецької окупації вимурувала цілу вулицю на Каліцькому передмісті); ще далі надгробки, зсунуті бульдозерами, дибалися цілими купами, і вавилонський цей хаос обтесаного старого каміння із зблисками золотих карбованих літер, які мовби викрешували із себе короткий зойк, насувався на Соловія, погрожував його привалити. Хвилинами здавалося, що земля не витримає ваги каміння й почне тріскатися і западеться.

Він ішов асфальтованою порепаною алеєю, поглядаючи на південну стіну, де ще рясніли ряди нерушених могил, і думав... і думав про загублену серед них могилу старого Менделя Каца. Він навіть було зрадів, що принаймні для себе знайшов пояснення, чого опинився на єврейському кладовищі; знайдене, правда, тишило його недовго, якусь мить, бо Соловій із самого початку знав, що це омана, що

привела його на кладовище не тільки стара пам'ять про Менделя Каца, а й ще щось...

Може, була це проста цікавість, збуджена газетними повідомленнями, що на цьому місці протягом сорок другого і сорок третього років гестапівці знищили сто двадцять тисяч євреїв — стариків, жінок, дітей? Чи, може, хотілося на власні очі побачити сліди довжелезних, переповнених трупами ровів, які торік розкопала Надзвичайна комісія, що підраховувала людські жертви і матеріальні збитки, заподіяні в роки окупації фашистами? Він бачив в обласній газеті жажливу фотографію: ряди й ряди скелетів, що дивились у небо чорними дірами очниць. Здавалося, що нічого на світі не існувало, крім розкопаної землі, рядів скелетів і покинутої, забутої кимсь лопати. Соловій почувався винним перед чорним зіянням очниць; торкаючись пальцями газетної фотографії, він мовби мимохіть, так йому здавалося, торкався дір на черепах... торкався і внутрішньо здригався, і боліло йому у власному черепі.

То, може, привів його сюди людський біль?

То, може, почув він давні людські плачі?

Соловій чипів посеред кладовища й, мабуть, лише тепер повною мірою збагнув переповненість, перенаселення цього місця смертями, криками, стріляниною і слізьми; він вслухався у глуху осінню днину і, хоч навколо панувала тиша, чув, що у здібленому хаосі каміння, у кожній пожухлій від перших приморозків бадиліні застиг, зматеріалізувався передсмертний зойк; і кожна грудка землі, уламок каменя, суха стеблина спричиняла йому біль, йому теж хотілося крикнути від болю і страху, що ринули на нього, ударили в груди, як повінь. Тепер Соловію здавалося, що власне для цього... для того, щоб виповнитися чужим болем, він сюди заблукав. Правда? Тверезий розум заперечував: «Нащо тобі чужого болю і чужого крику? Чи не досить тобі фронту? Чи дотепер ночами не ходиш в атаки, чи не вмираєш і не воскресаєш?»

«То чого усе ж таки я тут?»

Він повернувся, щоб піти геть із цього місця й більше сюди ніколи не повертатись, і в цю мить у потилицю ударив жіночий голос.

Він рвучко оглянувся.

Позаду нього стояла стара розпатлана єврейка в забрюханому, довгому, аж до землі, пальті. Сиве її волосся — ціла копиця засмикана — стирчало в усі боки. Обличчя мала землисте, страдницьке, покраяне зморшками. Соловій згадав, що перед кількома хвилинами запримітив її ген он там, у

хаосі надгробків, вона раз у раз нагиналася, збирала щось і кидала собі в подолок; тепер стояла перед ним із повним подолком якогось дріб'язку. Розсаєбнуте пальто висіло на ній, як на хресті. Сиві очі поглядали на Соловія знизу вгору спокійно й навіть весело; жінка іще не промовила ні слова, іще він добре не приглянувся до її веселої сивизни в очах, а в голові майнуло: «Божевільна це... божевільна тут блукає. Звідки вона взялася? Звідки? Втекла з недалекої лікарні?»

Вона розглядала його довго й уважно.

— Ти що тут... ти чого тут шукаєш? — спитала врешті жінка, наблизившись до нього. Маленьке, як у ляльки, обличчя смикнулося жовтим сміхом. Жовтим? Жовтизна сміху розливалася, починалася, певно, з рідких її, мовби неживих, зубів.

Соловій відсахнувся.

Соловій боявся божевільних з того часу, як у селі зійшов з розуму сусідський парубчак Іванко Тимчук; він того нещасного Тимчука пробував, наївний, привести до тями, а той ухопив його за горло. Єврейка, правда, стояла сумирно, усміхнена, вітер ходив поїд полами її пальта і, здавалося, збирався підняти її вгору. Треба було щось сказати цій жінці... треба було відчепитися від неї, а він стояв і мовчав, бо що... бо що, власне, повинен був їй казати?

— А чого... ти признайся, — промовила усміхнена жінка. — Може, шукаєш тут свого пострілу? — Вона розкрила подолок брудної фартушини — й під небом (під цілим небом), тьмяно блиснувши, вибухнув йому у вічі й засліпив зелений вогонь стріляних гільз. Їх, може, було зо дві сотні, а може, й більше... жінка поназбирувала їх на цілому розкопаному полі смерті.

Соловію померкло в очах, він стулив повіки, відчуваючи, що прагне сховатися від себе в темряві; і ще хотілося йому чимдуж зірватися з місця і побігти... Побігти пріч! Ледве здолав у собі це дике бажання.

А стара божевільна єврейка тицяла йому в руки гільзу... тицяла й промовляла:

— Візьми-но, може, це твій постріл?

І сміялася беззвучно, ласкаво.

Соловій і сьогодні чув ласкавий, голубиний сміх старої божевільної єврейки, мовби й не минуло відтоді, коли вона тицяла йому в руки стріляну гільзу, цілих сорок років. І він цьому не дивувався, єврейчин сміх його не лякав, він зжився з ним, як інколи зживається і змирюється людина з хворо-

бою, інколи навіть забував, що її сміх у ньому існує, як існує на дереві випалений аж до серцевини вогненний знак. І так само зберігав у шкатулці поміж Петруниними дукачами, коралями й дешевими кульчиками позеленілу гільзу, на яку не раз замахувалися його доньки... замахувалися, щоб викинути й увільнити тата від пам'яті про війну, але кожний раз Соловій клав гільзу назад у шкатулку, мовби насправду вона, та гільза, для нього багато важила, і мовби насправду привіз її з війни, а не з поруйнованого єврейського кладовища.

І завше, коли клав гільзу назад у шкатулку, мимоволі охоплювало його бажання помити над цебриком руки, щоб очиститися; тоді він оглядався і в думці розшукував Менделя Каца; той стояв близько й водночас далеко з порожнім кухлем, мовби навмисне виливши воду під ноги, і всі криниці навкруги Кац вичерпав до краплі, а росу спило сонце — і не було чим умитися, очиститися.

І знову, як намул із дна, збурювалася у ньому чорна кров...

10

Четверта історія про Берестечко:

Нема в четвертій берестецькій історії ніякої містики, релігії, чуда святої Богородиці, нема також ніякої фантастики, просто люди на Кам'яному полі переповідають із покоління у покоління свої жалі і сподівання.

Бо як інакше можна пояснити подію, яка сталася у Коснятині через седмицю, коли залоги Казимирові вгніздилися майже повсюдно в городах і отець Боніфацій зважився на решті відіслати до Кракова під надійною охороною коробиці з манускриптами й «Марією»?

Шлях розкотився далекий. На візки, що везли також хліб і в'ялене м'ясо, запасну зброю, напнули полотняні буди; були також ретельно вигострені мечі; було Боніфацієм нашептано старшому над воями стерегти пильно «Марію» («бо високе і прекрасне,— подумав собі отець францисканець,— розбуджує душу»), бо це дорогий дарунок його королівській милості у Кракові.

І він, Боніфацій, перехрестив комонників, які щільно оточили вози; перехрестив навстіж відчинену браму й дорогу, яка тут починалася.

І тоді возії свиснули батогами...

І тоді возії свиснули батогами раз, і другий, і третій, але коні не рушили з місця, не могли зрушитися, ступити бодай

крок, півкроку, й лише іржали від болю, від батогів, від страху, кривава піна бризкала їм із морд... і лише форкали дико, мотали головами, ламали шиї і падали в розпуці кінській на коліна; було це даремне катування худобини, це починали розуміти возії і так думала сторожа; на них, на воїв, як на коней, напав незрозумілий жах, трепет, у вузьких їхніх чолах почало світати, що трапилося щось незвичне, небачене, таке, яке важко пояснити, збагнути простим розумом.

І, мабуть, тільки чернець, посланець римський збагнув, у чому тут річ, його теж проймав трепет, але він зціплював зуби, молячись у душі своєму богові й благаючи в нього помочі, і ні один м'яз не затремтів на його пещеному лиці.

Умів тримати себе в руках.

— Випражіть коней наших і закладіть у ярма тутешніх волів,— сказав він старшому сторожі.

Однак і воли не помогли.

Колеса ні на п'ядь не зрушили з місця, вони мовби приросли до землі, пустили глибоко коріння; і даремно тільки вої ляцькі, й служки посадникового сина, і сам-таки Ондрій, зжовклий і зляканий, і навіть жона його красуня Броніслава, яку старий посадник привіз синові з Ляхів і під владну руку якої втрапив безвольний, ласий на славу, на маєтки, лінивий духом Ондрій, син Равичка,— даремно всі вони хапалися за колеса, за люшні, за розвору, бо візок тріщав, ламався, але з місця і не хитнувся.

Земля, дорога не відпускали коліс.

Власне, так думали всі, боялися тільки вимовити це вголос, боялися водночас і дива, і отця Боніфація, який стояв осторонь, задивившись у небо зі складеними до молитви руками: «Господи, боже мій, напоум,— вишіптував,— бо земля ця, Русь, повна тайн, чарів диявольських, дивовижних з'явищ...»

І, мовби підслухавши молитву пришельцеву, крикнув хтось на задвірках, чи в людському гурті, що зібрався біля відчинених воріт, а чи крикнув сам Гліб Вербіж із підземної своєї ями:

— Хіба не видите, люди, що сама земля не пускає «Марію»?!

Пришелець у сірій, з доброго сукна сутані міг би додати, що, може, сама Марія, прекрасна жінка, яка має очі, схожі на ласкаву відкритість цієї землі, не збирається так легко покидати край, отчизну, де образ її був створений рукою і натхненням великого майстра.

Він повелів зняти з візка ікону й коробки з книгами і віднести в хороми. Мандрівка до Кракова тимчасово відкла-

дається. На посадникове дворище було введено додатково з десяток лязьких воїв, ворота заклали дубовим брусом: отець Боніфацій остерігався, що городяни коснятинські, з'єднавшись із навколишніми ратаями, спробують визволити «Марію» оружно.

Що казати, і він, Боніфацій, коли б належав до цього народу, до русинів, коли б богом було йому призначено нести хрест руський, то вдарив би у дзвін, у калатала, у била: рятуйте-но «Марію», що вималювана не пензлем якогось одного ізографа, хоч і вельми талановитого,— кожний русин додав до її обличчя, до печалі в очах, до рішучості на стиснутих устах якусь свою рисочку. І напrawdę, краса ця жіноча разом із Словом руським і є, власне, душею цієї землі.

Так думав пришелець, прагнучи бути справедливим перед самим собою, бо справедливість його означала: дуже важливо для короля, або й, скажемо ширше,— для усієї вселенської церкви, вирвати душу в народу, бо тільки тоді, коли в народу буде вирвано, відібрано, украдено Слово, можна вважати Русь остаточно покороною.

Так, назавжди покороною...

Отець Боніфацій цілу ніч бився, як коршун у кам'яній клітці, не стуливши очей. Час від часу виходив надвір — ніч стояла світла, тиха, і тільки сторожа, що недремно пильнувала посадникове дворище й цілий город, буравила її незвичними, цвенькаючими окриками.

«Що змогла б залога Казимирова... що міг би я зі своїм хрестом супроти люду, коли б він повстав проти нас цієї ночі оружно?»,— подумав францисканець, вслухаючись у ніч, усе ще тривожно очікуючи удару калатала, сполоху, лементу дзвона.

Правда, ще ввечора він потаємно наказав обрізати на дзвіниці шнури. Хто до них, до дзвонів, тепер дотягнеться?.. Хоч...

Отець Боніфацій хрестився.

А Костянтин спав під мечем Казимировим, і не було кому бодай заплакати.

11

За садом починався город — невеликий, на три загони; на двох загонах бухгалтер Матайко садив картоплю і кукурудзу, на третьому його дівчата-вчительки понатикували всього по грядочці — огірків, кропу, буряків, цибулі та іншої родини; самі вони грядки й виполювали, з них і носили

закришку на кухню. За Юстини, звичайно, город був доглянутий краще, небіжка грядочки розпальковувала під шнурок, і це було зрозуміле й закономірне: Юстина жила із землі, учительки ж мали свої книжки і зошити, для них город називався «сходити на базар за зеленню» і не більше.

Досвітками городня зелень пахла по-особливому густо, і здавалось би, що бухгалтер Матайко повинен за ціле життя призвичаїтися до цього пахтіння, до розкошів городніх, однак і вчора, і позавчора, і сьогодні, йдучи втоптанною борозною у кінець городу до потоку вмиватися, він на повні груди вдихав свіжу прохолоду, що була притрушена кропом, і думав, що прохолода нині пахне набагато повніше, ніж учора. І, певно, так воно повинно бути, бо чим довше живе чоловік, тим глибше, кожний раз по-новому розкривається перед ним світ.

Над потоком, над усім видолинком, на якому Матайко щороку накошував дві копички сіна, висіло біле клубоччя туману, він пірнув у нього, як у райську хмару, і, майже навромацки босими ногами натрапивши на плоский камінь над самою водою, став умиватися. Вода була несподівано тепла, її мов підігрівали зарослі травами береги... і ще вода була голосна: з дрібних хвильок потоку, з його кам'янистого дна гейби вигулькував, плив на гребенях хлоп'ячий голос: «Мой, ти куди пішла!». Матайко усміхнувся, він знав, що це покрикує на корову Данусі Тимчукової хлопець — Василько, який уже перейшов до п'ятого класу. Хлопець ніби й великий, але Матайкові було шкода, що мама так рано його будить і сонному тицяє у долоньку налігач. Корова в них фацькувата, викручує йому руки, поки напасеться по росі у видолинку за п'ять меж від Матайкового городу — там Тимчукова Дануся має пасовище.

Матайко, умившись, сів на березі. Хотілося йому сьогодні надивитися, як буде сходити сонце, як розсвітатиметься пронизаний червоним промінням туман над потоком, хотілося досидіти до тієї межі, за якою у вільхових корчах заспіває птаство й обізветься гомоном село. А поки що потік ніс на своїх баранцях хлоп'ячий голос — Данусине пастуша, певно, боролоса зі сном і підспівувало собі: «В горах Карпатах ой там би я жив». Співанка була давня, школярі вчили її ще бозна-коли; цієї співанки, бувало, виспівував отут, у видолинку на покосі, його Михасько, також пасучи худобину.

Його Михась...

Бухгалтер Матайко роками розшукував свого блудного сина, пишучи йому то на Камчатку, то на Сахалін, то ще

кудись у сибірські дебри; син одзивався рідко, мовби знаходило на нього милосердя до своїх родичів, листи були короткі, а слова чужі: ну, живий, ну, здоровий, ну, не будьте смішні, мамаша і папаша, і не кличте мене в Горопахи, які місцеве начальство забуло перейменувати, скажімо, на Відрадне чи на Калинове, ну, що я там, мамаша-папаша, забув і до чого я там прикладу руки. А крім того, дайте мені чистий спокій, я здобуваю і перебудовую світ, якщо потрібна якась копійка, то напишіть — вишлю...

Як ще була Юстина, то казала чоловікові, щоб також вставляв у лист її, материні, благання: «Ти будь добрий, Михасику, напиши, чи оженився, чи стали ми з татом дідом-бабою, чи спакувати тобі посилку з салом і часником, лиш не знаю, чи дійде, бо дорога до тебе дуже далека. А грошей, Михасику, не треба, бог з тобою, що ті гроші значать... нам треба на старість твоєї доброти, синівського привіту — і нічого більше».

Уже після смерті Юстини Михась прислав фотографію; на бухгалтера Матайка з далекої далини дивилося бородате обличчя підтоптаного мужчини, який видався б незнайомим, коли б не усміхнені Юстинині очі. Матайко не знав, гордитися мав сином чи соромитися його: він чув, що про таких романтиків, які не сидять на місці, витовкуючи собою усі кути, у газетах пишуть похвально, — але чи похвалили б Михася сусіди, коли б він показав їм волохату оцю фотографію? Сусіди напевно спитали б: «А що ваш Михась, вуйку, робить? А на кого він вивчився? А чи маєте внуків? А скільки він заробляє?» Люди є люди, тим паче сільські, які приросли до землі, вони багато чого можуть і не зрозуміти, вони можуть і не подарувати Михасеві його мандрівної циганщини. А хіба він, батько, розуміє свого сина?

І гейби для того, щоб зрозуміти, щоб докопатися до синового сокровення, Матайко вставив Михасеву фотографію за рамки дзеркала, біля якого два рази на тиждень голився. А коли голився, то вдивлявся у синові очі, шукаючи в них відповіді на свої запитання. Одного ранку, вже після того, коли за чотири роки поштарка принесла два чи три листи з номером поштової скриньки, Матайкові здалося, що Михасеві очі на фотографії, завжди такі усміхнені, чомусь запалися, задивилися в себе, всередину, замість усміху старий вичитав на фотографії гіркоту, затаєний докір.

Докір?

Ну так, Матайкові тепер розвиднилося: синова фотографія з розхристаною бородою, з мішками попід очима,

з пониклими плечима, з невимовною втомою у цілій його постаті світилася докором. Мовляв, ось такий я є насправді, порожній і проциндрений є, чуєте, татуню, у тому ваша з мамою вина. Не дали-сте мені нічого в душу... чогось такого важливого, не дали конечно потрібного в житті, можливо, корінчика, з котрого виросла б туга, зеленої бруньки, з якої розпустився б листок, гострого каменя, об який я поранив би душу, якоїсь співанки, від якої я помолодів би і вернувся б до вас.

Іван Матайко відбивався від синового докору руками й ногами, поскрипував на нього зубом і мовчки виговорював, що «як ти собі, Михаську, постелив, так і виспишся. Ти в нас із мамою одинак, ми тебе любили, може, навіть аж забагато. Мама, бувало, досвіта й корову в кінці городу, в долині попасе, щоб тебе не будити на росу, а опісля біжить, як посолена, у свою ланку. І вдягали тебе по-людськи. І пестили... І ровер тобі купив, і радіо. І що з того? А все винні дороги, в які ти увірував, гадаючи, що об'їдеш їх усі вздовж і впоперек. Тепер маєш».

Він сердився на сина, обертав фотографію білим папером нагору, але минало кілька днів — і в душу знову вселявся сумнів: «Може, й правда, винні ми з Юстиною? Ми ж бо ніколи не мали часу... я вічно пропадав у конторі, сліпаючи над рахунками і радіючи кожному новому колгоспному рубликові, Юстина — у ланці. Хлопець ходив попасом. Ні, тепер уже видно, що хлопець ходив порожняком. А ми не здогадалися йому щось дати в душу, я, дурний, навіть казав: «Душі нема, є пара, є помпа з м'язів і крові, яка називається серцем. Цим і жий, Михаську». Таке я десь вичитав.

Він сів писати до сина в тюрму: номер поштової скриньки, власне, і був тюремною адресою; у листі визнавав свою вину і виливав своє покаяння, а Михасько у відповідь, як лошак, іржав, що, мовляв, татунцю, даремно журитесь, не вбив я нікого і государство своє рідне не обікрав, ну, спалахнула п'яна бійка, з ким не трапляється. А відбуду строк — почну життя наново.

Бухгалтер Матайко не вельми повірив синові, він чекав од нього інших слів, проболених, може, наскрізь проплаканих і продуманих і ще, може, вибачливих, «бо дотепер, Михаську, з нашого роду ніхто у криміналі не сидів, ти перший... ти мою чесну голову осоромив; добре бодай, що мама вже на тому світі, вона скапалася б на огарок від тюремної твоєї новини».

Цього листа Михайлові, проте, не послав, стримався, думаючи скрушно, що син і так не схоче зрозуміти й не схоче

зважити батькову вину. «Хіба перекотиполе, бур'ян висушений, який не має ні коріння, ні насіння і котрий не залишає у своїй безплідній круговерті щонайменшого знаку, сліду, спроможний... я вас, люди, питаю: хіба він спроможний обпектися об батькову сльозу?»

Він не здивувався і не заплакав, коли передминулого року поштарка принесла листа, накарлюченого не Михасевою рукою. Так і так, — хиталися, розповзалися на папері сірі літери, — «ваш син Міша, ну да, Міша, по фамілії Матайчишин, тиждень тому, допавшись з першої получки після заключенія до спиртного, перебрав градусів і ввечері вичалапав з посьолка... хтось бачив, як він вихитувався на околиці, а потім у міліції про це свідчив; вичалапав, дивак, у ніч, а навколо болота й болота, — ну, й не повернувся... ну, і не знайшли, болото його проковтнуло, і вічна йому пам'ять».

Вічна йому пам'ять?

Господи, як пам'ять?! Хто його пам'ятатиме... та й навіщо комусь його пам'ятати? Думки, може, карбувалися жорстокі, і якби Матайко виказував їх уголос, то люди осудили б, бо як-не-як — син загинув ні за цапову душу. Звідки людям було знати, що старий давно пережив синову смерть, пережив і перетерпів іще тоді, коли той був живий; і звідки людям було знати, що його зойком мовчазним і його батьківською виною невідпокутуваною пройнявся кожний листочок на деревах, що росли в його саду, кожна стебеліна у видолинку над потоком, кожний камінець, по якому він, Іван Матайко, ступав. І кожного разу — і вчора, і сьогодні, і завтра, коли торкався дерева, каменя, грудки землі або ж стеблини, задавлений його, здушений крик обпалював болем по-новому. Він і сьогодні, сидячи на березі над потоком, обхопивши руками коліна, плакав без сліз за сином; уявлялася бачена колись у телевізорі заболочена тайга з рідкими чахлими деревцями, а поміж ними глибокі синові сліди, які обірвалися посеред зеленого баговиння. І ні хреста по ньому, ні пірамідки червоної, ні бодай знаку якогось, ні яблуньки, посаженої у головах. «Яка там, люди добрі, яблунька посеред болотяної пустелі? Згорів. Зник. Сказано-бо: перекотиполе».

Він зібрався було повертатися на обійстя, бо сонце вже піднялося над Монастирським лісом, коли раптом понад потоком, понад дрібними його баранцями обізвалося... обізвалося здалека, з минувшини Михасевим... а таки Михасевим голосом, а не голосом пастушка Данусі Тимчукової: «В горах Карпатах ой там би я жив...»

Слухав затамувавши подих.

«Невже земля добро людське, бодай краплинку його, машинку, хоч би й співанку дитячу, колись із чуттям і любов'ю проспівану, запам'ятала? Невже ніщо не пропадає на світі поміж нас — ні добро, ні зло, ні слово, ні вчинки, ні любов, ні ненависть, ні зрада, ні олжа, ніщо?» — запитав Матайко самого себе, запитав заради того, щоб упевнитися у крихітному: оцей видолонок над потоком дивним чином пам'ятає його Михася, десь під каменем у густій вільшині, в одному бодай листочку зостався записаний Михасів голос, нота обірвана.

Це було дуже мало і дуже багато.

12

Спершу не було ні слова, ні півслова, ні навіть натяку на чорну кров; спершу панував рай із господом богом, Адамом і Євою, малим Онуфрієм, татом і мамою; і кожний у раю мав свої болі й обов'язки; дванадцятирічний Онуфрій взимку ходив у татових ще «австріяцьких» черевиках до школи, а влітку випасав на шнурку по ровах і на межах корівчину; господь бог, намальований на образі, сидів на троні поміж білими кучерявими хмарами, що мали означати небо, і слухав музику цілого табунця янголів, що, тріпочучи крильцями, вигравали йому на флейтах; знову ж Онуфрієва мама — ще молода білява жінка — розривалася з сапою, граблями чи серпом між клапцем свого городу, що годував родину картоплею, і полями Менделя Каца.

Тато майже три роки слабували...

Тато пришкутильгали з італійського полону із шрапнеллю у стегні і з сухотами в грудях. Мама возили тата то по «дідах», що сиділи на домарствах високо в горах і лікували людей зіллям та примовками, то по бистричанських «дохторах» — і все це коштувало, як любив повторювати Мендель Кац, «файні гроші», а де вони, ті гроші, бралися, цього не знали ні господь бог, ні Адам з Євою, ні малий Онуфрій, ні, мабуть, сам Олекса Соловій, бо ночами Онуфрій, прокинувшись у запічку від татового надривного кашлю, чув, як тато допитувалися про гроші й мамі виговорювали:

— Ой, зле, ой, зле, Маруню, робиш, бо пустимо нашого хлопця з торбами. Що лишимо йому у спадок?

— Ти, Оле, не журися,— мама гарячим пошептом заспокоювали, глаїли татові страхи.— Аби ти нам жив, аби я була здорова. Ти прецінь знаєш, які маю руки... усяку роботу перетереблять. А тим часом Онуфрик підросте.

— Ой...— сумнівалися тато.

Тато плакали в темряві; Онуфрієві було чути, як вони схлипували на своїй лаві біля вікна. А мама стовбеніла над ними в довгій сорочці і все жевоніли про свої руки, що гори роботи перероблять, а тому ніякі нам біди, Оле, не страшні.

— Не страшні, Оле...

Тато вмерли навесні, на зеленого Юрія; пустилася з горла кров — і за півгодини вже було по всьому. А через кілька місяців, у жнива, на Менделевій ниві маму спаралізувало, й до трьох тижнів теж пішли «Коло Люльці» спати.

І рай розколовся.

Господь, правда, далі сидів на троні й далі прислухався, як янголи награють йому небесні мелодії; і далі чіпіли біля крислатого дерева голі, з листям на сороміцьких місцях Адам і Єва, а з-поміж гілля висувалася плеската Змієва голова; Змій, здавалося, шептав на цілу спорожнілу, кладену з грубих, гладко тесаних поланиць хату, підмовляючи першолодей зірвати заборонене господом яблуко; яблуко висіло на гіллі й світилося у саду, як червоний ліхтарик, і осиротілому Онуфрієві теж хотілося те яблуко зірвати і вкусити,— бо звідки було йому знати, що в одній половині яблука міститься любов, а в другій — ненависть?

Про ненависть хлопець дізнався по жнивах, коли до хати вкотився опецькуватий сільський вїйт Гнат Королина, а з ним Мендель Кац і молодший татів брат Семен, який сидів на присілку Горби, м'яв овечі шкури і шив людям кожухи. З того й жив. Онуфрій після маминої смерті мовби подорослішав — в очах зачаїлися печаль і недитячий розум, а руки невпинно шукали роботи: то від старого Горобця учився вирізувати з липи ложки й полоники, то забігав до сусіда Йосипа Римика, який столярював, і приловчався до токарного верстата, то від баби Маланчучки переймав уміння виплітати з лози кошелі й опалки. Руки в нього були звинні, борзі до роботи, таки до всього складені й умілі; він підозрівав, що його вміння зродилося з самотності, з сирітського суму, з потреби знайти самого себе в лункій, як бочка, порожній хаті. Він і тепер горбився на стільчику коло печі й обережно, б'ючи молотком по обусі малої сокирки, колов на грубі, на два пальці, дощину в'язкий липовий клецьок: із дощин збирався витісувати ложки. Все це — і липовий клецьок, і сокирчина, і розстелене на шматку полотна різьбярське начиння — нагострені долота, криві ножі-вибирачі, рашпілі — було позичене в діда Горобця, свого ж власного Онуфрія приторочив мало — хіба що залюбеність,

захопленість роботою. Він, правду кажучи, був навіть радий гостям і мав охоту їм показати, як з мертвого поліця постає з-під рук жива річ — ложка.

Люди, які прийшли, обступили хлопця півколом, позирали на його роботу і тяжко мовчали; і не знати було, чи не відали, з чого почати бесіду, чи захопились зблисками його ножа, чи наперед боліли їх серця від принесених у цю хату, але ще не вимовлених жорстоких слів. Аж урешті Гнат Королина мусив-таки розмову почати, бо на те громада й обра-ла його війтом, він мусив урядувати.

— Ти, Нуфрію, ото сам днюєш і сам ночуєш у спорожній хижі? — питав, а погляд блукав по темних стінах, по жердці з одежиною над постіллям, ковзав, як осіння муха, по образах. На якусь секунду зір його спинився на Адамі і на Єві... і не так на Адамі, як на Євиних точених стегнах, бо мимоволі цмокнув губою, посміхнувся масно і тут же, спам'ятавшись, нацупив на себе поважність.

— Сам. Хіба що? — хлопець підвів русяву голову, очі стрельнули туди-сюди.— Мама небіжка казали: наша хата — як рай, бо маємо в себе Адама і Єву,— сказав. Хотів догодити Королині: мабуть, упіймав, як війт милувався образом. А чи напrawdę було йому добре самому в спорожній хаті?

— Ет,— крутнув головою Королина, й молоде пикате його обличчя почервоніло,— що ти... що ти, мой, хлопаку, знаєш про рай і пекло. Нічо не знаєш. А те, що неповнолітній сирота сам-один, недоглянутий, непогодований, ночеє і днює у вимерлій хаті, то є, холера ясна, непорядок,— визвірився на Семка з Горбів.— Ви ж бо, прецінь, родич близький, опікун і так далі.

— Родич, але не опікун,— захищався Семко перед війтом. Вузькоплечий, згорблений, блідий на лиці, чисто поголений, він скидався на міського ремісника, одягнутого в сільську одежину.— Чи не маю, чуєте, своїх семеро? — вимовив із гіркотою. І таки, мабуть, було йому важко годувати таку велику купу «сарани».— А ще цей...— Він злякано озирнувся на Онуфрія, уявивши восьмеро «молотильників» біля однієї миски. І ще уявив жінку свою Варвару з її язичком.

— Цього, холера ясна,— війт, видно, наслідовав коменданта постерунку в Чорневі, який що слово доточував «ясну холеру»,— не мусите брати до себе, його треба притулити до газди на службу, хоч би Петра Постолоюка впросити, щоб узяв до худоби. І це ви, Семку, мусите зробити, бо таки ви — опікун, уряд громадський так наставовив.

— Чи я проти уряду? — відразу зів'яв Семко. — Я не проти. Але хто візьме його на службу серед літа, як серед води?

— Але ж не за цим пан вїт нас сюди припровадили, — вкрадливо нагадав про себе Мендель. Голос мав тихий і трохи гугнявий. Старий єврей дотепер ходив по хаті, як кіт, від мисника до образів, і, здавалося, вимірював її кроками.

— Рація ваша, пане Мендель, рація! — спохопився Гнат Королина. — Ми... ми прийшли, Нуфрію, щоб сказати, бо ти вже великий... і най чує наші слова стрий Семко, що твої небіжчики тато з мамою, царство їм небесне, заборгували в пана Менделя файні гроші. Заборгували, ая, а тут настав речинець: платити. Віз і перевіз, холера ясна. Що будеш робити?

Всі троє — вїт, Семко з Горбів і навіть Мендель Кац — поглядали на Онуфрія жалісливо. Хлопець під їхніми жалісливими поглядами звівся на ноги, струсив з колін тріски і раптом відчув себе старим, пережитим.

— А то буду... — обертав у руках заготовку на ложку. — Підросту, зароблю гроші і віддам борг, — сказав і глянув прямо у вічі Кацові.

— Коли то ще станеться: де віз, а де перевіз, холера ясна! — Королина оперся на виблищену, як полаковану, ліщинову палицю. Невисокий, опецькуватий, він виглядав добродушно, хоч усі в селі знали, що за Королининою добродушністю ховається підступна і вперта натура. — Річ у тому, чи пан Мендель схочуть ждати того воза, га? — засміявся.

— Я нічо не маю проти того, щоб ждати. Але доки? Я хочу вернути свої гроші, — Мендель байдуже стиснув плечима, його руда борода встромилася у біло-синє папір'я, котре тримав поперед себе в обох руках; і Онуфрій помітив: руки Менделеві теж були руді, волохаті, і навіть пальці були волохаті, як джмелі. — Ось тут векселі, проценти, рати, — він простягнув Семкові папір'я.

Семко з Горбів сховав руки за спину.

— Ей, почекали би-сьте, га? — просився Семко, відступаючи на два-три кроки назад. — Ми ж мовби свої, з одного села, пане Мендель. Між нами не пропаде. Хлопець підростає майстровитий, самі видите. А коли підросте, то... — Він, може, й жалів Онуфрія, однак бракувало йому слів і сміливості свій жаль висловити.

Мендель крутив головою.

— Чого би то я мав чекати? Аж так довго? Я хочу якнайскоріше... я хочу якнайскоріше, через суд, повернути своє. Чого маю зазнавати збитків?

— Якщо суд буде, то що? — спитав, холонучи, Онуфрій. Він, мабуть, ще не уявляв собі, що суд означає, здогадувався, однак, що добром це слово не пахне.

— То буде ліцитація, Нуфрію. Тобто продадуть город із хатою, щоб покрити борги і проценти,— пояснив вїйт.

— Але мама за проценти... колись я чув... колись вони плакали: «За проценти ціле літо Менделеві відробила». І так з року в рік,— сказав Онуфрій.

— Правда, я нічого не кажу... я тільки кажу, що проценти також щороку росли й приростали. Проценти, як дерево в лісі, ростуть невіддівані,— старий Мендель пустив у руду бороду смішка.

— Якщо нашу хату продадуть, то де я подінуся? — Онуфрій розгублено заглядав кожному з присутніх в обличчя, і на кожному обличчі вичитував щораз інший вираз: вїйтове обличчя було байдуже, неприступне, як тупа сокира; лице Семка з Горбів щохвилини мінялося: то було йому шкода хлопця, то брала його злість на небіжчицю, що назичила в Менделя грошей на дурне чоловікове лікування, то нападав на нього ляк, що якимось чином Онуфрієва біда зачепить також його, Семкову родину; зате Мендель Кац цілий промінився спокоєм. Ні, старий єврей навіть не посміхався, він був замкнуто упевнений у собі, йому було просто не з руки сміятися з якогось малого голя; голя, який струже з поліна ложки, його абсолютно не цікавить, він що є, а що його нема. Важливо повернути собі гроші. І тільки...

І тоді, мовби опікшись об безконечну Менделеву байдужість, мовби відчуваючи, що Мендель толочиться по ньому, хлопець відсахнувся до грубки, сховавши руки за спину. Він злякався, що Мендель, стрий Семко і вїйт Королина зобачать, як руки намертво затисли ніж. Відколи живе, його рука ще так судорожно не стискала ножа.

Була це ненависть?

«Ненависть засівають так само, як засівають поле стоколосом або ж куколем. Бо ж відомо: ніщо з нічого не виростає, усе має свою причину, своє насіння»,— міркував сьогодні Соловій, лежачи нерухомо у своїй постелі... нерухомо, бо боявся, що найменший порух розбудить заснулий біль. Коваль до найменшої дрібниці відновлював у пам'яті той далекий день, коли його рука, схована за спиною, зціпи-

ла ручку ножа, яким вистругував липову ложку. Він тоді, правда, не знав і сьогодні не міг цього собі пояснити, чи баглося йому вдарити ножем пана Менделя, а чи це був тільки перший порух ненависті, прагнення якось себе захистити, не дати Менделеві по собі толочитися. Зрештою, це не мало значення... мало значення те, що Мендель сам викликав підсвідомий його порух, оте збунтоване затискання ножа, і це якоюсь мірою виправдовувало Соловія перед світом і перед самим собою: «Але ж то Мендель перший зірвав яблуко в нашому гіркому раю... зірвав і дав мені вкусити, і я, вкусивши, отруївся, і потекла в мені, заповонила моє ество чорна отруєна кров,— боронив себе Соловій.— То чи я винен, Менделю?»

Соловій був готовий повірити у свою невинність, принаймні мав причину для ненависті, але...

Але чому стара єврейка з усміхненими божевільними очима тицьнула на кладовищі йому в руки позеленілу гільзу від німецького карабіна?

«Чому, Менделю, тицьнула мені?» — запитував сьогодні Соловій.

Гільза обпікала долоні; він хотів, як завжди, помити руки, очиститись, а Мендель Кац у чорній засмальцьованій камізелці, з верхньої кишеньки якої звисав золотий ланцюжок від годинника, із засуканими рукавами синьої у горошок сорочки, тонкий, як мотовило, з рухливими, червоними, мов у кроля, очима, стояв, як завжди, як учора й позавчора, з порожнім кухлем поруч (здавалося, Соловій міг до нього доторкнутися зі своєї болящої лежанки) і водночас стояв далеко; він, як завжди, виливав воду собі під ноги, усі криниці навкруги вичерпав до краплі, і не було чим Соловію обмити руки від позеленілої німецької гільзи.

Не було чим очиститися...

Соловій думав, що Мендель Кац навмисне не жадав його очищення, Кацові було вигідніше сьогодні і вчора стояти перед небом і перед людьми скривдженим страдником, який має право на суд і на осуд, не приймаючи від цього старого гоя, який випрошує собі смерті, ніяких виправдань.

Ніяких... хоч трісни... хоч обернися у камінь... хоч повісся!

«Але ж, Менделю, пане ласкавий, не вродився я з ножем», — просився у думках Соловій. Менделеве ж сухорляве обличчя і не сіпнулося. Соловієві розпачливі слова падали під ноги і шаруділи сухим листям.

. . . . .

Мендель удавав, що ліцитація Соловіїшиної садиби не вельми його цікавить. «Мене цікавлять мої гроші», — любив він примовляти, одначе добре знав, що в Горобахах не знайдеться газди, який полакомився б купити подвір'я з хатою, садком і півморгом городу, загнавши за ворота малого Онуфрія. Навіть той господар, який мав гроші й котрому слинка текла на дешевизну, і то мусив із селом рахуватися й позирати на задні колеса.

Пекуча-бо сирітська сльоза.

Мендель Кац сирітської сльози не боявся і був безпечний за свої задні колеса («Чей же в Жечпосполитій живемо?!»); він, поки тривала формальна процедура ліцитації, нипав Соловіїшиним городом, обстукував палицею підгнилі стіни стаєнки, в якій порпалося декілька курей, задирав голову і, здавалося, виміряв, чи високо вирости й чи рясно вродили Соловіїшині яблуні і груші. Власне, це ходіння Кацове було оманливою виставою, він таким чином коротав час і показував сільським голям, які зібралися перед хатою, бо так велів війт Королина — бути присутніми при ліцитації, що вони, хлопи мишігіні, разом зі своїм війтом Гнатом Королиною і навіть панки повітові за великим дубовим столом, котрі перебирають папери й зблискують урядово окулярами, практично нічого для нього не вартують. Пани повітові мають за рішенням суду Соловіїшине обійстя продати, а хлопи... а хлопи, хе-хе, не можуть його купити, бо гріх, бо пекуча сльоза сирітська, а він, Мендель Кац, Соловіїшин «маєток» купить, це був його інтерес із самого початку; іще за життя Соловіїхи він знав, що це його інтерес. Для того й позичив їй гроші.

Ай-вай, які ті панки із Бистричан параграфні. Ще й клепалом б'ють по столі: продано... продано... куплено!

Увечері, коли було по всьому й повітові панки, смачно поївши і попивши в шинку за його гроші, покопотіли бричкою до Бистричан, Кац згадав про Онуфрія. Ні, не пожалів хлопця, бо чого б мав його жаліти, є у нього, в Онуфрія, для жалю Семко з Горбів зі своєю жінкою і купою дітлахів, хай вони сушать собі голову; Мендель просто згадав, що не бачив сьогодні Онуфрія коло хати: може, поплентався в поле, притих десь у яслах у стаєнці, щоб не бачити, не чути, як розколюється звичний його світ?

А що мав бідолашний робити? Га?

Хоч...

Поки Мендель замикав на колодки й на «штанглі» крамничину, в якій торгувала його горбатенька донька Броня,

поки заглядав до стайні, де Парася, — таке дівчисько до роботи звинне, ну, горить у неї в руках робота, йо, — поралася коло худоби (впрошувала напровесні, на Юра, стара Докія, щоб узяв Парасю на службу), поки від'язував пса від буди й пускав, щоб бігав по дроті, йому не виходив із голови Онуфрій; пригадував, яким темним вогнем блиснули очі в підлітка ще того разу, коли тільки-но зайшла мова про ліцитацію, — цим вогнем можна, чого доброго, й хату підпалити. «Тепер же Соловіїшина хата мені належить, і шкода її втрачати. А ще до того... а ще до того я, старий дурень, не повісив відразу на двері замок. Що мене має обходити, чуєте, якийсь хлопчисько? Правда, існує... запис десь у законах, що дається три дні для того, щоб випорожнити хату від різних бебехів, які не придатні для продажу, і щоб мешканці, якщо вони є, за цей час знайшли інше житло, котре в селі називають комірним.

Мендель Кац порядок пам'ятав, але... ай-вай, три дні — це так багато, за цей час хлопчисько може бозна-що з хатою вчинити... а що, може й спалити, може пострушувати яблука з дерева, може криницю спаскудити або ще якусь пакість вчинити.

Стривожений Мендель узяв із ганку ціпок, з яким звук вечорами виходити в село, й пошкандибав на Хомин кут. Вечір ліг на землю глухий і теплий, дарма що починалася осінь. Село блимало в темряві вікнами, як тічка голодних вовків. Вулицями ходила тиша — настала та благословенна пора, коли по хатах вечеряли хто чим мав. Уже через годину-другу село, хоч і нароблене за день, як у молотьбу кінь у німецькому кіраті, заспіває: один гурт парубоцький на Хоминому куті, другий — на Королевій вулиці, третій коло Прала, а дівчата обізвуться біля читальні...

Мендель ціле своє життя прожив у Горобахах і ціле своє життя дивувався, а коли й сміявся з голодного, обдертого й разом з тим розспіваного села, він не розумів навіть, що значить *співа ти*, яка від співу користь кишені чи душі? «У цих гоїв співанка більше вартує, ніж молитва, йо», — спльовував він, бувало, обурено, бо вважав себе богомільним, таким, що не відступає від законів божих. І, якщо на те йдеться, бог теж має його у своїй ласці. Поки селяни їдять свій гіркий хліб, поки співають, Мендель снує і снує навколо них непомітну павутину... і тут снує... і там снує... і ніхто нічого не бачить, а якщо побачить, то пізно схоплюється.

Але тихо, ша!

Мендель, крадучись, щоб не скрипнула хвіртка, протиснувся на Соловіїшині подвір'я. У хаті світилося на всі чотири вікна. Старий лихвар узагалі належав до лякливого десятка, він боявся псів, нечистої сили, трэфної їжі, християнського бога, хлопського гніву, заздрості своїх одновірців, і через ці ляки, вигадані й справжні, інколи ненавидів себе; ненавидячи в собі страх, переборював його, перетерплював, як міг, часом аж закусивши до крові губи і задихаючись... бракувало йому повітря, сили і віри в себе. Він і сьогодні, потопавши в густій темряві, ухопившись за хвіртку, тремтів, мов у лихоманці, і до голови лізло різне: «А може, у хаті зглотилася купно Соловієва родина й радитьсь, як учинити зло наді мною, за те, що я запівдарма купив їхню вітцівщину? А може, чуєте, малий Онуфрій, оте люте щеня, запалив вогонь в усіх чотирьох вікнах, щоб Горопахи виділи: живе ще Соловієве гніздо... а якщо живе, людоньки добрі, то скиньтесь по золотому, по ділетці збіжжя, по штуці полотна — й викупимо гуртом пограбоване Менделем, а вже потім Онуфрій, як виросте, віддасть нам позичене сторицею! А може, нікого живого... живої душі в Соловіїшиній хаті й немає, оце засвітили собі свічку старий Соловій з жоною... засвітили, сидять і журяться, мовби вони ніколи й не вмирили?»

Можна було здурити...

Можна було здурити від страху, і він дурів, геть змокрівши від поту, й хотілося йому чимдуж накивати патинками з Хоминого кута, але разом з тим не забував, що він є Менделем Кацом, який спроможний і мусить свій страх здушити в кулаці, як горобця, переболіти, перемогти себе, бо почнуть кури з нього сміятися... бо Соловіїшина хата, подвір'я, пошум дерев у високості, слабкий просвіт городу за темною плямою стаєнчини і навіть... і навіть прив'ялий дух рум'янку, і навіть оця літепла темрява, що хлюпається біля плотів і переливається, тече у відчинену хвіртку, належить йому, і ніяка сила — ні добра, ні зла — не має над Соловіїшиним подвір'ям влади; тут від сьогодні панує його влада, і тут завладарював, виповнив собою кожний куточок його бог, великий Ягве.

То чого мав би когось боятися?

А все ж намагався ступати м'якше, наперед вимацуючи палицею дорогу, мовби сподівався, що хтось викопав під ногами яму, рів підступний або ж насипав слизького каміння. Під хатою зупинився і, ховаючись за простінком, заглянув у вікно; нічого страшного не побачив. Лампа, високо підкручена, горіла на столі яскраво, висвічуючи

всі закамарки: мисник із мальованими мисками, образи на чоловічій стіні, розстелену вбогу постіль. На столі стояли ціла хлібина і літровий слоїк молока, принесені кимось із сусідів.

І ще лампа купала у своєму червонястому світлі Онуфрія; хлопець сидів на стільчику, на якому мама колись доїла корову, й, начебто нічого сьогодні на світі не трапилось, стругав свої липові полінця. Був убраний у згрібну сорочку, на плечі накинув подертий кептар... був звичайний, буденний, забутий усіма, навіть смішний у своєму заповзятому струганні ложок. Менделеві, може, жадалося побачити хлопця розплаканого, приниженого, йому, може, баглося, щоб Онуфрій завтра постукав у двері його власного ганку й, здерши з голови капелюшину, попросився до корів, до гною, бо «з чогось треба жити, паночку». Мендель, мабуть, і сам не відповів би, навіщо йому здалося хлопцеве приниження,— може, воно потрібне для повноти завершеного гешефту, для повноти частя?

Хлопець, з усього було видно, ні завтра, ні післязавтра не збирався впрошуватись до нього в найми («та й не прийняв би я його,— подумав Мендель,— навіщо мені мозоль на оці?»), хвилинами він забував про роботу, про ніж і про ложку, підводив голову й довго дивився у вікно. Очі його не моргали, не звужувалися у скісні щілини, брови не хмурилися, хлопець вдивлявся у світ спокійно і водночас гнівно; гнів таївся у його спокої. І чим довше стояв Мендель під вікном, тим виразніше помічав, як гнів хлоп'ячий в очах збивався у грудку льоду, в камінь, у ніж, у кулю!

А може, усе це він, старий лихвар, вигадав? Може, й нічого не було?

А якщо було?

А якщо було, то як... то як воно називається? Довічне непростення? Вічна погроза Менделеві, його нащадкам?

Старий і хитрий лихвар не міг пояснити Онуфрієвого погляду, якогось його глибокого проникнення у мовчазний вечірній світ, а тільки зрозумів, що віднині має в особі Соловія вічного ворога. Правда, думка ця шибалася в його голові кожного разу, коли наставав час обсотувати останньою павутиною чергову свою жертву, і тоді він теж помічав на собі, на своїх дітях, на внуках, на жоні своїй суворі, палючі селянські зирки... помічав, але дотепер на правду не брав їх до серця. Він робив свої гроші, свій гешефт, множив багатство — що є у цьому грішного, супротивного богові? Хіба бог не благословляє його вчинків, хіба не відомо, що без його волі й волосинка не впаде з голови?

Не впаде...

То чому ж сьогодні під Соловіїшиними вікнами стало йому тривожно і млосно? Навіть майнула еретична думка: «Ось переступлю зараз поріг, погладжу хлопця по русявій голові й промовлю: «Не вір усьому тому, що нині скоїлося на вашому подвір'ї. Не вір, бо все я прощаю. Твоя небіжка мама давно відробила в мене свої борги... а відробила роботою і смертю. Хіба ти про це не знаєш?»

Аж polegшало, мовби чиста хвиля змила леп із Менделєвої душі, а аж дихати стало легше, а ніч посвітліла.

І вже пошкунтильгав утомлено до дверей.

І посміхнувся з себе, ухопившись обома руками за одвірок: «Старію я. М'якну. Чи дурію? — дорікнув собі. — Бо що сталось би з моїм пришпарованим маєтком, коли б нині змилосердився над Соловіїшиним виплодком, а завтра іще над кимось... а післязавтра?»

Він повернувся, огніваний на себе, на свою хвилинну слабкість, і пішов, уже не ховаючись і не пригинаючись по-під вікнами, до хвіртки; був, зрештою, злий не тільки на себе, найперше — на Онуфрія, і почував, що зло це, гнів, не минеться ні сьогодні, ні завтра. Це було щось нове в характері Менделєя, незбагненне навіть для нього самого. Дотепер ані не жалів своїх жертв, ані не мав на них гніву («пощо, чуєте, гніватися на дурну вівцю?»). Богові, який створив вовка й отару овець, видніше. То чого ж сьогодні оцей білявий хлопчисько не став вівцею, як інші? Щось у ньому, у підліткові, збунтувалося, щось нове він зобачив нині у своєму вікні?

Хто знає, може, інші теж не були вівцями, а тільки скорилися обставинам... а тільки стелилися, сподіваючись, що колись підведуться?

Котрогось вечора Вуйна Парасолька зупинила моє писання:

— Оглянься, Юрашку!

Я знав, що для письменника обачливо оглядатися назад означає десь поступитися правдою, остерегтися, промовчати, недобачити, недоболіти. Та на цей раз мусив таки оглянутися: робочий мій кабінет був запруджений людьми. Власне, кабінет їх уже не вміщав, не було вже місця на подвір'ї і в садку, люди стояли на дорозі, за брамою...

Ні з ким із цих людей я не був особисто знайомий, але серед сердитих облич упізнав своїх читачів, тих, які багато років тому огнівалися з приводу одного надрукованого

мною оповідання; я до цього часу зберігаю грубенську папку їхніх листів... листів образливих, гнівних, попереджувальних, знищуючих...

Усі ці лиха впали на мене через мою авторську «необережність»: в оповіданні йшлося про шинкаря, кровопивцю, класового ворога, котрий був єврейської національності.

Щиро кажучи, я не розумів авторів листів, адже не зводив наклепів на свого героя тільки тому, що він був євреєм; я розповів про нього в оповіданні такого, яким він був, — людиною без совісті, без честі, без міри в багацькій своїй зажерливості.

Самодіяльні критики, однак, не хотіли нічого цього знати, їх не цікавив мій класовий підхід, їх обурювало одне: як я посмів це написати. В одному з листів навпростець було сказано: «Чи тобі, чоловіче, нема про що писати? Маєш-но «своїх» бандерівців, ото класові твої вороги, про них і пиши, якщо тебе руки сверблять, а старому шинкареві з Рогатки над Рікою дай спокій...»

І ось сьогодні критики мої несправедливі знову обступили мене колом і погрозливо очікували.

— Що ж ти їм скажеш, Юрашку, — спитала мене Вуйна Парасолька.

— Я ще не знаю, чого вони прийшли. Може, хочуть попросити, щоб Менделя Каца я перемалював на святого? Не маю я такого права... не маю, бо що ж тоді мені скаже Лейба Циглер, про якого мова в цій книжці ще попереду? А що ж про мене подумують люди в Горобахах, адже вони пам'ятають Кацове панування? Життя — це ріка, в якій навально течуть минувшина й теперішність, добро і зло, правда і кривда; я прагну пізнати глибини, натикаюся на броди, на гниле отруйне коріння, на гострому камінні я поранив собі душу. І хай правда буде мені суддею.

Я говорив усе це тільки Вуйні Парасольці, але люди, що стояли навкруг стола, теж чули мою мову... чули, і мені здавалося, що їхні обличчя прояснювалися, кулаки їхні розціплювалися, гнів їхній минався...

Вони поволі розходились.

І я знову беру в руки перо.

А Вуйна Парасолька сіла на порозі, і я знаю, що кожне моє слово вона кладе собі на долоню і зважує: правдиве воно, щире, чи має якусь вагу, а чи порожнє й легке, як полова...

Сьогодні Онуфрій не став очікувати тієї години, коли з сільської канцелярії, з гміни прителепаються десятники,

а з ними Сташек Гах — чи то економ, чи Менделів наглядач із двома наймитами, яких тримає біля худоби, й почнуть виносити з хати образи, скриню з старими татовими й маминими сорочками, миски мальовані, його шкільну дзюбеньку, і ще, може, винесуть цебри, самотічку знімуть з горища, стару колиску.

А коли все винесуть і хату випорожнять, то Мендель навісить на дверях свою колодку і...

Онуфрій, на щастя, усього цього не бачив, він підсвідомо остерігався побачити найстрашніше — руйнування татового й маминого гнізда, і ще він боявся за свої плечі і за свою ненависть, що можуть вибухнути; цілий день, голодний, якийсь перожній, мовби вийняли з нього душу, блукав корчами на Рубчинах, обминаючи пастухів і їхні ватри, що смачно пахли печеною картоплею і кукурудзою. Він був голодний, як вовк, бо вже давно по-людському не полуднував і не вечеряв, але підступити до вогнищ не наважувався: уявляв, як почнуть зараз пастухи — і старі, і малі — жалісливо на нього поглядати, як почнуть зітхати (а хто й сльозу пустить), як почнуть тицяти йому в руки хто картоплину печену, хто кукурудзяний качан на ожезі, а хто кусень недоїденого коржа. І він знав, що не відмовиться, не втримається — людська доброта розтопить його, і він розплачеться; йому давно збиралося на плач, як збирається улітку на дощ, йому було б легше, не товк би собою, не пекло б у грудях, якби виплакався... Але він боровся зі спокусою плакати, як боровся з голодом, а може, ще й упертіше, бо що голод супроти плачу? Про його плач хтось неодмінно донесе Менделеві, і тоді лихвар утішиться ще більше. А може... а може, оця Менделева затія з боргами, з ліцитацією, з викиданням образів із хати й старої колиски виплетена задля того тільки, щоб Онуфрій заплакав, щоб поліз лизати Менделеві руки?

Так думав малий Онуфрій.

Онуфрій утікав від ватр у ліщинові кущі, в густий дубовий підлісок — тут було тихо, тепло... тут можна було й забутись, задивившись, як по небу повільно пливуть білі хмари.

Чи є на небі господь? А якщо є, то котрий бог старший: єврейський чи наш, християнський?

То котрий?

Він товк собою цілий день, розсипаючи в цупких гривах білої «псянки» на полянах, як розірвані коралі, свої недитячі вже думки: там одна червоніє, там — друга, там —

третя, там — про бога, там — про свою ненависть, там — про Менделеве багатство, нажите на людській кривді, там — про маму. «Мамо, а хочете... а хочете, ви тільки зажмуріться й нічого татові не кажіть, бо будуть бити, а я черкну сірником і підпалю нашу хату, однаково вона вже не наша, га?»

Мама кивала на нього погрозово пальцем.

Мама зникали посеред дубчаків, у травах, у шелесті листя, у тихих мохах.

Вже починало вечоріти, коли Онуфрій городами прибився на своє подвір'я; власне, на подвір'я і не зайшов, пильнуючи, чи Мендель випадково не залишив тут когось із своїх наймитів, а зупинився позаду стаєнки; тут у старій кукурудзяній загаті, яку не розбирали, мабуть, двадцять років, думав заночувати.

І тут чекала на нього Петруня.

Дівчисько було ще зовсім мале, їй іще тільки десять років минуло, й Онуфрієві стало дивно, що «воно» здогадалося саме тут його очікувати.

— Я так тебе довго виглядала... уже й мама мене кликали. І вже почали боятися, бо темно і страшно, — лебеділо дівча.

Він гладив її голівку, зворушений її вірністю. А вголос буркнув:

— Чи я тебе просив? — Пробував зважити: добре чи зле вчинила Петруня! І так... і так (озирнувся!) сусідські шибеники прозиваються на цілу вулицю: «Чоловік і жона — Онуфрій і Петруня!»

— Не просив, але я... — вона хотіла надуті губки й образитися, але не мала часу на марниці. Треба було коротко переповісти, що нині на їхньому, на Соловіїшиному, подвір'ї діялося, що начиння хатне зібрав і повіз фірою до себе його стрий Семко з Горбів; іще стрий Семко говорив Петруниній мамі, що доведеться, най то шляк трафить, забрати хлопчиська тимчасово до себе, бо куди бідний подінеться.

— Ге, чи я піду? — уперся Онуфрій, мовби стрий Семко брав його за руку і в цю ж мить провадив на Горби поміж свою «сарану».

— І мама мої казали: «Не силуї, Семку, не піде він до тебе. Та й куди... де ляже спати, чим нагодуєш? Сам голий, як святий. Може, стара Воронячка візьме хлопця до себе, буде їй козу пасти, дров нарубає, води принесе. Все ж таки поміч у хаті. І попри все ще й навчиться на ткацькому верстаті полотно робити — у нього руки придатні до всього. Завтра буде день... — Аж утомилася Петруня від довгої балачки.

— Ти б ліпше... ти б ліпше їсти щось пристарала,— таки не втримався і попросив Онуфрій. Зрештою, Петруню можна й попросити, чому б ні.

— Я й пристарала,— Петруня узяла його за руку і нагинцем, щоб ніхто їх не побачив, повела до притули своєї стодоли.

— Тут, у піддашші, в сіні леговище тобі зробила-м, щоб ніч переспав. Є там верета, подушка, твого тата старий кожух. Тільки зовсім-зовсім там темно,— сказала майже пошепки, відхиливши сніпок, що заслоняв лаз.— Є там і молоко у пляшці, і хліб... намацаєш у пілочці,— жевоніла. Лізти, правда, у темний отвір побоялася.

І тут чи від перенапруженого довгого дня, чи від голоду, чи від Петруниних слів, що були схожі на тепле м'яке листя, хлопець, як малий, раптом схлипнув, плач струснув ним, вибухнув, хлопець сів просто на землю, і йому було байдуже, чи завтра дізнається про його сльози рудий Мендель.

13

Іван Матайко мав намір виклепати косу, щоб іще сьогодні вранці скосити видолинок: загнав у високий кубан, на якому рубав дрова на дровітні, бабку, дістав з полиці зубатий кливець, призначений для клепання, і, поглянувши на хатні вікна, за якими спали його вчительки («ще розбуджу дочасно дівок... хоч яке в них уже спання, нині збираються додому на канікули»), узяв у руки косу; він любив цю роботу і вже наперед натішався дзвінким клепанням, що таїло в собі радість майбутньої косовиці і спів металу.

І тільки-но обізвалася, задзвеніла в руці коса, коли скрипнула хвіртка, й на подвір'я видибуляла перевальцем Шевцева Ганна — жінка вже в похилих літах, з опухлими ногами. Вона рідко появлялась так далеко від свого Хоминого кута, де жила коло сина Йосипа, який працював у колгоспі агрономом, і тому, угледівши її, Матайко хотів було спитати, який такий клопіт приніс її спозаранку, але ввічливо стримався, згадавши про вчорашню зустріч на цвинтарі з приїжджим старшим її братом Сильвестром... з тим, що був у чорній реверенді священика.

— Ну, ну, рання гостенько,— припрошував,— а сідай-но отут на осліні під коморою і відпочинь. Час ранній, а ти вже бігаєш.

— Тебе тільки в цей час і застанеш,— сказала жінка. Вона нагнулася і стала погладжувати свої наліті пухлиною

ноги. Бухгалтер Матайко ходив разом з нею до школи, були, отже, ровесниками, пам'ятав її прудкою, як вивірка, дівчиною.— На тебе, чуєш, і старості нема. Крутишся, як млинок.— Голос у неї, однак, зберігся чистий, грудний, і Матайко згадав, як Ганя, бувало, вечорами виспівувала дівочьких своїх співанок, а заворожені нею парубки витоптували на Савиному куті городи. Було це ще перед війною, ще по селу поліціянти з крісами на плечах, у синіх мундирах роз'їжджали на роверах, пильнуючи спокою і порядку в «моцарстві польському». «Боже мій, як це давно діялося, а може, й не діялося зовсім, може, приснилося, примарилося? А чи таки насправду я такий старий?» — Косити ось збираєшся... у долині трава, мабуть, до пояса — хіба потягнеш косою?

— Потягну якось,— Матайко здогадувався, що вона прийшла за чимсь важливим, конечно для неї потрібним, і ніяк не зважувалася просити.

— Брат Сильвестр приїхав з тієї Америки. Знаєш? — врешті промовила.

— Видів його вчора на цвинтарі. Першим ділом побіг братчик відмолювати гріхи Постолокам,— сказав сердито, насмішкувато. А не треба було, мабуть, ні насміхатися, ні осуджувати, але не міг себе стримати: сиділа в ньому ще з дитинства, з парубочьких літ глуха ненависть до Постолоків... до всіх разом Постолоків, до цілого їх роду, в яких служив, тобто наймитував, поки не оженився.

— Тобі-то що, Іване? — спитала, нахиливши голову.— Шкода чужих молитов? Ти ж бо знаєш, що старий Штефан Постолок таки насправду вивів нашого Сильвестра межі люди. Добро, вважай, учинив... як не пом'янути усопшу душу?

«Кому чинив Постолок добро? Собі чи Сильвестрові? Може, Сильвестрові, навпаки,— учинив зло?» — ледве не випалив гнівно, але в останню мить пошкодував Ганю. Сів поруч на ослін, голову відкинув назад, очі стулив, і лише їжакуваті вуса посмикувалися, видаючи його знервування.

Матайко пам'ятав старшого Постолока — низького, коренастого, довгорукогого газду, який мав п'ятдесят моргів ґрунту, дві пари коней, цілий гурт худоби; був він, розповідають, людиною незлобивою, навіть нібито доброю, ніхто з наймитів не міг скривитися, що Штефан Постолок сідає окремішньо за свій газдівський стіл їсти й пити, і ніхто не мав права пустити сльозу, що багачисько, як тоді велося, ударив когось там дубовим костуром, з яким не розлучався, бо налягав на поранену на італійському фронті праву ногу,

чи бодай замахнувся на когось. Правда, кричати любив, галасливий був, як дзвін, зубатий, і коли, бувало, викрикував щось гнівне чи веселе на своєму подвір'ї, то чуло його майже все село. Неділями піднімався у церкві на крилас і бацищем своїм читав «Апостола», голос його бився, як крилата груда птаха, як крук великий, попід куполами, а людські серця тривожили урочисті слова апостольського послання, що господь «кожному віддасть за його вчинки: тим, хто витривалістю у доброму ділі шукає слави, і честі, і нетління, — життя вічне, а сварливим та тим, хто противиться правді й кориться неправді, — лютість і гнів». Штефан Постолюк, здавалося, не мав і ворогів — ні явних, ні таємних, ніхто, мабуть, не виношував замислу підпалити його газдівство або ж учинити інше зло, йому заздрили, бо велася у нього худоба, поля родили по-божому, але й, заздрили будучи, не сміли очорнювати його, що комусь відмовив виорати своїми кіннями нивку, а комусь не позичив без усяких процентів під чесне газдівське слово потрібну купку злотих, а когось у голодний переднівок не рятував ділеткою кукурудзяної муки, мішком картоплі, кусником сала, а при печальній потребі — то й дубиськом зі свого лісу на хрест померлому.

Не було, здається, такої речі на господарстві, яку б Постолюк не віддав тому, хто її просить, і, даючи, не запитував, а коли і чим віддаси, бідаче, як віддячишся, коли відробиш? Він комусь хвалився, що боїться образити людину, принизити її, і ніде — ні на полі коло роботи, ні на возі, як до Бистричан на торговицю їхали, ні за весільним столом, ні в церкві, ні в уряді громадському, ні в читальні не возвишувався і не возгороджувався, гейби на правду, приміром, почувався рівним із Тодорком Івана Сорокового, про якого в селі говорили, що голодні діти відкусили йому ліве вухо, чи з Танасієм Шевцем, котрий робив для коней упряж.

І любили в Горобахах за це Штефана Постолюка. Любили?

«Любили, бо мусили, — роздумував сьогодні бухгалтер Матайко, воскрешаючи в пам'яті людей, яких уже давно нема на світі, події, котрі поросли травною, слова, що порозсівалися поміж камінням і там зотліли, як опале листя: як-не-як, а більше півсотні літ минуло. — Бо інші багачики в Горобахах, той же, скажімо, Василь Качур або ж Пилип Мазур, були скупарі над скупарями, які й самі, і діти їхні, і жінки, мов на сміх, товклися у своїх стайнях, хлівах, моргах у латаних рубищах... та ще й як товклися: гори сільської роботи перемелювали в руках. І мусив од них не відставати

кожний, хто наймався до них косити чи дрова з лісу возити; наймити їхні — бідацтво останнє, якому нікуди було подітись, — рідко лягали спати без голодної думки: «Ох, якби вкусити бодай кавалок сухого коржа».

І хіба дивно, що на чорному багацькому тлі білим голубом виглядав зі своїми доброчинствами Штефан Постолюк? Навіть єдиний його син Петро — і той не завжди розумів батька, і Штефан, бувало, тишився, що син його не розуміє: це означало, що всі мудрі Горопахи не можуть його розлушити й розкусити ядро. Цілком випадково тоді ще підліток Іван Матайчишин, який був «винаймлений до волів», тобто випасав у Постолюків худобу, підслухав розмову старого Штефана із сином Петром. Вони не сподівалися, що Іванко, пригнавши худобу з пасовища, досипав ніч у яслах, тому, сівши рядком на стаєнний поріг, розмовляли відверто, не ховаючись; корови ремигали й голосно, тяжко зітхали, у хліві пахло молоком і зеленою травою, надворі сіявся дрібний дощ; стояла на світі біла година, рідка серед літа, і тому жадана, коли всі роботи можна було відкласти на завтра, перепочити, відчути, як болить тебе кожна кісточка, натружена в полі чи на сіножатах із косою. Обидва Постолюки теж нікуди не поспішали, було їм, мабуть, любо сидіти в тиші, у мирі, в достатку посеред свого обійстя і ткати, слово за словом, неквапну бесіду.

Власне, розмову почав молодий Постолюк. На той час йому дебігала сороківка, але виглядав набагато молодшим і зовсім не був схожий на свого батька. Середнього зросту, білявий, поважний у рухах, на відміну від старого Штефана, ніколи не підвищував голосу, під звислим його пшеничним вусом завжди теплилася лагідна усмішка. Іванко Матайчишин пастушив у Постолюків третій рік і за цей час ніколи не чув, щоб молодий газда старому в чомусь перечив; вони розділили між собою господарство: старий «австріяка» Штефан мав на голові поле, годівлю волів, яких щороку по п'ять-шість пар продавав на ярмарку в Бистричанах, під його наглядом також рубали на обширній Рубчі дуби і санною дорогою возили корчугами на підміський тартак Гершка Вумера, де їх розпилювали на паркетну дощечку; молодий же Постолюк завів чималу пасіку, в долині, у мочарах, «На кутах», викопав саджавку на рибу, придбав сепаратор, і «відібрану сметанку», як тоді говорили, у нього щоранку забирав міський панич на старій бричці, повній бідонів з молоком, на яких здалека червоніла наклейка «Маслосоюзу»; знову ж у літню пору, обмолотивши своє

збіжжя, менший Постолюк позичав за гроші багатшим газдам кінний кірат. А коли в газетах стали захочувати «людей спроможних» до торгівлі й викрикували заклик: «Свій до свого!»,— мовляв, треба купувати товари тільки в торговця-українця,— Петро вибудував на своєму подвір'ї наліво від брами й окремо відгородив продовговату будівлю, в якій розмістив невеликий склепик — тобто крамничку з усячиною, комору для товару й простору світлицю з довгими столами, куди вечорами приходили пити пиво директор школи Ян Чехович, учителі Вербовий і Ковальський, сільський вїт Гнат Королина й ще декілька багатших газдів. Одне слово, Петро Постолюк умів кувати злоті новішими способами й, очевидно, умів ті гроші рахувати, бо розмова на стаєнному порозі пішла саме з розрахунків.

— Я давно... я давно, тату,— починав невпевнено молодий Постолюк,— збирався з вами поговорити на самоті, щоб нас лише стіни чули. І наперед прошу вибачити, як щось скажу недоладне чи супротивне.

— Щось не так роблю? — поцікавився старий.

— Давайте подумаємо разом: так чи не так.— Син обережно відступав і, відступаючи, наступав.— Маю на увазі ваше добродійство: усі оті позики без відсотків, усі оті давання жеброті на вічне віддання. Учора чорна пара коней цілий день то одному, то другому, то третьому сіно возила... а за день роботи кіньми знаєте скільки треба заплатити? Позавчора зрубали-сте на Рубчі дуба на хрест для небіжки Даруньки й ще на додаток за свої гроші наймили-сте майстра, щоб витесав хреста.

А злотий до злогого...

Молодший Постолюк, може, сподівався, що батько своїм звичаєм зараз крикне, схопиться на ноги й, ображений, пошкутьльгає геть, не бажаючи слухати синових нотацій. Штефан, проте, сидів спокійно, він ніби й не чув Петрових слів, у крайньому випадку, вони до нього не приставали, старий, здавалося, потонув у розлитій серед дня білій годині, коли не треба було ані щось робити, ані про щось думати, переймався тільки плюскотом дощу й коров'ячим зітханням.

Дрімав.

— А злотий до злогого — срібний «пілсудський» буде, десятка. Це вже гроші,— далі правив своє Петро.— Зрештою, дідько з ними, з грішми. Ви, тату, як би вам легше сказати... не вмієте чи не хочете на голову вирости вище, скажімо,

того ж Тодорка Івана Сорокового, який за ціле життя жодного разу не наївся. Вам нібито безпечніше чи звичніше обертатися серед людського кагалу.

— А може, Петре, дурно-пусто мене шпетиш? — сказав Штефан.— Га? Ти ж бо не повинен забувати, що небіжчик дідо Олекса маєтком попервах рівнялися, мабуть, із Тодорком. Добре, що взялися за гендель свинями й волами... і дітей було менше, ніж у Тодорка, і я уже успадкував ті морги, які маємо. Морги успадкував, а у крові зерно бідацьке лишилося. Ось і ходжу собі таким...— він голосно і задоволено сміявся. Старий хотів було звестися на ноги, бо Петро таки виймав його напасливо з білої години, з умиростворюючого шелесту дощу, із звичного плину життя, в якому він почувався затишно й безпечно, було йому вигідно ходити у простацькій своїй личині, якби звідкись із-за стайні, з теплого дощу не вигулькнула думка про смерть. Останнім часом траплялися ночі, коли зовсім не спав: хоч почувався здоровим і вічним, смерть таки похрустувала кістками під вікном. А він не мав... не мав права вмирати, не випровадивши Петра на добру стежку.

— Правду кажучи, сину, то й не в бідацькому зерні суть. Ти ось злоті рахуєш із пасіки, з риби, зі skleпу, з бочки пива, й ще хотів би до тих злотих додати проценти за позичену десятку, злупити гроші з удовиці за виораний нашими кінями загінчик, і пжєда тобі торби бараболі тому ж Тодоркові Івана Сорокового, про якого кажеш, що він ніколи не був ситий. Так? Ніби по-газдівському рахуєш. Але і я вмію рахувати: позичене люди віддають. А проценти... Хіба не півсела приходить до нас «на ласку» жати, косити чи бараболію вибирати? Ти вчасно скосиш і зіжнеш, ти перший обмолочуєшся, перший закомуєш у ями бульбу. Що, ні? І нічого тобі майже не коштує або майже не коштує. Люди, своє ще не впоравши, до тебе квапляться... люди що... люди добро пам'ятають. Думаєш, дурно дехто називає нас по-вуличному не Постолоками, а Апостолами? Хтось же вигадує... хтось підмітив... хтось підрахував наші добродієства — і вже німби маємо над головами, як святі на образах. А ніхто тільки... ніхто того не відає, навіть ти, мій сину, не здогадуєшся, що я той німб сам собі для власної вигоди намалював, пам'ятаючи одне: когось там запоможу, комусь стану в пригоді, когось поплещу по плечу, з кимось сяду за один стіл обідати, комусь сльозу сирітську втру — і все воно добром обертається для мене. Я тобі ніколи про це не говорив, не було нагоди чи потреби, а тепер говорю, бо настав час, скоро ціле газдівство

візьмеш у свої руки. А для газдування, Петре, замало лише вміти рахувати гроші... треба вміти бути мудрим.

Запанувала довга мовчанка. А в тій мовчанці молодий Постолюк, мабуть, не міг надивуватися своєму батькові, й не міг намиливатися ним, і не міг не оцінити його тверезого селянського розуму. Ні, він не вимовив ані слова, жодним рухом не виказав свого захоплення батьком, він, зрештою, і не знав, як це захоплення висловити чи виказати, його цього не вчили, він тільки позирав скося шанобливо й, певно, зримо бачив навколо його голови німб із святих образів; а в тій мовчанці, у яслах притаївшись, починав учитися розуму багацький пастух Іванко Матайчишин. Він багато чого не второпав із бесіди старого й молодого Постолюків, уже ген-ген пізніше, коли життя потерло його, як на жорнах, він, повертаючись до мимоволі підслуханої розмови, тулив слово до слова, зважував, обмірковував їх з усіх боків і жажався, вимальовуючи в уяві справжні, з нутра підглянути портрети Апостолів із німбами навколо голів. Та це було згодом, а того післяобіддя хлопець у яслах почувався окраденим. Ходячи в Постолюків не один рік біля худоби і заробляючи в них не тільки на чоботи й куртину на зиму, дві пари білизни, а ще й якийсь гріш приносив вітцеві додому, а мамі на великдень — копу яєць і борошна на паску, він аж умлівав від щастя, коли старий газда чи на пасовищі, бувало, чи під оборогами взимку, коли ключкою намикував худобині сіна, поплескував його по плечу, а то й обіймав за спину і прихвалював, що «робота в тебе горить, Іванку, і худобина в тебе нагодована й напоєна, і хвости розчесані, і руки твої, бігме, варто цілувати — такий ти спритний до роботи. І не я буду, якщо не зроблю тобі задурно весілля, коли виростеш».

Іванко, ясна річ, далеким своїм весіллям мало журився, йому стократ сьогодні важило добре слово газдівське, похвала, він навіть непомітно для себе самого повірив, що старий Штефан любить його, як сина; він, дурний і стужений за ласкавим людським словом, купався, розкошував у Штефановій похвалі... і, купаючись, віддячував газді старанністю.

А виходить, отже, що газді, вуйкові Штефану, його робота, старанність тільки були й потрібні; доброта, виходить, була показна, штучна... усі оті словечка ласкаві, усі оті посміхи, підморгування, поплескування не варті й ламаного гроша, усі вони фальшиві, з хитроців зіткані.

Іванкові хотілося плакати...

Іванкові того дня багато чого хотілося з розпуки: розплакатися, стати в яслах на ноги й крикнути, висміяти хитро-

мудрого газду на ціле село, а проте не наважувався ні на що, лежав у яслах зіщулений, сперши дух, щоб його не почувли... бо почують і здогадаються, що підслухав їхню розмову, а це грозить... Чим, чим грозить? Виженуть із двору? Не принесе мамі копу яєць на крашанки? А чи було йому шкода Штефанової доброти, хоч вона й роблена, фальшива?

Тим часом на стаєнному порозі старому Постолюку починало надокучати довге сидіння, та й дощ минався, із-за саду викилилося сонце — і світ звеселів. У звеселілому, освіженому дощем світі треба було знову запускати на подвір'ї млин, колесо робоче, й Штефан Постолюк поривався стати на ноги. Син його притримував.

— Почекайте, тату,— торкнувся батькового коліна.— Ніби й все мудро вами продумано... ніби й красно нам, як апостолам, походжати в німбах. Але для чого треба було тратити аж так багато грошей, щобо вивчити на ксьондза Шевцевого Сильвестра? Я не рахував, але за його науку треба було платити та платити... не один морг поля купили би. А хто він нам, Сильвестр,— сват, брат, далекий родич? Ніхто! — Молодого Постолюка, видно, це запитання найбільше мучило, він жив із ним, як із прихованою болячкою, і навіть тепер, коли батько розкрив перед ним карти... навіть тепер, коли батько постав перед ним у всій своїй зачасній хитрості, у Петрових словах усе ж таки бринів осуд.

— Як на те йдеться, Петре,— відізався старий,— то, може, ксьондзик Сильвестр Швець — найбільші мої проценти, які не виміряєш ні полем, ні грішми, ні волами; я, правда, вклав у нього гроші, але вони окупляться сторицею для мене і будуть окуплюватися для тебе, для твоїх дітей і для внуків, для цілого нашого роду в прийдешньому. Ти, неборе, не видів, як Танасій Швець, хомутяр отой нещасний, обцілував мої руки, коли я сказав, що беру його Сильвестрика, одного з численного табуна в Шевцевій хаті, на своє утримання й буду вчити його в гімназії у Бистричанах і в духовній семінарії у Львові, аж поки не висвятиться на попа, бо хлопець тягнеться до науки й до господя бога, а я, чоловік заможний, чому би йому в цьому святому стремлінні не мав допомогти? Танасій Швець, ледве не зомлівши від утіхи, що впала на нього божа благодать, слинив мені руки й плакав ревно від доброти моєї, а я, правду сказати, тоді ще сам не зміряв від споду аж до вершечка задуманого мною діла, я ще не оцінив, як належить, власного замислу, іще, мені так здавалося, нічого не коштували ні Шевцеві цілунки, ні його сльози, я, Петре, і ти це теж повинен знати, просто сповнював свою

офіру, обіцянку, дану господу богу в італійських горах у вісімнадцятому році. Італіяни нас, австріяків, там добре притиснули... там день і ніч сіялися шрапнелі й вивівкували кілі, там навіть каміння нас побивало, і ми в пеклі цьому, у спеці, у безпросвітку, у трупному смороді гинули тисячами. Ось тоді я, загнаний, як вовк, збльований від страху, звернувся до господи бога; бог у високих італійських горах був зовсім близько, бо смерть чатувала на кожному кроці... смерть і бог — може, це одне й те саме? Я тоді запрягся, що коли вийду з гірського пекла живим, то або сина свого посвячу богові у слуги, а коли син до цього не буде придатний, то вивчу на ксьондза бідацьку дитину, і най би це мені коштувало півмаєтку, най би я спродав усе поле, що маю десь там у Галичині, а офіру я свою сповню. Амінь... І господь, як видиш, змилосердився. Цілком може бути, Петре, що господь серед крутіжу того італійського й не почув мого волання,— хто про це, зрештою, точно може сказати? — одначе я лишився живим, мав, отже, перед господом борг... не міг я віддати борг тобою, бо, коли вернувся з полону, ти вже бігав за дівками і про ніяку гімназію, звісна річ, не могло бути мови. А крім того... а крім того, потовчений на війні, я потребував на полі помічника. Тому почав приглядатися то до одного хлопчиська на селі, то до другого, аж поки не вибрав Сильвестра.

«Чужою дитиною власне життя мовби викупив у бога Штефан Постолок,— подумалось сьогодні бухгалтеру Матайку. Він скосив очі на Шевцеву Ганю, на Сильвестрову сестру, і вже на язиці пеклися злі, дошкульні слова, хотів цими словами заперечити й розвіяти Ганину віру, що нібито Штефан Постолок на правду вивів брата Сильвестра «в люди». — Та старий Постолок, чуєш, Ганю, твоїм братом у свого бога відкупився. Оце й усе його добродієство, жінко... та чи назвеш це добродієством, якщо воно підшите власною вигодою?»

Ні, не сказав цього. Чи пожалів стару хвору жінку? Чи не вистачило в нього відваги? Чи просто не мав охоти ворушити давнє й перетліле?

Ганя сиділа причаєно, нерухомо, жінка мовби прислухалася до Матайкових борінь і до власних болів; а над жінкою, над бухгалтером Матайком, над його подвір'ям і над цілим світом підводився, виростав, розбруньковувався і розквітав, мов піднебесна яблуна, ранок. Матайкові було затишно сидіти попід навислим гіллям піднебесної яблуні, він не журився ні невиклепаною косою, ні тими клопотами, з якими при-

шкутильгала до нього Шевцева Ганя, він просто жив, дихав, ніжився на сонці, у сільському ранковому гомоні («І що, чуєте, більше чоловікові треба?»). Бухгалтер не хотів думати ні про завтрашній день, ні про минулі літа, йому досить було сьогоднішнього сонячного променя, що, мов ручне пташеня, ніжне і тепле, гніздилося в його білій чуприні.

— Нині ввечері гостину збираю, бо приїхав брат. Най побуде Сильвестр зі своїм родом і най подивиться, як Шевці в Горобахах галуззям і корінням розрослися,— промовила Ганя, врешті пригадавши, з чим прийшла до Матайка.

— Я до Шевців не належу,— обізвася старий.— Нащо я тобі здався? Тим більше Сильвестрові?

— Може, Сильвестрові й найбільше станеш у пригоді. Якийсь він чужинний. Дивлюся йому в очі... а очі порожні: ні радості тобі, ні подиву, ні сльози. Хіба з такими порожніми очима... з такою витрубленою душею приїжджає додому перед смертю старий, скажи, чоловік? — Ганя не так запитувала, як журилася, і жіноча жура западала Йванові в душу.

— Чим йому можу зарадити? — Він оглядався по-дитячому безпорадно й наївно, і, може, страшно йому стало, що відчув себе таким безпомічним перед чужою бідую.

14

П'ята історія про Берестечко:

У п'ятій берестецькій історії, яка діялася за 320 років до битви під Берестечком, не було ні насильства, ні підкупу: сталося так, що Одрій, син Равичків, віднайшов дорогу до галицького ізографа Соловія Розстриги, майстра словутного й напrawdę талановитого, який, прийнявши свого часу схиму в Даниловому монастирі, намалював не один образ святий для численних галицьких і не тільки галицьких храмів. Відомо було, що його ікони вирізнялись з-поміж інших веселістю тонів, яскравістю, його святі, хоч ніби й намальовані за взірцем грецьким, бо цього вимагали приписи церковні, були схожі на земних людей, які й сьогодні жили в Галичі, і, власне, за це... за те, що Магдалину свою списав із блудниці на пристані над Дністром (блудниця ж ота, Сніжина, за резану-дві з ким хочеш могла переспати, й ігумен чи хтось інший з братії впізнав на іконі Сніжину), і прогнали його з монастиря, відібравши пензель і фарби, і він, Соловій, уже кілька років жив у комірному у вдовиці Явдокії на Підгородді, малюючи скрадливо рибарям, купцям і перевізникам невеликі хатні образи.

З цього й жив.

Інколи, правда, запивав люто, на цілу седмицю, на дві, обдираючи вдову Явдокію до нитки, і тоді впадала людям у вічі його розтерзана розпука. Він лежав, бувало, на березі Ликви поміж куцями и виплакував свою долю: хвалився, що мав колись стремління перемогти старого ізографа Доброчина, який жив іще за князя Романа Мстиславовича... перемогти в чесному змаганні. «Нема слів,— слинив Соловій,— прекрасна його «Марія» в Успенні Богородиці. Ось уже двісті років топче до неї стежку галицький люд, б'є їй поклони й утішається її обличчям. Хіба це не щастя, я вас питаю, для ізографа? І я, може, чорно заздрю Доброчину... і з цієї своєї чорної заздрості намалюю ще кращу жону, тільки не Марію, яка мовчка страждає і стражданням своїм повна, а таку, що відпускає людям гріхи... тобі відпустить і тобі... усім. Буде це грішниця, яка не кається».

Марні це були нахваляння, хоч і сила в нього була, рука точна і вільна водночас, а душа відкрита навстіж радоцям, віграм, цілому світові. Це розумів отець domestик Порфирій, який, траплялося, знаходив Соловія на березі Ликви, обмивав його терпеливо від блювотини, відпоював кріпким квасом, від якого «душа ставала на місце», і промовляв до нього, до Соловія:

— Ні, не рукомесний ти ізограф, чоловіче. Думаєш, марно названо тебе Соловієм? Співаєш бо пензлем у земних садах... і радісно від цього співу. Тобі покаються треба й повернутися в обитель... там не будеш журитися хлібом, там нагодують тебе і напоють, дадуть липові дошки, пензлі... твоє діло одне — малювати.

Ізограф не давався на підмову:

— Там, отче Порфирію, як кажуть, єсть хліб, але нема саду, в якому б, як ти кажеш, розспівався Соловій: навколо заборола, взірці грецькі, приписи церковні, святоші облудливі. З дівками мої судді самі потаємно злягаються, а на мої ікони, на яких я несміливо, боязко пробую оживити людські лиця людськими ж страстями, плюють. Фарисеї ж навкруг, Порфирію. Уже ліпше я тут.

— Але ж талант змарнуєш,— мало не плакав отець domestик і ні з чим тупав у свій скрипторій поміж книги.

І ось цього Соловія, непростого, згорьованого, чорного від пиятики, заступилого душею, обдертого, віднайшов на Підгородді в Галичі Ондрій, син Равичків.

— Маю до тебе, Соловію, справу мовби й невелику, але важливу,— казав Ондрій, сідаючи поруч під куц.— Хочу

з тобою порадитися... і хочу від тебе помочі в ізографському
скустві. Одно слово, їдьмо зі мною у Коснятин... у Косня-
тині домовимося.

— Буде зло в нашій умові? — темно блиснув оком Соло-
вій.— Я на зло непридатний... я добрий, душа моя м'яка,—
боронився він слабо.

— Для зла є меч, є підшепти, підмови, отруєні стріли,—
відповів палко Ондрій.— Хіба у твоєму пензлі і в твоїх бар-
вах може таїтися зло? Сам подумай і зваж. А мені потріб-
ний тільки твій пензель, Соловію. На випадок удачі будеш
сидіти на моєму дворіщі на готовому... і теши свої липові
дощечки, і малюй собі для душі що хочеш і як хочеш, поки
бог не покличе.

— Аміль,— таки піддався на підмову Соловій. І служеб-
ка Ондрій підсадив його, незграбного, розповнілого, як
мішок із половою, у сідло. Коробицю невелику з барвами
й пензлями поклали в присідельну торбу.

І рушили...

В Коснятині ж після корчаги угорського вина, після сма-
жених куріпок, уже вимитого, підстриженого, вдягнутого
в чисту вберю, що була, мабуть, із плеча самого посадського
сина, Соловія повели до грідниці, і тут Ондрій зняв із «Ма-
рії» ряднину, якою була прикрита.

— Упізнаєш? — спитав.

— Упізнаю,— самими губами мовив Соловій. Правду
кажучи, він краєм вуха чув, що із храму Успення зникла,
пропала ікона «Марія», і навіть колись, тверезим будучи, сам
заблукав до церкви, щоб пересвідчитись.

Місце в північному нефі, де «Марія» висіла дві сотні
років, пустувало. Проте білизна на кам'яній храмовій стіні
не злякала Соловія, навпаки, він начебто відчув полегшу,
мовби спав з нього тягар постійного напруження, нагаду-
вання, що із твоїм пензлем, Соловію, іще треба дотягатися
і до «Марії», і до майстра, до Доброчина, який її сотворив.
Коли Соловій, бувало, стояв перед «Марією» у храмі, то
його проймало захоплення, прагнення впустити цю жінку
в білих шатах у душу, впустити, щоб поговорити з нею, по-
радитися, пожалітися їй, і він не міг надивуватися майстрові
Доброчину, який іще дві сотні років тому дійшов до вершин,
подібно київському Алімпію, про котрого дотепер лунає
слава; і водночас Соловій заздрив Доброчину, його «Марії»,
інколи йому навіть здавалося, що ненавидить і цю жінку на
липовій дощі, і майстра, дарма що й могили його ніхто не
знає. Він тоді злодійкувато озирався по храмі, боячись, щоб

хтось випадково не підглянув його заздності, його гніву.

Потім цілу седмицю пиячив по корчмах, знищений талантом майстра і самою «Марією»; він так низько у своїй пиятиці падав, що самому часто здавалося: немає такої сили, яка б вивела його у верхні світлі світи. А проте котрогось ранку прокидався з думкою про «Марію», про її очі і брався до роботи, заповзвавшись: «Невже не зумію створити так само, як творив старий Доброчин? Невже бракує мені хисту?»

І тихцем ніс свою просохлу дошку зі своєю «Марією» до храму Успення, порівнював своє творіння з Доброчиновим; часом йому здавалося, що в чомусь наближається до Доброчина, а в чомусь... у буянні зелені, світла, усієї земної стихії перевищує давнього майстра.

І почувався щасливим.

І ось нині знову стоїть перед «Марією» і не може перед нею похвалитися, що таки досяг того ступеня, на який зійшов Доброчин. Скинули його, Соловія, з висоти, яку так тяжко здобував, монастирські фарисеї, затоптали його в болото...

Стояв нині перед «Марією», перед Доброчином злий, просякнутий, вимочений в жовчі, заздрісний; і було закономірно, що, вислухавши плутане бідкання Одрієве,— мовляв, сидить у цій намальованій жінці добра чи зла сила, чари вгніздилась у ній, ворожба, бо колеса у візках не крутяться, коні й воли падають на коліна, неспроможні зрушити з місця візок, на якому вирішено везти «Марію» у дарунок самому королю,— Соловій, зрозумівши його, з готовністю відповів:

— Я зроблю все, що земля її не впізнає, бояричу. Король, будь певний, дістане твій дар.

Вони підписали умову. Одрій, син Равичків, бере на себе вагогу до смерті годувати Соловія, поїти, давати притулок, вберю на літо й на зиму; Одрій також обіцяє не втручатись у роботу Соловієву, в його малювання. Соловій же, здобувши право жити привільно й безжурно, брався «Марію» переконати: їй буде ліпше вестися у короля, в Казимира, серед рицарів, єеред людей освічених. Там у костьолах вікна високі й світлі, там свічі пахучіші, там мова молитов мовби карбована зі срібла, там городи кам'яні, там будеш служити королю й потішати вельможних людей у пишному одязі, і будь певна, «Маріє», ніхто не прийде до тебе з молитвою: «Зроби так, щоб жона мого сусіда залишилась яловою, щоб не родила отроків, з яких виростуть вої»,— як це траплялось у Галичі.

— Чини з нею що хочеш, майстре,— погодився Ондрій.— Тільки не торкайся її обличчя, бо що варта сеся жона без обличчя?

Соловію принесено його коробицю з барвами, пензлі і корчагу вина для натхнення; він смоктав поволеньки, насолоджуючись, вино, походжав гоноровито навколо «Марії», погішаючись своєю владою над нею; він чув у собі біса, який підмовляє: «Розтроци цю стару липову дошку об коліно, і всі забудуть про «Марію» і її творця, якогось Доброчина. Ти намалюєш свою, крашу... ти возвисишся над Доброчином. Чуєш?!»

Він стримував себе; Соловій пам'ятав, що «Марія» призначена в дарунок королеві, тому з жінкою у білій полотняній вбері треба поводитися обережно...

Замкнений у світлиці, сторожений від світу вартою за порогом, придавлений низьким склепінням стелі, Соловій, як переповідають ті, хто був у ті часи на дворіщі посадському, три дні відьмував тяжко над «Марією», а на четвертий його роботу оглядали Ондрій, син Равичків, жона його Броніслава і отець Боніфацій; і вони не впізнали Марії. Це була, власне, та і не та жона: нічого в неї не залишилося від Кам'яного поля, від Дністра, від Галича — від усїєї Русі. Замість простого льняного одягу ізограф накинув на неї золотистий, з пурпуровою підбивкою хітон, прикрасивши його квіттям і грифонами; на довгі пальці Маріїні понасиляв перстенів різних, дорогих, тільки за один із них можна, напевно, купити ціле сельбище зі смердами і худобою; на шию їй повісив золоті важкі ланцюги.

А над головою, не скинувши, однак, із неї білого плата, Соловій намалював королівську корону.

І стала Марія чужою.

Нерушене, щоправда, прекрасне обличчя жіноче немовби загордилося, уста запишалися, очі вже не вдивлялися тобі у вічі, як раніше, вони споглядали не так світ, людей, як саму себе, свої скарби, одержу, корону.

І поки Марія, облудою спеленана, хмільна від багатства, вдивлялася у себе, поки затъмарив їй очі блиск королівської корони, Ондрій поспішно спорядив вози, в які впряжено коней; і оружники, як і перший раз, тісним колом оточили валку, возії тріснули батогами і...

І коні рушили.

Земля, дороги, ліси, сонце, вітер, люди, птахи і звірі — ніхто й ніщо не впізнавало жінки в пишних шатах, а жінка осліпла від блиску королівської корони.

І поїхала в чужі краї.

Ізографа ж Соловія знайшли якось уранці в корчах над Прутом з розкраяною головою. Груп кинули на віз і квапно закопали у рові в тому кутку цвинтаря, де ховали самогубців. Ондрій же, син Равичків, із жоною своєю Броніславою грозилися повести слід за убивцею, однак не зважилися тривожити бджіл; за невідомим убивцею стояв незримо цілий Коснятин, і не тільки, мабуть, Коснятин — ціла земля. Ябедники доносили бояричу, що чорні люди хвалять того, який вкоротив життя Соловію, і лише шкодують, що пес мав легку смерть.

А хронограф безвісний записав на пергамені: «Був у нашій землі скусний ізограф на ймення Соловій. Шкода тільки, що зрадив себе самого...»

15

Коли біль жбурляв його в пекло, у смоли кипучі на саме дно і він розпластано повзав там, ниций, зболений, смердючий, проклятий самим собою, по всіх пекельних колах, яких було не десять, не двадцять і навіть не сто, й кожне нове коло було лютіше від попереднього, вигадливіше на муки, тоді приходила до нього Петруня; приходила до нього мовби з досвітків, бо була зарошена, свіжа, з прохолодними руками, вона виймала його з киплячих смол, брала на руки, мов дитину, й виносила на білий світ. Він горнувся до неї, до її грудей, до долонь, що змивали, як травневий дощ, усі болі, гладили його руки й заспокоювали, змивали леп, наповнювали дідорню запахом липового цвіту, і оживав, ловлячи тиху задумливість її очей.

«Звідки приходиш, Петруню?» — запитував і слухав, пригорнувшись до неї, як б'ється її серце.

«Звідти», — кивала головою на білі, як гуси, хмари. Мабуть, жартувала; він теж ловив очима білий плин хмар і сині проталини між ними, у яких можна було втопитися, і думав, що «звідти» ще ніхто не повернувся.

А може, вона й не вмирала ніколи, а тільки обернулася птахою... і, будучи птахою, відлетіла у вирій... відлетіла й довго там блукала в чужому непевному світі, очікуючи його поклику.

«Ти не вмирала, Петруню, правда?» — хотів-таки переконатися.

Вона хитала головою, але з її непевного хитання не міг нічого зрозуміти: так чи ні? Чи, може, він сам, скатований

хворобою, жбурнутий гарячкою на гостре ребро, на вістря ножа, що стриміло між буттям і небуттям, уже й не пам'ятав, де кінчається життя, а де почитається смерть?

«І довго... скільки ще років буду лежати на лезі між життям і смертю? Я уже, бігме, не можу більше... нема в мене терпцю», — скаржився Петруні.

Вона цілувала його в чоло, стирала пілочкою піт, і кожний її рух, дотик, погляд висвітлював ласку й ніжність, це було для Онуфрія Соловія мовби віддякою, бальзамом на його муки; його затоплювала любов до цієї маленької чорнявої жінки, і з любові, а не з мук, не із крику та скреготу зубовного, не зі смороду пролежнів, він очунювався і впливав із глибин на поверхню. Розплющував повіки і вбирив у себе день, а в тому дні — жорно червонястого осіннього сонця, три ясени над стодолюю, запах диму; в кінці городу хтось спалював картопляну гичку.

«Людоньки... гей, людоньки, якби ви знали, яке то щастя — цей дим із картопляного бадилля, оте перебирання вітром листя на ясенах... яке це все безконечно дороге... дороге і нами в житті й при здоров'ї належно не оцінюване. Ми в житті проходимо мимо чудес, мимо, наприклад, натягнутої павутини на стерні поміж двома бадилінками, і не бачимо, як вона сріблиться, як грас, ми сподіваємося, що завтра буде ще одна павутинка, ще, може, срібніша. А її може й не бути. Все триває коротко... усе минає. Коротко приходять до мене й Петруня».

Соловій любив свою Петруню.

І коли б тепер, перед смертю, хтось зважився покликати до нього священика й він, сповідаючи його, спитав би, що єсть бог, і в що ти, рабе божий Онуфрію, вірив протягом усього свого життя, що Соловій без особливої напруги і без олжі відповів би: «Любов ссть бог, отче. Ні, не думайте собі, отче, чогось там церковного, небесного, що пахне ладаном. Моя любов була земна, звалася вона Петрунею».

І хіба було в цьому щось грішне, добрі люди?

Лежачи в постелі, він мав доста часу, щоб перебрати в пам'яті чи не кожний день свого подружнього життя, і в кожному дні знаходив новизну, інколи лише рисочку, раніше не помічену, не прочувану, приглушену, як вітри опалим листям приглушують і гасять проліски, що спалахують синім вогнем у теплі осінні дні, буднями — часом такими сірими, як вороння, привалену, засіяну, як камінням, клопотами, хворобами дітей, нестатками; а ще завжди бракувало йому часу, що спливав, як вода, бо треба було і в кузні вогонь розпалити,

і Петруні у стайні коло худоби допомогти, й побігти в село комусь корівчину порятувати, бо вранці господар крадькома попасав її на Постолюковій конюшині і її роздуло, як бочку, треба пробити здуховину. А ще хтось просить кабанчика звалашити. А ще, крім того, мав поле — роздолля втіхи газдівської і цілі вози роботи.

І вози й вози тую роботою у поле...

І тільки тепер, коли спливали в пам'яті то Петрунин усміх, то її шпарка хода, то глибокий грудний голос, то вологий і вогнистий зблиск карих очей, то сльоза на виї або ж сива волосинка у розкішній косі, яку не обрізала до самої смерті (і до самої смерті, лякаючи його, нахвалялася: «Оце вріжу косу, нема мені моці з нею, бо мий її водно і розчісуй, і знов мий і розчісуй»), Соловію баглося запрягти у віз коней, настелити у драбини сіна, всадовити поруч себе Петруню з дітьми й поїхати... і їхати день, і два, і три... і роздивлятися світ, і слухати дитячий лепет, і цілувати помічені зморщечки на повних іще жінчиних губах.

І де той віз, і ті коні, і ті дні?..

«Зрештою, хіба ми не прожили з Петрунею по-людському відміряний нам час? Як кажуть, дай боже кожному так...» — опирався пізному каяттю Онуфрій Соловій.

Ні, це зовсім не означало, що їхнє життя ткалося суцільним воркуванням; йому завжди було мало ковальської роботи, замало ґрунту, замало грошей, замало маржини у стайні; він був загребущий до маєтку, і у цю загребущість, як у хомут, як у вічне скрипуче колесо, впрягав також Петруню. Вона більше терпіла й корилася, а бувало, затиналася, виходила з кола, скидала хомут і пробувала свого Онуфрія остудити — і тоді, як солом'яний вогонь, спалахувала сварка.

Одного разу він навіть її ударив.

Одного разу він її ударив навідліг по губах. Пискувала надто, підстрибуючи, як горобеня до півня, до очей, сукала кулачками і з болем виказувала, що не треба їм іще льоху з пацятами тримати, бо нема... «бо нема, чорте зажерливий, у мене сили крутитися у твоєму газдівстві: там-тут, сюди-туди. Здуріти можна! А я ж бо не залізна. А ти оглух... ти отупів від роботи, осліп. І став лютий!»

І тоді він не стерпів: мазнув навідліг, аж бризнула з губи кров.

Петруня й не зойкнула, а лише тильним боком долоні витерла кров і, вмивши чоловіка вологим від сліз поглядом, зсутулено, по-старечому скривджено потюпала до комори:

скреготнув засув замка і все стихло. Ще в першу мить Онуфрій був готовий луснути від гніву і викрикнув щось несусвітньо несправедливе, люте: мовчазний жінчин опір роздирав груди, і коваль сатанів; але вже у другу мить, опам'ятавшись, стих, кольнуло йому в серці від гадки про заплакані Петруніні очі, разом із болем вродився їй сором: «Ну, то чого я розійшовся?! Хіба, справді, не мала жінка рації?.. Хіба не замордував її господаркою, адже в кожную шпарку мусить зазирнути, про наймичку їй не обмовилася, а могла б узяти якесь дівчинисько бодай до дітей».

Він не знав, як мав покутувати свою вину.

Чипів у снігах, приголомшений власним вчинком, розтерзаний каяттям, мовби аж нижчий на зріст, і поглипував на коморні двері.

— Петруню... — врешті покликав і цоркнув клямкою. Не обзивалася.

— Петруню! — скрикнув, жахнувшись тиші, що панувала в коморі. Він уявив собі вже бозна-що... уже бачив Петруню мертвою і вірив, що жінка в пориві жалю могла собі учинити біду. І вже майже без пам'яті, охоплений тривогою, задиханий, він бив і бив кулаками, плечем по кріпких коморних дверях — хата двигтіла, і десь на горищі відхекувалася, постогнувала луна, а Петруня у коморі мовчала.

Коли ж Онуфрій виважив двері сокирою, то Петруня, мовби їй не чула гримоти, усього того переляканого шарварку їй мовби її не обходив Онуфріїв переляк, лежала горілиць на скрині, поклавши під голову торбину з пір'ям, і навіть не кинула поглядом у його бік; лежала у глибині своєї образи відчужено і, хоч мовби назовні спокійна, в душі плакала, бо відкрилось їй: Онуфрій не любить її ні крихти.

Соловій несміливо підступив до неї.

— Такий я дурний... я думав... я уже видів твою смерть. А ти — ні звуку, — говорив, докоряв і задихався у жалості до неї, у ніжності. І не став очікувати її пояснень (які ж можуть бути пояснення, коли сам жорстоко повівся?), обсипав її цілунками, як білим квіттям. І не стільки каювся у содіяному, скільки радів, що бачить її живу.

Вона воскресала.

Вона воскресала під його поцілунками, зігріта його обіймами, пестощами, — їй образа миналася. Розплакалась, і з плачем, зі слізьми спливали її образи і його страхи.

Жінка ж...

А потім вони, простеливши кожухи й верети, лежали на підлозі в тихих сутінках комори, і він роздягав її до голого

тіла: скидав постолята, спідничину, сорочку — лишив тільки на шії нитку коралів, що ярилися червоним вогнем.

І, напевно, світилися, горіли червоним вогнем обоє.

— Ти здурів, Онуфрику, — боронилася слабо. Кожного разу боронилася, коли роздягав її. У селі це було незвично, навіть для кохання чоловікові й жінці бракувало часу: квапилися, абияк відбували, як громадський шарварок, подружні повинності. Та й ніде було: старі на печі сплять, діти — у запічку. Правда, влітку втішалися у травах, у збіжжі. А Онуфрій Соловій у першу ж ніч роздягнув Петруню до рубчика. Вона червоніла, затулювалася, як могла, долонями й просила бодай погасити лампу. Це мало помагало, лампа світила на всю нумерну свою силу, вікна були завішані веретами: у всій Вороняччиній хаті, яку після її смерті (так стара записала в тестаменті) успадкував Онуфрій Соловій, окрім ткацького верстата, окрім давніх фотографій в образах і, може, цікавого домовика десь під піччю, нікого не було; Онуфрій милувався тілом дружини, його пружністю, матовою блідістю й упивався молодим його запахом. Йому замало було переспати з жінкою, насититися до запаморочення; від світіння з її очей, від пристрасних цілунків, від дотику її гарячого тіла, що пахло яблуками, він багатів душею... душа його раювала в любові, в добрі, у вічності, в щасті. Та й сама любов була схожа на екстаз, перенесення в інший, якийсь вищий світ.

А може, усе це Онуфрій вигадував?

Може, так само діялося і в інших, а не тільки у нього, мабуть, Соловій умів свою любов не тільки відчуту, а й осмислити?

Осмислити?

Він нікому до самої старості не признавався, що свою любов з Петрунею прирівнював до пісні, до ходіння в інших, вищих світах, про які нічого не знав і не чув ні від кого, а проте цей світ реально існував у ковалевій уяві; Онуфрій побоювався, що люди його не зрозуміють, не повірять у його святий світ, осміють, опоганять і кинуть під ноги... і витруть об його святий світ ноги. І вже згодом, приглядаючись до своїх доньок і до зятів, протягом років ловлячи їхні погляди, слова, торкаючись (і не завжди знаходячи) струн між своїми молодятами, Соловій журився, що вони маютьесь інакше... що вони не вміють бути щасливими, як був він щасливий з Петрунею... щастя вони називають щось інше — гроші... нову хату... одягу... автомобіль... родинну згоду? Вони не вміли щастя своє осягти, ним насолодитися — і розбагатіти.

І розбагатіти?

Чи не запишне слово?

Очевидно, ні, не запишне, бо, розбагатівши душевно, ти одного дня осягнеш, відкриєш, що цілий світ належить тобі і ти вмієш цим світом користуватися і ним насолоджуватися: духмяним, скажімо, цвітом калини, далекою і високою нудою літака, що загубився у молочній блакиті неба дитячим цілунком, наївно-закличними очима зустрічної жінки, яку вперше бачиш і вже вдруге, напевно, ніколи не зустрінеш.

Як ми мало про себе знаємо...

Як ще не відаємо про свої потужні сили й неймовірні таємниці, що сидять у нас. І як ці пласти часом відкриваються буденно.

— Ти мені, Нуфре, не гни бандики про пласти, про таємниці ружні, краще розкажи, як, коли і з ким оте сіяння жіночого тіла, як ти кажеш, тобі відкрилося? — допитувалася, бувало, Петруня.

— Ет,— відмахувався.— А може, сіяння випромінювалося з тебе.— Він чи то стверджував, чи то запитував, але з його обличчя вона вичитувала брехню і погрожувала пальцем.

Насправді ж діялося це в юнацтві, коли він на Німецькому Полику — селищі німецьких колоністів, які вже четвертим поколінням сиділи у видовженому виярку між Чорним і Монастирським лісом, відбував ковальську школу у відомого на всю округу майстра Йоганна Крайслера. По сусідству з ковалем Йоганном мешкала молода вдова фрау Ірма — перша жінка, яка навчила Соловія любовних утіх. Майже кожного вечора челядник Онуф, як кликала хлопця стара фрау Крайслер, відчиняв вікно своєї «кавалерки» — малесенької кімнатки, що тулилася при кухні, де взимку і влітку варили худобині всяке пійло й запарювали січку, і через перелаз, пригинаючись попід штахетами, прокрадався до вдовиці, яка вже його чекала. Вона лежала на білих простирадлах гола, безсоромна, нетерпляча. Тоді він власне й пізнав вабливу таємницю жіночого тіла. Ірма була жінкою кріпкою — вміла орати, косити, правити кіньми, і все по-чоловічому робила доладно, шпарко, мовби навіть забавляючись, і все її тіло було налите пружною силою — груди, живіт, стегна, руки; і ця пластична пружність одного вечора викликала у хлопця не так хіть, як подив перед доконалістю форм. У ньому жив художник, і Онуфрій шкодував, що занехаяв свої липові колоди: з липового жовтого дерева можна було створити голу Ірму.

Сказав їй про це, сміючись.

— Нащо тобі Ірма дерев'яна,— обіймала, тулила до себе, палила вогнем ненаситна німкеня, що пахла на білій постелі, як розпарена в хомуті лошиця,— коли я тут... коли ти біля мене. Мене не треба вирізьблювати з липи, мене треба любити живу.— Ірма була далека від юнацьких фантазій, досконалість свого тіла використовувала як жінка практично — тільки для утіхи.

Втім, для чого ще є прекрасне жіноче тіло? Хіба не для любовання, не для радості, не для зваби... а хіба не у звабі, не в солодкій млості таїться мудрість продовження людського роду. Навіть її хіть, пахтіння лошиче, утробна знемога не погасили в ньому цнотливого подиву перед красою, перед прекрасними формами її тіла, що світилося, як сонце.

Жінка світилася... світилася, як сонце. І за це відкриття він усе життя був вдячний Ірмі, яка згодом вийшла заміж за мельника Шульца.

Та чи міг колись про це розповісти своїй Петруні?

Того дня, коли спересердя ударив Петруню, а потім вони лежали примирені в коморі на кожухах і на веретах, він не міг надивитися і нагішитися її молодістю, зграбною мініатюрністю її ніг, грудей, усього тіла.

— Хіба ти мене любиш? Ось ударив,— пожалілася вона.— А коли люблять, то хіба б'ють?

— Ось тобі й маєш! — не пам'ятав уже, що зробив Петруні кривду. Він відкрив для себе істину, мовби роздер пелену, за якою вона, істина, була схована... сховане було те, що нібито само собою зрозуміле.— А задля кого я кручуся, як у млинку, в кузні, у полі, коло худоби? — запитував її і самого себе.— Для чого я живу? Може, тому живу, що ти є, Петруню? — Почувався щасливим від простої мудрості свого відкриття: як це чудово, коли ти живеш для когось.

Вони далі лежали в коморі, а у стайні ревіла недоєна корова, у кузні пригасло горно, й газди з розкованими кіньми нетерпеливилися, бо день весняний святився, одначе все це, як думав Соловій, було дріб'язкове, малозначне порівняно з тим, що діялося між ними, між чоловіком і жінкою, у коморі.

Це просте й мудре відкриття повторювалося і повторювалося з Соловієм стократно і стократно... Петруня приходила до нього у снах, у мареннях навіть після смерті... приходила й запитувала: «А слухай-но, Онуфрику, ти ніколи

не пожалував, що мене любив?» — «Чом би я мав жалувати? — дивувався. — Ну, чом? Хіба не радісно сліпому прозріти, німому заговорити, а розумному розбагатити душею?» — «А як же, Онуфрику, могло статися, що ти такий прозрілий, такий розговорений, напханий мудрістю і... і тримаєш гільзу від німецького набою. Тримаєш у моїй шкатулці поміж пацьорками, хрестиками задимлений, давній, може, й забутий постріл? Як це я, Онуфрику, про нього нічого не знаю? А куди... а куди, чоловічку, полетіла з нього куля?» — допитувалася.

Допитувалася, очікувала й, не дочекавшись відповіді, відходила в далину, у просторіні, які він не міг досягнути розумом; і не міг досягнути глибини свого осиротіння, втрати.

Стояв перед безоднею.

Цілими днями, бувало, розсотував нитку, входив у свою минувшину і таким чином намагався повернути собі Петруню; нитка раз у раз рвалася, пропадала з-під ніг і спадала з-поміж пальців, і він блукав у сірій невідомості, низькій і безконечній, де дерева росли не вище коліна, а мохи стелилися по камінню, як зелене гаддя; і він повзав смердючими тими і липкими мохами, здираючи до крові, до білої кістки коліна на розсипах вистріляних німецьких гільз.

Ціла земля під низьким небом була всипана гільзами, як жолудями. Ціла земля!

Він розпластувався знесилений на гільзових своїх тортурках, утикався в них обличчям; гільзи пахли порохом і трупом.

І він плакав і запитував себе: «Як у мені поряд жило, гніздилося високе і нище, добре і люте?

А може... а може, у кожній людині уживається в одній шкаралущі високе і нище, добре й жорстоке, тільки люди не вміють або ж не хочуть у цьому признаватися?

І так живуть тисячами років?

То, може, я не винен?

Як ти гадаєш, Петруню?»

Якось уранці лупнув спросоння очима — лежав на татовому кожусі на сіні. Поруч стояла Петруня — метке, кароке дівчисько; в одній руці тримала білий бляшаний дзбанок із водою, а в другій — рушник і термосила його, Онуфрія, за плече.

— Ну, мой, неборе, доста спати.— Набрала в рот води й бризнула йому в обличчя.

За її вузенькою спиною виднівся квадрат відчинених дверей піддашся: шелестів там, як мишва в кукурудзинні, осінній день.

Обоє вибралися з сіна, і він у саду почав умиватися: вона зливала йому на руки, а він, як ніколи дотепер, натирав лице й вишпортував пальцем вуха. Вода була холодна, аж дзвеніла, як струмінь срібла.

А коли Онуфрій, умившись, потягнувся до Петруні за рушником, то спіткнувся випадково об карі її очиська; там побачив самого себе.

— Ти така...— хотів сказати «красна», але слово було для нього незвичне, надто доросле. Дівчинка, одначе, жіночим своїм нутром, серцем відчула, що він залюбувався, замилувався нею, і збитошно сказала:

— Хочеш... я буду тобі за жінку? Добре? Тільки ти мене люби, Онуфрію.— Вона, певно, повторяла мамині слова, а може, вони, слова ці, жили в ній здавна, ще від народження? — Тільки люби! — І засміялася на весь осінній сад... і на весь сад розчервонілася, як яблуко поміж листям.

— То буду,— сказав покірливий і захоплений Онуфрій.— Буду любити.

Сьогодні Онуфрію Соловію пригадався той давній осінній ранок, і він усміхався далекому своєму дитинству, було йому там любо й безжурно, й нічого його не боліло, і не треба було вмирати, і ніяк йому не хотілося, щоб спогад минався: він немовби тримав малу свою Петруню за руку, але між ними пролягали цілі величезні світи, що віддаляли від нього Петруню, і вона зникла, а разом із нею запропався десь той бляшаний дзбанок, що білів несподівано яскраво посеред листопаду.

Онуфрій лупнув очима і, ще заворожений, зачаклований далеким своїм дитинством, осліплений баченим, не міг одразу розгледіти чоловічої постаті, яка темніла на порозі в дідорні. Онуфрій радісно подумав про щось своє, бо радісно, скільки міг, спитав доньку, яка десь поруч повинна була бути:

— Невже Лейба з Анапи приїхав?

— Ні, тату,— поспішно відповіла Катерина й поклала йому долоню на чоло.

— Невже так довго їдуть з Анапи поїзди? — аж застогнав.

— Хіба я знаю? Два-три дні, певно,— відповіла донька.

— А то хто... а то хто стоїть на дверях? — він таки бачив на порозі невиразну чийсь постать.

— То вуйко Мацюпінька прийшли вас провідати.

Ах, Мацюпінька...

Він любив цього дебелиого, незважаючи на «криту» сімдесятку, широкоплечого, прямого, з кулачищами-довбнями дідугана, якого насправді звали Мироном Цимбалом; правду кажучи, Онуфрій не знав, за що було любити Мацюпіньку: в ньому ні замолоду, ні у зрілі роки, ні тепер нічого такого симпатичного не було, жив собі Мацюпінька, як трава, без розуміння свого призначення на землі, він навіть занехаяв родове своє прізвище й охоче відгукувався на «Мацюпіньку» — вуличне прізвисько, презирливо приклеєне йому за те, що не мав характеру; ціле життя обертала ним вправо і вліво, а він ні словом не противився, не боронився, його рідна жона Анна — мацюпісінька зла, як оса, жіночка, яку, мов на сміх і на глум прозвали «Аннищем». Ціла тая Аннище, мабуть, вмістилася б у Миронів кулак, а злості, жовчі, а крику сорочачого, а проклять до сьомого коліна сиділо в ній з десять «гонорових» возів, що їх кував колись майстро Онуфрій Соловій.

Мацюпінька взагалі жив з чужої голови.

Казали йому тато з Анною оженилися, бо має дівка сяку-таку хату під лісом, кавалок поля, — і він оженився; заповідала йому Аннище сьогодні косити, завтра тин городити, післязавтра йти жати за одинадцятий сніп до Менделя чи там до Петра Постолюка — робив як веліла. Інколи з його слабохарактерності дехто користався: йшов, приміром, Мирон рано-вранці з серпом Менделеву пшеницю жати, а його перестривав котрийсь із «срібних газдів», з багачиків, у якого теж кришилася пшениця на пні, і ніби жартом, ніби на правду під'юджував: «То, значить, Мироне, на нехрещеного йдете робити й забуваєте, що тепер у часописах пишуть: «Свій до свого по своє»? Чи в мене не такий одинадцятий сніп? Та ще й вареники в полудне на придачу. Сурка Менделева, звісно, вареників не варить».

І Мирон Мацюпінька, переконаний багацькими варениками, тюпав слідом за газдою.

Перед самою німецько-польською війною, коли Соловій розгаздувався, накупив інструменту, дістав у повіті свідоцтво, що має право ковалювати, й побудував біля воріт на подвір'ї власну кузню, Мацюпінька зчаста навідувався до нього посидіти на гриделі старого плуга, покурити («бо, чоловічку солоденький, ще-м із учорашнього полудня не

тримав у зубах дзигара»). Соловій, пам'ятаючи про Мацюпінчину послушність, теж інколи змушував його до роботи: то казав дмухати міхом, то всував у руки тяжкий молот — і обидва до самого вечора, перекурюючи й перепочиваючи, залюбки кували залізо, аж сусіди, що проходили мимо кузні, зупинялися, милувалися злагодженою («як дзвони на дзвіниці»), самозабутньою їхньою роботою, і ніхто («боже борони!») цю самозабутність не смів перебити розмовою, вигуком, бо мав би гріх переривати роботу, що мовби струменем лилася з ковадла.

Увечері, обидва притомлені, як коні, що цілий день ходили в плузі, умиті від окалини залізної, від чаду й поту, вони царювали в хаті за столом, а Петруня вилялася коло них, припрошуючи до гарячої картоплі з шкварками, до сиру зі сметаню — наїдків нашвидкуруч зготовлених, але смачних, а головне, що Мацюпінці дозволялося (та він, зрештою, і не запитував) черпати з миски страву повною ложкою — і ніхто тобі в рот не дивився, і ніхто з'їденого не рахував. Траплялося, що перепадала й чарка, але, щоправда, рідко: Соловій і сам до хмільного не був охочий, і чужого нікого не пригощав. І тоді Мацюпінка, нароблений, розімлілий і наїджений (та ще й з цілим злотим у кишени), геть-чисто забувши про свою мінливість, охоче обіцяв Соловію прийти допомогти «коло молота» й завтра, але ніколи не приходив: не мав часу за іншою випадковою роботою, яку йому загадували жінка, сусіди, послали від Постолюка або ж Менделеве нагадування, що треба відробити борг: «Брали-сте у склепі сіль, мило, нафту, махорку, а все це, пане Мацюпінка, гроші». Соловій, знаючи, що Мацюпінка міг бути й неледачим, що робота його любила, бувало, дораджував, щоб узяв себе в руки та тулив би гріш до гроша, днину робочу до днини, мозоль до мозоля — бо пора розгаздуватися на тричотири морги поля, на шкапину яку і на маржину. «А таки пора, — погоджувався Мацюпінка, й довгобразе його обличчя, гарне, з доглянутим вусом, осявалося задумою; задума, щоправда, тривала коротку мить, як триває тінь на землі від хмари, гнаної вітром, наступної ж хвилини він звично показував в усмішці жовті свої зубиська й реготав голосно: — То, кумцю-любцю, усе марниці! Бо поле, коні, корови, маржина всяка потребують не тільки роботи, догляду... потребують також журби, щоденного про них думання. А я журитися не вмію... живу легко, як птаха небесна, одним днем».

Мацюпінка на правду жив одним днем.

Він не журився навіть дітьми, яких Аннище плодила щороку (бо «що має робити чоловік, коли нема чим заправити лампу?»), не дуже побивався, коли вмирало одне за одним, не сушив голову їхньою взувачкою і лахмітиною на плечі, й три хлопці та дві дівчини, які у Мацюпінчиній хаті вижили, були загартовані, вив'ялені, могли, як циганчата, босими побігати у снігах і ніщо до них не приставало, навіть не шморгали носами. Мацюпінька ж гадав, що так воно й повинно бути.

Село вважало, звісна річ, Мацюпіньку за дивака, за такого, що його вдарено з-за вугла мішком по голові; інший, певно, на місці Мацюпіньки ображався б, а він тільки реготав на цілу роззявлену пельку, показуючи жовті зубиська. «А що? Як так, то най буде так». Зате йому жилось легко: мали його за дурного, війни його минали, бо ні до якого війська не записували (казали: «Що з нього візьмеш? Ніби той хлоп знає, з якого боку ладувати карабін?»), бандерівські боївки, голодні і люті, як вовчі зграї, до його обдертої і теж голодної хижі ніколи не навідувалися, хоч вона й тулилася задньою стінкою до вологого, на мочарах, вільхового лісу; організатори колгоспів, навіть Сруль Шварцпель із Загурщини, не агітували його скуштувати кращого життя, їх у сільраді попереджали, що Мацюпінька кращого життя собі не бажає; збирачі позик, люди напрочуд уперті й свідомі високого свого обов'язку, деколи наївно спокушувалися майбутньою удачею і, цоркнувши клямкою дверей, застигали на порозі, вражені голизою стін, лавиць, мисника і... привітністю, веселою вдачею господаря: «О, заходьте, заходьте,— припрошував він якогось там районного уповноваженого.— Я теж, прецінь, не ворог рідній державі, могу підписатися й на тисячу або на десять тисяч, у мене однаково ж нема ні карбованця». І уповноважений, зляканий веселістю Мацюпіньки, чорнотою і порожнечою його житла, чимдуж зачиняв за собою двері. І тільки один районний уповноважений на прізвище Середа, який, щоправда, не підписував на позику, а в п'ятдесятих роках «піднімав» горопаський колгосп, якогось безпечного тихого вечора (із бандерівщиною нарешті було покінчено) забрів на вогник до Мацюпінчині хати й потрапив на гачок, повіривши щирому каяттю: «Чи я ніби комусь там ворог, чи ніби собі зла зичу, чи я, чуєте, не розумію: як треба, то треба. Моя жінка від ранку до пізньої ночі трудиться на колгоспному курнику, бо пам'ятаєш принцип: хто не робить, той не їсть. А я каюся... бракувало мені охоти чи розуміння, або ж якоїсь

іншої холери, перепрошую... чи сільські начальники, а найперше Джура з бухгалтером Матайком, не зуміли мене зацікавити, переконати, під свою руку переламати... а я ж, бігме, податливий, як віск. Ось ви говорите... і я вас зрозумів, пане-товаришу, мудра ви голова, завтра виходжу на тік, хлібоздача починається і так далі. Буду мішки носити. Силою боженько не обділив». — І він знову, як завше, реготав на цілу пельку.

Кажуть, возрадувався товариш Серeda: таки приплетався на тік Мацюпінька, і таки цілий день гарував, увечері йому, як передовику, вручили вимпел. Серeda вже було подумав про свої особисті організаторські таланти, про своє проникливе вміння доходити до людських сердець і...

І наступного дня даремно очікував свого перевихованця: він так і не появився. Жіноцтво на току посмішковувалося з Середи, з його людяної наївності, жінки ж бо добре знали, що терпеливості Мацюпіньці вистачає усього на один день.

Так і жив, так і мався Мирон Мацюпінька; і роки, і уповноважені, і колгоспний голова Василь Джура, і бухгалтер Іван Матайко, і діти, які повиростали й давно повилітали з обдертої татової хижі, твердо ставши на ноги (дві доньки здобули вчительські дипломи), пробували часом навернути його на людську дорогу — ніхто не мав на нього впливу, не залишав на ньому карбу, він був облитий, як твердою поливою, голосним своїм реготом, нечутливий до окрику, до прохання, до сліз, і завдяки цьому, певно, у свої сімдесят років виглядав на п'ятдесятирічного: на голові в нього не іскрилося жодного сивого волоска, а щоки палали червоно, як намальовані.

То за що було його любити?

Сьогодні Соловій вдивлявся у моложаве обличчя ровесника, заздрив чорно й думав, що Мацюпінька проживе всі сто або й двісті років, але і в заздрості не міг погасити в собі теплої приязні, що підступала до горла, як добрі сльози: він простягнув кволу руку до руки Мацюпіньчиної і гладив її, тверду й сильну, прагнучи забобонно набратися від нього сили й здоров'я. І певно, якраз за силу, за здоров'я, за постійну безжурність, за вміння жити легко й любив свою протилежність, бо сам обкладався журбами, бідами, стремліннями, жадобою, усім тим, що мусить зазнати людина протягом життя.

Мусить! А ось Мацюпінька нічого цього не зазнав. І живе, і буде жити вічно. А що? І може бути, що таємниця Мацюпіньчиної вічності в його безжурності? Кажуть-бо, що

вброни живуть довго — двісті й триста років, бо ніякий ворон не журиться, чим завтра напхає воло. То, виходить, секрет вічності простий: живи собі, як ворон, як дерево, як трава?

Але ж бо єсьм людина!

Соловій був зворушений Мацюпіньчиними відвідинами і його приносом — двома великими помаранчами, загорнутими в білий м'який папір; Мацюпінька розгорнув папір, два золотисті плоди лежали на краю стола, і палали жовтизною, і пахли на цілу дідорню, і, дивлячись на них, Соловій просльозився: танула його душа від щедрості приятелевої.

Мацюпінька тикав помаранчі ковалеві в руки, примовляючи:

— Хочеш, я зараз обчищу — і ти з'їси... Старший син позавчора з Харкова приїжджав. Такий тобі пан у капелюсі, що ну: водно «да» і «нет» говорить. Отож він мамі цих помаранчів і привіз. Кажет: слабому помагає. Може, й тобі може. У яблуках золотих щось є... таке живлюще.

— А я на тебе дивлюся, такого... вічного.— Соловій не міг виловити в собі слова, яким вимірив би Мацюпіньчине здоров'я. Тепер він, як і завжди, коли минав біль, смерті в долі не випрошував... тепер йому на правду хотілося вкусити золотистого плоду: може, у ньому початок його одужання? Соловій аж здригнувся, аж солодка млість покотилася жилами, аж серце забилося густіше, бо коли іще, в які віки сподівався на своє одужання? — Ото й кажу: дивлюся на тебе такого... вічного, ніби Анна ціле життя годувала тебе оцими плодами... золотом оцим, що хапає за очі, а не варила бульбу в лущинні.

І він засміявся.

Йому було легко з Мацюпінькою, чуже здоров'я мовби його струсонувало, оживило, задрість, виявляється, теж може бути стимулом («а ти цього не знав, Соловію? Тобі завжди бракувало всього...») — згадав про рису свого характеру) в боротьбі з хворобою. «Та яка там боротьба, який супротив, мені б промінчик надії, завтовшки з соломинку! І більше нічого, і більше...»

Мацюпінька, босий (бо ж літо надворі, жнива, шкода старих шкарбунів), гунав п'ятищами по долівці, походжаючи по дідорні від стола до порога. Йому, рослому, дебелому, було тісно в кімнатчині, чорні вузлуваті пальці на ногах гачкувато розчепірювались і, немов дзьоби, впилися у глину. Соловію марилося... йому баглося встати з остогидлої лежанки й теж босим потупати по підлозі, піти

по камінню, по ріллі, пальцями й п'ятами вгризаючись у землю... вгризаючись і воскресаячи. Хто знає... хто знає, може, від землі, від уміння триматися на ній, вгризатися у неї почнеться... відродиться заново втрачена надія на життя?

— Е, не кажи, Онуфрію,— обізвався врешті Мацюпінька.— Ніколи я помаранчів не їв і тепер не їм. Нащо вони мені? А бульбу їм. Усе, цімборику, залежить не від того, що тобі жінка дала їсти, а від того, що ні про що не думаєш, ухопивши в руки ложку.

«Невже вічність приходить від байдужості... від порожнечі в душі?» — думав пригноблено Соловій.

А вголос запротестував:

— Так не може такого бути! Невже за ціле життя не кольнула тобі в серце раптова злість чи чорна ненависть? Або жаль? Або заздрість? Або бажання? Або любов? Чи не обпекла тебе чужа сльоза? Слухай, Миронцю, невже не капнула тобі в душу чужа сльоза? Або ж чуже прокляття? — Він аж підвівся зі своїх парних подушок.

Це було неймовірно: адже жив Мацюпінька серед людей, відомо ж бо, що люди не ангели. Невже ніхто не насміявся з нього, не обізвав прикро, не поглянув криво на нього, на Аннище або ж на його дітей? Хіба перебував Мацюпінька в пустелі чи в раю, де не було пошестей, смертей, брехні, людського презирства, підступу? Невже не заболіла його чужа кривда?

Мацюпінька зупинився посеред дідорні, його, певно, вразило чи принаймні зацікавило Соловієве розпитування. Може, дотепер ніхто й ні про що ніколи не розпитував, може, люди звиклися з його веселою байдужістю? Він сів ошелешено на табуретку й похилив голову; йому було й незвично, й смішно, але він пробував намацати у своїй душі бодай про людське око карб, рисочку маленьку, слід від удару, болоче місце, загоєний шрам — і не знаходив. Чи не було? Чи не вмів шукати? Чи душа його темна? Чи навпаки — прозора, гладка, як стінка пивної пляшки, на якій ніщо не карбується?

— Чо' ти причепився? — відповів Соловієві лагідно і зовні байдуже. Але в голосі... десь далеко-далеко, в нетрях, у корені, чайлася неусвідомлена тривога... тривога від того, що душа в нього прозора, як скельце.— Усяке, певно, траплялося. І таке було й сяке. Пам'ятаєш?! — зрадів спогаду, що, спонуканий тривоною, сплив на поверхню.— Пам'ятаєш, два чи три роки тому приходила до тебе моя Анна і жалувалася? — Мацюпінька засміявся полегшено. Йому, видно,

таки було незручно за своє непокарбоване життя... і не так, може, незручно, як затишно, самотньо, але незручність і самотність тривали недовго, один карб усе ж намацав — і тепер йому стало легше.

Мацюпіньці полегло, а Соловій занурювався у той день, про котрий, як про порятунок, згадав його приятель. Падав тоді дощ. Коні біля колгоспної кузні, що їх привели кувати, стояли під дрібним дощем, покірливо опутивши голови, й були схожі на мокрих курей. Село заснувалося голубою пеленою, віддалилося, затулившись гуртами дерев, і водночас поголосніло: із-за голубої пелени вихоплювалися звуки: то брязкіт відра, то людський голос, то півняче кукурікання; ці звуки видавалися такими осягненими, матеріальними, що хотілося простягти руку й виважити їх на долоні... виважити, відчуваючи їх тягар і тепло.

Ковалеві Соловію чомусь того дня здавалося, що звуки, вроджені у дрібний літній дощ, мусять мати свій колір, вагу і мусять бути теплими; він сидів із помічником своїм Митром Бойцуном, як звичайно, на порозі кузні, потягав шкварчливу люльку й, очікуючи, поки перестане дощ, перебував у солодкій дрімоті, коли відпочиває душа і тіло, коли в душу увиходить найменший шерех, звук, крапля дощова і навіть міцний матюк іздового з ферми Петра Маруниного, який разом із двома іншими фірманами, сидючи на причілку кузні на призьбі, теревенив про щось своє хмільне й сороміцьке, перемішане матюками («і де вони спозаранку «культури» набралися?»). Матюки, здавалося Соловію, ображали теплу тишу літнього дощу, і він мав намір про це фірманам сказати, але не встиг, бо з дощу, прикрита клаптем поліетилену, висунулася Мацюпіньчина Аннище. Вона йшла поволі, згорблено і час від часу хапалася руками за халяви чобіт, що грузли в багнюці, натирлованій доокруж кузні тракторами, плугами й кінськими копитами.

— Могли би-сьте, Соловію, попросити колгоспне начальство, щоб вистелили навколо кузні шутром,— замість привітання пискнула стара. Вона й замолоду була малосимпатична. Соловій пам'ятає її дівкою: якась жовтоволоса і жовтолиця, великий, від вуха до вуха, рот, криві, рогаликом, ноги, якими вона попри все любила подріботити в танці на весіллях; і, правду кажучи, було йому шкода цімборика свого, якому старий Цимбал засватав Анну Пиріг (так її звали в дівочтві), бо мала, як уже було сказано, трохи поля і хату «коло вільхів». Тепер же, у старості, Анна ще більше

висохла й ще більше пожовкла, а очі її зробилися маленькі й безбарвні, схожі на круглі цяточки льоду.

Коли в кузні скинула з голови шмат мокрого поліетилену, то Соловій не відразу помітив, що жінка плаче.

І не відразу помітив, що її обличчя густо посинцьоване басаманами.

Стара торкнула Митра Бойцуна за рукав і попросила:

— Ти б пішов, Митре, до фірманів, га? Я тут маю до майстра Соловія одну жіночу орудку.

— Що, мені ніби не можна слухати? — потягнувся неохоче Митро Бойцун. — Вуха зів'януть? — Він любив в'їдливо пожартувати; йому, видно, не хотілося нікуди вступатися з кузні, але мусив: стара випроваджувала його майже силоміць.

— Йди, йди, — попискувала тонко. — Встигнеш наслухатися. Перед тобою ціле життя.

Митро скорився. Старий Соловій розпалював жаринкою люльку, що погасла, і бавився тією жаринкою, перекидаючи її з долоні на долоню. Може, таким способом віддаляв розмову з Анною?

— Ну, то що сталося? — спитав урешті, хмурачись. Анна була йому неприсмна в усі часи, а тепер тим більше: стояла перед ним у задрипаній спідниці, з-під якої по-старосвітському виглядала давно не прана сорочка, чорна хустка, пов'язана по-молодицькому, зсунулася на праве вухо, відслоняючи паклю засмиканого волосся. Кабат — коротка, до стану підігнана одежина, яку тепер носять лише старі жінки, виблискував заяложено смальцем.

Гидився Соловій нею.

— Та б'ється старий скурвий син, — пожалілася вона, хлопнувши носом, і вся зморщилася з жалю і з болю, як печене яблучко. — Вчора випив... носив розчин мулярам, які кладуть у Гриця Сворника чворак, там і причастився. Прилетів додому, як яструб. І щось собі давнє пригадав... і вхопив, чуєш, Онуфре, чобіт і халявою зачав мене мастити. Я аж на стіни драпалася. Не кричала, правда, бо встидно... бо бив за давню мою любов, і законно бив, я ніц не маю проти, але... Але аж коли старий цап надумав, майже через сорок років.

Соловій слухав із заплющеними очима. Дощ припустився сильніше, і було чути, як плюскотів по болоті. Коні час від часу форкали і струшували з себе воду. Соловій думав про дощ, про некованих коней, а найбільше — про непоказну жінку, яка, виявляється, десь-колись когось любила. Хто про це в селі знав? Чи давно знали всі окрім нього?

— Якщо ти прийшла до мене... якщо ти прийшла, то признайся: варто було любити того, кого любила?

Соловій, очевидно, не повинен був цього питати, але ця неприємна, навіть бридка жінка шукала в нього оборони, і тому хотів знати: оборони від кого і від чого.

Великий її рот скривився в усмішці, а льодові очиці потепліли: зблиснув у них і вже не погас теплий вогник.

— Ой варто, Онуфрику, бігме, варто! — проспівала високо. — Був то... бо чого повинна скривати перед тобою... був то Василь Князь.

— Князь! — Соловій необачно вигукнув, здивувавшись, прізвисько ще одного свого ровесника. Йому аж ніяк не хотілося вірити, що Василь Князюк, якого в селі за гонорову вдачу і за те, що був високий і кучерявий, прозвали Князем, протоптував колись стежку до Аннища. Соловієві здавалося, що вона ніколи, навіть замолоду, не відзначалася жіночою звабою; хтось із парубків жартував: пахло від неї капустою. І не дивно, що тепер він засумнівався чи, бува, Аннище нахабно не присвоює Князеву любов; і нема кому ані заперечити, ані підтвердити, бо минуло взимку два роки, як Князя поховали.

— Виджу, ти мені не віриш? — Аннище присіла на купу старого залізяччя, обхопила руками коліна, схиливши набік, як птаха, голову, споглядала на Соловія усе ще повеселілими теплими очицями; і ще слабо на її губах тлів загадковий, тільки їй відомий усміх. Соловій непривітно, негарно думав, що вона теж тепер схожа на уламок ні для чого не придатного заліза.

— Коли це діялося? — спитав похмуро і не пробував свою ворожіть до неї приховати. Ні, він так не міг повірити, щоб Князь поласився на Аннище. Що він у ній знайшов?.. Який особливий мед? Чи забаглося йому перченого перцю?

Соловій стояв перед порогом людської таїни, простої, банальної, може, і не міг його переступити... не міг. Надто високий був поріг.

— У сорок восьмому діялося, — відповіла ображено. — Тоді, коли Князя поставили начальником над вами, яструбками. Пам'ятаєш? Він, бувало, порозсилає вас по засідках... і тебе, значить, і мого Мацюпіньку пошле стерегти село від бандерівців, а сам на якусь годину, на півгодини прибіжить до мене в оборіг. — Вона завмерла від давніх спогадів і, певно, сиділа б нерухомо до вечора, у думці повторно переживаючи давно минулі ночі, коли б Соловій жорстоко не повернув її у сьогоднішній день.

— Ну, добре,— з примусом, неохоче годився він із тим, що між нею і Князем було.— Ну, добре, у Василя жінка слабувала,— згадав і цим виправдовував свого приятеля.— А ти... ти, Анно, якого дідька шукала в оборозі на сні з чужим чоловіком? Чи бракувало тобі Мацюпіньки? Хлоп як бугай.

Вона все ще дивилася на Соловія невидючими, осяяними очима й не чула його брутальності... а можливо, не хотіла її чути.

— Отож-бо й є, що бугай. Йому що...— запнулася, шукаючи слів делікатніших, не таких відкритих і прямих. І, не знаходячи їх, махнула рукою: мовляв, тепер нема чого встидатися. Перегоріло все, минулося, із сороміцьких слів лишилася сама полова, а ядро давно зотліло.— Йому, отже, що: притисне до дошки на постелі, зробіть своє — і байдуже відкотиться. І ні слова милого, ні півслова... як звірина.— Соловій відчував, що давнє в ній не переболіло й не перетліло: у голосі скиглив жаль. Він відразу у цей жаль повірив, не чулося у ньому робленості чи жіночої манірності й олжі; Анніні слова були прості, й жаль у них, у словах, теж ячав простий. Ціле її життя було просте й звичайне. Соловієві несподівано стало шкода цієї жінки, про яку щойно думав неприязно, чомусь відчував перед нею вину; це, напевно, було смішно, бо ніколи не бажав їй зла і не «гнівався» з нею, не сварився. «Зла не бажав, а добра... а добра? — гнітила думка. І вже вина не видавалася смішною.— Ти ж бо ціле життя маєш за приятеля її чоловіка, Мацюпіньку... і за ціле життя бодай один раз спитав по-людському: «А як там твоя Анна мається, Мироне? Чи здорова?»».

— А ти що хотіла, Анно? — не знав, як повестися із своєю виною. І всю їхню розмову спробував звести на жарт.— Не гладив тільки, а й притискав. Іншій цього досить.— Квола фальшива посмішка зацвіла на його поморщенних губах.

— Ніякій жінці, Соловію, у ніякі віки цього не було досить,— сказала впевнено, мовби заправду знала, чого досить, а чого було замало жінкам споконвіку.— Слова бракувало, Соловію, цілунку в коліно, гарячої долоні на стегні... і це погляду, в котрому відбивається небо. Може, це називається пестощами, або ніжностями, або ще якось по-інакшому... а може, усе це називається любов'ю, Соловію, милуванням?

Він знав Аннище ціле життя і за ціле життя не чув від неї таких слів; Соловій, зрештою, і в гадці не мав, що в Анніній

голови сиділи, як перепели в гнізді, слова про любов. Вважав, що вона недалеко, здатна хіба що вигризати Мацюпінські печінку, плодити бездумно дітей та ще на весіллі при нагоді впиватися; чомусь думалося йому, що душа в неї мілка, як пательня, і вже давно вихлюпалися з неї пориви й бажання, спротив; плавала в пательні сама лише байдужість.

«А певно, через те й збайдужіла жінка до самої себе, що першої ночі не поцілував її у коліно Мирон Мацюпінська, га? А якби поцілував... якби носив її голу й палахку по хаті... а якби розчісував їй коси і цими косами любувався? Був би це, певно, для неї рай, а в раю навіть дуплаві верби родять грушки».

По-новому, зовсім інакше поглядав у цю хвилину на Анну й журився, що так пізно, на старість, відкриваються, повертаються до тебе не відомими дотепер гранями люди. Втім, велика таємниця в Анні не сиділа, просто вона хотіла звичайного жіночого щастя... такого звичайного, простого, як проста її вранішня молитва до сонця. І тепер Соловій уже не сумнівався, що Князь міг полюбити колись Анну; ні, не шукав він у ній, певно, ані гіркою меду, ані перченого перцю, він колись насправду поцілував її у коліно, і з цього цілунку сталося диво, що зветься коханням. Напевно, вони обое, здибаючись потаємно і похашцем в оборозі, жодного разу не вимовили слова про любов... не вимовили із забобону, з перестороги.

— Виходить... виходить. Анно, не була ти обділена щастям?

— Коротке тільки воно, Соловію,— зітхнула.— Одне літо на ціле життя.— Довго мовчала, пригадуючи щось своє, а чи тамуючи жаль, що нахлинув і стиснув горло.— Якось Мирон застав нас із Князем в оборозі,— усміхнулася до себе.— Застав... бо чи задовго пробув зі мною Князь, чи від нас обох високо над оборогом засвітилася звізда й Мирон зі своєї засідки на бандерівців побачив нас, голих і щасливих? Не знаю... Або ж запідозрив, помітив хлоп у мені якусь зміну й почав стежити? Або й трапилось усе випадково, як завжди трапляється, бо нібито Мирон був здатний на ревнування і стеження... ніби він, сліпий, міг побачити... міг додуматися, що над його оборогом світиться звізда? Але, як би там не було, застав нас; стояв на драбині й спостерігав, як ми любилися. Інший на його місці скрикнув би, скреготнув зубом, аж дим пішов би... іншого заболіла б жіноча зрада. А він стояв спокійно, і тільки потім, блиснувши нам у вічі ліхтаркою, сказав: «Ну-ну, Князю, начальнику ти наш солодкий, я від

бандерівців село стережу, а ти з моєю жінкою спиш. Що ж тепер будемо робити?» — «Нічого не зробиш, Мироне, — стала я поперек його бесіди, — бо тобі, вибач, до гузиці жінчина зрада. Що, може, ні? — питаю. — Постав на своє місце іншого... десятого чи сотого, і той інший посік би нас з Князем на капусту: маєш бо автомат на грудях. Ти ж ба на таке не спроможний, Миронцю». Напевно, такими необережними словами я виклика́ла вовка з лісу, бо, може, на правду тієї ночі хотілося мені вмерти? А що? Поховали б нас із Князем в одній могилі й на хресті написали б: «Вони загинули за любов». Смішно тобі, Соловію, правда? Хоч що тут смішно-го? Я, певно, уже тоді відчувала, що моя любов скінчилася: Князь більше не приставляв драбинку до оборога з сіном.

— Та ні, не скінчилася, Анно, — Соловій мав бажання приголубити жінку, торкнутися бодай її плеча; він повертався думками в далеку розпачливу хвилину, коли Анні баглося умерти від чоловікової кулі. Як жакно: деколи смерть може стати продовженням життя. — Кажу, що не скінчилася, якщо тепер твій Мирон ухопився за чобіт. Видно, його таки пекли давня образа, давній біль, якщо взявся бити. — Соловій таким дивним способом розраджував Анну й водночас виправдовував свого приятеля Мацюпінку... виправдовував, наділяючи його хоч би злою пам'яттю.

— Коби була твоя правда, Соловію, — сказала з надією Анна й підвелася з купи залізяччя. Здавалося, вона очікувала від Соловія саме цих, а не інших слів. Обличчя її ожило, посвіжіло, уся вона мовби помолоділа. — Гадаєш, що носив мій Миронцьо чоловіцьку свою образу майже сорок років і таки не подарував мені? Певно, любив трохи? Як гадаєш, Соловію? — Збуджена, звеселіла й до кінця остаточно не впевнена Анна тупцяла по кузні, торкалася пальцями до свердла, до молота або ж обценьків. Соловій спостерігав за нею, і йому здалося, що зараз голими руками жінка почне підгортати в горні причахлий жар. І тільки тепер коваль остаточно зрозумів, що не дурно прийшла до нього Анна... і не жалітися прийшла на Мацюпінку за його бійку; бійкою цією вона хвалилася і нею тішилася; Соловій відкрив для себе цю дивовижну начебто хвальбу — і бачив її, Аннину, випалену, як вербове дупло, душу: в дуплі, на чорному вугіллі, на безнадії проростала зелена брунька. Соловій збагнув її тисячолітню самотність у густому людському натовпі й поспішно шукав доріг, щоб вивести жінку з самотньої пустелі.

— Розумієш, Анно,— ласкаво, ніжно взяв її за плечі й злегка пригорнув до себе,— мав я тобі давно сказати, що мучився твоєю зрадою Мирон... мучився хлоп і переживав. Але ти знаєш: він добрий, він не має злої пам'яті. І по-своєму любив тебе ціле життя. Бувало, хвалиться: моя Анна те, моя Анна се...

Брехав їй ув живі очі, гладив жінчине плече і брехав; вона вірила кожному його слову, і Соловій, як ніколи дотепер, тішився людською марновірністю; марновірність, виявляється, теж інколи потрібна, як потрібні ліки, котрими лікують серце і водночас струють ними печінку.

— Вона, Анна твоя, приходила тоді до мене в кузню мовби з двома серцями, Мироне,— заговорив Соловій, повертаючись у сьогоденній день.— В одному серці принесла повно болю, плачу й жалю на тебе за синці, а в другому... а в другому аж на самому дні хлюпалася, ніби у дзбанку чиста вода, втіха.— Соловій дивився прямо перед собою, але Мацюпінки, що чипів посеред дідорні, не бачив; явилася йому з того далекого дощового дня Анна, яка тюпала стежкою геть від кузні. Йшла згорблено, ніби й на правду несла в руках, як дзбанки, два свої серця і з обох сердець остерігалася вихлюпнути чи краплину жалю, чи краплину втіхи.

— Чого б то вона, як ти кажеш, Соловію, мала тішитися? Адже бив я її без милосердя.— У Мацюпінчиних очах зажевірла цікавість.

— Я втовкмачував їй: бив ти з ревнощів, з любові,— видихнув утомлено Соловій.— Як ти не розумієш, братчику, простого... найпростішого...

— Отакої,— не сприймав докору Мацюпінька. В голові ніяк не вкладалося: як це так — жінка, яку скатував чоловік, тішиться, радіє цим биттям? — Дурна вона, чи що? — засміявся сам до себе.— Дурна, бо які можуть бути ревнощі через сорок років? Та й тоді, коли застав її з Князем на оборозі, не дуже мені в серці тьохнуло. Бо чого мав би переживати? Вистачило Князеві, вистачить і мені. Я не скупий.— Він, очевидно, забув, що тільки-но вимацував у своїй душі карб, якусь ризку, подряпину, рубець болочий; щойно перед кількома хвилинами було йому совісно, що має душу гладеньку й прозору, як пивна пляшка. Тепер же Мацюпінька був самим собою.

Соловій повернув голову до стіни; йому не хотілося бачити Мацюпіньку і не хотілося з ним говорити, і все ж не міг прогнати його від себе: в'язалося, перепліталося з ним, із

Мацюпінською, ціле життя, особливо ж молоді роки. Хіба їх відторгнеш, викреслиш, назвеш надщербленими тільки тому, що в тих роках перебував також Мирон Мацюпінська — людина з порожньою душею?

16

Отець Сильвестр сидів на чоловому, на почесному кінці стола під грушею, з якої звисала велика електрична лампочка, праворуч сиділа сестра Ганна, ліворуч посадили Матайка. Старий почувався у поповій компанії не вельми зручно, попервах навіть поривався загубитись посеред Шевцевого роду, що зібрався за довгим, мовби весільним, столом у Ганиному садку. Але Ганна вперлася, узяла Матайка за плечі й майже силоміць приткнула його стілець побіч американського свого братчика, шепнувши на вухо: «Ти, Іванку, побудь... побудь ближче біля Сильвестра, бо, може, він схоче тобі щось сказати, а може, ти — йому».

«Що я маю до розмови з якимось заблуканим попом? — подумав знеохочено бухгалтер Матайко.— Сильвестр собі живе, я — собі, між нами океани — хіба переплинеш?» — Він знудьговано поглядав на гамірливий довжелезний стіл, що вгинався під печеним, вареним і різними пляшками, і мав велику охоту встати й зникнути поміж яблунями та грушами в молочних сутінках, пронизаних електричним сяйвом. Ганна, розгадавши його настрій, погрозила пальцем. Тепер, увечері, жінка зовсім не була схожа на Ганну вчорашню, зажурену і зболену, вона або на короткий час забула про журбу й опухлі ноги, або ж на людських очах не хотіла виглядати зломленою, бо звелася над столом пряма й сувора, вишнева хустина із синім квіттям по-молодицькому освіжила її, гарно обрамила обличчя.

— Ви знаєте, чесна родино,— сказала Ганна голосно,— що на хрестинах, на весіллях і на сумних учтах, як у нашій родині заведено споконвічно, я, яко старша з-поміж вас, мусила першою випивати келишок... чи той келишок випадав солодкий, чи гіркий, але Шевці завжди пам'ятали, що десь за водою, на тому березі, в Америці, масмо найстаршого брата Сильвестра, якого довго виглядали... і таки дочекалися поміж собою його видіти, стискати його долоні й випивати перший келишок до дна за його здоров'я.— Голос її затремтів і ледве не зірвалася сльоза, вона сльозу проковтнула, а чи пригасила горілкою — таки випила до дна, а потім поцілувала брата в губи; і всі простягнули до нього келишки, а багато

підходили й теж цілувалися. Бухгалтер Матайко думав, що одні Шевці цілують Сильвестра за звичаєм, другі — з обов'язку, треті — заради користі: іще вдень розкотилася по селу чутка, що «американець» подарував двом своїм племінникам по «Волзі». Як би там не було, але цілувалися Шевці широко й пили за свого вуйка і стрія до дна, і тільки Сильвестр не хотів чи не вмів викресати в собі зворушеності, він стояв за столом уже без учорашньої реверенди, у звичайному сірому костюмі, що підкреслював його високий зріст і аскетичну худорлявість, у білій, сестрою, мабуть, подарованій вишиванці... стояв недосяжний і не присутній на сьогоднішньому празнику, замкнений і відчужений, далекий, і не помагала йому ні усмішка, яку приклеїв, мабуть, ще в ті далекі роки, замолоду, коли вперше прийшов із причастям і з потіхою до людини, яка вмирала, ні біла Ганнина вишиванка, що мала б його порівняти і зблизити зі своїм родом; вишиванка, якщо на те йдеться, мовби підсвічувала Сильвестра ізсередини і просвічувала наскрізь — так принаймні здавалося бухгалтеру Матайку; і ще йому здавалося, що в замкнутості своїй, лагідній неприступності отець Сильвестр затаїв погорду до роду, презирство чи то просто байдужість.

Ген-ген потім, коли всім зашуміло в головах, коли Шевці заспівали і ніхто не поспішав з Сильвестром цілуватися, Матайко таки не втримався... він не любив байдужості — байдужість, як лилик, була виразно видна на тлі чистої білизни Ганниної сорочки — й тому спитав Сильвестра:

— Сидите, отче, і... і не дуже їсте, і не дуже п'єте, і не дуже бачу, радієте. Таке маю враження, що живете чимсь іншим, тим великим, що здобули-сте в житті, це для вас головне, а все інше, приміром, сьогоднішній празник, не варте й півцента.

Отець Сильвестр повернув до нього голову; видно, він не відразу вловив зміст запитання, а може, розгубився, не знаючи, як на нього відповісти, бо мовчав, схиливши голову на руки; у схиленні тому мовчазному був подібний на зламане дерево; і де поділися в одну мить його замкнутість, гордовита байдужість... над цілою його постаттю панувала зламаність, навіть не здивувався, коли отець Сильвестр, не піднімаючи очей, майже зашепотів:

— Господи боже... а ви спитайте мене, сусіде... а ви розпитайте мене не про здобуте, а про втрачене, про загублене. Про загублене,— повторив він і підвів голову. І, здавалося,

чекав, що бухгалтер Матайко зараз про це його питає, і здавалося, що він чекає від нього розради; Матайко ж, однак, не почув душевного його поклику, відповів різко:

— Пізно говорити про втрачене. Бо чи повернеш, чи надолужиш? Та й чи треба повертати, отче? Все загублене й здобуте залишається з нами.

Отець Сильвестр хитнув головою, зморшкуваті губи ворухнулися, рука, що лежала на обрусі, дрібно тремтіла, і він, щоб стишити тремтіння, стиснув у долоні порожню чарку. Так тривало хвилину чи дві, потім старий священник заспокоївся, знову напнув на себе благодішну й мовби елеєм помазану шкаралушу. Ніхто нічого не помітив, не зауважив, навіть прониклива сестра Ганна.

— Може, вип'ємо собі по-сусідському? Бодай мінеральної,— Матайко гнівався на себе за те, що навідмаш ударив людину словом. Не скрізь допомагає категоричність... так, не скрізь. Але не знав, як заглаїти вину, як підступити до Сильвестра, щоб скинув свою личину, як це було перед хвилиною, і тоді вони могли б по-людському, відверто поговорити. Священник простягнув свою чарку, скло задзвеніло, але не випив ні краплі. Сидів прямий, спокійний, задивлений у себе чи в обличчя господа бога, ніби й не він щойно журився загубленим.

Бухгалтер Матайко зрозумів, що необережно сполошив птаху, тепер до Сильвестра, до його серця не достукаєшся, тому дав йому спокій, і все ж, собі навдивовижу, не був до нього, до Сильвестра, байдужим; незважаючи на свої пережиті біди, почувався чомусь багатшим від цього панотця, не знав тільки, правда, як теє багатство називати, чим його виміряти й зважити, зате вперто був переконаний, що багатий, набагато багатший од Сильвестра. Здавна, з молодих літ Матайко не любив священників, мав їх за крутіїв, за шкуролупів; тут, певно, далось взнаки виховання баби Воронячки, яка казала: «В бога, людоньки, вірую, бо боюся лишитися без царства небесного. А ксьондзові руку не цілую, бо не знаю, чи вона в нього чиста». «А в цього хіба руки чисті... руки й душа? — запитував сам себе Матайко.— А шкода. Говорили колись у селі, що мав Шевців Сильвестр світлу голову. Аякже, мав... поки на попа не вивчився. А який з попа хосен? От каламутив людям душі, блукаючи по світі; каламутив людям душі, а собі — розум. І все через тих Постолюків».

Бухгалтер Матайко зі злості плюнув.

.....

Бухгалтер Матайко, якщо на те йдеться, навіть не підозрів, що сидить у ньому, вкоренилася й не висохла дотепер давня наймитська ненависть до багача, і через те було йому дивно: «Невже ненависть проростає у чоловікові до таких глибин, що й не знаєш про її існування?»

По-справжньому почув солоний присмак ненависті восени п'ятдесят восьмого року, коли Петро Постолук повернувся з Сибіру. Він писав аж до Москви, виставляв якісь там свої заслуги, докази, розшукував опікунів, які його заслуги підтверджували — одне слово, йому повернули сконфісковану під час розкуркулювання хату, комору, хатчину біля дороги, в якій замолоду тримав склепик-крамничку і шинкував пивом. Для тутешнього колгоспу це було ціле розорення, бо у великій Постолуковій хаті розмістилася колгоспна контора, а в малій хатчині біля брами обладнали молокопункт.

Однак мусили вибратися й начисто все підмести; бухгалтер Матайко від імені колгоспу складав тоді акта, спершись на лутку вікна, що колгосп «Червоне Прикарпаття» здає, а громадянин Петро Стефанович Постолук приймає хату з трьома кімнатами, а в тих кімнатах підлоги дубові, дев'ятеро вікон, п'ятеро дверей і три печі, а ще — ганок дерев'яний, зашкленний кольоровим склом, а східці до ганку ведуть кам'яні, подекуди надщерблені, а ще колгосп в особі бухгалтера Матайчишина здає, а громадянин Постолук приймає під свою руку хатчину біля воріт під червоною, ще австрійською, черепицею і комору...

— А ще, Іванку, стояла на подвір'ї стодола під бляхою, — ласкаво, усміхнено нагадав Петро Постолук.

— Стояла, — погодився бухгалтер Матайко. Він знав ціну усміхненості Постолуковій, збурилося у ньому роздратування, у Горопахах рідко вживали слово «роздратування», казали: «О, показуються в ньому псячі вуха». — У сорок дев'ятому, коли колгосп тулили докупти, то майже всі стодоли в селі розібрали й побудували з того матеріалу дві стайні й конюшню.

— Мене що то обходить... якісь стайні і конюшні? — пирскнув Постолук, забувши на мить про свою роблену ласкавість. — Моє повинні мені повернути. Такий із Москви надіслали папір. Голова знає... у районі той папір читали.

— Я в акті пишу й перераховую лише те, що ви приймаєте, а я здаю... а за стодолу подавайте на колгосп у суд. Може, якусь сотчину за те гниле колоддя й висудите. А що? — Бухгалтер Матайко не посміхався й не обурювався, однак

темна неприязнь мигнула в його словах, як мигає у воді риба, яка ніколи не дається до рук.

Постолок сумно похитав головою.

— Чую: не любиш ти мене, Іванку. А за що? Га? Я ж тобі колись у скруту і роботу давав, і хліб... і пальцем ніколи не кивнув, і не крикнув навіть. Я ніби, чуєш, наперед знав, що настане день і година, коли ти сидітимеш у кріслі колгоспного бухгалтера і від імені свого колгоспу будеш повертати мої статки.

— Дивний ви... дивний ви чоловік, вуйку Петре, — Матайко осудливо окинув оком старого Постолока, який був у новенькій зеленій фуфайці і в наблищених кирзаках. Густі солом'яні вуса надавали круглому його обличчю м'якості й симпатії. — Хіба можна, — не піддався, боронився проти Постолокової симпатії Матайко, — наперед вираховувати свої добродієства?

Постолок тоді похнюпився...

Постолок тоді похнюпився, задивився у вікно й пригадував, що точнісінько таке запитання колись поставив татові. Було це, здається, за місяць чи за два до смерті старого. Панувала у світі провесінь... провесінь, власне, й викликала старого Штефана в сад. Ходив він поміж деревами тихий, сумний, зовсім не схожий на того Штефана Постолока, який басом вигримлював аж попід саму церковну баню «Апостола».

Опирався на палицю і важко дихав.

У саду попід деревами лежали брудні верети снігу; яблуні і груші стояли ще чорні, ще вони спали, ще жодна брунька не зачервонілася, але поміж гілля проти сонця теплилося і мерехтіло ніжнозеленкувате, майже невидиме терпке сійво.

Чи, може, Петрові це так тільки здалося?

— Тебе ось мучить... ти допитуєшся, немов малий: як можна на цілий свій вік розписати, коли, кому і яким способом чинити добро? — Старому важко було говорити, він раніше й не думав, що кожне слово доведеться добувати з грудей із натугою; ти його добуваєш, зачерпуєш, а воно, вуглувате, непіддатливе, тисне в горлі. — Це, щоб знав, не так легко й не так просто. Але мусиш, Петре, розписати добродієство наперед, якщо, звичайно, хочеш у цьому світі жити. Час складний, сам видиш. І направо оглядайся, і наліво, і тому свічку клади, і тому — огарок. Тобі залишається... — Старий тоді не договорив, що, власне, має залишитися Петрові, він мимохіть помітив, що між деревами поважно

походжає, присідаючи на хвіст, і якусь живність видзьобує старий сивий крук.

— Мені здається, Петре, — пожвавішав Штефан, — що я сьогодні хотів якраз цього крука бачити... крука й більше нічого.

— Ви ж просили хоч дихнути садом, — нагадав Петро.

Старий гейби й не почув синових слів, не спускав ока з крука, тішився цим вороном, як чимось близьким і рідним.

— Чомусь мені здається... здається мені і все, нібито я цього ворона бачив тут ще торік, і передторік, і десять років тому, і тоді, коли прибився з італійського полону додому, і ще, може, у своєму дитинстві.

— Чого ж... — підтакнув батькові Петро, — усе може бути. Дарма що птиці вони хижі, ніхто в них не стріляє. Тому й живуть... Коли ж хто жбурне каменем, то вороння навчилося вчасно злітати. І вся тобі наука, — засміявся Петро, глибоко не вдумуючись у мовлене.

— О,о! — вхопив сина за руку Штефан Постолук, і дрібно захихотів. — Може, якраз у цьому... у вмінні, хлопче, вчасно злітати — вороняча хитрість і розрахунок, і завдяки цьому розрахунку живуть собі здорові тисячу літ. — Старий перестав сміятися, і, певно, відкрилося йому несподівано потаємне. — Чуєш, може, ворон — знак незнищенності нашого роду? — спитав.

— Ти прецінь бухгалтер... ти ніби курси кінчав у Би-стричанах, — повернувся Петро Постолук до Матайка... повернувся у сьогоднішній день. — Мусиш знати ліпше від мене, що багато чого можна на папері планувати, задумувати, окрім, мабуть, добродчинства... добра. Воно знаходить на людину, як слабість або ж як осяяння.

— Може, й так, — погодився, поблискуючи іронічно очима, бухгалтер Матайко. — Може, й так, — повторив, роздумуючи. — Лише ріжте мене на кавалки, а я не можу уявити, намалювати ваш порив чи осяяння в ті роки, коли у вашій ресторації за гальбою пива сидів пан комендант постерунку з Чорнева, п'яний, як чіп... і з п'яних очей торочив, що нині-завтра збирається зробити обшук, скажімо, у сільського комуніста Деркача, чи вибовкнув день, коли повинен того ж Деркача арештувати.

— І я кликав тебе, хлопчиська шмаркатого, й через задні двері, городами посилав до Деркача. Він тут як тут являвся, і я, дух святий, ангел-хранитель, його попереджав: «Має бути у вас обшук, Васильку. Якщо тримаєте щось заборонене, книжку якусь, газету, одне слово — папір'я нелегальне,

то ввечері занесіть до моєї стодоли... там ззаду від города дошка відбита. Папір'я сховайте в перевернуту діжку, а якщо маєте карабін, то пхайте 'го в стріху. І все». Хіба не так я говорив?

— Так приблизно,— підтвердив бухгалтер.— Тільки не второпаю, навіщо ви це робили. Не із симпатії прецінь до комуністів? З осяяння, як ви кажете? Чи передбачили... вираховували, наворожили собі, виміряли, де має впасти камінь? Що вас, вуйку, розкуркулять, маєток сконфіскують і тільки з тим, що могли-сте кинути на фіру, повезуть до білих ведмедів? Яким способом і чином, газдо солодкий, мудро передбачили, що той самий Василь Деркач стане в районі головою і слово в слово підтвердить перед різними комісіями й слідчими, що ви з тим Сибіром задурно витерпіли, бо ще за польської санації були нашим симпатиком, незважаючи... ая, незважаючи на свої п'ятдесят моргів ґрунту?

«Може, я напrawdę вмів, навіяний батьком, своєчасно злітати, коли лише брали в руки камінь? — мав готову відповідь Петро Постолюк.— І вмів я класти свічки й огарки перед святими і перед грішними». Але не вимовив ні слова, лише, скосивши очі на Матайків акт і помітивши, що бухгалтер устиг внизу підписатися, потягнувся на radoщах до паперу.

— Ну, слава богу, що мос стало зверху, і все справедливо залагоджується,— перехрестився він... перехрестився похапцем, ніби зганяв з чола муху.— Як-не-як, Іванку,— окинув Матайка чистим невинним поглядом,— а ніхто... ніхто не може і не посміє кинути в мене каменем.

— А Михайлина! — сіпнувся, почервонів раптом Матайко. Виглядало, що він увесь час, поки складав акт, тримав на гадці Михайлину, як палець на курку. Його лютили чисті, по-дитячому безвинні очі Петра Постолюка; йому баглося плюнути старому в лице або ж ударити по сліпаках навідліг, як колись били, розповідають старі люди, нечисту силу — різних там арідників, відьом, лісовиків.

Постолюк утер обличчя, що враз спітніло й сполотніло, білою великою хустиною і, гейби відчуваючи бажання Матайка, відступив од нього на два-три кроки.

Постолюк не любив згадувати ні вголос, ні в думці, ні навіть у снах доньку Тодора Івана Сорокового; він був упевнений, що «напрахтикувався» при згадці про Михайлину не бліднути, не хвилюватися, йому здавалося, що випалив у собі, як гнійну рану, що не заживала, свою причетність до її смерті. Того осіннього дня, коли бухгалтер Матайко

підписав акт, де чорним по білому сказано, що йому повернуто хату й усе інше, що було на обійсті, і він відчув, що обома ногами твердо стоїть на землі, попервах навіть здивувався, що хтось пам'ятає про якусь Михайлину... пам'ятає і пов'язує її смерть з його виною. Потім він злякався. Виходить, що рану свою припалив лише зверху, щоб нікому не впадала у вічі, щоб, зрештою, самому спокійно жити.

— Господи! — стрепенувся він.— Та не винен я, Іване, в її смерті... я далеко тоді був... у вагоні, що котився на Сибір. Де Крим — де Рим. Як я міг? Ти собі уявляєш, що таке ешелон розкуркулених і тих... бандпособників, як тоді їх називали? Навколо багнети, кулемети, пси. Птаха з долоні не випустиш.— Постолюк не мав наміру виправдовуватися, однаке таки робив це супроти своєї волі. Перед собою вибілювався, перед Матайком? Перед небіжчиком татом, який учив його чинити розраховане добро? «Яке добро, тату, коли люта зима... Коли багнети... коли смерті... коли злість тебе душить, як зашморг? І хіба я винен, що таки вловив момент і таки випустив із долоні пташу, і вона полетіла в Горопахи? Я думав: заблудиться, втрапить в сильце, обмерзнуть її крила, а вона...» — А крім того, Іване, як би я міг? Михайлина була мені як рідна. Я завжди тішився нею, такою мальованою,— продовжував своє виправдовування Петро Постолюк.

Бухгалтер Матайко пам'ятав Михайлину...

Бухгалтер Матайко як живу бачив перед собою в'юнку, чорняву, з синіми очима, довгими косами, беручку до роботи, легку на сміх і на співанку дівчину; сьогодні на правду вірив, що Постолюк і його жона Марія любили Михайлину... любили і заздрили Тодорові Івана Сорокового, який у бідності, серед голоти босої і вічно голодної мав таку квітку; обидві Постолюкові дівки були цибаті, довгоносі — удалися в Марію.

Михайлинку привів на Постолюкове обійстя у голодному сорок другому році сам Тодор, який, окрім халупчини над яром коло цвинтаря, вузького городця, який могла й курка перескочити, жінки Калини, котра сплodiла йому дев'ятеро дітей, нічого більше не мав; ні, мав іще, правда, надивовижу робочі руки: перероблював, перемелював у того ж таки Постолюка гори роботи, а коли її не вистачало, то за ділетку кукурудзи або ж за торбу квасолі цілими тижнями гарував, як кінь, на інших багацьких гумнах. Від нього постійно пахло гноєм, землею; руки від ціпа, від коси, від чепіг йому ороговіли, зробилися як копита. І однаково ж прогродувати

родину не міг, не мав сили: усі в селі знали — знали й не посмішковувалися, — що коли в когось на газдівстві гине теля, свинка чи, не дай боже, худобина, то не треба чекати, аж поки вона спустить дух, а поквапся впхнути у неї ножа, щоб стекла кров, а потім поклич Тодора. Він увечері, щоб зайвий раз село не зглядалося на його встид і на його біду, брав тачку і привозив здохлятину додому.

І був удома бенкет.

А що... а що мав робити? Мусив хлоп рятуватися.

І ось цей Тодор перед жнивими в голодне літо сорок другого привів до Петра Постолюка свою Михайлинку. П'ятьох старшеньких він іще напровесні повів на Поділля: попритулював де міг, повпрошував господарів узяти того корівчину пасти, того — дрова рубати й січку різати, тую — дитину колисати; була з ним і Михайлінка, для неї також напитував службу — в місті Бучачі кухарка пані Магда хотіла найняти її до дітей. Уже й погодилися, що за хліб і за зупу буде дівчининсько працювати, і вже пішов пріч осиротілий Тодор, доставши дві хлібини — черстві німецькі «цвібаки» й кусень сала на завдаток; і ніхто б не вгадав, як би склалася Михайлинина доля, коли б дівчининсько не тріснуло кухарчиними дверима, коли б не полопотіло сходами униз, навздогін за татом.

— Як я буду в пані Магди їсти кнедлі з шкварками, коли ви, тату з мамою, будете голодувати? — не по-дитячому запитувала й добувалася до його серця довірливими, повними сліз очима.

Мав би її прогнати від себе.

Мав би...

Однак любив її.

Нипали від села до села, від хати до хати, і хоч того року й на Поділлі «хліб не був на кіллі», як-то співаєтьсся, їм давали: хто вділяв від власних дітей дві-три бараболини, хто — пригорщу круп або пшона, хто — качан кукурудзи; і вже наближалися до моста через Дністер у Нижневі, і вже тішилися, що через день-два доберуться додому; дома їх визирала голодна малеча.

На проклятому мосту, на Дністрі, їх перестріли шуцполіцаї з Бистричан («цо маш, хлопе? Покаж!»), багнетами порозпорювали бесаги і все напрошене, виплаконе, пожбурляли в Дністер.

Ще й реготали...

І як тільки Тодор утримався та не скочив у бистринь?

І мусив він удома взяти Михайлинку за руку й стати на порозі Петра Постолюка.

— Візьміть дитину, якщо віруєте в бога, бо спухне з голоду. Ви ж, пане Петре, добрий чоловік.

Тодор був упевнений у доброті Постолюковій: хіба той колись у чомусь йому відмовляв? Перед війною, бувало, коли в його, Постолюковій, ресторації сиділи директор школи Чехович, старий тутешній поляк Ковальський Шумлясин і Бобшук — колійовці (по-теперішньому — залізничники) та дехто інший, які мали чим заплатити за гальбу пива, Петро Постолюк один раз на тиждень кликав також Тодора, садовив його статечно за стіл — і то не в кутку, ні, а пору із газдами, — клав перед ним гальбу пива з білою шапкою піни й припрошував чемно закропитися після роботи.

Для Тодора Івана Сорокового це був не тільки вияв доброти, це означало, що його зрівнювали з газдами, з тими, що мають гроші; Тодорко солодко панував за столом, поволеньки цмулив пиво й почувався щасливим.

Зрозуміло, що Постолюк прийняв Михайлинку.

— Най буде у нас за свою, — погладив дівча по голівці. — Хоч... хоч до роботи буду привчати.

Дівчина не могла покривдуватися, що в Постолюків їй зле, вона залишилася у них іще на рік, іще...

Восени сорок восьмого сльотавим вечором Михайлина, уже дівчина вповні, явилася в сільський гарнізон яструбків з бесагами, повними хліба, сала й самогону; призналася, що кожного тижня її газда Петро Постолюк посилає уночі через городи до Докії Малюванчукової передати харчі боївці сотенного Різуна, який десь зачався у схронах. Іще дівчина лепетала, що кожного разу в Постолюка відпрошував ася, бо боялася, бо ночі темні, бо пожежі тут і там, бо кулі свистять, бо енкаведисти арештовують за найменшою підозрою, а бандерівці вішають, вуйко Петро, проте, осіддував її бесагами, підштовхував, умовляв і докоряв, що «так ти, Михайлино, відробляєш мою ласку?».

Далі...

Далі яструбки в гарнізоні списали, як належить, протокол, Михайлину відправили додому, до Тодорка, ще й поповістили його, що стільки вже років господарює в Горобахах народна влада, а він, батько, дотепер доньку в того лиса Постолюка з батраків не визволить; вранці на Петрове подвір'я вкотилася підвода з двома міліціонерами, прийшов також гурт яструбків, вони нашвидкуруч, «гальпопово», як кажуть у Горобахах, покидали у драбини манаття, зверху примостили всю Постолюкову родину й повезли.

Присуд був короткий: куркуль і бандпособник. Сибір.

Того осіннього надвечір'я, коли Петро Постолюк мав у кишені фуфайки підписаний акт, що віднині він знову стає господарем цієї хати і всього подвір'я, і почувався, отже, таким, що міцно стоїть обома ногами на землі, також згадав це давнє й не дуже приємне слово «бандпособник» і вхопився за нього, удаючи ображеного:

— Ну, певно, на мене... рахуй, на бандпособника, усе можна звалити. Аякже. Носиш тавро на чолі. Вини нібито й не маєш, прощено тобі, майно повернуто, скажи — влада ще й вибачилась, капелюх зняла, а село... а село своє знає. А докази, докази, Іване, де?

Бухгалтер Матайко тріснув тоді дверима, порожня хата вибухнула, як бочка.

— Сестра мені говорила... зайшла мова... хвалила вас дуже, — через роки, через пропасті обізвався до бухгалтера Матайка отець Сильвестр, і той аж стрепенувся.

— Хвалила? За що? — механічно спитав Матайко; спитав про одне, а думав про друге, косо глянувши на священника. Ні, навіть сестрина вишивана сорочка не зріднить людину з вітцвіщиною, з оцим розспіваним гамірливим повним столом, з людьми, з яблункою, що світилася вночі на цілий світ. «А втім, — снувалися далі думки, — старий повезе у свою Америку бодай сестрину сорочку й ляже в ній у труну... і то м'якше буде лежати».

— За те, що дурно на старість не сидите, у музеї робите. — Отець Сильвестр з одного боку — так виглядало — хвалив, а з другого — злегка, приховано кепкував, бо додав: — Тільки... не важко вам, бухгалтерові, людині, рахуйте, без освіти, працювати в музеї?

Матайко вловив іронію. Він мав наготові відповідь, тримав у пам'яті лист Петра Постолюка, благодійника попового... лист цей писаний взимку сорок восьмого й пущений тоді ж з міста Пермі, яке в ті часи називалося Молотовим... так ось, було в тому листі таке, що збило б пиху з отця Сильвестра. Ого, ще й як би збило. І бухгалтер Матайко заледве того листа напам'ять не прочитав, якби не Ганна: пошкодував Ганю, її оце пригощання. Та й не для виказів і доказів покликано його, Матайка, на цю родинну гостину... кликали, певно, щоб брат мав із ким згадати про давнє.

— Знаєте, отче, я теє... про те, що без гімназії, без університетів, з кількома сільськими класами і річним коридором бухгалтерських курсів, товкмачив нашому голові, Джурі тобто, коли настав час іти на пенсію і він почав сватати

мене на сільський музей: «Будеш там і директором, і тим, що фонди збирає і береже, і тим, що віником орудує, і тим, що людям про музейні речі розповідає. Все в одній особі». Я йому так і сказав: «Ти, Джуро, бігме, здурів. Ми собі ніби давні цімборики, приятелі, але, слово честі, не знаю, що я там, у музеї тобто, якого, до речі, ще й нема, буду робити?» — «Будеш, Іванку,— мовив мені на це Джюра,— повертати людям те, що колись не додав рідному синові... не додав, і пішов він по світу з бубном».

— Як це... з бубном? — усміхнувся допитливо священик. На його обличчі, у зморшках на губах, в очах за скельцями окулярів... найбільше таки за окулярами, сиділа ще іронія.

— А так, панотче,— відповів Матайко.— Впорожні прожив і впорожні вмер.

— І ви знаєте... ви знаєте, чим виповнювати людську душу? — Отець Сильвестр зняв свої окуляри і відкрито, по-доброму глянув на Матайка.

17

«А таки...»

А таки здалось би прогнати Мацюпінку... відцуратися... і виповісти йому перед смертю: не знаю, цімборику, за що я тебе любив і на чому трималося наше товаришування. Може, єднала нас одна шкільна лавка і пані професорка Гелена Єжанська, яка скубла нас на чуби? Чи, може, єдали нас підпалені коржі, котрі ми по-братськи ділили на пасовищах? А може бути, що я потасмно, як злодій, заздрих твоєму вмінню легко жити... заздрих, придивлявся і прагнув навчитися твоєї легкості? Втім, хіба ми знаємо, за що любимо своїх друзів, хоч дуже часто переконуємося, що вони насправді не варті нашої зневаги?»

Соловій відчував, що Мацюпінка преспокійно, нічим не терзаючись, сидів на табуретці посеред дідорні й терпляче очікував, поки він знову поверне до нього обличчя. Соловій був переконаний, що Мацюпінці байдуже, добре чи зле балакалось про нього в кузні з його жоною Анною. І байдуже йому, як судять про нього люди в селі: був вище людського осуду, стояв над людьми або ж поза людьми, жив незалежним життям у своєму світі, і, певно, цього окремішнього, вижолобленого, як дупло, в самому собі світу якраз бракувало Соловію. «Я жив ціле життя, оглядаючись: що скаже Йван, а що подумає Митро... а як сприйме моє слово, мій вчинок дитина? — жалувався запізно Соловій... жалувався,

а чи тільки розмірковував над пережитим.— І що, з моїх оглядин, хіба уникнув я злого вчинку? Я навіть не заслужив легкої смерті»,— жажнувся від несподіваного підсумку, наче справді легку смерть треба заслужити життям.

І Соловій не витерпів, обернувся лицем до Мацюпінки і поділився з ним жалем, що доля не має милосердя, наславши на нього стільки мук. Він плакав без сліз, і висохле, зболене його тіло дрібно тремтіло; зціплював розхитані зуби, стримував тремтіння, жалі, сльози, що сухо, як вогонь, пекли в грудях, і попри все таємно сподівався, що Мирон Мацюпінка розрадить його або ж принаймні вбере у своє серце його жаль... вбере, зрозуміє його й заплаче.

«Виходить, що нам, коли ми вже не вміємо плакати, знадібні чужі сльози й чужі молитви? Так нам мало треба і так багато».

Але Мацюпінка сидів на табуреті посеред дідорні незворушно; він, може, повсякчас регочучись, не вмів плакати або ж до глухої його душі, до того світу, що в дуплі, не досягається чужа потреба; він, певно, й не здогадувався, що існує людське милосердя, бо бовкнув навпростець:

— Чи знаєш, Онуфре, що в селі говорять, чому ти так довго не вмираєш? Чого мучишся? — Він споглядав на Соловія збитошно, навіть весело, нібито йшлося про парубоцьку побрехеньку; чорний свій вус він хвацько, по-шляхетському, підкрутив угору, кошлаті брови ворушилися вгору і вниз, як гусінь на капусті; увесь він був безжурний, безпечний і безжальний, наче ніж, у своїй простоті. І, може, перший раз у серці Онуфрія Соловія, де вже, здавалося, не було місця ні на які почуття, сколихнулося, як бездонна прірва, презирство до Мацюпінки; за довге життя вони потовариському не раз гнівалися й перепрошувалися, нападали на Соловія часом злість за якийсь там учинок Мацюпінчин, за слово негідне, але зневажати не зневажав його ніколи, завжди сприймав його таким, яким він був.

«То чому ж не сприймаю сьогодні? Чому ж бридка мені його жорстокість? — билися запитання в його голові.— Чи, може, суть не в мені? — відразу засумнівався.— Хіба мені не однаково — стою ж бо однією ногою у могилі? Ні, мабуть, не однаково, бо я однією ногою уже в могилі... а він ось сидить... а він збирається жити сто й тисячу років, і наплював він на хворощі й на смерть. І моя зневага, певно, не є зневагою, волає у мені заздрість приреченого».

— Торочать, Онуфре, і то не віднині,— продовжував своє Мацюпінка,— що доти, ая, будеш мучитися, доти

буде тебе слабість гнути в каблук, доки не покладеш у склеп ксьондза Дроздовича все, що колись звідти зрабував: золоту чашу і хрест.

— Хіба когось там у селі обходить моя мука? Кожний-бо має своє,— гірко сказав Соловій. Його вразила Мацюпінчина новина, і Соловію навіть забаглося, щоб у цю мить звихрився, вибухнув у ньому біль, оте пекельне випікання нутроців і викручування суглобів; у болях, у безпам'ятстві перебуваючи, він не потребував би допитуватися й уточнювати жорстокий людський погolos; і не потребував би виправдовуватися перед Мацюпінською, щоб постати чистим і білим перед людьми.

«Ні, не ходив я поміж людьми святим праведником, як намагався себе показати Петро Постолію; я ходив дорогою прямою і збочував, бувало, на криву. Але за що приписувати мені те, чого я ніколи не робив... Та ще приписане прислали, як на глум, із Мацюпінською»,—хотів крикнути, однак із горла вирвався стогін; був стогін тяжкий, добутий з надр душі, і Мирон Мацюпінька нібито зми-лосердився.

— Ну, ну, Онуфре,— ухопив хворого за руки, гладив їх,— не бери то до серця, не переймайся. Бабських язиків не знаєш? Каміння-бо зжорнують на пісок. І ніяким наказом жорнування тоте не припиниш... і не доведеш свою невинність. Ти ж бо не винен, правда?

Він зазиравав Соловієві у вічі, ковзав поглядом по його маленькому, як кулачок, обличчі, мовби хотів цей кулачок розтулити і в кутику поміж зморшками відшукати істину.

Соловій же лежав неприступний, очі прикрив долонею; блідість цвіла на його жовтому лиці. Губи метушилися сухо... на губах, певно, сиділо слово... сиділо квиління душі чи прокляття, але скотитися у світ, упасти, розколотися й обізватися воно не мало сили. І дарма намагався Мацюпінька зірвати його з губ, розгадати, пізнати його, те слово: Соловій мовчав.

У Мацюпінчиній уяві всю його молодість потаємно жив великий горб старого цвинтарища, що розкинулося на краю села і південним своїм схилом спускалося до річки Унявки; на старому цвинтарі років зі сто, мабуть, або й більше нікого не ховали, час, вітри, води, дерева і трави зрівняли могилки, дерев'яні хрести давно струхлявіли, і тільки подекуди в густому вишняка біліли присадкуваті, схожі на хлопчаків у вибілених сорочках хрести кам'яні. На самому вершечку горба густо поросли кропивою й лопухами руїни

невеликої каплиці, що служила усипальницею місцевих дідичів графів Загурських; у дев'ятнадцятому році, коли наступали «галлерчики», тобто військо польського генерала Галлера, в каплицю втрапило гарматне стрільно, тесане каміння розверзлося, і хтось тоді, балакали, добре нібито поживився дідичівськими коштовностями, проникнувши в підземелля. Правда це була чи вигадка, мрія голодних, обдертих війною жінок? Миронова мама, Цимбалиха, розіп'ята нуждою, якимось досвіта будила свого найстаршенького, прискала йому в обличчя водою, щоб скоріше прочумався після сну, і, тицяючи йому в руки мотузок з покійливою козою, жарко нашіптувала на вухо:

— Ти б, Миронцю, полазив по тих панських каплицях, га... може, й тобі трапиться якась золотинка, якийсь кульчик з каменем, якийсь перстенець? Дідичі ж, прецінь, були багаті, най вони, мертві, поділяться з нами, живими.— Жінка з голоду, з бідності страшної не знала, певно, що й говорить і не уявляла, куди посилає сина: зате, мабуть, уявляла, як продасть котромусь з офіцерів коштовний перстенець... продасть, а чи віддасть за торбу муки, за кусень солонини — і очі її радісно жевріли, як у божевільної.

Мацюпінька, дарма що йому тоді минало лише дванадцять років, запам'ятав похмурий досвіток, бородату, в реп'яхах козу й великі, якісь гейби підпалені зсередини мамині очі; і ще запам'ятав свій страх... скочив той страх у нього, як гадюка в пень. Він стояв перед мамою, а бачив себе в каплиці, у підземеллі; його нудило. Хотів заперечити мамі, оборонитися від її просьби, поплакати їй у подолок і нагадати про гріх: «Гріх-бо, мамо, тривожити мертвих — хіба ви мене цього не вчили? А ще ви мені, мамо, казали, що в мертвих не беруть нічого, навіть тріски з хреста не відколюють... і не вільно зрубати на гробі деревину, бо будуть мертві щонаочі приходити й своє почнуть витрібовувати».

За війну без тата згорьована, залякана пожежами, вибухами, смертями двох меншеньких дівчат, затуркана роботою, Цимбалиха, глуха і сліпа, не вміла і не могла помітити страху хлоп'ячого, жінка на правду повірила, що в дідичівській каплиці можна роздобути якийсь золотник, тому повернула Мирона лицем до воріт, перехрестила й силоміць випровадила з подвір'я, і він, як дідуган, поволі потюпав з козою на цвинтарище. Миронцю майже щодня випасав тут вихуділу, з жалісливими жовтими очима козу; йому дотепер поміж вишняками, у малині

і в ожині не було ні сумно, ні страшно, хлопець зник до місця, і бувало, під білими присадкуватими хрестиками снилися йому веселі й щасливі сні й не раз у снах з-під білих цих хрестів учився літати — дух йому захоплювало від щастя. Траплялося, що інколи, ухопившись за ковані ґрати, зазиравав також крізь розбиті віконця круглої дідичівської каплиці і завмирав, піддаючись чарам золотого полиску ікон. І з каплиці, і з-під білих хрестів віяло таємницею потойбічного світу, про який наслухався від мами. Йому, проте, здавалося, що надійно був оборонений від «того світу» замком на капличних дверях, грубими мурами, цілим величезним глиняним горбом, насипаним над давно померлими й засадженим старезними липами, ясенями, засіяним малиною, вишняком, непрохідними майже гущами ожини. Потойбічний світ у хлопцеві уяві був схожий на розлогі й похмурі левади, над якими ніколи не світило сонце й не гримотіли громи; чужий той світ був начебто поблизу, отам гейби за Унявкою, на Лазах, і разом з тим він даленів дуже далеко, дорога до нього буде петляти й петляти ціле життя. Так казали йому мама; він вірив мамі, і хоч навколо товклася війна і на смерті вояцькі й просто сільських людей надивився чимало, своєї смерті не лякався, мама ж бо, тулячи його до себе в пивниці, куди ховалися від «канонів», від артилерійського обстрілу, приговорювали, щоб нічого не боявся: «Тобі, Миронцю, треба перейти до смерті ціле життя... твоя дорога на той світ далека».

А сьогодні мама посилали його на руїни дідичівської каплиці, де, на його гадку, був отвір, діра в інші світи, шукати якогось камінця коштовного, якогось перстенця, золотого кавальчика; він тюпав вранішніми вулицями, що пахли згарищами хат, і думав, що дуже часто дорослих не зрозумієш: кажуть одне, а змушують робити інше. Миронцю наперед знав, що страх свій не переборе й сьогодні навіть близько не підступить до дідичівської каплиці... не підступить, най там виблискують і ваблять зір цілі викорчувані скиби золота, а мамі збреше, що давно там усе витолочили й визбирали, лишилося тільки каміння. «А може, мамо, там нічого й не було?» — уголос виправдовувався, мовби мама разом з ним вели пасти козу.

До самого майже полудня кружляв старим цвинтарним горбом; ходив колами, як заворожений, а за ним, пощипуючи то листок, то бадилину, дибубляла коза; він обросився

по вуха й, продираючись крізь вишняк, подер у багатьох місцях штани й сорочку, але жодного разу, як бувало, не сів і не відпочив під будь-яким хрестом, а на вершину горба, де під пообчімхуваними артилерійськими стрільними липами розверзла свої нутрощі каплиця Загурських, боявся й глянути. Він не нипав на цвинтарищі сам-один, кликали його до себе, нагору, де було багато сонця і вітру, такі самі, як він, голопупці-козопаси, попід кущами тут і там натрапляв на «галлерчиків», що спали в холодку, прикривши козирками очі, Миронцьо ж бокував і від жовнірів, і від ровесників, остерігаючись, що хтось вичитає з його лиця страх; страх, власне, сидів не на обличчі, а в низу живота. На нього напала бігунка, й котрогось разу, спустивши штанці під ясеню, мимохіть вперся очима в надщерблену мармурову таблицю, що визолочувалася літерами з-поміж густого плетива колючої ожини.

На східній околиці цвинтарища, яку омивала Унявка, хлопець бував рідко: надто розпаношилися тут ожина й терен, козу тут не попасеш — і тому, мабуть, надщербленої таблиці з золотими літерами ніколи не бачив, а чи просто її не зауважив, продираючись мимо. Тепер же таблиця його зацікавила, на мить, може, відволікла від болю в животі. Він припнув козу на галявині, а сам з натугою, де розгортаючи ожину, а де проповзаючи попід терном, наблизився до золотих літер... наблизився, вимацював їх пальцями і, добираючи по одній літері, котру яскраву, мовби вчора визолочену, а котру — вилущену, карбовану в білому камені, складав їх до купи й прочитав, що у гробниці спочиває парох громади Горюпахи отець Андрій Дроздович, який упокоївся у бозі в апрілі 1814 року. Внизу, під таблицею, вмуровано важку кам'яну плиту з двома по боках залізними кільцями, плита до половини заросла муравою.

Миронцьо ціпенів задерев'яніло під таблицею і перед двома металевими кільцями, він іще достеменно не знав, чи боятися йому цієї знахідки так само, як каплиці графів Загурських, а чи схіснувати — і бодай виправдатися нею перед мамою? День був довгий, літній, Миронцьо в цьому дні виростав і, виростаючи, учився хитрувати... і, виростаючи, мав час на страх, на відвагу, а ввечері торочив матері, що ксьєндзи теж великі багаті і їх теж ховають зі сріблом і злотом. А про цю гробницю усе село забуло, а я її знайшов, вона наша, мамо, я колись зважуся й потягну за тоті два залізні кільця і...

Мама доїли в потемках козу.

Цимбалиха припленталася з поля, зі спеки, з роботи, як вимолочена, вона, мабуть, і забула про свою вранішню дурну бесіду з сином і тому не відразу второпала його балаканину про якусь гробницю, про якісь кільця, про якесь ксьондзове багатство. Потім, зрозумівши, стрепенулася (і вмовкло дзюрчання молока в дійниці), і в її тривозі хлопець відчув зачаєну радість; мама втішилися, що правдами чи неправдами підопруть колись розхитане війною газдівство, вони навіть усміхнулися до себе (і Миронцьо дивним чином побачив у густих уже сутінках мамину усмішку, мовби в обдертій стаєнчині хтось черкнув блискавицею).

І тут вона, схаменувшись, затулила долонею рот.

— Ні, ні,— гамувала мимовільну втіху зляканим шепотом,— боже тебе борони, дитино. До попової гробниці торкатися гріх.

— А до панської? — хлопчисько і дивувався, і насміхався з маминою радості й маминого переляку.— Ви ж уранці мене туди посилали! — Миронцьо озлився на цілоденний свій страх: винні в цьому були мама; був готовий нечемним словом відплатити їм, уколоти, щоб заболіло... щоб знали... щоб... Але не встиг нічим відомститися, бо вона схлипнула:

— Господи,— відмолювалася Цимбалиха.— Та мало чого спросоння і з біди могла я наговорити.— Вона встала від кози, ногою турнувши стільчик, на якому сиділа, і, притиснувши до грудей дійницю, пішла до дверей. На порозі зупинилася й навпомацки, як сліпа, торкалася розчепіреною долонею хлопцевого обличчя, гладила його, пестила; і виглядало, що вона вмивала сина, очищала від скверни, від нечестивих намірів, відвертала його очі від золотої таблиці.

Ой мамо, які ви смішні і наївні...

І хоч через кілька днів їхня виснажена, видоєна коза відкинула ратички і Миронцеві не було потреби тинятися по старому цвинтарищі, він, проте, приходив сюди часто; приходив начебто для забав із ровесниками і для того, щоб поласувати малиною чи ожиною, так принаймні вибріхувався перед самим собою: він знав, що вабить його біла таблиця на забутій попівській гробниці; зваба ота, може, була попервах несмілива й підсвідома, жевріли в тій звабі таїна і страх, інколи він по-дитячому забував про «свою» гробницю на два-три роки, але поступово, у міру того, як визрівала в ньому безтурботна, лінива й безвольна душа, попівська гробниця завойовувала в його голові дедалі більше місця:

десь він вивідав точно, що попів таки на правду ховають із золотими чашею і хрестом, а це ж, людоньки добрі, немалий скарб.

А це ж немалий скарб...

З роками, з дорослістю, золота чаша і золотий хрест ставали важчими і дорожчими, деколи вони йому навіть снилися; снилося, що хтось захланний викрадав у нього виплекане, вимріяне, бережене в думках багатство, і він чипів посеред цвинтарища... посеред поля... посеред широкого світу, окрадений і злодіями опльований. І тоді Мирон Цимбал, заледве дочекавшись ранку, продирався до ожинника, розгрібав колюче густе пагілля — і серце його вгамовувалося. Таблиця на гробниці далі світилася надщербленими літерами, а металеві кільця ще нижче, здавалося, спустилися до землі, і він цим тішився; одного разу навіть здогадався прикрити кільця глиною, хабаззям різним зогнилим — хоронив їх од людських захланних очей; тоді ж майнула думка, щоб поколотити, розбити вщент таблицю з прізвищем Дроздовича, тоді вже напевно ніхто не збере його ім'я по шматочку, нікому нічого воно не розкаже й не викаже стежки до його, Цимбалових, скарбів.

Він на правду вірив, що колись, завтра... післязавтра... через рік набереться сміливості, озброїться ліхтарем, киркою і лопатою, котроїсь ночі розкопає Дроздовичів притулок і забере, що там трапиться; і вже, ставши Мацюпінською, орав сивими волами розлогі ниви, куплені на роздобуте, і вже випасав отари овець; і вже в уяві тиснувся у церкві попереду поміж багачами, срібними газдами; і вже громада вибрала його війтом...

Він реготався з себе й кивав на себе пальцем, дивлячись, бувало, у засиджене мухами і краями побуріле дзеркало; якось це кивання помітила Аннище й зачала розпитувати, що все це означає і «чи в тебе, чоловіче, усі дома?». Мацюпінська промовчав, а собі подумав, що настане свято і на його вулиці, хоч, мабуть, жінці наперед не варто хвалитися.

Напевно, Мацюпінська таки потривожив би Дроздовичів прах... і, напевно, розбагатів би на коні й на корови, купив би поля, бо ж ніякого гріха не боявся і не боявся також ні мерців, ні могил, мав за ніщо господу бога й того чорного з пекла, але був Мацюпінська людиною, яка жила одним днем і в тому одному дні лінувалася творити добро чи зло. Тим часом у тридцять шостому, здається, восени селом покотилася недобра чутка, що хтось, спритний і безбожний, розкопав Дроздовичеву гробницю; Мацюпінська

тільки скрипнув зубами, зблід, глянув на Аннище риб'ячими, білими від злості очима й, насунувши на лоба крисану, подався на цвинтарище; на вулиці, на падолисті Мацюпінька охолов і заспокоївся, він не сказав би навіть, що нила в нього душа через те, що хтось його випередив, було, правда, трохи прикро, що викрадено в нього так довго пестуване сподівання, але й це минулося, і вже на цвинтарищі в людському гурті, мовчазному, зляканому, спокійно поглядав на розкопаний отвір гробниці, на чорну яму, і радів, що до цього всього не причетний. Два поліціанти з постерунку нищпорили поміж людьми, випитували, запідозрювали; його теж, до речі, розпитували: чи чогось не бачив, не чув, не запримітив? Він стискав плечима, косив на поліціантів невидючими очима, крутив головою і відхрещувався.

Відхрещувався, а самому було цікаво: хто ж перебіг йому дорогу? Мусить це бути хлоп відчайдушний, до всього спосібний, такий, що вміє обертати золотим, робити, множити від гроша гріш.

Мацюпінька не міг собі пояснити, чому підозріння упало тоді на Онуфрія Соловія. Через те, що його цімборик («ой братчику мій Онуфрику») чи не найбільше з усіх сільських газдів зручно вкладався у видовбане корито: і був до всього придатний, і беручкий, і такий, що вміє обертати грішми? Мацюпінька відразу, з першого помислу повірив у свій здогад... повірив, бо так йому баглося, бо таки мав жаль, що в нього забрано потаємну надію розбагатіти, а крім того, скаламутилося в ньому з самого дна душі, з брудних закапелків сплигло, викралосся бажання якщо не славно-явно, то хоч би в думках облили Соловія поміями, принизити його, потолочити, а най не ходить по світу такий чистенький. І хоч ні того дня, ні наступного, ні через рік, ні через десять Мацюпінька про свій здогад нікому не проговорився ні словом, і вони з Соловієм далі приятелювали, і роботящий, шпаровитий Соловій далі любив свого ровесника давньою юнацькою любов'ю (і не було в цій любові ні причини, ні міри, ні вигоди, ні навіть пояснення якогось), він з кожним роком все більше і більше сам себе переконував, вмовляв, що ніхто інший, а тільки Соловій допався до золотої чаші й до золотого хреста і з них тепер доробляється.

Онуфрій нічого не підозривав...

Майже щонеділі брав Мацюпіньку під руку й провадив на своє подвір'я, садовив за стіл, Петруня клала перед ним макітру з пирогами й мищину сметани; а потім Соловій

водив цімборика, хвалячись, до кузні, до маржини, підводив і до дерев у молодому садку, і душа його радувалася... і ділився з приятелем радістю, ніби хлібом, захоплював його теж братися до роботи, до газдування, Мацюпінька ж на все дивився іронічно, підсміюючись: мовляв, чи ти, Соловію, збираєшся два віки жити, чи тобі не стане, чи тобі не смачніше постелити під грушею верету й поспати часом і в білий день, бо, прецінь, один раз живемо. За цими словами на правду не приховувалося заздрості, принаймні Соловій її не помічав або ж по-справжньому до Мацюпіньки не прислухався, він уже давно при звичаївся до порожньої цімборикової душі, не здатної на заздрощі, тому котроїсь неділі не надав значення Мацюпіньчиним словам, коли той із дурощів чи жартуючи (чи сичала в ньому гадюка?) сказав: «Мой, Соловію, ти розгадувався, як із води. Чи дідько тобі дитину колише, чи ти розколов колись ксьондзівську гробницю?»

— Гей, чи ти здурів, Мироне, що на мене... кидаєш на мене нелюдяну, мізерну, як псяче стерво, вину? — тільки й відповів Соловій.

На цьому розмова закінчилася. Вони до неї більше ніколи не поверталися, мовби вирубали її з пам'яті, і аж сьогодні через довгі десятиліття Мацюпінька про неї нагадав... нагадав і покликався на людський нібито поговор, а може бути... «А може, люди тут ні при чому? Мацюпінька сам-один міг вигадати... сам-один пустив поголос, хоч і перед ним я не винен... був він мені приятелем, я на правду його любив. І може, моя вина якраз у тому, що я його любив... такого? Він справді, ой, як давно це було... колись натякав, чи не я, мовляв, розколов ту злощасну гробницю. Виходить, що всі ці роки, крізь довгі десятиліття, крізь війни, носив підозріння або й упевненість у тому, що то була моя робота».

Невеселі думки вкрай виснажили Соловія, він лежав із заплещеними очима й важко дихав! Думки рвалися, як гнилі вервечки, і він не міг, не мав сили приторочувати одну до одної; довго відпочивав, прислухаючись до себе... прислухаючись, як мляво, немов поїзд, що відправлявся, билосся у ньому серце. Потім сів йому на чоло здогад, від якого спершу спробував відмахнутися... спробував — і не зміг: «Невже Мацюпінька й сьогодні переді мною є Мацюпінькою... він і нині прителепався сюди не для того, щоб тільки провідати, розрадити хворого приятеля, а щоб вивідати: може, я справді десь приберігаю награване добро?»

Тепер Соловій поглядав на Мацюпіньку допитливими, проясненими очима і ясністю своєю прагнув проникнути йому в душу, висвітлити її... висвітлити і покаятися у своїй підозрі. Мацюпінька ж, завжди відкритий і завжди усміхнений, сидячи на табуреті, гнувся донизу, горбився, уникаючи Соловієвого погляду.

— Що ти хотів від мене, Мироне? — промовив навпростець Соловій.— Чого прийшов сюди... роздираєш душу й зазираєш у неї? Дізнатися про розколоту гробницю... ніби тобі не відомо, як я тяжко гарував, поки ти висвистував або ж похропував під грушкою? Мені завжди було важко і журно, а тобі — легко і весело. Оце і є моє золото, а твоє, виходить,— каміння колене.— Соловій замовк. Не було потреби нагадувати Мацюпіньці ні про те, як у дитинстві ще, навчившись від баби Воронячки, сідав за ткацький верстат і збивав лядою верети і згрібне полотно, ні про те, що п'ять років челядикував у коваля Йоганна Крайслера на Німецькому Полику. Умів також шевцювати і вмів зробити на столярному верстаті вікна й двері, сам собі вимурував хату, посадив сад, пізнав тиху й мудру науку плекання бджоли. Щоправда, усяке ремесло давалося йому до рук легко, без натуги, він вивчився навіть вишивати; і було йому від численних умінь водночас легко і тяжко: від солодкого прокляття, яким жив, боліли його руки, і дуже часто біль не давав заснути всю ніч...

А ранок примножував нові клопоти...

— Я прийшов, бо хочу знати, Соловію: хто з нас виграв? Ти чи я? — звівся з табурета Мацюпінька. Соловій не впізнавав людини, яку звук вважати доброю. Стрибав по дідорні, вгризаючись кігтями в долівку, злорадніший, криво усміхнений дідуган.— Ти ось умираєш... ти навіть умерти не можеш, бо світ тебе прив'язав курмеями до себе й не пускає в яму. А я собі...— він хвацько підкрутив вуса,— ціле життя бомки бив... бив і живу, і буду жити тисячу років! — Таким Соловій ніколи не бачив свого цімборика. Добувалася з нього первісна, дика жорстокість.

— Нащо аж так довго... аж тисячу років жити, коли за плечима, міряючи дорогу від року до року, залишаєш пісний пісок? Пустеля-бо за тобою,— промовив сумно Соловій. І подумав, що даремно любив Мацюпіньку, часто підтакував йому й, може, навіть трохи заздрих його вмінню жити легко й безтурботно. Треба було щодня нагадувати й нагадувати: «Озирнися, чоловіче! Озирнися!»

Чи допомогло б?

І що він, Соловій, узагалі знав про цю людину, про глибоко сховані корені потаємних її розмислів? Та й чи треба було знати? Чи не досить йому власних бід?

Мовчанка, як глибоке море, ще більше їх розділила, кожний плив до свого протилежного берега, й було дивно Соловієві, що в нього не виникло бажання окликнути Мацюпіньку, забути, вибачити йому жорстокість. «Може, я сам себе теж не знаю,— міркував Соловій, знову відвернувшись до стіни.— І не знаю, що так багато в мені непростенства людського... і так багато суєтного, бо ж однією ногою стою у могилі».

Перший промовив Мацюпінька:

— Ну, чого ми сваримось.— Голос його був пригаслий, вкрадливий. Підсунув табурет до постелі зовсім близько, узяв Соловієву руку в свою долоню; лагідністю, здавалось, прагнув заглаїти свою недавню жорстокість.— Я, може... я, може, насправду прийшов до тебе з дурним підозрінням, бо мені самому, щоб ти знав, колись наснилась золота чаша Дроздовича. Раз-два хотів розбагатіти. Смішний я,— несподівано зізнався, і це признание, раптове, легке, змусило Соловія глянути йому в обличчя. В очах Мацюпіньки крутилися сльози.— Ти мені вибач, Онуфрику, або ж візьми свій гнів на мене туди із собою...— не договорив, бо, певно, сам краєм ока підглянув безодню, з якої ніхто не повертається.— Лишень-но скажи мені, цімборику, признайся: невже ходив ти поміж людьми святим праведником? І нема за тобою зла?

Онуфрій Соловій довго думав, потім ворухнув губами, щось стиха шепнув (було це ствердження? було це заперечення?), Мацюпінька ж не почув ні слова, а може, й не хотів чути.

— Втім,— схопився,— нічого не говори, лише в думках склади... ні, не складай добро, складай зло до зла, усі гріхи свої чоловіцькі й передай їх мені. Я візьму їх на своє сумління, а ти легше втреш, Онуфрику.— Він припадав губами до холодних Соловієвих рук, достукувався, добувався таким чином до Онуфрієвого серця. Соловій відчував на своїх холодних руках сльози; і він уже знову любив Мацюпіньку... любив, але довірити, збути на нього, передати йому своє зло не зміг; навіть зла не міг сьогодні довірити легковажному, порожньому Мацюпінці.

Приступ болю, цей дикий шквал, що враз, без попередження, вибухнув у ньому й почав сікти на мак його нутрощі й кістки, здавалося, на довгі віки відштовхнув Соловія від

Мацюпінки. Коли ж отямився, то за вікном уже сутеніло, в дідорні, у цілому світі, в його тілі панувала сіра тиша, він лежав у ній, у тиші, як у літеплі, прислухався до себе, насолоджувався спокоєм, і, не розплющуючи повік, думав, що було б добре в оцій тиші непомітно вмерти, розсіятися у ній, зникнути, як роса. І тут же всміхнувся болюче нездійсненному жаданню смерті; усмішка була запечена й зчорніла, і хтось зволожив йому губи, прагнучи мовби трохи висвітлити його усмішку, підняти із глибин запалого рота.

Він блимнув очима і в сірій мряці помітив біля себе Петруню; вона сиділа на його постелі й задумливо бавилася залишеним Катериною на столі шприцом, якого за життя, мабуть, ніколи не бачила. Соловій же зовсім не здивувався Петруні, не став допитуватися, як вона випросилась із «того світу», і не боявся її, мертвої (він уже нічого не боявся, окрім болю), і забув, що на її могилі виросла й поступово всихала черешня, у сірій імлі між днем і ніччю прихід Петруні був для нього цілком природним і навіть зрозумілим; він попервах не розпитував її ні про рай, ні про пекло,— його тепер не цікавило, існують вони насправді, а чи все це вигадали попи,— тримав наготові інше, земне запитання, яке мучило його всі ці дні:

— Ти не чула... не бачила: Лейба з Анапи приїхав?

Петруня сиділа в білій вишиваній намітці, в якій її поховали, і мала вона біле, гейби з алебастру вирізьблене лице... і на цьому білому лиці, в зламаних бровах, у пригаслих невеселих очах печалилася, як хмарка, ніяковість: ні, вона нічого не знала про Лейбу й ніколи нічого не чула про місто, що зветься Анапа...

Соловій заходжувався її підбадьорювати:

— Невже... не в неможеш пригадати Лейбу Циглера, того самого Лейбу з нашого села, який мав з нами в межу на Рубчі кавалок лісу? Такий був малий... такий був несміливий і усміхнений єврей Лейба, котрий улітку ходив босий, як останній старець? Пам'ятаєш? — Соловію конче розходилося, щоб Петруня пригадала Лейбу Циглера, про якого останнім часом багато думав; він хотів, щоб вона розділила з ним його очікування Лейби, його нетерплячку, і тоді єврей, можливо, поквартиться приїхати.

— Може, пам'ятаю, а може, й ні,— терла вона чоло. Вона й за життя терла пальцями чоло, коли щось важливе пригадувала.— То було так давно. А про Анапу я таки нічого не знаю.

— То місто таке,— пояснив він.— Місто над морем. Дуже далеко звідси.

— Місто завжди було від нас дуже далеко,— сказала вона, як дитина, котра обдумувала події, що відбувалися у почутій казці.— Тато брали мене, бувало, в Бистричани; ми їхали туди довго... а я хотіла, щоб було довше й довше. А ще колись ми їздили з татом на торговицю продавати воли. Тато казали: «От запрягти б усіх цих волів, що на торговиці, у ярма, в плуги й переорати торжища... цілу землю виорати й посіяти жито». Вони були смішні, мої тато. Воли, пам'ятаю, продали, а потім плакали за ними, бо людина зріднюється з маржинкою, як із дітьми.

— Ти бачилася зі своїм татом, з мамою, з усіма... там, звідки прийшла? — необачно спитав Соловій, хоч і не мав наміру питати, бо добре знав, що про це мертвих не питають.

— Може, я нізвідки не прийшла? Може, я тобі примарилася, приснилася. А може, мені заборонили проговоритися перед живими бодай одним словом,— сказала задумано. Потім поправила ковдру на його постелі і, заквапившись, рушила до дверей.— Мені вже час,— промовила ледве чути. Соловій, певно, налякав її своїм розпитуванням про те, що було для неї заборонене, тому поспішала зникнути. Двері за нею не скрипнули, клямка не цоркнула, не було чути в сінях кроків, її гейби проковтнули сутінки: була й нема — ні звуку, ні шелесту, ні зітхання навіть...

Петруні не було на світі вже чимало років, померла ще у тридцять восьмому зовсім молодою, лишивши на його руки п'ятирічну Катерину й зовсім крихітну Марію. Смерть, звичайно, без причини не буває; смерть сидить у причині, як хробак у яблуці; настає день і сточене хробаком яблуко обривається з гілки. Так було з Петрунею; мочила коноплі в Раківчику — мілкому болоті за селом — і перестудилася. Узагалі в Раківчику вода завжди тепла навіть восени, а в час мочіння конопель цілком по-літньому пригрівало сонце і котилися полями лагідні вітри. І, правду кажучи, горопаське жіноцтво, особливо молоде, любило конопляну купіль: було в цій тяжкій роботі щось сороміцьке, лоскитливе, дразливо-грішне; вони заголювались, підперізуючи крайками сорочки під грудьми, і йшли в теплу воду, у теплий глей із солоними жартами, зі сміхом, із щасливим повискуванням: вони ніби одна перед одною вихвалялися своїм білим тілом, пружністю, міцними ногами, вони були не від того, щоб їхню оголену білизну підглянули чужі чоловіки... підглянули, порівняли й, може, поласилися на

них; і дехто з газдів таки навмисне того дня запрягав коней і їхав у Гаї по дрова, хоч треба було зовсім в іншому напрямі орати, сіяти, возити із сіножатей отаву чи сповнювати інші роботи; інші ж роботи, виявляється, могли зачекати, а дорога в Гаї котилася через широкий мілкий брід у Раківчику, де вода сягала тільки до колодок. Траплялося, що у броді зупинялось і десять, і двадцять возів, і жінки не затулювалися, не присідали у воду й не заляпувалися глеєм, їм були милі хапливі чоловічі зирки, вони знали, що до пізньої ночі поміж газдами будуть точитися розмови про білизна жіночої краси, що світилася на цілий світ, як сонце.

Та чи знають чоловіки, що то значить у Раківчику на облюбованому плесі намочити, приміром, віз конопель? Це ж треба було на розстелені на воді ряди горсток накидати цілі вози глею, каміння, всякого сміття, на яке натрапиш обіруч на дні; місцями дно, як на гріх, було тверде, піщане, і тоді жінки лупали береги й носили в запасах глину.

І гасла тоді їх білизна, зваба, вони самі забували про свою жіночість; почувалися загнаними кобилицями, що тирлували ногами брудну воду.

А ще того року після недавніх дощів у Раківчик долинами прорвався потік, що витікав із Герасимової криниці в Гаях, вода в ньому аж іскрилася від студені, й не дивно, що не одна жінка того дня, похлюпавши при березі ногою плесо, відклала мочіння на теплішу погоду; були й такі, щоправда, котрі таки полізли у воду, не хотіли відкладати на завтра, на післязавтра, бо якось не по-господарському, міркували вони, залишати напризволяще на березі привезену купу конопель: то вітер розвіє, то худоба потолочить, то якусь горстку пастушата спалить. А в кожній стеблині, людоньки добрі, живе, тремтить твоя праця. Крім того, осінь дихає тобі в лице — хто знає, яка настане погода завтра?

І відчайдушно лізли у воду.

Серед відчайдушних була також Петруня. Додому, бідна, ледве припленталася, ніг не могла переставляти, зуб не потрапляв на зуб. Онуфрій вимастив її гарячим смальцем, напоїв настоєм із липового цвіту, але це мало помогло: уночі стала горіти сухим вогнем. Вуйна Парасолька, яку покликав із перестрашу, поклала банки й напувала хвору відваром зілля, шептала над нею «відмову»; не вартувало це лікування ламаного гроша: до ранку жінка почорніла, як огарок, і вже нікого з гарячки не впізнавала. Онуфрій запряг коней і вдосвіта через Камінну й Ворону поторох-

тів до Отинії за лікарем Коцюбною, з яким був знайомий і до котрого, власне, було найближче, бо де тоті Бистричани. Ніколи Онуфрій Соловій не батожив так коней, як того досвітку: «Швидше, коні, шляк би вас ясний трафив!!! Швидше!»

Сам же не бачив світу; очі йому заступало пеленою; зуби зціпив, а душа тремтіла в ньому дрібно, як осика. Кований віз підскакував на штурваній дорозі, мало не повідлітали колеса.

Отинянський лікар Коцюбка, про якого в навколишніх селах ширилася добра слава і до котрого нібито приїздили лікуватися пани з Бистричан і Коломиї, не змусив себе довго чекати, зібрався як стій, і коні полетіли назад у Горопахи. І досить було Коцюбці лише поглянути на Петрунку, притулити трубку до її грудей і до лопаток, як у нього опустилися руки. Власне, Соловій відчув, як у лікаря зів'яли руки. Коцюбка іще колов жінку своїми шприцами, раз по раз клав їй під пахву термометр, але лиса, крутолоба його голова брижилася, кущисті брови супилися, він зітхав, як ковальський міх, поки врешті не сів безпорадно на ослін.

— Біда, Соловію,— промовив, не дивлячись на Онуфрія, бо стало йому боляче й соромно за свою лікарську безпомічність.— У неї «гальпопове», скоротечне запалення легенів. Ви ж бо не темний... ви ж бо знаєте, Соловію, що це таке,— огнівався він, помітивши, що Соловій збирався чи заперечувати, чи не повірити.— Людина згорає, як свічка.

І він почав складати до потертого шкіряного саквояжа своє лікарське причандалля; це був знак капітуляції перед хворобою, його безпомічності.

— Але ж... але ж хіба нема на це ради?! — крикнув Соловій на лікаря зі злості і страху; крикнув і вирвав саквояж з його рук. За минулу ніч коваль почорнів, очі блимали жарко; і тими очима, як вуглинами, пропікав лікаря наскрізь, шукаючи його погляду; в погляді лікаревому вищукував промінець, соломинку надії, рятунку, поради. Він, мов несамовитий, схопив Коцюбку за петельки й трусив ним, як липою, і допитувався знову й знову: — І нема ліків?.. І нема такого, ну, ліпшого, ну, мудрішого від вас дохтора в Бистричанах, у Львові чи аж у Кракові, щоб допоміг?

Низенький, опецькуватий Коцюбка не боронився і на Соловія не гнівався: за довгу свою лікарську практику привичаївся до всього і розумів, отже, людський відчай; він не міг заперечити, не мав права сказати відразу страшну правду, а тільки схилився й промовив тихо:

— Чого ж, є у Бистричанах, у шпиталі, доктор Хмурий, є також доктор Перегуда — наша людина, селянський син і великий фахівець. І є над нами господь бог,— зітхнув.

— То їдемо,— відразу схопився Соловій за надію. Не чув лікарського уповання на господа бога.— І ви зі мною, пане дохтор. Я заплачу.

Коцюбка хитнув ствердно головою; через вікно спостерігав, як Соловій вистелював віз соломною і веретами, як запрягав пару сусідських коней, бо свої шкутильгали по подвір'ї попасом, мокрі, потомлені, іще не відпочили від гонитви. Сусіди допомогли винести Петруню, Соловій вкутав її кожухами, попідтикав подушками.

— Їдемо,— промовив рішуче й перехрестився, у тій же правиці тримаючи батіг. Сонце стояло над липою біля криниці, день визорувався теплий і ясний... теплота його і ясність переливалися в Соловієву душу, в серце, заспокоювали: йому хотілося вірити, що у великому місті в шпиталі Петруні не дадуть умерти.

Коні тупали поволі, і так треба було слимакувати, а може, й треба було нести Петруню на марах, щоб не гоцкало, щоб не зривало на кашель. Коцюбка раз по раз хапав Соловія за плече, стримував його нетерплячку вдарити коней батогом.

Усе було пусто і марно.

Петруня вмерла під Бистричанами, коли переїхали рогатку на Каліцькій вулиці. Ані не скрикнула, ані не схлипнула — мовби заснула. Соловій скочив із пружинистого сідла на землю, обома руками узяв із подушки Петрунину голову і чекав, що вона кліпне очима, застогне принаймні; він ніяк не міг повірити в цю смерть, змиритися з нею. Та й як можна було повірити й змиритися, коли ще вчора вранці, везучи коноплі на Раківчик, він жартував із жоною і наказував не дуже заголюватися і не давати себе оглядати заздрісним жіночкам... заздрісним, бо ти в мене скроєна зграбно і любо й кожна жилка в тобі грає, і всякий, хто має чорне око, може тебе вректи.

Вона щасливо сміялася.

Вона тулилася до нього на возі, обоє вони пахли коноплями, цілий світ від неба до землі пахкотів коноплями, життям, здоров'ям, любов'ю, і вони сподівалися, що цей пахучий добрий світ буде належати їм довіку; вона ще збиралася народити йому сина, щоб не переводився Соловіїв корінь, і багато чого по-газдівству вони задумували, вираховували, нічого не відаючи, що зозуля викувала Петруні останнє літо.

Усі дні, заповнені похороном, запахами воску, читанням псалтиря, жіночим квилінням, білою труною, що несподівано запахла по-лісовому цілющою живою живицею, Соловій ходив як уві сні, а може, ходив, як накручені старі дзигарі, що механічно відраховують квадранси і години і навіть голосно дзвонять; Соловій усе робив, що було потрібно, дякував родові й сусідам за поміч, як це належалося, і тільки ввечері, коли сам-один лишився сидіти на купці каміння біля свіжої Петруниної могили, спало з нього оціпеніння, і він торкнувся до безмежжя своєї самотності; ні, коваль не скрикнув, не плакав, не кинувся обіймати могилку, сидів згорблений, покинутий, сам-один на цілому світі... на тому світі, який ще два дні тому пахтів коноплею і життям; самотина, мов болотна прірва, наче зелене місиво, засмоктувала його, виповнювала серце порожнечою, і тому темніло, сутеніло в голові... сіклися у голові, оберталися у хаосі уривки думок — він злякався, що збожеволіє.

Тоді примушував себе думати про дітей, про живе...

Вечір ходив поміж хрестами лагідний і погідний, він, певно, й не здогадувався про Онуфрієве боріння, бо жодного разу й не дмухнув на свічки, встромлені в глину, що горіли рівно, непомітно зменшуючись. Соловій бачив оте щохвилинне самознищення, що відбувалося у нього на очах... відбувалося, і відкривалася марність його зусиль, цілого життя, за яке він чіпляється і яке легко... ой, як легко можна обірвати... Кому потрібні його нова хата, кузня, корова у стайні, бджоли на пасіці? Кому потрібні щоденні його клопоти, крутіж, робота?

«Дітям? Людям? Мені... мені для того, щоб жити повно?»

Десь перед опівніччю свічки догоріли, й Онуфрій серед густої темряви, спотикаючись об могили, вибрався за ворота на дорогу. Йшов додому, і здавалося йому, що відкривав істину, яку раніше чи пізніше кожний відкриває для себе: усе на цьому світі — суєта суєт. Усе! Все спливає у пісок, усе поглинає, як гігантський змій, пустка, прірва, яка так близько від тебе... То чи не має рації приятель його Мацюпінька, котрий ні про що не дбає, ні про що не думає, нічим не журиться?

Вранці з цією нововідкритою і вічно старою істиною він переступив хатній поріг... переступив, і тут його підхопило, покотило й закрутило скрипуче мудре колесо: треба було подоїти корову й нагодувати коней, треба було кинути в жолоб бурякової гички підсвинку, треба було випустити курей, а хтось, безсовісний і безжальний, нетерпеливився споза-

ранку біля кузні з розкованим конем і кликав коваля розпалювати горно. А тут привели сусіди його дітей; він гладив їм голови, і від дитячого шовковистого волосся, від їх розгублених, сумних поглядів, від ластів'ячої їхньої довірливості й безпорадної любові оживав, відновлювався, як відновлюється деревина в саду, яку після спеки підлили.

«Треба жити, Соловію...»

Треба жити не тільки для того, щоб підняти на ноги дітей.

І тоді, і пізніше Соловій не раз повертався до цієї потреби життя; він обертав і так і сяк, клав на ребро й на попа думку, що ремесла, які давалися йому легко в руки, як голуби, з одного боку, приносили користь, свіжий гріш і людську шану; він був потрібний людям, бо людям служив. З другого ж боку, всіляка робота була йому передусім цікава, без огляду на те, поплатна вона чи ні, бо хіба не цікаво, скажімо, знати, що ти можеш узяти кусень заліза, штабину яку й викувати з неї, приміром, підкову? Хіба ж це мало — з дерев'яного бруска, що десять років непотрібом в'ялився на горищі, з допомогою пилки, гембля і долота вистругати раму для вікна? А скільки зазнавав радості, коли мурував хату — вперше в своєму житті і, мабуть, востаннє. Тут, у муруванні, усе було незвідане і навіть ним не бачене, бо в Горопахах цегляні хати не клали, тут треба було самому поміркувати над тим, як «в'язати кути» і як «випускати» цеглу з основних стін для внутрішніх перегородок, і над тим, як мурувати «коминевого діда», котрий на рівні горища повинен був з'єднувати всі чотири канали у стінах, в які Онуфрій потім вривав шуберти печей.

Часом помилявся, ламав муроване й знову клав.

І знову вперто клав.

А хіба, люди добрі, не цікаво... не щасливо почуватися, хіба не станеш мудрим і багатим, коли кладеш навесні в полі першу борозну, а над тобою, немов небесні дзвіночки, висять жайворони?

Диво дивнес...

Диво дивнес: Петруня сьогодні не поверталася з сірої передвечірньої мряки, це він знав достеменно, вона йому не показувалася, не давала про себе знаку, після неї не залишилося ні кроків, ні скрипу дверей, а все ж він відчував у дідорні її присутність, йому здавалося, що досить простягнути руку — і торкнешся до неї; і він таки простягував руку й вимацував біля себе постіль, де вона недавно сиділа,

і вишіптував її ім'я, і так тривало довго, поки не втомився; тоді заплющував очі, лежав нерухомо на ненависній пекучій подушці... і в нерухомості цій, у мовчанці, у тиші, в темряві стулених повік відкривалися йому розсіяні по дідорні невимовлені Петрунині думки; це було так несподівано й моторошно — вибирувати чужі думки, що позалишалися на столі, на лаві, на покуті, біля нього на постелі; їх було немало, Петруниних думок, вони були водночас схожі на квіти й на кольорових птахів; він збирав їх, манив до себе, вони сідали йому на плечі, на груди, на чоло, і Соловій уже не дивувався, що може з ними розмовляти, чути Петрунине слово. «Це як із хмари дощ,— радів пізнаному одкровенню,— так із думки — слово. Але скільки треба було нажитися, перетерпіти, щоб осягнути: людина відходить, минається, та не минаються її думки. Вони живуть поміж нами... десь висіваються... десь випадають дощем... а десь котяться і котяться безплідними пісками й не можуть простоти. Вся мудрість у тому, щоб їх прочитати, щоб вони розкрилися, як ось Петрунині».

Тепер він знав, що Петруня приходила до нього з певною метою, а він, смішний, недолугий, питав жінку про Лейбу й про Анапу, поки, врешті, не злякав випитуванням про «тамтой світ», звідки прийшла. І вона зникла.

Зникла? А може, таки сиділа біля нього?

«То говори, Петруню, тепер»,— наполягав.

«Я боюся говорити, бо не знаю, за кого маю просити: за тебе чи за Мацюпіньку. Мабуть, таки за тебе самого, бо дуже мучишся...»

«Такий мій хрест, Петруню»,— зхмурився він.

«Ти увільнишся від нього, збудешся його, коли все передаси, перекадеш на Мацюпіньку. Він же бере на себе... довір йому все, що маєш доброго і злого. А Мацюпінька бодай на старі літа чужим розбагатіє і не буде впорожні бубнити його душа».

«Коли б так просто, Петруню,— гладив пташок, що сиділи в нього на чолі, а чи гладив квіти на долоні, що розквітали синім і червоним, білим і зеленим.— То ж не камінь з кишені вийняти і в другу кишеню чи в торбу перекасти... то ж навіть не Дроздовичеву золоту чашу, яку Мацюпінька вигадав, потолочивши мою честь, добути зі сховку. То ж ціле моє життя, Петруню, і хай усе вчинене мною в житті, добре і зле, залишається при мені».

Він згадав про порожню гільзу, яку тицьнула йому на єврейському кладовищі стара жінка...

День стелився на стернях низько, у видолинках, над мочарами, де вже встигли викосити отави, клубочився туман. Чарівно засіяний дубом, смерекою і липою Монастирський ліс, що обрамляв синьою підковою горопаське поле, котре звалося Лазами, став немовби нижчий на зріст, приземлився і здалека здавався суцільною мережкою корчів. Дорога, що вибігала з Горопах, одним скоком перемахнувши через міст на Унявці, посеред Лазів, злякавшись рівнини, вужчала, ставала стежкою, поки врешті зовсім не губилася у рудих стернищах, розтікалася поміж загонами, як вода. Голоси пастухів, розірвані ланцюжки дівочих співів, старече покашлювання, крик вороння, рідке коров'яче трембітання — усі звуки, що народжувалися на Лазах, не підіймалися вище старезної дикої груші, що крилатилась посеред поля; звуки, ледве злетівши на підрізаних слабих крильцях, падали грудками в ситняки, зникали, розсівалися, як і дорога. Орачі, які подекуди погукували на коней, на тлі низького молочного неба були схожі на фігурки, намальовані на білому папері, і було дивно, що ці фігурки, коні рухаються, живуть.

І було парко: вітер спав у борознах, і на огромі цілого поля ніде не кивнеться листок чи бадиллина, липке повітря застигло, як мед, і по-медвяному пахло прив'ялими отавами, грушами-дичками, коров'ячим духом і розпареним, як на початку літа, зелом. Малому Соловієві, який лежав посеред Лазів під грушкою, здавалося, що він опинився на дні озера з густою водою, де люди, худоба, птахи й навіть біляве неживе небо над головою пливли у безвість, плавба їх була лінива, як уві сні, кожний звук був приглушений, ніби накритий кожушиною. Тягнуло на сон; деякі пастушата — більші й менші, а серед них кілька підпарубчаків — давно дрімали, уткнувшись обличчями у схрещені руки; спав із відкритим, зубастим, як у щупака, ротом, притулившись сухими плечима до грушки, старий і, здавалося, вічний пастух дідо Конопелька; корови з телятами, молоді воли й навіть збитошні кози паслися сьогодні спокійно: видно, худобина теж відчувала сонливість, яка панувала у природі; усі були заморожені, заговорені, замотеличені білим і парким сіянням одного з тих днів, що визрівають на межі літа й осені.

Ніщо, отже, сьогодні не віщувало ніяких вибухів, подій, хоч би найдрібніших, і напевно, Рудого Ізя, Менделєвого

сина, який викотився бричкою з Горопах і взяв напрям на сусіднє село Поляцьке, що розсілося на царинках за Монастирським лісом, ніхто з пастухів у в'язкій лінійвій дрімоті й не помітив би, якби молодий Кац, хлоп худий, високий як стовп із лампою перед корчемним ганком, не повісив на вуздечці свого сивого в'юнкого коника по малому дзвіночку з двох боків; дзвіночки були менші, ніж ті, які вішали газди на нашильниках при санный дорозі, але голосні, й мали вони призначення розполошувати з дороги, зганяти на обочини їздців і піших, бо Ізьо любив їздити з вітерцем, а ресорна його бричка, на відміну від селянських возів, котилася легко, без торохкотіння.

Ізьо два-три дні на тиждень колесував по навкружних селах і скуповував телят, а траплялось, що й овець і кіз; це був його «гендель», для його ж «гендлю» припасовано бричку: сільські майстри збили з дощок невелику платформу з високим поруччям навколо, до якого Ізьо прив'язував на коротко шестеро, а то й семеро телят, котрих ще ввечері очікував різницький ніж.

Очевидно, сьогодні Ізьо теж мав у Поляцькому купецький свій інтерес, але дзвоники йому перешкодили; мабуть, їхнє теленькання було надто голосне, колюче, як брязкіт скла, чи було воно взагалі чужим і зайвим посеред зів'ялого літа, а чи просто гонорово давало знати всім, кому треба й кому не треба, що їде сам корчмарський син Рудий Ізьо, досить того, що калатання побудило під грушкою пастухів, окрім хіба діда Конопельки, який спав далі, а дві чи три шкапи, що паслися понад ровом, попіднімали сполошено голови і, стрижучи вухами, пригадували, певно, зимову хурделицю, коли й вони виходили на вулиці з дзвіночками на шиї. Дяків син Гринь Максимець, або ж, як його змалку називали, Гринь з-під церкви, чи не найстарший серед пастушої братії, встиг обдумати збитошний задум: «Ану, мой, станемо в ряд на греблі понад дорогою і закидаємо єврея камінням...» Гринь з-під церкви вдався хлопцем метким, вигадливим, верховодив він не тільки серед ровесників, гнув також під свою руку старших; Гринь умів розмовляти статечно з сивими бадіками, мав доступ до читальняних книжечок і до криласа в церкві: майже щонеділі дедь давав йому читати «Апостола»; церква, жіноцтво й чоловіцтво, завмирили в солодкому захопленні, коли дзвінкий хлоп'ячий голос, як господній голуб, злітав високо по під баню й звідти, де танув синій дим кадила, розсипався краплями, мов травневий дощ: «Братіє! Божій церкві, що в Коринті,

посвяченим у Христі Ісусу, покликанням святим...» Слова були урочисті, таємно-незрозумілі, вабливі, мовби їх посріблили у книжці давнім чорним сріблом, і було сільським людям дивно, що хлопчисько запросто збирає їх, слова посріблені, у книжці докупи, співом підносить їх угору й звідти цілими пригорщами кидає на їхні голови. І хіба, отже, хтось у пастушому гурті посмів би не послухатися Гринєвого окрику? Всі хлопці як один вхопили по камінцеві і, засунувши руки в кишені, чекали; ніхто й не спитав, не засумнівався: а нащо бити Рудого Ізя? Зрештою, Гринь з-під церкви на всякий випадок мав готову відповідь, вичитану з читальняних книжечок або ж почуту з промов на січових «фестинах»: «євреї замучили Ісуса Христа і п'ють кров із нашого бідного народу». Крім того, Гринь тримав про запас найпереконливіший для підлітків аргумент: «Ізьо, прецінь, ріже малих телят».

Це був найсуворіший присуд, бо ні до розуміння Христа, ні до того, що «з народу п'ють кров», хлопчачи не доросли, а те, що Ізьо ріже безсердечно телят, вони добре знали; сміливіші з них, бувало, надвечір'ями, коли Ізьо привозив додому цілу черідку білих, лисих телят, зробивши для більшої безпеки велике коло, спершу картоплями й кукурудзами, відтак де нагинцем, а де й повзком, підкрадалися до задньої стінки хліва, що стояв оддалік на корчемному подвір'ї, і тут кожний, знайшовши в дошках щілину, завмирав, споглядаючи з цікавістю і страхом, як Ізьо без поспіху зовсім без злості, промовляючи щось ласкаве до бідного теляти, що мукало, мовби просилося, зв'язував путом задні й передні ніжки, вивертав луком йому шию і коротким змахом ножа відкривав кров, щоб цівкою бризкала у старе відро. Хлопчачи від страшного цього видовища сліпли, уткнувшись обличчям у лопухи, хоч були й такі, котрі дивилися, як Ізьо відрубав голови, як білував, як складав свіже м'ясо, що парувало, у діжки й перекладав його обремками кропиви і листям хрону; серед них також траплялися герої, які плакали за телятами, мовчки ковтаючи сльози, бо з цими телятами росли, любили їх, мали їх заледве не за менших братів. І всі вони, хлопчачи, видючі й сліпі, тонкосльозі і грубошкірі, виповзали з-під Менделєвого хліва вражені, з пуп'янками неприязні, а то й ненависті до рудого корчмарського сина, який день за днем губить і губить телячі душі. Їм не було діла до того, що це був Ізів гешефт, нелегка, зрештою, робота, бо вдосвіта, коли ще й кури не піяли, він запрягав коника, уладав у бричку діжеч-

ки з м'ясом і мчав у дощ, у вітер, в холоднечу до неблизьких Бистричан, де вже у двох-трьох ресторациях чекали на нього кухарі; хлопчаки тільки знали, що Ізьо — телячий душоуб, і цього було досить... і цього було досить для того, щоб увечері з п'ятниці на суботу, коли заходив шабаш, жбурнути з рогатки в Менделеві, а отже, й Ізеві вікна камінець. Це була маленька неусвідомлена помста; і це поступово перероджувалося у звичай, у заведений порядок серед хлоп'ят — вибити Менделеві вікна вважалося хоробрістю. Аж поки вийт Королина під церквою, підносячи вгору грубу ліщинову палицю, не застеріг газдів, щоб притримували за очури своїх бахурців, які киринять спокій «у нашій рідній польській державі»: «А хто буде спійманий, той, будьте певні, заплатить кару за себе й за всі дотепер розбиті вікна!». Сам Мендель теж подбав про безпеку: поробив віконниці, а вздовж корчми бігав на дроті вівчур. Хлопці, правда, вціляли камінням і в бідолашного пса — мусила ж на когось вилитися сліпа і наївна пастуша неприязнь.

А тут трапилася нагода вдарити каменем, набити гулю самому... самому Рудому Ізеві! Це було так заманливо, аж дух перехоплювало, і так легко; вони згадували порізаних телят, кров, що сичала у відра з надрізаного горла, і уявляли кров на лиці Ізя, його лемент... Можна й голову поранити. Пастушата в запалі попервах про це не подумали, тепер же в міру того, як Ізьо наближався до грушки, де вони стояли рядком, зблідлі й притихлі, рішучість їх поступово спадала, дитячими своїми головами вони починали доглупуватись, що одне діло кинути камінь у пса, та ще й до того кинути в темряві, коли ніхто не бачить і не вхопить тебе за руку, а зовсім інше тим же каменем жбурнути в людину, дарма що вона ріже безжально телят. Та й сам Гринь з-під церкви втрачав бойовий дух, він, може, уже й каювся, що зопалу, на галь-паль, кинув войовничий клич, і для того, щоб завтра ніхто в сільському уряді, канцелярії, не тряс його за комір (а дедьо візьмуться за пасок, не подивляться на те, що він красно читає «Апостола»), пройшовся по греблі вздовж хлопців і промовив:

— Чи варто... може, не треба камінням, га? Що з того, що він ріже телят?

Він знімав із себе відповідальність, на випадок чого завтра відопреться, а всі посвідчать, що відмовляв хлопців від збитків; і був певний, що всі, тримаючи руки в кишенях, розціпили кулаки з камінцями; вони тільки-но забавлялися у помсту чи в ненависть до Рудого Ізя.

Тільки-но бавилися...

Так думав Гринь з-під церкви, й він не помилявся; камінці в кишенях пекли, як картоплини, вихоплені з ватри, і хлопці вже боялися тих камінців, крізь дірки в кишені спускали їх непомітно у штанини на землю ще задовго до того, поки Ізьо порівнявся з грушкою.

Один із них таки зважився; камінець, правда, невеликий, форкнув, як сполоханий горобець, і вцілів Ізя у плече; ще трохи, й потрапив би в обличчя. Купець вайкнув чи з болю, чи з несподіванки, наструнив віжки, зупиняючи коня, і, розтираючи долонею ударене місце, почав злізати з брички. Хлопців ніби грім приголомшив. Вони спочатку й не второпали, хто з них ударив, камінь мовби сам вилетів з-під грушки. Потім котрийсь шепнув, що це «Соловій здурів». Їм усім баглося дати ногам знати, розсипатися по стернях, залагати в борозни, але, зрештою, почувалися невинними й тому нібито не мали чого боятися. Крім того, Гринь з-під церкви ніякого знаку розбігатися не дав. А ще могло трапитися, що Рудий Ізьо заворожив їх поглядом червоних очей, цегляного кольору борідкою, закукуріченими пейсами, ярмулкою, ваксованими високими чобітьми й шкіряним різницьким фартухом, якого, здавалося, не знімав із себе ніколи. До того ж мав у руці батіг.

До того ж був молодий, сильний.

— То хто з вас такий мудрагелик? — тріснув батоном по дорожній пилюці. Перескочив легко рів і, пригинаючись, пішов греблею уздовж хлоп'ячого ряду, впиваючись очима в обличчя.— То хто?..

Вони мовчали, хто понурившись, хто бігав злодійкувато поглядом по полю, а хто уже був готовий напустити у штани. Ізьо справді міг шарнути винного й невинного батоном по ногах — йому що, сяде й поїде, прецінь не він зачіпався; і дехто з хлопців, знесилившись за цю хвилину в борінні з самим собою, зі своїм підлим страхом, косив оком ліворуч, де на самому краю стояв Онуфрій Соловій, якого готовий був виказати. І, напевно, таки знайшовся б юда, котрий викрикнув би чи шепнув, що «паночку, Соловієва це робота, його питайте і карайте, в наша хата скраю»; і першим, мабуть, не витримав би Миронцьо Цимбал, який через десять років став Мацюпінською.

Не витримав, однак, Соловій.

Соловій іще сам себе не знав, іще сам себе не випробував, не гнув і не випрямляв, він іще був бездумною травою, явірцем край дороги, пагоном дикої груші, ніщо в ньому ще не зав'язувалося, хіба що тільки-но засівалося, і він кинув

каменем у Рудого Ізя скоріше, мабуть, із принципу, з гонору хлоп'ячого — мовляв, ади, усі злякалися, не кинули, а я ось кинув; він теж був із тих, хто побоювався Ізя... побоювався, але йому страх як хотілося чимсь різникові нашкодити, відплатити за різаних телят. Він, Онуфрій, любив худобину, і худобина це відчувала: Вороняччина корова, яку випасав, ходила за ним, як на воривку, а Рошакова Ласа — хвацькувата, зла, мовби сидів у її утробі коров'ячий дідько, і через те вішали їй на чоло, на спилянні роги задля перестороги таблицю, а на шию — билень на ланцюгу, щоб не була такою замашною, — лизала Соловієві долоні й стиха помукувала, мовби улягалися в ній дикі пристрасті. Таїлося щось... таїлася безпорадна лагідність у його несміливій сирітській усмішці, у білявих кучериках?

Коли ж камінь ударив Ізя і той, вайкнувши, почав злізати зі свого дружинистого сідала, мечучи на хлопців червоними очима гнівні зирки, малий Онуфрій про ніяких, звісна річ, телят не думав, ні про живих, ні про зарізаних, вони його зовсім тепер не обходили, йому мовби розвиднилося, мовби прочитав на небі чи на стерні правду, що йому таки давно хотілося вдарити, зробити боляче будь-кому із сільських євреїв, усіх він вважав родичами ненависного Менделя Каца, а трапився під руку Ізя — Менделів син, у якого такі самі, як у його тата, червоні очі, то тим краще. То тим краще! Чи це було жадання відплати, Онуфрій не знав. Тільки в ту хвилину, коли погляд червоного Ізевого ока ковзнув по ньому, хлопець пригадав, дарма що минуло кілька років відтоді, як Мендель обстукував палицею стіни маминої і татової хати, з якої потім зробив крамничину, де торгувала гасом, милом, вухналями, свічками та іншим простацьким крамом горбата Броня — одна з численного його виводка; Мендель обстукував стіни й прислухався до них, винюхуючи чи то гнилизну, чи то блошиць, чи то хлопський дух; чомусь це ображало малого Онуфрія... ображало, западало в душу й запам'яталося. І завжди при згадці про корчмарське те обстукування збиралося йому на плач; і коли б його спитали, чому набігали на очі сльози, то хлопець не міг би сказати й слова; певно, жаль було білих стін рідної хати; може, білі стіни уособлювали собою затишок, добро і теплоту; може, у рідних стінах, у їхній близькості, тато і мама?

Іще довго після того, як Менделеві двораки винесли його силоміць із родинного подвір'я і кинули, мов на сміх, у багнюку посеред дороги, уже давно прижившись приймаком

у баби Воронячки, Онуфрій, однак, приходив часом відкрито, а часом крадькома до воріт свого родинного втраченого подвір'я і нишпорив по ньому поглядом; в уяві сидів на високій призьбі, тулячись плечима до нагрітої стіни, качався, як лошак, у густому спориші або ж занурювався обличчям у пахучу ромашку, яку мама називала чомусь «марунькою» і котра помагала від різачки в животі. І в уяві просто з коновки, важкої, набубнявілої, прикутої скобою до журавля, пив мамину воду.

Мамину?

І, мабуть, тільки тепер по-справжньому, по-дорослому починав розуміти, що означає втратити вітцівщину.

Одного разу на мості під ворітьми за таким спогляданням застав його Мендель Кац. Як звичайно, тримав під пахвою складаний стільчик, з яким скрізь ходив і тільки на нього сідав, остерігаючись, певне, селянського духу; зобачивши і впізнавши хлопця, Мендель присів на стільчик просто на мості. Онуфрій, заскочений зненацька, збайдужілий, переповнений жалем, і не рушився з-під воріт, а тільки поглянув на корчмаря затуманеними очима... поглянув і, враз забувши про нього, далі стріляв очима крізь ворота на подвір'я; подвір'я змінилося, не було таким, як за мами: старі грушки і яблуні, що не родили, Мендель викорчував і на їх місці посадив молодий садок; городчик перед вікнами, що його мама засівала квітням, геть-чисто був засаджений цибулею; стежка від воріт аж до порога стала рівненькою, її дбайливо виклали цеглою — Мендель подбав, щоб селяни, повертаючи до крамниці, не заносили з вулиці зайвого болота. Та й сама хата переінакшилась: Мендель зняв солом'яну стріху і побив дах гонтою, вікна узяв у ґрати, а двері зробив нові, цвяховані, що замикалися на поперечну залізну штанглю. Стіни ж пофарбував на жовто.

А стіни пофарбував на жовто...

Чомусь усі єврейські хати в Горопахах — і Менделева довга корчма, під одним дахом якої були його покої й комори, і навіть хатчина Хаїма Циглера, який, на відміну від інших сільських євреїв, не промишляв торгівлею чи ще якимсь гешефтом, а займався газдуванням: із сином своїм Лейбою орав, сів, жав, косив і, як усі селяни, копотив у поле босим, навіть і його хатчина серед бузку й бузини на Петриковій вулиці — були помащені на жовто.

Малий Соловій, сидючи від ворітьми, думав, що Мендель навмисне переінакшив мамину-татову хату, споганив

її, повісивши над дверима вивіску «Склеп»; корчмареві замало було лише відібрати, пограбувати в нього, Соловія, вітцівщину, йому баглося відчужити її від нього, зробити її ворожою.

Зробити ворожою, ненависною рідну хату?

— Ти, може, щось хотів, Онуфрику, що тут сидиш? — спитав лагідно Мендель і, нахилившись уперед, узяв хлопця двома пальцями за підборіддя, заглянув йому в очі; і чомусь малий Соловій не помітив у корчмаревих очах хижої ворожості; він мимоволі піддався його лагідності, повірив у неї (і, може, по-дитячому засумнівався: невже цей лагідний, з вигляду добрий єврей колись наказав викинути його, як пса, з вітцівського подвір'я?).

Відповів, однак, неприязно, сухо:

— Нічого я не хочу. Що мені тут треба? От так прийшов і вже...

— Е ні,— далі солодив бесіду Мендель, задумливо накручуючи на палець пейса коло правого вуха.— Так дурно сюди не приходять. Одні — за нафтою, інші — за цвяхами, той мила хоче купити у Броні, бо воші аж гавкають, а тому дай шміру до воза. А ти... а ти хочеш напитися води з тієї криниці... з тієї, з якої колись пив, правда? — Він прижмуричав очі, і в тих захованих од світу очах блимнула зла усмішка. Хлопець був замалий, щоб хитрість і насмішку відчутти або ж побачити, він плавав, розкошував у полоні Менделєвої ласкавості й навіть не здивувався Менделєвій догадливості: йому таки на правду хотілося напитися води з маминої криниці, душа в нього висихала; йому конче баглося дізнатися, чи не забув її прозорості, чи пам'ятає її смак.

І він кивнув згідливо головою.

Мендель узяв його за руку, хлопець не пручався і не боявся кістлявого корчмарського кулака, він був безпечний, як голуб у теплій долоні, й довірливо дріботів за Менделем до криниці; криницю теж давно оновили, на дубове цямриння поклали дашок, замість старого підгнилого журавля вкопали новий, дубовий, але, поки Мендель спускав у криницю відро, Онуфрій устиг глянути вниз, зобачити там далеке, чорне, мерехтливе дзеркало і вдихнути криничну вільготність, яка знайома пахла папороттю, що росла, як і колись, поміж мурованим камінням, і йому здалося, що, власне, ні на вітцівському подвір'ї, ні біля хати, ані біля криниці нічого не змінилося, не перевернуто на чуже.

— На, пий,— припросив Мендель і поклав відро на цямриння. Вода розхлюпувалася через край і пахла по-давнішньому, по-маминому; і саме тоді, коли Соловій обома руками брався за дужку відра, щоб його нахилити, і вже губами ось-ось мав торкнутися відра, сталося несподіване, а чи наперед корчмарем задумане: він плюнув у відро.

І хихикнув; довга його борода тремтіла, як у цапа, кістляве тіло тіпалося у конвульсіях сміху — йому, видно, сподобався злий жарт із малим Онуфрієм.

Хлопець, наче вкушений змією, відсахнувся, позадкував від криниці, а далі обернувся і чкурнув з подвір'я; слідом за ним летів Менделів крик... сідав йому той рудий крик на плечі й дзьобав:

— Но-но, я тебе навчу, злодію! Нічого тут твого нема!.. Нема ані води, ані дерева, ані бадилінки, ані духу!

Він був загребущий і лютий, цей розбагатілий корчмар.

Через роки, будучи не тільки дорослим, а й у зрілих пшеничних літах, обдумуючи власне життя й обпікаючи пальці об позеленілу гільзу з німецького патрона, Онуфрій Соловій не раз повертався до камінця, кинутого в Рудого Ізя; він виважував причину, поштовх до того дитячого й водночас недитячого вчинку і доходив висновку, мовби виправдовуючись перед самим собою і перед світом і мовби рятуючись за подальший крок, який ступив у своїй ненависті, що не він один винен у скоєному: не було (не було!) у нього первородного гріха, а були ліцитація, обстукування татової хати корчмаревою палицею... а було насильницьке, безсердечне викорінення його з вітцівщини... і ще був бридкий плювок у відро з водою.

Плювок у відро, а чи в душу?

Соловій ділив і перекладав вину на Менделя. Якраз Мендель — чорний дух користі, зиску, ненаситності людської засіяв у ньому насінину ненависті; насінина довгі роки не прокльовувалася, не давала про себе знати, й тоді здавалося Соловієві, що вона засохла, закам'яніла, поки... поки котроїсь днини не виявляв, що вона жива, що кільчитьесь, що пускає у ньому паростки й отруює душу.

Роздуми, виважування на терезах вини чужої і вини своєї прийшли, зрозуміло, пізніше, а тоді під грушею на Лазах панували хлоп'ячий порив, відчайдушність, утіха від маленької помсти. Щоправда, це тривало недовго, надто Рудий Ізьо був страшний у своїй рішучості знайти того, хто кинув каменем... знайти і покарати; і малий Соловій не витримав, не став чекати, поки Ізьо тицьне пужалном

Йому в груди і спитас: «Ти?», зірвався з місця, перестрибнув через рів, перелетів через дорогу й побіг навскіс стернями до Унявки. Якусь мить Ізьо ще стояв очманіло, потім схопився і кинувся за Онуфрієм; ноги в різника довгі, і сам він був як хорт, тому біг легко і прудко, йому, видно, таки конче хотілося наздогнати хлопця, вперішити батогом раз-другий; і хоч Онуфрій також умів бігати, як заєць, і на хлоп'ячих перегонах на Лазах ніколи позаду не залишався, Ізьо поступово його наздоганяв; Соловій ще мав надію, що ось-ось добіжить до Унявки, шубовсне в Петришин брід і перебрере на той бік, залишивши Ізя на березі з порожніми руками... з порожніми, бо прецінь різник у чоботях, в одежі не зважиться скочити у воду. Видно, Ізьо зрозумів намір малого збитошника, бо прискорив біг, гупаючи чоботиськами, як ціпом; з рота сукалася йому слина, батіг волочився, підстрибував за ним, мов розлючена гадюка.

І, мабуть, Соловій не добіг би до Петришиного броду і не порятувався б від батога, якби хлопці під грушкою не крикнули всі разом, певно, змобілізовані Грицем з-під церкви:

— Гей-гей, пане Ізю!!! А де-но, Ізю, ваші борзі коні? А де ва-ша-а брич-ка-а-а!

І той мусив оглянутися.

Оглянувся, став і заляв тяжко по-своєму: знахабнілі хлопчиська розпрягли з його брички коня, котрийсь із них уже встиг вилізти конині на хребет, а двоє чи троє розгойдували бричку, намагаючись її перевернути, а ще хтось ворожив біля коліс.

Ай-вай, могли порозкручувати всі гайки, розібрати бричку на полінця. Так Ізеві здавалося.

Біг назад до грушки. Біжучи, думав несправедливо, бо так втовкмачили йому тато з мамою, ребе в Бистричанах, учителі у школі, що в цих сільських гоїв від Адама і Єви, як первородний гріх, закладена ненависть до іудеїв. Бо хіба він, Ізьо Кац, на правду чимсь завинив перед селом, перед цією розпроклятою землею, перед шмаркачами, що кидають у нього каменем, а тепер ось цілим гуртом збиткуються з його повоза?

А пся крев!

І він цв'охнув батогом по землі.

Онуфрій же лежав на березі Унявки, віддихувався, слухав хлюпіт хвиль і бачив, як у борознах просипався польовий вітер, як гойднулася вправо-вліво прибережна вільшина, як тануло, зникало понад Лазами злякане сонне марево;

він буквально фізично, на дотик відчував, мовби і його Ізевим батоном ударено, як над стернями, над цілими Лазами промайнула тінь чи гніву, чи тривоги, чи впертості, чогось такого нового, дотепер незнаного й через те незрозумілого; він здогадувався, що сьогодні щось перемінилося у ньому... у ньому, а чи в цілому світі?

Може, щось нове закарбувалось, закотилося у скибу?

Може, через те день сьогодні панував тихий, білий, щоб Онуфрій у цій тиші й білизні відчув у собі переміну.

Вуйна Парасолька казала:

Мусимо пам'ятати, що на Кам'яному Полі ніщо не пропадає: знайшлася-бо гільза від німецького патрона і не загубилася, не випарувалася безслідно дитяча сльоза; усе зв'язане поміж собою, зрощене, переплетене, і ніяка сила не виполе з-поміж каміння того, що посіяне часом і людьми.

20

А таки хтось підлий, куплений за якусь там тисячу марок польських, які нічого не важили, за гріш Юдин, за пригорщу цукерок, котрі в ті давні повоєнні часи називали в Горобахах «бонбонами», продав Онуфрія Соловія.

А таки продав...

Увечері, коли хлопець уже спав на лавці під образами, приплентався до баби Воронячки на Хомин кут сам пан вїйт Гнат Королина, за ним переступив високий поріг Рудий Ізьо.

Лампа під сволоком моргнула, протяг із дверей хитнув язичок полум'я, і образи на стіні враз потемніли.

Воронячка, жінка грудаста, висока, з чорною бородавкою на носі, щиро перехрестилася.

Воронячка була не з лякливого десятка, але на всяк випадок від напасті перехрестилася; їй, правду кажучи, не сподобались вечірні відвідини вїйта з корчмарським сином. Передчувала якусь халепу. Однак коли Ізьо вимуровував слово за словом про суть справи, а вїйт Королина при цьому статечно, як віл, помахував головою, то вона сміялася, не вірячи їм ні крихітки: хлопець ріс на її очах добрим, м'яким, охочим до роботи; він ніколи словом їй не перечив, і міг пожаліти, коли в неї, старої, щось боліло, і не цурався ткацького її ремесла; й вона щовечора, колінкуючи

перед образами, дякувала богові за те, що послав їй на старість запомогу й розраду.

А все ж мусила Онуфрія розбудити. Він спав глибоко, нібито плавав попід синіми водами, куди й сонце не прозолочувалось, і тому Воронячка термосила його довго й обережно... і обережно, так, мовби виймала його з купелі. Коли ж блимнув урешті очима і впізнав вїйта й Рудого Ізя, що чипіли насторожено біля лави, чатували, як пси, то першим його помислом було скочити поміж ними, вирватися, ударити по дверях долонями і... і він відчув на своєму плечі теплу руку баби Воронячки.

І заспокоївся.

Заспокоївся, бо хїба вїйт Королина разом із Рудим Ізем щось вартують супроти бабиної ласкавої сили? А крім того, хїба сьгодні дурно панував білий і тихий день, який переінакшив Соловія; власне, він повністю його не переінакшив, а тільки підказав, наворожив, що й ти, Соловію, можеш бути злим і впертим, і теж можеш робити комусь боляче, і можеш мститися.

«Мститися?» Він внутрішнім своїм зором, душею цілою приглядався до нового цього слова: було воно вигострене, як бритва.

А вїйт нетерпляче тупцював біля лави, тїнь його хиталася на стїні, і здавалося, що вітер знадвору тією тїнню похитує; вїйт допитувався:

— Ось тут, Онуфре, пан Ізьо скаржаться, що ти вдарив каменем шановану в нашому селі людину... сказати б, пана Ізя.— Вїйт Гнат Королина любив при нагоді й без нагоди поговорити, і тепер, певно, теж налаштувався на довге казання, сподїваючись, що Онуфрій почне відпиратися, та хлопець, враз сївши на лавці, промовив стиха:

— А таки вдарив... Що зробиш? — журився він, але не кааявся. І баба Воронячка, замість того щоб приймака осуджувати, споглядала на нього з подивом і з острахом. «Втім,— стишувала, гамувала тремтїння, що збурилося у крові,— росте-бо хлопець. Є дні, коли гриби ростуть, є дні для дївок... і прийшов, певно, день для мого Онуфрія».

— Диви-но,— крутив круглою стриженою під горщик головою Гнат Королина.— Диви-но: кинув, і вже. А мїг же убити! — скрикнув він, лякаючись.— Мїг? Камїнь бо не вибирає. Мїг голову принаймні розвалити або ж око вибити. Чи як?

— Та мїг,— хлопець ледве чутно ворухнув губами.— Хїба вгадаєш, куди вцілиш? — Він обняв руками колїна,

рукави сорочки позакочувалися, й усі побачили, які в нього сухенькі руки.

— За що ж кинув... ударив, га? — допитувався вїйт. Він, якщо правду сказати, уже не був радий, що зв'язався з Рудим Ізем; що могли лихого, протидержавного вчинити оці сухенькі руки такому потужному хлопцеві, як різник? — Так просто в людину каменем не кидають. Чи як скажеш?

— Так просто не кидають,— повторив згідно Соловій.

— То, значить, була причина? — тягнув своє, як нитку сукав, Гнат Королина. Він уже й не знав, як вив'язатися, виплутатися з цієї халепи: з одного боку, напосідав, вимагав справедливості і мав на це право Менделів син, а з другого... а з другого... а на другому боці, як на високому березі ріки, стояла мовчазна баба Воронячка — людина в селі поважана й така, що не подарує, не забуде йому оцей допит, а десь висміє, прилюдно розкаже, як пан вїйт випитували в малолітнього хлопця про причину, про потребу кинути в різника каменем.— А яка може бути причина? — простодушний з вигляду, хитрий насправжки Королина, якого громада обрала за вїйта не за багатство, не за чесність чи за мудрість, а за те, що вмів догодити праведному й грішному, бідному й багатому, виправдовував Соловія... уже мало не клав йому на язик виправдання.— Ніякої не було причини. Однак із дурної голови взяв і кинув, хочаби вцілити в коня. Бігме... в коня.— Хлопець не дивився на вїйта, і, отже, вїйтова підказка йому не передалася, він сидів на лежанці, задивившись у стіну чи в самого себе, й самому собі, здавалося, сказав:

— А була...

— Та яка ж! — не втерпів-таки Гнат Королина і, сердячись, ударив палицею об долівку; коли Королина сердився, ставав червоний, як рак.

Соловій мовчав і в мовчанці своїй спокійній, не затятій, далі оглядав з усіх боків, обережно торкаючись до нього, нове слово, що сьогодні зродилося в ньому й було схоже на бритву. «Я вже великий, мабуть,— подумав він,— якщо ношу в серці помсту. Я вже, мабуть, старий...»

— Ну-ну! — кричав уже, гарячився Королина. Його сердили хлоп'яча впертість і хлоп'ячий спокій. «Інший просився б, перепрошував би, а цей — гордий. Від Воронячки гординею заразився. А чого... а чого бідному, та ще й сироті, гордитися? Ти корися, гни голову, гни». — Не хочеш чесно признатися, то замкнемо до криміналу. Будеш мати час... там навчишся розуму.

В ті далекі «моцарські» часи в Горобахах, як, мабуть, у багатьох інших селах і містечках на Кам'яному полі, справді був кримінал: посеред села, на горбку біля Прала, де жіноцтво влітку і в люті морози, виблискуючи червоними колінами, витовкувало праниками верети, сорочки та інше шмаття, стояла чимала кладена з почорнілих дубових колод і під чорним бляшаним дахом будівля, яку жартома й насправду називали «Йвановою хатою»; у великій половині «Йванової хати» громадський уряд тримав на червоно пофарбовану (навіть обіддя коліс були червоними) «шпріцу» — протипожежний насос, у який на випадок нещастя впрягли пару коней, а в меншій половині були ковані залізом двері, що замикалися на величезну допотопну колодку, і двоє вікончат-квартирок, забраних у грубі ґрати. Оце, власне, й був кримінал, де відсиджували дві-три доби кари випадкові сільські розбишаки — парубки, які мотузилися, бралися за ножі на весіллях, і зовсім не випадкові курокради — два Данили: Данило Сироїд і Данило Куропатва, які, траплялося, посеред білого дня поза стодами в бур'янах різними хитрощами — сільцем і приманками ловили людських курей і під полами, крадучись, несли їх чимскорше Менделевій Сурці, яка платила за крадене горілкою й оселедцем.

Правду кажучи, люди в Горобахах криміналу не дуже боялися, а може, й навпаки: парубки, охлялі на татових роботах, на тих безконечних оранках, косовицях, фірманках, молотьбі, вишукували спосіб потрапити на якусь там добу до арешту, де можна було бодай відіспатися, а ще до того мама або ж сестра принесуть їсти, і то чогось ліпшого — приміром, пирогів серед тижня чи пшоняної каші на молоці.

Онуфрій же через своє малолітство ні про пироги з кашею, ні про перепочинок не мріяв, він іще криміналу боявся по-справжньому... боявся п'їтьми, шурів, заготованих квартир і волохатого Микити, який за скупу плату служив громаді грабарем, бубністом при сільській канцелярії і ключником при криміналі; і тепер, уявивши себе самого, замкнутого у «Йвановій хаті», хлопець аж затерп, аж зволожилися, заблищали слізьми очі, аж йому грудка стала в горлі; йому раптом зробилося страшно, що зараз почне в пана вїтати і в пана Ізя проситися і розповідати про... про бритву, що лежить посеред його душі, як посеред поля, про солодке почуття відомщення. Або ж почне відбріхуватися, що, мовляв, не хотів кинути той

злочасний камінь, він сам вихопився з руки... сам. «Вони, Ізьо з війтом, чекають, певно, від мене брехні, повзання, а я не можу... не вмюю... не хочу каятися; бо як можу каятися, коли я захотів... таки я захотів Рудого Ізя ударити... хотів би навіть вцілити в голову, в саме око, най би його бодай трохи заболіло, най би він знав, що я його ненавиджу через старого Менделя... най би він знав, що я пам'ятаю, як Мендель пограбував наше обійстя і пустив мене голим у світ.

Втім, чи не мало йому, Менделю, Ізеві, усім багачам того камінця, може, треба було коси, стрільби, вогню... чогось такого, щоб їх по-справжньому заболіло? Аби не я їх, ненавидячи в душі, боявся, як чортів із пекла, щоб не обдирали, не обшахраювали, не обпоїли, не зробили дурнем, а щоб вони мене боялися довіку?»

О ні, думки його не були виструнчені, нанизані намистом, він уже потім, коли виріс і постарів, зібрав їх до ладу на селянку, а сьогодні вони пробивалися у ньому, як квіття поміж камінням — то тут, то там, то цілою громадкою, то самотніми билинками; квіття цвіло яро-червоно, він серцем, душею охоплював цей червоний бунтарський цвіт, обпалювався ним, як полум'ям, і полум'я випалювало в ньому страх перед криміналом; Онуфрій Соловій, зіплюючи зуби, щоб не цокотіли, спустив ноги з лави і сказав глухо, як дорослий:

— Що вдієш: кримінал, то кримінал!

І, певно, було в його погляді, на обличчі, в цілій постаті щось таке розпачливо-мстиве й рішуче... може, пробилось, проявилось ізсередини полум'я червоного квіття, бо баба Воронячка, схилена на ткацькому верстаті, мимоволі перехрестилася, а війт Гнат Королина мовчки пошкрябав постоломи до дверей. І лише Рудий Ізьо не второпав, що сьогодні заграла у хлопцеві скрипка, ожила, озлобилася у ньому душа... і хлопець не був винен, він навіть не був свідомий того, що життя торкнуло в ньому чорну струну і збурило чорну кров (у нас у кожного сидить по скрипці, а на кожній скрипочці безліч струн — голубих, червоних, жовтих, білих, чорних, і ми, на жаль, не завжди спроможні грати тільки на голубих чи на білих струнах, смичок торкається і чорної); Рудий Ізьо, який постійно мав справи з телятами, з ножом, з гешефтом, не зміг зрозуміти, що тут, у хаті старої Воронячки, власне, сталося; він моргав червоними віями й знижував плечима, аж поки Воронячка не взяла його за плечі й не

вивела через поріг у сіни; і там, у сінях, щоб Онуфрій не почув, шепнула Ізеві:

— Ви вже йому вибачте, пане. Бідне сиротя... А за те, що кинуто у вас каменем, я завтра заплачу... завтра принесу вам яєць. Якраз кури почали нестися.

— Скільки ж буде яєць, газдине? — Ізбо зрадив такому повороту справи і спохопився торгуватись.

— Та якось поквитаємось, пане Ізю. Поквитаємось.— Воронячка майже силоміць випроваджувала Рудого Ізя за двері, у ніч, вона говорила про поквитання і не бачила, що на хатньому порозі в довгій згрібній сорочці стояв її приймак Онуфрій Соловій... стояв і запитував самого себе: «Як то можна все звести на торг, навіть бритва моя продається?»

21

Шоста історія про Берестечко:

Історики тогочасні, козацькі літописці записали атраментами у свої аннали, що була на Україні після Берестечка, після погрому жура велика, але гетьману Богданові Зіновію Хмельницькому тоді було не до журби, він щойно повернувся, постарілий, із татарського зрадливого полону і, перейнявши від полковника Богуна регіментаторство над Військом Запорізьким, поспішав, з одного боку, якомога далі відвести полки від Берестечка, прагнучи зберегти їх для майбутніх битв, а з другого боку, виведені полки буквально на ходу перегруповував, поповнював сотні, призначав нових старшин замість тих, котрі лягли кістьми у битві під Берестечком. Гетьман пам'ятав і про переполоханих, знеохочених невдачею до дальшої боротьби, які, втративши віру в її потребу, тихцем, скориставшись відступом, розповзлися ярами й перелісками по своїх закутках... а деякі перекинулися, покаявшись, до шляхти. Всіх їх, праведних і грішних, полкові писарі викреслювали з реєстрів, попи правили по них молебні, а в Хмельницького, у Богдана, боліло за ними серце.

Він, Хмельницький, тримаючись за серце і вислуховуючи дорадців своїх, генеральну старшину і полковників, та щодня посилаючи на всі сторони світу гінців і з усіх сторін світу гінців приймаючи, поступово відчував, що знову кріпко в кулаці тримає булаву. Що й казати, програна під Берестечком битва давалася взнаки, вона відкинула його, Богдана, козацтво, Україну далеко назад, перекреслила чимало здобутого і замисленого, але ж, як учили його

у Львові отці *езуїти*, *tertium non datur* — *третього не дано*, мусимо продовжити *почате*.

Зайнятий невідкладними справами, *гетьман*, однак, раз у раз повертався думкою до початку бою під *Берестечком*, до причини поразки, вишукував свою і *полковників* своїх помилки, *кляв* *зрадливого хана*, який *затримав* його, *гетьмана*, в *ординському таборі*, фактично *полонивши* й *обставивши* *вартою*. *Назбиралося* чимало причин, і *Богдан* думав, що на *черговій раді* з *полковниками*, коли знову у *війську*, серед *козацтва*, а найбільше серед *покозачених* *посполитих* *запанує лад*, кожна причина буде *прискіпливо* *виважена*, *аби* в *майбутньому* вона не *повторювалася*.

— А ще я *думаю*, *Лавріне*,— *обізвався* *Хмельницький* до *полковника Капусти*, який *тримав* у своїх *руках* *потаємні*, *невидимі* *нитки* від *численних* «людей *гетьмана*», які були його *очима* і *вухами* не тільки *поміж* своїми, а й у *Московії*, *Литві*, *Молдові*, *Криму* і навіть *при дворі* його *милості* *польського короля*,— *що ми*, *козацтво*, *дещо* *заспокоїлися*. *Регіментарям* нашим і мені в *тому числі* *замакітрилося* у *голові* від *багатьох* *вікторій*. *Ми забули*, що *державність* *яко* *деревце* *ми* тільки-но *посадили*... й *навпомацки*, *невміло*, *інколи* *невчасно* його *підливаємо*, щоб *прижилося* і *росло*. *Та* й *державці* *наші* *недосвідчені*. А до *того ж* *Україна* *лежить* у *попелищах*, *стирлована*, *полита* *кров'ю*, ніхто не *сіє* і не *жне*, у *городах* і *селах* *мор*... *Перед* *собою* *маємо* *Корону* — *дерево*, *може*, й *дуплаве*, *але* *вкорінене*, *яке* *шаблюками* з *наскоку*, з *розмаху* не *зрубаєш*. *Он* *скільки* *найманців* *чужинських* у *їхніх* *корогвах*: *піхота* *німецька*, *артилерія* *франкська*, *драгунія* *угорська*... *многії* *язики* *стоять* *проти* *нас*. І *тут*, *гадаю*, *річ* не *лише* в *жаданні* *заробити* на *війні* з *нами*. *Монархи* *сусідні*, *як* і *варшавський* *дідич*, *бояться* *ребелії*... і *всіляко* *собі* *проти* *ребелії* *допомагають*.

Хмельницькому *треба* *було* *якусь* *годину* *відпочити*, *прилягти* і *якщо* не *заснути*, то *бодай* *забутися* від *усіх* *тривог* і *надій*. І *полковник* *Капуста*, який *бачив* *угому* *гетьмана*, *повинен* *був* *йому* *про* *це* *нагадати*. Однак *заговорив* *про* *зовсім* *інше*:

— *Речі* *Посполитій*, *гетьмане*, *допомагали* *виграти* *бій* під *Берестечком* не тільки *найманці*, *кварцяне* *військо*, *посполите* *рушення*. *Шляхтич* *Ян* *Пришляковський*, *якого* *мої* *хлопці* *вчора* *заарканили*, *учинивши* *засідку*, *лепече*... і в *лепетання* *своє* *вірить*, що *Янові* *Казимиру* *допомогла* *здобути* *вікторію* над *хлопством* *Матка* *Боска* *Цудотворна*

з города Холма, образ якої ксьондзи привезли у шляхетський табір. З образом цим чудотворним ксьондзи обходили корогви, матір божа начебто благословляла воїнство на битву, вселяла віру у вікторію. Усі дивилися у її прекрасні очі... і запалювалися ненавистю до нас. Наостанку ж чудотворній іконі начебто показали наші шанці і просили молитовно: «Бачиш, Маріє, збунтоване проти панів своїх, проти бога й проти тебе хлопство, русинів, схизматів, які й молитися по-людському не вміють. Потопчи їх силою своєю небесною!» І нібито Ян Пришляковський, якщо не бреше, сам бачив, що холмська богоматір нахмурилася, відвернулася від козацького табору. І це було нібито знаком для війська, що ребелія зі своїм Хмелем приречена.

— Бреше, звичайно, твій Пришляковський,— усміхнувся гетьман.— Просто розмахували ксьондзи кадилами, додаючи воїнству королівському сміливості.

— Це вже немало,— промовив Капуста.

— Так, це справді немало... це, може, більше, ніж ми собі уявляємо. Велика сила в регіменті — високий дух.

— Треба тільки тобі, гетьмане, знати, що католицька ця Марія, холмський цей чудотворний образ походить із руських країв... була, отже, колись Марія русинкою, поки її не вивезли з Русі... поки її не обвішали злотом і перлами. І вона забула свій корінь.

Хмельницький мовчав; вельми досвідчений регіментар, який постарів на бранних полях, обдумував вагу, значення, що живуть у сурмі, в хоругві бойовій, в ударах литаврів, в казанні попівському, у молитві, в очах богоматері, що споглядає на тебе з ікони. Її погляд — це також зброя. І то немала.

— Тяжко Україні, полковнику, зводиться на ноги, коли її навіть свої боги зраджують і допомагають ворогам. Тяжко.— І він люто вдарив булавою по столу.

.....
Сьома історія про Берестечко:

Полковник Лаврін Капуста вже в Чигирині продовжував розмову з Хмельницьким про духовну зброю:

— Тобі відомо, гетьмане, що Слово завжди вважалося немалою зброєю і в мирний час, і в час, коли регіменти йдуть на регіменти. Руського ж Слова, як виявилось, злякався і польський круль. Мої люди доносять із Варшави, що після вікторії під Берестечком Ян Казимир відібрав у львівських православних братчиків, у русинів, друкарню, бо, бачиш, їхні книги сіють ребелію.

— Книги будять душі, сліпих роблять зрячими, з глухих і байдужих витісують лицарів, полковнику,— гаряче відповів гетьман. Зупинився біля вікна... задивився. Бачив, може, друкарні по всій Україні, хранилища книжні, університети поряд із колегіями та академіями. Знав сам по собі, що значить книжка...

І, очевидно, не важко було йому кликнути Виговського, щоб їхав до Києва яко писар генеральний і обміркував із владиками, з ученими мужами, як ширити освіту серед поспільства. Але де взяти на все це грошей, де взяти сил, де взяти, нарешті, часу!

Україна після Берестечка лежала розір'ята, а король польський вбивав у її Слово, мов у рани мученицькі, іржаві цвяхи. Ох, Берестечко, Берестечко...

І гетьман круго, по-молодому повернувся від вікна.

— Знаєш, Капусто, що я надумав? — спитав.— Круль своє робить, а ми своє будемо робити, починаючи з малого: накажу, щоб у кожному полку і в кожній сотні, у селі чи в містечку,— байдуже, живуть там посполиті чи козаки, була школа. Замало нам тільки шаблі, полковнику. Хай діти наші, внуки пізнають Слово... пізнають і несуть його у віки. І хто тоді нас поборе?

22

Бухгалтер Матайко повернувся від Шевців коло дванадцятої; іншими вечорами в такий час уже похропував у подушку, а сьогодні й не глянув на постіль, горбився на лаві й у пам'яті перебирав розмови з попом, пригадував Ганнине обличчя — суворе й урочисте, коли розпоряджалася невістками, які подавали страви, або ж запопадливо-сумне, коли кидала погляд на брата Сильвестра; випліталася в його пам'яті безконечна вервечка співанок — і давніх, і нових, теперішніх,— проспіваних Шевцями; пісні Шевцевого роду, як птахи, одна за одною злітали з яблунь, змахували крильми і летіли та й летіли в тиху і високу ніч... Ніч була повна піснями, і навіть тепер, уже ген-ген за північ, коли Шевці розійшлися, бо завтра кожний з них мав свою роботу й обов'язки, бухгалтерові Матайкові здавалося, що пісенні мелодії дали звучать над селом. «Мелодії звучать, аякже, а де поділися пісенні слова?» — несподівано подумав бухгалтер Матайко. Ніколи про це він не думав і не відвіював слова від мелодії, це не була його робота, а сьогодні... а сьогодні над цим замислився; власне, він

уже знав, що слова, як зерня, як манна небесна, западають людям у душу, він про це подумав тоді, ввечері, коли сам співав і спостерігав, як цілий ряд Шевців, забувши про наїдки і напої, заплющивши очі і зажурившись, стояв під пісенною вербою і запитував тую вербу, чому в неї листя зелене, і цілий великий рід Шевців, пройнявшись жалем пісенної дівчини, запитував: «Ой, де ти їдеш, де від'їжджаєш ти, мій миленький, від мене?» Співанка була не з тих, що їх часто співають по радіо, але кожен, молодий і старий, — навіть дітлахи притихли, — співав її проникливо, щиро, мовби їм усім дуже залежало, чому на вербі листя зелене, а милий бозна-куди їде, покинувши свою дівчину. А втім, певно, й залежало, може, для того вони й співали, щоб розпізнати пісенну тайну?

Бухгалтер Матайко в парубочькі ще часи не дуже виділявся у співанні, ні в якому хорі участі не брав, але й собі тепер, піддавшись зачаруванню, мимоволі підспівував; вдивляючись у розспівані замислені обличчя, він зримо бачив і сам на собі відчував, як западали нехитрі слова в душу... і вже в душах, у серцях проростали верби й оживала давня трагедія.

Ні, він ні слухом, ні духом не знав і не дивувався, що ця начебто проста співанка сиділа колись постійно на губах у діда їхнього Танасія Шевця... для кого діда, для кого — прадіда, а для Сильвестра й Ганни — батька рідного: Танасій Швець славився на цілу околицю тим, що вмів робити для коней кантарі й шлеї, віжки і нашильники, сідла і хомути; до нього, бувало, перед війною приїжджали замовляти упряж дідичі й різне інше панство, що кохалося у конях і вміло поцінувати справжню... та що там справжню — мистецьку роботу збруяра. Старий горбатів, сліпав, просмердівся шкірою-сирівцем, і здавалося, що він ніколи не вставав зі свого шевського стільчика, до нього приріс... і, приростаючи до проклятої роботи, постійно, день за днем, запитував вербу, чому в неї листя зелене?

Старий Танасій Швець давно лежить у жовтій глині «Коло Люльці», тобто на сільському цвинтарі, а рід його, який при нагоді збирався купно, виспівував і витужував його пісню; це скидалося на молитву за померлим, і це було утвердженням, що вони пам'ятають свого дедика, діда, прадіда, вуйка, стрія; бухгалтер Матайко роздумував про це пізніше, коли після сидіння розминав ноги в Ганниному саду, а тоді, під час співу, мимоволі звернув увагу на пісне, байдуже, сховане, замасковане окулярами й усмішкою, призначеною для тих, хто вмирає, обличчя отця

Сильвестра. Пісенні слова, обдурені білизною вишиваної сорочки, сиділи в Сильвестра на плечах, на голові, билися об його груди, вилися, як ластівки, навколо його лисої голови... вилися, плакали, добувалися до його душі, до серця, а він їх не чув, не бачив, не пускав до себе...

Чим довше бухгалтер Матайко сидів біля отця Сильвестра, спостерігаючи його нудьгування, тим більше проймався до нього жалем: панотець не тільки був Постолюками окрадений, йому геть-чисто замурувало пам'ять, він не вмів навіть відкрити душі для співанки, і Матайко заледве не термосив його, заледве не спитав: «Чим і як живете, отче Сильвестре? І для чого? Невже самими молитвами, очікуванням смерті та ще, може, бджолами на «фармі» під Нью-Йорком?»

Він лякався його бідності; його не обходило, що в Сильвестра, може, заощаджено в банку сто тисяч доларів, двісті чи й більше, в його очах гроші не мали ніякої ваги, він усе одно вважав Сильвестра жебраком. «А як же... а як же той чоловік називається, який не впустив у свою душу пісні... і душа в нього порожня? Жебрак жебраком».

Бухгалтер Матайко мимохить згадав сина свого Михася, постійні його мандри за довгим карбованцем, його дурну смерть у тундровому болоті, і поруч з ним, із сином, на пустельну цю стежку, на якій не було ні бадиліни живої, ні роси, ні комашини ніякої, вивів отця Сильвестра Шевця. На перший погляд їх, Михася і Сильвестра, ніщо не єднало і не в'язало, бо й жили вони в різних світах і нібито мали різні устремління: один кував копійку, а другий навчився нести тим, котрі конали, усмішку й обіцянку, що на тому світі тебе чекає вічне раювання,— а проте всупереч цій несхожості бухгалтер Матайко бачив їх на одній стежці; один з них уже стежку перейшов і зник за обрієм, щез, розтанув, а другий доходить до краю, до пруга, однак ні за Михасем, ні за отцем Сильвестром не залишилось удома не те що сліду, а бодай знаку, рисочки. І цим, власне, були до себе подібні.

«І що ж треба робити, щоб по світу нипало якомога менше людей з порожніми душами? Чи ви знаєте, добрі люди? Справді, чим засівати їхні душі? Невже моя робота, ота музейна метушня, щоденний і дрібний клопіт не є пророченням бодай одного зеренця, га, Джуро?» — Бухгалтер Матайко, сумніваючись, завжди шукав поради в колгоспного голови. Зрештою, Матайко зчаста забував, що Джуро — колгоспний голова, великий, як кажуть, начальник

у селі, його це зовсім або майже не обходило; вони були однолітками, разом парубкували, обох улітку сорок четвертого забрали на фронт, обидва ще довго по війні спали в обнімку зі зброєю, бо в навколишніх лісах вештався зі своєю боївкою сотенний Різун — верховода не лише жорстокий, а й винахідливий, який умів проходити крізь застави і засідки яструбків, наче вода. І треба було пильнуватися... «А знаєш, Джуро, по війні... донедавна, вважай, ми нічим з тобою не журилися, хіба що центнерами виробленого м'яса, тоннами надоеного молока, реорганізацією МТС, укрупненням і розукрупненням, хімізацією та інтенсифікацією, за черево, як кажуть, нас голови боліли, за те, щоб були гроші в касі, щоб голими задницями не виблискували, а душі чомусь нас не обходили, бо нема нібито душі.

Виходить, однак, що душа таки є. І, напевно, ми з тобою, Джуро, завинили, що запізно заходилися відкривати людські душі й тепер піп з Америки кпить з мене, гне мене в каблук і питає: «Чи ви насправду знаєте, чим людські душі виповнювати?»

І чи насправду, Джуро, ми знаємо?»

Це була не перша розмова бухгалтера Матайка з Джурою й не тільки уявна — при кожному майже здібанні вони обидва про це думали. Джура, бувало, брав Матайка за плече, як це він робив з кожним, мовби хотів відчути людину на дотик, намацати її пульс, і говорив:

— Е, брате, ми тут з тобою цяхів у дубову дошку понабивали... і я, і ти хочемо багато знати, і я, і ти когось винимо. Кого? Вуйка стороннього? Тих, що в районі, в Бистричанах, у столиці? Ну-ну... А самі... ти, я, начебто не винні? Ти забув, як ми... ти і я, та ще фірман старий Фрей-небіжчик і Микольцьо Кривенький, наладуємо, бувало, два вози макітер, мисок, дзбанків, гладущиків, що їх накрутить і випалить Кифор Смицнюк зі своєю гончарською родиною, і їдемо в навкружні села теє начиння продавати? Ти забув, як я, Джура, фронтовик, голова молоденького колгоспу, дибав попри самі фіри й викрикував, як колись вигалайкував мініяйло: «Гей, гей, люди! Продаємо горшки, миски... продаємо дешево, не дуже торгуємось. Хто дає рубля, хто два, а молодицям — безплатно!» Я кричав, шляк би його ясний трафив, бо мусив, бо треба було бодай дояркам якусь копійку на трудовень видати... копійку, я не кажу — карбованець. Що, скажеш, брешу? Що, може, не ти кожний проданий черепок у свій зошит записував, щоб ніяка копійка не пропала? А чи, може, не ти,

Матайку, плакав, коли у Вербівцях, у лозах над Рікою бандерівці... отой Різун учинив на нас засідку й кулеметом продірявив наші вози з горшками і побив наших коней? Цілу годину ми відбивалися, поки не надбігли на поміч яструбки. Мав ти тоді час, Матайку, думати про людські душі?.. Ти тоді думав про життя і смерть, як би хліба вдосталь наїстися, як би роботу, мов той кірат, перемолоти, а робота навалювалася на нас, як гора, як повінь. Я особисто не читав, не хочу видаватися надто мудрим, але чув, що десь у євангелії записано: є час збирати каміння і є час каміння розкидати.

— Що ми тепер робимо, Джуро: збираємо чи розкидаємо?

— Ти тепер директор музею, тобі належить збирати. Чи як кажеш? — уникнув голова відповіді.— У мене он на фермі транспортер порвався, нема чим з-під худобини гній вичищати. А ти кажеш...

І він шкутильгав пріч від Матайка; наяву Джуро втікав від Матайкових запитань, а сьогодні вночі у мисленій розмові бухгалтер таки втримав його біля себе.

«Знаєш... нині той американський піп, Ганнин рідний братчик, штрикнув мене під ребро — мовляв, як ви, людина без належної освіти, без диплома, можете служити в музеї!»

«Ти, Йване, плюнь на якогось там ксьондзика. Робимо, що можемо, що вміємо робити. Може бути, що з того кореня, який ми з тобою підливаємо, не обов'язково повинен вирости цілий ліс... і не обов'язково повинно статися чудо, коли якийсь заблуканий поверне на дорогу і возрадується. Досить буде, і ми будемо задоволені з того, що виросте бодай одне дерево... одне дерево в тебе, одне — в мене, одне — ще в когось небайдужого... і вже вітер цілий, зелено, уже буря, дощі, громи, життя. Ти гадаєш, що я намарно розтринькував колгоспні гроші на твій музей?»

Ні, не спалося сьогодні вночі бухгалтеру Матайкові, та він і не роздягався, не лягав, сни, як сірі воли, попасали десь у саду чи за селом на колгоспних луках; він товкся по кімнатах, таких великих і спорожнілих без дівчат-учительок, які поїхали на канікули додому, кімнати були голосні, як дзвони, а годинник чахкотів на стіні, мов паровоз, ціла хата поскрипувала то тут, то там, вона мовби пливла в темряві, як корабель, і він навіть уявив, як вона пропливає мимо села, мимо лісів і полів, і, щоб зупинити уявну плавбу, мусив клацнути вимикачем. Світильник під стелею вибухнув яскравим світлом, але не зупинив плавбу і не розвіяв самотності... самотність обліплювала його,

сповивала, наче покотища вологої марлі, й він не знав, як із нею боротися, як її позбутися, і Матайко подумав у розпуці, що це вже сідає йому на плечі старість; іще йому подумалося, що колись у таку самотню ніч він помре й ніхто про це не буде знати і день, і два, аж через тиждень, може, хтось здогадається заглянути до хати. Хіба подібне не трапилося, розповідають, у Бистричанах з одним самотнім поетом? Два тижні, сердега, лежав посеред своїх книжок, і ніхто нічого не знав... і нікому він не був потрібний.

— Дурний ти, Йване, дарма що директор,— не вельми делікатні підшукував Джура слова після того, коли якогось ранку Матайко скаржився на самотність, і згадав при цьому смерть старого поета.— Тобі це, чоловіче, не загрожує. У тебе ключ від музею. А поет... а поет, чоловічку, може знадобитися суспільству не в ту ж саму хвилину, коли він умирає... може він знадобитися і через сто років. Я так думаю.

Та все ж після цієї розмови Джура шостим чи сьомим почуттям угадував, коли до Матайка підкрадалася, заповзала самотність, і він, бувало, серед ночі тарабаняв костуром у бухгалтерове вікно; часом приносив із собою якусь домашню страву, вони згадували про фронт, про бандерівщину, часом годину-другу сиділи мовчки, два давні приятелі сиділи й один із них не признавався, що болить його серце за товариш-цімборика, що важко на старість лишитися самому без жони, без дітей і без онуків, а другий не признавався у своїй вдячності... а другий, незважаючи на сухувату свою бухгалтерську вдачу, ледве стримувався, щоб не вхопити Джурину руку, щоб її по-старосвітському не поцілувати, як колись цілували товариш товариша в руку з пошани, з любові, з вдячності, але тепер Джура може й не зрозуміти Матайкового пориву, іще його розтовкмачить як старечу плаксивість, як щось неймовірно несучасне, відстале...

Котроїсь ночі вони довго розмовляли про музей. Власне, тоді ще музею не існувало, ще тільки ремонтували старе приміщення школи, ще знімали з покрівлі іржаву бляху, ще, правду кажучи, Матайко до ладу й не знав, що значить бути директором сільського музею, зате він знав просту істину: не може бути музею без експонатів, без матеріальної пам'яті про минулі часи. І він, сидючи навпроти Джури, біля настільної лампи, хвалився, що вже почав збирати речі.

— Дехто сам приносить... але я не чекаю, поки принесуть. Ходжу від хати до хати, розпитую, визбирую, що

можу. В Ілька Заліського зберігся плуг, ще за Австрії кований... був такий коваль у нашому селі, що перед першою світовою війною мав кузню коло читальні. Звався він Климом Семанишином — хлоп як скеля, правда, косував на одне око... правда, долю мав нещасливу: повісили його мадярські гонведи в першу світову... тоді багатьох у нашому селі повісили нібито за те, що люди співчували москалям.— Матайко захопився розповіддю, мимоволі уявив коваля Семанишина... уявив і усміхнувся до нього: «Давно, давно вас, вуйку, нема, а плуг, вами викуваний, з коліснею я притарабанив до нашого музею. І знаєте що? Ним ще можна орати».

Він так і промовив у голос, уже звертаючись до Джури:

— Розумієш, плугом ще можна орати. Лемех зчовганий, з'їдений на камені, поле-бо Кам'яне, а одначе блищить і просить роботи.

Джура усміхнувся. Низенька лампа кидала світло лише на стіл, на їхні руки, отже, обличчя не були освітлені, але Матайко знав, що Джура усміхається. За довгі роки приятелювання вони навчилися відчувати один в одного несплану сльозу й ловити усміх у темряві.

— Ти входиш у свою роль, Іване,— сказав згодом Джура.— А може, це й не роль, може, друге покликання? Або й потреба. Потреба, розумієш, чоловічку? — Джура вже бачив на подвір'ї «червоної» старої школи, як цей будинок здавна називали в Горопахах, котрий тепер призначався для сільського музею, і цей плуг Клима Семанишина, і чийсь терлиці, якими жіноцтво терло коноплю і льон, і ступу, і жорна, і точило, і столярний верстат, і прядки, і коліски, і скрині писані, і самотічки, і...— А знаєш,— продовжував Джура,— я не уявляв, що в селі ще так багато старих речей.

— То вже останнє, Джуро. Ще рік, ще два — і попалили б усе, зогнило б на дровітнях, пропало. Там, де люди наново перебудувалися, де повалили старі хати, нічого давнього не знайдеш,— журився Матайко.

— Бо люди, особливо ті, які багато пережили, хочуть чимдуж забути, запечатати старе. Га? Може, їм страшно... може, гидко, соромно згадувати, що Тодорко Івана Сорокового їв із родиною дохлятину. Ми з тобою теж панували... ти і я, росли на вівсяних коржах. Отож-бо!.. Як гадаєш, може бути, що ми, старі мудрагелики, не маємо права комусь про щось нагадувати... капати на пам'ять? Нащо кидати тінь на день... сонце таке ясне... така роса чиста... так пахне хлібом. І машин, машин скрізь до дідька. А ми,

як дурні... з якоюсь самотічкою, глиняною мискою, з кашлею, на якій двоє щезників просто через сороміцьке місце розпилюють зрадливу жінку. Сміхота ніби, га? А ми з хрестиком різьбленим... церковна річ, опіум для народу, а придивися — на тому хресті розіп'ятий сам різьбяр, голодний і висохлий на скіпку, невідомий, забутий...

— Отож-бо й є, що невідомий. Поки що невідомий. Я собі думаю... я собі думаю так: за кожною річчю стоїть людина, майстро, твій або мій дід, прадід — майстро, одно слово. Якби ж то дізнатися... якби поступово у старих людей (може, пам'ятають?) випитати або ж в актах, в архівах десь вичитати: хто і що робив, хто що вмів, хто до чого мав талан, як той талановитий майстро називався. Усе це сліди людські, Джуро, і сліди.

Ніколи так не говорив бухгалтер Матайко, не вмів він говорити, не вмів він добирати такі слова, жив іншими словами і поняттями, мав перед собою звіти, акти, рахівниці, арифмометри, знав ревізії, нестачі, просто злодійство, умів тримати в кулаці колгоспну копійку, це були його життя і його робота, буденний хліб, без усякої тобі, Джуро, філософії і мудрування; але якщо вдуматися, то це теж добрий слід, яку б ти там роботу не виконував, велику чи малу, важку чи легку, муруєш, приміром, дорогу чи клацасш у конторі на рахівниці... правда, було б смішно, якби сказати, що різьблений кужіль, якесь кам'яне точило чи старий кований плуг більше важать, ніж, скажімо, придуманий теперішніми інженерами вертоліт. Я собі думаю... отак у голові поволеньки обертаю думками і цим багатію, що важливо відчувати, ловити зв'язок речей учорашніх і сьогоднішніх, оця безперервність людського діяння і є зерном, корінцем, що їх кожен повинен мати за душею. А вже той корінь не дасть тобі спокою... буде тебе корінь сднати з землею, з людьми, які були, які є і котрі ще будуть.

Бухгалтер Матайко хотів щиро зізнатися, що все це, про що він дуже доладно, схвильовано набалакав, насамперед його самого стосується, усе це він зрозумів, осягнув, це були його відкриття і його скарби, переживання. Проте посоромився відкритися з усім перед Джурою. Не розповіси, наприклад, Джурі про те, що вчора надвечір, коли сидів у кімнатчині у своєму музеї і переписував до грубого зошита речі, здобуті то тут, то там, — а він усе записував, уточнював, нумерував, клеїв бірки, бо в обласному музеї, куди їхав на консультацію, йому наговорили, щоб кожний

експонат, у фонді він чи в експозиції, не залишився безіменним, безадресним,— отож він списував і списував свій грубий зошит, а електрика ще не підведена, ремонт же капітальний, тому мусив засвітити свічку... засвітив свічку й мимоволі оглянувся, відчуваючи, що крім нього у комірці іще хтось є. І справді, у куті на ослоні, заставленому писаними мисками, зібраними Матайком у селі, сидів газда в довгій білій полотняній сорочці і в полотняних штанах, босий, підперезаний червоною крайкою; чоловік був геть-чисто сивий, довге волосся спадало на плечі і на чоло, газда час від часу мотав головою, відкидаючи назад пасма волосся, а руки... а руки мав чорні, вузлуваті, покручені; вони, видно, його боліли, бо аж кривився, коли ворушив пальцям... і пальці його потріскували, мовби були дерев'яні. Газда чи то дрімав, чи то просто відпочивав, прихилившись плечем до стіни, і бухгалтер Матайко спершу й не знав, що про нього, про цього незнайомого газду, думати, звідки він у комірчині взявся, аж тут гість блимнув очима, усміхнувся, потягся руками, усім тілом до писаних мисок, оглядав їх, витирав од пилу білим рукавом, пробував твердим пальцем.

Бухгалтер Матайко отетерів...

Бухгалтер Матайко впізнав цього газду... Впізнав, але ще не вірив, не мав права повірити самому собі, бо газду цього Гаврилом звали, Смицнюком... так, був це той сам старий Смицнюк, який навчив гончарувати своїх двох синів Олексу і Никифора; нема уже серед живих Смицнюкових синів, а старий вмер іще десь у тридцятих роках, діялося це давно...

Діялося це давно і водночас діялось сьогодні, бо Смицнюк піднімав то одну миску, то другу, вимацував пальцями кожную намальовану квітку, що розцвітала на денцях, ловив рибу, яка плавала на глибоких крисах. Бухгалтер Матайко попервах якось і не подумав, що Смицнюка давно нема, він і собі захопився мисками, простими й доскональними; мали прозаїчне призначення, але з них люди черпали, їли не тільки оту вічну квасолу з капустою, оту щоденну пісну бараболу, оту кулешу з молоком; їжа була вбога, але крім їжі, виходить, люди вичерпували із Смицнюкових мисок цілий дивовижний світ краси; виходить, що крім кукурудзяної кулеші з молоком чи з конопляною олією людям була потрібна також краса.

Бухгалтер Матайко зібрався було поспитати Смицнюка: «Чи багато, вуйку, на своєму гончарському житті ви накру-

тили і понавипалювали таких мисок?» Він навіть підняв зі стола свічку, щоб освітити Смицнюкове усміхнене обличчя, придивитися до нього ближче.

Нікого, звичайно, у куті на ослоні не було. Лише стоси мисок. Бухгалтер Матайко міг злякатися, повірити у привиди, у всяку чортівню, він і справді якусь мить чипів із піднятою угору свічкою й шукав розумного пояснення отій з'яві. «Втім, хто сказав, що це була з'ява, а не спалах пам'яті».

І чому, власне, про це не можна розповісти Джури?

Джура слухав мовчки, уважно, потім обняв старого товарища, притиснув до грудей і пошкандибав геть із хати, накульгуючи на свою зав'язлу, з осики стругану ковінку (його на дощ боліла нога, пробита бандерівською кулею у той далекий день у лозах понад Рікою, коли зі своїми возами, повними гончарського череп'я, наткнулися на засідку). Джура вже поспішав додому досипати спокійно, він уже не лякався бухгалтерської нічної самоти, бо, зрештою, і не був бухгалтер Матайко у своїй хаті самотин, сиділи там за столом столяри, орачі, ковалі, і чидів між ними веселий, мовби й не вмирав ніколи, гончар Гаврило Смицнюк.

Тієї літньої ночі, коли бухгалтер Матайко повернувся з гостини від Шевцевої Ганни, Джура, правда, на розмову чи просто на посидіння мовчазне не з'явився, дарма що кликав його Матайко. А не докликавшись, загорнувся у фуфайку, скрипнув дверима, сів на поріг, притулившись плечем до одвірка, і смачно заснув.

Скрипіла ніч... чи поскрипувала, пливучи, його хата.

23

Велика помаранча, принесена й подарована Мироном Маціспінкою, лежала на краю стола коло ліжка і, підсвічена збоку зеленим нічним «грибком», ясніла грудкою чистого золота. Густий помаранчевий дух освіжав, виганяв із дідорні застоюлий запах ліків.

Запах ліків чи запах смерті?

Онурфрій Соловій вдихав помаранчеві пахощі, що чомусь нагадували Анапу — місто над морем, якого ніколи не бачив і вже не побачить, але чув про нього багато й уявляв його засадженим, а чи навіть засіяним садами, в яких дозрівали, усе навколо заливаючи золотавим своїм сяйвом, величезні південні плоди.

І десь там, у приморських садах, походить Лейба Циглер, який зовсім не квапиться у Горобахи, де на нього так довго і так терпляче очікує Онуфрій Соловій.

«Але я таки його дждуся, Мироне,— Соловій помахав пальцем, мовби погрожував Мацюпінці й утверджував перед приятелем свою зятятість; утвердження це, мабуть, було важливе для нього самого, бо за вікном дідорні чорною рікою текла безмірно широка і глибока ніч, а Мацюпінька, напевне, не товкся на постелі без сну через те, що Соловій по-товариському не перекинув на нього, не заповів йому й не передоручив ні добра, ні зла; мабуть, спав Мацюпінька як скупаний...

«Втім, може, й не спить мій цімборик,— сумнівався Соловій.— І, певно, гірко йому, і, певно, тяжко. Бо не може такого бути, щоб в одній людині вкорінилося, пустило пагони й цвілі ціле життя одне тільки добро, а в другій — зло. Хіба я не знаю, хіба мені не відомо, що люди многоликі: сьогодні вони ангели, а завтра дідьки з рогами, і ми, на жаль, не можемо собі виворожити, наперед дізнатися, передбачити, що ми, сьогоднішні ангели, завтра спроможні стати чортами. Може, сьогодні, стоячи отут переді мною з порожньою душею, як із порожньою торбою, в яку за ціле життя не кинув ні каменя, ні хліба, ні сльози, ні усміху, Мацюпінька на правду хотів допомогти мені й виручити себе самого? Хотів... а я прогнав його... а я не послухав навіть Петруні.

Каявся Соловій чи сумнівався?

Ніч за вікном глибшала й ширшала, і хвилі її билися, як дикі коні, об стіни дідорні, і здавалося, що зболеному Соловію у таку первісну ніч, коли на цілий світ світиться на столі коло ліжка один тільки зелений «грибок», приписано думати лише про Лейбу Циглера, про його приїзд, у Лейбиному-бо приїзді вчаровані, або ж, по-сучасному, вмонтовані, Соловіїв рятунок, визволення, очікуваний кінець, який зветься смертю; і Соловій справді думкою цією був переповнений, він у цей конечний порятунок хотів вірити, а все ж марилося йому сьогодні про Мацюпіньку, про їхню молодість, про приятелювання, про одну передосінню ніч сорок восьмого року, яка зовсім не була схожа на сьогоднішню; та давня передосіння ніч була схожа на змію, що повзла, звиваючись, поміж хатами, городами, дорогами, тулилася до парканів, до тинів, поки врешті не виповзла на поля, на рівнину, що низом окутана туманом і темрявою, а вище зросту людини поля несподівано

лежали ясними, молочно-прозорими, удалині навіть виднівся темний гребінь Монастирського лісу.

Тоді вони обидва, Соловій і Мацюпінька (як це не дивно, правда?), служили в яструбках; вочевидь, яструбкування не назвеш службою, котра була б схожою на військову, на армійську, це скоріше називалося служінням, хоч ні Соловій, ні тим паче Мацюпінька тоді цього високого слова до себе не припасовували. Правда, для Соловія, який вернувся з фронту з орденом і цілим рядком медалей, було цілком природно взяти вдома, у селі, знайомий «дехтяр» і захищати разом із Джурою, Іваном Матайчишиним та іншими фронтовиками те, за що воював на фронті. Хоч... хоч удома було вдвоє й утрое складніше, ніж на фронті: там ворог завжди попереду, бий його і стріляй, а тут поміж своїми нібито людьми ворог невидимий, всюдисущий, підступний і багатоликий. І ти так просто, як на фронті, не притиснеш приклад кулемета до живота й не підеш косити поперед себе чергами, бо молодецькою цією косовицею зачепиш або ж дитину, або ж жінку, або ж просто невинну людину. Ні, зовсім нелегко було знайти поміж невинними винного, часом замаскованого, підфарбованого під невинного, й покарати.

Ні, зовсім нелегко було відмовитися від звичного, що, мовляв, дрова рубають — тріски летять...

Серед постійної цієї непевності й невідомості, серед розставлених ворогом силець, тенет хитромудрих і простих ям із загостреним кіллям Соловію часом баглося мати біля себе когось... когось із вірних, із хоробрих, із стійких, когось із таких, про кого знаєш, що стоїть за твоїми плечима надійно, як мур, і хай навіть валиться на цей мур цілий світ, він не похитнеться і не зрадить. Мирон Мацюпінька, безперечно, не вдався ні стійким, ні досвідченим і не дуже, до того ж, певним, та Соловій насправду зрадив, коли одного разу в «гарнізоні» — у просторій багацькій хаті Петра Постолюка, якого, до речі, на той час уже встигли розкуркулити й вивезти до білих ведмедів, побачив Мацюпіньку... побачив Мацюпіньку в солдатському обмундируванні, хвацько підперезаного офіцерським ременем із портупесею, у нових кирзаках. Мацюпінька виглядав цілком по-військовому, плечі намагався тримати розправлено, а шию витягнув угору, як гусак, хоч... якщо придивитись, то в цілій його патичкуватій постаті відчувалася дрімуча цивільна незграбність, скутість, а в очах, завжди веселих

і безтурботних, плавав зверху, як жир на воді, блимливий страх.

І через цей страх, через його нескладність, через безпорадність стало шкода Мирона Мацюпінку, хотілося зняти з нього гімнастерку і пасок із портупесю, визути з чобіт і пустити по світу босим... пустити і надалі заборонити забавлятися військовими іграми.

— Ти чого тут? — спитав його Соловій, пересилиючи жаль. — Тільки не хвалися... не кажи, що прийшов боронити, вкорінювати й зміцнювати в Горопахах Радянську владу. Що, неправду, може, кажу? Тобі ж, цімборику, зовсім байдуже — не від сьогодні тебе знаю, — який прапор повіває на ганку, де сільська канцелярія: червоний, синьожовтий чи ще якийсь. Тобі взагалі не потрібні ніякі прапори... ніякі. Що, може, брешу? — Соловій сам до ладу не знав, чого розізлився на Мацюпінку; може, уявив його, незграбного, необстріляного, в бою... а бій, як короткий літній дощ із блискавками, громами, з вихором, що котиться полем, може спалахнути вже завтра або й сьогодні, у цю ж хвилину.

Мацюпінка відповів:

— То я й не притаюю, лопухами нічого не прикриваю, що в політику не бавлюся... не бавлюся, і шлюс. Мусиш також, Онуфрику, знати, що дотепер не тримав я карабіна в руках і не маю зеленого поняття, з якого боку він стріляє. Але моя Анна, щоб мені світилася, водно, як шашіль, довбе і довбе: «Тепер повстали бідні проти багатих, а ти теж бідний, голий, як турецький святий. А коли так, Миронцю, то мельдуйся в яструбки — може, доскочи до якоїсь влади, до файної платні, до того, щоб дітей у люди вивести. Такий час настав, твій час». Ну, і що я мав робити.

Мацюпінка не приховував нічого за пазухою, стояв перед яструбками, перед Джурою, перед Іваном Матайчишиним, перед Князем відкритий, розстебнутий на всі гудзики й усміхався; і усмішкою своєю роззброював кожного, хто мав проти його слів цілі вози заперечень.

— І правильно зробив, — підтакнув Князь, начальник «гарнізону». — Люди нам потрібні. А політичне розуміння, — уже звертався Князь безпосередньо до Соловія, — Мирон набуде... воно прийде до нього згодом, може, тоді прийде, як свиснуть над ним бандерівські кулі... під кулями люди скоро дозрівають. Отак. Тобі ж, Соловію, до речі, доручаю навчити Мирона стріляти... стріляти й узагалі обходитися з автоматом. А ще навчи його повзати

по-пластунському, бігати, бачити в темряві, одно слово, усього того, що потрібне яструбкові.

— Есть! — сказав звично Соловій, скинувши руку до пілотки, однак не був упевнений, що його цімборик відразу, за тиждень чи за два, навчиться нелегкого військового ремесла, бо в цьому ремеслі не штука навчитися стріляти — штука, будучи озброєним, залишитися людиною; це, мабуть, найголовніша наука. А все ж без спеціальних екзаменів, після того, коли в полі під Гаями серед білого дня цілою групою наткнулися на бандерівську засідку, на точно націлений кулемет (і тоді двоє яструбків полягли від першої ж ворожої черги), коли Мацюпінці вистачило духу і розуму не кинутись наосліп втікати, не шукати захисту в полукіпках, а впасти в борозну та ще й зопалу випустити в білий світ цілий диск патронів (відтоді він, отже, вважався обстріляним, таким, що понюхав пороху), Онуфрій Соловій, хоч, може, з внутрішньою нехиттю і осторогою, брав його з собою стерегти ночами колгоспну стайню, ожереди з житом і сіном, емтеєсівський трактор, котрий дуже часто псувався і його залишали посеред поля до завтрашнього дня, або ж залягати в засідках на околицях села на ймовірних і таємних стежках, якими бандерівці могли проникнути до сільської канцелярії з червоним прапором на ганку, до клубу, до осель тих, з якими хотіли б порухуватися.

Траплялися тоді різні ночі...

Випадали тоді ночі переважно тривожні, начинені пожежами, стріляниною, криками, що в темряві були схожі на зойки нічних птахів, однак сьогодні Онуфрій Соловій згадав лише про одну липневу, по-зміїному тиху і вкрадливу, ніч, коли вони обидва з Мацюпінкою лежали в засідці у вільховому гайку, у Вільшині, як це місце називали в Горопахах, неподалік, ну, може, за п'ятдесят кроків, від кладки, перекинутої через Унявку; вільхова ця тесана кладка була знаменита тим, що від неї розбігалися биті босими ногами не одного покоління стежки, які вели на поля, звані Кругами, Вологами, Рудками, у далекий горопаський ліс Дубники, де направду дуби росли, як свічки; одна стежка, яка кривуляла по краю, гейби по крисі мочаристої долини, що була колись у первовіку, напевно, доплавою Унявки, упиралася у нетрі Монастирського лісу і там серед мохів, серед папороття зникала; ця, отже, стежка вважалася найнебезпечнішою, у «гарнізоні» яструбки

здогадувалися, що нею, виповзаючи з нетрів, із схронів у Монастирському лісі, водить у село на акції, на розправи, по людське життя, а іноді й просто задля того, щоб пограбувати в когось свиню чи діжу хліба... водить, отже, свою боївку знаний у цілій окрузі, страшний у фанатичній ненависті до Радянської влади, до всього нового сотенний Різун, одна кличка якого викликала трепет у селянських душах; а душі яструбківські, зачувши бандерівську кличку, міцніше стискали зуби і зброю. Щоправда, до того часу яструбкам не вдавалося вистежити Різуну, він зі своєю боївкою, може, здогадувався про засідку, обминав кладку, а чи, маючи власну тактику, провідників, своїх людей, прокрадався в Горобахи або з Горбів, або з Копанів, або з Хоминого кута — й треба було тримати під рукою цілий полк, щоб угадати, в якому кінці села, попід який тин, з-під якої межі виповзуть Різунів бойовики.

Однак Князь неодмінно щоночі висилав засідку у Вільшину, раз і назавжди увірувавши, що Різунува боївка мусить колись потрапити під кулеметний вогонь прямо на вільховій кладці посеред річки, і тоді товариш Князь буде вважати, що своє призначення «гарнізон» яструбків у Горобахах виконав як належить.

Соловій любив нічне вартування у Вільшині; лігши за «дехтяр», він міг казати і людям, і командиру, і самому собі, що тут, як ніде, зможе чесно виконати бойове завдання; позиція була вибрана зручно і мудро: кулеметник з другим номером лежали у вижолобині поміж двома грубезними вільхами, звідки навіть темної ночі на тлі неба було виразно видно високий берег на тому боці Унявки, підступи до кладки й Ілька Смушкового зарінок, який прилягав до Вільшини; тут можна було помоцуватися з самим Люципером, а не лише з сотенним Різуну, одним кулеметом можна було викосити цілу ворожу боївку, навіть по двоє боївкарів можна було настрикувати на одну кулю, не боячись, що тебе непомітно обступлять, обійдуть і ти не матимеш дороги бодай для відступу: у Вільшині починався яр, який вискакував аж у центрі села біля читальні.

Серпнева, по-змійному вкрадлива ніч була тепла, парка, вітер накочував навально цілі хвили прив'ялого запаху скошеної трави. Ніщо інше тієї ночі не пахло на світі, окрім скошеного сіна, й нічого іншого не існувало на світі, окрім цього животворного, цілющого запаху — ні страху, ні крові, ні лютого братовбивства.

Онуфрій же Соловій, досвідчений фронтовик, не довіряв запашній тиші, вслухався у неї, слухом своїм, здається, усвердлювався, проникав у саму середину ночі, в її єство, боячись недочути чийсь голос, крок, гадюче підповзання, затасне дихання; і боявся недоглядіти, не дай боже пропустити тині на тому березі Унявки чи на кладці посеред річки.

Вони лежали на шинелях; Мацюпінька ліктем штовхав Соловія (він, Мацюпінька, почувався у безпеці серед миру, серед скошених трав) і нашіптував:

— Ну, досить тобі, Соловію, службу служити: я нутром чую, що не піде цієї ночі Різун через кладку. Він, може, на третьому селі, на четвертому б'ється з такими, як ми, або ж відсипається п'яний у схроні, а есбісти бережуть його, як пси. Ти дивись, яка ніч...

— Ет, зміїна ніч,— впирався, стояв на своєму Соловій. Він не вірив тиші, зорям на небі, навальним пахощам скошених трав; він вірив лише кулеметові, добре пристріляному «дехтяреві», з яким не розлучався навіть тоді, коли навідувався до Петруниної сестри, до Маруні, в якій росли, поки воював, його доньки. Було незручно обіймати дітей, тулити до себе їхні спраглі голівки і водночас не скидати з плечей кулемета.

Проте він його не скидав.

— А знаєш,— не вгавав безпечний Мацюпінька,— чим я собі, лежачи отут, сушу голову? Думаєш, Різун? Чи, може, журюся якоюсь посадою, яку маю вибороти в Радянської влади, як це думає моя Аннище? Смішна вона, Анна... Якщо казати правду, то нащо мені посада, мені й так добре... і може, навіть найліпше на світі. Я сушу собі голову, аби-с знав, тобою,— засміявся у кулак Мацюпінька. Власне, Соловій не почув його сміху, тільки відчув, як він дрібно тремтів, сміх у собі тамуючи.

— А то чого... а то чого мною? — зацікавився Соловій. Поклав голову на схрещені руки, приклад кулемета приємно холодив шоку.

— Бо так,— уже серйозно мовив Мацюпінька.— Бо, допустимо, я, бідак із діда-прадіда, рахуй, сільський пролетар, як тепер кажуть. І мені... якраз мені, пролетареві, належить Радянську владу боронити, вона ж бо за бідних. Крім того, Аннище моя каже: такий час настав, що, у запічку сидючи, нічого не здобудеш ні собі, ні дітям, навіть ділетка муки чи кавалок біленого полотна тобі, Миронцю, на штани не дістанеться, коли будуть вивозити з села, розкуркулювати котрогось чергового срібного газду,

багачика. Тому я у яструбках, і тому, дідько би то забрав, лежу отут з автоматом і очікую на Різуна, а не під Анниною цицькою. Ну, а ти, Соловію-Соловійку, чого тут? Ти, прецінь, не був бідним газдою... ну, був середняком, як тепер кажуть: мав трохи поля, пару шкапин, худібку. А до того ж — кузня. Це що, мало? Записавшись у колгосп, ти відразу, одієї днини позбувся всього. Що, ні? Виглядає, що ти нібито добровільно відкотив до колгоспу і «гоноровий» свій віз, і повні драбини реманенту ружного, й нібито добровільно позбувся поля, а насправді... а насправді совіти все в тебе забрали, бо так має бути, бо раз ти в колгоспі — усе має бути общее і нічого приватного, експлу... експлуататорського, як каже товариш Князь.

Соловій, притулившись щокою до приклада кулемета, недовго мовчав, він уже не один раз... і тиждень тому, і місяць, і вчора, і, може, навіть сьогодні, лежачи в засідці, думав про те саме, про що розпитував Мацюпінька, і тому відповів навпростець:

— Я тобі, чуєш, Мироне, збрехав би, коли б став тут щebetати, що не шкода мені ні кузні, ні поля. А найбільше — поля. Я так на нього тяжко заробляв потом і кров'ю... піт і кров у кожній грудочці, так.— Він стих, шепіт його урвався в горлі, згас, мовби капнула на нього сльоза.— Так,— пересилив себе Соловій,— найбільше шкода поля. Яюсь не уявляю, як буде жити без нього моя душа. Може, й не виживу без нього... може, згину. Або ж висохне в мене душа, заструпіє, хто знає. Усяке може трапитись. А може, перемелеться... перемучуся? — думав уголос, сам себе заспокоюючи і переконуючи, і, видно, це було йому потрібно.— Бо дороблявся я кавалка поля чи там кузню обставляв не задля того, щоб багатіти. Ти ж бо мене знаєш: я у багачі ніколи не перся. Я до кузні, до верстата ткацького, до коси, до плуга брався не задля того, щоб завтра в моїй коморі чогось там побільшало, примножилось, ні. Мені було цікаво... ну, як тобі розтовкмачити... ну, душа моя прагла радості від роботи. Ти мене розумієш? — Розшептавшись, Соловій забув, що лежать вони в засідці, що його кулемет націлений на кладку... кулемет стереже цю кладку, щоб ніяка зла сила не вповзла в село.— Якби ти, братчику, знав, ні, ти цього не знаєш і не будеш знати, з яким захопленням... але де, не те я слово підшукував, щоб передати моє переживання тоді, коли кував газдам плуги чи «гоноровий» віз. Може, це було щастям? Або ж любов'ю. А може, серце моє співало? І чи спроможно

було той спів грішми, статками оцінити? Отож-бо, чоловічку,— він зітхнув, сам собі радіючи і сам собою заспокоюючись. По хвилині, однак, додав: — Коли ж я такий... такий дурний,— засміявся тихо,— то чому мені, Мацюпінько, не лягти цієї ночі... цієї, і вчорашньої, і завтрашньої не лягти за кулемет та не постерегти серед ночі людей, що сплять у селі, від пожеж, від кулі? Де ж мені, Мироне, бути з моєю душею?

— Смішний ти, Соловію, бігме,— тільки й прошепотів Мацюпінька. Він, очевидно, не все второпав із схвильованої бесіди цімборика, мовлене Соловієм видавалося йому трохи зависоким, виспіваним із співанки.— Втім, я завжди мав тебе за дивака,— він притулився боком до Соловія, обняв його лівою рукою.

І більше тієї опівночі не перешіптувалися: чи потомилися, чи все було ними перемовлено, а чи повністю, без остатку віддалися сторожбі, поступово відчуюючи, як тепліють приклади їхньої зброї; і так лежали вони у сторожбі, напоготові, задивлені в ніч, у тишу, заслухані у дрібне жибоніння Унявки, цілу годину чи й дві... чи й три... чи цілу вічність, поки не сталося...

Поки не сталося...

Ні, Різун зі своєю боївкою не ступив на кладку, і ніхто тієї ночі надивовиж не вистрелив із потреби, зі страху чи з дурної голови, як це траплялося, просто Онуфрій Соловій, зігрітий, приголублений цімбориком своїм Мирonom і теплим прикладом «дехтяря», заснув, мовби раптом провалився в яму. Він тільки на хвилину заплющив повіки, уявивши себе на своєму полі, на Кругах, посеред жита, що просилося під серп, і цього було досить, щоб шубовснути у безвість; видно, давалася взнаки вчорашня теж вартована ніч і позавчорашня, а вчора вдень, замість того щоб поспати бодай дві-три години в «гарнізоні», як це було заведено в батальйоні самоохорони, пішов до Петруниної сестри косити, бо її чоловіка у війну погнали до Німеччини на роботи й там десь він пропав, а трави перестоявали, худібка взимі сіна не вкусить, буде воно як дріт.

Цілий день відмахав косою; а хіба легко цілий день махати косою, коли ще до того маєш за плечима кулемет системи Дехтярова?

Тому й заснув, упав у яму.

Спав годину чи дві — прокинувся, коли на сході сіріло; був накритий шинелею Мацюпіньчиною, а сам Мирон, цімборик добрий, змерз, видно, у легкій гімнастерці, бо

стояв на колінах і розмахував, бив себе руками по плечах — розганяв кров.

— Ти диви,— шарпнувся злякано Соловій і замало не схопився на ноги.— Довго я оце?..— Було йому соромно за свій сон на варті і було незвично тепло не так від Мацюпіньчиної шинелини, як від розуміння того, що Мирон Мацюпінька не злякався, не розтермосив його, сам-один стеріг тишу цієї по-зміїному вкрадливої ночі.

«І мене, сонного й змученого, стеріг,— думав сьогодні Соловій, поглипуючи зволуженим оком на золотисту помаранчу на столі.— І я тоді йому довірився... отак запросто довірив йому своє життя. А сьогодні боюся, не можу довірити, ні, не життя, не срібло й не злото, не добро, вчинене за життя... боюся йому передати й не маю права передати, бо де гарантія, що Мацюпінька не зігнеться, не впаде, що його не зламає учинене мною зло. Зло! Колись це називалось гріхом. Чому, отже, нині боюся довірити свій гріх, а колись не боявся довірити життя, якого ще було багато попереду,— товкся думками на одному місці Онуфрій Соловій.— Чому так сталося? Може, змінився Манюпінька (бо таки втік він з яструбків)? Може, змінився я сам, зрозумівши природу мацюпіньок? Адже ще тієї ночі... ще тієї зміїної ночі, коли я спав у Вільшині, а кожної хвилини міг ступити на кладку, виповзти зі схронів жорстокий Різун, Мацюпінька, вкривши мене своєю шинелею, уже підозрівав мене... уже сичала в ньому гадюка, уже він не вірив у мої слова про любов і щастя, бо підозрівав, заздрячи, що я пограбував старий попівський склеп, що із золотої чаші й золотого хреста, а не зі своїх рук, зі своєї тяжкої роботи розпочав я щасливе своє газдування. Я йому тоді, наївний, смішний, торочив про те, що душа і серце радіє від повноти осягнутого, здобутого... я йому тоді торочив про скрипку, що грає тисячу літ, бо, власне, скрипка — це робота душі, це те, чим живеш. Людині-бо конечно потрібна також скрипка... а може, скрипка — це надто пишно сказано? Зрештою, чому пишно? Не худоба ж бо єсьмо.

Не худоба...»

Аж утомився Соловій від думання, від зважування. Аж виступив на чолі піт.

.....

На столі, підсвічена лампою, світилася на цілу глуху ніч і на цілий жорстокий світ, на всі глибини Соловієвої муки принесена сьогодні вдень Мацюпінькою велика

золотиста помаранча; Соловій простягнув до неї руку й усміхнувся: помаранча була тепла, як потиск Мацюпіньчиної долоні.

24

Того ж року, коли в Рудого Ізя було кинуте каменем, хтось підпалив у старого Каца дві скирти необмолоченого жита, що стояли на городі за стодолюю. Сталося це з п'ятниці на суботу ввечері, коли старий Мендель із родиною вимолював ласку у свого всюдисущого й суворого бога, а наймити, обійшовши худобу (в Горопахах кажуть по-давньому «товар»), сиділи у своїх двох хатинах, прибудованих до стайні; кімнати ці стаєнні, «покої», хоч і були вузьенькі, непоказні, але взимку теплі, й вечорами, при лампах, виглядали навіть затишними.

Зима випала того року безсніжна, люта, морози тріщали з самого початку грудня, а снігом на полях і не припорошило, тому люди журилися, з правічного досвіду знаючи, що нема нічого гіршого для Кам'яного поля, ніж гола морозна зима: озимина тоді вигибає майже до корінчика й треба навесні її пересівати; та тільки один бог знає, як важко відірвати від дитячого рота ложку запареного на молоці чи й лише на воді розбовтаного, змеленого на жорнах борошна із зерна, яким треба буде пересівати озимину.

Того вечора знялася метелиця: розпоролася на небесах перина, і радісний, очікуваний, бажаний сніг, підхоплений вітром, кружляв у білій круговерті, заліплював вікна й загати, а на дорозі, на грудді перебігав з місця на місце — за якоїсь півтори години на протягах поміж хатами навіяло цілі гребені заметів.

І люди в Горопахах, стужені за снігом, перелякані голою чорною зимою, полегшено перехрестилися...

І поки люди в Горопахах — богомільні й не дуже богомільні — хрестилися, хтось скористався з темряви, зі снігового крутіжу, підкрався з городів, із стежки, до Менделєвого жита, до двох величезних скирт, і черкнув сірником. Жито спалахнуло, як порох, вітер порскнув іскрами на стодолу, вигоріла також дотла стайня; худобу Менделєву наймити встигли, правда, випустити на подвір'я. Пара робочих коней та Ізева кобилка, якою він їздив по селах, скуповуючи телят, збилися схарапуджено в куток біля воріт й іржали, як у труби грали.

Власне, тільки наймити Менделеві, оті дві підстаркуваті дівчини, що посивіли в наймах, і грубі, злі, часто п'яні Іван Кривий та Штепко Даньків, практично щось робили на пожежі, бо хоч на дзвіниці дзвін безперервно бамкав, зовучи на поміч, на пожежу, і хоч перед корчмою збіглося замало не ціле село з відрами й гаками, як це було розписано давним-давно, ніхто особливо не поривався рятувати Кацове багатство; про людське око метушилися, горланили, черпали з криниці відрами воду, здалека поливали вогонь, сільська добровільна пожежна команда через півгодини навіть встигла викотити з «шпріци» й пустити в роботу насос, насправді ж ніхто не поспішав, нікого Менделева біда не боліла, кожний якщо не вголос, то подумки радів, що не минула кара старого корчмаря.

Не минула!

Що вдієш: не любили в селі старого Менделя, ненавиділи мовчки; і, мабуть, не один був готовий вчинити те саме, що вчинив годину тому невідомий палій, тільки ненависті газди боялися, як холери, ховали її від своїх же очей, від сільського уряду, від поліції й навіть від власної жінки.

Кац, звичайно, про людську ненависть здогадувався, бо за що було його, багатія, корчмаря, та ще до того лихваря, любити, але людської ненависті ніколи, правду кажучи, не боявся: вона була беззуба; ненависть десятиліттями сичала, але не кусала, не мала зубів, не мала відваги.

А ось таки вкусила...

Кац ціле життя гидився гоями: як уже було сказано, коли вибирався з орудою якоюсь у село, то неодмінно брав із собою під пахву складаний, схожий на шевський стільчик; він сідав у сільській хаті тільки на цей стільчик, мовби всі селянські лави, ослони й бамбетлі були намащені салом. Тепер же, коли горіло його обійстя, коли ревла худоба, іржали й билися грудницями об штахети коні, прагнучи втекти далі від вогню, коли з корчми вишпурювали через вікна і двері бебехи й плетені з лози коробиці, коли в перинах просто на землі, в заметах попід плотами ціпеніли, вайкаючи, його внучата, він, старий гордий багачисько, забувши про свою огиду до гоїв, про їх мовчазну ненависть, разом із сином Ізем просив, підохочував газдів чимдуж гасити пожежу, хапаючи їх, підсвічених полум'ям, за плечі; сьогодні він, може, уперше за ціле життя відчув просто-таки матеріальну (як стіна? як бервено?) людську байдужість до його нещастя.

І Мендель тоді заплакав.

Всі бачили його сльози,— дивина, у темряві багряній, у завірюсі, серед пекельного готання вогню усі бачили його сльози,— але мало хто знав, що це були сльози безсилої злості.

Вранці село понуро, насуплено оглядало Кацове румовище; на розтоптаному подвір'ї уціліла лише корчма, дах якої був вкритий червоною коломиїською черепицею.

Прийшов сюди й Онуфрій Соловій. Хлопець бачив посеред чорного столоченого дворища старого єврея, також гейби обгорілого, який сидів на розкладеному стільчику; старий сидів згорблено, згорьовано, а люди на вулиці, ціле гурмище людей, ціпеніли мовчки і теж ніби напускали на себе жаль, і теж ніби чужим жалем переймалися, але в кожного під вусом, як куріпка під межею, причаїлася зловтішна посмішка. Зрештою, може, й не в кожного — хто тії усмішки ділив і важив на жалісливі, на добрі й на радісні? Мабуть, так здалося Соловієві... здалося, бо він уже доріс до зловтіхи, до ненависті, і йому було тепло від чужих нещирих усмішок; хлопець подумав, що не тільки в нього одного пливе у жилах чорна кров, пливе вона в багатьох інших, і Мендель собі цього заслужив за здирства лихварські, за ненаситну багацьку жадобу пускати людей з торбами. Про інших свреїв, і тих, які здавна жили поміж селянами в Горопахах, і тих, котрі мали халупчини на Загурщині біля маєтку графів Загурських, цього не скажеш, їх селяни не могли звинуватити в чомусь злому тільки тому, що вони, люди іудейської віри, здобували хліб хто крамарством, хто кравецтвом, хто, як ось Веселий Гершко, тарабанив возом по селах, вимінюючи на ганчірки дрібний крам, хто служив як міг і чим міг графам Загурським, а Мошко Гіршман — горбатий, завжди смердючий і через те, мабуть, відкинутий одновірцями, чистив людям нужники і возив «золото» бочкою болгарам, які під Бистричанами плекали городи, і з цього жив.

Хто як міг, хто з чого міг — з ремісницьких рук, з крамарського дрібного гендю, з прислужування (а що вдієш?) — здобував дітям хліб, і був цей хліб світлий і чесний, і тільки один Мендель Кац розбагатів, розпух на людській кривавиці, на сльозах, на корчемному хмелю.

І мав тепер за це людську плату.

Вдома Онуфрій роззув біля порога чоботята, поклав їх, щоб сушилися, на припічок, глянув на бабу Воронячку... глянув, і Воронячка відразу помітила задоволену його усмішку на губах; він, зрештою, увесь світився і променився від чужого нещастя, і баба Воронячка його спитала:

— Що, дуже того корчмаря попалено?

— Ще й як! — вигукнув Онуфрій.— Лиш чорний сніг навколо. Лише сніг, і старий Мендель сидить, як індик.

Баба Воронячка іще від літнього відвідування Рудого Ізя й вїта Гната Королини пам'ятала, що в її лагідному приймакові, якого не кусали пси, не брали на роги корови, закладені не звідані нею сили, б'ють потужні джерела, і їй було цікаво й, може, трохи моторошно ту силу сьогодні випробувати чи принаймні придивитися до неї зблизька.

— А ти... ти, Онуфрію, дитино, зважився б на таке?.. Зважився б підпалити, обернути жито в згар, у попіл? — запитала й не спускала з нього очей. Він живе в неї замість сина чи внука, яких вона не мала, стара обшивала його, обпирала, посилала до школи, щоб не був темний, і тішилася, що має на старість запомогу й розраду; вона не вчила, не прищеплювала зла, не наставляла на помсту, а однак звідки в нього, її чистого Онуфрія, зловтішна усмішка, яку приніс до хати разом зі смородом від спаленого корчмарєвого дворища? Вродилася вона самостійно, а чи заразився нею поміж людьми, перебрав від когось?

Онуфрій не поспішав відповідати; питання було несподіване: баба щоденно наставляла його на добро, торочила про всевидюще око, яке все бачить і все пам'ятає і на тому світі буде за все платити, людині залишається тільки терпіти; сьогодні баба заговорила по-іншому; він не здогадувався, що стара викликала його на щирість, однак думав над її питанням, таким прямим і страшним.

— Чи я знаю? Нелегко, мабуть?..— сумнівався. І сумнів переборював; боровся, власне, сам із собою.— Але ж таки... таки міг би,— остаточно вирішив. І зрадів, і глянув на бабу Воронячку палаючими очима; і ще, мабуть, у палахкотінні синіх очей, у пориві, посеред вітру жило, ячало здивування, а може, й заздрість, що комусь іншому, а не йому спало на гадку підпалити Менделєве жито.

— Свят-свят, дитино,— злякалася баба Воронячка його відповіді, його готовності сповнити задумане. Вона стояла над урвищем, яке не могла виміряти; жінка прожила сімдесят років, але дотепер не уявляла, що в хлопчачій

голові, у підліткові так глибоко, так бездонно спроможна запасти пам'ять про зло. І була не рада, що розворушила цю пам'ять, роздлубала її.

Коли сіла за ткацький верстат, то думала: «Скільки треба прожити людині, щоб до кінця пізнати людину? Та чи треба пізнавати?»

І чи не жажнешся, пізнавши?»

.....

Яблуня звалася Петрунею.

Яблуня росла серед Соловієвого саду розлога, стара, з багатьма шрамами від зрізаних конарів, з дуплами і тріщинами, що їх позаліплювали цементом і пофарбували на зелено, щоб рани не біліли відкрито, щоб не так впадали у вічі: багато вже ровесників її Онуфрій Соловій пови-корчовував, попиляв і поколов на дрова, бо дерева теж не вічні — потрухлявіли, стовбури взялися раком, від старості здичавіли і пояловіли, одна тільки Петруня та ще з нею декілька височенних груш, що обсіли стовбурищами криницю і коренями пили воду, збереглися від того першого Соловієвого саду, який він посадив замолоду. Щоправда, яблуню доглядав по-особливому, вирізняв її з-поміж інших дерев, а надто після смерті дружини; в яблуні він по-язичницькому підсвідомо вишукував, вимацував щось близьке, щось споріднене з Петрунею; і він по-язичницькому був щасливий, коли, траплялося, яблуня зачіпала його гілкою за чуба чи торкалася плеча, коли восени стояв під деревом і на нього сипалося підпалене морозцем листя; він заплющував повіки й чув на лиці, на голові, на руках кожний листяний дотик, і йому уявлялися Петруніні долоні; отак, бувало, стовбичив під падолистом цілими годинами, стривожений думкою про дивну і незрозумілу присутність жінчину, таку близьку й таку по-земному реальну, що інколи вихоплювалося у нього питання: «Ти мене чуєш і бачиш, Петруню?»

Чи були це тільки його фантазії, химери, навіювання?

Однак до яблуні, що звалася Петрунею, він приходив часто, не раз протягом літа перекопував землю навколо стовбура, і підживляв рідким коров'яком, і просто поливав вечорами, коли літо випадало надто сухе.

І, мовби віддячуючись, старе дерево родило великі як кулаки, крутобокі червоні яблука; яблука трималися на гіллі до пізньої осені, і здавалося, що на осінніх вітрах, на мжичці, на блідому сонці іще щедріше наливалися соком і рум'янцем.

Аж наставав час, приходив із пізньої осені, з передзими такий день, коли перше яблуко, як велика й туга краплина роси, зривалося з голої уже гілки й гупало поміж опале листя, у пожухлу траву; тоді Соловій виносив із хліва драбину, довжелезну, призначену в старі часи для пошиття стріх, і заходжувався збирати врожай. Він клав нахучі холодні яблука в кошики... і того ж таки дня з повними кошиками видибував на вулицю: кожному стрічному — дорослому й дитині, пішому чи їздцеві (навіть зупиняв автобуси й «жигулі») дарував по яблукові, приволяючи:

— Жила колись на світі жінка, що звалася Петрунею; це яблука з її дерева. Їрте на здоров'я і поминайте її.

Це були своєрідні поминки, обряд; і в перші роки люди в Горопахах трохі дивувалися або й кепкували з ковалевих поминок, бо здавалися їм незвичними; піп у церкві (був такий Євстахій Боднарук — людина, що походила, мабуть, з дев'ятнадцятого століття і через це консервативна, іржава) заледве не оголосив Соловієві анафему за те, що поганським, негідним для християнина способом щоосені поминає свою жінку; вже ген-ген після війни й після того, коли винищили бандерівщину, кликав його до себе в кабінет Джура, колгоспний голова, і звинувачував його, що не пасує ковалеві, знаній у селі людині, сповнювати на вулиці якісь там релігійні обряди; Соловій колись сумирно слухав отця пароха, а в наш час друга свого Василя Джуру, кивав головою, дивуючись людській обмеженості, бо що є поганського чи релігійного в тому, що комусь посмакує моє яблуко, що хтось з'їсть яблуко й мимохідь згадає жінку, яку давним-давно називали Петрунею?

Чи було б ліпше, чи було б по-людському краще, добріше, коли б він, обірвавши яблука, склав їх у валізи або кошики й повіз на ринок до Бистричан, як це роблять щорічно Марко Всюдисуший зі своєю Тетяною, й розпродав би по кілограмові, по два, по три за м'яті, заяложені карбованчики?

То чи було б людяніше?

Він, власне, запитував про це приятеля Джуру, той був людиною мудрою і казав, що надто вкорінюється поміж нами практицизм, погоня за карбованцями. Це, Соловію-братчику, з одного боку. А з другого... а з другого — кожне твоє дароване яблуко... у кожному яблукові мовби закладена молитва за упокій душі.

— Закладені, Джуро, пам'ять і моя робота. І що є у цьому злого? Добра пам'ять — це завжди добро,— відповідав із серцем Соловій, і Джуро з ним погоджувався.

Поступово люди в Горопахах звикли до Соловієвого яблучного обдаровування, і вже ніхто не викликав його до колгоспної контори, не доносив до району «про сповнення колгоспним ковалем релігійних обрядів», а сучасні попи — переважно заочники Одеської духовної семінарії, котрі ще вчора були шоферами й кравцями в районних майстернях, не вміли вловити (чи не хотіли?) яблучне таїнство Соловієвих помилок, не вбачали в них поганської першооснови і теж дали ковалеві спокій, хоч він, щоправда, давно не звертав на них уваги; і люди в Горопахах наприкінці листопада самі починали позирати через паркан на розлогу Соловієву яблуню, очікуючи дня, коли він приставить до неї драбину, нарве в кошелі плодів і винесе їх на вулицю.

Люди в Горопахах їли яблука, вони їм смакували, пахли, бризкали соком; і люди думали про жінку Петруню, яку колись любив Онуфрій Соловій.

Велике діло — добра й світла пам'ять; пам'ять, зрештою, мертвим не потрібна, вона потрібна живим, бо ошляхетнює їх, робить мудрішими й добрішими.

«Хто ж... хто ж цієї осені збере з Петруні врожай і роздасть людям?» — бідкався сьогодні Онуфрій Соловій, терплячи муки на своїй лежанці в хатині посеред двору; він позирав на помаранчу, що світилася золотом і втримувала в собі тепло Мацюпінських долонь; тепер уже напевно знав, що помаранча на столі була нагріта теплом Мацюпінських долонь, і від цього знання ставало на душі затишно й спокійно. «То, може, Мацюпінську попрошу... попрошу, щоб робив добре діло, щоб множив пам'ять. А зло... а зло своє залишу при собі. Нащо йому, Миронцеві, мого зла?»

Соловій уявляв Мирона Мацюпінську з кошелюми яблук на сільських вулицях, уявляв його даруючим, лагідним, творчим пам'ять — і вже цим буде повнитися його, Мацюпінщина, порожня душа.

Соловій, усміхаючись, думав, що сьогодні знайшов щось дуже велике й коштовне на своїй останній дорозі; йому не хотілося вірити підшептам, підмові, сумнівам, що, мовляв, Мацюпінська розпродасть його яблука по копійці за штуку.

По копійці...

Мендель Кац помер навесні тридцять п'ятого року. Ніхто в Горопахах точно не знав, скільки було корчмареві років — вісімдесят, дев'яносто чи й усі сто, навіть найстарший газда в селі Юрко Костишин не міг певно сказати, коли Мендель став за шинквас; людям у селі здавалося, що Мендель жив вічно зі своєю корчмою і вічно здирив із села три шкури, завжди знаходячи змогу спершу до людини підлеститись, стати їй потрібним, навіть заприятелювати, а вже потім розпорядитися з приятелем, нібито щирим, як самому схотіти. Після першої світової війни корчма, правда, занепала; газди з Горопах в австрійських мундирах навчилися трохи розуму в кривавих італійських горах над П'явою, у полоні в Сибіру, в Австрії — у жахливому таборі Талергофі, деякі з них на Наддніпрянській Україні пережили революцію, надихалися нею і, просвічені світом, перепалені у вогні, змінені, удома поступово обминали корчму; в селі лишилося чотири чи п'ять заприсяжених пияків, серед них такий багачисько, як Федь Козар, який в австрійській армії був старшиною при «канонах», а вернувшись з італійського полону, дні і ночі пересиджував у корчмі за столиком, і сам Мендель (а чому б і ні?) носив йому на таці горілку в кришталевому графіні, смажену телячу печінку з цибулею, а поруч клав гладущик кислого молока. Мендель знав, що робив: ходили поміж газдами чутки, що Козар уже пропив три морги поля; у малоземельних Горопахах, як, зрештою, скрізь у багатостраждальній Галичині, то було ціле багатство, скарб, і людям каламутилося в голові від того, що Козар отак просто, з п'яних очей, позбувся маєтку, на якому могла прожити ціла родина. Правда, Козареві втрата не давалася особливо визнаки: тато лишив йому добрих тридцять моргів, але...

Але ні Козар, ні ще кілька пияків не могли тримати на своїх плечах корчму, й Кац, звісна річ, мусив її ліквідувати, а щоб приміщення не дармувало, то розділив його на дві половини: в одній половині, зацементувавши підлогу й встановивши сепаратор, обладнав молочарню, у другій зробив склеп — крамницю, де можна було купити майже все, що потрібно до хати; у молочарні і в крамниці орудувало жіноцтво — Сура з невісткою, сам же Кац, дарма що постарів і став зі своєю довжелезною білою бородою схожим на Мойсея, теж не дармував, скуповував фактично

за безцінь — за фунт цукру, банку нафти, пачку свічок чи за квартиру згіркої олії кам'яні плити — «обтески», що їх на присілку Гора на Червоній скелі витісували сільські каменярі. Власне, каменярів як таких у Горопахах не числилося: просто коли випадали часом серед літа дощові дні чи восени, коли роботи в полі були перероблені, картопля забуртована, сяке-таке паливо на зиму припасене, багато хто з газдів, а найбільше безкінні, правцювали на Червону скелю — і хто майстрував (часом дуже цікаво) надмогильні хрести, на які був попит у довколишніх селах, а хто витісував «обтески» — сорок на сорок сантиметрів тротуарні плити; коло однієї «обтески», навіть маючи добрий інструмент і з підлітства при звичаєність до каменю, треба було працювати чи не цілий день, а Кац, до якого вечорами «обтески» зносили (бо кому їх більше продаси?) давав за них товаром або готівкою сімдесят грошів; ходили чутки, що він, продаючи плити урядові міському в Бистричанах, заробляв немало.

Хоч не з таким розмахом, як велося до першої світової війни, Мендель Кац промишляв також лихварством; у двадцятих-тридцятих роках у галицьких містах і містечках розвелось чимало банків, але коли тому чи іншому газді в Горопахах інколи до зарізу знадоблювалися гроші — то корова загинула, то в родині хтось захворів, то забаглося змінити покрівлю на хаті, купити черепиці або ж бляхи на дах, — він, газда, крадькома, щоб сусіди не бачили, щоб не говорили, щоб не тикали пальцями, увечері стукав до Менделевих дверей: тут було ближче й простіше (бо йди в оті панські банки, кланяйся, підписуй папери, заручайся ручителями, своїм полем, і все це чуже, міське, непевне); Мендель радо позичав, хто скільки хотів, правда, брав за позичку пекельні проценти. Це ніби була плата за вигоду, за зручність і за те, що Мендель останнім часом мусив змінити тактику: якщо ти не встиг віддати борг у встановлений реченець, то він не пред'являв вексель у суд у Бистричанах, не хапався за ліцитацію твого господарства, а продовжував вексель, давав йому навіть новий реченець — а ти, газдо, плати проценти й будь тихо-ша; проценти — це було прокляття, висмоктування соків, це була також принизлива залежність від лихваря; і не дивно, що біду свою та чи інша родина часом приховувала від сусідів і як могла виплутувалася з Кацових тенет: то продавали волів, яких спеціально відгодовували на продаж, то піднаймалися фірманити, то набивали драбини молодою

картоплю, зеленню різною і везли все це в гори, в Яремчу, Ворохту, де влітку найжджало панство з цілої Польщі і, звичайно, ярини там потребувало — якийсь злотий таки перепадав; а були й такі, що їхали на рік, на два до Бельгії чи до Франції у копальні.

Коли Мендель Кац помер, село полегшено зітхнуло, аж ніби веселіше глянуло вікнами на світ, нібито Кацова смерть звільнила когось там, бодай одного газду, від приниження, від боргів і від процентів; зрештою, люди в Горобахах дармовизни не очікували, зате сподівалися, що Рудий Ізьо не піде батьковими стежками з тим лихварством, а буде промишляти телятами, як дотепер промишляв, хоч, звісно, давні борги і проценти вимагатиме сплачувати, тут уже нічого не вдієш, аби тільки не плодив нових векселів.

Яблуко від яблуні...

Яблуко від яблуні далеко, однак, не відкотилося, і незабаром стало в селі відомо, що Андрусь Пилипейко позичив в Ізя аж двісті злотих і купив у графа Загурського буланого коня. Нічого в цій купівлі недоброго не було, Андрусеві сусіди знали, як він, сердега, мріяв про шкапу, кінь-бо конче був йому потрібний, бо мав трохи поля і йому надокучило кланятися срібним газдам, щоб тее поле зорати, засіяти, щоб звезти до стодоли сіно й снопи, а настане осінь — думай, чоловіче, про дрова, про листя для загати, щоб січневий вітер не продував наскрізь хату, взимку суши голову, чим вивезти гній, поки санна, легка дорога, бо якщо цього року поле не погноїш, то нарік не очікуй з нього врожаю на коржі. І так із року в рік; з року в рік відробляй багачиськам, «доброму» Петрові Постолюкові за коней: коси і роби їм сіно, посилай жінку з обидвома доньками на багацьке поле жати, а своє жито перестоює і хилиться, кришиться колос.

Пилипейко був твердо переконаний, що його біди щорічні, нестатки й переднівки мають одну причину — бракує на господарстві коня. А тут Загурський, дай йому боже здоров'я, продає такого кониська; ні, може, той конисько не такий уже й молодий, нема вже в ньому нестримного бажання переробити без батога, без спонуки всю кінську роботизну, але й не був він схожий на підозрілу циганську шкапу, яку, полакомившись на дешевизну, можна привести з бистричанської торговиці. Це був кінь статний, роботящий, спокійний, ним іще можна газдувати з десять років. Отже, можна було зрозуміти Андруся,

що він конем «захворів», кінь йому снився. Андрусь уже ним орав, і сіяв, і цілував його в ніздрі, і пахло йому в стайні кінським потом і «булками»; так він мучився, зводив себе, і робота його ніяка не бралася, і не міг нічого іншого путнього придумати, щоб звідкись роздобути двісті злотих — ціле решето грошей, хіба що... хіба що позичити в Ізя. Правду кажучи, Андрусь Пилипейко з першої ж хвилини, як тільки побачив у Загурського коня, призначеного на продаж, як тільки паморочливо вдарив йому в обличчя кінський дух, подумав про Рудого Ізя; подумав і відразу прогнав спокусу, як потайного пса, що кожної хвилини може тебе вкусити... а вкусить — і ти скажишся, втрапиш пам'ять, пропадеш. Не штука жадання у собі підпалити, штука його погасити. Хіба нема в Горобахах газдів, які віддають Кацові борги чи, власне, тільки проценти за позичене іще перед світовою війною?

Великий-бо селянський страх перед векселем.

Та ще більша потреба в помічнику на газдівстві. Це навіть не назвеш потребою: надто багато в потребі практичного змісту; кінь на господарстві — не тільки робота, а також гордість, становище серед людей: газда, якщо має коня, зовсім інакше, приміром, іде вулицею чи розмовляє з сусідами під читальнею, він почувується певніше, поважніше поміж людьми, а головне — селянин з конем почувується, як би сказати, у згоді із самим собою.

І Андрусь Пилипейко не втерпів-таки, не встояв перед кінською магією, що виявилася сильнішою, ніж страх перед лихварським векселем.

Село майже цілий тиждень балакало про Андрусеву купівлю, нібито в його житті дотепер не діялося нічого вартого уваги, Андрусеве ім'я ніколи так довго не трималося на людських язиках; і клали на язик це по-різному: одні хвалили, що в чоловіка урвався терпець і він, купивши коня, заходиться брати біду за роги, другі чорно заздрили й подейкували, що буланний кінь Загурського мусить мати прихований гандж, бо інакше чого б його граф продавав, ще треті посмішковувалися, що Андрусеві так того коня треба, як п'ятого колеса до воза, бо земельки в нього якихось там кілька моргів, а коневі, та ще й з графської стайні, насип у жолоб вівса, заклади за драбину доброго сіна, конюшини.

І всі забули — буланний кінь гейби задурманив розум, напустив туману,— що куплений він під лихварський вексель; про вексель всі забули, і найпершим забув сам

Андрусь Пилипейко, чи принаймні намагався про нього не думати.

Аж потім, коли графський кінь в Андрусевій стаєнчині удомарився й коли Андрусь сам зник до нього і полюбив, може, більше, як жінку й дітей, Горопахи раптом згадали за вексель; тепер уже кінь відійшов на задній план, на перший виступив лихварський вексель: у ньому, у векселі, село відчувало собі загрозу, повторення давніх нещасть, а найбільше село журилося, що не здійснилися людські сподівання на те, що зі смертю старого Каца вмере у Горопахах також лихварство. Звичайно, це було наївне сподівання, бо в Бистричанах ціла Тринітарська вулиця, заселена небідними євреями, була готова будь-кому позичити певну суму грошей, аби тільки ти мав чим ту позику «забезпечити», тобто мав поле, ліс чи принаймні хату, яку суд міг би продати і борг відшкодувати. Крім дрібніших лихварів množилися, як уже було сказано, банки, серед них «широ українські», на котрих було написано «свій до свого по своє» і котрі незгірше від старого Каца лупили з селянина проценти. Та все ж у наївних сільських сподіваннях була рація: важко втриматися й не зірвати яблука з яблуні, яка має звисле гілля,— досить простягти руку; інша річ — якщо яблуня висока і, щоб зірвати з неї плід, треба прикласти драбину.

Хтось із статечних газдів, перестрівши Рудого Ізя на вулиці, спробував було збештати його за вексель, підписаний Андрусем Пилипейком; Рудий Ізьо терпляче вислухав, не заперечував, не пирскав, як вогонь, що, мовляв, кому яка справа до його грошей; він, може, так вчинив би й не став би газду слухати, але газда теж був не ликом шитий, бо розмовляли вони в чотири ока, без свідків, а при чотирьох очах можна було нагадати про нову пожежу, що може статися в Ізевім господарстві, про падіж худоби, про інші лиха, про які не варто вам забувати, пане Кац.

Рудий Ізьо, виявляється, торгуючи телятами й козами, навчився також терпіння, хитрості, мудрості й не був такий прямолінійний, як його тато, він одразу второпав, що село його таким чином попереджає, що Горопахам— усім цим солом'яним, череп'яним і подекуди вже вкритим бляхою дахам дуже розходиться, щоб не množилися боржники й жебраки, що Горопахи, видно, до цього бажання уже дозріли, й пообіцяв, що випадок з Андрусем був першим і стане останнім; і нібито Рудий Ізьо, каючись, бідкався, що до цього векселя, до цієї позички його намо-

вив... старий Кац: небіжчик раз у раз сниться синові й вимагає, щоб ішов його дорогами, щоб робив гроші, як тільки може, пам'ятаючи лише про свою родину й зовсім забуваючи про людське милосердя, бо воно ні на цьому, ні на тому світі не коштує ні гроша.

Важко впевнено твердити, що молодий Кац саме в такому ключі вів розмову, та ще й хто знає, чи взагалі відбувалася на цю тему розмова, хоч Ізьо справді був людиною більш доступною, лагіднішою, ніж старий Мендель, але досить того, що в Горопахах, у його нетрях, на городах поміж коноплями, в садах, у дуплах старих дерев, у заростях кропиви й пахкої медуниці, на темних горищах, що просмерділися димом і мишами, зродилася чутка, нібито всі біди, нещастя, хвороби, борги, у тому числі й вексель Андруса Пилипейка, спричинені, викликані духом померлого старого Каца; нібито Мендель, якого поховали в Бистричанах, блукає ночами по Горопахах, вишукує жертви, комбінує нові гешефти і здирства. З чортівщини цієї можна було посміятися, якби село в неї не повірило; село читало газети, у тому числі й сельробівські, прогресивні, ходило до читальні, майже в кожній хаті можна було надибати на книжечку, видану «Просвітою», отже, не були Горопахи вже такими затурканими, як до світової війни, і майже повимирали в селі люди, котрі довгими осінніми вечорами торочили сусідам про свої здибання з нечистою силою, вказували навіть місця, де та нечиста сила являється, і називали, приміром, способи, як упіймати в ніч під Зеленого Юрія відьму, котра, перекинувшись жабою, собакою, або й звичайним колесом від воза, що само котиться по дорозі, вимацувала стежки до стайні, до молочних корів,— а все ж казки про темні незрозумілі сили остаточно не вигасли, й тому небиліця про те, що зло, темна сила в образі Менделя Каца зазирає ночами у вікна хат і сокирою робить зарубки на стовпах воріт, людей стривожила.

«Смішно»,— написав Юрашко Поліний у своїй книжці про Кам'яне поле.

Чи, може, й не дуже смішно, може, над цією Менделевою з'явою треба ще поміркувати, розшолопати, вилущити з неї зерно,— писав далі Юрашко.— Онуфрій же Соловій, який у ті часи парубкував і через певні обставини опинився у самому вирі подій, пізніше, на здорову, як кажуть, «хлопську говову» пробував докопатися до коріння, до причини

і навіть до тієї людини, яка могла бути зацікавленою у поширенні «страшної історії» про померлого Менделя. Могли це вигадати молоді читальняники, у тому числі Гринь з-під церкви, який на той час уже оженився з Бойчуковою Тетяною, багацькою донькою, навдивовижу вродливою, білою, як із яблуневого цвіту зітканою дівчиною, і котрий поступово вбирався в пір'я у читальні, у товаристві «Сільський господар», у новоорганізованій «кооперативі» — крамниці, яку читальняники відкрили буквально кілька місяців тому. А в Горопахах старий Мендель тримав, як відомо, аж два склепи, у тому числі в колишній корчмі посеред села, і тому кооператори, якщо хотіли витримати конкуренцію у торгівлі, мусили в очах селян якось потолочити і зганьбити єврейський гешефт, навести на нього тінь, розпустити нісенітницю; отже, кооператори й могли вигадати нічну примару в образі старого Менделя. Мав також причину боятися конкуренції Петро Постолюк зі своєю ресторацією в будиночку біля воріт.

«Свій до свого по своє!» Га?

— І було так... так діялося? — запитав Вуйну Парасольку Юрашко. І гриз нервово перо; він хотів бачити своїх краян не такими марновірними, не такими забобонними, адже діялося це не п'ятсот і навіть не сто років тому, а у тридцятих роках, зовсім близько від сьогоднішнього дня; він, Юрашко, тоді якраз народився.

— Так було,— хитала ствердно й незворушно головою Вуйна Парасолька.— Так було, Юрашку, і нічого не зміниш. Твоє діло писати. Га? Чи маєш охоту вставляти наших краян за образи.

— Коли б я був тільки писарем, жінко,— боронився Юрашко.— Коли б я був чужинцем, мандрівником, який приплентався звідкись... якому байдуже; чим підживлене, яким словом напоумлене Кам'яне поле, для нього тільки важливо, щоб воно родило хліб... а для мене важливо, що закладено під його скибою, під каменем, під коренем — ненависть чи любов, сонце чи темряву?

Для мене важливо, щоб хліб на полі родився чесним.

Онуфрій Соловій не вірив ні на півнігтя у посмертне Кацове ходіння по Горопахах і в душі насміхався з посвячених кам'яних плит; це видавалося йому схожим на ви-

молювання священником дощу в посуху біля хреста в полі на роздоріжжі або ж відвернення градових хмар з допомогою дерев'яної лопати, котрою саджали в піч хліби: лопату виносили на подвір'я і клали на видному місці, щоб бачила вона, лопата, хмари, а в свою чергу хмари щоб побачили її. Але ніколи Соловій, ні молодим будучи, ні в зрілі, ні у старі свої літа, не висловлювався вголос супроти бога і супроти чорта, він-бо належав до людей обережних, сумніви свої притримував при собі, віра й невіра, страх і осторога стосувалися тільки його самого, і він, мабуть, не був упевнений ціле життя, у що, в кого треба вірити, а в чому сумніватися.

І тільки, мабуть, з пошани до баби Воронячки Соловій погодився взяти участь у сумнівній цій затії, а вже потім, розгледівши затію зблизка, розсмакувавши її, знайшов у ній також свій інтерес і торжество. Так, і торжество, на це, напевно, й розраховувала його опікунка, коли одного четверга прикопотіла боса на Німецький Полик у кузню до старого Крайслера і випросила на два дні, на п'ятницю й на суботу, свого приймака Онуфрія Соловія, бо, мовляв, потрібен він їй у нагальній родинній справі. Майстер не поспішав відпускати челядника, бо в кузні кожний день гарячий і золотий, однак пам'ятав, що Воронячка має затятий характер, а окрім того, замолоду забігав до неї, до вдовиці (давня симпатія або й кохання зробили своє, коли стара три роки тому привела приймака до коваля і попросила: «Навчи його, Йоганне, усьому, що сам умієш. Хлопець він кмітливий»), і вони обое, Соловій у дерев'яних «шугах» і Воронячка, боса, легка на крок, потюпали з Полика до Горопах.

Ген-ген на полях, посеред житів, посеред літа, стара присіла на греблю над ровом і звеліла сісти також Онуфрієві.

— Чо' не питаєш... не допитуєшся, в якій такій нагальній справі кличу тебе додому? — промовила вона, коли Онуфрій сів поруч і скинув з ніг «шуги», зручні в кузні і нездалі для дороги.

— Самі скажете, нанашко.— Він називав її нанашкою, як кличуть у Горопахах хрещену матір.— Щось, міркую, важливе сталося, коли самі, нікому не переказуючи... і нікому не довіряючи, кличете мене.

— І важливе, хло', і незвичне, і дивне, і не дуже чисте,— оглядалася вона, мовби остерігалася, що хтось засів у житі й підслуховує. Жита хвилювали, як море, видзвонювали сивим сріблом, а посеред дзвону, серед шелестливого

сонного моря то тут, то там, сполохані лисицею чи заблуканим псом, вифуркували в небо, як із праці кинуті камені, перепілки. Стояли спека, сонце плавалося над полем і гарячим медом обливало, обціловувало кожну бадилку, стебло, листок і колос.— Ти ж у неділю був дома й наслухався, певно, про Андрусів вексель та про старого Менделя...

Соловій кивнув головою: так, усе це він чув... і все почуте було схоже на химеру, трохи страшну й трохи смішну. Вчора в кузні біля ковадла, коли опустив на колоду молот і витирав з чола піт, у коротку хвилину перепочинку його раптом пронизала, наче пекучою іскрою з-під молота бризнуло, думка про людську марновірність. Мабуть, люди в Горопах, роздумуючи про біди свої тисячоголові, про зло, яке обсідало їх щоденно, дали їм, бідам, злові, цілком конкретне обличчя старого Менделя; і зовсім не має значення, що він умер, зло ж бо не вмирає. І, б'ючи молотом по розпеченому залізу, він усміхнувся про себе, хвалячи людську вигадливість, бо хоч у цій вигадці показувало ріжки щось дитинне, первісне, люди, однак, прагнули битися з реальним злом. «Ти чого смієшся?» — спитав Крайслер, помітивши усмішку на обличчі челядника. Онуфрій не відповів; Онуфрієві вчора і не снилося, що йому доведеться увійти в цю дитинну вигадку, в химеру, як входять у хату, освітлену свічками.

— Я тому прийшла до тебе... мене село прислало... навіть не можу назвати хто... усі прислали мене до тебе і просять: лише Онуфрій Соловій має зробити, доклати те, що задумано... а газди задумали Менделів гріб запечатати посвяченими йорданською водою кам'яними плитами, «обтесками», котрі він колись скуповував за безцінь у наших каменярів і на хлопській кервавиці, чуєш, множив гріш. Кажуть, з-під посвячених плит нехрещена душа не видобудеться й не чинитиме зла, як тепер чинить...

— То вже таке... добудеться або ж лежатиме й не писне аж до страшного суду,— сказав Соловій.— Мені тільки цікаво... хотів би я знати, чому саме мене обрано для цього запечатання?

— Певно, тому, що маєш давні порахунки з Менделем. Ціле життя матимеш з ним свої порахунки... і будеш відчувати себе скривдженим, бо пограбовано в тебе вітцвіщину.— Баба відповіла впевнено, і було видно, що наперед відповідь продумала; Юрашко Поліний навіть подумав, що не хтось, а таки вона сама вибрала Онуфрія для покви-

тання з Менделем. І було йому через це сумно.— То підеш? — перепитала.

— Піду,— просто погодився хлопець. Він не знав, чи осуджувати бабу Воронячку, яка просила його на незвичне діло, а чи хвалити за те, що десь-колись, поки він з дитини, з підлітка виростав на юнака з дужою рукою, підслухала, підглянула його сни про поквитання з Менделем; сни час від часу навідувалися до нього й тривожили ум, і боліла від них душа. А Юрашко дивувався: як глибоко, як неймовірно глибоко западає у людську душу зерно впереміж із куколем, не вибираючи, бо день не схожий на день. Чи є душі... чи є серця, засіяні самим тільки житом? — Чого ж,— відповів Онуфрій,— як треба, то піду, але звідки знаю... я ніколи на єврейському кладовищі не був... як знайду серед ночі,— бо ж треба, мабуть, усе зробити вночі, щоб ніхто не бачив,— той гріб Менделів? — похопився він.

— Треба зробити, Онуфре, по півночі, як запіють кури, як щезне, западеться під землю усе нечисте,— відповіла вона й перехрестилася.— А де Мендель похований, то цим не журися... і взагалі нічим не журися, бо створимо добро.

— Чому «створимо»? — Онуфрій глянув на стару запитливо.— Чому? Хіба і ви... і ви поїдете зі мною? — дивувався і вже наперед знав, що баба Воронячка відповість ствердно.

— І я,— вона звелася на ноги, мовби вже, у цю хвилину чекала на неї довга в Бистричани дорога.— Так буде безпечніше, бо хто тебе краще оборонить... оборонить чи молитвою, чи примовкою, оберегою від всякої напасті, ніж я? А крім того, Лейбу Циглера, який був на похороні, я підмовила... підмовила, якщо хочеш знати, за двадцять злотих, щоб показав мені Менделів гріб. Ми з ним уже їздили в Бистричани.

— Чим же повезем... не понесемо ж на плечах «обтески»? — спитав Онуфрій.

— Чим? Петро Постолок приходив до мене: дає віз і коней. Каже: «Хочу я добром послужити селові».

Потім ввечері, коли вони обоє з бабою Воронячкою виїжджали з села, Онуфрій був певен, що хоч і накрапав дощ і в темряві вітер шарпав темні шатра дерев, сусіди з-за плотів, із-за парканів, з темних віконць хат прислухаються до самотнього торохкотіння воза... прислухаються і зітхають полегшено, радіючи, що їх минуло це добродійство. «А може, заздять? Або ж мають мене за відважного, за такого, який кожної хвилини готовий сповнити чин для добра

громади? А чи гордяться мною?» — думалося Онуфрієві. Вони їхали крізь ніч, крізь села, поля, ліси, і Юрашко Поліний, терзаючись над аркушем паперу, переживав за них, що можуть їх спинити поліціанти на Рогатці за Рікою, при в'їзді в Бистричани, він-бо знав, що там щонаочі чергують поліціанти. Сам же Соловій і баба Воронячка, що примостилися у сіні поміж плиттям, небезпекою не журилися, бо хіба, люди добрі, може впасти на них небезпека, коли їдуть творити добро?

«Як кожен по-своєму малює, уявляє добро,— писав Юрашко.— Невже добро многолике?»

І тієї півночі, коли Онуфрій крізь пролом у цегляній стіні, у мурі, яким обнесено єврейське кладовище, носив кам'яні плити й обкладав ними могилу старого Каца, яку Воронячка впевнено показала, бо чи позначила її чим, чи запримітила високе дерево, липу, він уперше в своєму житті подумав, глибоко замислився: «Гей, а що, справді, є добро?» Скоро, однак, хлопець про своє запитання забув або ж намагався забути, бо треба було думати про сьогоднішню ніч, про моторошну тишу на кладовищі і про те, що кожної хвилини на воротах у вартовій будці міг прокинутися сторож, хоч і сумнівно, щоб він щось почув чи побачив: ніч-бо глибока, а кладовище обширне. А ще доріжкою уздовж цвинтарної стіни міг пройти випадковий перехожий або й поліцейський патруль. Одним словом, треба було Онуфрієві думати про речі цілком нібито буденні, якщо сьогоднішня ніч і все, що сьогодні вночі Онуфрій робив, можна назвати буденним і звичним. Юрашко Поліний знав, що про це нібито буденне хлопець таки думав, цим жив, дихав, а проте протікали крізь нього, крізь Соловія, мовби два потоки думок: нижній потік про сьогоднішню ніч, про небезпеку, про страх, про незадоволеність собою, про свої брудні, загіджені руки, про бабу Воронячку, про Петра Постолюка, який сам особисто впряга коней у хомути і сам особисто відчиняв свою браму, гейби на правду найбільше в задуманому був зацікавлений, мовби йому розходилося (а таки розходилося, і тут була собака зарита), щоб до нього, до його ресторації приходили за пивом, а не до Каців. І плив потік думок про добро: «Невже все, що роблю тепер з намови бабиної, є добром, є потребою людською? А чи є це тільки потребою моєю?

Моєю...»

Йому тепер здавалося, що прагнення відомщення за стару особисту кривду було основним і головним; у ньому,

виявляється, далі жила давня особиста ненависть до старого Каца: «Колись, ще малим будучи, я кинув каменем у Рудого Ізя, сьогодні кинув каменем у самого Менделя. Так, я сьогодні кинув каменем у Менделя, придушив його плитами, зневажив його бодай мертвого, якщо не смів або ж не мав сили поборотися з живим. Як просто пояснити упирів, чортівщину... як просто»,— думав Онуфрій задоволено, сівши на кам'яну плиту. Здушив у собі хлоп'яче бажання, знайоме не від сьогодні, крикнути на цілий цвинтар, і навіть слова товклися у грудях: «Гей, гей, Менделю, пам'ятаєш, як мене твої наймити викинули з вітцівського подвір'я і як ти мені плюнув у відро?» Але не зронив ні звуку, тільки клетотів у ньому сміх.

Власне, Онуфрій Соловій навіть самому собі не міг розтлумачити власне почуття і не знав, чи було це щастя, чи задоволення собою, чи торжество від малої помсти, чи просто відчув полегшення, що робота зроблена, можна сісти на воза й поїхати додому. Мабуть, усе в ньому перемішалось і не було ні часу, ні потреби розкладати це окремо, й те і ще оте, розпізнавати, пояснювати; клетотів у ньому молодий радісний сміх, і цього було для нього досить, цим був багатий...

Іхали мовчки цілу майже дорогу додому. Ніхто їх не зупиняв і не розпитував, дарма тільки переживав Юрашко; стара Воронячка дрімала, прихилившись на Онуфрієве плече. Просівався крізь пітьму досвіток; падали роси, і зволожена земля пахла розпареним зіллям, пилом дороги, сільськими гноївками. Під росами Онуфрій Соловій поволі холол, минула ніч видавалася йому маренням, сном, у який він удруге не хотів би повернутися. Воронячка, певно, про це здогадувалася, певно, їй передавався Онуфріїв настрій, бо крізь дрімоту сказала:

— Ти, Онуфре, не журися. Що було, те було. Може, сьогоднішня ніч теж була тобі потрібна, як сіль на рану? Щоб пекла...

— Вибіли його, Юрашку,— просила за молодого Соловія Вуйна Парасолька.— Напиши, що був він темний, що їздив тієї ночі на нелюдський вчинок з недоброї намови, бо так же насправді діялося. Вичерпай з нього ненависть, жадання помсти. Ти ж добрий, Юрашку, чи тобі довго черкнути пером?

— Не можу,— ходив, важко двигтів кроками по своєму кабінеті Юрашко Поліний, зігнувшись удвоє, бо минула Соловієва ніч лягла на нього брилою.— Хлопець на правду не винен... але не можу я викреслити ні слова. Боюся на старість неправди,— журився він.

26

Вранці, коли невиспаний і змучений бухгалтер Матайко, все ще на скидаючи з плечей фуфайки, смажив яєшню, до кухні з багатом у руках — пужално було виплетене з дроту, а ремінний батіг, гудзуватий, злий, із сирівця, мов на сміх, був закосичений червоною китицею — втиснувся Сам-Данько; взагалі-то колгоспний іздовий Данило мав паспортне прізвище — Івасюк, але для його дебелої постаті, сорок четвертого розміру гумаків, для кулачищ, якими, здавалося, можно було вбити вола, а найбільше — для його круглої і рудої голови, хрипкого його басу воно ніяк не підходило, видавалося занадто лагідним, м'яким, і люди в селі здавна величали його Сам-Даньком; колись Данило був добрим косарем, та й тепер на фермі чоловік не дармував — підвозив із полів конюшину, люцерну, взимку січку і силос, а вже що того гною перекидав й перевозив — можна ним встелити півземлі; нароблювався він також на людських роботах: навесні розорюй і заволочуй городи, потім підгрібай картоплю, вози сіно, восени ж до пізньої ночі, бувало, скрипить та скрипить його підвода, розвозячи людям накопану картоплю.

Люди, сусіди, власне, й зробили з Данька п'янюгу; правда, це не відтепер почалось, а ще зо двадцять років тому, але почалося: той за послугу поставив сто грамів, той — склянку, той не пожалів і дав цілу пляшку; із роками Сам-Данько звик до горілки, як до води. Вдень, якщо побачиш його, то ніби й п'яним не назвеш, бо чи вила, чи коса аж грають у його ручищах, та й коні завжди нагодовані, виблищені, але блищить також червоне, ніби цеглою начищене, його обличчя.

Дуже бідував він уранці, коли не було чим похмелитися, бо крамниця ще зачинена, а самогону, шляк би його трафив, ніде ні на зуб не роздобудеш; Сам-Данько тоді, орудуючи вилами-гральми коло гною і тяжко лаючись, аж коні стригли вухами, поволі, немов каміння, обертав у голові думки і приглядався поміж тими каменями у шпарки, міркуючи, у котрій хаті можна б пригасити спрагу. Як звичайно, нюх його не підводив, не було випадку, щоб хтось відправляв його з порога без почастунку: тому се треба зробити, тому — те,

а ще тому — третє; люди якоюсь мірою були від цього пияка, якого самі розбестили, залежні.

Сьогодні, отже, Сам-Данько протиснувся у Матайкову кухоньку, поставив вила в куті коло мисника, потім сів на табуретку, оглянувся.

— Маю до вас справу, бухгалтер, — промовив до старого, а очі пустив із прив'язі — знищпорив скрізь і всюди.

— Спершу вила з хати винеси, — промовив спокійно Матайко. — Ходиш з гральми, як вїт Королина, бувало, з патерицею. Наробив смороду.

— На цьому смороді, бухгалтер, хліб росте дай боже, — огризнувся Сам-Данько, але гралі виставив за двері. — Я випити хочу... Горить у мене отут, — ударився кулаком у груди. Він знав, що Матайко спиртного не вживає, але не може такого бути, щоб не тримав у хаті якоїсь там півлітрівки («А як, приміром, чоловік простудиться і йому треба груди розтерти? Мусить, отже, у хаті бути плящина, чи як кажете?»). — Але я не задурно, бухгалтер... — таки знітився від погляду, яким шарнув по ньому Матайко, як косою. В його погляді було й здивування, і презирство, і давній спогад про свою таку ж п'яну біду.

— Чим будеш платити? Грішми? Гною мені колгоспного привезеш на город... тайком, щоб Джура не видів? — уже насміхався з нього Матайко. А насправді... а насправді він жалів цього дужого рудого роботягу. — В мене справді є пляшка, але...

— А чи знаєте, що я вам за ту пляшку продам? — Сам-Данько скочив на рівні ноги. — Продам вам новину: моя Гафія учора надвечір заходилася у кінці городу палити фанту, що лишилась від небіжки мами. Знаєте-бо, що я тещу три дні тому поховав, лежала сім років спаралізована... бог нарешті прибрав. Після неї у коморі повна скриня усякого такого, яким ні підлогу не помиєш, ні на плечі не вдягнеш: старцівське, смішне. Канцур'я, одно слово.

— Навіщо ж... навіщо ж палити? — остовпів Матайко. Він механічно дістав із буфета нерозпочату пляшку, механічно подав її Сам-Данькові; він тепер не думав ні про Данила, ні про горілку, бухгалтер тепер був у полоні почутої новини. Правда, й раніше до нього докочувалися неясні чутки, приховані, соромливі, що десь-хтось... якась донька, якась невістка, син спалюють після своїх покійників усе, що від їхньої старосвітської вбері-одежі залишилося: оті повні скрині вишиваного й тканого, може, й цілі століття береженого, ще, певно, бабками й прабабками напряденого й зітка-

ного сьогодні — декому так здається — ніякої вартості не мають, усе воно знецінено, як останнє ганчір'я.

— Моя Гафія пискує: мамина фанта бацилою ще хтозна з яких часів заражена, смерть у тій фанті сидить, десь у рубчику, як воша, причаїлася. У вогонь її, отже, смерть. А ви, прецінь, бухгалтер, старовиною ружною цікавитеся, для музею збираєте... ая, для музею таке знадібне... там такого вишиття, що аж за очі хапає, мали б що люди видивлятися. Я учора своїй Гафії в дурну її голову і так втовкмачував, і с'як, коли вигрїбала зі скрині мамину фанту. А воно, як блоха на мотузку... таке мале, а заповзятє... ніби й не чує. Добре, що вітер звівся, небезпечно було вогонь розпалювати. Нині, бухгалтер, поки не пізно, може, вдасться щось врятувати. Лише Гафії моїй не признавайтесь, що це я вас надоумив... це я прибіг до вас із любові до музею.— Він коротко реготнув, показуючи жовті міцні клеваки; та, зрештою, і без цього реготу бухгалтер Матайко знав, що Сам-Данькові музей до 'дного місця, горілки сердега забাগ; горілка просто з пляшки лилася в Данилове горло, булькотіла, і той нічого більше не хотів знати, окрім цього булькотіння,— він заплющив очі, червоне його обличчя розпогоджувалося, нетерплячка й жага, що були на ньому виписані, миналися, розгладжувались.

Потім Сам-Данько втерся рукавом, якусь хвилину посидів на табуреті, віддихуючись, білі його вицвілі очі блукали по кухні, когось вишукували... вишукували щось дуже важливе, загублене.

— Ну, тепер легше стало,— Сам-Данько обома долонями потер обличчя, мовби горілкою умився.— Взагалі ж то, бухгалтер, свинства повно на світі: хтось лахміття палить, а хтось із того незапаленого ще вогню користується. Тьфу! Сам себе нанавиджу.— Він розтер плювок чоботиськом і пішов рівно, мовби не випив півлітра, до воріт.

Бухгалтер Матайко заспішив до Гафії...

Бухгалтер Матайко заспішив до Гафії зовсім не тому, що сподівався відшукати у старій скрині її матері якусь справді оригінальну річ, яку варто мати в музеї, він просто хотів пересвідчитися, перекопати самого себе, що чутка про спалення старої фанти, яка, може, нараховує сто і більше років, не вигадана, що це не дурний жарт п'яного. Данила; йому, Матайку, в глибині душі не хотілося вірити в ці чутки, в базікання Данилове: «Ото хотів випити... вимантив пляшку задурно. Наплів тут сухого дуба і пішов. Хіба є у Сам-Данька щось святе і щось правдиве?»

Бухгалтер Матайко був ще в ногах прудкий, він незчувся, як опинився перед новими залізними, на зелено пофарбованими ворітьми Сам-Данька; усе на Даниловому подвір'ї було нове: і «чворак» на чотири кімнати, під шифером, на високому фундаменті, і парканець на цементованому підмурівку, і літня кухня у глибині саду, одно слово, усе тут загосподаровано, як у людей. Ніхто, мабуть, тільки не знав, крім сусідів, що в оцю всю новизну вклала працю, старання, гроші Данькова Гафія. Мала на зріст, «обтесане спереду і ззаду», як казав Данько, жінка, однак, удалася пробивна: уміла перед Джурою в колгоспній конторі й кулаком по столі вдарити: «Я, прецінь, доярка, голово, а мій із колгоспних гноїв не вилазить, то мали-бисте гріх, якби не виписали шиферу, дошок... якби-сте на якийсь місяць не дали двох хлопців з будівельної бригади, — бо хто стіни виведе і крокви поставить? Та й де у мене гроші, щоб я приватно найняла? Чи я у вас не заробила? Чи ордена за свою роботу не маю? Чи мої мама, голово, не лежать спаралізовані відтоді, як у дощі і в сніги... така препаскудна осінь випала... рятували-смо буряки. Ну, й скрутило їх тоді...»

І Джура виписував, підписував, давав, привозив, направляв; вертлява, непосидюща жіночка говорила правду. Хоч і правдою є також те, що її Данило, дарма що таки останній пияк, а якусь копійку, збоку зароблену, додому принесе; правдою є і те, що Гафії з Данилом не були потрібні оці палаци: лишилися на газдівстві самі, єдина донька, незavidне дівчисько Парасочка, яку можна сховати в кишеню, після десятого класу подріботіло до міста.

Бухгалтер Матайко стояв перед ворітьми й, осліплений блиском високих вікон, думав, що запізнився, хоч і як поспішав: вітер, хвиля низинна, легіт літній дихнув на нього десь із-за вугла, з-поміж густих кущів бузку, що ріс перед хатою, запахом диму; дим був смердючий, ганчірний, і бухгалтер Матайко, ураз смердючим цим димом замотеличений, отруєний, раптово обізлений, рвонув хвіртку, перебіг подвір'я, пролопотів молодою кукурудзою — вибіг на город; у кінці городу, над потоком, у вільхових кущах стріляв у чисте небо чорний із синіми басаманами на краях стовп диму.

Бухгалтер міг ще щось врятувати...

Він міг добігти до вогню, затоптати його, розметати, однак, сам собі дивуючись, подибав у вільшину на дим нога поза ногу; його було боляче бачити цей дим, що підтверджував, кричав: «Ага, а таки горить у димовому вогні те, що

колись зберігалось любовно у скринях, у що було закладені душі, робота наших предків. А таки горить!..»

А таки горить!

І це було найстрашніше, найболючіше.

Він сів на пеньок обіч потічка, заціпенілий і спустошений, йому стало шкода своєї наївної віри, що чутки про спалення фанти були лише злими вигадками п'яних Даньків; почувався втомленим — старість, як не говори, давалася взнаки, не треба було бігти до Гафії на цю пожежу. Бухгалтер заплющив очі й думав, що йому треба хвилину-другу перепочити, а потім плентатися назад, бо нема про що говорити з Гафією, та й пізно вже говорити: купа чогось білого, червоного, зеленого, чорного, якихось речей, котрі давно своє відслужили і які, може, навіть втратили свої імена... втратили ще тоді, коли повмирили їхні власники, диміла; диміла; отже, ця купа густо, високо, а Гафії й цього було замало, жінка увихалася навколо кострища і довгим ожегом підштуркувала материне шмаття, підважувала його — й тоді з-поміж шмаття із-поміж диму вибухав вогонь.

— І ти... і ти кочергою помагай! — покрикувала на свою Парасю, на русяве дівча, котре, мов дві краплини води, було схоже на свою маму. Парася приїхала з Бистричан, відпущена, певно, зі своєї фабрики на похорон бабусі, і тепер допомагала мамі в її паліївському ділі. Власне, дівчина не допомагала, а тільки стояла оддалік, опершись на кочергу й схиливши набік, як птаха, голову, спостерігала за маміною роботою.

Чи, може, вона засоромилася старого Матайка?

Він не хотів нічого їх питати, ні дорікати, у нього не вистачало слів, слова висохли чи перетліли, як сухе листя, у нього не ярилося навіть злості, бо що означали злість, чи жаль, чи слова розважливі супроти вогню, супроти того, що донька спалювала речі своєї матері.

Він, зрештою, хотів зрозуміти, був повен жадання якось виправдати Гафію. «Нібито,— думав,— колись так само не практикувалося, що після померлого в деяких родинах роздавали його речі жебракам або ж циганам? Так, роздавали, але, роздаючи, просили: помолися за небіжчика, пом'яни його душеньку добрим словом. Але, роздаючи, виважували: оцю річ для себе збережу, в оцій сорочці вишиваній мої баба йшли до шлюбу, я колись узір Perezніму, перевишиваю, дивіться-но, людоньки, який узір усміхнений, цим узором веселим, чуєте, вишню онуці сорочку, а оцю запаску з сухо-зліткою ще баба мої ткали, дивіться-но, що була за майстри-

ня, яке життя було в баби важке і прокляте, а ткання робила веселе. Може, колись хтось із вас теж сяде за прабабин верстат... той верстат такий старий і мудрий, що пам'ятає ткання напам'ять із первовіку. А оце, сину, черес твого діда Якова... дід, бувало, царство їм небесне, брали його в дорогу, коли їхали до міста, або коли йшли до церкви, або коли їхали в ліс на роботизну... черес, брате, учив нашого діда Якова ходити прямо, не кривитися, череву наперед не випускати, і стеріг той черес людину від простуди, від того, щоб пропуклини в паху не було. То може статися, що черес і тобі знадобиться; а якщо він для тебе, хло', заширокий, якщо сьогодні він із моди вийшов, то все 'дно буде тобі потрібний: спиши з нього красу, дивися-но, як він цвяшками вибитий... та все сонечками, та все чічками, та все ромбиками. Видиш?

Отож...

«Отож-бо і є, товаришу Матайко,— говорив сам до себе бухгалтер,— що минувшину свою діди наші й прадіди жебракам не роздавали і на вогнищах не спалювали. Думаю собі, що речі, часом прості й непоказні, в'язали їх з минулими поколіннями, служили їм, промовляли до них, обновлялися у прекрасній, досконалішій формі. І так тривало, прялося, карбувалося від століття до століття.

Тривало і прялося.

І...

І хіба настав тепер кінець світу, що Гафія винесла у вільшину, в кінець свого городу, цілу скриню старосвітського добра й підпалила його? Ну, кінця світу нема,— але чи не втратив щось від того наш сільський простецький музей?.. Хіба не втратила ціла наша культура, якщо на те йдеться, що Гафія, дивіться-но, підняла на ожег і тримає над вогнем, щоб ліпше горіла, мамину чи бабину сорочку — сіру від давності, від довгого лежання у скрині, червоно-чорно вишивану на повних рукавах? Сорочка розпласталася над вогнем, як жива істота, і боляче їй, певно, якщо вона жива, тліти отак поволі, чорніти й розсипатися на попіл.

Чи такі світові настав кінець, га? Бо світ цей білий складається з безлічі маленьких світів, із живих і забутих, і загибель найменшого з них — це теж утрата, збіднення світу великого. Хіба не так?»

Бухгалтер Матайко не був упевнений, чи сам він усе це вигадав про маленькі світи в оцю ж хвилину, а чи прочитав десь-колись, зате був упевнений, що разом із сорочкою в диму навечно зникала краса, якийсь мистецький знак, яким

свого часу любувалася Гафіїна мама чи її баба, цим знаком, красою вони свого часу жили.

Вічна вам пам'ять, красо, знаки, письмена непрочитані!

Старий піднявся з пенька й без слова рушив з вільшини геть.

— І таки так нічого, бухгалтер, мені не скажете! — крикнула від вогню Гафія. — І таки ня не висварите? Хіба не знаю, чого ви сюди прителепалися? Несли-сте сюди камінь, щоб його кинути в мене? То чо' втікаєте? Чого не кидаєте? — Вона сипала словами, як горохом, а горох, проте, не проростав ні в ньому, ні перед ним, ні за ним; він не мав охоти вступати в перепалку з нею, сваритися, щось їй доводити, та й, крім того, пам'ятав, що Гафію ще ніхто не переговорив. Жінка, певно, прочитала на його обличчі чи відчула затаєні його жаль, біль чи сором, бо жбурнула ту обвуглену палицю у вогонь і наздогнала його ген на стежці.

— Почекайте-но, не йдіть, бухгалтер. То найлегше від Гафії утекти, нема того, щоб Гафію послухати, щоб Гафію зрозуміти. Завтра або ще й зараз село... сякі-такі добрі й злі язики почнуть мене молотити: Гафія спалила цілий куфер пам'яті по своїй матері! Що, може, брешу? І спалила-м, і нічого собі не лишила, і в музей ваш не дам. А знаєте чому, бухгалтер? — Гафія кружляла навколо нього, хапала за руки, за гудзики, за поли піджака; вона була метушлива, жива, на ній ніяка рисочка, зморшка не сиділа нерухомо, усе ходило, рухалося, мінялося, у сірих очах зблискувала сльоза, напливала іронія або ж іскрився сміх.

Він так мусив їй сказати:

— Гадаєш, мудро вчинила-с?

Ліпше б її не зачіпав.

— Го, може, я смерті боюся. Може, бацила якась, трузина, холера в цих маминих і бабиних чи ще й прабабиних бебах чекає на мене, чигає, щоб на мене перелізти, вкусити.

— Яка бацила, Гафіє! — заперечив їй. — Твоя мама сім років спаралізована лежала, витерпіла який біль, муку. А ти по ній раз-два стираєш пам'ять... по ній і по всьому, що минуло.

— Що хочу, те й роблю, — ударила кулаком об кулак. — Ви мені, бухгалтер, на моєму городі нерви не сучіть! — Вона нікому не вміла стерпіти, будь-кого здатна була образити — таке мале, а таке пискате і зубате.

— Мамо! — попереджуюче крикнула від вогню Парася, яка знала її характер. — Ви, мой, розкричалися на цілий город, сусіди он із-за парканів визирають.

— Най собі визирають, я для них можу й спідницю задерти, мені недовго. А ти писок стули й маму рідну розуму не вчи. Бухгалтер тут манаття, яке пускаємо з димом, уже по-вченому... куди ж, на курсах бухгалтерських учився, мудрагеликом став великим на пенсії,— тулить до минувшини, до того, що було. І конче хоче, щоб я до того минулого, холера би його ясна взяла, рученьки, як до матері божої, склала й поклони йому біла. Чи ви, бухгалтер, забули, що я по-дівочому пишуся Сорока, що тато мої називалися Тодорко Івана Сорокового, га, забули-сте, що мої тато водно пантрували: а чи в котрогось газди не здохла свиня або ж теля, га? І ми на тій падлині, вважайте, вирости! Чи, мой, забули-сте, бухгалтер, як мої тато, уже за колгоспу, коли будували стайні, упали з бантів на підвалину й до трьох днів їх поховали? Про них написали в газеті (мама у шматті, отут, ту газету берегли, а я нині все попалила — і не жалію!), що вмер на трудовому посту великий трудар і вічна буде йому пам'ять. Ая, вічна... Мама ледве випросили в голови, у Джури, на запомогу півкірця жита із стоколосом.

Гафія розійшлася...

Гафія не могла заспокоїтися, вона кляла свою минувшину і раз, і другий, і сотий раз, і прокляла б, мабуть, тисячний; напливали на неї давні болі, приспані образи, і тепер викладала їх перед Матайком, то підносячи їх аж до лица, до очей, мовби він був у чомусь винуватий, то жаліючи саму себе, складала свої давні болі на білій, протоптаній поміж лободою стежці. Матайко не сумнівався ні в одному слові Гафіїному: все, що вона казала, було суцєю правдою: і він стояв над її правдою розгублений, маленький, знищений. Бо ж таки, люди добрі і гречні, нікуди не дінешся від того, що Гафія з сьомого класу пішла на ферму смикати коровам дійки, двигати тяжкі опалки з буряками, ноші з сіном і соломою, вичищати гній. То вже тепер, у наш час, Джура постогнує: «Біда, транспортер на фермі урвався, нема чим працювати». А тоді: «Кулачками, кулачками натискуйте на дійки, дівчатка». А вночі, дівонько, на ціле село кричи, що пальчики твої крутить, мовби їх заклав у триби від млинка,— може, тобі від крику полегшає.

Бухгалтер Матайко мимохідь, не задумуючись, повернувся до чорного, до Гафіїного вогню. Чи хотів понюхати, як смердить бідою вогонь, що спалює її минувшину, чи Гафія заворожила, замотеличила своїм криком, кудкудаканням, завиванням? Чи відкрилося йому, що минувшину він уявляє як велику могутню ріку, що потекла крізь час своїми

прозорими водами... такими прозорими, чистими, що в них світиться на дні кожний камінець, а тим часом шупла, як помело, жіночка вела його берегом ріки зовсім іншої: там, щоправда, були струї чисті й ласкаві, але поряд із ними, і під ними, і над ними каламутилася, текла зелена, смердюча скалина; там, щоправда, траплялися тихі плеса, рятівні броди, де вода видзвонювала, як порцеляна, а потім порцеляну розбивало, крушило об гостре каміння, перемішувало з піском, жбурляло у глибоченні ковбури, звідки ще ніхто не виходив ні чистим, ні праведним.

До сьогоднішнього дня бухгалтер Матайко, хоч і пам'ятав про ці ковбури, бо сам іноді потрапляв у зрадливі вири, намагався їх обминати, удавати, що їх мовби й не було; давалася взнаки старість... у старості мимохіть підмальовуємо тихі плеса, робимо їх голубими; старість має ту особливість, що кути в минулому згладжуються, не видаються такими гострими, якими стриміли насправді, а пройдені дороги гейби вирівнюються.

І хіба таїлося у цьому щось фальшиве? Хіба через роки найчорніші погарища не заростають травою?

— Ви мене слухаєте, бухгалтер, чи щось своє міркуєте? — добивалася до нього Гафія, продираючись крізь хащі його думок. — Господи, та то ж найлегше осудити за моє палення... а я, може, із шматтям мамину муку спалюю, га? Ви, мабуть, забули, що вона цілих сім років лежала без руху, коли на буряках простудилася, а я цілих сім років обертала її, як дитину, і, як із-під дитини, виносила? Я, може, бухгалтер, викидаю у вогонь... най горить... най аж богові в носі закрутить моє пануваннячко з Данилом, який до горілки й до бабства охочий... і мучив би також мене, вибачайте, щоночі, як бик, а я нароблюся, набігаюся, бо, крім ферми, газдівство на ноги поставила; хату, паркан, навіть кльозет, ая, з люфтом. — Вона врешті, втомившись чи виговорившись, примовкла й раз у раз штурхала ожегом притихлий вогонь.

— Ну добре, — озвався Матайко, — усе спалите. А з чимбо лишитеся?

— Може, бодай легше стане, дихну свобідніше. — Гафія насправду сподівалася, що коли залишиться з маминої скрині купка попелу, то її життя переміниться на краще. І через те квапилася, піддувала вогонь, а потім, здогадавшись, послала доньку за банкою з соляркою.

— О, підоллемо — і фертик! — зраділа. — І по всьому!

— А з чим залишиться... Парася? З вашою купкою попелу? — таки допитувався, таки хотів знати Матайко.

— Смішні ви, бігме,— пирскнула Гафія дрібним сміхом.— Нащо-то тієї старовизни... нащо того всього, що жінки в нашому роді пережили, моїй Парасі? Я її тому після школи до Бистричан послала: там чиста робота, чисті гроші, два вихідні, кіно, танці, ліжко у гуртожитку й тумбочка. Нове культурне життя... Чи, може, я щось не так зробила? Чи мала-м дитину в гної посилати? Нема, нема дурних, бухгалтер.

Він подибуляв стежкою на подвір'я, дещо розгублений, розтерзаний: може, у крикові Гафіїному, в розпачі її, у темних розпачливих її глибинах плавало вутле зеренце істини?

Цілий день, навіть не відчиняючи свого музею, сидів по-дідівському на призьбі, грівся на сонці, дрімав — але й посеред сну не міг позбутися Гафіїного крику, уві сні навпомацки вилловлював, склавши долоні жолобком, вутле зеренце Гафіїної істини.

Після заходу сонця, уже в сутінках голубих і голосних, прийшла до нього Гафіїна Парася. Була в плащик, з набиною повною торбиною через плече. З-під пахви дістала згорток у газеті, розгорнула його й розстелила на спориші темно-чорному старовинну крайку і довжелезний, може, на три метри рушник... і всі три рушникові метри замережані червоною калиною, когутами та зеленим зіллям на три листочки; рушник давній, запраний, але старизна його не могла ні пригасити співу півнячого, ні вибілити, знекровити червону калину.

— Добра майстриня була твоя баба небіжка Онисія: і вишивала, і ткала. За талант на руках її треба було носити... а насправді скапарився її вік і її талант: у молодості дітлахів купу народила, роботизна в Постолюків що не день...

— Хіба вони, баба мої, винні? То я була б винною, коли б учора, як мама випорожнювали скриню, не приховала рушник і крайку... оці речі, що вам принесла.— Дівчина на відміну від матері вдалася тихою і соромливою.

— Тобі хіба треба... бабиного? — обережно, щоб не сполошити або щоб не добути від неї фальшиве слово, спитав Матайко.

— Не знаю,— повела плечиками.— Не знаю, чи мені треба, чи ще комусь. Просто принесла та й уже.

— То дякую тобі. Ти що, на автобус зібралася? — старий проводжав її до воріт.

— Ага, завтра маю вранішню зміну.

— Що там у Бистричанах робиш?

— На конвейері... шию сорочки.

— І подобається? — Старий оперся на ворота й знову засумував.

— Треба ж людям сорочок. А робота... робота як робота,— зітхнула й пішла, розтанула в сутінках літнього вечора. «Чи колись допіються, чи колись донесуть до тебе, дитино, бабині когути червону калину?» — думав старий бухгалтер, згортаючи принесений рушник.

27

Ніхто не знає, коли заболить зарубцьована рана. Здається, давно вона присохла, і раптом одного дня відкривається, й болить тебе, і гноїться, і ти нудиш світом день і ніч. Уже після війни, після фронту Онуфрій Соловій, бувало, тисячу разів проходив стежкою з «гарнізону» навпростець через Менделеве подвір'я і то переважно ночами, і жодного разу навіть не згадав про лихваря-упиря і про свою участь у тій невеселій історії — мабуть тому, що мав згадки інші, болючіші, з якими ховався перед людьми й перед самим собою.

А Мендель...

А Менделя, Рудого Ізя і всю їхню родину люди в Горопах поступово забували: приходили нові покоління, які вже й не пам'ятали, як гестапо двома критими брезентовими грузовиками вивозило з села в бистричанське гетто горопаських євреїв. Стайню, стодолу й усі інші господарські будівлі, які Мендель після пожежі наново відбудував, розібрали сусіди; хто дошку відірвав, хто бервено підважив, хто штахети трухляві розібрав на паливо. Деякий час стояла посеред пустища тільки довга, з прогнутим дахом посередині, облуплена, з вибитими сліпими вікнами Менделєва корчма. В сорок третьому її розібрав Федь Козар, той самий багачисько, який пропив у Каца не один морг поля; власне, Козареві знадобилася лише «поливана» австріяцька черепиця (череп, як казали в Горопах), якою він покрити свої нові стайні. Стіни, стеля, підлоги корчемні — усе це струхлявіло й було придатне хіба що на паливо.

І вже на другий рік Менделєве дворище, майже фільварок, поросло, як лісом, лободою і крапивою. Ніхто й не згадував, що тут століттями грали на своїх скрипочках цигани, що тут століттями пропивали свою кривавицю, не бачачи виходу з довгої темної нори, що звалася життям, горопаські люди, що тут на цілий метр, а може, й більше земля просякнута слізьми, потом, прокльонами, а тут цілу вічність... так

здавалося Горопахам, панував Мендель Кац. Тиша. Забуття. Кропив'яний дух.

У сорок восьмому, коли розкуркулювали Федя Козаря — старезного вже дідугана, згорбатілого, вовчुकватого, який, однак, ще прудко, спираючись на міцну сучкувату палицю, бігав по подвір'ю... бігав, командував численним своїм сімейством, переважно невістками, кляв уголос на всі заставки Радянську владу й потягував із пласкої плящини самогон власного виробництва (кажуть, спеціальний, «першої кляси», варив він самогон, яким забезпечував не тільки боївку Різуна, а й інші потаємні бандерівські схрони, за що, власне, й попав під виселення до білих ведмедів), був на Козаревому дворищі також із службового обов'язку Онуфрій Соловій. Не вельми подобалась йому ця робота, розкуркулення, бо діти плакали, жінки завивали, збираючи в хаті сякі-такі пожитки в далеку дорогу, а старий Козар, лютий, п'яний, шкутильгав поміж возами, поміж коровами, яких тут же Джура роздавав горопаським бідакам, поміж січкарнями і млинками для очищення зерна, які навіщось винесли зі стодоли, й плювався, й вистогнував прокляття, й погрожував, вимахуючи своєю герлигою, що ось-ось «Америка почне з совітами війну, і тоді вам, скурві сини, про все згадається», і обіцявся, що хоч Сибір великий, але він його, Сибір, наскрізь пройде й назад додому вернеться... і назад вернеться, своє добро повідбирає.

— Бо все це моє, моїм татом і моїм дідом чесно нажите! — кричав. І плакав, хапаючи корів за шиї і обцілюючи їх.

— Чи аж так чесно! — не втерпів Іван Матайчишин, теж яструбок, фронтовик з медаллю «За відвагу» на побілілій гімнастерці.— Ось стодола... дах аж за очі ловить червоністю своєю поливаною. А хіба забули-сьте, Федю, звідки черепиця походить?

— Не забув! — підскочив на своєму костурі Козар.— З Менделєвої корчми.

— Я не кажу, громадянине Козар... я не кажу, що ви особисто доклали рук до того, щоб Менделєву родину знищити, боже борони. Гестапо, Ганс Крігер у Бистричанах, а Геббельс у Берліні мали з цього приводу свою програму. Але й ви були втішені, що Менделєвої родини нема, що всіх євреїв із села забрали, хоч вони жили серед нас на цій землі з давніх-давен і в цю землю лягали, коли наставав їх час. Ви полакомилися, як жебрак, на поливану черепицю, вам її ще тільки бракувало! — Яструбок мав язик добре підвіше-

ний, він колись наймитував у Постолюка, в інших горопаських багачиків і набідувався у них, наробився, і давня жовч не давала йому спокою.

— Я у Менделя своє відібрав... якусь там дещицю... ціле село посвідчить, скільки він у мене поля заграбастав. Що, ні, може? А щодо втіхи, то спитай... а таки спитай цімборика свого Соловія, ось він там вмощує на віз моїх онуків... спитай-но, як він із ненависті до євреїв... так, із ненависті,— кричав, смикався, захлинався люттю, плачем, хлипом згорбатий багачисько; п'яною своєю головою, однак, зрозумів, блиснуло крізь запаморочення, що можна тепер під гарячу руку якщо не вбити словом, то принаймні покалічити душу, кинути її під ноги й збезчестити,— так, з ненависті їздив до Бистричан потаємно і ганебно зводити рахунки з мертвим Менделем. З мертвим! І топтав... і розкидав... і ганьбив, як дикун, Менделеву могилу! Він зводив з ним свої порахунки... і зводив також наші порахунки, мої і Петра Постолюка. Це ми намовили бабу Воронячку. Ми! І вас товаришок, той, що медалями дзвонить, що моїх онуків тепер на Сибір випроваджує, що ходять і вдень і вночі з кулеметом, був з нами... був наш. Тепер хлоп перефарбувався на червоно, бо червоний світ настав, і всі перефарбовуються на червоно...— старий засміявся і раптом, удавившись сміхом і вмить мовби протверезівши, замовк, оглядаючись за обороною, за кого би сховатися. Бо...

Бо Онуфрій Соловій, який, закинувши на плече важкий кулемет, дотепер допомагав Козаревим невісткам вкладати на віз вузли з одежею, мішки з харчами й примощувати, тулити поміж цим добром трьох малих дітей, підвів голову і слухав Козарів крик; спершу той крик мовби не зачіпав його, Соловія, мовби він люті Козареві слова не пускав у свою душу й вони не випікали в ньому розпеченим свинцем живу плоть, потім, видно, терпцю йому не стало, бо шарпнувся до кулемета... шарпнувся, і всі, хто був на багацькому подвір'ї — міліціонери, яструбки, солдати в синіх кашкетах, просто люди з села, яким роздавали Козареве добро,— аж поприсідали, аж попригинали голови, бо здавалося (аж дух їм перехопило, а Юрашко Поліний зблід за своїм столом, і чистий папір перед ним закривавився), що вдарить зараз кулеметна черга.

Соловій, однак, опустив свій «дехтяр», дошкандибавав, як хворий, до призьби, сів і важко дихав; і подвір'я багацьке знову загелготіло голосами, іржанням коней, скрипом возів, ревінням худоби. Соловій нічого не чув, залетів він у далеку

літню ніч, коли з бабою Воронячкою повертався з Бистричан, з єврейського кладовища; він ще тоді мав їх, бабі Воронячці, багато чого сказати, він уже тоді здогадувався, що був знаряддям у багацьких руках, але Воронячка дрімала на возі, прихилившись до нього довірливо, і він хоч-не-хоч мусив тоді розкошувати у своїй дрібній помсті.

Коли Соловій розплющив повіки, повернувшись у сьогоднішній день, поруч на призьбі сидів начальник «гарнізону» Князь; командир, певно, чекав пояснень, і Соловій двома-трьома словами розповів, як воно насправді було в його далекій юності.

— Що зробиш, товаришу Князь? Я тоді, може, щиро вірив, що творю добро, — сказав він. І зловив себе на думці, що ні тоді не вірив, ні тим більше сьогодні не вірить у тее давнє творення добра, що сьогоднішні його полохливі слова наскрізь фальшиві, бо...

Бо пропахли вони порохом із гільзи від німецького патрона.

Цілу ніч і відзвонювала, і висвистувала, і вибухала на чистому аркуші паперу перед Юрашком на столі позеленіла німецька гільза; він не міг змахнути її зі столу, не міг жбурнути через вікно в ніч, у її глибокі колодязі, і не міг забути про неї, удати, що вона його не обходить; і не міг написати на папері, що куля, яка колись вилетіла з неї, його не поранила.

28

Сьогодні вранці прийшов до нього Алоїз Чех.

Сьогодні вранці, уже після того, коли зять Никола підняв його, як малу дитину, на руки, а донька тим часом перемінила простирадло й пошивки на подушках... уже після того, коли Катерина, боячись висохлого батькового тіла, то відверталася від нього, від його пролежнів, від живої ще його муки, то потім, спам'ятавшись і проймаючись жалем, припадала губами до його кісточок, що колись були плечима, до його зжовклих і змалілих, мовби дитячих, рук, переймала на себе його болі і вбирала його у свіжу сорочку й кальсоні... уже після того всього, після цього тяжкого й смутного обряду приплентався до нього, до Соловія, Алоїз Чех. Він прочинив до дідорні двері, просунув голову, зняв ввічливо, як це він умів колись робити, солом'яного капелюха й, сідаючи прямо на поріг, спитав:

— Ви мене кликали, Соловію?

Онуфрій Соловій не знав, не мав найменшого поняття, живе чи давно вмер у своїй Чехії Алоїз Чех, який вимандрував із Горопах іще до початку німецько-польської війни, скоріше, мабуть, умер, бо вже тоді був немолодий, а тепер на світі стоїть вісімдесят п'ятий рік, з того часу минули цілі віки; але цим Соловій не журився, важливо, що Алоїз Чех сидів на порозі, обійнявши руками коліна, й привітно, осяйно поглядав на Соловія; було тепло від його довірливого погляду й водночас тривожно: в Алоїзових очах, у посічених зморшках навколо них, на збляклому обличчі розлився докір, Чех напевно наперед здогадувався, що його покликав Соловій для того, щоб звинуватити; власне, лише в останню хвилину Соловій признався самому собі, що покликав Алоїза Чеха для звинувачення і для того, може, щоб виправдатися, щоб бодай пасемце на собі вибілити.

Однак сказав про зовсім інше:

— Кликав, пане Алоїз, бо хочу знати, чи дійшли ви тоді до своєї Чехії.

— Дійшов, — хитнув головою Чех. Він долонькою, спершу поплювавши на неї, пригладив ріденьке сиве волосся, зачесане набік, капелюха поклав побіч себе.

— Здолали все: і гори, і звори, і сторожу прикордонну, бо вандрували-сте навпростець? — усе далі, здавалося, відступав Соловій від основного свого запитання, від головного, від звинувального. А втім, він не смів, не мав права звинувачувати в лихому намірі цього доброго й лагідного Чеха, не смів і мусив... мусив бодай дрібку відірвати від свого зла й дати, покласти його в душу Чехові: нехай знає, що він теж до цього зла спричинився свідомо чи несвідомо.

— Аякже, здолав, бо мав перед собою мету... бо знав, куди я йду — до Чехії, — відповів Алоїз, підвівши голову. Очі його світилися; у них вже не було розлитого докору, він, мабуть, устиг забути про докір, очима бачив Чехію, може, якусь богом забуту нужденну закутину, як ось Горопахи, і та закутина чеська освічувала, опромінювала й підносила його; здавалося, він ось-ось змахне крильми й полетить у свій рай. «І, може, я теж жив у раю, цього не помічаючи, — перейнявшись настроєм Алоїзовим, подумав Соловій. — І таки жив, — утверджувався він, стуливши повіки. — Бо що називаємо раєм, як не ту землю, де народився і в котру ляжеш? — Йому в цю хвилину, в цю секунду кортіло побачити широку просторінь Лазів, дулаві верби понад Унявкою, три височенні ясени за стайнею; хотілося йому дихнути пилом

дороги, що пахне коров'ячими лайняками, розтрушеним сіном, соломою, мастильним духом колгоспних тракторів; і Соловій аж просльозився, аж немічне його тіло здригнулося, сіпнулося у конвульсіях від внутрішнього, утробного плачу; бажання його були скромні, й колись, може, виглядали б вони смішними, а сьогодні ніхто не міг їх сповнити: хіба візьмеш хворого на мари й повезеш селом... хіба покладеш посеред поля чи притулиш над Унявкою до верби?

Міг це зробити хіба Юрашко Поліний, але й він остерігався втручатись у життя, що вже було прожите.

— Невже вас, пане Алоїз, після стількох років... після того, коли вас удома майже забули... хтось очікував? — провадив далі розпити Соловій.

— Очікували, — хитнув головою Алоїз Чех. — Удома на тебе завжди хтось або щось чекає, дарма що ти не був там сто років: скажімо, груша, яка росла малим деревцем у твоєму дитинстві, або ж стежка через поле, або сива ворона на димарі, яка посивіла ще тоді, коли ти бігав у коротких штанцях. — Чех говорив щасливим голосом, і з усього було видно, що вдома, у Чехії, він знайшов після довгої відсутності все те, що впізнавала його душа.

«Але для цього треба мати воскреслу, розбуджену душу», — записав сьогодні Юрашко Поліний.

— І що ви там, у своїй Чехії, робили? — запитав Онуфрій Соловій. Слова його були ледве чутні, кволі, й було дивно, як вони долітають до Алоїза Чеха: між ними лежав простір від вікна до порога. — Тут, у Горобахах, пам'ятаю, ви промишляли дріб'язком: то курку в газдині вторгуєте, то яйце, то повісма лляні скуповували, то цвіт липовий. — Соловій посміхався з давньої цієї Алоїзової торгівлі.

— Вдома я теж скуповував липовий цвіт, — охоче розповідав Чех. — Лише липовий цвіт, більше нічого. Їздив на ровері по цілій окрузі — а в нас липові гаї аж гудуть — і скуповував. Заробляв якусь там убогу коруну... але суть, гадаю, не в коруні, а в тому, що встиг удома залишити слід. Може, тому я так тоді поспішав із Горобах?

— Слід? Слід від чого... з чого? Від жмені сухого липового цвіту? — скривився Соловій. Він ціле життя не любив високих слів: він переробив тисячі справ, бо так йому робилося і любилося, ніколи не вникаючи в корінь зробленого; для нього було досить, що мав задоволення від роботи.

— І від жмені сухого цвіту, — затявся Алоїз Чех. — Чого ж бо? Я жменю липового цвіту, ви — пригорщу жита, той — пачку якогось горицвіту, той — цеглину, а ще інший пагі-

нець яблуні встромить у землю, і вже земля повниться, і вагітніє, і слід по ній карбується попри слід. Твій слід тут, і татів, і дідів, прадідів — так углиб віків.

— Про високе говорити, пане Алоїз, — намагався відмахнутись Соловій і мав намір додати: «І про марне», — але чомусь стримався. Хто знає, чи Чех не має рації? Може, напrawdę досить жмені липового цвіту, досить пройденої тобою ручки з косою, досить навіть буденної, аж сірої роботоньки, яку ти сповняв щодня, часом утомлюючись від неї, як кінь, що цілий день відходив у борозні, часом слабуючи від неї, нерідко її проклинаючи, і вже слід за тобою залишиться, пам'ять по тобі на цій землі ніколи не зітреться? Повернешся сюди через сто, через двісті чи через тисячу літ, і хоч виросте п'яте чи десяте покоління людей і дерев, птахів і трав, а попіл із тебе, можливо, безіменного, буде жити у грудочці землі, в камені, у стеблині і буде тривожити серця твоїх нащадків.

— Коли ж нам про високе говорити, Соловію, як не тепер, — промовив із порога Алоїз Чех. — Я ще п'ятдесят майже років тому, пам'ятаєте, був старий і нипав Горопахами отак боком, правим плечем уперед, а ви... а ви ось тепер чекаєте й ніяк не дочекаєтесь смерті. Маємо, отже, право говорити, що любимо цю землю. І нема в цьому слові, у любові, ні краплі олжі.

— Може, й так, — погодився Соловій, а думав про своє: він думав, відкривав для себе, що кожне слово, чи мовлене тобою, чи почуте, западає у тебе, у твої глибини, в нетрі, у пропасті, в скиби, як зернина, і там живе, поки одного дня ти не згадаєш про нього, й тоді воно розбруньковується, викидає пагінець, росте вгору; так, росте, але це не означає, що збираєш із нього лише солодкі плоди... збираєш також гіркі й чорні, зогнілі, смердючі і такі, яких узагалі не хотів би бачити чи про них навіть чути.

Колись, здається, улітку тридцять сьомого року, коли в Горопахх будували величезну, як на ті часи, читальню із залом на двісті осіб, з кімнатами для аматорського гуртка, для бібліотеки, для молочарні й «кооперативи», до нього, до Соловія, у кузню повернув Гринь з-під церкви. Він давно був жонатий, по татові успадкував не тільки дяківство, а й також ґрунт, господарство; інший на його місці втпився б у конях і в коровах, у роботизні, а він тримав добру пару коней, двох наймитів, котрі, власне, селянську роботу перемелювали на січку, а сам займався переважно «політикою»: був головою читальні «Просвіти» й «кооперативи»,

готував аматорські вистави й організовував у Лузі понад Унявкою фестивалі, які тоді називались фестинами; щось там, бувало, у читальні чи під церквою вичитував чи промовляв протидержавне, протипольське, за що два-три рази сидів по чотирнадцять днів під арештом у Бистричанах. Його ж таки заходами почалося у селі будівництво нової читальні, бо стара, покладена ще за Франца Йосифа, не вмещувала того розмаху просвітянської роботи, яку Гринь розгорнув. Робочих рук на будівництві вистачало, бо не було в селі дівчини, парубка, молодого газди, а то й старшого бадіки, котрі б, маючи вільний день, частіше в негоду, коли в полі не покажешся з плугом чи серпом, не приходили до нової читальні, яку клали на громадській толічці, на вигоні коло Прала, із сокирою, пилкою чи рискалем; і Гринь з-під церкви не міг поскаржитися, що хтось байдикував, прокурював день, ні, кожен гарував, як у себе, або краще, бо розходилося, як тоді писали у львівських та коломійських газетах, про «громадську опінію». А ось із грішми й матеріалами завжди було скрутно, їх бракувало, і тоді Гринь з-під церкви буквально з капелюхом ходив від хати до хати й випрошував, видирав «датку на читальню» у вигляді дуба, якого можна розрізати на дошки або ж обтесати на підвалини, на стовпи, чи розпустити на траці на кізли, чи на лігари під підлогу. Хтось давав, хтось обіцяв, хтось розводив скрушно руками, — бо біднота, скрута, Гриню, бо податки, бо діти вуха об'їдають, — а хтось, із багачиків, зі срібних газдів переважно, твердо відмовлявся, бо, мовляв, читальня — це лише розпушта для молодих, це, прошу вас, биття баглаїв, бо ще ніхто, сидючи в читальні за книжкою чи з газетою, не розбагатів на ґрунт і на маржину. А крім того, пане Гриню, казали йому срібні газди, сам лише пан бог знає, хто буде порядкувати в новій читальні: ваші хлопці, ті, що за вами тягнуть, чи ті, які читають газету «Сель-Роб»?

Гринь з-під церкви вже тоді мав стосовно тих, які читали газету «Сель-Роб», свої плани, але мовчав про них і виходив із багацьких хвірток злий, як пес, тільки спльовував з досади.

У кузні, коли зайшов Гринь з-під церкви, сутеніло, люди порозходилися, порозводили своїх підкованих коней і позабирали свої серпи, що їх останніми днями перед жнивими начеканював Соловій; горно гасло, бралось сірим мохом; пахло окалиною; до кузні напливав благословенний той час, коротка година, коли можна було розкласти у гнізда інструмент, вимити в жолобі руки й, набивши люльку тютю-

ном, сісти на високий поріг, прихилитися плечем до одвірка і слухати, як гудуть від роботи руки... і слухати, як городами, попід тинами крадучись, заповзає у село теплий вечір. Онуфрій любив такі години й, бувало, засиджувався на порозі, аж поки Петруня не кликала вечеряти.

Сьогодні на порозі вони сиділи обидва, Соловій і Гринь з-під церкви, вони не мали про що говорити або ж не знали, про що їм говорити, бо мовчали, хоч Онуфрій здогадувався, що гість мав до нього якусь справу. Він завжди приходив до нього, до Соловія, з потребою: то накуй, ковалю, цвяхів, щоб ними кізлі до платвів прибивати, то накуй скоб великих і малих, бо без них ніяке бервено не буде припасоване до місця, то нагостри три пили на траці, то прийди на читальняну будову й поможи порадою, бо часом порада мудрого вартує більше, ніж гроші. «Я майстер від заліза, Гриню, а там люди від дерева»,— відпирився про людське око Соловій, а насправді було йому приємно, що в нього шукають поради не тільки в справах ковальських, залізних. Та ще хто шукає— сам Гринь з-під церкви, газдисько немалий, якого в Горопахах шанують... Шанують чи бояться? Власне, шаноба сільська трималася не так на читальняному його авторитеті, на дяківському його співі, як на неусвідомленому страху. Ніхто не знав, чому треба боятися Гриня з-під церкви, адже нікому зла він не спричинив, нікому не погрожував, з усіма був рівний у поведженні і в словах, та й вигляду не мав забіяцького, навпаки: роки зробили його кремезним, лоб мав високий, обличчя довгобразе, завжди чисто виголене, чорний вус по-козацькому опущений, а проте... а проте в усій його постаті, а найперше в усмішці на тонких червоних губах, у запалих очах приховувалася постійна погроза чи небезпека. Чи, може, кожний, хто стикався з Гринем з-під церкви, відчував інтуїтивно, відчував скоріше серцем, ніж розумом, приховане, замасковане ввічливістю його презирство, зневагу до тебе. Чи, може, люди вловлювали в його очах, гострих, чіпких, іскри гніву, шаленство, яке кипить у ньому як смола... кипить, а він, Гринь з-під церкви, нікого до того кипіння не підпускає й нікому про нього не признається? Чи, може, усякий, молодий і старий, знайомий з ним або ж незнайомий, при здибанні з дяківським сином відчував з першого слова, із студеного першого зирку, з потиску руки затятість його натури?

«Або ж, певно, люди горопаські вже тоді, у середині тридцятих років, очікували, ждали від нього майбутньої біди...

і та біда, лихо людське, плачі жіноцькі й дитячі, смерті, кров братська вже тоді вибухали, як хижий німб, навколо його чубатої голови? І дано було бачити цей німб кожному, хто хотів бачити?» — запитувала Юрашка Вуйна Парасолька.

Юрашко й не підвів голови від писання; Юрашко подумав, що тяжко наперед угадувати людські вчинки, цього не вміла, мабуть, робити й сама Вуйна Парасолька; Юрашко писав тільки, що того вечора Онуфрій Соловій, сидячи поруч із Гринем з-під церкви на порозі кузні й покурюючи люльку, ні про які майбутні людські лиха не думав, йому тільки було незатишно з ним сидіти, хотілося встати й піти; і ще було шкода втраченого сьогоднішнього надвечір'я, тиші, Гринь мовби все це заслонив собою, заступив... він мовби затулив, відгородив вечір, що западав, від коваля, і той, сидячи на порозі, почувався сліпим і глухим.

— Ти любиш Україну? — спитав несподівано Гринь і ко-со глянув на коваля. Соловій, правду кажучи, був захоплений питанням зненацька; він ніколи не замислювався й не запитував самого себе: «Чи люблю я Україну?» Він про політику, як у Горобахах тоді мовилося, не думав, не мав тоді на політику часу, хай нею бавиться той же Гринь з-під церкви або ж ті, що сидять у Березах Картузьких за комуну, їм карти в руки, а в моїх руках, людоньки добрі, молот і кліщі, чепіги й коса,— то що мені більше потрібно? Хоч — сусіди про це знали — попри роботу, попри кліщі й молот, попри щоденне «штудирування» з ремеслом він таки заглядав у газету «Громадський голос», яка, на його погляд, видавалася більш-менш радикально (а може, про її радикалізм він наслухався від старих людей, які читали її здавна?); пощипувала його душа від Шевченкового «Кобзаря», і Соловій, бувало, начитавшись Шевченка, цілими днями прислухався до себе, до своєї душі: щось у ній робилося, щось проростало, щось дозрівало, щось плакало й бунтувало, щось рвалося назовні. Йому не було байдуже, що дітиськам у школі забороняли навіть проказувати по-українськи отчешн, що не вивчали в тій же «повшехній» сільській школі мови української, а тільки «єнзик руський», що в читальні на сцені хлопці і дівчата співали народних співанок тільки за тим списком, що його затвердили панове урядники в повіті й неодмінно той спів контролював, стежив за ним поліціант з карабіном, сидячи біля сцени на першій лаві. Соловія боліло, що навіть саме слово «Україна» вважалося гайдамацьким, протидержавним, бо нібито, пся крєв, ніколи

ніякої України не було і тепер нема, є на цих землях, на кресах, Малопольща, і квіт!

Та чи назвеш і біль, і гнів, і сльози, і тривогу, що нила, стогнала в душі, любов'ю до України? Та й чи треба називати? Чи не простіше всім цим жити, дихати? Чи Україною не є вечір, що входить у село, кропить його рососою, напуває тишею і обіцяє натрудженим людям відпочинок? Чи Україною не є оті дві корівки на воривку, що їх повів із пасовища цибатий Гаврильцьо, син Василя Гирика, в якого, кажуть, дивовижна пам'ять на рахунки, він обертає у голові, в пам'яті величезними цифрами, мов тобі якась машина, і вийшов би, певно, з нього мудрий чоловік, якби послати його в гімназію, в університети? Та хто пошле? За які гроші?

Юрашко Поліний писав:

Виявляється, молодий коваль мав багато чого сказати, відповісти й розповісти Гриневі з-під церкви, але промовчав; і не тому промовчав, що не хотів афішувати свої почуття, а тому, що з самого початку йому не сподобалося запитання, його категоричність; були в запитанні нахабність, вторгнення у чужу душу, в найсокровенніше. Адже смішно було б спитати будь-кого: «Ти любиш свою маму?» Власне, питають про це малих дітей, а не дорослих. І Соловій заледве не відповів Гриневі з-під церкви щось ущипливе або й образливе, якби в останню мить не згадав про Романа Процишиного, про парубчака, єдиного сина старої Процихи, якого невідомі лиходії перестріли вночі на глухій Поперечній вуличці, напнули на голову верітчину й побили; і так тяжко, жорстоко скатували, що до трьох місяців хлопець пішов «До Люльці» спати. Романко до того, правда, сподівався, що оклигає, що обдурить смерть, Проциха варила помічні зела, коріння, і все намарне, усе харкав кров'ю... і як тїнь блукав селом, ледве пересуваючи ноги; тоді він, блідий, задиханий, бувало, навідувався до кузні, до Соловія, сідав на поріг і довго мовчки, лише покахикуючи в пілочку, споглядав на гарячу ковальську роботу, вслухався у неї й очікував, поки розійдуться люди і Соловій залишиться сам. Тоді й заговорював:

— Знаєте, Соловію, я здогадуюся, хто відібрав у мене здоров'я.

Соловій теж здогадувався, для цілого села, мабуть, не було таємниці, хто побив хлопця, який «тягнув за більшовиками» і приятелював із сільськими комуністами — Митром Данилюком, Кирилом Гречкою, Марком Данильцем та ще з декількома, які, дарма що гнили по криміналах, проповідували вперто й за кожної нагоди злуку Галичини

з Наддніпрянською Україною і виборювали для бідних волю, рівність і добро. Ну, звичайно, не всім, і то багатьом у Горопахах, особливо маєтним, срібним газдам, Менделю Кацу, читальняникам, над якими проводирював Гринь з-під церкви, подобалася така політична платформа, і свою незгоду з нею вони час від часу доводили бійкою, кіллям.

Соловій не запрошував хлопця до відвертості, до сповіді, він остерігався встрявати у міжпартійні чвари, мав гадку й далі стояти осторонь політики або й зверху, хоч і передбачав, що випаде, ой випаде в нього такий день, така карбована година, коли змушений буде вибирати: або — або, до цього його примусить саме життя, так трапляється з кожним. Але це буде колись, потім (і Юрашко Поліний його не підганяв, ні), а тепер було зручно сидіти тихо, бути з усіма добрим, ні до кого близько не тулитися («Най до мене, — думав, — кому треба, туляться, я майстро, я людям потрібний»), хоч... хоч і було йому шкода Романа; Роман гнувся на порозі білий, як папірець, покахикував у пілочку й розтирав у ній кров, і в коваля від тієї закривавленої пілочки боліло серце; йому думалося, що хлопця треба лікувати у шпиталях, бо інакше дні його пораховані... дні його будуть пораховані, а шкода, бо має хлопець хист, складає вірші і співанки (часом навіть колочі, супротивні срібним газдам).

І може, люди добрі, на додаток за тії співанки його й побито.

— Але де, я нікого не впізнав, Соловію, — торочив своє Романко. — Вони кинули мені верету на голову, звалили на землю й зачали бити ногами. Й так катували мовчки, лише дихали й харчали люто... і лише один з них, з гурту того вовчого хрипким, задиханим і чужим, робленим голосом раз у раз питав мене: «Ти, Романе, Україну любиш, ти, комсомолику, Україну любиш?» Я звивався у темряві, завитий у верету, в мішок, обкривавлений, обсинцьований, а вони, скурві сини, учили мене Україну любити. Найгіркіше, Соловію, що перед тим я склав вірша про Київ, про Шевченкову могилу, про Дніпрельстан. Ви чули, Соловію, щось про Дніпрельстан, який виробляє електрику й від нього засвітилась уся Україна? Хочете, прочитаю?

Хлопець читав свого вірша, не дійшов до кінця, хтось перебив, та й не було часу ковалеві слухати комуністичні віршики, на нього чекала робота (а чи боявся він цих віршів, а чи боявся того, що Роман Процишин гинів у нього в кузні й читав свої вірші?), і хлопець, не вислуханий, розчарований, украй стомлений розмовою, білий, як папірець,

довго зводився з порога й шкандибав геть, опираючись на палицю, як дід; наостанку він, обернувшись, усміхнувся ковалеві й сказав, що ще навідається, ще щось прочитає...

«Хтозна, може, виріс би з нього великий поет; скільки поетів, митців, філософів утратила нація, бо час, умови соціальні, темрява, неuczтво, чуже гноблення, розбрат між нами тесали кілля, від якого гинули таланти безслідно, як обморожений цвіт...»

Так писав Юрашко.

Романа Процишина по зеленій неділі віднесли на цвинтар; похорон був тихий, як тихо, непомітно хлопець умер і як тихо, не вельми стараючись, поліція розслідувала напад на нього: ніхто, мовляв, нічого не знає, не бачив, не чув, видно, парубоцькі якісь порахунки — і на цьому закінчилося. Чи закінчилося? Не далі як учора Соловий чув, як на сіножаті котрась із Сімакових дівок, згрібаючи сіно, співала щось там про багача Сметанку, тутешнього-таки багача, який сина убив, Степана, лише за те, що той хотів узяти собі за жінку дівчину з бідного роду; в співанці, яку — люди говорили — нібито склав Роман Процишин, була правда: торік така подія сталася у Горопахах, про неї у газетах писали, й люди про це довго перешіптувались, а хтось на хресті вбитого Сметанкового сина прибив табличку: «Тут лежить юнак, який загинув за любов».

Але ж усе на світі поволеньки минає, забувається, нові події заслоняють собою старі; не пройшло й року, як про цей страшний трафунок у Горопахах забули, не поверталися, не згадували про нього й газети, хтось, видно, з родини Сметанкової, зірвав із хреста табличку, і лише Романкова співанка жила поміж людьми; й може статися, що вона одна понесе в завтра, у післязавтра, у майбутнє сумну звістку, що жив-був колись у Горопахах газда на ймення Юрко Сметанка, який убив свого сина лише за те, що той хотів узяти дружину з бідного роду.

То не дурно, виходить, багачики вкоротили віку Романкові; мав хлопець силу, якої вони боялися... боялися правди про себе самих, про свою захланність, про жорстокість, і свій страх перед правдою маскували як могли і чим могли: били хлопця ногами, місили в болоті й запитували: «Ти любиш, Романе, Україну?»

«А тепер Гринь з-під церкви питає мене... питає тими самими словами, чи я люблю Україну,— майнуло тривожно

в ковалевій голові.— Чи це щось означає... чи це теж означає погрозу, чи лише мальовані слова?» Соловій помітив, що в нього тремтять руки, і відчув, що тремтить душа; він відкрив для себе, що боїться Гриня з-під церкви. Страх був зрозумілий і... незрозумілий, бо прецінь нічого такого політичного за плечима не мав. «Та й чи треба мати? — прялося у голові.— Досить слова, погляду, усмішки, в котрій за-примітять нотки глузливості, і вже тебе перестрінуть у глухому куті й спитають: «Ти любиш, Соловію, Україну?» А ще, чого доброго, дізнаються, що дав десятку на МОДР, на допомогу в'язням у тюрмах, тоді...» Соловій сам себе лякав: іще, певно, свіжими і незів'ялими, як кетяг каліни під стріхою, бриніли в його пам'яті Романкові жалі.

— Ви щось до мене маєте, Гриню... чогось такого... за чимсь прийшли? — Соловій проковтнув у горлі клубок. Йому було соромно за дурний свій страх, і він глушив його, тамував, затуляючись димом із люльки.

— Маю,— хитнув головою Гринь з-під церкви.— Бо коли питаю про велике, то й немале тримаю на оці.

— Чекаєте від мене, що я конче повинен відповісти: «Люблю»? — Страх його поступово минався; страх був схожий на приморозок посеред літа: іній уже зійшов, уже пропав під сонцем, але молода трава ще никла, чорніла, ще по ній не пробіжиш босоніж, бо обпечешся студінню.

— Може, найлегше відповісти, Соловію, «люблю»,— блиснули, запалилися Гриневі очі.— Україну треба будувати.

— Чим... ким? — Соловієві знову пригадався Роман Процишин: Романко, мабуть, спитав би: «Яку Україну?» «І я, може, теж колись про це питаю, бо в Галичині, у нашому краї, багато партій, і кожна партія трубить на ціле Кам'яне поле, що буде Україну: комуністи — свою, УНДО — свою, радикали — свою, соціалісти — свою, націоналісти, ті, що з ОУН, із підпілля, — свою, і всякий хоче Україну для себе. Я ж бо хочу України справедливої для всіх. Я таки колись наберуся відваги й скажу Гриневі з-під церкви про справедливу Україну. Втім, може, тієї відваги ніколи в собі й не нашкребу?

— Взагалі-то, Соловію, між нами кажучи, Україну, соборність, державу будують зброєю, боротьбою. І я хочу вірити, що колись... таки настане час, коли й ти візьмеш у руки кріс. Той кріс треба мати... до кріса треба доростати. Час-бо,— сказав Гринь з-під церкви.

— Я лише коваль,— боронився від майбутньої своєї долі Соловій.— Я що... мені аби кувати.— Страх його остаточно минувся; він зрозумів, що Гринь з-під церкви має його майже за свого, за такого, який колись його не підведе: Соловію не хотілося думати про те «колись», але й боявся заперечувати Гриневі, що не збирається у тому «колись» бути його помічником, стояти з ним в одному ряду; тримав це тільки на думці, цим тішився і цим був задоволений.

— Якщо ти коваль, Соловію,— поглянув на нього Гринь усміхнено й підкрутив козацький вус,— то мусиш дати на читальню два дуби.

— Але ж я один уже дав... і гроші дав... і кував що треба,— шарпнувся Соловій.— Знаєте ж: у мене на Рубчі нема дубів для рубання, самі рублі, яким ще рости та рости. Того першого, що я привіз на трачку, купив у дідача Загурського.

— І ще купиш,— усе ще посміхаючись і все ще покручуючи лукаво вус, промовив Гринь.

— То ж немалі гроші... а гроші я на ковадлі кую і потом їх скроплюю. Вони згори легко не котяться,— почав проситися Соловій. Він справді не мав за душею зайвого злого і збирався про це сказати Гриневі; мав намір пожалітися, що крутишся у роботі, як колесо в млинку: і хату, отже, і кузню, і все, що в кузні, і худібку в стаєнчині — усе це придбано, набуто моїми руками, ті руки мої від того, пане Гриню, аж пороговіли — мозолі як копита. Та поки він у думці, в голові тулив слово до слова, поки підшукував слово найпереконливіше, поки мовчки викрикував: «А чому срібні газдоньки, чому багачики наші, кров би їх нагла залляла, чому Петро Постолук добренький та всі інші... ті, що в церкві коло царських врат зі свічками щонеділі стирчать і не один морг тримають дубового лісу на Рубчі, в Дубниках, не привезуть, не подарують читальні ще по одному-два дуби!» — Гринь з-під церкви звівся на ноги, обтрусив штани й, зібравшись іти, поплескав коваля по плечу, промовивши коротко, сухо:

— Що вдієш, Соловію. Треба.

Треба...

І Соловій навіть не пробував перечити, зрозумівши, що то марна річ; це ж був грабунок серед білого дня, а він не смів крикнути на допомогу. В тоні розмови Гриня з-під церкви, в його категоричності, у виразі обличчя, що посуворіло, жила, струменіла вперта холодність. Коваль подумав, що ця людина таки напевно належить до тих ярих, які і там, у підпіллі, поза сільськими очима, поза дяківськими й чи-

тальняними справунками живуть своїм, іншим життям; і, певно, цій людині, Гриневі, неважко попросити бойовиків (або ж сам до них належить?), про яких газета писала, що вони нападають на пошту, грабуючи гроші, і навіть на постерунки поліції, здобуваючи зброю, щоб вони, бойовики, спалили дотла Соловієве подвір'я, або ж заборонили одному, другому, третьому і сотому газді ходити з орудою до його кузні, або ж уночі, здивавши в глухому куті, як Романа Прочишиного, узяли під ноги й...

І до Онуфрія Соловія знову підповзав страх.

Потім Соловій шпетив себе, і то не один раз, за свою малодушність, за дурний страх, за хлопську покірливість, бо, очевидно, йшлося у тій розмові в кузні не лише про два дуби; бог з ними, з дубами, він таки купив їх у Загурського і не збіднів... А чи таки збіднів душею? Може, мовчазна покора означала, що Гринь з-під церкви мене злавав... а якщо злавав перший раз, то в другий, у третій раз буде йому, напасникові, легше, я вже стану покірливим телям... я вже стану навіть не розпеченим залізом, до якого, щоб викувати річ, треба прикласти зусилля... стану я грудкою воску, з якого ліплять лагідних овечок і чортів з пекла.

І чортів...

— То ким я був, пане Алоїз,— чортом чи вівцею? — згадав нарешті Соловій про старого Чеха, який далі горбився на порозі.— Мовчите? — сколихнувся у ньому гнів.— І не знаєте нічого... і руки у вас чисті, і сумління чисте... і ви задоволені, що дійшли до своєї Чехії і лишили на ній слід... і думаєте, що ваші сліди страшно мене цікавлять?

— То чого ж ви мене кликали, ковалю? Я так здалека ішов...— похнюпився Чех. Він був людиною довірливою, доброю і не розумів причин Соловійового спалаху; він споглядав на коваля розгублено і трохи несміливо... і трохи здивовано, бо пам'ятав Соловія іншого, розсудливого й терпеливого.

— Певно, я покликав вас за свідка, а може, для того, щоб... щоб звинуватити? — думав уголос Соловій. І ще він подумав, що, лежачи отут, у дідорні, поміж приступами болю, висячи на волосинці між життям і смертю, як між небом і землею, вишукує людей винних і невинних, котрими хотів би відгородитися, якимсь оборонитися від гільзи з німецького патрона. «Чи не марно все це роблю? Хочу себе вибілити? Хочу самому собі вяснити... самому собі, своїм дітям і внукам?»

— Чим я завинив перед вами? — запитав з порога Алоїз Чех.— Хіба я був спроможний завинити перед людьми? Я винен був... мав борг перед Чехією і сплатив його сповна. І з вами, Соловію, ми теж розійшлися по-людськи.

— Ми насправду розійшлися по-людському, бо що нам було ділити... бо я тоді й не підозрівав, що ви були у змові з Гринем з-під церкви... у змові супроти мене. Цілий світ... людина з людиною... вовк із вовком... дерево з деревом змовилися.— Соловію хотілося вірити в те, що говорив.

— Свят-свят,— відсахнувся Чех.— Що я міг мати спільного з дяковим сином, щоб замислити лихе супроти вас? Я був бідний чужинець серед вас і ні в що не вміщувався, я заробляв чесно свій хліб на чужій землі...

— А той карабін?! — не втримався Соловій, увірвав криком Чехове подивування.— Пам'ятаєте? Тоді...

Алоїз Чех кивнув головою; Алоїз Чех пам'ятав той пізній осінній вечір (він ще пам'ятав, що тодішній вечір дихав йому в лице полиновою гіркотою і пахощами печеної картоплі), коли постукав до хати Онуфрія Соловія; зрештою, вечірні відвідини не були несподіваними, він ще вдень, проходячи повз кузню, покликав коваля на «пару слів» і сказав, що має до нього важливу справу, і якщо він, Соловій, дозволить, то забіжить до нього сьогодні ввечері.

— І добре було б, щоб на той час жона ваша, Петруня, уже спала,— натякнув він.— Розмова буде мужеська, в чотири ока.

Коваль нічого не зрозумів; а може, коваль таки здогадався... а може, коваль давно очікував і випрошував у свого ковальського бога цього вечора, бо пес був прип'ятий накоротко і загнаний у буду, бо досить було Чехові цоркнути клямкою, як Онуфрій появився на порозі.

— Я чекаю на вас, пане Алоїз. Власне, ми з Петрунею вас чекаємо,— промовив Соловій і цим дав зрозуміти, що жінка теж буде присутня при чоловічій розмові.— Так буде ліпше, я не ховаю від неї ніщо.— В сінях, у темряві, він узяв чеха за плечі й відчув, що гість притримує під полою плаща якусь тверду... якусь залізну... якусь незвичну, невідому річ. Втім, чи так уже невідому? Чи не відразу, з першої ж секунди, з першого мимовільного дотику, мовби об тую незвичну річ обпикшись, Онуфрій Соловій уже знав, уже здогадувався, що Чех йому приніс.

І серце в нього закалатало.

Серце його калатало, а Чех при заслонених веретами вікнах поклав на стіл поряд із хлібом, накритим рушником,

новенький, французької марки карабін, що був щедро змазаний оливою, обтулений мокрими від тієї ж оливи ганчірками, а зверху загорнутий, як на сміх, у стару жіночу сорочку, і до нього — торбину патронів. Чех неквапно, як болючу рану, розпеленав карабін; він випробовував Соловійове терпіння, набивав ціну й сам, «стара війна», милувався зброєю, йому теж було приємно вимацувати пальцями зручну й випечену шийку приклада, відчувати впевненість і надійність холодного заліза і при цьому згадувати молодість. У ковалевій хаті Чех почувався безпечно, його й не сполохнула Петруня, яка винесла з кухоньки, з бокових дверей, великий таріль яєшні і пляшку вишнівки; жінка завмерла посеред хати, злякано прикувавши очі до карабіна, потім, опам'ятавшись, поклала вечеру на стіл подалі від зброї, від металевого її духу і сказала непривітно:

— Їжте, газдове... — і сіла в куті за столом притихла, приголомшена.

Тепер у хаті панував карабін.

Карабін, страшний своєю затаєною силою, лежав на столі на простертій білій жіночій сорочці і вабив Соловія до себе, і кликав, і причаровував; і коваль, борючись сам із собою, з осудливим поглядом-докором Петруниним, з образами на стіні, з Шевченком під рушником, простягнув до нього, до вабливого карабіна, руку. Він-бо, прецінь, служив у польському війську в Познані і з таким же французьким карабіном свого часу наповзався й намарширувався; упевнено, звично його рука обхопила карабін за цівку, і в ту ж мить він уже твердо знав, що карабін буде його, що, власне, про таку зброю, про такий карабін він давно помишляв; коваль, що-правда, не міг пояснити свого потягу до зброї і не уявляв, як буде нею користуватися і чи взагалі вона йому знадобиться; радісно запаморочений, тривожно збуджений, він геть-чисто забув про шість місяців тюрми, які польські власті відраховують кожному, хто переховує зброю. Це тепер було для нього марницею, а крім того, він не збирався ні в кого стріляти, йому просто хотілося мати зброю, володіти нею; воронована сталь, приклад, сама досконала форма карабіна випромінювала чари, силу, якої йому дотепер бракувало.

Так Соловію здавалося.

Про людське око запитав Чеха, звідки карабін походить (його це зовсім не обходило, головне, що він, Соловій, тримає зброю в руках), і той розповів, нібито жона його Калина приховала зброю ще в дев'ятнадцятому році, знайшовши її після бою десь у полі коло вбитого польського жовніра...

знайшла і приховала, думаючи, що в господарстві всяка річ придається.

— Тепер ось продаю,— сказав Чех.— І недорого візьму... всього двадцять злотих.

Це справді було дешево, навіть дуже дешево, коваль заплатив би й більше, однак поклав перед Чехом дві срібні десятки з профілем Пілсудського й промовив поквапливо:

— Ви продаєте, пане Алоїз, я купую.— І вдарили собі по руках. Потім, пригубивши чарку з вишнівкою, спитав: — Тільки чому, власне, мені, пане Алоїз, цей товар запропонували? Чому мені, а не іншому... не десятому, не сотому?

Чех знизав плечима; він уже випив свою вишнівку, і лице його розпогодилось; він узагалі любив людей і цією любов'ю був багатий.

— Може, тому саме вам запропонував, що є у вас, грає у вас, Соловію, надійність, чи що? Або ж через те, що ви мені подобаєтесь? А може, простіше простого: я вирахував по-крамарському, що дві десятки у вас завжди знайдуться.— І він засміявся. І тут же сміх урвав; губи його ще кривилися у сміху, а очі враз посмутніли. Він відсунув від себе дві срібні десятки і сказав: — Я цих двох пілсудських не повинен брати, Соловію, якщо по правді. Так, якщо по справедливості, то я повинен задурно цю зброю лишити, бо мені... мені вона нащо? А вам, українцям, кожна куля колись може знадобитися. Кожна куля, ая...— І заквапився додому. На порозі Соловій таки всунув в кишеню дві срібні десятки й випровадив аж до воріт.

Ніч стояла глуха, темна, на небі не світилося жодної зірки; світилися, як зорі, Соловійовій душі красні Чехові слова про кулі, що колись знадобляться.

— Ви, певно, Соловію, не туди... не в того... і, мабуть, за чужою командою моїми кулями стріляли? — жахнувся сьогодні на порозі дідорні Алоїз Чех.

— Стріляв,— ворухнув губами Соловій.

Алоїз Чех безпорадно розвів руками.

Алоїз Чех каменів на порозі дідорні і не знав, чим допомогти Соловієві; та й, зрештою, не знав, чи варто йому допомагати. Соловій же тим часом переживав липневий день сорок першого, повний грому, далеких гарматних пострілів, невідомості, коли до нього прийшов Гринь з-під церкви. У польському військовому мундирі, у начищених до блиску високих чоботях (котрийсь із сільських кравців устиг пошити йому мазепинку з зеленого сукна і з синьою окантовкою)

виглядав на бравого вояку, на січового стрільця з альманахів «Червона калина».

— Прийшла пора Україну будувати, Соловію,— промовив поважно і суворо Гринь з-під церкви.— Колись будував ти Україну дарами... дубами на читальню, а тепер настав час будувати крісами. Кріс-бо, Соловію, маєш?

— Та маю,— мимохіть оглянувся Соловій на стодолу. Він давно про той французький карабін, що його купив у Чеха, забув: хіба було йому до карабіна, коли жінка вмерла, лишивши двоє малих дітей?

— То озброюйся і приходь нині ввечері, як добре стемніє, у Вільшину коло Унявки. Совіти втекли, німці дозволили нам самим у своїй хаті порядкувати. Аякже, будемо порядкувати, Соловію.— Він уже тоді знав про своє призначення, про своє покликання, цей молодцюватий суворий дяк.

— Як прийду... як дітей лишу? — спохопився Соловій.— Малі ж...

— У велику хвилину думаємо про дрібне, про особисте,— майже крикнув Гринь.— Так ми завжди... так завжди на Україні діялося, Соловію: кожний у вирішальну хвилину хапається за своє. І ти теж... Дітей спровадь до Петруниної сестри, най їх догляне, а сам бери кріс у руки і думай, дідько бо його взяв, що ми триста років очікували цієї днини... і за цих триста років у нашого народу назбиралося стільки гніву, сліз, карбів... усі оті білі й червоні москалики, ляшня, євреї залили нам стільки смальцю за шкіру, що наша ненависть морем розлилася. І є... є у цьому морі краплина твого гніву, Соловію, є твоя особиста кривда! — він ткнув Соловієві пальцем у груди, як ножем. І чи від пальця того, що мовби проколов Соловія наскрізь, чи від дякового запалу, від зблідлого обличчя, від палкого його вогню у Соловія паморочилася голова.

— Та є кривда... рана. Давнє усе це, але болить,— чомусь згадав Соловій старого Менделя. І зловив себе на брехні: давня рана не боліла; він не подарував нічого Менделеві Кацу, але це діялося так давно, здається, вічність минула. Пощо згадувати? — Але ж діти,— хапнув ротом повітря. Пробував-таки дітьми оборонитися; відчував, що Гринь з-під церкви ламає його, гне, кладе під свій чобіт. А він не має сили йому противитися.

— Про дітей, Соловію, я уже сказав. І досить. Твоя присутність цієї ночі обов'язкова. Тим більше, що маєш зброю. Це наказ.

Соловій виструнчився.

Соловій виструнчився, бо до смерті людині вкраплюється в кров військовий вишкіл, а Гринь з-під церкви поніс себе до хвіртки. Власне, тільки тепер Соловій помітив, що Гринь, той алілуйщик, напrawdę носить сам себе, шию витягнув, як гусак, плечі розправив, довгий свій тулуб тримав рівно, гейби проковтнув кола. Соловій дивився йому вслід і злився на себе, дурня квадратового, що зопалу збовкнув про карабін і що легко дав себе зламати.

А признайся, Соловію: тобі самому цього ламання прагнулося? Правда? І правда також, що закипіла, скаламутилася у тобі кров? І таки забаглося тобі вистрелити в давню свою кривду? Соловій сам собі не відповідав і не знав, що має відповідати; у stodолі приклав до бантини довгу драбину й серед снопів kwasолі розшолопав французький свій карабін і торбу набоїв до нього; у хаті карабін насухо вичистив, зарядив набоями і...

Ох, як хотілося йому стрільнути у вікно, у білий світ!

Казала мені Вуйна Парасолька:

— Якщо матимеш, Юрашку, час, то пошукай-но під каменем, під коренем, під берегом притчу про того першого зрадника, який повернувся з тамтого світу, щоб іще походити поміж живими до того часу, поки в пеклі не виліплять для нього окрему нору, бо сталося так, що навіть поміж засудженими на вічні муки грішниками для нього забракло місця. Я, правда, Юрашку, не скажу, як довго нипав він поміж нами... не знаю також, кого він зрадив: маму, жону, побратима, дитину свою, слово, землю? І не назву я також його імені. Усе це, Юрашку, заворожено, заговорено у притчі, і хтось туу притчу сховав під каменем чи під коренем... сховав, може, й навмисне. А ти спробуй-но її віднайти, бо не з біблії ця притча, а з Кам'яного поля.

Переді мною лежить безліч каміння, бо ж поле моє Кам'яне,— невже стане мені сил заглянути під кожний камінь?

Сьогодні на світанку, коли вікно дідорні ще тільки-но посіріло, а зять Никола, якому випала черга перебути з Соловієм ніч, тяжко спав, налігши грудьми на стіл, раптом пролунав дзвінок; дзвінок пролунав мовби на подвір'ї, в імлі, і водночас звук його розлився у дідорні під сволоком; а може, обізвався він із хмар, з-під небес або ж із-під землі?

«А чи не пролунав дзвінок у мені самому?» — прислухався до себе Соловій. Не було сьогодні на світанку ні сну, ні болю, ні запаморочливого забуття, і не було порожнечі, затишся, яке наставало завжди, коли Катерина, змилосердившись над його мукою, вприскувала дозу морфію. Соловій несподівано відчув себе гейби викупаним у цілющій воді, мовби враз поздоровілим, і йому навіть здавалося, що коли б хтось підняв його з подушки, якби відірвав від неї, від проклятої... і твердої, як камінь, коли б притримав за плечі, то він став би твердо... а таки встав би й пішов; і подибав би на подвір'я, в город, у роси, там, у кінці городу над потоком, сів би на пень давно спіяльної черемхи й очікував би сходу сонця.

.....
Писав Юрашко:

І цілий ранок пахла Онуфрію Соловію черемха, яку він спіяляв багато років тому...

.....
«І може бути, що там, у світанковій прохолоді, в росі, у пахощах черемхових, у дрібному дзюркотінні води я воскресав би?» — вхопився Соловій за думку, яка не один раз до нього залітала. В інші рази, коли ця думка його навідувала, він терзався у розпачі, в безнадії, у безвиході, бо тоді шукав якогось порятунку, якоїсь соломинки, за яку можна було б ухопитися, щоб виповзти з ями, куди кинула його хвороба... з ями, а чи з вежі мурованої, а чи з мішка кропив'яного, просмерділого наткрізь потом і гноєм. Сьогодні ж нічого цього не було, думка про воскресіння з болю прилетіла сама собою, без спонуки, навіть без його бажання, як, приміром, без твоєї спонуки надлітає звідкись і сідає на твої ворота птаха... сідає, хоч ти її не зваблював і не просив тут сідати, а вона таки сидить і співає тобі й співає, перехиливши голову. «А може, і дзвінок, і думки, і птаха — це одне й те ж, в одному змісті, в одній іпостасі? Я тільки не знаю... от убий мене — не знаю, як воно називається. Очікуванням чогось? Пересторогою? Передчуттям? А чи дзвінок оцей, раптова полегша від болю означає, що я вже сповна своє відстраждав, дійшов до пруга, до краю, за яким починається?..»

Соловій не пробував думати, уявляти, що починається за пругом, до якого дійшов: небуття чи видужання? Йому було безмірно добре лежати у спокої і відчувати, як висушене, зболене тіло, яке ти стократ прокляв, благаючи в долі смерті, наливається чи силою, чи кров'ю новою, чи просто тишею; давно не зазнавав такого миру в душі, згоди з самим

собою, відчуття сумлінно зробленої роботи, після якої не гріх повісити на конар косу, а під дубом постелити накошенного «пологу» — трави, що вже пахне зів'ялістю, і лягти горілиць... лягти й не спати, а лежати бездумно й безсонно, насолоджуючись утомою в м'язах, і ловити стуленими повіками ясне узороччя сонця, що пробивається, просівається крізь дубове листя.

І сіялося, і крізь стулені повіки сліпило очі, і западало узороччя в душу, і тихо було навкруг (і добро в білих одежах ходило землею), і чути було, як запаморочена прив'ялими травами земля, мов жінка в любовній знемозі, солодко постогнувала.

«І так буде тривати... доти буде тривати, Соловію, доки не приїде з Анапи, з міста над морем, Лейба Циглер?» — майнула у високості, десь над білими хмарами, над білим світом, думка, що була схожа на слід від літака. Вона, однак, його не стривожила і не затьмарила спокою, Соловій уже звук Лейбу ждати, і він уже наперед сказав йому, що мав казати, і вже наперед знав, що Лейба йому відповість, що йому присудить; це в дану хвилину його не турбувало, це ще доведеться йому пережити, перестраждати завтра чи через годину, як тільки-но приїде з Анапи Лейба, а тепер головне — лежати під дубом, колисатися у тиші, ловити склепленими повіками сонячне узороччя і насолоджуватися життям...

• • • • •
«А коса висіла на гіллі...» — написав Юрашко Поліний.

• • • • •
Коса ходила поміж дубами назирцем, навіть боязко; не було в ній широкого, як на сіножаті, розмаху і дзвону. Косар на сіножаті, маючи перед собою простір і рівнину, бере покіс, як кажуть у Горобахах, на дві ручки, тобто скільки може захопити косою, і коса при цьому в його руках співає і видзвонює, мовби й вона має від такої косовиці задоволення.

У лісі поміж деревами косовиця називається щибанкою: тут змах короткий, обережний, щибаний, тут не розвернеш плечі, не розмахнешся, бо треба бути постійно уважним, пильним, щоб не зачепити косою за пень, не вдарити носакон у стовбур дерева; а ще трапляються купини або ж суха гілляка, що впала навесні з дерева й поросла травною. Косар у полі, на сіножаті, пустивши косу на весь розмах, дихає глибоко, легіт обвіює його прохолодою; косар у полі має змогу, працюючи, думати про щось своє, далеке від

косовиці, може замузикати якусь співанку. В лісі ж його думки приторочені до коси, до самої роботи, і дихати йому тут важко, бо сонце припікає, а поміж дубами, що стоять розімлілі на спеці й не шелеснуть важким, мовби кованим, листям, душно. А ще до того гедзь тебе тне...

І все ж Соловій любив косити на Рубчі, на тому куснику дубового лісу, який успадкував після смерті баби Воронячки. Вона, будучи бездітною, записала йому в тестаменті, як приймакові, не тільки морг цього лісу (і через це Вороняччин рід, коли вона вмерла, не прийшов стару ховати, велика це була для них образа, що приймакові записала які не є статки разом із присадкуватою хатою і ясенувим ткацьким верста-том), було ще кілька нивок на Шнурах, під Гаями і на Кругах, і нивки ці, дарма що й не вельми родючі, бо ж недурно поле називають Кам'яним, відразу посторцували вбогого ковальського челядника на Німецькому Полику на ноги, причинили йому газдівської ваги, проте Рубча, а не ці нивки житні і просяні, стояла в Соловія на першому місці. І він, щиро кажучи, не знав, чому віддає Рубчі першість; та, власне, і не в першості річ, і не в користі, яку мав із цього клаптика лісу, бо дубчаки росли ще молоденькі, ще ні на платви, ні на підвалини, ані бодай для того, щоб витесати хреста на гріб, не були придатні; річ тут у прив'язаності, у замилюванні, у потребі Соловієвій бувати тут якомога частіше; ні, він не приходив сюди як до церкви, щоб молитися, чи тішитися тишею, чи милуватися красою, не було нічого святкового в його прив'язаності, такого, що можна було б перенести у співанку; хотілося йому тут бути частіше — і все, хотілося ходити попід деревами, хотілося побути з самим собою; і ще Соловій відчував тривожно й солодко первісний зв'язок із цими деревами і з цими травами, що їх ніхто не садив і не сів, вони мовби росли з первовіку, і мовби також із первовіку виростав разом з ними й він, Соловій. У лісі Онуфрій почувався дуже давнім, несіяним і невмирущим; тут, серед дубів, що росли повільно, мовби зупинився час, й інколи Соловієві здавалося, що буде приходити сюди й через сто, й через тисячу років.

Дерева і трави на Рубчі пам'ятали його зовсім малим; якраз тоді, у малолітстві, зав'язувалася у Соловієвій душі й міцніла прив'язаність до дубового лісу... прив'язаність, прихильність, і ще, мабуть, засівалося трохи зачарованості, таємничості, і ще проростало незрозуміле, неусвідомлене почуття родинності. Винна в цьому була баба Воронячка, яка кожної весни, тільки-но підсихали дороги, гострила на точилі собі сокиру, а малому Онуфрієві — сокирчину, клала

в бесаги цілу хлібину, кусень солонини, часник, пляшку води, кресало, не забуваючи також про сірники, й котрогось ранку вони обое, стара і малий, дибали в ліс. Ближчі сусіди, зобачивши Воронячку з приймаком, з сокирами поза пасками, якими попідперізувалися для зручності, уже й не питали, куди це вони вирядились, бо наперед знали Вороняччину відповідь, а сусідам далеким вона охоче розтовкмачувала, що йде подивитися, як її дубчаки перезимували, чи їх, бува, морози не порозтріскували, чи їм зайці вуха не пообгризали, а чи вітриська не пообчімхували.

— А взагалі,— казала стара наслідок відверто й щиро,— може, тим дубчакам від нас з Онуфром щось треба... щось... слова... помочі? А може, сусідо, й сама від них щось візьму, чимсь запоможуся (чи здоров'ям, чуєте, чи доброю думкою, чи сном лагідним)? А попри мене малий Онуфро набереться долі, га? Сирота ж...

Люди озиралися, знизували плечима, а дехто (з тих дуже побожних) хрестився злякано, бо у Вороняччиній мові сиділа незвичність, поганський дух; вона ж, баба Воронячка, на хрести й не дивилася, на осуд людський не зважала, йшла весело далі, а за нею дрібошкував малий Онуфрій, намотуючи почуте на вус.

У лісі, на бабиній парцелії, що починалася від «середньої дороги» й закінчувалася ровом — «границею», за якою росли вже сторонські дуби, нічого такого таємничого, такого ворожбитного не відбулося, Воронячка робила звичайну чоловічу роботу: вирубувала корчі крушини, вільхи і складала хмиз на купу, щоб за літо висох, обчищала молоді дубчаки від зайвого пагілля, збивала обухом старі пеньки. Онуфрій і собі цюкав сокирчиною тут і там, і собі, як нанашка Воронячка, переходив від одного дерева до другого, торкався їх і поплескував; і рапава кора під його долонькою чарівним чином оживала й наливалася теплом. Воронячка під час поплескування ще й примовляла до дерев: «Ну-ну, прокидайтеся, любі соні, й розповідайте, як зиму зимували?» Це ніби скидалося на гру чи на жарт, малий Онуфрій не міг цього пояснити, його тільки дивувало: «Невже дерева насправду набирають тепла від людських долонь і невже вони розуміють людські слова?» Він якось, не витримавши, спитав про це бабу Воронячку (спитав пошепки, немовби таки увірував, що дуби мають вуха), й вона цілком серйозно відповіла теж пошепки:

— Ова, ніби не знаєш, дитино, що ми з деревами собі рідні, га?

• • • • •

Юрашко писав про бабу Воронячку, уявляв її, торкався до її долонь, цілував їй руки, а думав про Вуйну Парасольку. Хіба не так само вона чує своє споріднення з деревами і травами, з рибами й птахами? Хіба інколи йому не здається, що вона, Вуйна Парасолька, живе одночасно у своїй хатчині на Хоминому куті й у вербах над Унявкою, у вільхових гаях, у полі, в трьох ясенах на Соловієвім подвір'ї? Йому тоді робилося трохи не по собі: «Невже баба Воронячка ніколи не вмирала, а тільки продовжилась у Парасольці? І так безперервно триває від віку до віку, з покоління у покоління? Вічна незнищенність пам'яті.

Вічна!»

Хто знає, що таїлося у шепотінні Воронячки: правда, в яку вона вірила? Казка? Прагнення розбудити дитячу уяву, розхвилювати душу й прихилити її до лісу? Говорила в ній безсмертна пам'ять? А чи, пам'ятаючи про свою смерть, учила його практичної справи: «А не давай-но сокирі безборонно гуляти по лісі. Колись це буде, Онуфре, твоє... і, може, тільки у своїй старості ти позрізаєш ці дуби і з них схіснуєш».

Мудра була стара Воронячка; мудра, скупа чи передбачлива, бо й справді на своїй Рубчі за ціле життя не зрубала жодного дуба. Взимку топила хмизом, ріщем, пнями сирими й димливими, а хліб пекла на березових дровах, куплених у діди́ча Загурського. Не зрубав на Рубчі ні одного дерева і Онуфрій Соловій, навіть на хрест Воронячці купив деревину в того ж таки Загурського, хоч, певно, на хрест на успадкованій парцелії можна було дерево вибрати; мабуть, перейняв молодий Соловій від Воронячки не тільки любов до лісу, а щось більше, щось схоже на людську шану молодшого до старшого; а ще він перейняв від Воронячки звичай приходити котрогось погідного передвесняного дня на Рубчу й сповняти всі ті роботи, які вона сповняла, коли був іще малим; опісля ж, по роботі, так само, як баба Воронячка, викрешував кременем вогню, розпалював ватру, грівся біля неї і обідав, а потім на прогоріле патиччя клав по жмені принесеної з дому сушеної заячої кривці, м'яти з городчика, деревію і рум'янку; пахучий синій дим цівкою вився вгору поміж дубами й розсівався, зникав у глибокій чистій високості; Соловій вдихав пахучий синій дим і згадував слова баби Воронячки, що дим цей трав'яний — оживляючий, очищаючий, жертвний. Онуфрій у глибині душі, напевно, у жертвність диму, в оживляючу його міць не вірив, але щорок робив це, бо так робила баба Воронячка; у цьому

нехитрому обряді, перейнятому від предків, напівсвідомо намацував, як йому здавалося, нитку, що в'язала його з минулим, з татом і мамою, з бабою Воронячкою, і якимось чином ця вловима-невловима нитка в'язала його і поріднювала з деревами й травами.

І так само, як баба Воронячка, коли виходив із Рубчі, Соловій клав на охололе вогнище недоїдений хліб, посипаний сіллю; хліб повинен був приваблювати, кликати в ліс птахів і звірів, щоб деревам і травам не було тут самотньо.

Дивна була баба Воронячка: ткала простенькі полотна й верети, а в душі виколисувала цілий світ.

І добре... ой добре, що не дожила баба Воронячка до війни: не допомогли, не заворожили ліс від сокири, від людської жорстокості, від людського короткого думання ні її ворожитні примовки, які вона вишіптувала навесні попід дубами, не допомогли жертвні пахучі ватри, ні навіть святій її хліб. (А певно, ворожба ця людська, добра, не мала сили супроти зла, ворожба має силу лише для добра?) Коли після фронту Соловій вернувся додому й першої ж неділі, ще не відаючи сповна про небезпеку, яка могла причаїтися за кожним кущем, бо ліси на той час роїлися сотнями і куреннями УПА, подався на свою парцелю в Рубчі, то не повірив очам: не тільки його вузької парцелії, а й цілого лісу, масиву, власне, не існувало — усе, що десятиліттями плекали і випестовували люди, безжально винищила сокира. Навколо стирчали високі злодійські пні, скрізь гнили, смерділи цвіллю купища хмизу, подекуди лежали, як трупи на війні, забуті колоди. Соловій не впізнав своєї парцелії: лишилися то тут, то там рідкі дубчаки, придатні хіба що на плетені пужална й на билні для ціпів. І ніхто, мабуть, коли б спитали, до ладу не відповів би, що сталося з людьми, чому так ненависно, запінені, збожеволілі мовби, накинулися вони на ліс, на дерева? Відчували затаєну небезпеку, що виплоджувалася з бандерівських схронів? Чи, може, селяни, зачувши про майбутні колгоспи, про усупільнення парцелій, вибухнули жадобою якомога повніше, зажерливіше з того, що колись було їхньою власністю, що колись так берегли, узяти, негайно скористатись, сплюндрувати?

Ніхто, зрештою, ніяких запитань не давав і ніхто, мабуть, ніяких відповідей не хотів чути, усім було все зрозуміло і всі мали якнайближчу дотичність до лісового знищення, кожний-бо рубав не лише на своєму, а де тільки міг і скільки міг...

Соловій гунав кирзаками крізь поріділу, вщент полисілу Рубчу і думав... і думав, зазираючи собі в душу, що йому нібито й шкода і водночас не дуже болить серце за порубану парцелію; двоякість ця його дивувала і лякала, і він ніяк не міг до неї, до причини дволикості, докопатися. Бо не повинно, так, не повинно бути ніякої двоякості, ліс бо ним рощений, кожне дерево ним плекане, кожний дубчак пам'ятав його, Соловія, малим, і пам'ятав підлітком, і пам'ятав парубком, молодим газдою, сюди в косовицю приходила з обідом Петруня, тут вони, бувало, любилися на скошеній траві, і ніде їм не було так солодко, як тут, хоч, правда, Петруня відбивалася і нібито жахалася. «А раптом хтось застане... хтось побачить?» — боронилася вона і водночас тулилася до нього, горіла, а карі її очиська застеляла млість. «Ая, тієї самої,— вговорював її Соловій, як незайману дівчину.— Хто побачить, де? Чуєш: тиша на цілому світі. Нікого ніде. Я перший почав на Рубчі косити».— «А дерева?» — показувала очима на дуби. «Дерева, справді, усе бачать, усе знають і все пам'ятають,— шептав їй на вушко цілком серйозно, бо вірив у те, що говорив.— І, може, добре буде, коли вони нашим правнукам розкажуть, як їхній прадід цілував їхню солодку прабабцю», — додавав, усміхаючись.

І майнуло, блиснуло йому тоді в голові: «Якби прийти сюди через сто років? Невже й через сто років дуби пам'ятатимуть моє добро і зло, яке я ще вчиню? Так, і зло, бо не живе людина посеред ангелів».

Напевно, двоякість його сьогоднішня походить від давньої його наївної віри, прищепленої Воронячкою, про незвичайну (а може, й цілком звичайну?) здатність дерев: вони все знають про людину, в кружальцях їх річних, омитих земними соками, записано, як у книжках, усі добрі й лихі людські вчинки, помисли; дерева не забувають про цілі покоління людей, яких уже давно нема на світі. «А десь, певно, була вписана, врубана в кожному стовбурі, до котрого я торкався, літня ніч сорок першого року?» І сам собі відповідав: «Була... була, але ж усе стерто, все пропало, нічого не лишилося — ні стовбура, ні листочка давнього». Соловій зупинився, вражений. Оглянувся і зітхнув полегшено. Тепер він уже знав напевно, чому не шкодував за лісом по-справжньому: зрубані і спалені дуби означали, може, знищену пам'ять, бо ж розвіяний, переораний, розчинений і всмоктаний у рослини попіл нічого не пам'ятає, його ніде нема ні порошини, він, отже, не має сили дошкулити його совісті, як дошкуляли б, як би нагадували живі дуби.

Так принаймні Соловієві здавалося...

Соловій гунав кирзаками крізь поріділу, вщент полисілу Рубчу, і було йому на серці радісно, а в очах ясно; він нічого не хотів пам'ятати, що було з ним учора, позавчора, рік чи два тому, він обминав порослі мохом пні й думав про завтрашній день, про те, що оці молоденькі деревця запам'ятають, запишуть у своїх річних кружалнах його сьогоднішнього і тільки сьогоднішнього, усе старе залишено позаду, все старе забуто, стерто, а дерева порубані й спалені.

Ніхто нічого не знає...

Ніхто.

Він вичалапав з лісу, з поріділої Рубчі, мовби аж підхмелений; і дихалося йому легко, і дивився на сонце сміливо, і у веселкових барвах бачив своє село; барвінково стелився Соловієві під ноги цілий світ.

Цвіло літо.

І десь у тому літі вже тоді, коли Соловій тупав дорогою, що кривуляла поміж білими житами, в'їдливо, по-свинцевому зойкнула над головою куля, а потім на узліссі вдарив постріл; постріл цей був, певно, запізнілий, ті, що стояли на чатах, стережучи підступи до своїх схронів, чомусь (може, задрімали?) не бачили й не чули, як Соловій увиходив у ліс і як з лісу виходив, а тепер стрепенулися.

Соловій, маючи за плечима фронтовий досвід, не став чекати другого пострілу, упав у моріжок край польової дороги — в обличчя, в очі, в душу дихнув йому терпкий запах трав і нагрітого пилу; і коли він падав, коли вдарявся боком об землю, то боляче замуляла гільза від німецького патрона... та сама гільза, яку тицьнула йому жінка на єврейському кладовищі. Соловій носив ту гільзу в кишені; носив, але, якщо признатися щиро, давно збирався жбурнути її, втолочити в болото, у ріллю, кинути серед трави; збирався, а ось не встиг, а може, не мав сили, не мав моці чи відваги тієї гільзи позбутися?

«Дерева ось порубали, а гільза лишилася, — гірко посміхнувся Соловій. — І муляє мене гільза не в бік, не в'їдається у стегно... западає, дідько би її взяв, у душу. Чим її маю добувати звідти? — запитував самого себе. — Чим? — Він підвівся на рівні ноги й помахав кулаком у бік лісу. З пагорба лісового, з Червоного каменя, де лупали перед війною каміння, його, видно, помітили, бо вдарив другий постріл і третій. Кулі бризнули справа і зліва, Соловій, одначе, про смерть, про кулі, про пам'ять, що спалена у спалених дубах, не мав

і гадки, розбирала його злість, цим жив і дихав (і ловив бандерівські кулі гарячими живими долонями і кидав їх назад тому, хто стріляв: «На, вдавися!»).

Соловій у цю мить затужив за кулеметом, за «дехтярем»: може, у ньому, в кулеметі, його, Соловіїв, порятунок?

30

Коса ходила поміж дубами...

Коса ходила поміж дубами назирцем, виблискуючи від пильності, від уваги, й Онуфрій Соловій не мав права ні вгору глянути, ні кудись убік, ні подумати про щось стороннє, бодай на крок віддалене від роботи; руки його, ноги, голова, увесь він був утоплений у косовиці, він мовби злився з кіс-сям, з косою, йому аж у хребті віддавалося, коли коса випадково вдаряла п'яткою у купину, і, як не дивно, напруга його не втомлювала, навпаки, молодий коваль гейби переплавлявся у роботі, згоряло в ньому все дрібне і випадкове, а пружне, міцне, коване очищалося і висвітлювалося. Зрештою, тоді, коли коса ходила поміж дубами, Онуфрій Соловій був іще зовсім молодий, ще жила Петруня і ще він тішився здоров'ям, ремісницьким своїм умінням, високим житом у полі, кінським іржанням у стайні, людським неспішним гомоном біля своєї нової кузні; він, Соловій, тільки-но починався: ще в Соловія не було липневої ночі сорок першого року, ще не вибирався він на фронт і з фронту не повертався, ще йому й не снилося, що котрогось дня йому знову забанеться тужливо й люто взяти в руки кулемет, що сіє смерть; дубчаки, що обступали Соловія на Рубчі, ще записували на кружала у своїх стовбурах чисті його помисли, вічну роботу, що приносила радість, сліди Петруниних поцілунків, тепло її обіймів, лепетання його маленької Катрусі... і оте лепетання Катрусине, оте пташине «та-ту-сю» тріпотіло в його серці, як голубка у жмені; трепет цей поривав його до лету, дерева на Вороняччиній Рубчі інколи навіть між собою жартували, що Онуфрій Соловій котроїсь днини змахне крильми, й вознесеться вище їх крон, і, можливо (чого не трапляється із щасливими людьми?), зникне в небесній блакиті; але це був насправді тільки жарт, бо поміж деревами ходив із косою чоловік без золотого німба довкруг голови, без янгольських крил, а зате, як усякий смертний, мав він на душі, в її закамарках, і трохи заздрості, і трохи злості, і трохи обмеженості, усього жило в ньому потроху, а найбільше ятрилося задавненого, дитячого ще болю, жалю, посіяного

ще з того дня, коли Мендель Кац пограбував його вітцівщину; жаль обертався ненавистю кожного разу, коли Соловій зустрічав на вулиці когось із Кацової родини, обпалювала його тоді ненависть і мучила, як спрага, але він стримував себе, ніколи не думав про помсту, він і тепер, з висоти свого повноліття, іронічно згадував про «запечаткування» могили старого корчмаря. Бо хіба зло лежить у могилах? Зло ходить поміж людьми, воно має тисячу облич, міняє тисячу шкур, воно виповзає з тисячі нір і чатує на тебе під кожним каменем.

Сьогодні, зрештою, Соловій не мав часу довго думати про добро й про багатоліке зло, він навіть забув (і не прислухався), що в «границі», з протилежного кінця лісу вранці узявся також викошувати свою Рубчу сусід через межу, через копанку. Лейба Циглер; вони обидва були зайняті косами, не мали й хвилини, щоб привітатися один з одним, і лише по обіді (так у Горопахах називають сніданки), викроївши якусь годину відпочинку, зійшлися на самій середині парцелій і потиснули собі руки. Обидва були босі, зарошені майже до пояса, покусані комарами й обидва привітно усміхнені: робота їх еднала.

— Ну, то як коситься, сусіде? — запитував першим, як звичайно, коваль, потискуючи тверду, як дошка, Лейбову долоню. Власне, за цю мозолясту руку, за цю дошку тверду й шанував Соловій низького на зріст, коренастого і широкоплечого єврея. Лейба, певно, відчував ковалеву прихильність, бо завжди сумовиті його і трохи булькаті очі зблискували веселістю.

— Та добре, — відповів Лейба. — Тільки «псянки» на полянах засіялося, цілі, чуєте, гриви. Коса раз у раз тупиться, — пожалівся він.

Вони лягли під дубом, закурили; смалили чорну махорку, яка коштувала в Кацовій трафіці й в українській «кооперативі» сорок грошів за пачку (а це майже півдня косовиці на чужому!), і мовчки споглядали, відпочиваючи, як у небі понад дубовими кронами ходять білі отари хмар, просвічені наскрізь сонцем. Їм було приємно отак лежати у спокої, вони після самотньої косовиці розкошували, що мали змогу полежати поруч, помовчати, подумати про одне й те ж, одними й тими ж хмарами надивитися, одного дубового пошуму наслухатися.

— А знаєте, Соловію... а знаєте? — спохопився Лейба, пригадавши щось своє. Ліг долілиць, підпер кучеряву рудувату голову долонями. — Я маю вам поскаржитися... я давно

збираюся вам нажалітися. Думав: здиваюся на Рубчі і вже тоді...— Лейба був гладко виголений, у чорній в білий горошок сорочці, на пазусі якої були видні сліди від праски («Видно, і в іудеїв є звичай виходити перший раз орати, косити чи жати жито в чистій сорочці»,— подумав Соловій, помітивши цей рубець; він помітив цей рубець, цю свіжість сорочки і радів, що добрий хліборобський звичай живе також поміж іудеями).

— Про що хочете пожалітися, Лейбо? Що вам болить? Хоч я, прецінь, не уряд сільський, навіть не радний при війтові. Я собі коваль.

— Тому й хочу пожалітися,— весело блиснув очима Лейба,— що ви коваль. Село без війта, будьте певні, обійдеться. Перестане цей урядувати — візьметься той. Влада-бо солодка, як мед. А до ковальства треба мати золоті руки.

— Хвалите мене, сусіде,— ніби протестував Соловій, а насправді були йому приємні хвалебні слова з уст людини, яку він шанував.— Не можете ви, євреї, без хитрування.

— То я... хитрую? — перепитав Лейба Циглер. І не знати було: образився на Соловія чи здивувався, що його мають за хитрого.— О, я від світанку до вечора «хитрую», як ви кажете, Соловію, коло коси, коло плуга, коло січкарні. А взимі ціп у руки, вила до гною, жорна, сокира на дровітні. Оце і є щоденне моє хитрування,— він зітхнув, і очі його знову заволоклися паволокою суму.

— Ну, ну,— Соловій заспокійливо поклав руку на Лейбову.— Чи я не знаю, сусіде... чи село не видить ваших трудів. Видить і шанує.

— Ая, тієї самої,— відповів Лейба Циглер.— Хто шанує, а хто мені збитки робить. Ви знаєте: я тримаю дві корови... і не так тримаю худобу задля себе й задля дітлахів, щоб мали молоко на сніданок, як задля того, щоб заробити якийсь злотий. А злото-бо треба й на податок, і на секурацію від вогню, і цукру бодай раз на місяць треба купити, та й ви без гроша коня мені не підкуєте. Такий світ — тримається не на бозі, а на злотому. Що, ні? Отож я і ношу молоко до Кацової молочарні... вранішнє ношу і вечірнє. І з тим вечірнім маю біду: на ніч спускаю його в бідоні у криницю, щоб не скисло. А хлопці сільські, бельбаси, щоб здорові бавилися, щоночі внадилися до моєї криниці і обрізають воривок. Потім мучуся цілий ранок, поки бідон гаком виловлю.

— Відколи світ, відтоді й існують парубоцькі збитки,— сказав Соловій. І відразу порадив: — Замість шнурка прив'я-зуйте бідон на ланцюгу... ланцюг не перекусять.

— Я вже пробував. Та де ж... знаходять спосіб і ланцюг розмотати.

— То прив'яжіть біля криниці пса. Якогось вовчура...— Соловієві було незручно за парубоцькі збитки, хоч, мабуть, і не осуджував парубків... не осуджував, бо споконвіку парубоцтво знаходило для себе забаву.

— І на пса, якщо схочуть, знайдуть спосіб,— журився Лейба.— Тут причина, пане мій Соловію, не в міцності шнура чи ланцюга... і суть не в тому, що я прив'яжу біля криниці скаженого собацюру, ні, І навіть не в тому, що парубоцтво, відколи світ стоїть, любить робити геци.

— А в чому ж? — Соловій сів, опершись плечима об стовбур дуба; ковалеві здавалося, що він чує лопатками, як у дереві пульсують соки.

— Вся біда, Соловію, що я єврей... що я бідний єврей,— сказав сумно Лейба. Він не дивився Соловієві в обличчя, погляд його блукав поміж деревами... блукав, поки не впав поміж густі трави, поки не заплутався в їх білих вигорілих космах — і Лейба стулив повіки.— Чужий я... кругом чужий,— промовив згодом.— Сиджу тут, на землі, з діда-прадіда, а проте чужий.

Того літнього дня, коли коса ходила поміж дубами, через свою молодість, через невміння відчутти чужий біль Соловій не зрозумів, не осягнув глибини Лейбиної самотності, це вміння... це вміння душі слухати чужу біду прийшло до нього згодом, а тоді по-парубоцькому, з плеча навідмаш порадив:

— Ну, то переходьте, Лейбо, на нашу віру. Бог прецінь один.

Лейба далі сумно й байдуже попасав свої очі поміж деревами й травами, а потім, схопившись (чи злякався легкості поради, її мовби жартівливості), промовив:

— Так просто, Соловію: бог мій... бог ваш. Хіба віра робить людину людиною?.. Хіба віра робить людину людянішою, мудрішою, роботящою, га? — Тепер він уже не спускав із Соловія погляду, було йому цікаво, що відповідь цей молодий, якого в селі шанують за золоті руки.

— Перестаньте бути євреєм, Лейбо, і все,— знову бовтнув зопалу Соловій. І Лейба спохмурнів; він сподівався почути щось розумніше, вагомніше, переконливіше. А чого, власне, повинен був сподіватися? Хіба голова стає розумнішою, а душа чутливішою від того, що людина має золоті руки? Як часто буває навпаки.

— Чим ви відрізняєтесь, Соловію... чим ви ліпші від тих панів із Бистричан, які роз'їжджають фіакрами по селах...

нипають по наших Горобахах і вишукують українців, що мають нібито польські прізвища, і підмовляють... і підмовляють, фе, їх переходити, переписувати у шляхту загородову, в поляків, бо поляк нібито вищий від українця. І цю вищість перекинчик відразу відчуває: може дістати файну роботу на колії або ж безплатно, як поміч державну, дають йому бляху на хату чи якусь торбу цементу на пивницю. Лише стань поляком, лише зрадь самого себе — уже ти вищий, і вже тебе уряд помітив, і вже ти пещений і гладжений. Чи ні? Отож... Ви, Соловію, теж пропонуєте мені зраду, ая, але на відміну від панків із повіту ніякої винагороди, плати не обіцяєте.

Соловій почервонів. Ні, він не хотів Лейбу образити, вихопилося необачне слово, полетіло; Лейба ж навчив його: ніяке слово, поки воно не обросло пір'ям, поки думка не зробить його ваговитим, не повинно випасти з губ.

— Я зопалу так... невдало пожартував, по-дурному, — не щадив себе Соловій. — Віра справді не робить людину людянішою чи розумнішою. Проте ви самі, Лейбо, кажете, що сидите на цій землі з діда-прадіда, а почуваете себе чужаком... що не вмієте, не можете чи не смієте увійти в людське коло. І ви знаєте... ви добре знаєте, чому те людське коло недоступне. Ні, не в тому недоступне, гадаю, що в кожному українському хлопіві, як учать ваші рабини, сидить вроджена ненависть до іудея, і мовби ця ненависть успадкована від Адама і Єви. Брехня все це, Лейбо, повірте. Хоч... хоч, певно, бідний український хлоп, так, особливо бідний, пам'ятає, що єврей на селі завжди був п'явкою: то корчмарем, то орендатором, то дідицьким управителем, то крамарем, який що не крок, то обшахрує. І так тривало... так соталося цілі століття.

— Маєте рацію, Соловію, ая, — не став відпиратися Лейба. — Що правда, то не гріх: у кожному селі були змії, були, перепрошую, каці, котрі пускали людей з торбами. Але ж... нібито серед вашої віри таких каців бракувало? Але — ша, я не про це. Мене цікавить... ви мені поясніть, Соловію, чому за кацами не видно... не помічаєте тих євреїв, котрі живуть зі своїх рук: хто живе з кравецтва, хто з бляхарства, хто вигорукується по селах міняйлом, хто заробляє сухоти в сутеринах, сліпаючи над шевською дратвою. А хто, Соловію, хапає косу, сапу, як я оце, і копотить у поле добувати хліб насущний. А все ж таки ми... йо, ми — острівець, оточений з усіх боків морем. Що, може, брешу? — Він намірявся сказати «ворожим морем», але з обережності проковтнув

слово, хоч у повітрі ця ворожість, як цибуля, висіла й пахла, і Соловій її занюхав:

— Мабуть, ні, Лейбо, не брешете: є, що й казати, якесь відчуження, може, межа, копанка, як оце між нашими парцеліями, а може, є лише сукана нитка, яка відгороджує мене від вас? Мені, зрештою, важко, я лише коваль... так, я коваль, і по-ковальському міркую, що в цій відчуженості винні ми і винні ви. Ми слухаємо своїх попів, що всі євреї на одну масть, а ви живете кагалом, своєю вірою, своїми порядками і законами й нікого до себе не пускаєте. Отже, той острів, про який говорите, Лейбо, також самі й насипаєте.

Лейба згідливо кивнув головою.

— Бо мусимо, йо, бо мусимо стерегтися від моря, щоб нас не змило, не стерло на пісок, і ми загубилися б під сонцем. Тому заповіджено нам праотцями: лише духом, законом Мойсеевим збережете себе купно.

— Хочу зрозуміти заповідь ваших праотців,— сказав Соловій.— Хочу зрозуміти і не знаю: добра вона чи зла? Вашим праотцям було видніше. Але я на хлопський розум міркую так: у відмежованості, у скритності вашій український селянин, гой по-вашому, відчуває до себе погорду. Що, ні? Ви ніби обрані, інакші, кращі. Хіба не чуємо щодня від Кацового Ізя чи навіть від горбатої Броні: йо, ми зверху, ми богом обраний народ.

— Чи я колись випинав, як черево, своє єврейство? — захищався Лейба.— Чи ви мене не знаєте? Чи я насправду почувався колись обраним? Я такий, як усі... як ви, як мої сусіди.

— Як знати... певно, за те, що не прагнете вирізнитися з-поміж нас, що нема у вас, Лейбо, отої богообраної пихи, діти сільські і ті ж таки парубки, які люблять інколи пожартувати (а жартують не тільки з вами; пам'ятаєте, старому Ількові Смушковому однієї ночі висадили ворота на хату? А Юркові Семаневому козу до коминка прив'язали?), ті ж таки парубки знімають перед вами крисані. Я сам це бачив. Каца, приміром, старого люди обходили й молодого Ізя обходять, бо то павуки, бо люди чекають од них підступу, хитрунства. А вас... вас шанують. І це, бігме, щось значить, Лейбо, коли село шанує людину. Ви колись думали над цим, Лейбо? Ви шанобою сільською гордитесь? — запитував Соловій. Власне, він запитував самого себе; розмова, яка почалася з малої зачіпки, несподівано для самого Соловія пішла глибшим руслом; Соловій, може, не був готовий до цієї розмови, інший на його місці не ламав би собі голови, він же, однак, рушив не протореним для себе руслом, придивля-

ючись до закрутів, до того, про що раніше не думав або ж думав інакше; сьогодні ж мусив собі признатися, що довгі роки жив дитячим своїм болем на старого Каца, і той давній його біль, чорна каламуть заслоняли собою істину: є на світі Каца, але й є Лейби. Очевидно, він тільки тепер, коли нагадав про це Лейбі, зважував, зблизька приглядався до того, як сільські газди, парубки, дітлахи при здибанні з Лейбою знімають крисані й вітаються з ним... і ніхто не погорджує ним, і ніхто не запобігає в нього ласки. Це було для самого ж Соловія відкриттям, новизною мовби, дарма що спостерігав цю сцену багато разів.

— Чи я щось кажу? — обіззався врешті Лейба. Він, мабуть, дотепер теж або не надавав тому значення, або ж не помічав вияву людської до себе пошани; він завжди почувався трохи окраденим, трохи ніби зневаженим, а що мав характер тихий, то змирився з думкою, що мусить бути вже таким, а не інакшим, і мусить ходити понад ровом, краєм дороги нікого не зачіпаючи й нікому не заважаючи; він, може, не зважився б поскаржитися Соловієві на парубків, котрі часом по-дурному з ним жартують, якби не Ребека; о так, Ребека, скажена баба, принісши оце в ліс сніданок, заходилася теленькати йому в заросле вухо: «Не будь дурним, Лейбо, не будь... і скажи ковалеві про парубків... ковалеві ж говорити найзручніше, він не уряд, ніхто нам за зле не візьме». Ребека, нівроку, вдалася язиката, напирскувата, одначе й вона, живучи на острові посеред чужого моря, навчилася обережності. «Від мене навчилася... і діти вчать ся ущербності від мене,— з сумом подумав Лейба.— А воно, може, й не варто тієї гіркої науки вчитися, га? Бо люди в селі на правду не мають мене за чужого, а таки рахують за свого».— Чи я щось кажу, Соловію,— повторив Лейба Циглер. Він цілий променився спокоєм, а може, й щастям; він хотів сказати щось таке особливе, добре, приємне і Соловієві, і самому собі, і Ребеці, яка давно поспішила додому, і всім людям у Горопахах. Та бракувало слів... та й незручно було щось таке говорити, йо, про щось таке, від чого тобі млосно у грудях.— Знаєте, Соловію, я маю стрія у Бистричанах, він панисько великий, у броварні Бачинського рахунки провадить. Моя небіжка мама, бувало, братом своїм хвалилася: «Наш Сруль має голову, як у рабина. За бюрком сидить, пиво попиває і в гною не бабрається, як дехто»,— і кивала головою на мене. Отож-бо стрій мій бистричанський підмовляє мене: «Лейб, не будь дурнем гороховим, продай поле й усе, що там у Горопахах нажив, і переїжджай до міста,

до своїх, до нашого великого кагалу. В місті будеш мати де помолитися богіві... та й діти... та й діти потребують міського виховання».

— І що ви на це, Лейбо? — спитав Соловій. Він бачив розпроміненість Лейбину, той усміхнений спокій на лиці, і від чужого доброго настрою у Соловія теж стало на душі легко й світло. Здавалося, що вони сиділи біля одного вогнища й з одного полум'я начерпували тепло.

— Я, може, на правду дурний Лейба, йо, як про мене де-хто думає. Але я не можу без землі. Люблю, як сіно пахне... і люблю, як пахне гній. І нічого не можу з собою вдіяти...

31

Восьма історія про Берестечко:

Восени 1969 року, коли я був гостем польських письменників, мені склали у Варшаві досить цікаву програму: були там зустрічі, концерти, розмови, відвідування музеїв... був Вавель у Кракові, був прецікавий вечір з Яном Ковальським, старим польським письменником у Любліні, залюбленим в українське слово, взагалі в нашу національну стихію, якої ми самі інколи не помічаємо; того вечора в Любліні мені довелося мобілізувати всі свої фольклорні запаси, наспівуючи старих пісень, яких тепер і не знайдеш в академічних наших збірниках, зате почутих мною від Вуйни Парасольки і від старих бабусь-настушок, які коротали дні під крислою «вічною» грушею на Лазах. Коли ж вичерпувалися мої пісні, старий Ян просив оповідати про Войнилів — маленьке містечко, загублене серед дубових гаїв, про войнилівський цвинтар, де лежать його прадіди, про підміські луки над Лімницею, де він колись, будучи ста-ніславським гімназистом, уперше цілував якусь панянку...

Сентимент до України поєднувався у ньому зі знанням фольклору й літератури, з пошаною до народу і далеким спогадом із молодих літ. Тому було зрозуміло, чому так по-родинному щиро старий Ковальський опікувався мною. Я цим скористався, в гостьовій своїй програмі знайшов майже цілий вільний день і попросив пана Яна відвезти мене до Холма: я хотів побачити цю давню руську столицю, що опинилася поза межами Русі, а найбільше — подивитися у вічі «Марії» — чудотворній іконі богоматері, яка нібито зберігається у холмському соборі. За переказами, її у княжі часи потаємно вивезли з Галицької землі, окатоличили, забили їй памороки, відучили від руського слова, від руської

молитви, і вже вона, як свідчать сучасники, на полі під Берестечком благословляла шляхту на вікторію.

Я хотів її тільки побачити...

Мучило мене це бажання.

Я не збирався ні її осуджувати, ні їй дорікати, ні навертати назад на руське слово; я хотів тільки глянути в її обличчя, котре, кажуть, дотепер залишилося прекрасним.

Я розповів про все це молодшому Ковальському, мовчазному й повільному Богуславу, інженерові, який на своїй «сиренці» за якусь годину домчав мене до Холма. Ми зупинилися на площі перед катедрою; я походжав по камінню, вдивляючись в обриси чужого міста, яке вже давно не було Холмом, і нічого тут руського не лишилося, хіба Данилова вежа в Стівні під містом, а мій поводитир, Богуслав, пішов розшукувати паламаря чи ключаря, який має ключі від катедри. Його довго не було, нарешті він виринув з якоїсь хвіртки в супроводі старого лисого пана.

— О, просимо пробачення, що примусили довго чекати такого шановного гостя. І шкода, прошу вас, що чекання це марне,— кланявся ввічливо старий лисий пан, розводячи руками.— Так, марне, прошу пана, бо зламався ключ від замка.

Він був увічливим і цинічно брехливим.

Він, цей старий пан, вочевидь сміявся з мене. А мовчазний, поважний Богуслав понурих голову...

Невже вони боялися, що я промовлю до Марії слово, принесене з Кам'яного поля, й вона зійде з образу й піде за мною?

А може, її, «Марії», у Холмі зовсім і нема?

.....
Тієї осені я привіз із Холма кленовий листок... листок цей лежить у книжці поміж сторінками, цілком звичайний, зовсім не закордонний, прозорий такий, теплий і золотистий; на ньому навіть нема і сліду від тієї великої крапельни роси, яка зелено, сумно вскочила тоді мені в око; через росяну крапельину, власне, я підняв цей листок із бруку біля холмського костьолу. Чимсь він мене розтривожив і про щось нагадав. Я тоді подумав, що це, може, ніяка не роса... я тоді подумав: може, це Марїїна сльза?

Сьогодні знову затарабанили у вікно...

Сьогодні знову, як учора, як позавчора, як рік, як, мабуть, сто й тисячу років тому затарабанило на світанку у вікно;

тривожне деренчання, нагальне й вимогливе, добувалося з неосяжних нетрів, із диявольської п'їтми, з кривавого моря, що напливало на нього, і йому чомусь здавалось, що з кривавого того густого моря виривалися чорні коні й котрийсь кінь копитом навідмаш бив по віконній рамі. Петро Постолюк зривався на рівні ноги, хапався за штани й за черевики, косив оком на ворочок сухарів, що, забобонно наготовлені, стояли на припічку; він знав, що сухарі йому не знадобляться, це був тільки нав'язливий страх, манія переслідування, однак нічого не міг із собою вдіяти, кожного світанку відтоді, як бухгалтер Матайко нагадав йому про Михайлину, доньку Тодорка Івана Сорокового, Петро Постолюк пробуджувався від тривожного стуку у вікно.

Спершу він утішав себе, що це йому лише причувалося, потім йому здалося, що до хати добивається сліпа нічна птаха, він навіть кілька досвітків навмисне сідав на лаву біля вікна, уже вдягнутий, готовий, гарячим обличчям притулявся до шибки, щоб не пропустити тієї секунди, коли птаха, зваблена оманливим блиском скла, удариться об нього дзьобом і він її нарешті побачить... побачить і заспокоїться.

Проте ніколи тієї секунди не вловлював. Як на лихо, на мить западав у сон і будився знову від стуку, від удару, від дзвону і дерев'янів весь — від волосся аж до нігтів на ногах; кілька хвилин сидів отак непорушно, закляклий, зачумлений, потім хапався, як звичайно, за штани й за черевики і позирав, чи на місці торбина з сухарями.

Може, це його викликала смерть?

Може, нечистий дух — дідько, щезник, диявол — не давав йому спокою?

Може, добувався у вікно провісник нової біди?

З часом Петро Постолюк переконався, що вигадував собі для розради і злих духів, і провісників біди, і навіть саму смерть, ніхто інший з його домашніх ніколи не чув передсвітанкового цього стуку; він певний час сам собі не хотів признатися, що це б'ється у ньому, нуртує, булькоче, як смола на вогні, страх. А коли ж признався, розглядаючи свій страх зблизька, мов кажана, який випадково залетів йому в душу і вчепився кігтями за ребро біля серця, то відкрилося йому, як чорне по білому, що вже ніколи не спізнає радості життя; його не тішила ні відвойована в колгоспу хата, ні навіть те, що в селі при зустрічі стариня і молодь, як і колись, піднімали капелюхи й казали йому чи «добридень», чи «славайсусь»; він совався на стільці, сидячи, бувало,

в якійсь сільській президії і слухаючи, як промовець хвалить його давні заслуги або ж теперішню колгоспну роботу, бо Постолюк ішов у косовицю сіно робити, у жнива — скиртувати соломі, восени й взимку знаходив роботу в кузні або ж у стельмашні; сидів у президії, йшов вулицею чи навіть читав районну газету — йому неодмінно здавалося, що хтось із-за плоту, із-за спини, із-за літери в газетному рядку якщо не кине в нього каменем, як казав бухгалтер Матайко, то крикне йому в лице: «Це він винен! Це він виказав її на смерть! Виказав і випросив їй смерть!»

Село поки що нічого цього не знало. Село спокійно робило свою роботу — сіяло, жало, родило дітей, ховало померлих, журилося безліччю дурниць і, траплялося, надовго забувало про Петра Постолюка, і тільки він нічого не забував, коли ж випадала вільна хвилинка в неділю надвечір або ж коли мжичив дощ, то закладав руки за спину й непоквапом, нога поза ногу, кружляв, мовби проходжуючись і про щось своє міркуючи, навколо клубу, потім дибав вулицею Андрусівкою вгору, там повертав на вуличку Поперечну й виходив на заболочену вулицю Королеву, яка називалася так не тому, що по ній їздили королі, а тому, що на мочарах колись побудувалися Королюки; Петро Постолюк дибувался уздовж бистрої Унявки, минав праворуч одні ворота, другі, треті, четверті, десяті, а коли минав тринадцяті, то уповільнював крок і косував на них, на ці ворота, оком: були це ворота Тодорка Івана Сорокового. Звичайно, Тодорко давно вмер, на подвір'ї газдував котрийсь із його синів; колишні дерев'яні ворота, збиті з лат, замінили модними, залізними, хоч для Петра Постолюка це значення не мало — і на цих, на залізних, бачив повішену Михайлинку; йому хотілося підійти до дівчини, зняти її з ремінної петлі, стулити її витріщені очі і якимось виправдатися перед нею, випросити в неї прощення чи — най уже буде — навіть кари, але не смів ступити на Тодорків місток, не смів навіть повернути голову, він удавав, що давно про неї, про Михайлинку, забув, що дівоча смерть його не обходить, що він на цій Королевій вулиці опинився цілком випадково. Так повторювалося чимало разів, його буквально тягнуло до Тодоркових воріт, йому таки хотілося стулити витріщені страшні Михайлиніні очі... від якогось часу йому вгніздилося у голові, що, може, в її очах відбилася і засклилася навечно його подоба. Правда, мав надію, що в мертвих очах його подобу, портрет ніхто не впізнає, Михайлина запам'ятала його п'ятдесятирічним, молоджавим, а тепер він дідо,

міцний іще зовні, як висушений грушевий корінь, не зігнеш його і не зламаєш, а всередині зогнилий, струхлявілий... він сам себе не впізнавав такого спелілого й нищого; він думав, що якби вихор колись увірвався йому в душу, то видув би її усю до останньої порошинки, як сопух із бочки з-під квашених огірків. «А може, господи, єсьм невинний, — молився досвітками, сполоханий стуком у вікно, — і, може, даремно терзаюся страхом? І без мого втручання й намови вдерся б уночі до Тодорка Івана Сорокового сотенний Різун зі своїми боївкарями, схопив Михайлину на постелі, повелів дівці проказати три рази отчеш і три рази «богородице діво» за упокій власної душі і вивели її опісля за поріг... вивели, власне, недалеко, до воріт... на воротах і повисили, а на грудях на клапті паперу нашкрябали: «Зрадниця». Чим я завинив, господи, перед її молодими роками і перед її смертю, перед розпукою її тата й мами? Хіба я не жадав їй добра?.. Хіба не вчили мене повсякчасно чинити добро?»

Молитва була просякнута олжею, як гніт конопляною олією; молитовний вогник свічки, зсуваної з облуди, ледве жеврів, а далі й згас. Бо навіщо було обдурювати самого себе? Бо хіба не було тієї грудневої ночі сорок дев'ятого року наскрізь промерзлого, наскрізь продутого вітрами ешелону з погаслими буржуйками в теплушках, що котився і котився, як проклятий, бережений кулеметами й автоматами, кудись у білу північну безодню, повен людей, страждань, ненависті? Бо хіба не тієї ночі згасла на нарах його Марія, і він просидів біля неї, застиглої уже, цілу ніч, відчуваючи, як смертельний холод, видобуваючись з її тіла, проймав і його; він теж перебував на грані життя і смерті, і тільки свічка, недогарок, який моргав і скапував на задерев'янілу його руку гарячі краплини воску, дивним чином тримав його на поверхні життя; він уявляв, що так блимає і так теплиться у тілі його душа. «Так мало в ній світла і ще менше, грудочка якась, у ній тепла?» — дивувався Постолюк і бідкався, приглядаючись до себе, до свого нутра зблизька. Почувався розчарованим і обдуреним, бо ж мав себе, навчений батьком Штефаном, за людину щиросердечну: він колись був упевнений, що від великодушності й щедрості своєї міг наділити добром кожного, хто тільки попросив... міг і таки наділяв, роздавав, роздаровував свою душу. І ось що лишилося з неї, з його душі, — огарок пом'ятий, вогник кволій, який ось-ось кліпне востаннє й погасне.

«А що я одержав узамін? Чим мені відплатилися?»

Він таки бачив себе в минулому янголом білим, доброчинном, принаймні йому хотілося таким себе бачити, цим він пояснював розпачливу ненависть, що розтікалася по жилах... ненависть текла по жилах замість крові, шумувала, гриміла в голові, штовхала об ребро серцем; тепер він ненавидів самого себе, фальш свою доброчинну, треба було жити, як хотілося... треба було оте бидло жебрацьке, отих усіх, що гнулися перед ним і яким він давав роботу, хліб, часом гальбу пива чи оселедця, гнути, лущити, як гниддя, не давати випростуватися; треба йому було не вичікувати в теплій постелі з Марією війни совітів з Америкою чи ще якоїсь нагоди, котра б перемінила світ і все стало б на свої місця у старі видовбані пази, а попроситися у боївку сотенного Різуна, допастися там до воронованого німецького автомата і сікти ним направо й наліво.

І сікти ним...

Тоді в лютому безпам'ятстві, у божевільні, вирвав із зошита аркушик, послинив олівець і надряпав кілька слів, які пам'ятає й досі. Було там таке: «Знай, Василю, що їду я в білу безодню, і невідомо, чи колись видобудусь з неї, бо білі ведмеді пасуться на самому дні. І ще скажуся тобі, цілому селові і господу богу, що дарма викорчували мене з місця, і тепер я убогий і хворий, а вчора звечора померла моя Марія. І всі біди напали через м'яке моє серце і від доброти моєї: пригрів за пазухою чужу дитину, викупав її, вичесав із кіс воші, вигодував білим хлібом, а воно, невдячне, донесло на мене... донесло і живе собі, і немає кари господньої чи людської. Скажи про це сусідам з-під церкви».

Хіба він тієї ночі у вагоні біля мертвої Марії сподівався, що його скоцюрблені, тверді, як рубані цвяхи, слова будуть передані невловимому Різуну? Та й чи був у його листі бодай натяк на помсту? А якщо й був, якщо жадання мсти, як гадюка, таїлося поміж печальними словами, то чи накликав він Михайлину смерть: кару можна зрозуміти і так і сяк, міг, приміром, покарати її бучком і рідний батько. Та й, зрештою, чи дійшов його лист до Горопах, тоді листи губилися, пропадали, мовби їх розносило вітром.

Ешелон скреготав і клацав іржавими буферами цілу ніч без перепочинку, вдень, правда, кілька разів зупинявся, але двері не відсували, і лише надвечір стояли дві чи три години в Пермі. Постолок загорнув свою задубілу Марію у верету, обв'язав, мов сніп, телефонним дротом, що трапився під руками, і з трьома дідами — сусідами по нарах — у супро-

воді вартового понесли її поміж коліями, западаючись у кучугурах снігу, до якогось хлівця, де склали мертвих, бо і в інших вагонах теж дехто не витримував довгої дороги, хворостей і морозу. Потім Постолюк складав до купи хвилини, дорогу, понукування вартового, крикливий скрип снігу під ногами, коли вони несли Марію, навдивовиж легку, як пірце, — такою легкою вона була ще в дівочтві, коли носив її на руках, — і виходило з його складання, що в нього начебто не могло викроїтися ні часу, ні нагоди, ні навіть сили, щоб забавити собі голову чимсь легковажнішим, окрім головного... окрім того простого і голого факту, що йому доведеться залишити Марію у пристанційному хлівці напризволяще, без хреста, без нічого, і він ніколи не дізнається, де її поховать. Це мало боліти, скавувати, як песя, роздирати йому груди. І більше нічого. Крім того, не спускав з них погляду косоокий вартовий, щоправда, вартовий був у валянках і в кожусі, неповороткий, приглушений під опущеною шапкою. А все ж...

А все ж Постолюк приловчився всунути заадресований трикутник у брезентові рукавиці немолодої жінки, що кайлом збивала з порога стрілочної будки лід; разом із листом всунув і червонець, дихнувши їй пошепки в обличчя, аж відсахнулася: «Якщо віруєш у бога, кинь цей лист у скриньку». І поклав палець на губи, показуючи на вартового з багнетом.

Вона, мабуть, вірила в бога.

А чи й не вірила?

Лист адресував секретареві Горопаської сільради Василеві Семигенові, людині порівняно молодій, бо, мабуть, не мав іще овних сорока років, але в селі шанований, хоч він шани собі спеціально не заробляв і навіть про неї не думав; до нього ніколи не приходили за грішми, щоб позичити, чи за ділеткою кукурудзи в голодний переднівок, як приходили, приміром, до Постолюка, він не мав ні грошей, ні кукурудзи зайвої. Навідувались до нього навіть не за порадою, а за новинами: він читав газети, що приходили зі Львова, відхиляв, отже, віконце в селі, і газди, нароблені за день, як коні, геть, здавалося б, отупілі, залиті потом, встромляли знадвору у відчинені віконця своєї нечесані, лише пригладжені долонями голови й слухали про Лондон і Берлін, про Сталіна і Масарика, про Іспанію і Закарпатську Україну.

Ніхто не знав, як Семиген оті газети перечитував, бо був він короткозорий і зизокий, одне око дивилося вправо,

друге — вліво, а все ж якось пристосувався, читав, майже під ніс підсуваючи газету, видно, спершу одним оком, потім — другим. Через фізичну цю ваду ніяка влада не кликала його до бранки: ні до польського війська, ні до Червоної Армії, ні тим більше до есесів у дивізію «Галичина», куди задурювали високих і кремезних хлопців; він нібито не вмів стріляти з карабіна і не міг ударити батоном коня. З іншого такого ж недотепного в Горопахах дерли б лико, а в Семигена, тихого, непомітного, який не вмів і оборонитися, ніхто й словом негречним не кинув.

До тридцять дев'ятого року, відколи побудували в селі читальню «Просвіти», він був бібліотекарем, опрацював у згрібне поштою книжки, вів також гурток самоосвіти, читаючи сільським хлопцям і дівчатам журнал «Життя і знання», в якому писалося про далекі світи, дивовижні машини, розповідалося про звірів і про бджіл.

Політикою Семиген ніколи не бавився, ні в яких таємних актах його ім'я не було взято під підозріння, цілих чотири роки він справно секретарював у сільраді, хоч секретарювати в ті часи було справою нелегкою і небезпечною: удень наїжджали в село уповноважені й оперуповноважені, і кожен з них мав своє завдання: той вистежував бандерівців і їх спільників, той займався поставками збіжжя, молока і м'яса, той підписував на позику, той мобілізував підпарубчаків на роботи в Донбасі. Вночі ж, коли уповноважені й оперуповноважені, ошкетинившись для остороги зброєю, покидали Горопахи, з навкружних лісів, із потаємних схронів виповзали сотенні і чотові, провідники районні і надрайонні, рядові есбісти, що завше носили в кишені удавки, і вчені референти — ніби інтелігенти з вигляду, які мали завдання палким словом закликати горопаських дядьків не жаліти нічого для «лісових хлопців». Навала лісова з селянами особливо не панькалася, вимагала їжу, питво, зводила дівчат; і кожен, хто бодай один раз незадоволено глипнув на «лісових хлопців» кривим оком, діставав двадцять п'ять буків, а вже як блимнув другий раз, то прощайся, чоловіче, з життям.

І спробуй тут бути писарем... спробуй тут бути мудрим.

І не дивно, отже, що кожний, кому пропонували сільрадівську печатку, всіляко відхрещувався від неї. Бо хіба всім догодиш? Трьох голів сільради бандерівці замордували, четвертого — бандпособника, який служив і вашим і нашим, енкаведе арештувало, а п'ятий — Демко Січкара, фронтівик, озброєний автоматом і обвішаний гранатами, ганяв по селу

цілий день і як міг — де криком, де погрозою, кулаком навіть, а де просьбою, ласкою і мудрим словом утверджував Радянську владу; він прагнув якомога більше зробити за дня, тому поспішав, підганяв інших, вечір і ніч заставляли його в чужих стодолах, у повітках, ніхто, навіть із домашніх, не знав, де він перебував ночі.

Січкаря убили посеред ясної днини: хтось невидимий вистрілив з городів, із конопель чи з кукурудзи, упав тільки один постріл — і Січкаря навіть не встиг ухопитися за зброю. Кинулися туди яструбки, але де там — дим і нитка, як кажуть.

А Семиген спокійно секретарював: випишував зобов'язання на «контингент» і повістки, заводив шнурові книги — одно слово, урядував, і його начебто не обходили смерті, не лякали папірці, підкинуті вночі, приклеєні милом до його воріт, де було карлючкувато і страшно написано: «Не мине й тебе кара, Семигене, за те, що служиш ворогові України». Семигенова жінка — пухкенька, як пампушка, Докія на людях заломлювала руки, лякаючись погроз, і проклинала свого Семигена, який через оте дурне урядування у канцелярії осиротить сина. Сам Василь Семиген показував папірці уповноваженим і оперуповноваженим, вони радили взяти для безпеки бодай наган і на деякий час відмовитися спати у одному ліжку з Докією. Капітан же Бандура, який заступив у Горопахах пораненого в перестрілці з боївкою Різуна оперуповноваженого Нечитайла, теж тримав у руках погрози Семигенові... тримав і думав, що секретар сільради не вельми цих погроз злякався, він ними мовби аж хвалиться. Інший на його місці, певно, жбурнув би перо, відсахнувся від паперів, бо ж кожному життя дороге, а цей же, чи вже переживши переляк, чи по-справжньому й не злякався, сидить за столом спокійно й тільки зрідка косує поглядом на капітана, очікуючи, певно, його реакції.

Бандура ж прийшов у районне енкаведе з фронту, однак, мов небо від землі, відрізнявся від свого попередника Нечитайла, теж фронтовика, що був відчайдушно сміливий, часом сміливий до безглуздя, не шкодуючи ні себе, ні яструбків із місцевого батальйону самооборони; Бандура, навпаки, сім разів відміряв — один раз різав, і рідко яка операція у нього зривалася, не давала бажаних результатів.

Бандурі з першого погляду не сподобався байдужий урядник за секретарським столом, він, мабуть, і не вірив, що Семиген, як Ісус Христос, ходив по воді й не провалювався у безодні. Він так і сказав Семигенові при першій

зустрічі, глянувши уважно йому в обличчя. Той лише посміхнувся тонкими губами, зронивши тихо:

— Хто знає, я теж, певно, ходжу по тонкому льоду... лід піді мною потріскує, кожної хвилини можу пірнути в ополонку. То таке...

— В ім'я чого? — Капітан не спускав з нього погляду, він жадав вичитати із Семигенових очей або ж підтвердження своєї підозри, свого несприйняття цієї людини, або ж, навпаки, черпнути з них для себе полегші. Йому не вдавалося ні одне, ні друге, і нікому ще, мабуть, не вдавалося зазирнути Семигенові в душу, очі бо його розбігалися вправо і вліво.

— Не примушуйте мене, товаришу капітан, виголошувати якісь лозунги. Всі знають, як тяжко ходити босому по розтрісканому льоду, але треба... але хтось мусить, га? Я хоч у політику ніколи не бавився, але громадську роботу люблю, усі це в селі знають... у селі і в районі.

— Однак хтось таки важить на ваше життя! — Капітан стукнув олівцем по намальованому на погрозливому папірці черепу. — Ось прошу...

— Може, мене обороните, капітане? — Знову посміхнувся Семиген, і знову його очі стрілили вправо-вліво.

— Що ж, треба оборонити, — відповів задумливо Бандура. І вже на третю ніч влаштував біля Семигенової хати засідку. Це були марні клопоти, світло в Семигенових вікнах гасило дуже скоро, собаку ніщо не тривожило, двері не скрипіли — навколо панувала густа осіння тиша, що пахла димом картопліщ і опалим листям. І лише за п'ятим разом у глуху дощову ніч чекісти схопили дівчину, що мала псевдо Христина і, як потім уточнило слідство, була спеціальною зв'язковою надрайонного референта Хмари з близькими й далекими підпільними станицями і боївками, інколи її стежка досягала глибоких гір. Вона розносила у звичайному селянському кошику, зверху замаскованому яйцями, трачинням, прокламації із закликами й погрозами не писатися у колгоспи, не вступати до комсомолу, усіма способами ухилитися від обов'язкових сільськогосподарських поставок, саботувати всі заходи влади. Раз на місяць на дно свого кошика вона складала віддруковану на машинці газету чи радше бюлетень на чотирьох-п'яти сторінках звичайного формату, який називався «Сурма бойова»; «Сурма» трубила про «акції», «боротьбу», «непокору народну», закликала бути готовим, тримати набої сухими, бо ось-ось «зіткнеться у лютому двобої американець з совітом, і тоді настане наш час».

Референтом від пропаганди виявився не хто інший, як Василь Семиген; він не відпирався, у запопадливому чаду показував Бандурі свою «друкарню» — хитро змасковану криївку в stodолі, в якій знайшли дві друкарські машинки, запас паперу і готову Семигенову продукцію. Він божився, що ще за німців, враховуючи його певні знання, здобуті самоосвітою, і нахил до писання, його залучили до націоналістичного підпілля. До літа минулого року виконував в основному технічні обов'язки, купував машинки, стрічки, діставав папір, це ні в кого не викликало підозри, був же, прецінь, писарем у сільській канцелярії, а коли загинув Хмара — референт і безпосередній його зверхник, то до нього, Семигена, перейшли і псевдо загиблого, і його обов'язки. Ні, крові на його руках нема, він не причетний до терору, до трупів у криницях, до повішених, навпаки — навіть вступав у суперечки з Різуном з приводу методів ведення боротьби.

Перед капітаном Бандурою на купі соломи у stodолі скулився охлялий, зляканий чоловічок, зовсім не схожий на самовпевненого, начебто нейтрального до політики, до того, що діялося в світі, службіста, з яким недавно розмовляв у сільраді; і зовсім він не був схожий на Хмару, на борця, який по-наївному, часто смішно вистукував на старожитній машинці прокляття зрадникам і віщував нову війну. Семиген злякався, розгубився, скулившись у кулак, йому було шкода стола в сільраді, людського пошанівку, теплої хати, м'якої Докії; на поверхню жалю і страху, як на гноївку, сідали теперішні, а чи колись до кінця не продумані думки, що, власне, йому, Семигенові, нова війна не була потрібна, він не потребував ніяких змін, і коли б навіть постала, як він писав у своїй «Сурмі», соборна Україна, то хіба щось інше, вище, ніж посада сільського писаря, його очікувало? Став би міністром?

І хоч капітан Бандура у сум'ятті подій цієї ночі таки не зміг охопити зором обидвох Семигенових очей, він з усієї його постаті, з обличчя, сірого й болісно скривленого, з уривків слів, із нервового пошморгування носом зрозумів, що референт Хмара остаточно капітулював. Капітан навіть не здивувався, коли вдосвіта Семиген повів його групу в Монастирський ліс, де понад потоком під горбом мав потаємний схрон надрайонний есбіст Паливода. Взяти живим нікого не вдалося, усі шестеро боївкарів підірвалися на гранатах.

«Трійка» — сувора й невблаганна, яка засідала на вулиці Фрунзе в Бистричанах, врахувавши чистосердечне Семи-

генове признання і його допомогу в ліквідації есбістського схрону, нарокувала йому по-божому як на ті часи — десять років суворого режиму.

Та все скоїлося з Семигеном пізніше, узимку ж сорок дев'ятого, коли Петро Постолюк писав йому коло мертвої своєї Марії розпачливого і лютого листа, Семиген ще сліпав у stodолі, в схроні, над друкарською машинкою, закликаючи до боротьби, і отже, Постолюк знав, що робив.

Семиген повернувся до жінки й до сина, які волею випадку не потрапили у список виселенців, десь через рік після того, коли Постолюк знову став господарем підновленої, на синьо підфарбованої хати з ганком, на якому вціліли різнокольорові шибки. Якогось надвечір'я Семиген, забувшись, простояв на пагорбі біля клубу доброї півгодини в задумі і в подиві: нічого на Постолюковому подвір'ї не переінакшилося, не змінилося, не чується хіба що іржання коней і торохтіння кірата, а все інше залишилося як було: синя хата під бляхою, мальований ганок із синіми, зеленими і червоними скельцями, хатчина біля брами. Все як колись... Навіть, здавалося, сам Постолюк не змінився, ну, може, трохи постарів, згорбатів, а так... а так усміхнений, привітний нипає селом, готовий нібито, як колись, допомогти людині в біді чи разом з нею порадуватися її гараздами. Звідки Семиген міг знати, що усміхнене, як маслом змазане, з білою підківкою вусів обличчя Постолюкове — це лише маска, за якою приховував свої страхи, муку світанкову, коли дикі коні, пролітаючи галопом мимо його хати, били копитами у вікна? Звідки міг знати Семиген, спостерігаючи з-під клубу за оновленим подвір'ям Постолюковим, що господар, мовби його хтось ударив у плече, мовби його хтось підштовхнув, звівся у своїй прибрамній хатчині (у недавній молочарні) з постелі, відхилив край фіранки... відхилив і побачив Семигена. Ніколи, здавалося старому, небезпека не наближалася до нього так близько, він заціпенів і чекав, що зараз Семиген збіжить з клубного горба, ударить кирзачком у його хвіртку і скаже... і скрикне на ціле село: «Гой-но, ходять поміж вами, сліпими й дурними, фарисей, а ви ламаєте перед ним крисані і навіть саджаєте поміж себе у президії!»

Постолюк не міг, не мав чим затулити Семигенові рота. Постолюк лише оглянувся безтямно, руками вимацував навколо по вереті, сподіваючись, що в цю мить нечиста сила підсуне йому під руку карабін або ж якусь іншу стрільбу, він мав божевільну охоту, не в змозі більше терпіти невідо-

мість, послати в Семигена кулю; і він таки в думці стріляв із пальця, з кулака, з карабіна, дірявив Семигена наскрізь, не залишаючи на ньому живого місця. А головне, він цілив у слово Семигенове, убивав його і толочив, бо, власне, слова боявся... боявся не лише сьогодні і завтра: слово, кажуть, може жити, кликати, звинувачувати або ж виправдовувати й через сто років після смерті того, хто його вимовив.

З Василем Семигеном того дня нічого не трапилося, він, видно, й не збирався завертати на Постолюкове обійстя, просто так подивився, постояв якусь там часину і, враз забувши про бачене (хіба мало в людини своїх клопотів), подався далі.

Сьогодні подибуляв, а завтра?

А завтра?..

Семиген вернувся від білих ведмедів переінакшеним; власне, усі, хто там побував, вернулися іншими: стриманішими, упокореними, проясненими; були, звичайно, й ображені, вистраждані; очевидно, знаходилися й такі, які носили в серці затаєну, затолочену до камінної твердості ненависть. Люди є люди — хіба усім заглянеш у душу?

Семиген носив свою душу по селі навстіж відкритою: чи самому собі, чи сусідам, чи тим, що сиділи в сільраді, у районі або й вище, намагався конче довести, що північні табори йому на користь, він, мовляв, перекувався там на двісті процентів... перевиховався, перекреслив своє минуле, прокляв книжки й газети, які напоїли його дурманом, і тепер починає нове життя. Тепер він не підшукував собі легкої роботи, як бувало колись, не тягнувся до пера й до рахівниць, а брав вила, сокиру, косу й поспішав туди, де був у колгоспі потрібний. Якщо, траплялося, треба було робити якусь роботу в неділю або ж у релігійне свято, то Семиген, відкрито посмішковуючись із давніх релігійних забобонів, ще живучих поміж людьми, перший подавав приклад. Мало того, навіть удома на очах у сусідів брався, наприклад, на святого Миколая рубати на дровітні дрова, а на різдво різав худобині січку. Спантеличена Докія, боячись божого гніву і людських пересудів, хапала чоловіка за руки, за сокиру, а він легко відсторонював її від себе і сміявся:

— Ади, дурна, якби ти побувала там, де був я, то дізналася б напевно, що бога таки нема, а людський глум — це тільки піна на воді. Отак.

І брався знову за сокиру.

Від давнього, здавалося, залишилось у нього тільки одне — любов до газет. Передплачував їх, підшивав, любив

при нагоді в гурті, як бувало за молодих літ, розповісти про щось цікаве, вичитане в газеті, а сільському начальству, Джурі, підказати, що в районці була отака передова стаття на таку-то тему, а в обласній — на таку. Ніхто не чув, щоб Семиген дозволив собі чимсь там бути незадоволеним або й обуреним, а коли, траплялося, в його присутності котрийсь із молодиків критикував неполадки в колгоспі або ж, не дай боже, сумнівався у темпах, якими в ті часи Горобахи наздоганяли Америку, Семиген тут же прикликав критикана до порядку:

— Но-но, хло', одне діло язиком молоти, а зовсім інше — перти поперед себе плуга.

І ніби правильно говорив.

Якраз цієї його підкресленої правильності, цієї показної переконаності Петро Постолюк і боявся. Він кілька разів збирався поговорити з Семигеном; якогось вечора, прихопивши в кишеню півлітра, пішов було просто до Семигенової хати, щоб нарешті позбутися невідомості, постійного страху, але, не дійшовши й до церкви, вернувся назад: «А що, коли і вечір цей має очі й вуха? І що люди подумують, зобачивши Постолюка на Семигеновому порозі?»

Звів їх десь аж через рік випадок: улітку, в косовицю, Петро Постолюк їхав велосипедом широкою стежкою через колгоспні жита на Вовчі кути, де зятеві — латишеві Петеру, білявому добродушному велету, який трапився його Дзвінці, старшій доньці, ще на станції Золарі в Іркутській області й котрим Джура не міг нахвалитися не лише за справну роботу на тракторі, а й за золоті його руки, за любов до землі, — наділили п'ять соток сіножаті; вони тримали корівчину, й треба було припасти для неї сіна. Семиген теж велосипедом повертався з тих же Вовчих кутів, очевидно, зі своїм сіном упоравшись. Висіло над ними високе полуднєве сонце, вибуялі жита, іще срібно-зеленкуваті, іще не наліті, стояли загін за загоном, мовби заворожені, слушаючи, як у цупких їхніх стеблах набухають соки і як сонце обігріває, пестить кожний вусик на колосках. Поміж житніми стінами було душно, солодко пахло розпареним стеблом і сухою нагрітою землею. У тиші, як кинута з катапульти, зірвалася неподалік з борозни перепілка... зірвалася, пролопотіла крилами й знову впала в жита, як у воду: десь, певно, недалеко мала гніздо.

На стежці посеред житів Семиген з Постолюком і зустрілися. І один зняв ногу з педалі, зупинившись, і зняв ногу другий. Постолюк, усміхаючись у підківку лагідних вусів, підняв капелюха й сказав як, бувало, колись:

— Славайсу, Васильку...

— Навіки слава, пане Постолюк, — відповів Семиген, теж усміхаючись. Постолюка дошкулило оте «пане», він не міг виважити, чи було це прихованою іронією, насміхом, чи й справді Семигенові заблаглося бодай на хвилину повернутися у свою молодість, сісти в Постолюковій ресторації за довгий стіл і випити кухоль пива.

— Я давно хотів здибатися з тобою... віч-на-віч перекинутися словом. Гейби ми й не чужі... страдальці ми... страждання нас зріднило, а ми ходимо колами... і кола наші не перетинаються. А колись... — почав Постолюк здалека. Він хвилювався, але тримав себе в руках.

— Нема, пане Постолюк, отого «колись» — нащо й згадувати, якщо воно пропало? — зупинив його різко Семиген. — Є теперішнє і більше ніяке... є оці колгоспні жита і є п'ять соток доброї трави на Вовчих кутах, що її скошив ваш латиш. Цим і живемо. Що нам більше треба?

— Я тоді писав з дороги, коли мене везли на Сибір. У Пермі мали той лист кинути... я просив. Він тобі особисто призначався, бо я знав про твої потаємні зв'язки. І ще той лист призначався для когось іншого, з яким ти мав зв'язки. Догадуєшся? — Постолюк обережно випитував, і ще обережніше погрожував, і сам при цьому боявся розкритися. — Ти його, лист мій, одержував, і те, що було в ньому, гіркоту мою, комусь передав?

Семиген мовчав.

Семиген начебто й не дивився на Постолюка, що згорбився над велосипедом, обома руками за нього тримаючись, але Постолюк відчував на собі погляд його ока; ув оці холодно зблискували зневага і причаєна лють.

Нарешті Семиген відвернув від Постолюка своє око, й побігли його косі зирки, як зайці, по житніх нетрях, а довгообразе його обличчя злагідніло.

— Свят-свят, про який лист бідкаєтеся, пане Постолюк? — обізався Семиген. — Ніколи нічого від вас я не одержував і нікому нічого не передавав. Та й хто посвідчить, що ви писали якогось листа? Снилось вам? Приверзлося? А крім того, у повоєнні часи часто рвалися пошторонки у поштових возах.

Він відштовхнувся ногою від землі, всівся на велосипед і, навіть, не попрощавшись, покотив стежкою крізь жита. Постолюку баглося крикнути, послати йому навздогін вдячне, добре, як хліб, слово: його огорнула щаслива млість, він аж сплакнув, сівши на обочину стежки, на купину

деревію, йому було тут затишно, мирно, нічого його не боліло і ніщо його не турбувало, він утопився в тиші, у житах, у розпареному літеплі повного дня.

А на світанку, гейби не відбувалося дуже важливої розмови з Семигеном, ніби він не переживав у житах щасливі хвилини, знову надлетіли попри його хату дикі коні... надлетіли, ударили копитами у вікна і помчали далі, щоб наступного досвітку знову вернутися, і Постолок хрестився, поволі приходив до тями й думав, що даремно вчора втішився: Семиген в усі часи був хитрий, потайний, недаремно ж одним оком дивився вправо, а другим — уліво. Хоч якщо на хлопський розум тверезо розсудити, то і йому, Семигену, повинно не менше залежати, щоб про лист з Пермі всі забули на віки вічні.

Семиген помер несподівано.

Семигена знайшли одного ранку під плотом у Смеречині, проколотого вилами; смерть його була жаклива, він харчав, корчився у крові, в пилюзі, у нечистотах, білі його вибалушені очі тепер уже втратили свою властивість косувати вправо і вліво, звернулися в себе, всередину своєї муки.

Слідство тягнулося довго. Районні детективи міркували, що його міг забити хтось із родин тих бандерівців, які підірвалися на гранатах у схроні, до якого привів колись чекістів Семиген; убили, певно, з помсти, щоб не валандався по селу та не виставляв напоказ свого перекування. Була, однак, ще одна версія: могли мати на нього зуб також люди з тих родів, у яких Різун знищив батька, брата або ж сестру. Семиген, правда, безпосередньої участі в акціях не брав і крові на руках не мав, але хіба писанням своїм, листівками, газетками саморобними не прославляв різунів, називаючи їх героями і заохочуючи до братовбивства?

Було переслухано немало свідків і підозрілих осіб, але нічого це слідству не дало, й мусили справу закрити. Та й сама Докія, жона Семигенова, не раз домагалася, щоб міліція марно село не перетрушувала. «Як собі Василь постелив,— казала,— так і виспався. Дайте нарешті людям спокій. Зважте ще й на те, що я у Горопахах мушу жити, поміж цими людьми ходжу».

Постолока, правда, до сільради не кликали, він лежав протягом місяця у Бистричанах, у лікарні, в Горопахах його не було. Мав, отже, алібі, якби хтось... щось... «А крім того, не був мені Семиген ні приятелем, ні ворогом — що мені до нього, а йому до мене?»

Тепер Постолюк міг заспокоїтися остаточно, ніхто в цілому світі не міг донести, що він був винен у страті Михайлини. «Була, була, правда, тонесенька ниточка, що вела до мене, але й вона, слава богу, урвалася», — тішився він.

Він був радий і по-справжньому щасливий; щастя тривало рівно до світанку, поки дикі коні знову не вдарили копитами у вікно.

Сьогодні вдосвіта стривожений Постолюк думав, що треба поставити за упокій Михайлининої душі в церкві свічу; і ще думав, що сьогодні, дарма що січе осінній дощ, неодмінно треба буде заблукати на Королеву вулицю, подивитися на ворота Тодорка Івана Сорокового... на воротах уздрить мисленим оком повішену Михайлину.

За сніданком, коли Оріся, доросла його внучка, наливала йому кави, він зупинився на думці, що багато років живе своїм потаємним життям, окремішнім від доньок, від зятів, від онуків і від цілого села; живе і не знає для чого.

То вмерти?

Днина випала сіра, мряка поз'їдала листя, і сад голенив, майже на очах проступали чорні скелети яблунь і груш. Постолюк нипав поміж деревами й думав про своє життя, про забуте, смішне давнє добродчинство, і губи його кривились у посмішці, а очі були сумні й вологі. Вчора, походжаючи садом, побачив на яблуні ворона; старий ворон сидів на найвищій гілці, що вгиналася під його вагою, і з цієї висоти поглядав на Постолюка, на голий, розхристаний сад, на ціле подвір'я. Постолюк стрепенувся, йому пригадалася давня як світ розмова з небіжчиком батьком Штефаном про незнищенність їхнього роду: «Ми вічні, Петре, як отой ворон між деревами. Ворони, кажуть, живуть і триста, й чотириста років».

То невже сидить оце на верхотурі той самий ворон, той із його молодих літ? Невже справді призначено Постолюкові жити й не гнутися... жити, зціпивши зуби, й на краще сподіватися? Чорт із ними, з дикими кіньми світанковими, зі смішними страхами!

Постолюк випростався, заклав руки за спину, обійшов сад, усе подвір'я — гордо і трохи урочисто. «А що, не маю хіба права?.. Хіба я зігнувся перед вітрами, під громами. Хіба зламався? Що в мені змінилося? З'їв мене страх? Розтринькався я на свічки за душеньку Михайлинину?»

Старий і сам не підозривав, що в ньому таїться ще сила-силенна Постолюкового духу, впертості, він збоку приглядався до самого себе, упізнавав себе й не впізнавав, каюся,

відкидав, толочив передсвітанкові страхи,— бо чого варті якісь непевні, неясні страхи супроти правди, що Постолюки суть незнищенні?

Он сидить і колишеться на яблуночці сивий ворон, у нього, хе-хе, не встрелиш, бо нібито навіщо вбивати птаху, а якщо і встрелиш, то напевно не віцлиш: ворон навчився вчасно злітати.

І Постолюк сам до себе радісно засміявся; увійшов він до хати усміхнений, домашні давно т а к и м його не бачили. Дзвінка, що клала перед ним обід і навіть підсунула плящину з горілкою, щоб старий закропився для апетиту, спитала:

— То ви вже знаєте, тату? — Його доньки не були вродливі, він про це знав і тихцем дивувався Петеру, що вибрав собі за жінку Дзвінку, таку терлицю («А я колись не вибирав, мені тато вибрали, бо в моєї Марії було поле»), однак сьогодні Дзвінка аж сяяла привітним теплим промінням.

— Про що знаю? — старий потягнувся до пугарчика, налив горілки. «Господи,— подумалося у цю хвилину,— яке чудесне життя... і як багато і як мало нам у ньому потрібно».

— Про те... про те, що наша з Петером донька, а ваша, тату, внучка Оріся виходить заміж. Віддається тобто, як колись казали.

Новина була гейби продовженням його думки про незнищенність Постолюкового роду; він перехилив чарку і, ще не поклавши її на стіл, спитав:

— За кого віддається? З чийого хлопець роду?

— З доброго роду, тату, з працювитого. Через рік вийде з нього інженер... учиться у Бистричанах. То Богдан, внук Тодорка Івана Сорокового.

— Тодорків внук... з того роду, що їв, як циганське плем'я, падлину, що смердів гноєм на цілу милю?! Його діда я пускав один раз на тиждень випивати в моїй ресторації гальбу пива, чуєш! — скрикнув вражено. І з'явилась перед ним Михайлина, повішена на Тодоркових воротах.

— Але ж часи змінилися, тату. Все змінилося. І ви теж інакші.

Старий заперечливо хитнув головою, схопився за серце і зсунувся зі стільця на дубову підлогу.

І спустив дух.

33

Чи Лейба Циглер щось передчував?

Чи Лейбі наснилися цієї ночі кошмарні сни?

Чи безпричинно розтривожилася, розімліла його душа, і він із самісінького досвітку, коли заледве посіріли вікна,

товк собою то в хатчині, то в сінях, то у стайні біля корови, то підмітав навіщось тік у стодолі, то лагодив ворота, бо одна лата давно зірвалася з іржавого цвяха; Лейба шукав роботи на всьому подвір'ї, радий був, що її вистачить на цілий день, а може, й на завтра і на післязавтра, бо треба було в садку позгрібати опале листя й натоптати навколо хати загату, і треба поскошувати під плотами почорнілу кропиву, і чекала на нього всохла слива біля причілка, яку давно збирався викорчувати, й варто поскладати нарубані дрова, найвища також пора полагодити місток перед хвірткою, бо старі дошки перегнили і в кількох місцях чорніли діри. Він був контентний, радий роботі більшій і меншій, хотів у неї зануритися по горло або й вище, хай би вона, домашня, не вельми мудра і колись не один раз проклята через вічну свою нескінченність робота, закидала тепер його собою, як сіном, як снопами, як водою залила вище голови, схвала його від світу і від того, що в цьому непевному воєнному світі діється. З остороги, із забобону дурного він не признавався самому собі, що в роботі шукає розради, забуття, втечі від думок... і втечі від сумирної Ребеки, від благальних її очиськ. Завжди криклива, метушлива, підв'язана давно не праним фартухом, рідко причесана, вона ці місяці мовби увійшла у зрілість, поважність, у дивний і незрозумілий для себе стан, коли хотілося посидіти на призьбі й послухати шерхіт хрещатого листя, що спадало з ясеня на стодолу, попестити Естерку і Юзика, дітей, які насправді вже не потребували пестоштів і для яких мамин поцілунок чи мамина долоня на голові були тільки нагадуванням про дитинство. Вона могла годинами гібти отак заціпеніло на призьбі, склавши руки в подолок, і насолоджуватися прозорістю осіннього дня, і не розуміти, навіщо їй це насолодження потрібне, бо раніше цієї потреби не відчувала; й могла ловити Лейбині очі в свої, як, бувало, колись замолоду, й мовчки запитувати: «Що сталося, чоловіче, з нашим тихим світом? Чому стерня навколо, бите скло, чому ість нас невідомість? Що сталося з цією ласкавою землею?»

Ребека, правда, не вимовляла ані слова, вона у глибині своєї жіночої душі ще не вірила в переміни, які сталися, вона ще сподівалася, що все минеться, залишиться постарому, по-давньому, коли пасла й доїла своїх корів, а Лейба ходив у поле косити й орати; Ребека остерігалася своїх же таки запитань, бо могли вони дивним і лихим чином

підтвердитися, бо хіба, люди добрі, невідомо, що лихе слово, сказане в чорну годину, може обернутися каменем, хворобою, смертю; Ребека була забобонною, бо недурно виросла в Горобахах, вона з дитинства вірила, що словом можна накликати біду, якщо вимовиш його в таку хвилину; і, отже, якщо біда чатує під плотом, за дверима, ліпше мовчати, саму себе стискати в кулаці. Але сьогодні вночі, до останку настраждавшись безсонням і глухою темрявою, вона, лежачи під периною, як довга ребриста маглівниця, торкнулася легко Лейбиного плеча (він уже давно забув ніжність жіночого дотику, навіть сумнівався, чи є вона, чи жила колись на світі ніжність) і спитала пошепки, ховаючи слова від тиші і від ночі:

— Ти спиш, Лейб?

Він ліг горілиць, погладив Ребеку по голові; жінка припала до нього обличчям і раптом заплакала:

— Ну-ну,— заспокоював Ребеку.— Ну, тихо, ша! Дітей розбудиш.— Дітей, звичайно, її схлипуванням не можна було побудити, вони спали в покоїку через стіну, та й плакала вона вкрадливо, тихо, без звичного, як це вмiла робити, лементу; здавалося, сама тільки її душа билася у конвульсіях ридання... тільки сама її душа; і дивно було, що Лейба, вгрузлий у роботу, в гризоти свої, у журу за майбутнє дітей, затурканий щоденним, як божа кара, жіночим криком і через те збайдужілий до Ребеки, відчужений від неї і віддалений, сьогодні відчув під своєю долонею ридання, муку її душі... відчув — і стало йому по-справжньому страшно; страх його брав від мовчазного Ребеччиного крику, бо ця жінка ніколи не вмiла мовчати, а тепер, чуєте, мовчки кричить — і це означає, напевно, що настав кінець світу. Мурашки повзали по його спині, він не мав уявлення, як рятувати Ребеку від мовчазного крику, і не знав, як себе рятувати від сірої імлі, від безпорадності, від розпачу, що впали на нього, мов звірі.

Та й чи треба рятуватися?

Він машинально гладив Ребеку і, мабуть, або ж перейняв на себе її плачі, або стишив, пригасив їх у неї, бо жінка замовкла і довго лежала непорушно, мовчки, і Лейба вже думав, що вона заснула, приславши свої тривоги, коли ж оце поворухнулася й шепнула йому на вухо:

— Я хочу спитати... я хочу знати, Лейб, що сталося з цим світом, з цією землею, з людьми? Чи вони показалися? Чи настав наш чорний час і бог від нас відвернувся?

— Не гріши... не гріши, Ребеко,— й собі промовив пошепки Лейба, який щоденно боявся грізного єврейського бога.— Божа воля на все.

— Чи я перечу? — виправдовувалася Ребека.— Чи я перечу? Хочу лише знати, що буде з нами... з тобою, зі мною, з нашими дітьми? Чи не те саме станеться, що з тими, які жили на Загурщині?

Вона таки всупереч своєму страху, всупереч забобонові вишептала страшні слова... найстрашніше з них, чорне, загадкове, звалося Загурщиною, і жінка деякий час лежала нерухомо, залякло, як у труні, очікуючи миті, коли чорне слово обернеться у Біду.

— Нащо тобі цього... нащо тобі це знати... нащо нам усім знати, наперед угадувати замисли божі? — Втім, зараз Лейба богом і його карами не переймався, йому було страшно, що в Ребеці знову прокинеться оте мовчазне ридання, ота конвульсія душі, про яку раніше не знав. Він думав, що хай би вже звично репетувала, хай би сукала кулаками, як робила це протягом років, тільки б не плакала мовчки, бо від її плачу, від сірої імли, від павутиння липкого, що обсотувало його й не давало дихати, він божеволів... йому баглося схопитися з постелі й побігти кудись, сховатися, розсіятися у травах, зануритися у води. Щезнути.

Або вмерти...

— Але ж бо, Лейб,— просилася далі Ребека,— не можемо отак жити: висимо на мотузці на бантині, і треба лише когось... треба лише, щоб хтось ножицями мотузку пере-різав — і полетимо в безодню. Ходимо понад краєм, за яким починається ніщо... і досить вітру... ти чуєш, досить вітру, такого собі повіу легкого, щоб здути нас униз.— Слова її хоч і були схожі на молитву (він ніколи таких слів від своєї Ребеки не чув, вони в ній раніше й не гніздилися), але розпачу, квиління, благання про порятунок у них не було. Жінка мовби осягнула, обмацала руками замуровану глухоту тих днів і тижнів, які вони перебули після того, коли над сільською канцелярією у Горопахах ліниво й погрозливо завис чорно-червоний прапор зі свастикою, і зрозуміла, що головою стіну не розколеш; жінці мовби хтось цупко пов'язав ненависним прапором очі й сказав: «А спробуй-но тепер жити». Було тільки Лейбі дивно, що Ребека, рейвахлива, як квочка, по-цибулиному гостра, не спробувала збунтуватися, не спробувала зірвати з очей чорно-червону їдь.

Зрештою, він хіба кращий? А хіба шукають рятунок Йона Шрайбер — сільський кравець із двома прегарними

дівчатками, стара й горбата Кацова Броня, яка тримала колись склепок на Хоминому куті, Менделів Рудий Ізьо з двома дорослими синами, які вчилися десь у Львові, але війна застала їх у Горопахах? Крім того, я ще раз запитую вас, чи є аж така потреба шукати порятунку, виходу? Нібито ніхто нас не чіпає, ніхто супротивного слова не каже, зовні все залишилося, як торік, як позаторік, як десять років тому; зовні єврейські обійстя і сьогодні стоять осібними острівцями посеред сільського моря, як стояли протягом століть, і на перший погляд здається, наче ніщо їм не загрожує... ніщо не загрожує, не погрожує, не оскалюється, не клацає зубами, не підповзає з ножем, усе ніби тихо й мирно (і пахне опалим листям, як торік),— а чого ж попри все дзвентить, як наструнений дріт, тривога? Тривога ніби й не голосна, не криклива, й навіть не знати звідки вона висотується, виповзає, як гадюка, а проте нею по вінця виповнений світ, і більше ні про що, окрім неї, тупої тривоги, не хочеться думати.

— Слухай, Лейб,— сполошила його думки Ребека,— чому ти нічого не розповідаєш про тих, що були... що мешкали на Загурщині? Вже скільки часу минуло, як я тебе туди посилала на розвіди... ми всі в Горопахах іменем нашого бога посилали тебе на Загурщину. Літо ще тоді було, тепер настала осінь, а ти мовчиш і мовчиш.— Вона нібито дорікала йому, ніби їй конче хотілося вивідати в нього про Загурщину, про тих людей, які там жили, і вона не перший раз за ці місяці його про них випитувала, але й сьогодні, і вчора, і колись в її голосі нема справжнього бажання дізнатися, вона вже здогадувалася через його мовчанку, через його нічні зітхання про їхню, тих людей із Загурщини, долю, слова ж її запитальні були тільки формулою; а може, її слова були замаскованою поминальною молитвою за тими, хто жив і був?

Загурщиною звався фільварок, на якому споконвіку сиділи графи Загурські; предок їхній Тадеуш Загурський, перший пан на Горопахах, чи не вподобав насупливе село, остерігаючись бути повсякчас оточений бунтівливим хлопством, чи лякали його чума, холера — мор поголовний, що ходив майже через рік сільськими вулицями, досить того, що граф побудував невеликий замок із грубими цегляними стінами поміж болотами над річкою Унявкою, у правому куті своїх володінь; від села до фільварку конем треба було їхати добру годину.

Тоді ж пан Тадеуш привіз з корінної Польщі, з самої, здається, Варшави, п'ять чи шість єврейських родин, котрі, розплодившись, вірою і правдою, запопадливо, іноді грубо й жорстоко (залежно хто які тримав ключі) служили своїм благодійникам; були серед них, серед двораків, управителі й економи, ключники й токові, прачки й кухарки, фірман для фаетона й лакей для особливих доручень, перукар для панської фризюри і навіть хранитель бібліотеки. Попервах двораки жили в замку, в «покоях трихових», як писалося у люстраціях, опісля поступово розселялися у дерев'яних будиночках обабіч прямої піщаної дороги, яка вибігала з дідичівської брами.

Так починалася Загурщина.

Згодом єврейські хатчини — котрі багатші, а котрі врослі в землю, зелені від старості, — обросли сливовими садками, пообтулювалися безладними комірчинами, на городах гармидерні жінки садили вузькі й довгі рядки цибулі; коло гармидерних жінок протягом століть роїлися виводки кучерявої дівчорі, серед якої через кровозмішання, бо світ на Загурщині був вузький і тісний, дибуляло немало виродків — горбанів, недоумкуватих калік і просто маленьких сухотників, які, на щастя своїх матерів, не витримували вологості навколишніх дубових лісів і боліт, мряки, яка вигойдувалася у ярах, і вимирала до ноги; на насіння для служби новим поколінням Загурських залишалися лише здорові, відібрані католицьким чи єврейським богом.

Так тривало кілька століть.

До літа одна тисяча дев'ятсот сорок першого року, правда, Загурщина помітно поріділа: одні єврейські сім'ї, оскільки останній із Загурських — Адам — постійно жив у Краківі й у свої володіння приїжджав лише на полювання і не мав, отже, потреби годувати в маєтку орду двораків, повибиралися до Бистричан і до Львова, інші повимирали, і їхні халупчини дотлівали, як гриби, під панськими липами, що в два ряди посаджені уздовж дороги. Старий, як сам бог Ягве, бородатий, широкоплечий, з трубним голосом управитель Йоахім Фукс, маючи, видно, добрий, справді єврейський нюх, іще з першими пострілами німецько-польської війни, наладувавши два ковані вози всякого добра, сів із молодого своєю жінкою, вродливою Рахільлю, яку роздобув поміж убогими в бистричанському кагалі (не матиме великих панських претензій), у фіакр і покотив через Коломию, Заболотів до румунського кордону...

На Загурщині лишилося, може, сім-вісім родин. Коли в Горопахах сорокового року на базі, так би мовити, дідичівського двора організувався колгосп «17 Вересня», то першими в нього записалися панські форнали Юзько Вільчинський, Соломон Гойман і Гершко Дрітер — горбатий, товстий, завжди зашмарований мастилом механік, доглядач дідичівської машинерії; бухгалтером став Іцик Гляйзер — педантичний, щодня при краватці, знаючий своє діло, немолодий уже мужчина. Сруль Шварцапель — жвавий як ртуть, непосидючий чолов'яга, якого за комуністичні переконання польська поліція часто арештовувала, а під час допиту на Камінського (так у Бистричанах звалася вулиця, на якій був комісаріат поліції) вибили йому око, узяв на себе обов'язки агронома, бо мав на це право і знання: у тридцять п'ятому вчився у Кракові в агротехнічній школі й був, якщо не висиджував кару в тюрмі, у старого управителя мовби «польовим дорадцею». Ще один єврей Хаїм Шкрум — флегматичний, млявий суб'єкт, якого за дідича (власне, за управителя) називали паном скарбником, хоч насправді ключі тримав тільки від шпихлірів та пивниць, узявся за нової колгоспної влади комірникувати. Всі знали, що це був бездоганно чесний чоловік, який чужого не рушав ніколи, хоч часом і намовляла до цього жона, що обсіяла його дітьми, як бобом.

З усіма цими людьми Лейба Циглер був трохи знайомий, інколи здивався з ними, при нагоді перекидався словом, в одній бистричанській синагозі з ними, бувало, молився; він мав їх за своїх краян, за добрих одновірців, котрі при потребі не залишать у біді й не відцураються, дарма що близько, душа в душу, з ними не сходився. «Вони — собі, я — собі», — думав Лейба, коли хтось із Загурщини або й рідна Ребека, знудьгована за товариством таких самих, як вона, жінок, дорікала, що сторонився своїх. «Чи я сторонюсь? — знизував плечима Лейба. — Я не маю часу... я не маю часу пошкрябатися». Час, очевидно, якби схотів, знайшов би; одновірці із Загурщини разом з Ребекою не підозрівали, їм у голові не вкладалося, що Лейба Циглер, який мав розплескані від усяких держалн, від чепіг, від коси, від лопати ороговілі долоні й од котрого пахло землею і коров'ячими лайняками, у душі зневажав усіх тих, які плодилися і вмирили на Загурщині. Бо вони що... бо вони з діда-прадіда тільки те й робили, що прислужували й плазували, вигинаючи хребти перед Загурськими, і з плазування цього улесливого жили, мали зиск. Його ж, Лейбин, тато Хаїмі

дідо Яків сиділи на землі й здобували чесний хліб власними руками. І Лейба Циглер цією обставиною дуже гордився, і було йому в душі радісно й святочно, мовби Ребека кожний день давала йому чисту сорочку. А що, гордість для бідного єврея — це теж немалий скарб, який ні за які гроші не купиш. Ну-у, Ребеці про свою гордість ніколи не признавався, це була його маленька таємниця... а може, це була казка, яку сам для себе склав, ідучи за плугом?

І, певно, відвічна селянська прив'язаність до землі, вічна боязнь втратити її, свою годувальницю, відштовхнули Лейбу Циглера в сороковому році від створюваного колгоспу «17 Вересня», і дарма тільки отой, чуєте, настирливий, упертий, гіркий, як перець, влізливий, як цибулинний дух, Сруль Шварцпель, той кримінальний політичний, щовечора влітав до його хати, сідав за стіл коло лампи і втовкмачував у шкилену і ніботу покірливу Лейбину голову, при цьому гупаючи висохлими в тюрмах кулачками по стільниці, про переваги колективного господарювання.

— Ну-ну,— Лейба з того гупання, з того запалу, з того бризкання слиною нічого собі не робив, він преспокійно намотував на палець то правий, то лівий пейс і ввічливо усміхався.— Чи я перечу... чи я проти? Коли ж на власні очі побачу твої переваги, помацаю їх, тоді й вступлю. А тепер, чуєш, коли нова влада, та ще й до того народна, проголосила, що земля належить народові, отже, й мені, то чо' маю пхатися зі своїм ціпом на тік, де вже двадцять-тридцять хлопів молотять? Що, ні? Я почекаю.

— Але ж я про тебе, дурного, дбаю! — хапався за голову Шварцпель.— Не будь мішігіній!

— Як постелю, так і висплюся. Хіба не так кажуть у Горопах? І хіба, чуєш, у Горопах усі у твій колгосп вступили?

— Куркулі лише саботують,— сатанів, зеленів від злості Сруль Шварцпель.— І ти з ними... ти, бідний, дурний єврей!

— А що таке... куркуль? Таке слово колюче, що й курка не дзьобне,— корчив дурня Лейба Циглер. Він сидів у хмарах махорочного диму, що його виклублював, вистелював пластами від немитої підлоги до закуреної стелі, безперестанно скручуючи цигарки, Сруль Шварцпель, і почувався у затишші і в безпеці; Лейба Циглер не ризикував, мов якийсь гендляр чи міняйло, і марно не метушився, він пам'ятав, що для того, щоб жати й молотити, спершу треба посіяти... йо, треба посіяти, і най той холерний, той нетерплячий, напасливий Сруль, який засмердів йому хату

тютюном, лупить по столі кулаками скільки хоче, хай малює колгоспні едеми, аж поки йому язик не спухне або ж не зав'яжеться гудзом, його це не обходило, він сидів спокійно і вперто, і при цьому ввічливо посвічував усмішкою. І це, мабуть, Сруля найбільше лютило. Аж поки одного вечора він не плюнув спересердя на поріг і більше в Лейбних стінах не появлявся.

І, власне, лише тоді Лейба Циглер почав мріяти, прикидати, шукати у Срулевих словах істини: «А може?»

Про Загурщину в Горопахах знову заговорили одразу на другий день після того, як гарматні постріли, мов далекі громи, покотилися на схід і там замовкли і коли на ганку сільської канцелярії скинули й роздерли червоний прапор; порядкував цією владопереміною Гринь з-під церкви, який прилюдно червоним прапором чистив собі чоботи. Опісля, зібравши до читальні перелякане, непевне ні в собі, ні в часі людське гуртовисько, проголосив самостійну Україну. «Ну й хай,— посмикав собі пейси Лейба Циглер,— чи я проти? Була Україна червона, совіцька, тепер синьо-жовта, мені-то що, мене аби з ґрунту не вигнали, аби я жив собі далі як дотепер». Лейба вдавав, що він нічого не знає і не чує про те, що діялося поза плотами його подвір'я, усі новини, як сполошені кури, застрявали в заростях кропиви... застрявали й там залишалися гнити. Так принаймні баглося Лейбі Циглеру. Він знав лише свою роботу в полі, жінку, худібку, птаство, дітлахів — і більше нічого; він про це при зустрічі торочив сусідам, вмовляв їх і самого себе; вмовляв і придивлявся до себе збоку, киваючи на себе пальцем: «Мой, Лейб, кого хочеш обшахрувати? Самого себе?»

Дехто з сусідів за «самостійної України», яка існувала кілька днів, поки її німці не розігнали, привів тоді із Загурщини, з колгоспного, значить, двору, коня або ж корову, хто теличку або свинку на мотузку, хто притяг плуг або й млинок, що ним очищали зерно, хто хомут; кому не вистачило худоби, реманенту чи бодай рискаля, то клав у драбини величезне панське люстро, в яке могло зазирати півседа, або ж круглий дубовий стіл, котрий влізе хіба що до стодоли. А сусід Олекса Рибонька привіз, чуєте, на подвір'я білу, як сніг, ванну, яку закопав біля криниці й налив у неї води, щоб мали де хлюпатися качки.

Лейба сумно поглядав на цей рейвах із-за вугла хліва або ж крізь щілини дощаного нужника й подумки розмовляв зі Срулем Шварцапелем: «О, маєш. Ти так запопадливо гуртував колгосп... такий файний рай обіцяв. А вони рай

розібрали, бо їм так ліпше». — «То ти на боці цих рабівників?» — пирскав слиною Сруль. «Я ні на чиєму боці, я на своєму» — відпекувався усяко Лейба.

Відпекувався від себе?

Йому було незручно, коли сусід через пліт Юрко Данильців, привівши із Загурщини буланого коника, виправдовувався перед ним:

— Ви, Лейбо, теє... не подумайте злого, — говорив Юрко, опершись на пліт і цвіркаючи крізь жовті від тютюну щербаті зуби. — Влада була вчора одна, а сьогодні — друга, колгосп розпався, а поле треба орати.

— Чи я щось кажу? — промовив як завжди Лейба і виставив наперед долоні, мовби захищаючись і відгороджуючись від сусідового виправдовування. — Я прецінь знаю, що у вас був буланий коник... оцей самий.

Ще, мабуть, сусідський коник не встиг обжити, обнюхати своє стійло, пригадати його давній запах, як вночі Ребека розрухала Лейбу, розбудила, показуючи йому на заднє віконце, власне, на вставлену просто в стіну, обмазану глиною шибку, яка на тлі густої хатньої темряви кривавилася яскравою плямою.

Можна було, здавалося, об неї опектись.

— Горить десь, Лейб, — жажнулася жінка.

Він одягнувся, взув чоботи, мовби збирався у поле копати по осені картоплю, і вийшов надвір: горіла, возносилася полум'ям у небо Загурщина. Село не спало. Щоправда, ніде не було чути ні голосів, ні біганини, припадала до землі тривожна тиша, і, здавалося, люди, стоячи в тиші біля своїх хат, прислухаються до неї і чекають від неї зрозумілості: що там на Загурщині палять, хто палить і кого? Так, і кого? І навіщо? Але далекий вогонь горів мовчазно, сюди, до села, крізь простір дубового лісу, Рубчу, крізь поля, густі й мокрі вільхові гаї, що росли в численних видолінках, не долітала тріскотнява, не було видно й полум'я, лише червона заграва, що облизувала півнеба, свідчила: палять Загурщину дотла.

— Невже наших палять... певно, євреїв? — хапалася за його плече, брала за руки Ребека. Вона вискочила лише в сорочці, накинувши зверху доломанину, нічний холод чи перестрах трусив нею, як грушею, зуб не потрапляв на зуб. Лейба тулив жінку до себе, стишував ляк.

— Ну-ну, не будь дурна, Ребеко. Чого б то наших палили? Особливо на Загурщині? Там люди бідні, політикою не займалися... тепер лише за політику кара. — Говорив одне, а друге думав... а третє передчував.

— Але ж Сруль Шварцапель колгосп той ліпив. Ходив по людях і бив кулаком по столі; він один гупав кулаками, а скажуть: ми всі винні.— Вона не могла відірвати очей від далекого й разом з тим такого близького... такого близького полум'я і не могла дати собі ради з тремтінням, з дзеленькотінням зубів.

— Іди, чуєш, до хати. І я з тобою,— не витерпів урешті Лейба Циглер.— Нічого тут не вистоїш... не допоможеш, поки не згорить. А щодо Сруля, то таке скажу: хіба він один був за колгосп? Та тут були десятки, що бубном на збори скликали.— Він силоміць виводив Ребеку з-поза хати, де вони стояли, і підштовхував до дверей; Лейба боявся, що вона, чого доброго, остаточно втративши розум, закричить і розпоре криком оцю ніч, і тоді...

І тоді...

Вона також боялася свого крику й чула, що крик чи істеричний сміх, чи плач, чи якісь інші сили, дотепер їй не відомі, кільчаться у ній, набухають і кожної хвилини загрожують вибухнути; вона інтуїтивно здогадувалась, що означав би сьогодні її крик, як би його село сприйняло й потрактувало, і через те боялася самої себе... боялася, і ненавиділа, і чимдуж квапилася до хати, у рідні затхлі стіни, де можна, уткнувшись у подушку, бодай виплакаться.

Коли вони з Лейбою стояли на порозі, з боку Загурщини, з червоного того пекла, з ночі підпаленої, пролопотіли постріли; їх не було аж так багато, хаотичних, поодиноких і зібраних у решето, випереджаючих і тих, що припізнювалися, усі вони дрявили ніч глухо і м'яко, мовби невідомі тії стрільці вціляли в завісу з грубої повсті.

— Ти чуєш, Лейб? — Ребека схопила чоловіка за пазуху сорочки. Вона чекала, очевидно, розради... хай би навіть фальшивої розради: мовляв, мало хто в наш час стріляє, війна ж бо. Лейба не піддався олжі, не шукав слів для розради,— бо навіщо тут розрада, олжа, коли відомо, Ребеко, у кого стріляють? — він лише обняв її й поцілував у холодну щоку; тисячі років не цілував свою Ребеку,— бо хіба було колись Лейбі до поцілунків? — а в цю нічну хвилину поцілував, відчувши до неї і жалість, і ніжність, і бажання захистити, уберегти від небезпеки, що насувалася на них. Власне, якраз тут, на порозі рідної хати, вкралася у Лейбину душу приречена непевність, постійне відчуття небезпеки; власне, тієї ночі Ребека навчилася безголосо плакати, остерігаючись вимовляти слова, котрі кожної хвилини могли обернутись у Біду.

Однак вона залишилася жінкою...

Однак Ребека була Ребекою, і котрогось літнього дня, коли світ, немов у колісці, вигойдувався на жаркому вітрі, коли жнива аж видзвонювали снопами, роботою і дурманили голову духом стиглого жита й розпареного бур'яну на свіжих стернищах, вона, поклавши звично серп на плече і задивившись на своєму полі у бік Загурщини, хотіла повірити, що там, на Загурщині, не такій уже аж далекій землі, нічого страшного не сталося.

— Звідти... із Загурщини, Лейб, ніхто з наших не приходив? Не подавав голосу? — спитала з надією.

— Може, й приходив... може, подавав голос,— хіба я знаю? — промовив Лейба, сторцюючи зі снопа «стілець», навколо якого мав вирости полукіпок.

— А ти зібрався б та й... та й пішов би туди, дізнався б, що й до чого, га? — підняла на нього великі печальні очі. Серп на її плечі виблискував чистим сріблом.

— Як треба, то піду,— несподівано охоче погодився завжди обережний Лейба.— Ніби я проти, Ребеко? Ось вижнемо жито, повожу снопи додому й тоді вже...— Йому, зрештою, самому хотілося подивитися на Загурщину, дізнатися, що там скоїлося, чому ніхто звідти не дає про себе знати. А головне, що з тією невідомістю на Загурщині, з тією затятою змовою сільською, коли навіть найближчі сусіди вдавали, нібито не бачили вогню і не чули пострілів і уникали про це говорити, як про щось заборонене, були пов'язані його тривоги і непевність.

І він не витерпів...

.....
Вуйна Парасолька казала:

— Нічого не повинно пропасти з того доброго, що жило перед нами й перед вікнами, хоч воно начебто не було хосенне, тобто його не можна було ні скосити, ні змолотити, ні спекти з нього хліб.

Зате з того нібито нехосенного мала поживу душа.

Я навіть, Юрашку, підозріваю, що люди навмисне сіяли навкруг себе квіття, яке цвіло і пахло, тішило око й серце; це, очевидно, було знадібне людям... так, дуже знадібне, бо переднівок пережили торік і передторік, бо поле наше — Кам'яне і робота на ньому мозольна, бо віками називали тебе бидлом, бо нужда гнала тебе до корчми, до Каца.

І мусив хтось сіяти квіття...

Тож запиши, Юрашку, у свою книжку про Кам'яне поле, що мої тато, бувало, перед тим, як перший раз виїдуть у поле

навесні орати, спершу насиплять коням у баламути вівса, леміш плуга виставлять на сонце, щоб нагрівся, бо, мовляв, гріх холодною залізякою краяти молоде поле, а з-під сидіння діставали буханець хліба; і з цим хлібом в обох руках обходили навкруг свою нивку.

Було це благословення хлібом землі?

Була це ворожба: мовляв, роди, поле, ось такий рум'яний хліб, який я тобі показую.

Була це, мабуть, біла магія, людська надія...

Лейба вибрався на Загурцину в неділю, у ясний день; пішов, щоправда, не прямою дорогою через поля й далі через Рубчу і не подався коротшою стежкою направі, а понипав де видолінками, де попід вільховими гайками, а де попід вербами берегом Унявки, остерігаючись небажаних очей. Бо, чуєте, навіщо комусь знати, що Лейба Циглер вибрався на Загурцину? «Боже борони, яка Загурцина? — наперед готувався до запитань, якщо б когось зустрів. — Що я там, чуєте, загубив?»

Він стелився поміж травами, поміж корчами, і вслухався у вітер, і пересиджував у глибокій борозні пастушат, які, потріскуючи батіжками по стерні, гнали з паші додому корови, і серце його посмикувалось у грудях, наче впіймане у жменю перепеленя; Лейба, мабуть, стратив за цих кілька годин ходьби третину того життя, яке належалося йому ще прожити, і, може, серед дороги не раз каювся, що легко дався Ребеці підмовити.

Ребеці й самому собі піддався.

Ні, він не повертав на колишнє панське дворище, що стало також колишнім колгоспним, а попід цегляними стінами, попід смердючими заростями бузини, через старе череп'я, цеглу, купи пляшок, клепок і обручів з діжок, що їх викидали із замку, обійшов фільварок боком і опинився біля парадних воріт із двома потовченими, оброслими мохом кам'яними левами, що їх, ворота ці, мали стерегти; з воріт колись витікала піщана біла дорога, обабіч якої (він пам'ятав) порозсідалися хати, халупчини, два-три будинки, що були схожі на багатші вілли, бо мали веранди, засклені кольоровим склом, а дахи були вкриті білою бляхою.

Але ж чому «колись»?

Дорога й сьогодні вибігала розгонисто з розчиненої навстіж залізної брами завмерлого фільварку, і так само, як колись, вабила піщаною своєю білизою, і так само, як

колись, вищиряли пощерблені пащі графські леви, і так само, як колись, при бажанні можна було уявити, як леви ревуть, усе так нібито було, як колись, усе так, тільки... замість хат, багатших і убогіших, дворищ із хлівцями, дровітнями, оборогами в обгорілих садках чорніли згарища; хтось ніби навмисне підкладав віхті з гранню, з жаром під кожну стріху, під кожну, здавалося, підвалину, жорстоко дбаючи, щоб не залишилося й сліду від колишньої єврейської Загурщини; навіть нужники були спалені, ворітця і штахети повалені, порубані сокирами, а криниці збезчещені гноєм.

Якусь мить (а чи цілу годину) Лейба Циглер німів перед цим потопом, перед безглуздою руйнацією, він відчував, що задихається, потопає, опускається в бозна-які прірви свого жаху, він уявляв, що висить, тримаючись за цямриння, над глибизною котроїсь сплюндрованої криниці й чекає терпляче, не оглядаючись навіть і не просячи пощади, що зараз, у цю ж мить, хтось безжальний (хтось невідомий, темна незнана сила) ударить по його пальцях і він, зірвавшись із цямриння, полетить униз; і ще він чекав, що з цих мертвих згарищ, з-поміж кістяків печей свисне куля, яку вистрелили ще тієї ночі, коли горіла Загурщина.

Що, не може так довго куля летіти? Це вам так здається...

Однак минали хвилини, а може, й години, ніщо не порушувало, не руйнувало спаленої тиші, і страх Лейбин змотувався у клубок; Лейба підняв обгорілу палицю і рушив з нею від двору до двору, і збоку виглядало, що Лейба Циглер прагне власними ногами відчутти, топчучись на погарищах, їхню спекоту; він порпався серед обгорілих колод, серед лахів, хатнього начиння, солом'яного попелу і спершу неспіливо, б'ючи палицею то по дитячій ванночці, то по розтолоченому відру, то по кучугурі конвульсивно зібганої вогнем бляхи, а далі все сміливіше, усе відчайдушніше вигукував:

— Вай! Вай! Люди!!!

Він не помічав, що плаче; близько з цими панськими на Загурщині ніколи не сходився, не мав з ними ніяких гешефтів, єднала його з ними тільки молитва в синагозі, але він знав, що тут були, жили, ходили попід цими сливами старі, діти, чоловіки й жінки, і дехто з них, гонорових, глузував, бувало, з Лейби, тикав пальцем, глумився з його розплесканих долонь, з його прив'язаності до плуга й до коси, і, траплялося, на вулиці у воєводському місті Бистричанах

обминали його, мов прокаженого, й сторонилися у синагозі, де нібито перед богом усі рівні, а дітиська називали його гоєм і викрикували, повторюючи слова дорослих, що він смердить кіньми, гноєм. І колись від цих насмішок, глузів Лейба горбився, утікав од них; і ці глузи лишали карби на серці, які його боліли, наче пруги від батога; він, щоправда, мовчав про них, не повідав ні дітям, ні Ребеці, і в суботніх розмовах з богом теж мовчав про свої образи.

Бо нащо все це їм знати?

Сьогодні він усім простив і вибачив; злі дотепники, пихаті графські лакеї, економи, куховарки — усі ті, що поглядали на нього з погордою, що мали його за дурного, стали враз добрими, мудрими, лагідними; він їх любив, як належить любити іудея іудеєві, і оплакував їхнє незрозуміле зникнення.

Були й нема...

Ні голосу, ні стогону, ні молитов, ні плачу, ні бодай краплини свіжої крові на обгорілому листі; було таке враження, що тієї літньої ночі всі люди із Загурщини витовпилися зі своїх хат, зі сховків потаємних, стали на білу піщану дорогу й мовчазно вирушили в тільки їм відомому напрямку. І наче вів їх сам бог... і наче вела їх заворожена згода зі смертю... чи вело їх, штовхало у плечі жадання рятунку?

Так, так, вони жадали рятунку.

Лейба Циглер хотів утішитися цією думкою, нею жити, з нею повернутися додому, бо знав, що біла, висипана піском фільварківська дорога через кілька кілометрів за лісом упирається у стару, муровану камінням «цісарку», якою, коли наліво поїдеш, опинишся у Бистричанах, направо повернеш — загубишся у горах і лісах, де дідько «добраніч» каже, а підеш прямо — станеш на березі Дністра біля порома, що перевезе тебе на тамтой, на подільський уже бік.

З цієї вузької дороги витікала ріка, що впадала в море; море звалоя світом.

Власне, цього перехрестя на «цісарці», далеких гірських ущелин, навіть близького порома на Дністрі Лейба Циглер ніколи не бачив, вони існували лише в його уяві, без них він цілком обходився і ніколи про далекі світи не мріяв, йому було затишно у маленькому світі Горопах, аж поки... аж поки сьогодні далекі світи до нього не наблизилися, розверзлися, і Лейба, сердега, стримів над ними розгублений, як

перед безоднею, і намагався вгадати, в який бік — униз чи вгору — рушили із перехрестя загурські люди.

Він присів навпочіпки на дорозі і приглядався до піску: шукав на ньому слідів; йому чомусь здалося, що на піску мусять залишитися якісь сліди, якісь колії, відбитки, запахи, а може, й голоси, що лунали тут тієї серпневої ночі. Адже не може такого бути, щоб дорога, щоб рум'янок на обочині, щоб гірчак у рові нічого не запам'ятали й нічого йому не оповіли. «Чи як ви, люди, кажете?»

Зусилля його були марні: дорога стелилася напрочуд гладко й чисто, вітер і літні дощі розгладили її, розчесали, вимили набіло. І Лейба Циглер, перейнявшись чистотою дороги і розчарувавшись у своїх пошуках, ані не кліпнув оком, не здивувався, коли звідкись (з неба, з кущів, з-поміж обгорілих дерев?) пролунав добродушний сміх: «Що там, Лейбо, шукаєш? Учорашнього дня чи торішнього снігу?» Голос лунав знайомий, оповитий зеленим мохом, теплий, у ньому не бриніла небезпека й не вигулькувало кепкування, у голосі чулося, як на папері писалося, щире зацікавлення, а може, й жаль... а може, й жаль, і Лейба, піддавшись цій щирості, ще й не оглянувшись, сказав:

— Шукаю слідів тутешніх людей. Кортить мені знати: куди вони пішли?

— Хіба по піску пізнаєш? — сумно, м'яко і світло хтось сміявся поруч.— Пісок бо сипучий... і вітер його здуває, і змиває вода.

І змиває вода...

Тепер Лейба Циглер помітив, що в садку навпроти доїв козу, накоротко прив'язану до дерева, відомий у Горобахах і в околиці Андрусь Боженька — людина мовби аж сходжена по коліна, згорбатіла, пелехата, прізвища якої, мабуть, не знали також у сільській канцелярії, старі й малі кликали його поза очі Боженькою, а в очі Андрусем, і всі мали його за такого, якому бракує у голові якоїсь там клепки. Здається, від створення світу, зі своєї молодості Лейба пам'ятає Андрусю усе такого ж підтоптаного, який часом жив із жебрацтва, а часом — із випадкового заробітку: тому взимку pomoже накидати гній на сани, у тієї вдовиці на-рубає дров і наріже січки, а ще третьому напровесні перебере картоплю на насіння; він був до пари Вуйні Парасольці, тільки Вуйна була горда та балакуча і жебраним хлібом гидувала, Андрусь же більше мовчав і лише поглипував на білий день, на людей приязно, сиві його очі, брови, борода (така незвична на Кам'яному полі) — ціла його

постать світилася невимовною й невичерпною добротою. Ніхто, власне, у селі не замислювався, чому Боженьку вважали дурним, а він сам у розумні не пхався, не обстоював за себе ні в молодості, ні тепер, у старості; він не мав жінки, дітей, ні родичів ніяких, узимку тулився в облупленій хатчині на краю села, а з настанням весни брав бесаги на плечі, стару бунду-кожух згортав у клунок і прив'язував її ззаду до паска: спав на цій бунді в полі, у лісі, на купах кукурудзиння попід багацькими стодолами. Влітку ж Андрусь не старцював; бачили його повсякчасно в полях поміж житами і просом, поміж розквітлими, як вишитими бузковою заполоччю, латками картоплі; з довгою палицею у руці він шкутильгав поволі борознами й межами, інколи, траплялося, цілими годинами стовбенів на одному місці, обмацуючи колосся або ж волоття проса, при цьому вишптуючи якісь слова; комусь сторонському, чужому могло здатися, могло привидітися, що Андрусь Боженька пасе, як турми овець, Кам'яне поле, виворожує йому врожай і стереже від здичавілого вітру, що скручує жито в перевесла, від граду й від горобців. До його присутності в полях звикли, як позивкали (й не завжди чують їхній спів) до жайворів, і коли, бувало, люди не помічали довго Андруся у полі, то сумували й визирали за ним з-під дашків долонь; людям здавалося, що поле без Андруся не вродить, бо нібито він носить дощі у жменях, а сонце у волохатих сивих бровах.

Людям так хотілося вірити.

А ще людям у Горопахах хотілося вірити — таке вкоренилося повір'я, що здібання з Андрусем провіщає близьке добро.

Лейба сьогодні теж згадав про це горопаське повір'я, він сів на перелаз і став чекати, поки Андрусь вицоркає козу, яка, певно, належала комусь на Загурщині, й нап'ється молока; Лейбі теж хотілося вірити, що Боженька, витерши від молока губи і розсіваючи навколо ласкаву доброту сивих очей, скаже, що нема чого пусто-марно журитися, бо пішли люди із Загурщини, з цих диких лісів від непевного воєнного часу до свого кагалу в Бистричанах, там їм буде безпечно.

Але Андрусь заперечливо крутив великою головою...

Але Андрусь, мовби обпікаючись очима об Лейбині сподівання, сказав:

— Чи ж я янгол, щоб літав над полями і всіх боронив? Чи можу водночас бути в багатьох місцях... тут і там? — Старий виправдовувався, гейби на правду від нього не повин-

на зачaitися ніяка подія, що вродилася у полі.— А може,— веселіше блиснули його очі,— а може, Лейбо, нічого такого страшного не сталося? Признаюся тобі: я шукав їх... шукав свіжих могил, трупів, крові. Чисто, на щастя, навколо, тихо. Тільки коза оця прибігла до мене... тільки коза.— Він, забувшись, перебирав козі шерсть поміж рогами, пестив її, дрібна худібка зручніше підставляла рогату голову під людські руки, поки врешті не лягла розніжено, як вірна собака, біля Андрусевих ніг.

«З усього живого на Загурщині тільки ця заблукана коза й лишилася»,— подумалося Лейбі, й передчуття добра, що жевріло в ньому, як жар у попелі, гасло.

— Я теж хотів би вірувати, що нічого страшного не сталося,— сказав він уголос. І сказане найперше було звернуто до самого себе.— Тільки отак... на хлопський тверезий розум... навіщо було після себе... після тих, що тут жили, обертати все в попелище? Отож-бо.— Він зацокав язиком і підпер голову руками.

— Кажу ж: коби я був янголом, щоб довкруг літати, усе видіти, всюди бути присутнім і кожного від біди оборонити,— нагадав про себе Андрусь.— А без крил... я нічого не знаю, Лейбо.— Він звівся на ноги, оперся на свій ліщиний костур і задивився на кучугури лісу, що обступав валом Загурщину. На них обох, на Андруся й на Лейбу, впала важка, як дзвін, голуба тиша; цей дзвін важезний прикрив собою і навколишні ліси, і гнилі, зарослі осокою і вільшиною видолинки, і білу піщану дорогу під липами, і графське цегляне гніздо, і чорні оці згарища в помарнілих садках; і слухаючи цю тишу, і борсаючись під нею, під дзвоном важенням, що зірвався з небес, і постогнуючи, Лейба гірко каювся, що послухавсь Ребеки й приплентався бозна-чого на Загурщину. «Яке мені діло... я хочу собі сказати, собі самому втовкмачити в голову: яке мені діло до панської челяді на Загурщині, до всіх, які жили тут віками. Я собі маленький, я собі теж Боженька. Моя хата скраю...»

Він зібрався було рушити навпростець додому, навіть не оглядаючись на Андруся, але той спинив його, промовивши:

— Чи знаєте, Лейбо, про що думаю? Я собі думаю, що коли конче хочете дізнатися про тих, які тут сиділи і яких нема, котрі щезли, як мряка, то... то треба вам піти цією дорогою униз. Мусять бути десь сліди? Десь слово поміж житами закотилося... десь страх людський посяявся між корчами і скільчився... і росте, як будяк. Га?

Лейба споглядав на білу піщану дорогу і відчував, як вона під ним захиталася, як западалась у безодню, в нікуди; Лейба подумав, що рано чи пізно, а доведеться і йому піти вниз цією ж дорогою, яка веде в нікуди, разом із ним пошкутьлягає бідна Ребека, і подріботять діти, і гуртами посунуть усі люди іудейської віри, які живуть у Горопах і в навколишніх селах. Він згадав, що задовго до війни між своїми в Бистричанах краєм вуха чув, нібито в Німеччині зганяють євреїв, як худобу, в табори і винищують поголовно: розстрілюють, виморюють голодом. Якщо признатися, то Лейба Циглер не дуже й вірив у страшні чутки, люди звикли перебільшувати й один одного лякати. Ну, може, політиканів усяких, як, приміром, Сруля Шварцапеля із Загурщини, арештовують і тримають за колючим дротом, бо є за що... а за що, з якої такої державної потреби забирати до Йванової хати його, бідного простого єврея? Хто ж буде обробляти поле, сіяти просо і жито... і хто ж буде пасти корів? А що завинила, питаю я вас, перед Гітлером моя Ребека? Підняла, може, спідницю й показала йому, вибачайте, полатані майтки, тобто штани? А крім того, як далеко Німеччина з її Гітлером од Горопах... десь тая Німеччина на краю світа.

Він тоді заспокоївся, навіть забув про можливе лихо думати, аж поки... аж поки, розповідають, не повісили Гітлера в дубових рамцях у сільській канцелярії. І вже той Гітлер вусом моргнув, як тарган, і вже рушили... ай-вай, а таки рушили піщаною дорогою люди іудейської віри із Загурщини; вони рушили перші, за ними, тепер уже Лейба не сумнівався, підуть інші... піде й він з Ребекою, з дітьми; пісок також їхні сліди засипле, зрівняє, і ще моторошніша тиша стоятиме на світі.

Мав бажання сісти просто посеред дороги й заплакати; він уже не міг відірвати очей від піщаної дороги, він уже був її приреченим бранцем; він уже в думках ішов цією дорогою, яка веде в нікуди. «Господи боже, невже справдяться давні речення пророків, що на попелі твого народу поросте мурава і залишаться тільки одиниці, щоб не згнуло з лица землі ім'я Ізраїлеве?»

— А чо' сидіти, Лейбо, й чекати? — промовив, пробився крізь Лейбин розпач Андрусь Боженька. Він був тепер схожий на доброго християнського святого з мальованих образів у селянських хатах.— Візьми-но в мене козу, втечи в ліси, у дебрі й схоронися. Проживеш. Земля ж наша добра...

Лейба хитав заперечливо головою.

Він ішов додому цілком відкрито, дорогою; тепер, коли йому виразно відкрилася безодня, до якої вела піщана дорога, не було рації бокувати стежками й видолинками; він сам собі нав'яв, а чи збурилось у ньому і сплигло наверх чуте від рабина, що на життя і на смерть є боже веління, і від цього нікуди не втечеш ані не сховаєшся. Якщо ж так, то най станеться, що має статися.

І в його єство, як у древню посудину з вузьким горлом, що збереглася бозна з яких часів у його коморі, вливалася моторошна, зачерпнута на Загурщині тиша; певно, у цій тиші були розлиті апатія, безнадія, приреченість. Вони панували в ньому, а над ним панував суворий єврейський бог. І що Лейба мав з ним робити? Тільки інколи, забувшись, згадував Андрусеву пораду й Андрусеву козу, яка мала б його, Лейбу, прогодувати в лісах і в горах, і легкий, несміливий усміх торкався його перепалених губ. «Що я знаю про людську ненависть і людську доброту?».

І, видно, приреченість була написана, виорана на його чолі, видно, й той дзвонище із Загурщини придвигав Лейба на плечах додому, бо Ребека, зобачивши його на порозі, зблідла й поклала палець на губи: в хаті були діти — Естерка і Юзик. Мовчи, мовчи, Лейб, марно не лякай дітей, може, й не так страшно, як у тебе на чолі написано?» — промовляли її очі. На диво, завжди прямолінійна, нетерпляча, гостра, як ніж, мовби відчуваючи тягар його ноші, той дзвонище на його плечах, терпляче вичікувала, поки діти не вступилися з хати. І аж тоді спитала про Загурщину:

— Ну, що там? — шелеснула губами.

— Та нічого,— махнув рукою.— Тиша. Погарище. І Андрусь Боженька посередині, той мішігіній, з козою. Що тобі коза розкаже?

— І ти нічо'... зовсім нічого не довідався, Лейб?

Крутив головою. Здвигав плечима. Розводив руками. І мовчав. Бо що мав говорити? Про піщану дорогу, на яку скоро стануть? Нащо жінку лякати. Най страхи залишаються коло нього, думав.

Лише ночами не спав, зітхав у темряві, мнучи в собі страх і біль. Він часом молився богові, щоб скоріше наблизив те, що має статися, щоб не відкладав на пізніше,— Лейбі бракувало терпцю, не мав сили далі терзатися; й тому сьогодні вранці, коли десь на початку Петрикової вулиці загуркотіла автомашина, він, вихопившись із згреблом, яким чистив корову, на стаєнний поріг, не злякався, а навпаки —

зрадів... такий злодійський підступний промінчик зблиснув у його душі: «Нарешті... нарешті все скінчиться». Ні, ще ніякої автомашини перед ворітьми не було, ще навіть не знати точно, чи вона сюди взагалі приїде, ще вона мирно гуділа бозна-де, а він уже чекав, готовий, покірливий, мовби вихоплений зі звичного свого світу й виставлений на огляд світам іншим.

Коли великий зелений критий брезентом грузовик таки загарчав і зупинився біля воріт і коли на його гарчання вибігли з хати діти з Ребекою, то Лейба Циглер не здивувався німецькому офіцерові в чорному мундирі, який вийшов із кабіни, і навіть не глянув на трьох інших німців з автоматами, його тільки зацікавив високий, тонкий молодик у виблищених чоботях, у синьому — гранатовому, як колись казали,— мундирі старої польської поліції. Лейба десь бачив це носате, хрящувате обличчя, оцю руду, аж червону, фризтуру, він був переконаний, що колись із цим молодиком розмовляв. Але де? Коли? Може, він йому приснився серед безсоння?

— Ви мене впізнаєте, пане Циглер? — У молодика був приємний голос. Узагалі він виглядав на інтелігентну людину, яку випадково одягли в поліцейський мундир і дали в руки гумову палицю.— Я внук Менделя Каца — Адаць. Ми колись, здається, розмовляли.

— Ну-ну? — Лейба тепер пригадав, що справді здивався з цим молодиком, із цим цибатим Менделевим онуком; було це котрогось літа в полі... Адаць їхав на ровері. Вони перекинулись кількома словами; зрештою, що мав до розмови Лейба Циглер із Кацовим внуком? Тільки й дізнався, що той вчиться у Львові в університеті Яна Казимира.— Це було так давно,— Лейба мав на увазі їхні здибання.— Де ви тепер? — спитав.

Офіцер не вступав у розмову, він стояв, опершись на хвіртку, й покурював цигарку, а солдати з автоматами, як чорні духи, походжали по подвір'ю, зазираючи до стайні і в stodолу; один з них завмер біля ліски, що вела на город, і Лейба зрозумів, бачачи його краєм ока, що цей стереже стежку на город... стереже від утечі, від зваби схватися у лісах і дебрях.

Хто б то кинувся втікати? Оті підлітки, діти, що сполошено, але не без цікавості пасли очима солдатів? Ребека, яка не зводила омертвілих риб'ячих очей з великого грузовика? Вона, очевидно, крім грузовика та ще, може, нудьгуючого, якогось аж меланхолійного, офіцера нічого не бачила, на офіцері й на грузовику їй світ зійшовся клином. Лейба

не так, може, бачив, як відчував, розумів Ребеку, йому було ніяково за свій спокій чи навіть байдужість, спало йому на думку підбадьорити жінку... Як підбадьорити?.. Чим утішити?.. Тільки й торкнувся її ліктя. Вона метнула на нього затьмарений погляд і не побачила його.

Дивилась на нього й не бачила.

— Служу тепер у єврейській службі порядку в юденраті в Бистричанах. Утворений новою владою наш юденрат — чули, може? Я підофіцер, рахуйте, — Адам Кац показав на рукаві свою жовту нашивку. — А що зробиш? Треба якось жити, — додав, прочитавши, видно, на Лейбинім обличчі осуд. Чи, може, ніякого осуду, ніякого докору, нічого такого й не було, певно, злякав його вираз збайдужілої нудьги?

— А що від нас хочете? — спам'яталася врешті Ребека.

— Хочемо, щоб їхали з нами. Нова влада також утворила у Бистричанах суто єврейську дільницю, гетто, куди наказано переселитися усім нашим із міста і з сіл. Усім, — повторив молодик і вдарив себе кийком по халяві.

— Навіщо? — Ребека поступово брала себе в руки. — Це що, добровільно? Я не можу... ми всі не можемо... ми тут маємо поле, корову, курей, завжди діти мають свіже яйце. Ми в місті ніколи не жили... ми люди сільські. Як господарство лишимо?

— Яке господарство... яке яйце! — уже чогось злився Адам Кац. — Наказ гострий, і мусите їхати. Дозволено брати з собою лише те, що можете взяти в руки, постіль, і нічого більше. Юденрат на місці про все подбає... про роботу й про помешкання, — додав для потіхи молодий Кац.

— Але ж навіщо? — Ребека оглянулася навколо й підштовхнула свого Лейбу до мовчазного офіцера. — Ну, Лейб, ну, йди, спитай того пана, ти прецінь мужчина. Я хочу знати: якої холери я повинна їхати в тоте смердюче гетто, що я там забула?

— Там будете в безпеці, — терпляче роз'яснював Адаць. — Німецька влада гарантує вам безпеку. І це найголовніше... задля вашої ж безпеки видано такий наказ. Хіба не знаєте, що місцеві бандити вчинили з євреями, які мешкали на Загурщині? Німецька влада нас оборонить...

— Досить! — обірвав його раптом офіцер. — П'ять хвилин на збирання!

Лейба Циглер, не оглянувшись на хату, на подвір'я, на все своє господарство, пішов просто до автомашини. Йому було забагато аж п'ять хвилин.

У суботу зранку не давали мені працювати скрипка, акордеон, бубон та ще, мабуть, цілий рій інших інструментів: мої сусіди Григорчуки віддавали заміж свою Ксеню. А тепер у Горопахах весілля не обходиться без шатра в саду, де втискують за столи двісті-триста гостей, без двадцятьох ящиків горілки і без ансамблю; музики були чи сільські, чи районні, або й узагалі мандрівничі, які тільки й уміли загрибати грошву, бо все, що вони грали, було зганьблене й спотворене, навіть тужливі пісні вони попереробляли до танцю.

Танцюй — дригай ногами і руками, вихиляй задом... І було мені від цієї веселої нібито музики сумно.

Мені було сумно, і, щоб цього настирливого бубна не чути, щоб не бачити, як він топчється по чужій далекій журбі — журбі, що виспівана в пісні, я вирішив втекти на дві-три доби до Львова. Вже було зібрався, аж тут прийшла до мене Вуйна Парасолька; у хустині мала зав'язані калачі.

— Прошу тя, Юрашку, зі мною на весілля, — запросила. — Не файно, якщо відмовишся... не по-сусідському. Подумають люди, що гордуєш ними.

На весільному подвір'ї перед хатою господар Василь Григорчук — сільський тракторист, від якого я рідко чув якесь слово, бо він повсякчас був заклопотаний роботою, зашнурований у свій засмальцьований комбінезон, оглушений, як мені здавалося, безперервним тракторним тарахкотінням, сьогодні стояв із жінкою Докією, у вишиваній сорочці, чистий, поголений, щасливий, і благословив молодят. Ні, не було в його руках ікони, жона його Докія не тримала миску з йорданською водою; в його благословенні над великим притихлим гурмищем весільних гостей, над фальшивою музикою, над цілим, здавалося, селом панувало неголосне, тремке, сповнене і надії, і боязні, і любові слово:

— Стоїте, діти, на початку подружньої дороги, на якій усього зазнаєте: і буде у вас любов, і будуть діти, і буде здоров'я, і розбагатієте на добро; стоїте сьогодні перед татом-мамою, перед братами і сестрами, перед сусідами і ровесниками... стоїте, і пам'ятайте про те, що відповідаєте перед нами за все, що буде у вас у подружжі.

А ще стоїте, діти, перед землею, на якій вродилися і вирости, перед нею відповідаєте, як самі будете жити і як дітей навчите. Спитається-бо з вас.

Я слухав ці слова, трохи урочисті, схвильовані і трохи попереджувальні, і думав: нічого супроти них не вартує якийсь бубон із козячої шкіри.

. . . . .

Відтоді по-інакшому слухаю восени гуркіт трактора, що оре під озимину на урочищі, яке недалеко від моєї хати; гуркіт цей звичний, і звично тракторні фари проштрикують перед собою густу ніч; незвичайний тільки сидить за кермом Василь Григорчук, який знає, що земля питає з кожного з нас...

34

Онуфрій Соловій нічого цього не бачив...

Онуфрій Соловій нічого цього не бачив, бо його хата на Хоминому куті, а подвір'я сільського кравця Йони загубилося поміж газдівськими оборогами аж на Королевій вулиці, але Онуфрія від якогось часу не минали вуличні новини, він і сам дивувався, що ці новини, добрі й лихі, були для нього цікаві й потрібні. Колись, як іще жила Петруня, брехні бабські, плітки, чутки, а інколи й події обминали Соловія, він не мав на них часу, жив своєю кузнею, своїми дітьми, полем, худобою, і тільки, мабуть, людські смерті, про які звіщали дзвони горопаської дзвіниці, вривалися в його тихий і мирний світ і нагадували, що людське життя коротке. Зачувши похоронний дзвін, Соловій хрестився, на якусь мить клав свій молот на ковадло, таким чином вшановуючи небіжчика, а потім ребром долоні чиркав по чолі, стираючи піт (а може, стирив вічний сумнів людський: «Чи варто ходити в ярмі, у праці щоденній, якщо завтра вдарить по тобі похоронний дзвін?»), і знову брався за роботу, і вона, робота ковальська, несла його на своїх хвилях, як ріка, як повінь, а все інше, часом і головне, а в більшості — дріб'язкове, залишалось на берегах.

Так було, так тривало до тієї ночі...

До якої?

Соловій не любив про неї згадувати, власне, боявся згадок, вони катували його, не давали спати, заважали гладити голівки Катрусі й Марії. Він боявся, що котрогось дня діти схочуть дізнатися, чому татові долоні такі холодно-пекучі; діти, може, й не спитають, а лише допитливо глянуть йому в обличчя.

Що їм відповідь?

Буде шукати собі виправдання? Буде звалювати вину на нелегкий і жорстокий час, що вхопив його поміж свої триби, а він, Соловій, не зумів, не мав розуму і не мав сили для того, щоб із трибів увільнитися, уберегти, не дати розчавити свою душу? Та й чи тільки його одного розчавило? Хто може

сьогодні впевнено сказати: «Непричетний єсьм до всього», — окрім, мабуть, Мирона Мацюпіньки?

Але ж бо й непричетність не означає добра.

Так себе потішав...

Так себе потішав і, потішаючи; прислухався до людських розмов, що точилися у його кузні; вибирав з-поміж слів, з-поміж чуток, зітхань, нарікань, погроз, хвальби й навіть мовчання газдівського щось таке... щось спершу і йому самому невідоме, до кінця не збагнене, однак таке, яке лікувало розчавлену душу чи принаймні стишувало біль. Лише згодом Соловій зрозумів, що шукає чужої великої вини, чужої жорстокості: на чужому тлі його власна вина мовби й нічого не значила, була вона, на його погляд, завбільшки з горошину, а може, й менша... ще менша, ніж просинка. «Якщо правду, то я тільки був присутній у тій страшній липневій ночі, я не пролив тоді ні краплини крові й не підпалив ні віхтя, я тільки, піддавшись команді... й піддавшись давній темній силі, що зачаїлася у жилах, вистрілив два чи три рази... вистрілив, але не вцілив, але не вцілив, це я добре знаю».

Котрогось ранку, вже ген-ген пізньої осені, коли стояв посеред свого подвір'я, геть заснованого мрякою, шибнула йому в голову думка, що між ним і тією давньою липневою ніччю, підпаленою на Загурщині, люди понагороджували високі тини, понавикопували глибокі рови, понасіпали греблі, вали, накидали купища терну й усякого щоденного мотлоху, і за цим заборолом, за ґратами, викуваними з чужих гріхів, з людських смертей, з крові, з грабунків, з безчестя, його власна вина мовби віддалялася, розсотувалася між павутинням, розчинялася у мряці. І він поступово про неї, про вину, почав забувати; і тільки тепер, будучи винним, оцінив, що то означає бути невинним.

Йому добре жилося у забутті...

Йому добре жилося у забутті, в мирі з самим собою.

Він навіть забув про ту осінню днину, сіру, зіткану зі студеної мжички, з посвисту вітру в голому вітті, з клубища хмар, що ліниво пропихалися поміж стодами й оборогами, з голодного воронячого крику; саме цієї днини в Горопахах появилися двоє дівчаток — дітей сільського кравця Йони Шрайбера, якого наприкінці літа разом з іншими єврейськими родинами повезли у грузовику з брезентовою будою до бистричанського гетто. Старший, Хані, було, мабуть, сім років, а менший, Розі, — п'ять. Зрештою, ніхто в Горопахах не вираховував років єврейським дітям, досить того, що вони

були зовсім малі і люди не могли надивуватися, як оця малечка викралася з-поза високих парканів гетто, з-поза рога-ток, поліцейських постів і щасливо дісталася до Горопах; власне, ніхто не знав, як вони в селі опинилися, яким чудом розминулися на дорозі із смертю. Та, якщо правду сказати, люди в Горопах, спостерігаючи з вікон, порогів, з-поза хвіртки, як серединою вулиці посеред білого дня славно-явно, не ховаючись ні від кого й нічого не лякаючись, чалапали грязюкою, узявшись за руки, двоє малих у лахмітті, не хотіли й вивідувати, чи впали Йонині діти з неба, чи вернулися з пекла, важливо, що вони таки вернулися; і ще важливо, що люди горопаські Йониних дітей упізнавали... впізнавали й жахалися їхньої безпечної байдужості. А чи жахалися налитим мудрим недитячим спокоєм великих очей, що визирали з-під канцур'я? Діти йшли поволі, ледве волочачи ноги, на них, певно, не лишилося сухого рубчика, вони закоцніли, прозябли наскрізь, не було, здавалося, у їхніх душах уже нічого живого, крім очей, і не одна жінка горопаська, прострелена мимохіть цими невидющими, цими страшними очима, уже була готова відчинити хвіртку, двері, вікно, щоб кликнути дівчаток до себе... кликнути, щоб обі-гріти й нагодувати, але їх, жінок м'якосердих, мовчки й владно зупиняли чоловіки, нагадуючи, що в теперішньому світі нема місця для милосердя. «Хіба забула одна з другою про німецькі накази, приліплені під читальнею й виголошені під церквою, що не вільно... що заборонено давати притулок, переховувати у себе людей іудейської віри, а також комісарів та інших непевних осіб? А хто ту заборону, наказ порушить, тому буде смерть...»

Тому буде смерть...

— Не маєте у своєму музеї такого наказу? — запитав Юрашко Поліній бухгалтера Матайка.

— Звідки, Юрашку? — відповів той.— Та і в якому музеї, навіть найбільшому, вмістиш зло, що діялося на нашій землі здавна?

Певно, він мав рацію, але Юрашко пам'ятав, як його колись вразила, коли ще був молодим журналістом, румунська нагайка, спеціально пронумерована, службова, яка мала висіти у примарії буковинського села. Нею били кожного, хто необережно у громадському місці вимовив українське слово. Такий був наказ.

Його, Юрашка, заболіло тоді все тіло й заболіла душа; душа боліла від того, що колись на своїй же землі били нагайками за мамине слово.

— Іноді й лихо вчить... іноді так треба, щоб німецький наказ про розстріл кожного, хто переховує єврея або ж комісара, вцілів комусь... молодому чи й зрілому і безпечному в саме серце. Ми чомусь деколи надто бережемо серця й не помічаємо, що вони, обережені нами, піснюють і байдужують,— сказав він Матайку.

Та й чи тільки Матайку?

. . . . .

Так, кожному буде смерть...

І жінки горопаські, і чоловіки, і діти кам'яніли на місці, не маючи права на милосердя; вони соромилися свого липкого страху, нікчемності, мовчки люто кляли самих себе, але з місця не поривалися, по-рабському пам'ятаючи про недремне око донощика. А Хана з Розою тим часом чалапали мимо, минаючи ворота і подвір'я; діти, звісна річ, не мали й гадки, що своєю появою на вулиці сколихнули затягнуте, як гнилою ряскою, страхом, непевністю плесо першої окупаційної осені; дітям єврейським не могло й приснитися, що очима своїми печальними, змученою ходою, голодною своєю сутністю розбуджували в людях людське.

Кравецькі діти повернули на своє подвір'я.

Йониним дітям здавалося, що нарешті минулися злигодні й страхи і тут, на татовім подвір'ї, в татовій, у їхній хаті, їх обійде всяке лихо... так, так, обмине, бо де є ще на світі таке затишне й безпечне місце, ніж у хатчині під старою чорною грушею? Хана зараз розтопить грубку, по кімнаті розіллється таке солодке, таке дивовижно м'яке, муркотливе тепло, хтось із сусідів принесе хліба... принесе бодай картоплинку, яку вони розділять на двох, з'їдять, а потім, притулившись до гарячої грубки плечима, заснуть цієї ночі і в спокої; і поки будуть спати, повернеться на своє подвір'я тато, він прецінь мусить повернутися і розшукати своїх маленьких доньок («правда, тату?»). А де йому їх шукати, як не вдома? Хіба, чуєте, він не здогадається, що вони втекли з ненависного гетто, де не було що їсти, де навіть у смітниках, у ямах смердючих не винюхаєш, бувало, хлібної шкоринки, чи лушпайки з буряка, чи картоплини напівзогнилої, чи кістки необсмоктаної, де згасла, як свічка, у комірчині під сходами їхня мама і де цілими тисячами, хмарами виходили люди з брами,

стережені псами й карабінами, а назад через браму в гетто не поверталися. «Ми втекли, тату, додому, і дома тебе будемо чекати, а ти вже, просимо дуже, довго не барися, чуєш?» Вони обидві постійно думали про тата, розмовляли з ним, мовби він вів їх за руки; розмовляли, бо мушили чимсь жити, не могли бо жити одним страхом і голодом, а тим більше, що того дня, коли його забирали кудись на роботу (кудись узагалі забирали різних ремісників), то він, плачучи й обіймаючи їх, шептав на вушка, щоб були чемними, щоб стереглися й не потрапляли на очі гестапівцям чи поліцаям, а він, Йона, тато їхній, буде намагатися якомога скоріше повернутися. Він буде думати про них уранці й увечері, вони будуть йому снитися... і за ці сни він присилатиме їм щотижня по цілому буханцю хліба. Хай тільки-но вони на нього чекають, хай, не дай бог, не вмирають, він знайде їх якщо не тут, під сходами на Тринітарській, то в Горопах напевно.

У Горопах?

Може, слово це зачароване стерегло дітей від кулі і, напускаючи на ворогів туману, провадило їх безпечними стежками? Може, це слово ворожбитне таїло в собі духовний хліб, силу незбагненну, яка живила дітей надією?

Татове подвір'я, однак, зустріло їх пусткою і непривітною ворожістю; подвір'я було мовби розстріляне: ворота, що їх зірвали з завісів і потрощили, гнили оддалік у поруділій кропиві, усі вікна в хаті вибиті, двері хтось зняв, і сіни чорніли глибокою ямою; навіть бляшаний дах, який давно почервонів від іржі і до нього, до іржавого, Йонині діти вже позивкали, тепер, здавалося, ще більше покритися коростою, що нагадувала засохлу в гетто на тротуарі кров.

Діти ціпеніли посеред подвір'я, упізнаючи й не впізнаючи своє гніздо; в одну мить зів'яла в них наївна надія, що, мовляв, важливо тільки дійти до Горопах, повернути на своє подвір'я — і всяке лихо залишиться позаду, світ переінакшиться, подобріє або ж і повернуться медові часи, коли тато цоркотів як ніч так день своїй швейній машинці, а мама пекла на чавунній плиті, на «блятах», пахучі, посипані зверху дрібно нашинкованою цибулею картопляні плячки.

Нічого цього не було, вичерпалася до дна ворожбитна сила Горопах, і діти Йонині заплакали; вони так довго не плакали, так довго замерзали, твердли в їхніх душеньках сльози, що сьогодні вже й плакати по-дитячому не вміли: очі були сухі, плечики дрібно тремтіли, а губи мали стиснуті, крізь них ніхто б не просунув навіть ножа. І лише згодом,

до решти, до дна утомившись плачем, у якому не було сліз, вони сіли на купу торішнього листя, нагребленого іще татом, під дашком дощаного ганку, що вів до льоху; колись цим листям у великі морози тато утепляв двері. «Аякже,— казав, бувало,— вхід до пивниці треба стерегти від морозу, який попусує нам і бульбу, і квашену капусту, і вінки цибулі, і великі зелені груші, і буряки, і навіть посолене в діжці козяче м'ясо». Діти, принаймні старша, Хана, пам'ятали татові слова, і саме льох, що колись був напханий убогими припасами, нагадав їм про їжу... нагадав і манив до себе. Хана подумала, що оце дрібку перепочине, пригріє сестру в листі, а тоді спуститься у льох і мусить знайти там щось їстівне... щось дуже смачне.

Під дашком було затишно, сюди не забризкував дощ, а влежане листя гріло, як татові долоні... і між тими долонями вони послули.

. . . . .

Онуфрій Соловій, дарма що його хата на Хоминому куті, бачив із-за високих тинів, із-за ґрат, скованих ним самим із чужих гріхів, як увечері, коли ще й не густо стемніло, якісь постаті... якісь мовчазні жінки, затулені хустками по самі очі, принесли до Йониного льоху кілька околотів солом'яних кільк верет, подушки, старий кожух.

При світлі свічки, яку приліпили в куті на перевернути бочці, жінки постелили й перенесли сонних дітей; дівчата вже попрોકидалися, але, давно забувши ласку, слухали, притаївшись, людську доброту; неговіркі, суворі сільські жінки торкалися руками їхніх облич, погладжували їм волосся, скидали з них розлізлі шкарбуни й мокрі задубілі ноженята витирали веретою насухо, аж поки не запалали. Старшій Хані дотепер здавалося, що головне на світі — наїстися... ні, якщо не наїстися досита, то бодай притупи ги голод сухарем або й сирою картоплиною, чим-небудь... аби тільки притупити; тепер же вона про їжу чомусь не думала, принаймні не думала в цю хвилину, вона навіть осуджувала, навіть смикала за рукав малу Розу, яка жадібно припала до пляшки з молоком; ні, неправда, вона думала, думала, думала, люди добрі, про їжу, їй до млости, до крику теж хотілося їсти, обома руками вона стискала пляшку гарячого молока (і паморочливо оці мовчазні жінки пахли хлібом), але голод повзав і постогнував десь унизу, в кишках, дівчинка ж по-дорослому міркувала, що своє молоко вона рано чи пізно вип'є, тепер же важливо чути душею, як

люблять тебе, як жаліють, як схлипують над тобою оці жінки.

Вона схопила чиясь руку... таку велику, тверду і таку схожу на мамину, й поцілувала.

Юрашко заплющив очі й подумав, що дуже скоро не стане поміж живими бідної Хани, згодом помре горопаська жінка, яка принесла у Йонин льох гаряче молоко, а поцілунок цей дитячий не зітреться, не вмре, не забудеться, його не викинуть на поміі, не обіллють брудом, не зречуться, не скажуть, що він був фальшивий...

Соловій упізнавав і не впізнавав жінок, які цієї ночі, і наступної, і впродовж цілого тижня годували, обігрівали Йониних дітей, він був переконаний, що село за мовчазною згодою влаштувало чергу, коли й кому носити до Йониного льоху пляшку молока, казанок натоптаної картоплі, окраєць хліба, сорочку зі своєї дитини, зношену кабатину, мензурку нафти, якою треба вимастити дитячі голови, у косах бо кишіло вошима. Соловій думав, що до Йониного льоху котроїсь ночі пішла б і його Петруня, коли б жила, і він їй не заборонив би, не сказав би слова, не нагадував би про грізні німецькі накази, що висять на стіні читальні; Соловій заздрих тим жінкам, які, несучи милосердя дітям, наражалися на небезпеку... наражалися і все ж таки нехтували нею. Село, мовчазно змовившись проти темної сили, забуло, що колись усі єврейські хати, навіть убогі халупи, фарбувалися у жовтий колір, що в хатах білих і в хатах жовтих розмовляли різними мовами, що взаємно, бувало, звинувачували себе в ненависті.

«А чи, може, село таким способом замолює гріх, вчинений на Загурщині?» І якось увечері Соловій запідозрив жіноцтво у фальшивому, робленому милосерді. Він у глибині душі знав, що це злий наговір, неправда, а все ж підозри своєї не зрікався, підозра була йому потрібна, вигідна, нею він гамував заздрість... заздрість від того, що не може отак по-людському просто взяти під полу буханець хліба, як це роблять сільські жінки, й понести його єврейським дітям; він не має права на милосердя не тому, що під читальнею висять суворі німецькі накази, а тому, що це право сам у себе відібрав.

Відібрав? Чи розстріляв?

«Земля, певно, розверзлася б підо мною... земля, певно, запалала б підо мною, коли б я поніс Йониним дітям буханець хліба? — питав Солозій самого себе. А чи запитував цілий світ? А оскільки світ мовчав, ніяке слово не могло

викотитися з густої осінньої темряви, то Онуфрій Соловій згадав притчу про розбійника з великої дороги, котрий, покаявшись, щоденно підливав суху грушеву палицю, аж поки вона не зацвіла — було це знаком, що гріх йому прощений. — Чом би й мені не поміркувати про спокуту? Недурно ж бо записано в книжках: є місце для кожного в раю, у пеклі і в чистилищі. І може статися, що очищусь я, принаймні очищусь перед самим собою, якщо сьогодні вночі приведу Йониних дітей до себе додому, сховаю їх... і буду переховувати рік, і два, і три, аж доти, доки не мине небезпека?»

Думка зійшла, як несіяне жито, несподівано, неждано, він її не виношував, вона зродилася сама із себе, а чи із заздрощів до тих людей, які не мають за собою вини, і Соловій не мав поняття, що з нею, з думкою, робити. А крім того, мусить... бо такі мусить озиратися на задні колеса, власне, на німецькі накази, і мусить рахуватися зі своїм страхом. «То, виходить, я теж не маю права на каяття? Розбійникові з великої дороги було легше, він, поливаючи суху палицю, не мав потреби оглядатися на задні колеса», — зітхав Онуфрій Соловій і цим виправдовувався.

Перед ким?

Поки він виправдовувався, поки заздрив чужому милосердю, поки борсався у калабані, що була повна смердючої остороги страху, одного ранку...

— А може, Соловію, порятуєте-таки Йониних дітей? Іще є час. Не в каятті тут річ, не в спокуті гріхів... річ у звичайній людяності, — запитував, підштовхував, просив Юрашко свого героя. — Ще маєте час, іще ранок не наступав.

Соловій відвертався.

Одного ранку на Йонине подвір'я приплентався зі своєю козою Андрусь Боженька. Він не боявся нічого: ні німецьких наказів з-під читальні, ні таємних поліційних донощиків, ні хлопців із боївки Гриня з-під церкви, які ночами шастали по селу, страх був йому просто не відомий, як не відомі були вигода, заздрість, покута; він жив тільки добром. І все село бачило, як він увечері й уранці доїв сухоребру козу і поїв із військового потовченого казанка Йониних дітей; і все село бачило, як він у ясні, теплі дні виводив дівчаток із льоху на сонце; і ціле село прислухалося, як Боженька то наспівував Хані і Розі співанки, то оповідав їм казки й веселі історії, і все село чуло, як врешті котрась із дівчаток розсміялася... розсміялася уголос, мовби й не перетерпіла всі страхіння

гетто, мамину смерть, татову довгу відсутність; дівчинка засміялася, мовби була переконана, знала тепер достеменно, що й завтра знову настане ясний день, завтра Боженька знову напоїсть козячим молоком, розчеше коси, а ввечері ляже на соломі поруч із ними й зачне оповідати, як учора й позавчора, різні смішні історії про вибрики кози, яка чудом уціліла цього літа на Загурщині.

Інколи котрась із сільських жінок, принісши ввечері, як звичайно, Йониним дітям попоїсти, мовчки сідала в темряві на поріг льоху і, забувши про власні клопоти, прислухалася до веселих Боженьчиних побрехеньок, переймалася ними (і також відтаювала її душа) і думала, що Боженька, певно, був здавна призначений для втіхи, для того, щоб цих двоє малих сиротят не залишилися самотніми посеред ночі, як посеред моря; його слова, здавалося, світилися у темряві, мовби їх обгалунили в сонячній купелі; і ще його слова були схожі на щебетливих синиць... синиці кружляли й кружляли над дівчатками, поки вони не засинали.

Тоді котрась із жінок, спохопившись, квапилася додому; жінка квапилася додому, а Боженька сідав на її місце, загорнувшись у байбарачину, й до самісінького ранку стеріг дитячі сни; це, певно, виглядало трохи наївно і смішно, і хтось інший на місці Боженьки цього не робив би, треба було вродитися Боженькою, щоб на правду повірити у своє призначення — устерегти від біди Йониних дітей.

Учорашнього дня, коли Боженька проходив мимо кузні з в'язанкою у когось випрошеного сіна для своєї кози, Соловій окликнув його. Боженька зупинився, поклав сіно собі на ноги, щоб не забруднилося у грязюці, і, притримуючи рукою, ні з того ні з сього спитав:

— Чого вам, Соловію, не дають спокою єврейські діти?

Соловій аж здригнувся, аж обпекло його ляком, змішаним із подивом, аж баглося йому втекти від цього незбагненого, дурного чи, навпаки, мудрого Боженьки, якому, виявляється, досить було глянути йому в обличчя, щоб дізнатися: а таки не дають йому спокою Йонині діти.

— Атож, не дають...— несамохіть признався, замість того щоб опанувати собою і скривитися у посмішці; так уже сталося.— Говорять у селі... бабство, знаєте, не вміє тримати язика за зубами й плеще про вас, Андруско, що нібито щовечора пускаєте пташок понад єврейськими дітьми. І добре їм, солодко й безпечно з цими пташками?

Боженька хитнув білою пелехатою головою і білими очима усміхнувся до Соловія; в його очах хлюпалося безмежжя

довіри, і він мовби переливав його Соловієві: мовляв, бери, ковалю, черпай, скільки хочеш, я не збіднію. Згорбатилий, висохлий, кудий зростом, у постолах, з яких визирали червоні пальці, цей сільський апостол володів силою, назву якій Соловій так відразу не міг підібрати; віяло від нього чимсь первісним, первородним, віяло силою земною.

— Та добре,— врешті відповів Боженька.— Дітям, ковалю, замало лише хліба чи молока. Їм і пташок треба. Бо як жити без пташок, га?

Він не дочікувався відповіді, закинув на плечі в'язку і вже був готовий рушити геть, але Онуфрій Соловій притримав його за руку й спитав:

— Чи не страшно? Донесуть-бо німцям рано чи пізно, що ви єврейськими дітьми опікуєтесь, світ нині такий проклятий.

— Чого ж бо має бути страшно? — Боженька посміхнувся.— Комусь треба опікуватися. Бо діти є діти.

І він, вважаючи розмову вичерпаною, пошкунтилгав вулицю. Соловій дивився йому вслід і думав, що Боженьчина сила проста і примітивна. «Його жадання добра не підлягає сумнівам, бо які можуть бути сумніви в бадилини, яка росте собі, шумує соками й не підозріває, що завтра її скосять?»

Було це виправданням власного сум'яття?

Було це наріканням на світ і на час, що, мовляв, тільки звихнена розумом людина сьогодні має право на добро й на милосердя... один лише Боженька з цілого села завоював таке право?

Тим часом уночі випав глибокий навальний сніг, білизною своєю вистелив землю, з білої снігової габи, вранці пришкарубленої морозцем, випромінювалися тиша і спокій; і ще випромінювались прямі сині дими над стріхами й дитячий гамір під селом: там санкувалися, хто на чому мав — хто на гринджолах, хто на одній ясеневій лижві, хто на клепках із старої бочки, а хто котився згори просто на латаних штанах; і діти, отже, на пагорбах перші зобачили на шляху зелену автомашину з великою брезентовою будою, що мчала до села. Хтось викрикнув зненацька: «Німці!» — й усі як один пов'язали, скрутили, мовби дротом, це страшне слово з днем, коли такою ж будою наприкінці літа вивозили з села єврейські родини; діти принишкли (і пригас білий сніг, і небо знову опустилося нижче), а за дітьми принишкли всі Горопахи; і навіть сільський староста Кифор Факадей, запримитивши через вікно сільської канцелярії брезентову буду, аж присів і миттю сховався за пристінок, а в голові сполохано майнуло:

«За ким на цей раз приїхали?». Власне, Факадею було абсолютно байдуже, за ким пригойдався «зелений ворон», ким, котрими людьми сьогодні нападують, йому тьохнуло серце лише через те, що грузовик зараз зупиниться біля канцелярії, з кабіни вихопиться офіцер із черепом на кашкеті, вийме з шкіряної торбини список із стовпчиком прізвищ і крикне: «Ану, айн-цвай, сідай-но з нами, пане уряднику, і показуй... і показуй, де той чи інший мешкає!» І мусиш сідати; і мусиш, шляк би то ясний трафив, показувати. І гадаєш, село, Горобахи оці жебрацькі, тобі це показування подарують?

«Зелений ворон», на Факадеєве щастя, не зупинився, покотився далі й повернув, здається, на Королеву вулицю; а як тільки він туди повернув, то Кифор Факадей здогадався, що у грузовику окрім німців сидів ще хтось — той, який знає, де переховуються Йонині діти.

Йонині?

За ними, за малими приїхали? Факадей, як людина практична, бо вмів рахувати збитки й набутки, трохи дивувався шпаровитим швабам із Бистричан, котрі за двома єврейськими дівчиниськами послали величезну зелену буду, яка, поки сюди прикотила, з'їла до дідька бензину, та ще, мабуть, прислали двох-трьох озброєних гестапівців, та ще шофер сидить за кермом. Хіба, чуєте, виплачується? Хіба аж стільки вартують дві дитячі душі?

Люди у Горобахах не знали про Факадеєві розрахунки; люди в Горобахах, зачувши, що «зелений ворон» повернув на Королеву вулицю, тупили в землю очі (і чорнів на вугілля сніг), і зітхали, й скрипіли безсило зубами, а жіноцтво, іще чуючи на своїх долонях тепло дитячих голівок, ломило руки і плакало, ковтаючи сльози; сльози були пекучі, і душі людям боліли від цієї пекучості.

«Що ж тут поробиш? — розраджував мовчки село Онуфрій Соловій. — Що вчиниш супроти сили?» Із Хоминого кута, зі своєї призьби коваль не міг видіти всього того, що діялося на Йониному подвір'ї, однак потім ціле життя йому здавалося, що був присутнім при цьому, що принишк десь під Йониним плотом, стояв непомічений за стовбурищем старої груші чи лежав, може, на видноті біля криниці, перекинувшись у плоский білий камінь, на якому колись Йонина Рахіль полоскала білизну, шмаття різне.

Онуфрій бачив, як грузовик зупинився біля Йониних воріт у ту саму хвилину, коли Андрусь Боженька поїв біля криниці з іржавого відра свою козу; і Боженька, і його коза не сахнулися навіть, вони обоє були не підвладні страхові,

а тільки зацікавлено поглядали, як спритно вискочили з буди два солдати в куцях шинелинах і високий молодий єврей у темно-синьому плащі з жовтою пов'язкою на правому рукаві; у молодому євреєві Боженька впізнав Адася, внука старого Каца; і вже було Боженька збирався спитати Адася, кого тут, якого злочинця німці шукають, коли ж офіцер, котрий неквапом висунувся з кабіни, щось гаркнув по-своєму на солдатів і ті, як кури з вигребленого пилу, пирснули — один поза хату, а другий до ліски, що вела на город, — узяли таким чином ціле подвір'я на мушку. Ще кілька колючих слів офіцер жбурнув в Адася, той два пальці тремтливі, як колись польські поліціанти, притулив до чола, згідливо зігнувся у каблук, у цілій його сухорлявій постаті, а найвиразніше на обличчі вирізьбився хижий, ні, собачий вираз: горбатий і м'ясистий його носяра, що заслоняв собою і очі, і чоло і рот, аж посмикувався від нетерпіння негайно служити, негайно взяти слід.

— Шнель! — кинув йому офіцер, як кістку, одне-єдине слово, і Адася притьмом зірвався з копита, побіг, згорбившись, і тепер справді дуже був схожий на пса, якого спустили з ланцюга. Адася кинувся до хати, обнюхав, обнишпорив кути й закамарки, видряпався навіть на горище, потім метнувся до стайні, забіг у нужник на гною.

— Ви когось шукаєте, пане? Хану, може, й Розу? Дітей Йониних? — спитав Боженька офіцера, який, покурюючи цигарку, поглядав не на своїх солдатів і не на Адаसेву собачу запопадливість, а зацікавився власне Боженькою, аборигеном, котрий стояв перед ним напівбосий, по-апостольському оброслий волоссям, закутаний у верету, й усміхнено, добродушно поглипував на світ; він любив цей світ, офіцера, солдат, Адася, свою козу.

— Так єст, — відповів по-польськи офіцер. — Шукаємо їх.

— Нащо вони вам? — допитувався Боженька. Він гладив свою козу й не розумів несподіваної метушні, що увірвалася на Йонине подвір'я. — Діти ж бо вони...

— Мені вони не потрібні, — промовив офіцер, навیشось виправдовуючись перед Боженькою. — Потрібні вони отому, — показав на Адася і посміхнувся з власної дотепності. — Він, дзядзю, поставлений у гетто стежити за порядком... а який, пся крев, порядок, коли діти й то вихопилися з-під його руки? — Офіцер не кричав і не сердився, йому, може, на правду не були потрібні єврейські діти, але порядок є порядок.

— Господь наш учив: коріться владі, не піднімайте супроти старшого ні руки, ні голови, бо наставлений він над нами небом,— погодився Боженька.— Але вчив нас також господь бути милосердними. Діти не можуть повернутися у Бистричани,— закінчив він несподівано категорично.

— Ов, а то чому? — стрепенувся офіцер, і біляві кушки його брів полізли під козилок високого кашкета. Він не звик, щоб йому перечили.

— Бо, паночку, вони обидві заслабли... слабі лежать у пивниці,— зітхнув Боженька й розім'як. Він уже забув про свою твердість, ним тепер володіла жалість.— Липового цвіту їм би напарити, малиною їх треба напоїти. А ще їм треба мами.

Офіцер засміявся.

Офіцер засміявся одними тільки зубами, і від його сміху Онуфрій Соловій ціпенів, лежачи під плотом у кропиві, в снігу, дерев'янів за стовбуром старої груші й остаточно, навечно вростав, обертався у плаский білий камінь біля Йониної криниці. Правда, зубатий, беззвучний сміх був Соловієві уже знайомий, він уже десь бачив, відчув на собі (а чи в собі?) цей хижий оскал, цю бездушну мертвотну маску, від якої студеніє кров; він мовби споглядав на власну фотографію, зняту тієї ночі...

Тієї...

«Хтось підстеріг... хтось підстеріг і проявив у мені звіра,— скиглив Соловій і ховав очі від зубатого оскалу офіцера. Це, однак, мало помагало, бо оскал, тепер він уже знав точно, сидів у ньому... сидів у тельбухах, у помислах, в крові.— Якщо ж звір сидить у мені, то, певно, у кожному з нас без вибору сидить звір, ми тільки про це не здогадуємося... ми про це не знаємо до того часу, поки не задзвонить дзвінок»,— хапався за соломину Соловій.

І начебто на догоду Соловію, начебто на підтвердження його думок із льоху вискочив Адасть Кац. Він тримав за руки обох Йониних дівчаток; діти упиралися, не хотіли йти, присідали на сніг, звивалися, кусаючи Адася за руки. Вони лепетали щось Адасеві по-єврейськи, певно, випрошувалися у нього, промовляли до його сумління, він, проте, нічого не чув... не хотів чути й нічого не хотів бачити. Він осліп і оглух. Дитячий плач, клапті розпачливих, проспіваних, звернутих до бога молитов, крик про порятунок, прокляття, несамовита боротьба, конвульсії тіл — усе це навалювалося на Адася, підминало, як тракторне колесо, під себе; він ніяк не сподівався, що діти можуть чинити такий опір, такий запеклий

опір; він не сподівався опору, бо в гетто не те що перед німцями чи перед поліцаями з української поліції, а й перед ними, перед жовтими пов'язками єврейської служби порядку ніхто не смів підняти голову. Ніхто! Там, власне, панував не порядок і навіть не страх, там розливалася покора, і десятки тисяч душ у покорі, як у потопі, захлинулися; в ньому, в Адасі, людині просвіченій, теж клубилася покора, йому здавалося, що чим нижче буде гнутися, чим запопадливіше буде сповняти німецькі накази, тим більше... тим більше примножиться у нього шансів вижити.

А ці двоє малих збунтувалися супроти покори й супроти приреченості — неймовірно страшної релігії гетто, впливли з потопу й ковтнули надії чи свіжого повітря, снігу цього чистого й западного... ковтнули й повірили, що їх обмине доля іудейського племені?

«Ні, не вдасться вам... не вдасться вам! — ударило Ада-сєві у скроні, запанувало над ним повністю.— Ви що, мудріші чи кращі? Призначені нашим богом для порятунку?» Його розбирала злість. Тепер він не просто сповнював службу... тепер він кровно ненавидів цих двох черв'яків, що борсалися в його руках, що кусали йому пальці і пальці його обцілювали. Адась не пам'ятав, коли перший раз ударив ногою, чоботом своїм поліцейським меншу, Розу; він нікуди не цілився, ні, просто вдарив із розмаху (в обличчя, в груденята, в пах?), але бризнула кров, яка скаламутила йому до решти розум. І Онуфрій Соловій не мав уже сили дивитися, спостерігати, запам'ятовувати; він вступив вид у землю і чекав, таємно сподіваючись, що офіцер біля криниці зупинить оскаженілого пса. Цього, однак, не сталося, офіцер підкреслено байдуже курих свою цигарку, а Адась Кац бив і бив, толочив ногами дітей. Поліцай аж постогнував від тяжкої роботи, від хмелю осатанілого, очі йому залупилися білками, руки заціпли в кулаки, з рота, як у скаженого, капала піна.

Діти не мали вже сили боронитися, вони лежали на снігу в крові й кволо скрикували, коли Адасів чобіт наосліп втрапляв у якесь болюче, ще не потовчене місце; ці слабкі скигління дитячі були, мабуть, моторошніші від голосного крику, від плачу, бо навіть гітлерівському офіцерові зробилося мовби не по собі, він мерзлякувато підняв комір чорного плаща, а старий Андрусь Боженька, який майже ціле своє життя перебував в іншому світі, де інакше світило сонце, інакше оцінювалися вчинки, де все було насичене, як буває насичений теплом літній день, лагідністю і добротою, де не панувало підступу, підкупу, зради, жадоби (і цей його світ люди

чомусь називали божевільним), був раптово, як вибухом, вирваний із солодкого свого марева й кинутий у світ реальний. Цього хвилинного просвітлення вистачило, щоб старий ухопив з-під ніг камінь і, відштовхнувши від себе козу, кинувся на Адася.

Чи усвідомлював свій вчинок? Чи мав поняття, що підняв камінь не на якогось Адася, а на німецький «новий порядок». Втім, хіба у старого був час на якісь роздуми? Він знав тільки, що мусить оборонити дітей, не дати затоптати їх у червоний сніг.

Не дати-и-и!!!

Він не пробіг і половини дороги до Каца, коли солдат із-за рогу хати шарнув по ньому з автомата.

І на цьому все скінчилося.

У розхлюпаній тиші, в нетрях первісної зими Адась Кац розстелив тремтливими руками плахту старого брезенту і загортав у нього трупки дівчат; він уже спам'ятався — минувся у нього сказ — і скрадливо поглипував на офіцера: чекав його суду чи похвали. Офіцер пам'ятав, що завжди треба похвалити собаку, який добре сповнив команду, й коротко сказав:

— Гут.

Машина рушила...

Машина поїхала, погойдалася на дорозі; і коли пропав, розтанув на засніжених полях її гуркіт, то спершу з ближчих хат, а потім із дальших, із цілого, здавалося, села почали сходитися на Йонине подвір'я люди. Посеред подвір'я лежав горілиць божевільний їхній апостол Андрусь Боженька, і всі вони, люди горопаські, почувалися перед ним у боргу.

Стояв серед людей і коваль Онуфрій Соловій; він удавав, що йому теж шкода Йониних дітей і старого Боженьку, але коли б хтось проникливо зазирнув йому в душу, то жахнувся б: кипіла в його душі, булькала, як смола, притишена радість; Соловій розумів, що радість його недоречна, свято-татська, бо не по-людському тішитися чужими смертями. А зрештою, й не радів він смертям — він виважував Адаसेву жорстокість, чужа велика вина заслонила в ньому його власну вину... заслонила, зменшувала, згладжувала, робила з горіха горошину.

Цим, власне, й тішився...

А щоб люди не помітили його втіхи, то прикляк на коліно перед Боженькою і спробував стулити йому повіки; повіки вже застигали, Боженька, дивлячись не мигаючи в низьке нависле небо, мимохить зазирнув Соловієві в душу...

І коваль квапно відвернувся.

Дев'ята історія про Берестечко:

У дев'ятій цій історії поселився художник на ймення *Лесь Кантарок* — верглявий, як блоха, гостроносий, з веселими добрими очима; власне, якраз завдяки очам він усім здається добрим і веселим.

Таким, добрим і веселим, він принаймні мені здався на початках нашого знайомства. Кантарок, правда, ніколи не був моїм приятелем, декілька разів я заходив до його майстерні — це зовсім близько від мого помешкання, він тоді подарував мені пейзаж зимового бойківського села, виписавши в кутку картини невелику пишну присвяту. Оце й усе було наше знайомство.

Іноколи ми здибалися з ним на вулиці, але ні в мене, ні в нього часу на довгі розмови не було, ми завжди поспішали, і тільки на вернісажах, особливо після їх відкриття, десь на хорах за столом, за чарчиною, як це було колись заведено, ми мали змогу розговоритися довше і, головне, щиріше: хміль розв'язував язика.

Я тоді запитував його, як він, такий зайнятий громадськими справами то тут, то там, устигає брати участь майже в усіх вернісажах, дарма що їх учора присвячували трудівникам села, позавчора — будням міліції, ще колись — робітникам на будівництві газопроводу, а ще позаколись — письменникам...

На всіх цих виставках або ж майже на всіх (не хочу зводити на Кантарка наклепу) можна було побачити його картини: свинарка тримає на руках, мов дітей, трьох рожевомордих поросят; солдат, який лежить за кулеметом на стрільбищі; старий з орденськими планками ветеран у парку Івана Франка грає у шахи з червоногалстучним піонером; сивочолий письменник, який узяв голову в руки, терзаючись творчими муками, а за ним, за письменником, гарцюють козацькі коні й дівчина несе на коромислі повні відра води.

Полотна Кантаркові не були бездарними, він любив енергійний, децю, правда, поспішний, нервовий мазок, яскраві мажорні кольори. Але, навіть на дилетантський мій погляд, усі його полотна були поверхові... були вони гейби професійно, точно сфотографовані, дуже «правильні»; він мав, як кажуть, набиту руку, досконало знав своє ремесло... тільки Кантарок не знав, як через свою мажорність, через дивовижну бадьорість пробитися, промовити до людського

серця. Тому, мабуть, не випадково нікому не баглося біля його картин довше постояти або й присісти, поміркувати, посперечатися, зачерпнути тепла.

Якось я не витернів і спитав його під час одного такого чаркування на хорах:

— Слухайте, Лесю, мені здається, що ви надто швидко працюєте... згораєте,— пом'якшив я запитання.— Репін, переповідають, малював своїх «Запорожців» десятки років... і все здавалося йому, що на полотні залишилося щось недовершене, непоглиблене.

— Ет,— Кантарок безжурно відмахнувся.— Інші часи — інші вимоги й інші, ясна річ, митці. А крім того, якщо вже про Репіна мова, то царська родина купила його «Запорожців» за тридцять п'ять тисяч карбованчиків. Це були, Юрашку-братчику, грошища. А нині я беру п'ять-шість тисяч за халтуру: викладаю смальтою, відроджуючи нібито давньоруську традицію, автобусні зупинки, які завтра пообпльовують. Головне, отже, для мене — підробити збоку, бо з мольберта, як кажуть, не проживеш. Якщо правду, то стою за мольбертом дві-три ночі перед виставкою, ну, тиждень, і повірте — журі плеще в долоні від задоволення, коли приношу на суд роботи: мовляв, Лесь Кантарок йде в ногу з часом.

Він, певно, п'яненко будучи, трохи перебільшував і трохи підмальовував, бо ж недарма мав диплом художника, але в оглядах газетних я справді часто натрапляв на його прізвище і на вичерпну характеристику його творчості: енергійний, актуальний, оптимістичний.

Коли мені виповнилося п'ятдесят і котрась із моїх книжок мала певний успіх у критики й читачів, прийшов до мене Лесь Кантарок.

— Розумієте, Юрашку, я до вас у справі,— сказав він, як завжди, енергійно, сьорбнувши з філіжанки кави.— Вас тепер поволі починають визнавати,— він засміявся... і сміхом своїм притлумлював мій давній біль за несправедливі розноси.— Так, вас поволі починають визнавати... і маю намір намалювати ваш портрет. Я вже бачу той портрет... людина, письменник, йде важко, згорблено, як за плугом, за вами — поле. Ваше Кам'яне поле! Га? Два-три сеанси, а решту допишу з фотографії. І повірте, портрет буде мати успіх... а може, може, й славу.— І він знову дрібно засміявся.

Мені було чомусь неприємно від його сміху і його пропозиції; я злякався його напористості; я побачив себе на полотні, біля якого ніхто не зупиниться, і відповів знічено Кантарку:

— Але ж даруйте, Лесю, я не належу до бадьориків, яких ви любите малювати.

Він зрозумів мою відмову, похапливо зірвав з вішалки капелюха й мовчки відкланявся.

На порозі зупинився і погрозливо зиркнув на мене.

36

Здавалося, бухгалтер Матайко забув про існування отця Сильвестра; власне, він намагався забути, не думати про нього, з ним не сперечатися і таємно, навіть не признаючись самому собі, не жаліти його звичайним людським жалем. «Ми на різних орбітах кружляємо, він своїм колом ходить, я своїм — і що мені до нього?» — вмовляв самого себе бухгалтер Матайко. Це мало помагало, серед дня чи серед ночі поставала перед ним аскетична постать у чорній реверенді, він раз у раз ловив себе на думці, що чекає отця Сильвестра у себе в музеї... чекає, бо має багато дечого показати, а ще більше розповісти.

Найперше має розповісти про хомут для сивого коня.

Хомут висить в сільському музеї на кілку на самому видному місці, на нього з двох високих вікон перехрещено падають цілі потоки світла. З усього видно, що бухгалтер Матайко хомут шанував як дорогу реліквію: на ньому, на хомуті, ніхто не бачив пилинки чи павутиння, чорну шкіру регулярно змащував гліцерином, щоб не тріскалася, а мідне окуття, цвяшки, мініатюрні дзвіночки на «кониках» виблискували, мов новісінькі. Навіть два кутаси-китички, зроблені з червоної вовни, що висіли обіч і мали колись остерегти сивого коня від паскудного ока, виглядали свіжими й ловили погляд кожного, хто тільки-но переступав поріг музею.

«Ви знаєте, отче, що цей хомут змайстрував ваш батько Танасій Швець? Знаєте? Ні?»

Старий Танасій зазирає у вічі смерті, бо кашляв кров'ю і важко дихав, коли надвечір'ям прийшов і сів біля його постелі Петро Постолук. Він поклав на стіл слоїк зернистого зеленого меду, добру плесканку масла й довго мовчав, похнюпившись, не знаючи, чи варто починати розмову про справу, задля якої переступив поріг Шевцевої хати. Загалом не сподівався, що Швець лежить при смерті. Котилося селом, що слабує майстро, однак слабував він часто, кілька разів пускалася з горла кров, робив він при свідках не один тестамент, розподіляючи між дітьми клапті поля, і після

кожного тестаменту, мовби звільнившись від земного тягара, від селянських клопотів, від бід, вставав із постелі.

На нього чекала робота.

Постолюк, сидячи в головах, думав, що на цей раз Шевця не підніме ніяка робота: лежав старий непорушно, в грудях у нього харчало, а запалі очі втупив у стелю; він наче й не помічав Постолюка, бо не обізнався до нього ні півсловом і не скосив у його бік очима, бачив на стелі щось своє, потаємне, набагато важливіше, ніж прихід Петра Постолюка.

Ганна, старша донька Шевцева, засвітила лампу, що висіла на сволоці, і хоч скло не було до ладу витерте, світло бризнуло несподівано яскраво, вихоплюючи із сутінків загострене, поросле сивою щетиною обличчя старого майстра, римаря, убогу його хатчину з цілим рядом образів на чоловій стіні, притихлих у запічку двох онуків; світло вихопило з сутінків цілий рій мух, спертий кислий дух сирої шкіри і... і ще здавалося, що лампа під стелею висвітила, узяла у своє яскраве коло тупу безнадію, яму, з якої не було виходу.

А таки не було виходу...

І Постолюк пожалів, що марно сюди приплентався; він, певно, нетерпляче ворухнувся, шукаючи очима свого капелюха, а може, й не ворухнувся, просто Шевцева душа, обіймаючи трепетливо свою хату, притихлих сонних онуків, змарнілу Ганю, про яку ще недавно в селі говорили, що в цій околиці не знайдеш вродливішої од неї молодиці, відчула, що звідкись повіяло студінню. Швець повернув голову, він здивувався, що студінь ця струменіла від Постолюка, якого і любив, і шанував, і був йому вдячний за те, що вивчив на священика сина його Сильвестра.

— Хочете вже йти, панє Постолюк? — врешті спитав старий.— А не сказали-сте, за чим приходили.

Постолюк тільки тепер помітив, що Швець лежав у білій сорочці, на чистій білій вереті, і серце його задерев'яніло. «Це ж Ганя, донька його, приготувала вже все... смертне, чисте». Постолюк іще раз пошкодував, що марно збавив час.

— Та...— почав він невпевнено, тільки для того, щоб щось сказати.— Чув, що слабуєте, майстре. Треба, гадаю, відвідати... дізнатися, що там Сильвестр із Парагваю пише. Тому й вступив. Як почуваєтеся?

Старий не відповів ні слова.

Він не розумів холоднечі, дивної неприязні, якою віяло від Постолюка; хоч той нібито й співчутливо хитав головою, а в його очах, як пляма олії на воді, плавав сум; Швець думав, що зболена його душа схожа, мабуть, на бадилину,

котра відчуває найменший подих вітру... і найменший той подих його болить.

— Треба вмирати,— врешті таки промовив Швець.

— Ет,— махнув рукою Постолюк,— пусте вам у голові, майстре. Пусте,— повторив,— бо де ще ваша смерть? Іще їй ковалі косу не викували.

— Кують,— зітхнув Швець. Жалю в його хрипкому голосі не було, відчувалися лише втома й покора.

— Поки ковалі косу кують,— зрадів чомусь Постолюк,— ви мені тим часом хомут зробіте.— І він засміявся цілком щиро.— А що? Я купив сивого коня як змія, і бричку файну з Бистричан спровадив, жовту, лаковану, що світиться, як сонце. А хомута доброго нема,— журився.

До Шевцевої збольеної свідомості пробивалася, як червона нитка, щира Постолюкова журба; він спершу й не повірив, що є на світі, що може бути на світі така людина, яка сидить у головах тяжко хворого й журиться якоюсь дрібничкою, якимось, чуєте, хомутом для свого сивого коня, і тим прикріше було усвідомлювати, що цією людиною був Петро Постолюк. «Втім, що я знаю про Постолюків, про старого й про молодого? Засліпили мені очі добротою, і може бути, що я осліп»,— снувалися повільно думки. Він, дивуючись, не знав, звідки, з яких потаємних запасів ці думки висотувалися, адже не один уже день лежав порожній, без думок, без жадань, без болю навіть, гойдаючись у липкій спертій задусі. А ще дивніше йому було, що червона нитка Постолюкової журби, його холодна неприязнь, ворожнеча навіть боліли його; біль народжувався десь у мозку і десь у серці водночас, розливався, як окріп, по всьому тілу; Швець прислухався, вдивлявся у самого себе, у свої глибини, і в глибинах там, у своєму світі, оживав; потім Швець нікому не міг розповісти — ні Гані, ні сусідам, які приходили до нього, ні навіть розтлумачити самому собі, як наставало його воскресіння і що було того воскресіння причиною. Чи була це злість на Постолюка, який зі своїми хомутом для сивого коня не давав йому спокійно вмерти? Чи було це дивовижної сили почуття вдячності людині, яка багато зробила для нього добра — вивела в люди його сина Сильвестра, і він, старий і слабкий Швець, не міг, не мав права піти з цього світу, востаннє не послухавшись Постолюка? А чи ожило в ньому, проклонулося крізь хворощі й немощі жадання ще раз, напевно вже востаннє, сісти на стілець і взяти до рук роботу, яку робив ціле своє життя? Може бути, що старий Швець легковажно повірив, нібито досить йому звестися на ноги,

стиснути в кулаці шило, в пальцях відчуті дратву, вдихнути у груди терпкий, ні з чим не зрівняний запах шкіри, яку купував у Бистричанах,— і слабість як стій минеться, смерть обійде його десятою дорогою... принаймні обійде на той час, поки він буде майструвати хомут для сивого коня.

«Господи, дай зробити... дай насолодитися роботою... дай натішитися своїм умінням... дай воскреснути бодай на той час, поки буду викроювати, вистругувати, шити і кувати хомут... поки буду для міцності вимочувати посторонки,— і більше від тебе нічого не бажаю»,— молився майстро, вишіптуючи слова. Ганя тулила вухо до татових губ, силяла слово до слова, котроїсь днини прочитала їх сукупно і, прочитавши, вражена його жаданням, стала обціловувати його руки, мабуть, лише тепер осягнувши до кінця несамовиту його майстерність і працьовитість. Ні, вона ні крихти не вірила, щоб в оці жовті й мовби ороговілі нігті, в оці сині набряклі жили знову повернулася давня сила, вона знала, що її цілунки не зроблять чуда, припадала ж до батькових рук лише з жалю і з шаноби.

Проте чудо сталося.

Смерть сиділа на порозі, відклавши пощерблену косу і, притулившись до одвірка, невидима в хаті й шохвилево тут сутня, день за днем придивлялася до чуда, до тієї муки нелюдської, дикої, розтерзаної і розп'ятої, яку переживав на постелі старий Танасій Швець; ніхто не знав, і не вмів, і не мав чим виміряти його зусилля підіймати себе самого, уже покірливого, смиренного, такого, що згодився з власною смертю, з чорного дна, із викопаної ями; він спливав спершу з липкого безпам'ятства на якусь хвилину, потім — на п'ять, на десять, на годину; в ясності денній, ухопившись цупко очима за рами відчинених вікон, він набирив у зболені груди, у загустілу чорну кров дурманного запаху кропиви, рум'янку, в якому біля призьби під хатою порпалися кури; іще йому рідно й цілюще пахло сухою дорожньою пилюкою, кропом з городу й коров'ячими лайняками; він прожив довге і не сказати б, що бездумне життя, бо мав доста часу, сидячи на низькому римарському стільчику, поміркувати над світом, речами і подіями, однак ніколи й гадки не мав, що якесь бадилля кропив'яне, якесь прив'яле листя лози, якийсь лайняковий пах знадобляться йому для того, щоб триматися на поверхні свідомості, щоб знову, як у молодості, хотіти жити.

Хотіти!!!

Він учився підіймати то одну руку, то другу, ворушити пальцями. Найменший порух спричиняв біль, йому хотілося

від болю кричати, але біль прикушував зубами, здавлював у горлі, в грудях, і лише стогін струшував ним, пробігав конвульсіями... пробігав, як змія, по цілому тілі й зрошував його потом; він лежав мокрий і знесилений, мовби його поточило важке колесо, що зірвалося з високої гори, і Ганя, яка не відходила від його постелі, уже шукала очима наготовлену свічку, і вже тремтливі її пальці ламали й засвічували сірники; не могла дивитися, не могла витерплювати його муку, і з жалості, з доброти випрошувала для нього скорішої смерті.

Смерть далі сиділа на порозі, не кивнувши й пальцем, щоб приспішити Шевців кінець, їй було і дивно, і незрозуміло, і, може, навіть лячно від того, що якийсь збруяр кінський, блощиця на цьому грішному світі, нещасна і дрібна, з останніх сил чіпляється за життя, мовби бозна-яке велике діло повинен вивершити, покінчити й передати своїм онукам. Адже не був Танасій ні скульптором, який прагнув довершити своє творіння, не був поетом, котрий доспівував пісню, не був учителем, який ще не всі свої знання передав учням; смерть, може, розуміла поетів, скульпторів, учених, учителів і, змилосердившись колись над ними, продовжувала їм віку, вони нібито творили вічне, потрібне багатьом людям, а Танасій... а Танасій Швець у своїй підсліпуватій комірчині робив до смішного прозаїчні й простакуваті хомути. І хіба в ім'я ще одного хомута, хай навіть він призначається для багацького сивого коня, варто вимучувати себе, хапаючись руками, ногами, зубами, кожною жилкою за зайвий день життя?

Смерть зіп'ялася на свої костюмахи, узяла косу і вже було зібралася замахнутися на Танасія Шевця, але в останню мить у черепі їй майнула, мовби куля у неї вцілила, думка: «А хто, власне, казав, що роблення хомутів, кування коліс, орання, приміром, чи будь-які інші роботи на землі так само не вічні, і так само людина, яка тії роботи сповняє з любов'ю, не залишає за собою борозну, ще не заростає забуттям? І хто... хто знає, може, Танасій Швець іще не дійшов кінця своєї борозни?»

Смерть закинула косу на плече й пошкутильгала пріч від Шевцевої хати; смерть уже не бачила й не чула, як Танасій котрогось дня попросив у Ганни горнятко молока, а другого дня звисив з ліжка ноги і, тримаючись за стіл, за лави, за стіни, обійшов пішки хату — і втішився цим, як дитина, що ступає перші кроки, а третього дня виповз надвір, вигрівався на призьбі проти сонця і плакав, зворушений теплом і кра-

сою літньою, четвертого ж дня відімкнув свою затхлу комірчину, підмів її, провітрив, а п'ятого дня...

П'ятого дня сів робити хомут для сивого коня.

Найцікавішим у цій Танасієвій історії, майже легенді, було те, що в селі ніхто не здивувався його воскресінню, сусіди або ж не мали часу на дивування, бо треба було класити жито під серп, поки не задощило, або ж по-селянському просто рахували собі, що ніякого, власне, чуда не сталося, бо яке, люди добрі, може бути чудо, коли робота не дає чоловікові вмерти. Так воно й повинно діятися...

Нині жодна людина в Горобахах точно не може сказати, навіть Шевцева Ганя не пам'ятає, скільки часу вовтузився старий із тим хомутом: тиждень, два, а чи й ціле літо? Ніхто його не підганяв, не квапив, лише інколи навідувався з клунком під пахвою Петро Постолюк. Він мовчки стовбичив на порозі комірчини, збоку приглядаючись до його роботи; ловив жовтими очима карбовані мідні бляшки на вуздечці або ж у думках забавлявся крихітними дзвониками на «конниках» хомута. Потім просто на порозі залишав клунок зі слоїком меду, буханцем білого хліба, плесканкою масла або ж із кусником сала і надовго запропащувався десь там у своїй ресторації чи на пасіці серед бджіл. Петро Постолюк жив своїм окремішнім, далеким, може, навіть не зрозумілим для Танасія життям, однак майстро якимось чином довідувався, що Постолюк часто-густо відкладав свої багацькі клопоти, випускав зі стайні сивого коня і годинами милувався його вибрикуванням. Кінь був насправду як намальований: грудастий, тонконогий, з високою гнучкою шиєю і маленькою головою. Постолюк купив його, заплативши грубі гроші, десь за Дністром на дідицькій конюшні; господарської користі з нього не мав ніякої, бо для роботи тримав пару буланих коняг, сивого ж тільки зрідка запрягав у бричку або ж оперізував старим, ще австріяцьким, сідлом і прогулювався полем або ж сільськими вулицями. Сивий начебто здогадувався про гонорове своє призначення, бо басував під сідлом гордовито, вигинаючи каблуком шию, а інколи, затнувшись, ставав дибки — і тоді від нього, червоноокого, хижого, з прищуреними вухами, сахалися навіть бувалі газди, які служили у війську «при уланах». Траплялося, що кінь, пущений побрикати на обійсті, вихоплювався на вулицю, на городи, тирлюючи копитами людські картоплі й кукурудзи. Постолюк посилав за ним Тодорка Івана Сорокового, який, бувало, цілий день ловив сивого, то підкрадаючись до нього ледве не по-пластунському, то йдучи відкрито з грудкою

цукру на простягнутій долоні; Танасій Швець підозрівав, що Постолок навмисне залишав для коня прочинену хвіртку, і дні, коли сивий розганяв на вулицях дітлахів і гусей, а на городах витолочував шкоду, були празниками і для коня, і для Постолока, який щедро платив людям за потраву, і, звичайно ж, для Тодорка Івана Сорокового, котрий діставав за старання по цілому золотому. «Кожному, отже, своє на цьому світі,— міркував зігнутий на своєму стільчику в задушливій комірчині старий воскреслий Швець.— Кому втіха від газдівського набутку, кому злотий дітиськам на кулешу... а кому майструвати хомути й виплітати посторонки. І хто... хто з нас щасливіший?»

Швець не міг відповісти на своє запитання, не мав бо ваги, якою виважують щастя, а крім того, проживши довге життя, не міг-таки визначити: «Здибався я колись із щастям, бачив його навіч, а чи обійшло воно мене боком, котроюсь околичною дорогою?»

Він помер непомітно восени, вже ген після того, коли хомут для сивого коня був зроблений. Поховали його на старому кладовищі посеред молодого ясенового гущаку, Ганя навмисне вибрала татові це місце, щоб на тому світі було йому затишно, але й там, серед ясенчуків, могила Шевцева не згладилася і пам'ять про нього не загубилася, не поросла забуттям; ще й тепер, по скількох уже літах (а по тих літах топталися, котилися війни, голод, пошесті, братовбивство), коли примовляють: «Ади-но, зробив красно, як Танасій хомут». Правда, рідко хто з похвалених, особливо молодих, міг би щось ширше про Шевця розповісти («був собі чоловік, який робив хомути з дзвіночками...»), та й сама згадка про допотопний хомут часто викликала іронічну посмішку, бо сучасні виміри цінностей переінакшилися, вирости, та, очевидно, є у цій архаїчній похвальбі, у цій згадці про Танасіїв хомут захоплення і схиляння перед людською доброю роботою.

І, може, заради цього схиляння Танасію Шевцю таки варто було воскреснути? За своє життя він зробив, мабуть, не одну сотню хомутів, шлей, нащильників, кантарків та іншого збруярського дріб'язку, багато з цього давно понищилося, пропало, і лише останній хомут, призначений для сивого коня, дивним випадком зберігся.

Була в цьому заслуга Петра Постолока.

Важко тепер пояснити, навіщо він тягнув хомутисько з собою у білі простори Іркутської області, а потім у контейнері разом з іншим немудрим хатнім манаттям привіз назад

додому й повісив на клинку в коморі? Жила ще люба його душі згадка про давноминулі роки, коли його сивий кінь вибрикував по цілому селу... і ціле село — він знав це достеменно — потаємно захоплювалось сивим конем і ним-таки, Петром Постолюком, його вмінням жити, творити добро? Чи лелівав він надію, що одного дня, якогось великоддя... якогось благовісного світанку знову на його подвір'ї заірже, як у срібну трубу заграє, його сивий кінь, і тоді збережений хомут, його мідні дзвіночки, бляшки, пряжки, начищені до блиску, задзвонять і засіяють і знову почнеться давнє добре життя? Розповідають, що котрийсь із сусідів підстеріг, як Петро Постолюк десь там у закапелку за хатою крадькома просочував шкіряну подушку оливою і при цьому раз у раз торкався дзвоників на кованих міддю «кониках»... торкався, слухав їхні синичні подзенькування, усміхався блаженно, а з усміху його викапували сльози.

Усе бачать, усе знають сусіди... і думали сусіди: «Може, у цьому хомуті зашите чи вковане Постолюкове щастя?»

Після Постолюкової смерті, коли в селі створювали музей і люди почали зносити бухгалтерові Матайку різну старовину, приволік також цей хомут Постолюків зять — Петер Латиш. І диво дивне: висячи на почесному місці на простінку поміж вікнами в музеї, хомут і в очах самого Матайка, і в очах відвідувачів поступово втрачав своє ужиткове, простацьке призначення, не символізував він також багацького зітхання за втраченим сивим конем, на нього тепер дивилися й милувалися (і бухгалтер Матайко на всі лади його вихваляв) як на річ, котру створили золоті людські руки; це був слід людського життя, роботи, пам'ять про тиху, хворобливу людину, яка у своїй шорницькій майстерні витворювала начебто й прості і водночас далеко не прості речі.

Чи бухгалтер Матайко хотів здивувати, зацікавити, зворушити, нарешті, американського священника цим хомутом із мідними дзвіночками? Хотів цими мідними синицями, словом їхнім навіяти спогад про його батька? Хотів похвалитися... хотів похвалитися радістю від того, що інколи, розповідаючи дітлахам зі школи, заїжджим туристам або ж поважним газдам зі свого-таки села про незвичайного майстра Танасія Шевця, який умів робити дивовижні хомути для сивих коней, і торкаючись указкою манюсінських дзвоників, уловлював захоплений блиск їх очей, подив, радість, а може, й гордість... а може, й гордість од того, що жили на цій землі такі дивовижні майстри, які вкладали непросту мудру душу в прості, здавалось би, речі?

Бухгалтер Матайко думав, що добрий слід минулих поколінь на землі породжує жадання добра в душах їхніх нащадків, бо хіба не є вищою істиною те, що із жолудів виростають дуби, а з тернової кісточки — тільки терен? Він так і сказав, у думці розмовляючи з отцем Сильвестром: «З доброго сліду, як із кринички польової, можна зачерпнути долонями чистої води й напитися». — «А із сліду лихого?» — глянув на нього з-під окулярів отець Сильвестр.

Бухгалтер Матайко не відповів; у ранковій самотині він поскрипував підлогою у порожніх кімнатах свого музею, інколи зупинявся біля котрогось експоната... біля якоїсь правічної терлиці чи біля плуга, однак ні про терлицю, ні про плуг, ні про що інше на світі не думав і нічого не бачив, душа його була сліпа... душа була засліплена одним літнім днем, і він сам собі дивувався, що на фотографії того дня чітко відбилися безліч дрібниць, подій, менших і більших, навіть пам'ятав кожне слово старої Деркачихи, яка принесла тоді до музею примітивно вистругане, до блиску зашмуляне веретено й вимагала, щоб записав до «грубої книжки», що це веретено, яким пряла вовну ще її небіжка баба, «принесла Деркачиха з Петрикової вулиці. І най про це люди знають...»

Хоч таких веретен можна було назбирати в Горопахах цілі оберемки, він, зворушений доводом Деркачишиним, записував в інвентарну книжку її дар, а потім, обнявши стару за сухенькі плечі, запитував, чому їй так розходиться, щоб люди неодмінно дізналися про якесь веретено? Стара дивилася на нього довірливо, очі її сльозилися, губи тремтіли, вона була схожа на маленьку перепілку, яка вже не вміла літати. Потім сказала, вишолопуючи беззубо слова: «Ти таке питаєш дурне, Іване, ніби не знаєш, що цим веретеном, може, вдягався цілий наш рід Деркачів?»

І подріботіла ображено.

Йому була приємна її образа, він тішився нею і по-новому поглядав тепер на примітивне Деркачишине веретено; він, може, жив би Деркачишиною образою, її гордими словами і її веретеном цілий білий день, бо таївся у цій маленькій події великий смисл, якби не прибіг до музею Олекса Семиген — син того самого Семигена, котрого посеред ночі на глухій Поперечній вулиці, в Смеречині, проштрикнуто вилами, як останнього шура. Олекса працював у колгоспній стельмашні, робив колеса, стругав дишлі, інколи заробляв якусь копійчину між людьми, бо одному двері треба було підігнати, а другому підлогу покласти; за роботу Олекса ціни не встановлював — брав що давали, і за цю ніяковість, за

безвідмовність його в селі не те що любили чи поважали, бо ніхто, мабуть, не признався б навіть самому собі, що любить сина того «проклятого Семигена»,— люди, очевидно, просто цінували його старанність і намагалися забути його батька, принаймні не нагадувати йому про нього, а це теж було непросто, і Олекса Семиген це розумів.

Олекса був високий на зріст, світлий лицем і волоссям, а того дня, коли прибіг до музею і сів охляло на сходи перед ганком, бухгалтер Матайко запримітив, що обличчя Олексина почорніло, уся його постать мовби припорошилася попелом, великі долонища лежали на колінах розпростерто й безпорадно.

— Що сталося? — спитав Матайко. Міг, зрештою, і не питати, бо й так було видно, що не випадково в білий робочий день, коли кожна хвилина дорога, прибіг до нього Олекса Семиген.

— Я хату стару розбираю... ту, що в саду, татову, а над коморою виявилася подвійна стеля. І... і мусите прийти, вуйку Іване, подивитися.— Високий Семиген був схожий на підпалене дерево: і не шумів у його гіллі вітер, і не сиділо на листі сонце. Бухгалтер Матайко бачив Олексину душевну надломленість, йому баглося чимсь людині допомогти, однак не знав, як це зробити, чи не вмів... та й не знав, що було сховано старим Семигеном між подвійною стелею над коморою старої хати. Виявляється, одне з другим зв'язано... зв'язано, переплетено, зрощено, злютовано, нічого не відрубаш, не спалиш і не забудеш, не простиш і не допоможеш.

Бухгалтер Матайко зітхнув.

На ослоні на Семигеновому дворичі лежав змачений добре оливою німецький автомат, шмайсер, із трьома ріжками, набитими патронами, купка друкованих на друкарській машинці пожовклих «Бойових сурм», перев'язані тасьмою «бонфони» з побляклими тризубцями — саморобні папірці, що їх розповсюджували бандерівці серед населення, видаючи гроші.

Серед іншого папір'я був там також лист Петра Постолюка, написаний у наскрізь промерзлому вагоні біля мертвої жони його Марії. Бухгалтер Матайко впізнав його гострий почерк відразу... впізнав, і губи його задерев'яніло вишіптували жовчю і люттю написані слова: «Знай, Василю, що їду я в білу безодню, і не відомо, чи колись видобудуся з неї, бо білі ведмеді пасуться на самому дні. І ще скажуся тобі, цілому селові і господу богу, що дарма викорчували мене з місця, і тепер я убогий і хворий, а вчора звечора померла

моя Марія. І всі біди напали через м'яке моє серце і від доброти моєї: пригрів за пазухою чужу дитину, викупав її, вичесав із кіс воші, вигодував білим хлібом, а воно, невдячне, донесло на мене... донесло і живе собі, і немає кари господньої чи людської. Скажи про це сусідам з-під церкви».

Чужі, неймовірно далекі, затверділі від сірого олівця, на сірій сторінці з учнівського зошита надряпані слова падали в Матайкову душу, як кавалки гострих цвяхів, і душа в нього боліла, хотілося плакати; і він таки скрипнув зубами й невидючими очима вдивлявся у зимовий ранок: діялося це на початку створення світу, коли на воротах Тодорка Івана Сорокового висіла молоденька дівчина, яку звали Михайлинкою. Він тоді знімав її з воріт, задубілу на морозі, обрізавши удавку, і вже тоді здогадувався... і таки здогадувався, що тут не обійшлося без «добročинства» Постолюкового.

Семигенів німецький шмайсер із двома рижками набоїв, різне націоналістичне папір'я забрали до району, а чи й повезли далі, бухгалтерові Матайку лишили для музею Постолюків лист. Старого Постолюка вже давно не було на світі, уже лежав він у родинному склепі, і, отже, ні Матайко, ні хтось інший не міг покликати його до суду й пред'явити йому як акт звинувачення прадавній його вирок своїй годіванці, майже доньці, однак Матайко беріг цей документ у залізній шкатулці, що служила йому замість сейфа, і час від часу, обережно розгортаючи, перечитував його в сотий чи в тисячний раз, і в сотий чи тисячний раз, завжди по-свіжому, наново ранило його серце кожне люте Постолюкове слово.

«А чи поранить котресь Постолюкове слово душпастирське серце отця Сильвестра?» — подумалось бухгалтерові Матайку. Тепер він знав достеменно, що бодай дві речі — хомут і аркушик з учнівського рахункового зошита — треба було показати в музеї отцеві Сильвестру... показати не для того, щоб провести його по сліду доброму й по сліду лихому, а для того, щоб возрадувалася, обурилась і заплакала його душа. Бо хіба не для цього ходимо по землі?.. Для того, щоб радіти і плакати.

Бухгалтер таки ждав отця Сильвестра; тепер він уже не ховався від цього потаємного бажання перед собою і не сумнівався, що священик сьогодні чи завтра переступить музейний поріг, оглянеться, посміхнеться іронічно, як учора на вечірці за столом у сестри своєї Ганни, й скаже: «Невже мода на ретро... на старовину запанувала також у Горобахах? І хочете цим мотлохом, поточеним шашелем і міллю, запов-

нити людські душі?» — «А чи треба заповнювати... а чи інколи не досить кинути промінчик світлий — і вже душа людська не скисне,— пустився в уявну суперечку бухгалтер Матайко.— Може, вам, отче, буде з того смішно, але мені здається, що коли сусідський хлопчисько потримається обома руками за чепіги плуга, яким орав його дідо, то мусить... то мусить, холера ясна, від того дотику щось таки залишиться у душі... якийсь рубець, якась сльоза, усміх, спогад, зеренце. Чи як кажете?»

Отець Сильвестр не відповідав.

37

Онуфрій Соловій любив святвечір... Любив його в усі часи: і в дитинстві, коли ще жили тато з мамою, і в молоді роки, і тоді, коли одружився з Петрунею; в усі часи святвечір збуджував у ньому незрозумілий щем, йому хотілося, бувало, сидячи за столом, одним подихом погасити свічку, що була встромлена у велику, на чорно загничену хлібину, яка звалася сьогодні «Василем» (а другу, спідню, хлібину звали «Меланкою»), і в темряві, навпомацки йдучи вздовж лави, натрапити на двері... на якісь двері... в дверях натиснути на клямку, прочинити їх і заглянути в минуле.

Він завжди стримував себе, щоб не загасити свічку; колись Соловій навіть признався Петруні, що бореться з собою... бореться з підшептами якоїсь сили, яка водно підмовляє: «Погаси, погаси, чоловіче, свічку. Тоді тобі відкриється інший світ».

— Коби знаття,— казала, замислюючись, Петруня,— що світ відкриється минулий і ми побачимо тільки те, що діялося з нами, що ми вже пережили. Страшніше дізнатися про майбутнє, про те, що нас чекає... і може, у тому майбутньому нічого доброго нема. Сама юдоль і печаль.— Вона, певно, передчуваючи близьку смерть, боялася майбутнього.

І він, Соловій, відчуваючи її страх перед майбутнім, ніколи не наслідився погасити свічку; він розумів, що це марниця, навіювання, що ніякі світи не відкрилися б, коли б відчинив у темряві двері, а все ж щороку святвечір збуджував у ньому щем, неясну тривогу; Соловій ловив себе, бувало, на тому, що йому приємно, солодко сидіти отак, мовби в легкому захмелінні, й спостерігати, як згорає, скапує на хліб свічка; йому щороку здавалося, що святвечори не міняються, вони завжди були повними запахами голубців, грибів, оселедців, гарячого воску, соломи; і ще святвечори були сповнені

солодко-тривожним настроєм, передчуттям тайни; у святвечори Соловій не помічав свого змужніння, усе було, усе діялося, як колись у дитинстві, а ще перед дитинством так діялося, з його батьком, із дідом, із прадідом; усі вони, цілі покоління Соловіїв, що губилися у сивому мороці, так само, як сьогодні їхній нащадок, стримували себе, щоб не загасити свічки, бо в темряві за дверима відкриється їм тайна, яку можна знати, а ще краще не знати; і всі вони очікували тієї зворушливої хвилини, коли під замерзлим вікном заспівають дитячі голоси, що «нова радість стала, яка не бувала: над вертепом звізда ясна на весь світ засіяла...»

Сьогодні Онуфрій Соловій довго не міг дочекатися колядників; кружляли хлоп'ята по сусідських хатах, то віддаляючись, то наближаючись до його подвір'я, і доньки Соловієві — Катруся і Марійка, скупані батьком, причесані, вбрані в біленькі сорочки, посилали навіть Соловія за ворота, щоб запросив колядників до хати або ж під вікно, бо вони, Катруся і Марійка, уже доста набавилися під столом у соломі і в пахучому сіні, і доста нарохкалися, накудкудакалися й намекалися, щоб свині, маржина, дріб водилися і множилися на газдівстві, тепер хочуть почути колядників... хочуть почути, бо очка вже злипаються.

— А може, в нас хвіртка замкнена на засув? — не давала спокою старшенька, Катруся. — І ніхто не може до нас добутися, га? Або ж колядники думають, що в нас злий пес, і бояться...

«І бояться?»

Вона хапала тата за руки й зазірала йому у вічі; дитина ж не здогадувалася, що вимовила вголос те, що батько мовчки таїв у собі. «Невже справді... справді колядники мене бояться, мовби прокляття висить наді мною, і обминають моє подвір'я?» Він присів на лаві, заціпенілий, оглушений соромом і болем, і діти, тулячись до його колін, не впізнавали тата... не впізнавали й лякалися його відчуженості. Він був близько, був тут і разом з тим був далеко, у самому собі; Соловій з острахом подумав, що з нинішнього святвечора починається, може, відплата за липневу ніч на Загурщині: сьогодні не прийдуть до нього колядувати, завтра хтось із старших бадік не подасть йому руки, післязавтра почнуть обминати його кузню; він боявся, що людська відплата буде наростати, ставати все загрозливішою, усе відкритішою, поки одного дня його не покличуть на остаточний суд і не спитають: «Якої карі бажаєш собі за скоєний злочин?»

У святвечір сорок другого року Онуфрій Соловій найбільше боявся людського презирства... боявся, що кинуть у нього камінь, змішають з болотом, із гноєм і підуть далі, навіть не оглянувшись туди, де він, Соловій, упаде; ні, він таки не зважився погасити свічку, щоб у темряві намацати потаємні двері, бо zobачив би, може, простелене за порогом власне життя, і на всій його довжині, як на білих полотнах, zobачив би свою спокуту за злочин... спокуту, може, й важчу, ніж та, яку наклали на нього люди.

І він у першу хвилину, коли під хатою задудоніло, а потім слянула у прохукане, мокре від тепла вікно зліплена з жовтого паперу й позлітки звізда, не повірив, що страхи його були даремні; ще очікував якогось підступу, хитроців... іще очікував, аж поки з тієї саморобної звізди, з високого й дзвінкого неба не полилася коляда, що «бог предвічний народився, прийшов днесь із небес, щоб спасти люд свій весь, і утишився...» Соловій, стуливши повіки, вслухався у слова, пускав слова в душу, входив, як у напористу весняну воду, у дзвеніння дитячих голосів, у їхню чистоту, й поступово до нього почало доходити, що, власне, нічого сьогодні не трапилось, ніхто на нього не замахнувся, не урвав йому честі. «Через те не урвав, що боявся... що німці стоять у глибинах Росії, а чи на правду народився предвічний бог, який урятував мене... мене одного, а не цілий людський рід?»

Ще ніколи Онуфрій Соловій не був такий щедрий на плату колядникам, як сьогодні: в інші часи виносив пательню з пиріжками, торбину з горіхами або ж тицяв березі, тобто скарбникові, у долоню десять чи двадцять грошів, сьогодні ж давав кожному по цілому генерал-губернаторському злотому; і тепер уже відбою не було від колядників, здається, вони влаштували під ворітьми чергу, а деякі й по два заходи робили. І хоч Марійка з Катрусєю давно спали, і хоч Соловій здогадувався, що сільських хлопчаків вабив під його вікно генерал-губернаторський злотий, він вислуховував кожную коляду з такою відкритістю душевною і трепетом, як першу. Лише опівночі колядники врешті потомилися, і Соловій, накинувши наопашки кожух, пішов зачинити за ними хвіртку. Ніч стояла морозяна, голосна; і була ніч схожа на бокастий скляний дзбан, в якому плавали зірки небесні й земні, ті, що жовто поблимували у вікнах хат.

Соловієві зробилося затишно, тепло, душа його знову заспокоїлася, ніщо його в цю хвилину не тривожило: ні війна, що відкотилася на тисячі кілометрів і десь застрягла

в російських снігах, ні докори власного сумління. Він був ізцілений колядою, як молитвою, і був за це вдячний богові. Відколи себе пам'ятає, Соловій не наближався так близько до бога, ніколи іще дотепер так глибоко не вірив у його сутність, не відчував на собі його милосердя, як у сьогоднішній вечір. Чого ж, не мав себе за безбожника і в інші часи, ходив справно до церкви, стояв навіть зі свічкою під час богослужіння перед царськими воротами, співав у хорі, вранці й увечері проказував отчеш, як учила колись мама. Але в інші часи, у часи вчорашні, єднання з богом було скоріше завчене, показове, задля людського ока, бракувало в єднанні істинної віри, а якщо її бракувало, то, справді, про яке єднання можна було говорити?

І лише сьогодні, здавалося Соловієві, господь показав йому, грішному, свою силу і своє милосердя.

І лише сьогодні співали над ним янголи.

Він стояв серед подвір'я, простоволосий, заслуханий в уявний янгольський хор і несподівано просвітлений: треба ховатися од своєї вини не за чужими гріхами, не прикривати себе ґратами, що сковані з чужих злочинів, усі ці криївки тимчасові, надійна криївка тільки в господа бога: бог милосердний і многотерплячий. У його волі карати і прощати. А коли бог прощає, то й люди, забуваючи, прощають.

Уповав на бога, на людське забуття.

І в ту мить, коли перехрестився і хрестом цим мовби відгороджувався, і цим хрестом мовби прикривався від того, що було з ним у липневу ніч сорок першого року, звідкись (звідки? з неба? з-під землі?) долинув до нього голос:

— Почекайте, Соловію. Я вас прошу...

Голос був тремтячий і зляканий; злякався також Соловій, коли з притули біля стайні, де була скидана мерва, якою стелив худобі, виповзла примара в куцому доломані, шапчині, у плетених із соломи ходаках. Обличчя Соловій не побачив, бо незнайомиць підняв комір, і тільки очі блимнули в темряві... блимнули й погасли. Незнайомиць понурив голову,

— Я слухаю вас,— промовив сполохано Соловій. І безпорадно, тужно оглянувся, мовби чекав звідкись допомоги чи принаймні поради. Втім, він уже здогадувався, хто стоїть перед ним... стоїть утікач, який просить у нього хліба і притулку. В постаті, в голосі, у схиленій голові було щось знайоме... так близько знайоме, що навіть не хотілося вірити. Невже Лейба Циглер?

— А що мене слухати, Соловію? — сказав Лейба, три-

маючись рукою за стіну стайні; видно, не мав сили стояти, підломлювалися у нього ноги.— Мене навіть не можна почути... бо як можна почути мерця? — спитав. Тепер, стоячи проти місяця, він показав Соловію своє лице, заросле щетиною, усипане памороззю; усмішка його справді була схожа на мертвецьку: беззубий рот зів'яв глибокою чорнотою.— Мене, Соловію, уже десять разів розстрілювали, виморювали голодом, затравлювали псами, заморожували студінню, а я на свою біду... йо, на свою біду живу,— продовжував Лейба. Він мовби давав Соловію час, щоб той оговтався, прийшов до тями, зважив ситуацію.— Я до того мертвий, що навіть їсти не хочу.— І йому, певно, було самому трохи дивно, що не хочеться їсти; ще недавно, тиждень чи два тому, йому страх як хотілося їсти... страх хотілося, а сьогодні ось хотіння минулося. Сьогодні чи ще вчора? Все має свій кінець, навіть має кінець жадання їсти, навіть терпіння. Ним оволодівала байдужість; він знесилено присів у сніг, опершись плечима об стаєнну стіну; йому здавалося, що стаєнна стіна тепла, і це уявне тепло гріло його, не давало каламути-тись думкам; Лейба тепер найбільше боявся скаламученої байдужості.

Соловію теж баглося присісти, пригнутися, зникнути взагалі з цієї білої ночі, з цього прозорого скляного дзбана, йому здавалося, що з-поза плотів, із-за припорошених інеєм дерев, із вікон стежать за ним сусіди; йому здавалося, що його хата обліплена, мов якась шибениця, лютими німецькими наказами. Він відчув себе безмірно самотнім; стояв серед страху, наче серед моря, сірі хвилі налітали на нього зусібч, підступали до горла, холодний піт стікав по скронях, по лиці; Соловій не міг дати собі ради з раптово нахлину-тим страхом, та він, зрештою, і не пробував страх угамувати, не мав для нього ні сили, ні бажання, ні бодай здорового глузду. Дотепер Соловій мав себе за відважнішого, за кращого, за такого, що вміє володіти собою, тримати себе в шорах. Йому було шкода, що єднання з богом, надія на його милосердя і доброту, зцілення колядою, якого він сьогодні зазнав, сподіваючись, що воно буде тривати до смертної його години, так раптово зблідло, розтануло, залишивши тільки розчарування, попіл... та ні, навіть попелу не було, лишився тільки слід. Перед ним, перед Онуфрієм Соловієм, перед засинаючим святвечором запалася у сніги людина, яка, власне, й стала причиною Соловієвого страху і Соловієвого розпачу, однак він, коваль, не мав на Лейбу зла: у страху своєму перебуваючи, він покірливо вірив, що так повинно було

статися, так зійшлися на святвечір усі зірки... зійшлися і не могли розійтися.

А втім, може, Лейба Циглер тільки попросить їсти, відігрітися й опієся, ніким не помічений, піде звідки прийшов? То, може, нічого не пропало, бог таки добрий і милосердний?

— Я розумію... я розумію, Соловію, що не повинен був приходити сюди,— обізвався з-під стіни Лейба Циглер, перемагаючи байдужість, що обсотувала його душу, засновувала липкою павутиною.— Але я довше терпіти не зміг... і не зміг добровільно віддатися смерті. Ми, на жаль, не знаємо, скільки й для чого в нас припасено терпіння.— Він мав охоту розповісти Соловієві, щоб полегшити собі душу й розжалобити душу Соловієву, про те, що майже два місяці переховувався на горищі двоповерхового обідраного графського палацу на Загурщині, але не зважився: мало було в нього часу на довгу оповідь, та й не мав впевненості, що Соловій дослухає її до кінця... а якщо дослухає, то чи повірить? По-друге, Лейба також не був упевнений, що в нього залишилася, чудом збереглася потрібна кількість слів для того, щоб розповісти про пережите; він довгі місяці мовчав, і не тільки у сховку на Загурщині, а також у гетто після того, коли розстріляли його Ребеку з двома дітьми; він уявив себе голим і чорним деревом з обчухраним, обламаним гіллям, без єдиного листочка, без єдиного слова, усе лямистя зірвано й потолочено у твані, в сукровиці; слова, які колись знав, вимовляв, які любив, напевно, вмерли разом із Ребекою й дітьми на Окопиську, де щоденно туркотіли й туркотіли кулемети. Правда, кулемети, як не дивно, не могли вбити, розстріляти образи Ребеки й дітей... і не могли також розстріляти образи слів, які з реального жорстокого світу переселилися в його душу й жили там, і він, бувало, лежачи на старому матраці під цілою горою назбираного на Загурщині лахміття, де було йому тепло і навіть затишно (і навіть безпечно?), мовчки розмовляв з Ребекою чи з дітьми, безконечно розпитуючи їх, чи було їм страшно вмирати. Лейба так само мовчки приглядався у своїй душі до слів, які, на відміну від інших, від зім'ятих, пожухлих, таких, що втратили свою красу і вартість, світилися привітно й ласкаво, мовби їх викупали у вранішній росі, і мали ці слова назви (він пам'ятав!): добро, життя, хліб, тепло. Може бути, що під пластами посірілих, зів'ялих слів жило в його душі світлих слів набагато більше, може, цілі легіони, рої незліченні, але в гетто й на Загурщині вони стали просто зайвими і тому призабутими, він виймав із серця лише цих декілька, цих найперших,

клав їх на долоню, як, бувало, клав перед сівбою зерно, приглядався до них і вишіптував їх запеченими губами. Вони боліли його, і він навмисне цей біль собі спричиняв. Може комусь здатися смішним, неправдоподібним, що, приміром, найболючішим словом було «хліб» або ж «тепло», але що смішного чи неправдоподібного було в тому, що страшно, млосно, боляче, до крику баглося їсти й баглося серед задубілої безгомінної ночі на Загурщині встромити обидві долоні в полум'я, щоб обпекло їх і щоб жвавніше потекла по жилах кров. Йому здавалося, що цим бодем, який викликали три-чотири слова, рятувався від тихої божевільної байдужості, від якої ти вмираєш ще задовго до того, поки гестапівці приведуть тебе на Окописько, поставлять перед довжелезним ровом і розстріляють довгою... ой довгою, ой довгою кулеметною чергою.

— Ви не повірите, Соловію, це нібито понад те, у що людина здатна повірити, але оте Окописько, наш єврейський цвинтар на околиці Бистричан, оті довжелезні рови, видовбані ломами й кирками, видавалися... йо, і не лише мені видавалися, нам усім, тим, які були загнані в гетто, порятунком... аякже, порятунком від божевільної байдужості, від приреченості, звідки не було виходу... вихід був тільки в якнайскорішій смерті. Якщо слово «хліб», сусіде мій Соловію, забивало в душу цвяхи і біль примушував тебе рухатися, давати собі сяку-таку розраду й раду, шукати чогось істивного, то слово «смерть» звучало солодко... звучало солодко, як музика небесна, і в тій музиці ти плавав, як риба, і нічим не журився, йо, і нічого тобі не було потрібно, і нічого тебе не боліло, і ніщо тобі не було дороге. Мене, траплялося (бо хлоп я був зав'язлий, твердий по-селянському), багато разів впихали в колону з рискалями, кирками й ломами, яка марширувала під багнетами на Окописько... і я, бувало, цілими тижнями підряд довбав рови, чуєте, Соловію, бабраючись по коліна в болоті, бо поряд протікала ріка й вода чвиркала з-під кожного удару кирки... цілими тижнями, чуєте, Соловію, працював у поті чола, копаючи великі спільні могили своїм сусідам, жоні своїй Ребеці, дітям моїм нещасним, і працюючи отак тяжко і гірко, благав нашого злого й негіддатового бога залити мене водою, втопити в багні, ударити каменем, розколоти голову рискалем або щоб котрийсь із німецьких офіцерів... таких чистеньких, у наблищених чоботях, пропахчених «кольонською» водою, учився вціляти в мене з револьвера. Вірте, я стояв би, не рухнувшись, як стовп укопаний, щоб гер офіцер у мене

влучив... я стояв би, чуєте, навіть після смерті. Тільки б він мене убив.

Так, в інших вціляли, інших, слабосилих і тих панськуватих, з міста, Циків, які падали на дно траншей чи ще по дорозі на Окописько, стріляли залюбки, і це було божим даром, милосердям, а мене милосердя завжди минало. Бідного Лейбу Циглера щастя завжди обминало: на сусідському полі жито родило як біб, а моє поле град витолочував; сусідська жона, якась там Параня чи Явдоха, чуєте, хліби випікала, як сонце, а моя Ребека, траплялося, пекла коржі, які підгорали на вугіллі. Хоч... хоч не смію, не маю чого нарікати на нашого бога: він таки нас ошчасливив. Одного вечора, коли я повернувся з роботи у свою комірку... у ті пахущі сутерени, котрі юденрат мені призначив для проживання, то не застав дома ні Ребеки, ні дітей. Сусіди сказали, що Ребека, коли дізналася, що того дня ангели в чорному формують колону на Окописько, на той світ, то вмила дітей, вдягла їх у все чистеньке й вивела на плац... узяла їх за руки, стала в ряд з іншими, і коли крикнули рушати, то пішла усміхнено. Ще й рукою махнула комусь там невидимому не прощання, ага, на прощання... ще й комусь поцілунок послала, як ластівку. Може, мені той поцілунок призначався?

Ви думаєте, може, Соловію, що вона з розуму зійшла, зробилась мішігіною? Моя криклива, моя зубаста Ребека — і раптом щоб їй розум зсунувся набакир? Ну-ну, смішно... вона до мішігіності не могла додуматися, для цього бо у неї забракло розуму; вона, Соловію, просто не могла, не вміла, не мала терпцю рахувати дні, очікувати... а потім, втративши лічбу (це найстрашніше!), втопитися в отупінні.

І бог над нами змилосердився.

Я цілу ніч... ту першу ніч без Ребеки й без дітей, розмовляв з нашим богом і обціловував йому старечі руки, як колись, малим будучи, цілував у руки тата, який платив мені за це цілу шустку. Тато обдаровував мене десятьма грошами, бог же обдарував мене легкою смертю Ребеки й моїх дітей. Міняються часи, Соловію, і змінюється божа ласка.

Я просив також нашого бога, щоб завтра й мене повели на Окописько, і най би все скінчилося раз і назавжди, до мене теж підкрадався щур... щур закрадався мені в душу і гриз мене всередині й гриз, і я вже інколи не мав бажання прогнати його від себе. Але в боже вухо, Соловію, видно, тієї ночі схожих прохань поналітало сотні й тисячі, і моє прохання на небесах загубилося. Бранці мене розбудив Адаць Кац, наш-таки хлопець із Горопях, що служив у єврейській службі по-

рядку при юденраті в гетто... такий високий кістлявий Адаць, ви його повинні пам'ятати, Соловію, він зі Львова, бувало, приїжджав на вакації до старого Каца, до свого діда. Ви його пам'ятаєте, Соловію? Втім, нащо ще й вам пам'ятати, досить, що він мені закарбувався у голові. Адаць завжди ходив у старому поліційному кашкеті з ремінцем під бородою, що мало означати: людина на службі. А ще він ходив з гумовою палицею, якою залюбки розмахував направо й наліво. Такий собі носатий фраер, який сам, носячи жовту нашивку на рукаві, з погордою споглядав на людей, які теж носили жовті нашивки, тільки ширші, з шестикутними зірками. Я, бувало, зустрічаючи його, здалеку знімав капелюха і кланявся... і кланявся, думаючи: «Чи воно, свинота оця, має від бійки, від знуцання над своїми якість садистське задоволення? Чи воно має потребу, чуєте, когось толочити й над кимсь панувати? Толочив бо дід його Мендель, пускав з торбами людей сільських, а цей знуцався над своїми... видно, в них таке в роду закладено, видно, багачі не можуть, щоб над кимсь не панувати? А чи воно, вибачайте, лайно смердюче, просто вислужувалося перед німцем?» Правда, він мене пальцем не рушив, але я колись не втерпів і про все це спитав. Адаць цілком серйозно мені відповів: «Пане Циглер, я вам дивуюся. Ми мусимо вижити в цьому жорстокому світі. І що вдієш, якщо жорстокістю ти мусиш платити за життя. Ось така, пане Циглер, філософія».

Усі в Горопах знали, що Адаць Кац був ученим хлопцем, мав, як кажуть, жидівську голову, і після університету, якби тривали давні добрі для нього часи, напевно став би адвокатом у Львові. А в часах новітніх, чуєте, у гетто, він заледве досяг поліцейської палиці й тішився нею, як дідько цвяшком. Правда, гумова палиця у гетто мала вагу, о, ще й яку вагу: ти міг панувати, розщипати нею направо й наліво, ти діставав за це трохи більше глевкої глини, яка в гетто називалася хлібом, і на один ополоник більше горохової зупи.

А чи, Соловію, гумова палиця вселяла в людину надію на поміч, на врятування, на божу ласку? Зрештою, хіба бідному Лейбі було судити про те, які права, які переваги давала гумова палиця у гетто Адацеві Кацу та ще кільком сотням на нього схожих мудрагеликів?

Отож наступного ранку Адаць розбудив мене у моїм барлозі й сказав, що йому доручено (нібито сам Ганс Крігер, отой цабе з гестапо розпорядився) створити бригаду з двох десятків придатних до важкої роботи юдишів, котрі повин-

ні будуть випорожнювати від меблів тисячі помешкань у Бистричанах, з яких мешканці, залишивши все покотом, перебралися, як було наказано, у гетто. Адасть повідав це мені мало не з піднесенням, аж йому в носі хлюпало від радості, а я, правду кажучи, зразу не міг уторопати переваги нової роботи. Я йому так і сказав: «Чого би то я тішився? Хіба не все одно, де надриватися? На Окопиську, у паровозному депо, де розвантажували з вагонів вугілля, чи на очистці міських каналів, що смерділи трупом? Кінець і так один буде... хіба не краще для нас, принаймні для мене, якщо цей кінець якнайскоріше наблизиться?»

Адасть свиснув мене палицею по голові й засміявся...

Юрашко скулився, його заболів Каців удар, синій пруг розпухав на лиці; з цим синім пругом, як із перепусткою, він нипав сьогодні вулицями гетто, яке розверзлося перед ним: бачив сірі облуплені будинки, вибиті, вищирені вікна, подекуди позатикані подушками, купища сміття, що диміло смородом, гори нечистот; бачив дітей із розпухлими животами, які нерухомо, залякло сиділи на тротуарах, а по їхніх обличчях повзали зелені мухи, і люди, що снували безголовос, неквапно, сонно попід мурами, не звертали уваги на своїх дітей... не плакали над своїми дітьми, і це Юрашка вражало.

Потім Юрашко помітив, що й за ним ув'язався, як колись за Лейбою, великий гидкий щур, що дріботів позаду, підкрадався все ближче й ближче, інколи навіть уже хапав за п'яти; і Юрашко тепер без осуду й без здивування починав розуміти Лейбу Циглера і всіх тих... ті тисячі й тисячі, які сунули безборонно, не оглядаючись на боки, не помишляючи про втечу, порятунок, на Окописько під кулемети.

...Він свиснув мене палицею по голові й засміявся:

— Дурний ти, Лейбо, був і дурним лишився. Що, ні? Хіба не так тебе в Горобахах називали?

— Ну, називали, — погодився я. — А в чому, скажи мені, нині полягає мудрість?

— Може, у тому... може, в умінні продовжити, прожити ще один день. Я хочу прожити на один день довше від тебе.

Ви мені скажіть. Соловію, була це мудрість чи глупота?

З того дня кожного ранку двадцять вибраних Адасем молодиків, переважно з різників, які гендлювали під ратушею м'ясом, під охороною двох українських поліцаїв (і що тільки в них було українського?) та з трьома поліцаями

єврейськими, з «жовтими опасками», як ми їх називали, а між ними старший — Адаць Кац, вирушали на двох грузовиках поза межі гетто і по порядку, починаючи з вулиці Сапіжинської, потрошили єврейські помешкання: вантажили на грузовики креденси і шафи, ліжка і фотелі, столи й дитячі візочки й звозили все це добро на Касарняне поле за міським цвинтарем, де дбайливо складали під довжелезними навісами. Помешкання, в які нас заводили панки з міської управи, були уже пограбовані: не знайдеш на стінах ні дорогих картин, ні килимів, навіть люстри подекуди пообривали. Меблі теж не назвеш люксусовими, усе краще вже було вивезено кимсь спритнішим, тим, який мав сьогодні силу і владу, але Адаць дбав, покрикуючи на нас, щоб ми, виносячи з вимерлих хат, із затхлих трун часом і стару мізерію, придатну хіба що на паливо, не обламали ніжку, не обтовкли ріг шафи або не дай боже не подряпали лакований стіл, бо нібито всі ці речі практичні німецькі комерсанти збиралися на Касарняному полі згодом розпродувати. Можна було здуріти, Соловію, від такої Адашевої перестороги й від практичності німецьких комерсантів: якийсь пропахлий цибулею буфет, якийсь креденс розгойданий, якась зачовгана поколінням єврейських дітей канапа важили і значили більше, ніж людське життя. Я не знаю, Соловію, чи хтось купив щось на Касарняному полі... кому потрібні єврейські блощиці, вони, певно, зогнили під снігом, на вітрі, але мені, пам'ятаю, конче забаглося дізнатись, вважай, сеча шибнула Лейбі в голову: скільки важить людське життя? Я спитав про це Адася, він вибалушив на мене очі, потім покрутив пальцем біля скроні й щиро запитав: «Мой, Лейб, невже ти до цього часу не дізнався... не зважив? Дев'ять грамів свинцю. А можна й чоботом убити, палицею оцією».

І він реготався, пам'ятаю, на цілу спорожнілу квартиру.

Ті помешкання, нашвидку покинуті, у перші дні вражали нашу трофейну чи похоронну команду (як собі хочете, Соловію, так і називайте нас) якимось моторошним очікуванням, якоюсь напруженістю; мені принаймні здавалося, що ось-ось заплаче в колісці мале мойшеле, або ж кахикне старий ребе, або вийде з сусіднього покою пашекувата, як моя Ребека, господиня і крикне на нас, спитає, що ми тут, в її помешканні, забули.

Потім ми звикли, люди до всього звикають, ми навіть згодом оцінили добродійство Адашеве, який нас зарахував до своєї команди; а ще ми оцінили поспішність випроводження людей із помешкань... люди мовби панічно звідси втікали,

бо в кожній хаті на кухні або в спіжарці, у пивниці ми знаходили щось їстівне: запліснявілий хліб, торбину муки, десять-двадцять картоплин, кусень смердючої ковбаси чи коробку з леденцями; ми нічого один від одного не втаювали, це все було наше, спільне; кращі шматки, правда, віддавали з вдячності Адаसेві, а решту добутого в обідню перерву, поки шофер їздив заправляти грузовик бензином, ми на вогнищі, розкладеному посеред Касарняного поля, у старому відрі варили і ділили поміж собою по-братському. Дехто, хто ще мав родину... хто ще мав дітлахів, ковтнувши своєї пайки дві-три ложки, зливав вариво в казанок чи просто в консервну бляшанку й увечері непомітно приносив у гетто.

І, певно, наставало тоді в їхніх родинях свято.

Одного разу я согрішив перед богом, перед камратами своїми з трофейної команди, перед паном Адасем і, звичайно, перед двома типами з української поліції, які в кожному помешканні єврейському шукали тайників із золотом і пляшки з ромом, горілкою чи ще з якоюсь бідюю. Золота вони, звісно, ніколи не знаходили (через те, бувало, лютуючи, багнетами колупали стіни або розвалювали печі), а випити майже щодня траплялося. Трапилася якось і мені ціла пляшка... ціла, закоркована пляшка рому, яку я чомусь, навіть те подумавши, навіть як слід не виваживши свого вчинку, сховав миттю до спідньої кишені. Пляшка була плеската, ніхто нічого не помітив, але вона пекла мене, дурного й щирого, своєю грішністю; я знав, що кожному з нас не завадило б ковтнути з пляшки пахучого напою, який бодай на коротко влив би якщо не веселість, то невелику піднесеність... Я собі уявляв, Соловію, ту піднесеність як лет горобця з купи гною на тин, тому скрутив свою добропорядність у баранячий ріг,— бо, крім того, де була гарантія, що пляшку хтось не одбере в нас? Якщо не Адась, то поліцаї напевне. І я согрішив...

Я приніс пляшку додому, сховав її за цеглою, якою було закладено пів сутеренного вікна; я тоді, Соловію, загадав влаштувати собі куце щастя: коли не старчить мені терпцю, коли я зійду на тоту високу гору, на яку мені призначено зійти, то спорожню до дна приховану пляшку й закушу наперстком миці'яку, який обміняв у старого аптекаря Абрамсона за п'ять печених картоплин і ворочок стухлої муки ще на початку створення нашої команди.

Я розумію, Соловію, що я, бідний і дурний Лейба, вчинив не вельми мудро, помінявши муку й картоплю на миш'як — бо навіщо був цей гендель, коли на тебе щоденно чекала ні-

мецька куля, за яку, до речі, наш юденрат, наші поважні мудреці й багаті платили бистричанському гестапо щирим золотом? Очевидно, Соловію, я хотів мати якийсь запас смертей... а може, я боявся надто довго ждати тієї німецької кулі. Одно слово, пляшка з ромом лежала в мене за цеглою на вікні, а біля неї в коробці з-під чаю — пучка сірого порошку; лягаючи спати, я кожного вечора поправляв на вікні цеглу... я мав надію на те, що було сховане за цеглою.

О, як-то добре, коли людина має якусь надію, має право вибору...

Як бачите, Соловію, маючи право вибору вмерти, людина навіть може почуватися щасливо. Хоч... хоч я собі міркую нині, сидючи у вас під стайнею у різдвяну ніч, що не багато тоді в мене залишилося людського, одна, певно, крапелька, та й то вона дрімала, як воша за рубцем, десь у крові, десь у мозку, а зате в цілому тілі, по всіх жилах, у крові, в серці, у тому ж таки мозку існувала бездумно, тупо, покірливо робуча худобинка, яку колись звали Лейбою Циглером. Ну, не подумайте, що Лейба навмисне судить себе суворо, що Лейба сам себе обмовляє; так було, й нічого тут не вдієш. Часом, коли находило прояснення... ні, не надія на якесь порятуння, на боже чудо... просто ти раптом, гейби вмившись у цілющій воді, міг помітити в люстерці свою здичавілу, скуйовджену твар, червоні свої очиська, побачити над собою голубі проталини неба чи відчутти, що болить у тебе серце,— у такі години, хвилини ти не знав, чи шукати води, щоб умитися, чи бити каменем по рубцях одержі, вилущуючи воші, чи припнути... чи припнути у глухому закамарку отупілу худобинку, шура, який на коротку мить вискочив із тебе.

І треба ж було трапитися такому, що одного пізнього вечора, коли зачумлена худобинка, яка вискочила з мене, товклася десь на засміченому подвір'ї, тикаючи мордою у каміння і злизуючи з нього, як теля, заструпілу сечу, до мене в сутерени хтось постукав; я ще не спав... та й було б, Соловію, непорядно спати у години просвітління: думка шукала виходу, рятунку перед завтрашнім днем, якого може й не бути. Години просвітління, Соловію, чи цілі просвітлені дні вимучували людину тяжко: наочувався на тебе і страх, і жаль, було тобі тяжко усвідомлювати свою нікчемність, свою рабську покірливість, а головне — ти почувався закутим у залізні обручі, загнаним у пастку, з якої ніяка сила тебе не виведе. А ще в години просвітління, всупереч здоровому глузду, я очікував, що ось-ось рипнуть двері й на порозі появиться з дітьми Ребека...

Замість Ребеки на порозі сутерен появився не хто-небудь, а сам пан Адаць Кац. Я скочив перепуджено на рівні ноги, присунув до невеличкої із залізної бочки склепаної печі стілець і попросив нежданого гостя сідати. Він недбало, попанському кинув на мої руки свою поліцейську мантлю й кашкет і заскрипів чобітьми по сутеренах; він і раніше тут бував, але далі порога не ступав і кроку, адже міг і з порога викрикнути якийсь наказ, розпорядитися мною; з його обличчя (я не раз це помічав) було видно, що він гидує мною і моїм житлом, йому, певно, було несмачно дихати сопухом, у якому я жив, і він, Адаць Кац, мій одновірець і навіть, рахуйте, крайнин, не вважав за потрібне... ая, не вважав за потрібне бодай приховати, замаскувати свою вищість, своє презирство до мене, бідного Лейби. Мене ця обставина, Соловію, не так ображала, як дивувала. Адже ми, зрештою, стояли над однією ямою, різниця, може, лише в тому, що я міг упасти в цю яму сьогодні, у цю ж хвилину, а його зіпхнуть завтра.

А може, він, біла кістка, сподівався, що його й зовсім не зіпхнуть, може, сподівався викуплення, чуда, прощення за вірну службу?

Того вечора, Соловію, я не помічав чогось такого ворожого... чогось такого презирливого з його боку — навпаки, був Адаць простим єврейським хлопцем, його, мабуть, вразила убогість мого житла, де, крім ліжка з лахами, стола, кількох розхитаних стільців і залізної грубки, нічого не було, і він співчутливо сказав: «Страшно живете, пане Циглер». Я йому відповів: «Страшно, але не ганебно». Він повинен був образитись, мав би відчутти натяк, хоч я не тільки його одного мав на увазі. «Когось чекаєте... бо вечір пізній, а двері не замкнені... і свічка горить яскраво, ніби розбагатіли на цілий склад свічок?» — спитав він і засміявся, і в сміхові тому штучному почулося підозріння: поліціант, Соловію, завжди залишається поліціантом. «Аякже,— сказав я пошепки й мимохіть глянув на завішене обривком коца маленьке віконце, яке було прорубане на рівні тротуару й до половини закладене цеглою... а за цеглою... Ми обидва хвилину-другу прислухалися до цього вікна, до тротуару, до цілого триповерхового будинку, що давив своєю вагою на мої сутерени.— Аякже,— повторив я,— надходять вечори... цілі ночі трапляються, коли я не гащу свічки: боюся, що в темряві не втрапить до хати моя Ребека з дітьми». — «Це що, Лейб,— спитав Адаць, гріючи руки над грубкою,— випробування себе божевіллям?»

Не міг я йому признатися про мої години просвітління: нащо було всякому Кацові знати, що Лейба Циглер не такий уже простак, як йому здається — і я відповів йому, що таким чином випробовую, гартую свою волю. «Та ну? — спершу не повірив Адаць.— А втім, я знаю... я спостерігав за вами, пане Циглер, увесь цей час, поки ми перевозили ті прокляті меблі: ви сильна людина... сильна духом і тілом».— «Я від землі сильний... я ціле життя в землі порпався»,— відповів не так йому, як самому собі. Мені в цю хвилину справді хотілося бути сильним... хотілося вірити, що я сильний.

Адаць присів біля мене на ліжко й нахилившись сказав: «Великий боже, як добре, що я не помилився у цій людині. Я, власне, тому сьогодні й забіг, щоб повідомити: ви нам потрібні, пане Циглер. Будете з нами... будете з нами, й ми переможемо, здолаємо все, вийдемо з цієї юдолі, з долини смерті, уготованої богом нашому бідному народові... вийдемо білі й чисті, як первоотці».

Він говорив, Соловію, гарно, мовби молився; слова його були хмільні, повні запахів, мудрощів, які я повільно розкушував, бо не все відразу розумів. Адаць насправду був напідпитку, я це помітив по його очах і по тому, як він розмахував руками, а крім того, від нього круто тхнуло спиртним: я, щоправда, й не гадав його осуджувати, спочатку навіть його хміль виправдовував: ну, хіба не вип'єш з біди, не замотеличиш собі голову... ну, хіба не наговориш сорок бочок полови?

Але поступово, Соловію, як став я вслухатися у бесіду, як почав на свій хлопський розум і так і сяк зважувати його слова, як позціджував із них хміль,— лишилася мені у жменях полова... а чи й не полова, а страшний чорний кукіль: Адаць, цей вишкварок Кацового роду, цей смердючий запорток з-під чорної курки, як би сказала моя небіжка Ребека, втовкмачував мені в голову, що, чуєте, гестапо, поліція, юденлаги заграговані, оці вошиві гетто вигадав і благословив Ягве, аби витлумити дотла, йо, до ноги ницу єврейську жebritу, черв'яків паршивих, яких без ліку розплодилось у галицьких і польських селах і містечках. Голота майже поголовно, як сухотами, заражена безбожністю, більшовизмом, і на неї нема іншої ради, крім поголовного винищення. Хіба не так вчинив господь із Содомом і Гоморрою? І хіба не справедливий він був і не мудрий у своїх вчинках? Як перед потопом, так і потім у Содомі й Гоморрі він знайшов праведників, людей чистих, яких помилював, так... так і серед нас знайде найдостойніших, найкращих, обраних

і виведе з неволі єгипетської, щоб далі плодився наш народ і славив його ім'я.

«То, отже, Адасю, не мають вини всі оті сатанаїли з черепами на чолах перед господом за те, що винищують нас кулями... та ще й за свої кулі, чув я, присилають в юденрат рахунки: кулі коштують марки?» — запитав я, простий єврей із Горопах, який виріс на землі і з землі годувався. «Яку ж вони повинні мати вину, коли їх господь для цього діла обрав? — здивувався він щиро чи фальшиво, я не міг цього розпізнати. — Я ж кажу тобі: лишаться вибрані». — «Хто ж будуть ті щасливці, яких вибере господь?» — запитав я його далі. Це вже було марне запитання, даремна трата слів: я знав наперед, що він відповість. «Залишимося ми... ми — це ті, які сильніші, спритніші, котрих не пройняла проказа. Ми служимо в юденраті, у службі порядку... службою у сатанаїлів, як ти кажеш, виробляємо характер, набуваємо карності. Ми, обрані, потрібні будемо Іудеї у майбутньому. Нам за всяку ціну треба вижити... ціною інших життів вижити, пане Циглер». Він говорив запально і навдивовиж тверезо. Очі його виблискували войовничо, продовгувате худе лице зблідло, хрящувате, гостре його обличчя у профіль нагадувало сокиру. Я не сумнівався у щирості його слів, він вірив у мовлене; віру цю, може, Адаць сам не вигадав, вона зародилась або в умах фанатичних рабинів, або ж у запалених головах таких самих, як він, молодиків, котрі носили жовті нашивки на старих поліцейських мундирах. Їм, порівняно з іншими, жилося у гетто привільніше, і вони, певно, сподівалися, що так триватиме до судного дня. І, певно, «обраним» це тривання було жадане: що їм до того, що пішли в рови на Окопиську сотні й тисячі, а між тими тисячами моя Ребека з дітьми, що їм до того, що інші тисячі, ті, котрі ще живі, сповідують релігію тупої байдужості, спокійної приреченості? Їм, «обраним», ні до чого нема діла, нема в них ні до кого серця і нема жалю, вони хочуть вижити... вони ще бачать себе в майбутньому проводирями іудейського племені. Ну-ну.

Я давно, Соловію, не плакав, і не сміявся, і не гнівався, я ж бо не був кращим, я прецінь теж сповідував віру покірливості, але цього вечора, поки худобинка, що вискочила з мене, злизувала десь з каміння солону сечу, на мене відразу напали і сміх, і плач, і злість; злості назбиралося найбільше. Я й гадки не мав, що її у мене назбиралася ціла калабаня. Певно, Соловію, це була не тільки моя, Лейби Циглера, злість, певно, призбиралося у мене злості з цілого нашого

гетто, від живих і від мертвих. Між нами, євреями, усе можливе. Хіба ви не чули, Соловію, що колись, у біблійні часи, наш Мойсей із любові до народу свого, який страждав у пустелі від спраги, вдарив палицею об скелю, яка розколася... і з тієї розщілини потекла вода? А чи, Соловію, не можна припустити, що я теж, стовбичачи посеред пустелі... посеред гетто, виповнювався злістю, як Мойсей любов'ю? Зрештою, що тут багато балакати? Мені божевільно хотілося випробувати, чи в обранця нашого бога Адася Каца міцні хрящі на шії. Чим я інакше міг вгасити свою злість і створити новітнє чудо? Ви мене слухаєте, Соловію? Ні, боже борони, я його не задушив; боязливий Лейба Циглер і тут залишився боягузом... я боявся, що в мене в пальцях не вистачить сили, що в мене взагалі не вистачить моці, щоб із ним, Адасем, боротися. Тому я вибрав легше... тому зігнувся у три погібелі, обціловуючи йому руки за довір'я, за те, що введе мене в коло вибраних, за те, що не пропаду в цих сутеренах безславно, і признався, що маю пляшку люксового довоєнного ще, прошу пана, рому.

Він аж сплеснув від утіхи в долоні...

Якби він не був напідпитку, якби прислужництво своєї ниці в «жовтих нашивках» не прикривав балаканиною про сильних, яких вибрав бог і котрим, може, судилося, вижити, то помітив би, як трусилися, ай-вай, як трусилися мої руки... мене цілого трусило... я смердів потом, як кінь у шлеї, коли наливав йому горнятко пахучого рому, попередньо спритно сипнувши з рукава пучку трутизни (дай, боже, здоров'я панові провізорові Абрамсону!).

Адась, чуєте, сплеснув у долоні від утіхи й жадібно вихопив у мене горнятко, філіжанку, прошу вас; він так поспішав, так квапився, так спрага його терзала, що й не встиг мені подякувати, чи бодай по-полицейському вивідати, звідки я маю цілу пляшку рому.

Йому вистачало одне горнятко, філіжанку, прошу вас.

Він не мучився довго, я не мав навіть часу, щоб виплюнути, виблювати йому в лице свою злість і взяти на кпини його філософію про вибраних богом, про сильних; він упав горілиць, як сніп, втупивши в мене осклілі очі. Хотів про щось мене спитати? Хотів здивуватися, що якийсь харпак Лейба Циглер із Горопах посмів підняти на нього руку... на нього, на Адася з багатого Кацового роду?

Мене не обходили його запитання, я стулив йому повіки, надпив з пляшки рому й ледве стримував себе, щоб не роз-

реготатися. Неймовірно, Соловію, дико навіть... але я тішився, що вчинив душогубство. Ну, хто б міг подумати, що Лейба Циглер, який неохоче брав у руки сокиру відрубати курці голову, убив людину... убив та ще й радіє з цієї смерті? Кінець світу, га? Або принаймні світ перевернувся догори ногами?

А може бути, що сам Лейба Циглер проти лютого цього світу повстав, збунтувався? Мені самому було цікаво розібратися у тому, що я вчинив; правда, я не мав часу на довге роздумування... та й про що тут було розмірковувати: я мусив, я не міг цього не зробити, мені було гидко слухати з уст іудея хвалу тим, які витлумлювали до ноги іудейське плем'я, у тому числі мою Ребеку з дітьми. Уявім собі, Соловію, таку сцену... таку комедію сутеренну: два юдиші, старий і молодий, сидять плече до плеча, на ліжку й ніби зовні перебувають у згоді, а насправді один у душі плаче за своєю Ребекою, а другий, молодий, Ребечину смерть хвалить та ще й на її смерті хоче мати якийсь інтерес, зиск...

Якщо ви, Соловію, думаєте, що я спричинив Адасеві смерть, як би сказати, мимохідь, до неї наперед не готуючись, то будете мати рацію. Я не стаю на перелаз і не кукурікаю, як когут, і не роблю з себе відважного, такого мудрого, який наперед усе продумав; я навіть, якщо казати правду, боюся твердити, що, убивши, підняв руку на цілий проклятий світ, на гетто, на шефа бистричанського гестапо Ганса Крігера, що я проти чогось там повстав, збунтувався. Нащо крикливих слів! Адже все відбувалося дуже просто: поки моя збайдужіла худобинка десь нипала на смітниках, а чи заблудилася у глухих провулках, у заметах чорного, закривавленого снігу, я відчував себе людиною, Лейбою, який колись мав жінку і дітей і сів у Горопахах жито. Але... але ви, Соловію, чули колись таке мудре міське слово «парадокс»? Ну, як вам пояснити? Воно схоже на куферок, у який звечора покладеш, приміром, десятку, а вранці знайдеш там цілу сотню. Ніби й неправда... ніби щось таке дивовижне, але сотку тримаєш у руці й нічого тут не вдієш. Отож парадокс був у тому, що, відчувши себе людиною, я зважився на душогубство.

Ну, досить, не будемо надто довго радіти з душогубства, тим більше, що моя радість дуже скоро змінилася страхом; я уявляв... я розумів, що маю перед собою... над собою... довкола себе озброєний до зубів, хижий, обсотаний дротами, стережений собаками світ, який не подарує мені поліцаєвої смерті; власне, шефові гестапо Гансу Крігеру

про Адама Каца не розходилося, Каців вишкребок, нічого для них не значив... значило те, що хтось у гетто збунтувався, а це вже непорядок, бо це вже свідчило, що хтось набрався нахабності... що у черв'яка повзучого й бездушного набралось сміливості підняти руку на тисячолітній рейх. А що, хіба неправда? І коли б того вечора худобинка моя, тупа й покірлива, яку виплекали в мені сатанаїли з черепами на кашкетах, назад ускочила в душу й запанувала б там по-давньому, то, будьте певні, я спокійно очікував би ранку й смерті. Мене, очевидно, повісили б для науки на ліхтарі, і цим би я не журився, бо хіба не однаково, де вмирати, якщо всім дітям Ізраїлевим суджено вмерти; але, на щастя чи нещастя, худібка моя забарилася, і я мусив, дбаючи про всякі остороги — і прислухайся, і замри, і припади до мура, — узяти трупа попід пахви й витягти з бідою із сутерен; а потім гачком, яким розгортав жар у залізній пічці, підняв накривку каналізаційного люка, що був навпроти мого вікна, і...

І плеснула, застогнала в бетонних глибинах вода; ніби, чуєте, Соловію, у тих смердючих глибинах хтось розпачливо крикнув. Ну, ну, фантазії дурні...

То я тепер кажу «фантазії», а тоді волосся дибом стало; а тоді я квапився чимдуж, негайно зникнути з цього місця; відчувши себе людиною, я боявся, що моя худобина ось-ось повернеться, і мене, як завжди, скує, обснує воривками тупа байдужість, спокійна приреченість; не повірите, Соловію, але я, вчинивши вбивство, немовби воскресав для життя. Ну, звичайно, я не мав ніякого плану... який міг бути план, коли треба діяти негайно, коли треба було втекти зі своїх сутерен, бо завтра напевно прийдуть сюди й спитають про Адася... втекти взагалі з гетто, сховатися у нетрях, у лісах, загубитися поміж людьми. Не може ж такого бути, щоб ціла земля від краю до краю була заселена вбивцями.

Збирання моє було коротке й похапливе: харчів я не мав ніяких, окрім торбини сухарів, назбираних на чужих кухнях, у кишеню запхав пляшку рому, на плечі накинув коц, загасив на столі свічку й рушив, Соловію, у своє раптове, неждано розбуджене бунтарство. Гетто спало, скулившись у калач, як спить на бруці бездомний пес. Ніч сіялася з небес тиха і прекрасна, вікна в будинках поглядали на мене сліпо й підозріло (а може, заздрісно?), а сніг поскрипував зрадливо під моїми ногами... поскрипував аж попід небесну баню. Кожної хвилини із-за рогу, з вулички темної міг появиться патруль... міг з вікна хтось помітити, що крадуся, тулячись

попід стіни, й наробити рейвахау, бо де ж це бачено, щоб іудей збунтувався супроти смерті, призначеної богом, і тієї смерті лякався?

Певний час, очевидно, я не знав і не уявляв, куди йду; тільки пам'ятав, що до ранку мушу звідси вирватися... за всяку ціну вирватися, а далі буде видно; я також пам'ятав, що звісна річ, ні через головні ворота на Тринітарській, ні через бокові на Галицькій і на Млинарській з гетто не виберуся: там вартові, там чекає мене куля. І не вдасться тобі, Лейбо відбити дошку в паркані, яким обгороджено гетто, бо ти навіть забув у сутеренах кований гачок від грубки, який, може, тепер знадобився б.

«А той будиночок на вулиці Колонтая... ти забув... ти недавно, Лейбо, вивозив звідти меблі, пам'ятаєш? Ну-ну, пригадай, Лейбо, хапайся за соломинку. Той будиночок, той Ноїв ковчег серед потопу стоїть на межі: фасад, передні вікна дивляться на передмістя, а задні двері виходять у садок, що вже у гетто. Пам'ятаєш, Лейбо, ти випадково клацнув клямкою тих задніх дверей, і вони... й вони відчинилися? Ти пам'ятаєш, Лейбо?»

Якщо казати правду, то давно вивітрився мені з голови порожній будинок, така собі вбога халупина на вулиці Колонтая, вікна якої позабивали дошками, а задні двері чомусь забули замкнути; я думаю, що того дня, коли ми вивозили звідти креденс, що був наскрізь продірявлений шашелем, мене ті задні незамкнені двері ані-ані не схвилювали, не зацікавили, не нашептали думки про втечу. Я був тоді іншим... я жив тоді думкою про їжу; я тоді набивав кишению мерзлою картоплею, а в креденсі надібав бляшанку з макаронами... я цими макаронами впереміш з мишачим послідом напакував пащеку й мурликав задоволено й солодко, як кіт. І правда, я був голодний звір, якому втеча й не снилась. Та й куди втечеш. І чого? А голова, однак, чи руку, чи очі... чи третє око, чи десяте, чи якась інша сила, що сиділа в мені непізнана причаєсно, сфотографувала, зафіксувала ці задні двері, бо тієї ночі я таки опинився біля них, із завмиранням серця натиснув на клямку, й вони відчинилися.

Казала мені Вуйна Парасолька:

— То неправда, Юрашку, що мужність закладена тільки в дубах. Коли я ще була молодою... якось перед Першим травня, то всі розтривожені Горобахи бігли до Острівця, де серед мляки виростав високий вільховий гайок: на всіх деревах, чуєш, як грань, горіли червоні прапори.

Гурти людські від червоності тієї усміхалися, а поміж людьми швендяв Гнат Королина, вїт, і підмовляв парубків прапори поскидати, бо ж то акція якась ніби протидержавна, і впаде на село кара; кари, однак, ніхто не боявся і не поспішав дертися на вільхи.

Тоді Гнат Королина пообіцяв за кожний скинутий прапор по золотому, і на ці гроші охочі знайшлися.

Тільки дурно рвали на собі лахмітинки: ті, що прапори вивішували, усе гілля знизу й доверху попідрубували, а стовбури наквацляли дьогтем.

І не було до тих прапорів ніякого доступу.

Поліція, що пригнала на роверах із Чорнева, пробувала у прапори стріляти, і я, темна тоді баба, Юрашку, зрозуміла, що прапори не розстріляеш... подірявлені кулями, вони були ще гарячіші. Врешті принесли багачики пили: дерево падало за деревом... покотом лежали десятки вільх, і тільки тоді з них, із мертвих, поздирали червоні полотна.

38

Десята історія про Берестечко:

Було літо... Таке літо було гаряче, світле, тепле, що хотілося його обняти, як повняву білокошу жінку.

Автомобіль — старенький «газик», похрипуючи й калатаючи різними своїми деталями, неквапом біг асфальтом через ліси, через трави, через біляве літо, і я ще ніколи так не насолоджувався їздою, непоспішністю, що давала змогу чути пошум дубів, крик сойки у глибині лісу, і навіть коли ми переїжджали через поля, то облягало там нас зусібч велике, безмежне потріскування колосся.

А може, то потріскувало, ламалося, згоряло на полях сонячне світло?

Час від часу втомлений «газик» пчихав і зупинявся, і ми тоді, кожний окремо, потопали в лісовій або ж польовій тиші; я лежав там поміж дубами й поміж папороттю на самому дні розпареної лагідної тиші, і коли Грицько, наш шофер, сигнализ з дороги, що готовий до дальшої їзди, то й не хотілося видибувати на дорогу.

Ми їхали до Берестечка...

Нас у машині було троє, усі ми були принаймні приятелями, але кожний із нас мав у Берестечку свої справи: один їхав з цікавості, другий — із голого, як кажуть, патріотизму, мене ж примусили поїхати до Берестечка всі оті люди, добрі й лихі, які живуть у моїй третій книжці про Кам'яне поле,

а найперше Вуйна Парасолька підписала мені це відрядження, наказуючи, щоб під Берестечком, на давньому цьому бойовиську, де кожна грудка, кожен камінь напоєні кров'ю, запалом бою, криком передсмертним, жаданням жити, ненавистю, де в торф'яних могилах лежать білі кістки моїх предків, я, Юрашко Поліний, якщо вже назвався письменником, навчився міряти людські вчинки, добро і зло великою мірою і великою вагою, нічого не применшуючи й не перебільшуючи. І, правду кажучи, я не знав, чи можна берестецьким давнім побойцем міряти теперішнє буденне людське життя, я сумнівався, чи можна покласти на одну шальку Богунову ніч, коли він виводив із багон козацькі полки, рятуючи їх від погібелі, а на другу — звичайний день колгоспного коваля Онуфрія Соловія, коли він, приміром, напровесні ремонтував борони, вгвинчуючи нові зуби й вирівнюючи погнуті старі.

Здавалося... ні, я був переконаний протягом усієї дороги до Берестечка, що Богунову ніч і ковалів день поєднати, зважити неможливо, це були різні речі, різні діяння, і я у думках сперечався з Вуйною Парасолькою, і для того, щоб її остаточно переконати, клав на її очах на одну шальку Богунову ніч, а на другу — Соловіїв ковальський день, клав і... і диво дивне: шальки не переважували одна одну, вони були начебто однієї ваги і однієї вартості. Вуйна Парасолька споглядала на мене косо, докоряючи мовчки і навчаючи, щоб я не був прямолінійний, бо ж не треба грудку землі з-під Берестечка зважувати камінцем із-під Горопак... Треба, Юрашку, пам'ятати і людям у своїй книжці передати, вкранити їм у душу: ти, чоловіче, й ти, жінко, не стирчиши самотньо посеред Кам'яного поля, перед тобою були тут покоління і настануть після тебе, і всі вони, минулі й прийдешні, дивляться на тебе, прислухаються до тебе, шукають у борознах твоїх слідів. Цим, Юрашку, треба міряти.

По-справжньому я пережив, осягнув Парасольчині слова аж тоді, коли опинився на берестецькому бойовиську, зрештою, це так тільки говориться — бойовисько. Насправді ж, на перший погляд, нічого тут вразливого не було: левади з ситняком у замулених рівчаках, кучугури дерев, рядок копичок сіна, що по-сирітському, як зігнуті бабусі, пливли в мерехтінні спекотного дня, паркий, запилений, доволі бідний на острові, на Журавлиці, музей, тут же, під стіною, стовпища автомобілів із львівськими, волинськими й ровенськими номерами, а це були розлеговища попід деревами, попід рожевими, зеленими, синіми тентами... і батареї, батареї пляшок.

Я злякався, що поїду звідси розчарований, що не проймуся святістю місця, що не воскресну у своїй душі тих, які тут загинули, й не розповім про них на своїх тяжких, як брили, аркушах паперу; я боявся, що зблякнуть, не закарбуються назавжди обриси церквець на полі під Берестечком — новішої, тієї, яку розмалював Іван Іжакевич, і старої, Михайлівської, що її перенесли з сусіднього села, з Острова, в якій нібито молився перед боєм гетьман...

Я, мабуть, цілу годину стояв, прихилившись до стіни, у старенькій прохолодній церкві, що пахла струхлявілим деревом, фарбою й застоєм людським потом, і вдивлявся у те місце перед іконостасом, де мав би коліть колінкувати Хмельницький, схиливши голову; я хотів почути гетьманову молитву, прагнув уловити бодай одне-єдине його слово.

Даремно.

Церковця не пустувала ні хвилини, екскурсоводи, чи такі тутешні, чи приїжджі, туркотіли одне й те ж, мовби вичитане з брошури, з путівника, їхня бесіда лише інформувала й тому нікого не хвилювала, це був просто недільний відпочинок, культмасовий захід, пгичка, а може, й додаток до тих батарей пляшок, які бачив на розстелених ряднах...

Певно, я був трохи смішний. Я, мабуть, чекав арій з героїчних опер. Я, очевидно, чекав сліз розчулення, блискучих очей?

А можливо, чекав... прагнув звичайного людського проникнення?

І не треба, люди, сліз, зумійте тільки воскресити в уяві перед царськими вратами гетьмана, який просить у божа змилосердитися якщо не над Військом Запорізьким, то бодай над дітьми тими, які залишені скрізь на Україні...

Зрештою, я сам не міг, не вмів, не мав сили воскресити гетьмана.

Берестечко розверзлося переді мною лише в мавзолеї, у підземеллі, де зібрані козацькі черепи; в одну мить вони зирнули на мене сотнями своїх чорних очиць, пронизали наскрізь, прострелили, узяли в полон, і я стояв перед ними, виповнений їхнім болем, їхнім скреготом вищирених зубів, їхнім криком передсмертним, що долітав до мене... долітав до мене з трьохсотлітньої глибини; і тут, у підземеллі, перед козацькими черепами, я не міг відрізнити їхнього болю від свого болю, їхній крик — то був мій крик, їхній скрегіт зубовний — то був мій скрегіт, і навіть смерті їхні були моєю смертю.

Стоячи перед видючими, безмірно проникливими очницями черепів, я відчував на собі вагу їхніх поглядів; це і є,

мабуть, терези, на шальках яких не перемішаєш, не переплутаєш добро і зло, зраду і вірність, любов і ненависть; я тільки тепер зрозумів, що ні, не марно вислали мене в Берестечко Вуйна Парасолька, бухгалтер Матайко, Онуфрій Соловій і навіть Мирон Мацюпінська... вони вислали мене сюди, щоб сповна набрався з цих очниць із самої святої землі безміру болю, щоб пізнав його вагу й ціну в найменших, у найбуденніших його виявах...

Увечері я не поїхав з приятелями додому, казав їм, що знайшов у Пляшевій знайомого, в якого переночую, власне, перебуду кілька годин, щоб уночі знову прийти сюди і вже в п'яті поблукати по цьому полю, посидіти під стінами старої церкви. Насправді ж ніякого знайомого тут у мене не було, я мав на увазі перепочити, як стемніє, годину-другу ось там під копичкою, як, бувало, у дитинстві, коли пасли в нічному коней.

Один із моїх приятелів, той, котрий просто «вбив» сьогодні вихідний день, провізши його «цікаво й корисно», посміхався з моєї забаганки: мовляв, наш Юрашко хоче поблукати поміж тіннями предків, він прецінь не дарма називається письменником, треба йому розвивати фантазію.

Очевидно, я і сам спочатку достеменно не знав, навіщо залишаюся тут ночувати. Може, й справді мав рацію мій приятель, що я прагну, блукаючи тут поміж тіннями посеред ночі, почути клекіт бою? Втім, коли звечора засинав, зручно вмостившись під копичкою, то подумав, що досить мені побути отут самому... і досить мені перейнятися настроєм берестецької ночі... і досить почути бодай уявно плач чиєїсь душі, утопленої в болоті на берегах невеличкої Пляшівки.

По тій душі утопленій, по тому тілу вбитому Іван Богун виводив з-під Берестечка полки, і душа терпіла, хоч і котилася по ній гармати, били у груди копитами коні, встромлялися в очі ноги покочаних гречкосіїв.

Вони, живі, утікали, а душа залишалася навечно в болоті. Чи не досить мені її мук?

...Снав я, мабуть, годин зо дві.

Прокинувся від блимання вогню, що вдарив мені у вічі; це було дивним, бо коли лупнув очима, то побачив, що багаття невелике горіло далеко, десь на березі річки; у першу мить я навіть подумав, що так було треба, так було задумано, щоб слабе полумінце вогню стрільнуло мені здалеку в око, щоб розбудило: є у цьому якийсь знак... є, певно, поклик, що біля багаття хтось мене чекає. Та вже в наступну хвилину і далеке багаття, і наївні мої сподівання

на нібито навмисне задумане згасли й спопеліли, і навіть місячну ніч під Берестечком, навіть запахи теплої росної землі, сіна в одну мить було потолочено...

Там, над Пляшівкою, де блимало кволе вогнище, гурт жіночих верескливих голосів і чоловічих хрипких баритонів виспівував: «Чорна я си, чорна, ой, чорна, як циганка...»

Спів п'яний, нахабний, недоречний, дикий, святотатський на цьому полі переривався веселим реготом, вереском.

Я зрозумів, що сьогодні для мене ночі під Берестечком не буде. Скажіть, яка душа страдницька, козацька, що потоплена в болоті, аби по ній, по мертвій її плоті, пройшли, вирятувалися із шляхетського обступлення, з облоги, козацькі полки, сьогодні зможе вичалapati на берег, на сухе й, дочекавшись мене, спитати: «Чи не марно я потоплена?»

Усе навколо мовби поглухло, усе навколо мовби зниціло, пригнулося, приголомшене реготом; ніч під Берестечком удавала, що вона сліпа і глуха, що її зовсім не цікавлять якісь там хмільні співи...

Навіщо я пішов на те багаття далеке? Щоб побачити напівголих дівок, за якими бігали, наздоганяли, підминали під себе якісь бугаї? Для того, щоб і собі пристати біля багаття, де лежали поміж пляшками якісь суб'єкти, які ніяк не могли розпрощатися з «чорнявою циганкою»?

Люди добрі, я був наївний... Люди добрі, я був цієї ночі невиправним романтиком та ще й ідеалістом.

Люди добрі, я був цієї ночі розстріляний тисячу разів поглядами козацьких черепів.

І тому підійшов до вогню і сказав:

— Яюсь воно не пасує... на козацьких кістках оці оргії.

Я не кричав, навпаки, я боявся заплакати, тому слова притлумлював, глушив, але, видно, їхнє тремтіння було почуте, бо один із тих, що лежали коло вогню, звівся на ноги. А співанка стихла.

— Ти хто такий? — наблизився до мене молодик, високий, стрункий, при краватці і навіть у білій сорочці. — Ти хто такий, щоб нас тут учити? — Він ухопив мене за петельки. — Багато вчителів розвелось, га, хлопці? — озирнувся він. І вже навколо зібралися якісь чоловіки, напівголі задихані дівки; я бачив їх серед місячної ночі виразно: одні з них хиталися, опираючись на плече сусіда, інші стояли вперто, твердо. Обличчя, однак, у всіх були однакові — злі. Їм не сподобалося, нікому з них не сподобалося, що звідкись із ночі з'явився посеред них хтось, який заважає їм веселитися. — Ми, може, тут культурно відпочиваємо... набирає-

мося романтики,— правив далі своє молодик, усе ще тримаючи мене за петельки.— І що з того... що з того, що тут кістки, як ти кажеш, під ногами... живі-бо живе гадають. Ти зрозумів?

— Розумію, що це свинство,— сказав я необережно, раптом згадавши, що десь бачив, зустрів цього молодика... здається, я його бачив у котромусь профтехучилищі, де мав недавно зустріч з учнями. Я не пам'ятаю, про що їм, учням, розповідав, але пам'ятаю, що високий цей спортивний молодик тиснув мені опісля руку, дякуючи за нібито цікаву розмову.

Він був, певно, якимось наставником...

Тепер тримаю мене за петельки, дихав на мене смаженою цибулею і шипів крізь зуби:

— Ти, учителю праведний... ти знаєш, що за такі слова б'ють у морду!? — Він розвернувся...

Хтось ухопив його за руку: жінка за його плечима промовила благально:

— Лиши його, Вадик. Це ж Юрашко, письменник. Хіба не впізнаєш? Він був у нас в училищі...

І Вадик той наді мною змилосердився, він, видно, таки пам'ятав моє ім'я, але не хотів і не вмів «принизитися» перед своїми дівчатами, що його обступили, перед цілою компанією; він рвучко хопнув мене за плечі, повернув до себе, штовхнув у спину й прохрипів:

— Пішов геть звідси, поки я добрий!

Я мало не впав... Я йшов навмання полем під Берестечком, і плакала в мені, ридала душа того козака, який лежав у болоті, а по ньому Богун виводив запорізьке козацтво, щоб урятувати Україну...

І знаєте, кого я винив за своє посоромлення і за ту ніч, в яку невідомий козак-сіромаха ліг кістками в болото над Пляшівкою? Оту саму «Марію», «матку боску холмську», яку після Берестечка ксьондзи прославляли з амвонів за те, що допомогла шляхті вибити з рук і зламати шаблю у того козака-сіромахи...

.....
Хочете вірте, а хочете — не вірте, але кілька років тому в залі картинної галереї на виставці археологічних знахідок з-під Берестечка я побачив шаблю невідомого того козака.

Вона була зламана...

Вона була з'їдена, поточена іржею; простий, очевидно, дерев'яний ефес зогнив у торф'яному ґрунті, лишилися

тільки цвяшки; шабля була не вельми гарною, її, видно, склепали у сільській кузні, але побувала вона не в першій битві — усе її лезо поцербилося...

Лейба Циглер обережно зачинив за собою двері, вузький коридорчик завів його до кімнати, завіяної снігом, бо всі шибки були вибиті; він глянув крізь вікно, потім злегка натиснув обома руками на обаполи, якими воно було забите, й вистрибнув у сніг; гетто, Адась у каналізаційному люці, довжелезні незліченні місяці приручення до тихого, безвихідного божевілля, смерті Ребеки й дітей — усе залишилося за цим вікном, за трухлявими стінами халупи. Принаймні так йому здавалося; і ще йому здавалося (а може, так діялося насправді), що перед ним розстелилася воля; саме розстелилася, як розстелюються поліг на сіножаті або ж золотисті стрічки вимолоченого льону на стернищах. Лейба був переконаний, що ніколи дотепер так глибоко не відчував душею простору, не вимірював його глибини, як тієї ночі, коли, вискочивши з вікна, здер із рукава пов'язку з шестикутною Давидовою зіркою і кілька хвилин сполохано й водночас зачаровано стояв перед хатчиною; і хоч насправді за штахетами ніякого простору не відчувалося, бо вузькі покручені вулички передмістя, що звалося по-жебрацькому Каліцьким, були щільно стиснуті присадкуватими халупчинами, в яких ще цього літа капарила переважно єврейська біднота, а проте відчуття простору було в Лейби майже матеріальне: здавалося, що міг він до цього простору доторкнутися й ступити на нього ногою, побігти по ньому, як, бувало, малим, крадькома роблячи газдиням шкоду, бігав по розстелених полотнах, що вибілювалися на березі Унявки. Воля його п'янила, дурманила, як свіже лісове сіно, що звалося у Горобахах рунком, і він цілковито забув, що якраз тут, за межею гетто, юрмляться, як у пивницях щури, цілі товпища його ворогів — явних і таємних, обмундированих і в цивільному, озброєних кулеметами й обтиканих зусібч гранатами, котрі й цієї ночі (і цієї ж хвилини!) не сплять, ладують в патронташі набої, а в псів віднімають з пашек недогризені кістки, щоб скаженіше роз'ярити їхню лють і тоді пустити по його сліду. Принаймні дві-три хвилини Лейбі було байдуже до невимірних табунів ворожої сили, що чигала на нього, — він, опершись на хвіртку, як колись удома після роботи, просто дихав, просто насолоджу-

вався спокоєм, високою банею неба, запахом смерекового диму, що струмився звідкілясь як спогад про давнє родинне життя. Передмістя, засипане снігом, глибоко й щасливо спало. Так здавалося, так хотілося Лейбі; і коїлося, певно, при цьому святотатство, бо Лейба Циглер не міг не знати, що передмістя фактично вигублене до ноги, що всі його мешканці витлумлені кулеметами на Окопиську в перший день розстрілів, тож про яке щастя, про який мирний дим можна було гадати. Але Лейба не хотів ні про що пам'ятати, він був полонений, отруєний, пронизаний болем відкриття, що за кілька місяців, відколи його привезли з Горопах, уперше відчув, як у ньому ворухнулося, проклінулося, мов пискля з яйця, жадання життя; він чомусь уявляв себе старими запорошеними дзигарями, у яких таки жив, накручений невидимим дзигармістром, механізм: закрутилися, хапаючись одне за одне трубками, коліщатка й валики, котрі, власне, й зрушили з місця час.

Час, що обминав Лейбу, як струмені ріки, тиша, сніги, пречистий смерековий дим — все це належало втікачеві з гетто, він почувався багатим, двигав у собі цілу гору життя; йому, мабуть, ще ніколи так жадібно і так повно не хотілося жити, як тепер, прагнення життя буквально кричало в ньому, волато в кожному поштовху крові. Спершу він побіг, скільки мав сили, геть від тієї хатчини, де були не забиті задні двері. Одначе поступово заспокоївся: те ж саме жадання жити вчило його крастися тінню попід штахетами, при кожному підозрілому шерехові вповзати в отвори воріт або ж занурюватися в кучугури снігу й завмирати; він знав також, що йому треба стерегтися не тільки німців і поліцаїв, у гетто клубилися чутки, що банди міської босячні, «антеки», як їх називали в Бистричанах удень і вночі, незважаючи на комендантську годину, зачумлені брехнями про криївки з золотом, нишпорили в покинутих єврейських квартирах. Не дай боже потрапити їм у руки; тому Лейба час від часу зупинявся, прихилившись до стіни будинку, до дерева, до паркану, й прислухався... і здавалося, що, прислухаючись, пропускав крізь себе всі ці покинуті мертві будинки, їхні скрипи й зітхання; і начебто нічого тривожного не вловлював, ніде навіть пес не гавкне (усіх псів або гицлі на мило повилувлювали, або ж поліція повистрілювала), і тільки один раз замало не потрапив у жовті кола фар поліцейської патрульної машини, що повільно, буксуючи у снігах, грасувала, видно, для порядку вуличку за вуличкою. Лейба вчасно шмигнув у перше ж подвір'я, причаївся за дверима.

Він, житель Горопах, не міг похвалитися, що досконало знає плетиво вулиць, тупиків, хирлявих садків і пустищ Каліцького передмістя, але в передвоєнний час, приїжджаючи, бувало, у четвер на ярмарок не так, може, для купівлі і продажу, як для того, щоб поштовхатися поміж людьми, а також для того, щоб Ребека побігала по крамницях, поприцінювалася до краму, якого ніколи не купувала. Лейба залишав коня з возом якраз на Каліцькому передмісті у старої пані Берти Розенберг — сухенької, як стебельце, і жвавої, гострої на слово жінки, котра мала велике подвір'я, з якого, власне, жила: щочетверга стояло в неї за ворітьми шість-сім возів. І ще тоді, наче передчуваючи, що колись йому знадобиться, котрогось четверга після торгу, очікуючи Ребеку, яка десь запропастилася, Лейба понипав по передмістю.

Тепер це йому пригодилося; попід кущами уздовж потоку, що випливав з-під горбка за синагогою, він вийшов до старого кладовища; мимо нього бігла санна дорога, що вела на міст через Бистрицю. А вже за мостом, у передгір'ї, лежали села, сховані в лісах, обложені снігами і загатами.

Десь там, за мостом, за полями й за лісами, лежала обітована земля — його Горопахи.

Лейба проганяв від себе думку про Горопахи, він знав, що не сміє про них думати, бо думання це марне, а проте з самого початку втечі, з першого кроку це слово, це наймення — Горопахи — не покидало його: утікачеві інколи здавалося, що воно сидить на правому плечі, мов зірка, яка впала з неба й освітлює дорогу, і зігріває, і додає сили. То чи міг погасити зірку, кинути під ноги й потолочити? Лейба здогадувався, бо був людиною тверезою і розсудливою, що світло тієї зірки горопаської таїло в собі фальш, небезпечну облуду. Адже ніхто його в селі не чекав, не було надії ні на кого, хто б його сховав, порятував від загибелі; у душі ворюшилися, як павуки, чорні волохаті літери німецьких наказів, розклеєних у гетто, про карі на голови божевільних, які наважилися б прихистити єврея. А крім того, він сам, проживаючи в Горопахах і порпаючись у землі, як і десятки його сусідів, не зростив, не виплекав собі з тих сусідів приятеля, адже приятелів, друзів, побратимів треба сіяти, як жито, і, мов на жито, випрошувати на них майових дощів. То тільки вороги родяться самосівом. «Але ж наша релігія... наші заграбовані вікна не впускали до себе чужого вітру, наші пророки, старі й теперішні, учили нас, що ми вищі, інакші, окремішні», — згадалося йому. А втім, нині не було рації запізнити кається, роздумувати, комусь докоряти, зважувати,

пірнати у страхи, головне — вибратися щасливо з міста, до-
пастися до лісів, яких звідсіля, з розлому грубезного муру
старого кладовища, не міг бачити, не міг чути їхнього по-
шуму, адже до них треба було відміряти десятки кілометрів,
котрі, однак, видавалися йому якщо не безпечними, завро-
женими від гестапо і поліції, то принаймні затишними.

Його душа кружляла навколо Горопах і навколо лісів, що
обступали село; він наче згори, з неба, сидячи на білій хмарі,
вибирав на землі безпечне, тихе місце, де здибав би також
людину добру й відважну, котра б його нагодувала і всте-
регла від біди; сидячи в розломі стіни, на самому початку
своєї втечі мусив усе це знати, побачити душею, адже пови-
нен був мати мету, напрям дороги. «Якщо цього не буде...
якщо на цій землі нема місця, де можу врятуватися, і нема
людини, котра б відважилася мене врятувати, то навіщо вза-
галі кудись утікати? Чи не ліпше вийти на дорогу, що біжить
мимо кладовища, підняти руку і... і тебе навіть не поведуть
назад у гетто, застрелять на місці».

Лейбі зробилося сумно; він сподівався, що його отупіла
тваринка, яка вискочила з душі, назавше заблукала в ла-
біринтах гетто і, звісно, тепер не розшукає його в білій
імлістій ночі. А тим часом, як виявилось, худобинка — щур
сірий, ікластий — бігла за ним назирцем, готова кожної миті
знову в ньому запанувати.

«А Загурщина?» — його розпачлива душа врешті за-
чепилася крилом за височенного дуба, одного з багатьох, що
підступали зовсім близько до графського гнізда. З висоти
крони, з-поміж буйства чорного безлистоного гілля Лейба спог-
глядав на запустілий, розграбований фільварок, дарма що
був він замкнутий у трикутнику червоних неприступних стін,
на сплюндровані дворища, на попелища, які бачив напри-
кінці літа, і подумав... і вхопився за цю думку, як хапаються
потопаючі за рятівні дошки, за бервенця, котрі пропливають
мимо в жовтих бурунах ріки, що під попелищами збереглися
пивниці, льохи, в одному з них напевно можна знайти приту-
лок, а в інших ямах під руїнами, якщо пошукати, знайдеться
щось їстівне — бульба проросла, буряки. Втім, хто знає, які
харчові таємниці зберігаються під пожарищами Загурщи-
ни. «Адже ж чимсь годувався... чимсь жив Андрусь Божень-
ка, якого я там зустрів», — обдало Лейбу теплом, щастям,
і він аж задихнувся від цього тепла, аж йому сльози просту-
пили. — Може, й тепер він там... у крайньому випадку я його,
Боженьку, розшукаю, ми обидва на Загурщині зазимуємо,
нам буде спокійно, ми навіть будемо пити козяче молоко.

Слушайте, люди, ви пам'ятаєте, як пахне свіже козяче молоко?» І Лейба усміхнувся.

Лейба увесь всередині променився, яснів тихим і теплим світлом; він тепер уже не терзався ні сумнівами, ні страхом, ні навіть втомою, будучи впевненим, що Боженька його не прожене, не відмовиться від нього й тоді, коли на Загурщині не можна буде витерпіти й вони переберуться до Боженьчиної хатчини на краю села. Відомо-бо, що старий не визнає і не лякається ніякої влади, йому не страшні погрози, він живе у своєму світі, окремішньому, де панує добро.

Радість Лейбина тривала не годину, не один день, а весь час, поки добирався до Загурщини; радість якимось чином йшла у парі з мудрою осторогою; Лейба Циглер котрогось дня подумав, що він уже не так боїться втратити життя, як боїться втратити не вельми, може, й реальну, трохи підфарбовану радість, яка, власне, була його надією; з кожним днем надія обростала подробицями, укорінювалася, він протоптував в уяві стежки в дубових лісах, ловив у сильця зайців, пік знайдену у пивницях картоплю й цілі ночі, від ранніх сутінків до пізнього зимового ранку, точив балачки з Андрусем Боженькою. Лейба не міг би розповісти про зміст цих розмов, вони, може, ткалися химерно, заплутано, але він запевняв себе, що все те, що жило в його душі — і розмови з Боженькою, і дитячий крик зайця, який втрапив у петлю, і мекання кози, і тепла лежанка з сіна, і магічна сила вижебраної Боженькою скибки хліба, і гарячий дух подомашньому знайомого смерекового диму, — все це було йому конче знадібне, цим він жив, дихав і сторожко оберігав його від небезпеки.

І з кожним новим днем утечі набирався досвіду: обминав вичовгані сльми й машинами дороги, простував переважно польовими путівцями або й навпростець через поля і через сніги, — щастя, що сніг узявся твердою кіркою і легкі, вигодовані Лейбині ноги не провалювалися у заметах. Ночував або у стіжках отави посеред поля, або у stodолах на околицях сіл; людей переважно обминав, рідко де на хуторах, на присілках переступав людські пороги: сухарі гриз ошадливо, по крихітці. Щоб зберегти сили, не поспішав: якби хтось ішов за ним назирцем, то за день наміряв би дуже мало кілометрів.

Так тривало тиждень, а може, й більше, бо котрогось дня Лейба Циглер спохопився, що втратив лік часові, пам'ятав тільки, що вже давним-давно, цілі, певно, століття мандрує він цими снігами, і ще за примічав, що ноги його, такі колись прудкі, веселі, налилися тягарем, а світ танцює у потьмаре-

ному кружлянні. І не знати було, чи Лейбіна радість, надія перегоріли на попіл, чи втеча знесила його остаточно, чи розвіялася у сутінках мета — жадана земля Загурщини, але настав день — і він упав посеред снігів... упав і довго лежав, скоцюрбившись у своєму коці. Його підняв, посторцував, поставив на ноги Андрусь Боженька; горопаський апостол, здавалося Лейбі, підтримував його під руку, вів через поле, крізь хурделицю і нашіптував раз у раз на вухо: «Ну, ну, приятелю мій Лейбо, тримайся, піднатужся, ну... Хіба не видиш, що поля навколо вже знайомі і цей дубовий ліс теж знайомий. Ти напевно пам'ятаєш, що він зветься Рубчею і що десь тут... десь тут ти мав свою парцелю? А за цими дубами, за тими корчами, бачиш, червоніють мури фільварку графа Загурського?» Лейба Циглер, звичайно, розумів, що сам собі цього Боженьку вимарює, кличе на порятунок, і це була, певно, мобілізація останніх його зусиль. Він боявся, що на місце надії й на місце вигаданого Боженьки скочить тупа й байдужа худобинка, сірий шур, який, мабуть, мов гестапівська вівчарка, біжить за ним слідом... біжить, і якщо тоді він, Лейба, переможений байдужістю, упаде другий і третій раз, то вже не встане... а втім, навіщо вставати... навіщо кудись прагнути, якщо, зрештою, не знаєш мети і не маєш краплі сили, а під цими велетами, під цими дубами так розкішно у снігу лежати і так ніжно в дубовому гіллі грає на дримбу вітер. «І я розчинюся у дубах, зникну, увійду в землю, соками попливу до сонця, у листя. Хіба не прекрасно вмерти під дубами?..»

«Під дубами?»

Він стрепенувся. Не так, може, побачив, не так, може, упізнав, як відчув серцем щось дуже знайоме: тут чомусь п'ярко, аж від хмеління цього дивного хотілося плакати, запахло скошеною травою, мовби цей ліс і не був нині встелений снігом, мовби панував тут місяць липень; Лейба навіть почув і побачив поміж дубами, як ходила назирцем, щоб не зачепити п'яткою чи кінчиком, коса в його руках. І Лейба, зібравши в кулак останні крихти своєї віри і своєї сили, крикнув, опершись об стовбур дуба:

— Гей, гей, Андрусю-у-у!

І хоч його голос був охриплий, наскрізь простуджений, голодний, але в тиші на узліссі, де він стояв, і за мурами на фільварку, і, певно, за згарищах обабіч білої дороги, де колись стояли єврейські хати, хтось... хтось із живих повинен би почути. Лейба Циглер, звичайно, ризикував, бо на Загурщину того дня могли завітати його вороги, а проте крикнув,

зовучи Боженьку, вдруге і втретє. Він так зжився за час утечі зі своєю надією, з вірою, що Андрусь Боженька таки насправді очікує його з козою на Загурщині, що тепер, коли б йому сказали, що Боженьки нема, що його скосила на Йониному подвір'ї автоматна черга, то він, мабуть, не повірив би... ні, ні, не повірив би, бо як далі без Андруся Боженьки міг жити? А Загурщина мовчала...

А Загурщина, засипана снігом, заколисана вітрами, закинута війною у забуття, вдавала, як це у воєнний час буває, що вона глуха, сліпа й байдужа, вона ніби й не помітила Лейбу Циглера, який шкандибав, обома руками налягаючи на грубу палицю, по білій дорозі й щомиті озирався, наслуховаючи пильно, чи десь не обізветься з цієї мертвої тиші Боженьчина коза.

.....
Казала мені Вуйна Парасолька:

— Запиши-но, Юрашку, в свою книжку таке: поміж різними речами в нашому музеї є купка червонястого каміння, потрісканого, перепаленого, що його назбирав на Рудках коло Унявки бухгалтер Матайко. Перед війною, коли люди орали свої нивки, то нарікали, що плуг на Рудках глибоко не входить, бо поле нібито під скибою вимуруване плиттям.

І нібито на цьому плитті, на камінні стояло колись місто.

Коли ж у Горопахах настав колгосп і Рудки почали орати тракторами, то плуги справді вивертали обпалені каменища; приїжджали з Бистричан учені, ті, що розуміються на камінні й на історії, і знайшли вони там також череп'я, шлаки й писали потому в газетах, що ціле те поле понад Унявкою було, певно, забудоване печами, де тому тисячу років ковалі виплавляли з болотної руди залізо й кували з нього мечі та лемеші до плугів.

З минулих вогнів, з печей, Юрашку, лишилися тільки обпалені камені, їх ще й тепер на Рудках порозсипано багато... розсипано, вивергнуто на поверхню плугами мовби для того, щоб ми й донині обігрівалися тим правічним полум'ям.

.....
Інколи на Рудках мене застає вечір... і тоді я йду не поміж обпаленим камінням, а поміж вогнями, поміж домницями, поміж передзвоном ковальських молотів, поміж людськими голосами, відчуваю на собі незліченні людські погляди.

Що це може бути, Вуйно Парасолько?

.....

Не знаю, може, я тому пишу історію Кам'яного поля, що люди, які жили тут сотні й тисячі років, не спускають з мене очей, що вони стоять за моїми плечима?

40

— Що вдієш, терпіння теж не безмежне, як і хліб. Вичерпалося воно в мене на Загурщині. А що вартий утікач без терпіння? — нагадав про себе Лейба Циглер. Він, почувачись винуватим, не потрібним тут, на Соловієвому подвір'ї, пробував свою винувату ніяковість прикрасити, як це давно вмів робити, усмішкою; він мав навіть намір посміятися по-блажливо з самого себе, але усмішка вийшла крива, жалюгідна: напевно, він давно забув, як люди усміхаються.— Я був, чуєте, Соловію, переконаний,— продовжував, кахикаючи у кулак і облишивши спробу всміхатися,— що людина, усі її помисли високі, і тельбухи, що в череві, і кістки складаються з терпіння. Принаймні я так думав про себе... я навіть собою таємно пишався: ось який я, усе зможу, перемучу, перетерплю. А воно — фіга з маком, перепрошую. Усьому є кінець, міра певна. І терпінню теж. Що, ні? Чи, може, я своє терпіння з'їв на Загурщині? Я все там з'їв, що можна було з'їсти, що тільки можна було вкусити. Лишився лише сніг... і ще є там стіни червоні, цегляні, й дуби навколо... жолуді, власне, мене врятували.— Він заплющив очі, й не знати було, чи хилило його на сон, чи в думці повертався, брів полями назад на Загурщину.— Вся біда, Соловію, що Андрусь Боженька, на якого я довго чекав, так і не появився...— журився Лейба. І раптом, стрепенувшись у своєму сніговому гнізді під стайнею, заквилив.— Ви не знаєте, Соловію, куди його занесло... куди запропастився Андрусь з козою?

— Нема його,— відповів, не задумуючись, Соловій. Він не міг, не умів зв'язати до купи цих двох різних і несподіваних людей — Лейбу й Андруся, і не розумів, що могло бути між ними спільного.— Ще в перший сніг... оті з черепами на кашкетах скошили діда з автомата.

Лейба був егоїстичний, він не спитав, за що й навіщо скошив гестапівець блаженного сільського апостола, йому начебто й не було шкода Андруся, він так звик до смертей, що вони давно перестали його лякати й навіть цікавити. Злякався, однак, своєї самотності: здалося, що поплив річкою, безконечно широкою, нудною, жовтою... жовта глибина його засмоктувала.

— Ось тобі маєш... ось,— борсався у жовтій самотині, у жовтому вирі.— Хто ж, хто ж тепер мені?..— спитав Лейба розчулено і, хапаючись обома руками за стіну, почав зводитися на ноги. Він ослаб до решти, не було в ньому ні зеренця сили, бо зводився поволі, ноги під ним делькотіли, розчепірені пальці шукали опори в стіні, а спина горбилася, ніяк не можучи випростатись, мовби підіймав, двигав на собі цілий сьгоднішній святвечір. А все-таки поволі випростався й сказав: — Тепер ви, Соловію, мусите мене порятувати. Іншої ради нема.

Який простий вихід... який простий... який...

— Я? — промовив розгублено Соловій. І відступив крок назад.— А втім,— відразу знайшовся,— допоможу. Чом би й ні, га? Чи я колись, ви мене знаєте, Лейбо, проганяв старця від порога, га? Чи я колись жалував бідному окрасць хліба? Дам і вам, Лейбо.— Йому таки хотілося вірити, що Лейба більшого не попросить, не посміє... не має права, йому вистачить буханець хліба, ну, два буханці, іще чогось скромного, іще якоїсь, може, теплої одежини і... і цього досить, з цим піде з подвір'я, здиміє, щоб більше ніколи не показатися на очі; так, хотілося у це вірити, і він аж запобіг у Лейби ласки, мовби випрошував у нього: «Більшого не трібуйте, я на більше не спроможний. Чуєте?»

— Ні,— заперечливо покрутив головою Лейба Циглер. Він, певно, підслухав... він, певно, навчився вловлювати думки на льоту, як навчився на Загурщині ловити на приманку ворон.— Я не про хліб, Соловію, бігме, не про хліб. Я про те, щоб ви мене десь сховали... десь у пивниці... десь у стайні... в норі. Чи, зрештою, я знаю, де можна сховати бідного Лейбу? — Він, захопившись просьбою, не помітив, як підступив до Соловія і кволими руками вхопив за вилоги кожуха, і ті кволі його руки зробилися враз як стиснуті обценьки: стискував, рвав Соловія до себе, не давав йому ні кроку відступити, ні півкроку.

— Чого я... чого я, власне, повинен вас рятувати? — оборонявся Соловій, пробуючи відірвати від себе Лейбу. Але той, на диво, далі тримався кожуха міцно — не тільки руки, він увесь обернувся у кліщі, в обценьки.— Чи я Ісус Христос? Чи я ліпший від інших? Чи мені не страшно через вас умирати? Чи в мене дітей нема? Чи я читати не вмію накази, де чорним... чорним по білому — смерть? Та завтра-таки налетять ті, що з черепами на чолах, які приїжджали за Йониними дітьми, і...— Він не договорив: чи дух йому забило, чи вдавився словом; Соловій виразно почув цілим своїм еством,

як у його хаті, де спали, нічого не відаючи, діти, і на сусідній вулиці, і в садку за деревами, і під високим склепінням різдвяного неба заклекотів, люто захлинаючись, кулемет, і цілий світ нагально забринів кулями. Соловій аж скулився від куль і просив бога, щоб жодна його не зачепила, щоб обминула, він нічого нікому не винен... винен цей єврей, цей Лейба Циглер, ця напасть несподівана.

Під уявними і, зрештою, не такими вже й уявними, якщо подумати про завтрашній день, кулеметними чергами Соловія розбирала злість: він не прагнув, холера б то взяла, стати Ісусом Христом чи дурненьким Андрусем Боженькою і навіть не подумав бути сьогодні просто порядною людиною... яка порядність, до дідькової матері, коли свищуть над головою кулі? Він жадав собі одного — просто жити, дихати, стояти під цим високим небом, думати про своїх дітей, а про інших... ні до кого... ні до кого йому нема ніякого діла. Нема!

Соловій ударив Лейбу в груди чи в плече, а може, в обличчя, але ні він у приступі шалу, ні сам Лейба удару не почули; Лейба не мав права слухати, як б'є якийсь там кулак, він, здавалося, про одне тільки думав — як би не випустити з рук кожуха. Це, може, було наївно, смішно і, певно, безнадійно, але Лейба Циглер мусив мати якусь опору.

А кулемети далі дірявили святвечір наскрізь, не залишаючи в його прозорій і урочистій тиші жодного вцілілого сільського вікна, ні хати взагалі, ні сивих від інею дерев, ні склепіння небесного, нічого не щадили кулемети, і все падало подірявлене, знівечене, обагрене кров'ю... падало в безодню, у хаос, що розвергся на цілий світ; і щоб видобутися з-під цього руйнування, з-під уламків власної слабості, Онуфрій Соловій ударив Лейбу вдруге, і втретє, і тоді руки в Лейби зів'яли, обценьки розчепилися, і він снопом упав на сніг...

Сіялася навколо голосна опівнічна тиша; мороз, як біла лисиця, скрадався у саду поміж деревами, й дерева зі страху потріскували. Соловій і Лейба довго мовчали, мовби між ними все було залагоджено, і їм лишилося тільки слухати й слухати, як скрадається, міцніє різдвяний мороз.

Чи, може, вони обидва дивувалися, як дійшло між ними до бійки?

— Ну-ну,— простогнав, заворушився на снігу Лейба Циглер.— Бог мені свідок: я завжди думав, що Онуфрій Соловій — добрий... той Соловій такий добрий, що пусти його поміж птахи — й вони приймуть його за свого. Але, ай-вай, звідки птахам знати, який насправді Соловій? — Лейба

згхнув і надовго замовк, ніби йому жаль стало Соловія, якого птахи не приймали за свого.— А втім,— спохопився і сполошився,— я нічого такого не маю на увазі... я зовсім, Соловію, не в претензії, що кулаками привели-сте Лейбу до тям. Господи боже, чи я не розумію... я вас дуже добре розумію. А говорю таке... таке, що не тримається купи, чи з дурного розуму, чи з давньої пам'яті: я напrawdę завжди мав вас за доброго і розумного.— Лейба Циглер і далі лежав боком на снігу, він або ж не мав сили самотужки підвестися, або ж було йому зручно і м'яко лежати і він уже й не збирався вставати.— Ви знаєте, Соловію, я усі ці дні на Загурщині... а дні на Загурщині, прошу вас, були злютовані, як дротом скручені в одне суцільне коло, яке не має ні початку, ні кінця, очікував на Боженьку, на його милосердя і на небесне чудо... на нього очікував, а про вас, Соловію, думав. Згадував про наші розмови на Рубчі, коли ми, бувало, вищибували косами свої парцелі... вищибували, ая, і ніщо нас не розділяло, oprіч копанок, виритих на межі, бо так у лісі було прийнято. Котрогось дня... а може, Соловію, була тоді ніч, бо на Загурщині я переховувався у пивниці в обгорілій віллі графського управителя... пам'ятаєте того череватого пана, який мав молоду жінку... а в пивниці, куди я наносив мерви, завжди було темно... так було, Соловію, темно, що, здавалося, в душі моїй почорніло, як у димарі... отож котрогось дня я лежав на мерві, гриз струхлявілу моркву... бог мені приберіг у тій же пивниці, у кутку, трохи торішньої моркви, що була смачніша від небесної манни... і крізь дрімоту що схожа на вікно, через яке я зазиравав у минуле, у спогади, в те ніби буденне й просте життя, яким колись людина жила, наткнувся на тверезу думку: «Ай-вай, дурний ти, Лейбо, був і дурним лишився, як казала, бувало, Ребека: навіщо ти надієшся на Боженьку, який до того ж нічого про тебе не знає, йому й за вухом не свербить, що ти втік із гетто. Га й що може зробити Андрусь Боженька в цьому холодному й голодному, як вовча тічка, світі? Нічо... Хіба самого себе дасть на розтерзання: нате, рвіть мене». Я тоді подумав: «Ну, тепер замало бути добрим. Щоб сховати нині єврея, треба бути ще й мудрим. Чи як кажете? Мудре ж і добре діло має вчинити, якщо схоче, Соловій. Що, ні? Хіба не коваль, не Соловій, дай йому боже здоров'я, казав мені колись на Рубчі: «Вас, Лейбо, у селі шанують?»»

Лейба нарешті замовк. Він ще до кінця не виговорився, але не мав більше сили. Слово виявляється, як ходьба, як голодне кописання на попелищах на Загурщині в пошуках

сякої-такої їжі, теж вимагало зусилля; слова, виявляється, бувають важкі, як каміння, усіх їх відразу не позбираєш і не піднімеш. Та й чи потрібно?

Та й чи було потрібно (тепер уже сумнівався і, може, каявся) поїти трутизною отого молоденького поліціанта Адася Каца з єврейської служби порядку... та й чи треба було бунтуватися, противитися божому призначенню, на щось сподіватися й кудись утікати, щоб урешті прибігти у цей безнадійно глухий кут? Чого домігся? Волі? Що вартує воля без хліба і тепла? Та чи є воля у зацькованого звіра? Зазнав розчарувань у людях? А втім, хіба не відомо йому було наперед, що люди у своїй масі схожі на цього сільського коваля? Втім, якщо справедливо, то... то нема чого дивуватися Соловієві, засуджувати його. Має малих дітей... сам хоче жити. Ай-вай, це так природно...

— Ви щось сказали, Лейбо? — нахилився до нього Соловій. Він уже остиг, уже не знав, куди йому дівати свої кулаки; він таки на мить уявив себе птахою, про яку говорив Лейба, котра не могла звити собі серед птахів гнізда: усі її цуралися. — Ви, Лейбо, не майте на мене зла, — попросив. — Такий світ... і чи людина винна, що світ робить з неї вовка? — Він підняв Лейбу на ноги. — Ми зрідка схоплюємося... так, інколи ясніє нам у голові, що були колись людьми, і тут же відразу, щоб лютий світ нічого не запідозрив, ховаємо прояснення кудись у закамарки... ховаємо й сподіваємося, потішаючи себе: може, людське людині колись іще знадобиться? І що зробиш? Світ диктує людині, як їй поводитися... світ за нею стежить. І, боячись цього стеження, може статися, завтра я піду до сільської канцелярії і зі страху, щоб не потолочили моїх дівчаток на смерть, як Йониних дітей, донесу підло: «Приплентався до мене єврей Лейба Циглер. Ідіть і заберіть його». Га, не може таке статися? Тому себе запитую: не стану завтра гіршим, ніж є сьогодні, юдою, зрадником, хоч нині я лише тато, який боїться за своїх дітей?

— Ну-ну, — підтакнув за своїм звичаєм Лейба Циглер, — говорите розумно, дай боже. — Він тупцював на місці, гріючись, бив себе руками по плечах, щоб бодай трохи розігнати кров. — Знаєте, Соловію, я, мабуть, так само вчинив би на вашому місці. Тільки... — і урвав на півслові: у голосі, у душі його, тремтливий, промерзлий наскрізь, заячала, забриніла, потекла жовтою рікою туга, він у ній цілком потонував, і лише потім, отямившись, згадав, про що почав говорити. — Ая, тільки порадьте, Соловію, що я тепер, будучи на своєму міс-

ці, маю робити? — Він запитально, уперто свердлов запалими очима Соловія, він справді чекав від нього спасенної поради, хоч і наперед здогадувався, що ніякої поради йому ніхто не дасть і нічим не порятує... не порятує... не порятує! І через те ледве стримував у собі крик.

Дивно, що ще жевріє в ньому крик.

Соловій думав, що Лейба своїми впалими очиськами, як двома свічками, висвічує, видивляється й вишукує чогось у його душі.

— Я, бігме, боюся щось таке порадити, щоб за нього вхопитися й попливти... і врешті виплисти,— розвів він руками. І хоч страх далі панував над ним, він таки перейнявся людською смертельною скрутою й мимоволі всупереч світові, якого боявся, здався на ласку жовтої Лейбиної туги... жовтої тієї каламуті, з якої важко виплисти. Це тривало недовго, хвилину чи дві, але їх вистачило, щоб Соловій зміряв глибину Лейбиної безодні. Соловій був, ні, він хотів обернутися птахою, доброю і лагідною, котру прийняли б поміж себе інші птахи, але поряд з цим бажанням, із маренням жалісливим, сиділа на одній і тій же гілці твереза осторога: «Не будь смішний, чи дурний, чи надто розумний, чи якийсь там інакший, не такий, як інші, і не забувай, що ой як легко вцілити в пташку, якщо цілий світ від землі до неба прострочений кулями».

І тому Соловій, роздвоєний і розтроєний, скручував свій жаль і мимовільну свою вину перед Лейбою тугою вужівкою, курмеєм; приголомшена його душа порожніла й поступово заповнювалася олжею, якою частував Лейбу:

— Всяко буває, сусідо. Може, десь... якимось перебудете, перехитруєте біду? Га? У тому ж таки гетто. Не може ж того бути, щоб усіх до ноги вистріляли, га? Тисячі й тисячі... А ви, може, не станете тисяча першим, ні. Я дам вам хліба, муки, самогону, щоб кров розігнати. Кожух дам, чоботи. Зараз винесу.— Він метнувся до задніх дверей...

Юрашко Поліний рвав папір'я аркуш за аркушем, йому бракувало слів, щоб спуститися у глибини різдвяної ночі, щоб намалювати Лейбину душу в ту хвилину, коли Соловій метнувся до задніх дверей. Не було в Лейби ні гніву, ні осуду Соловія, що той кавалком хліба жадав відкупитися, позбутися його з подвір'я; у Лейби не було навіть наміру спитати: «А хіба людей із Загурщини до ноги не винищили? І казав же Адаць Каць, що не гестапо це зробило, а тутешні-таки... а тутешні-таки...»

Юрашко врешті згадав про сіру худобину, якої так настійно боявся Лейба Циглер, згадав сірого шура, отупілого, байдужого, гидкого; тепер цей шур, цей звір непогамовний, ікласний, жив у Лейбі, панував над ним, прогризав йому душу.

Шур сидів у Юрашка на столі.

А Соловій тим часом метнувся до задніх дверей; він і не помітив, як увірував у свою олжу, і напевно огнівався б, коли б плюнули йому у вічі й виказали, що хлібом, нібито від щирого серця дарованим, хоче позбутися зі свого подвір'я голодного єврея... що хлібом різдвяним намагається засвідчити свою нібито чесність перед самим собою і перед цією згорьованою людиною. А хліб фальшивий!

— Не треба, Соловію! — зупинив його посеред стежки Лейба Циглер.

— А то чого? — оглянувся розгублено Соловій.

— Бо так, — не пояснив нічого Лейба. Повернувся й поволі, дуже поволі пошкрябав солом'яними постоломи до воріт; він не мав уже сили щось відповісти Соловієві, пояснювати, боротися з цим проклятим світом, кружляти в колі, з якого нема виходу. Навіщо? Чи не краще... чи не легше пошкандибати оце до сільської канцелярії й замельдуватися, тобто видати самого себе. Завтра за ним прийдуть і...

— А зайт форшолтин! — зупинився біля хвіртки й кинув позад себе, у вічі Соловієві, який тюпав за ним для порядку до воріт, це тяжке єврейське прокляття. Власне, прокляття не стосувалося тільки Соловія, стосувалося воно також самого Лейби, і безпорадних рідних Горопах, і цілого жорстокого світу; він начебто цим прокляттям прощався з життям.

Соловієві ж хтось вистрелив у серце...

Соловієві хтось сипнув жару у вічі, й він зупинився, заслонив вид рукою... а хотілося йому мимоволі заслонитися, оборонитись від незрозумілих єврейських слів; власне, Соловій досконально й не знав, чи була це єврейська лайка, заклинання, молитва чи прощальна річ, тим більше, що в голосі Лейби не прозвучало ні злості, ні жалю, деренчала тільки одна струна мертвотна, безнадійно байдужа, але Соловію здавалося, що він уже колись... учора... позавчора... восени... улітку чув оці єврейські слова. Він не міг їх повторити, написати на папері, Соловій узагалі сумнівався, чи можна їх було накреслити літерами, в його уяві слова, а найбільше оте «форшолтин» були чомусь схожі на кажанів... чомусь, власне, уявляв їх у такій подобі і в такій подобі носив у собі:

мусив носити їх, ці незрозумілі, повні погрози, непростення слова, що їх викрикувала тоді... тієї липневої ночі жінка на поромі посеред Дністра; душа його тієї ночі була розпанахана, розхристана, й нічого дивного, що крик жіночий не втопився у Дністрі і не стлів у тернищах понад рікою, а залетів до Соловія, вчепився пазурами в його душу, жив у ньому, пив з нього кров, і не було від нього, від цього крику порятунку.

«Форшолтин...»

— Чекайте! — Соловій, іще до кінця нічого не зваживши, іще не усвідомивши свого вчинку, догнав Лейбу на воротях, узяв за руку, як сліпого, й повів до хати.

Сказала мені Вуйна Парасолька:

— Запиши-но, Юрашку, у свою книжку про те, що діди наші й батьки, стариня тобто, ніколи про любов до поля, до землі вголос не говорили: це, може, була б розмова щира, але... але наша стариня боялася фальші, нарочитості, проповіді. Не було прийнято говорити про якусь любов; любити означало, братчику, жити і робити... аж від роботи жили рвалися.

Любов, як бачиш, була нелегка.

А все ж про приростання дітлашні до землі стариня дбала; робилося це, правда, цнотливо, мовби між іншим, ненав'язливо. Пам'ятаю, мама мені говорила, коли я ще малим дівчиськом вистрибувала понад Унявкою: «Ти, мой, дівко, дурно не ганяй, як коза... ти спробуй-но пошукати поміж камінням на рінищі камінець з вушком, із дірочкою, яку, певно, вода просвердлила, чи пісок її прожорнував наскрізь, або ж якийсь пташок дзьобом тую дірочку продовбав. Спробуй найти його, просили на шнурок і повісь на шию... і будеш у житті щасливою».

Мушу тобі, Юрашку, признатися, що такого камінця я так і не знайшла, але зате котрогось дня відкрила для себе, що наше рінище милує око: каміння лежало обіч нашої річки перемите, перебране, гладке, і кожний камінець, більший і менший, мав свою форму і свій колір: були там камінці зелені, сірі, золотисті, чорні і навіть срібні.

Я й тепер інколи ходжу на Унявку, на рінище... шукаю там бозна-чого... спокою, краси? А може, приходжу сюди, щоб простягнути руку і доторкнутися до правіку: каміння бо не росте?

Бачиш, Юрашку, як то важливо — шукати щастя?

Отець Сильвестр не навідувався до сільського музею ні вчора, ні сьогодні, однак ні на хвилину не забував про Матайка; Матайко тривожив його своєю всюдисущою присутністю, своєю наївною вірою у вічне добро... тривожив, а чи сколихнув незрозумілу підступну злість? А може, це давалася взнаки неусвідомлена заздрість? Сильвестр Швець уявляв сухорлявого рудого дядька в душевному й не вельми випрасуваному вбранні, грубих черевиках, з їжакуватими вусами під хрящуватим носом, гострого на язик, який знав... чуєте, він знав, що робити для того, щоб люди не блукали по світу з порожніми, як бубни, душами.

Отець Сильвестр міг мовчки глузувати з бухгалтерового знання, з бухгалтерової віри у свою конечно потрібну роботу, але попри всі свої негативні емоції, попри іронію відчував до нього, до бухгалтера, незрозумілу симпатію; не міг цього почуття пояснити і водночас не міг його позбутися, потолочити. Матайко притягував до себе, хотілося з ним поговорити, хотілося виговоритись. І, може, пожалітися? І, може, сплакнути? І, може, подивуватися?

І, може, просто по-людському розповісти, що вчора, приміром, заблукав до тутешньої церкви, простояв годину на літургії, прагнучи проїнятися молитовністю, урочистістю, надихатися запахом ладану. Людей у старій церкві, правда, зібралось мало, переважно старші віком люди. Сильвестр краєм ока стежив за ними. Шукав поміж ними, упізнавав давніх ровесників, збирався спитати, чого вони сюди прийшли? Лише для того, щоб побути між людьми? А чи шукають когось чи чогось, що дарувало б життя й після смерті?

Шукають надії і розради?

Правив службу плечистий священник. Голос мав басовитий, від його співу, здавалось, похитувалася церковна баня, але за голосом, за басыщем не відчувалося істинного прагнення відчинити людські душі для зустрічі з богом; сповнювалася звичайнісінька робота, ремісницьке помахування кадилом — і більше нічого. Так думав отець Сильвестр.

Сестра Ганна, вийшовши з церкви й зобачивши під дзвіницею сумного брата, торкнулася його руки й спитала:

— Сподобався тобі наш священник? Правда, красно співає? Янголів будить на небесах, — засміялася м'яко. — Аж диво, чуєш, що раніше він їздив на таксі... таксисти в нас, кажуть люди, добре заробляють, а виходить, що священни-

ки — більше. В Одесі ніби заочно, чи як воно називається, закінчив духовну школу.

Сильвестр мовчав, боячись із солідарності з колегою ненароком применшити його авторитет в очах сестри. «А крім того... що мені до їхньої церкви? До їхньої!...»

Він сподівався і внутрішньо до цього був готовий, що бодай у старій сільській церковці під гонтовим дахом, у чорних її задимлених стінах, складених кілька століть тому із грубезних колод, у сизому сумерку кадильного диму, на плескатому камені, одному з тих, якими вистелена підлога... може, на тому самому камені в дитинстві він учився молитись... скресне в його душі крига, й покотиться широко і голосно чиста ріка, й зазеленіють береги, і полетить понад берегами, вибухне радісно від грішної землі аж попід сині небеса: «Христос воскрес». Ні, нічого не трапилось.

Отець Сильвестр рад був би спитати бухгалтера Матайка, чому, власне, чуда не сталося? Чи винні були люди в церкві, серед яких не впізнавав своїх ровесників? Чи винен горластий священник, який мовби на правду заходжувався посполохувати на небесах ангелів? А чи завинила церковця, яку недавно, видно, осучаснили: пошальювали й помазали стіни глиною, потім розмалювали їх листочками, квіттям, а суворі лики святих, що виглядали з прадавніх ікон, по-домашньому, а чи й по-кухонному, пообтикували рушниками. А чи завинила його душа, що здупавіла, наче стара груша?

Він поволеньки видибував за село, потопав у житах і ячменях, у теплому золотому мареві... і не міг втопитися, не міг дістати дна, плавав на поверхні, як тріска, і побивався: чому поля до нього не говорили? Навкруг панувала чужа чужениця: десь поділося те поле, вузький загінчик, на якому тисячу років тому випасав корівчину; зникла, розсипалася на порох кручена стежка, що підстрибувала на горбах і стелилася долинами, якою, бувало, носив татові обід на Вологу (урочище так називалося), коли вони косили свою парцелю; висохли, замулилися ковбури, плеса, в яких купався; не було старих верб, котрі, як ворожки, сухі й чорні, вдивлялися, нахилившись додола, у водяні люстерка. Власне, річка текла і по-давньому називалася Унявкою, але вона Сильвестра Шевця не пам'ятала; і не тому річка Шевця не знала й не пам'ятала, що її випрямили, зробили каналом, а верби обабіч на берегах вирубали, а тому, що її бистрі води не пахли таїною, шумом далеких пралісів, з яких вони впливали, і були вони начебто не такими чистими і солідними.

А може, він забув, як пахли, як смакували її води, як срібно видзвонювали баранці на бродях? Він усе забув.

Стояв посеред ланів, мов поцілений громом, сліпий і глухий: ніщо тут до нього не промовляло, він не знайшов тут сліду свого призабутого, що загубився, мов торішнє яблуко закотилося поміж зелом, мелодії пісні, що причаїлася у кореневищах старих вільхових гаїв, свого дитячого плачу, розкрапленого поміж грудням на полі, і причаєного, принишклого під каменем обіч дороги того радісного крику, коли, вхопившись за гриву сусідського коня, мчав, гуцькав наосліп пасовищем аж до синьої смужки лісу, котрий називали Рубчею.

«Слухайте, господарю,— отець Сильвестр не знав, як мав кликати бухгалтера Матайка: паном, містером, товарищем, просто по імені? — Слухайте, господарю,— уявляв він розмову з Матайком, брав його обома руками за плечі, зазірав у вічі й очікував відповіді.— А чому... а чому в Америці мені здавалося... я принаймні сподівався, що скресне, заплаче і возрадується, зацвіте, як вишня, моя страдницька душа від самого подиху вітру, що повіє у Рубчі, від самого запаху... Бо хіба полинний дух колись не воскресив у душі отрока-половчанина забутої вітцівщини? Хіба про це не написано в зотлих пергаментях?»

Бухгалтер Матайко кружляв та кружляв по кімнатах сільського музею, душевний зойк отця Сильвестра долітав до нього, примушував журитися американським гостем. Однак не знав, чим йому допомогти.

— Посійте для нього, нанашку, євшан-зілля,— попросив Юрашко старого Матайка.

Той і слухати не хотів.

— Коби-то так просто,— казав.— Це лише в пергаменах просто, у книжках: понюхав долину і відразу пустив сльозу. Нині люди трапляються тверді. А крім того, євшан кожний сам собі сіє... нема ніде євшанових плантацій. Отож...

«Невже ж я даремно волаю о поміч? — закрадався до отця Сильвестра сумнів.— Невже нема різниці між грудкою землі, скажімо, американської, і грудкою, узятою зі скиби в Горобахах? Земля скрізь є тільки землею — і більше нічого? І більше нічого! Літописці напевно вигадали й прикрасили притчу про отрока-половчанина, якому євшан-зілля пригадало вітцівщину, бо бур'ян не пахне скрізь однаково?»

Отець Сильвестр прагнув давнього спокою, душевної

рівноваги, йому баглося повернутись у звичайний стан американської практичності; він навіть спробував подивитися на себе збоку, щоб покепкувати, надерти зі старого священика лика... з того священика, який мучить себе наївними питаннями: котра грудка землі важить більше, а котра менше, і чи напrawdę пахне полин Україною?

І таки бачив себе...

І таки бачив себе збоку і зверху, знизу, звідусіль, і котроїсь хвилини американцеві стало шкода розтерзаного сумнівами старого священика, який бозна-чого нипає, як журавель, по колгоспному полю. Хіба справді не однаково — легка грудка землі чи важка? Бур'ян скрізь пахне бур'яном, однаково ж дихають стиглими хлібами вітри, однаково світить сонце, і скрізь, скрізь однаково в пущах, у пустелях, і тут губляться у пісках, у чорноземі, поміж камінням людські сліди. «Чи не так діялося, господи, від створення світу і чи не так триватиме до страшного суду?» Отець Сильвестр, глянувши в чисте небо, перехрестився, і губи його зашелестіли молитвою.

Бог був із ним, зі своїм слугою, він, здавалося, відгукувався на кожен молитву Сильвестрову... або ж за багато років старий священик при звичаївся утікати від пекучих питань, навчився ховатися у молитву, як у мушлю, і, сховавшись, перечікувати там, заспокоюватися і... і байдужіти?

Під самим селом Сильвестр здивався з орачем, який орав трактором житню стерню... жито, певно, скошили худобі й тепер знову щось сіяли: земля не повинна дармувати.

Можна було обминути трактор, не помітити його із своїх молитов, але він таки завернув у свіжу борозну. Тепла, волога земля хмільно, як навесні, парувала, дихала хлібним духом, перетлілим перегноєм, зеленим житнім соком... розорана земля несподівано нагадала отцеві Сильвестру власну невелику «фарму» під Нью-Йорком. «Одна земля... однаковий дух її скрізь і всюди... одна її вага... один господь її сотворив», — вишіптував примирений із самим собою отець Сильвестр.

І був за це вдячний богові.

А поки він розмовляв з богом, трактор неподалік зупинився; не заглушуючи мотора, з кабіни виплигнув не молодий уже, крутий у плечах тракторист. Біляве носате його обличчя, густі і пишні вуса світилися привітністю. Він витер руки об ганчірку, хотів, певно, простягнути священику правицю, але чи посоромився, чи передумав і дістав із пачки цигарку.

— Я про вас знаю, отче. Оповідали мені. А я — Петер Латиш, так мене називають у Горопах, — представився він ніяковіючи. Розмовляв по-українськи широко й округло, мовби тримав у роті яблуко. Добра усмішка не сходила з його лиця. Отець Сильвестр подумав, що ця людина щаслива, мабуть, у простому існуванні, у своїй простій роботі, і легка заздрість, а чи хмарка жалю торкнулася його серця.

— Ходжу я тут... ходжу, — теж ніяково усміхнувся Петерові отець Сильвестр. — І вчора, і сьогодні. — Усмішка загасла, мов жаринка, узялася попелом, йому хотілося сісти з цим трактористом просто на скибу й розповісти про свої терзання... розповісти й позбутися їх. Йому чомусь здавалося, що Петер Латиш, зять Постолюків, неодмінно його зрозуміє. — І завтра, мабуть, знову сюди прибуду ка би, — продовжував він, — якби... якби не оця ваша оранка. Нюхаю ось дух земляний і переконуюсь: нема різниці в тому, як пахне грудка землі на моїй фермі під Нью-Йорком і тут.

Отець Сильвестр очікував од цього простодушного усміненого Петера ствердження, що, мовляв, так воно і є, земля скрізь є землею, як робота роботою, але тракторист жбурнув у борозну недокурк, пшеничні брови, як сполохані пострілом птахи, зметнулися вгору. Але не скрикнув, не скривився навіть у злій іронії, побоюючись, видно, образити старого священика, сказав тільки тихо:

— Е, не говоріть так, отче... не говоріть, — попросив несподівано для самого себе звичайно неговіркий Латиш. — Я ось у Горопах з п'ятдесят сьомого орю і сію... старшу доньку замож віддав, а проте... а проте хочете вірте, а хочете — не вірте, кожного року їду на день, на два в Бабіте під Ригою... у Латвію свою, де народився. Жінка з мене сміється: на прощу чоловік зібрався. А я собі думаю: чом би й ні, а таки на прощу. Хутірець там, у Бабіте, батько мав, землиці жменю... та яка там та земля: пісок і пісок. А я, бувало, ходжу по отих піщаних картоплящах, як впитий, і думаю: е ні, не картоплею пахне мені земля, пахне дубами і соснами. Може бути, що я сам ці дуби і сосни вигадав, але... але мусить чимсь жити людина. І мусить кудись ходити на прощу. А ви кажете, отче, — дорікнув він наслідок.

І, не оглядаючись, пішов до свого трактора.

Отець Сильвестр журно хитав головою. Що, власне, мав відповісти Петерові Латишу, чим мав заперечити? Погодитися, що таки на правду інакше пахнуть грудки землі з-під Нью-Йорка і з берегів вузьенької, зарослої ситняком Уняв-

ки... наравду інакше пахнуть, лишень він не вмiє їхній запах розрізняти і їхню справжню вагу виважувати?

Трактор поволі рушив. Із кабіни виглянув Петер Латиш і голосно, щоб гуркіт мотора слова не перемелював, прокричав:

— Узагалі ж я вас розумію. Шукає людина, зважає, нюхає, щось приймає, а щось відкидає. Так і повинно бути... Але перед тим, як щось оцінювати й зважувати, треба самого себе... себе і нікого більше запитати: «А що є твого... що лишилося твого на цій землі?»

Петер Латиш не очікував відповіді, його трактор протолочував колесищами в зеленій свіжій стерні глибокі сліди. Плуги, правда, ті сліди відразу переорювали, накривали скибами, але отець Сильвестр і під скибами внутрішнім своїм зором, усією душею бачив, що сліди таки залишилися, з них виростає нове стебло й нове зерно,— і в цьому, може, полягала вічність Петерової роботи, його незнищенність? Як просто!..

Ніколи ще не почувався таким старим і нікчемним, спустошеним, нікому не потрібним, як тепер. Душа його була схожа на вигорілу, без єдиної живої травинки пустелю, і він не знав, як її, душу свою, виорати й засіяти.

Видибав поволі з борозни й польовою дорогою, витолоченою коров'ячими ратицями, потяг до села...

«Як просто, господи! — повторював раз у раз, дивуючись і захоплюючись відкритій простоті.— Наравду все лихо моє у тому, що на цій землі... на цій Україні нема листочка з мого дерева, коріння, діяння, сліду сякого-такого, дрібки солі, дрібки добра. І, мабуть, не так я забув свою землю, як вона забула мене. Бо за що мала б пам'ятати? Хіба колись, прикрашаючи її, підняв з дороги камінь, щоб дитина не вщибла палець, чи забив бодай вербовий кіл, з якого виросла верба?»

Намагався змінити напрям думок.

Пробував прогнати, притлумити їх у собі звичною молитвою, однак це тепер не допомагало — з-під молитов, як із-під кам'яного плиття, просочувався біль:

«Але ж не марно пройшло моє життя... таки не марно,— виправдовувався і утверджувався отець Сильвестр.— Скільки років служив нашим людям, пасучи їхні душі, у пушах аргентінських і парагвайських. Беріг віру нашу... І хіба цього не досить, господарю на прізвисьце Матайчишин?» — Знову мимохідь згадав бухгалтера Матайка. А може, й не мимохідь, може, бухгалтер Матайко на гостині в сестри Ганни наївним своїм запитанням про те, що він,

Сильвестр Швець, збирається знайти в рідному краю, і зрушив той перший камінь, а вже за ним посипалася лавина, оголивши піщане дно?

А чи камінь той давно.. і торік, і передторік... і ще хто знає відколи не стримів на самому вершечку гребеня, тільки й ждучи, щоб хтось до нього доторкнувся? Чи не ходив я навшпиньки навколо нього, боячись зрушити його з місця... боячись спитати самого себе: «А чи випасання душ повинно було стати найголовнішим у моєму житті? Де ті церковці, що я їх збудував у пущах? Де ж те добро, що я голосив словом. Де ж ті проведні душі, які я допроваджував до раю... і не однієї не допровадив?»

Він не мав сили йти; сів над ровом, спустив ноги і, нахилившись назад, обома руками сперся об землю.

Юрашко Поліний писав:

«Він відцвів у самому собі і для себе самого зірвав плід. І ніхто не знає: був цей плід солодкий чи гіркий?

Чи гіркий?» Чи написане стосувалося отця Сильвестра?

Отець Сильвестр пам'ятав той день, коли в ньому збурився сумнів і на вершечок гребеня винесло камінь, якого торкнувся бухгалтер Матайко. Було це років з десять тому, коли він, звиклий за життя до частих місіонерських мандрівок і занудьгувавши на своїй «фармі» за старими дорогами (і, напевно, за молодістю), зібрався у Парагвай, у тропічні ліси, де колись починалося його душпастирство і де в муніципії А. під Параною осіли, зваблені великими парцелями і дешевою земелькою, понад двадцять емігрантських родин із перегінських, калуських і долинських сіл Галичини.

Він тут відправив свою першу на чужині літургію; потім найжджав сюди часто, неділями збирав паству в маленькому містечку Ньяндуті і голосив серед людей, чорних від роботи, лютих від змагання з пралісом, з болотами, з гадюччям, слово боже; у білих сорочках, іще вишиваних удома, країни попервах зиркали на молодого священника вовками, їм не було діла до чужих терпінь, списаних у євангелії, вони самі почувалися страсотерпцями, але отець Сильвестр поступово зм'якшував їхні серця, глаїв болі, гасив нудьгу за рідним краєм, підливав корінці, якими мали ці люди прирости до нової землі. Йому вдалося їх підмовити і закласти в Ньяндуті невелику церковцю, куди б наші країни сходилися з усієї околиці помолитися, побути в гурті, поплакати й поспівати — і не обов'язково лише духовних пісень.

Юрашко сьогодні, після того, коли минуло півстоліття, записував підслухане у Ньяндуті поміж людьми у вишиваних сорочках:

— Я вдома, куме, вмивав уранці на новий рік буханець хліба, «Василем» його звали. Ми оба вмивалися у річці — хліб на ймення «Василь» і я.

— Бо вдома в ріках текли святі води. Вмиєш нею, бувало, челядину — білою стане, як паска; умиєш дитину малу — росте... росте, як з води, слабого вмиєш — має хлоп до жінки охоту; а хліб умиєш — заколоситься тобі на врожай. Ая, благословенні води, всі струмені, всі чуркала, керниці в наших краях.

Якби бодай закропитися...

Отець Сильвестр був тоді і душпастирем, і лікарем, і вчителем, і ветеринаром, і агрономом, йому тоді здавалося з висоти казальниці в церкві — кладеній з грубезних колод араукарії, що він насправду потрібен цим людям, які приїхали в дикі краї над Параною корчувати й випалювати ліси, копати канали в гнилих долинах, щоб потім заскородити плугом землю і посіяти маїс.

Це була їхня мрія, це було їхнє прагнення.

Допастися до землі...

І куди б згодом не кидала його доля, він назавше запам'ятав своє прощання з парафіянами в Ньяндуті: люди плакали, навіть старі бадіки цілували йому руки; він був би радий схвати руки позад себе, але не мав права порушувати звичай. І ще тоді думалося йому крадькома: «Може, в оцьому цілуванні, в оцій ось сльозі схований не звичний і усталений порядок... схований вияв людської любові?»

Жив цією любов'ю довгі роки, і мандрівку свою у молодість почав із Парагваю, з богом і людьми колись забутого Ньяндуті, щоб оновити спогад про щирі людську сльозу.

Може, заради цього варто було жити?

До Ньяндуті отець Сильвестр добирався на маленькому літачку — так було зручніше й швидше.

Містечко він упізнавав і не впізнавав, воно трохи виросло й побіліло, стало чистішим, але по-давньому віяло в ньому затхлою сонливістю, і по-давньому його мешканці нікуди не поспішали, мовби на вежі старого й облущеного храму, побудованого ще, мабуть, іспанцями, дзигарі не вибивали для них квадранси й години.

Отець Сильвестр збирався тут провести два-три дні; зупинився у невеличкому, але доглянутому, якомусь по-

вітряному, мовби йому приробили вітрила, готельчику й заходився, посьорбуючи на відкритій веранді, затіненій білими полотнищами-вітрилами, знаменитий парагвайський чай — йерба-мате, розпитувати в дона Ортіса, який в одній особі виступав за власника готелю, порт'є і кельнера, про життя-буття у Ньяндуті, про погоду, про торгівлю і ще про десятки інших речей, аж поки не наблизився до головного — чи живуть, як бувало колись, в околиці містечка люди з України, які вирубували ліси, орали землю і сіяли маїс? Їх було не багато, але й не так мало, навіть у Ньяндуті церкву свою збудували. Було це, щоправда, давно.

Дон Ортіс виявився людиною балакучою і знаючою, але про слов'ян нічого сказати не міг. Так, він добре пам'ятає, що такі колись заходили до крамнички його батька, купували сіль і свічки, любили випити хмільної чічі, однак потім, святий падре, усі колись пощезали, мовби вітер їх порозносив чи Парана, розлившись у повідь, їх проковтнула. Лишилася тільки церковця їхня... руїна чорна. Хочете, я вам покажу, падре.

Записав Юрашко Поліній підслухане під церковцею в Ньяндуті:

— Бувало, йде, суне така хмара, фая... бувало, громи, град, як голубині яйця, шарга капелюхи з оборогів зриває. А ти винесеш перед хатою лопату, якою стара саджала в піч хліб, покладеш її так, щоб уздріли її хмари і... і буря минається, небо знову до тебе сміється.

Юрашко писав і хотів знати: що ж таїлося магічного в лопаті, яка перемагала небесні сили?

І ніхто йому не міг відповісти...

Аж через роки, коли в людей у Ньяндуті зотліли на плечах сорочки, хтось із них пояснив:

— Що ж тут хитрого? Вдома це діялося. І нема чого дивуватися.

Писав Юрашко Поліній:

Нині в сільському нашому музеї Іван Матайчишин показував мені скіфську стрілу з малесеньким жолобком для отрути: якщо не вмреш від стріли, то від трутизни напевно.

Мене вразила мініатюрність древнього цього жолобка для трутизни: малесенької краплі вистачало, щоб випав із руки меч.

А хіба більше треба трутизни, щоб вибити з руки перо?

Отець Сильвестр не потребував у Ньяндуті проводжатога, він іще не забув, що його церква була побудована на пустирі, на самому кінці вузької вулички, яка, мовби на глум,

називалася «Гасієнда аче-гуаяки», хоч всім у Парагваї було відомо, що нема на світі біднішої людини, ніж індіанець із племені аче-гуаяки... знедолені ці індіанці жилися корінцями, дикими плодами і всім іншим, що підіймали з-під ніг.

Свою церкву знайшов відразу, хоч вона тепер не стояла на краю містечка, вуличка її обминула й побігла далі, а церковця зосталася на тому самому місці, оточена високими деревами, назву яких він давно забув. Власне, з церковці лишилися тільки міцні, кладені з колод чорні стіни, баня давно завалилася, у верхніх вікнах вітер повибивав скельця, а двері, важкі, ковані залізними штабами, були нерушеними, замкненими, мовби всередині покинутої руїни зберігалася якась таїна, щось не зрозуміле й небезпечне для тутешніх мешканців.

Ні, це, певно, стерегла вхід до церкви ікона богоматері, намальована примітивно на грубезній дощці, що висіла на дверях на кованому гаку. Обличчя богородиці вже не можна було розпізнати, з потрісканої дошки, з лущиння фарби і левкасу виглядали тільки... ні, не виглядали, а вистрілювали, благали й гнівалися не рушені часом очі. І отець Сильвестр подумав, що, певно, завдяки цій іконі, цим несамовитим очам люди в Ньяндуті забобонно обходять покинутий храм. Зрештою, не всі обходять...

Отець Сильвестр помітив самотнього жебрака, який сидів на колоді під церквою; біля його босих ніг чорнів перевернутий капелюх. Однак гість із Штатів, незважаючи на духовний свій сан і пам'ятаючи постійно про симпатії святих євангелістів до людей убогих, жебраків усяких з-під церков не любив принципово, вважав їх часто за ледарів, фарисеїв і майже ніколи не кидав у простягнуті долоні ні цента. Але цей жебрак сидить під його церквою... цей сидить під стінами храму, стежка до дверей якого давно заросла травою і колючими корчами, й, отже, в його перевернутий капелюх ніяка добра душа не кине ні одного гуарані — монети, що практично нічого не вартує. А проте жебрак сидів... уперто, похитувався при цьому й наспівував під ніс жебрацьку пісеньку.

Отець Сильвестр не міг пройти мимо жебрака, який лякав його і водночас зацікавив... зацікавив, прошу вас, бо чому він старцює якраз під його церквою? Чому? Священик і собі присів на стару струхлявілу колоду, яка лежала тут іще з тридцятих років, і ламав голову: як почати з цим дідуганом розмову? Та й чи варто починати? Старцюга виглядав огид-

ним у своїй жалюгідній, нелюдській запушеності: сиві патли злиплися брудом і звисали по плечах зсуканими воривками; був він увесь зарослий, у струпах, крізь брудне лахміття світилося зжовкле тіло. Очі, запалі глибоко в ямах, були заплющені, і здавалося, що дідуган не мав сили кліпати віями й глипнути на світ. Смерділо від нього вигрібними ямами всього Ньяндуті.

Отець Сильвестр подумав, що жебрак, певно, глухий і сліпий, бо жодного разу не поворухнувся, не блимнув оком, не поцікавився, кого це раптом занесло в церковну ограду під пронизливі очі богородиці. І, мабуть, подибуляв би отець Сильвестр ні з чим, коли б якоїсь хвилини не відкрилося йому: наспівування старцівське має зміст, він розуміє у тому співі майже кожне слово; священник похапцем тулив і тулив слово до слова... і поволі доходило до нього, що слова ці українські, рідні: було це старовинне колядування, в якому господь плужком оре, а пречиста діва їсти йому носить.

І отець Сильвестр, зворушений, скреслий сльозою, геть чисто забув про старцівське лахміття, про свою відразу до жебраків, шарпнув старого за плече і крикнув, сам цього крику не жадаючи: «Ви хто?»

Дідуган і не здивувався, що хтось заговорив до нього українською мовою (він уже нічому не дивувався), лише лупнув байдуже загноєним оком і відповів:

— Єсьм Крицунь...

— Котрий? — спохопився з колоди отець Сильвестр. Колись він знав тутешню українську родину Крицунів: старого статечного Йосипа, жону його Параску — богомільну, терпеливу жінку, сина їхнього найстаршого Зенька, якого він вінчав у цій церкві. Росли у Крицуня ще два молодші сини.

— Багато... аж занадто багато хочеш знати, чоловіче,— шемрав беззубо жебрак.— За коляду, бо іншої співанки не знаю, треба заплатити. Я співаю тут цілі роки... сюди приходжу ночувати, коли вип'ю, і богородиця мене стереже. За цілі віки мого співання тобі й належить заплатити. Аякже. Щоб по-божому.

Отець Сильвестр поклав у капелюх цілих десять доларів, і один тільки жебрацький бог знає, як Крицунь крізь заплющені повіки помітив зелений папірець, а чи, може, почув його звабливий шелест, досить того, що схопився з-під церкви, тремтячими руками вихопив із капелюха гроші й притулив їх до беззубого гнилого рота, до губ; цілував зелений папір, плакав, сміявся і молився:

— Господи, та я таких грошей не бачив ще хтозна з яких часів. Ото чоловік собі вип'є!

І, мабуть, лише тепер помітив, що перед ним стоїть священник; він силкувався щось... колись... десь пригадати — і не зміг.

— Єсьм Крицунь Ілько...— тільки і сказав.

— Я знав вашого батька Йосипа.

— Коли знали? В якому часі? — намагався зрушити з місця застиглу думку дідуган. Тепер його очі були схожі на очі богородиці, що лишилися на образі — такі ж гострі, злі, глибокi: вони споглядали, здавалося, з найглибшого дна, з пекла.

— У тридцять шостому... ми з вашим батьком... з усіма нашими, кого сюди заніс емігрантський вітер, клали цей храм.

— Мені тоді йшов двадцять перший, отче-єгомость,— таки зрушила з місця заkostenіла думка.— Я вас пригадав... я вас пригадав! — він радісно закричав і потягнувся до священникової руки — поцілувати. Й тут же про свій намір забув.— Ви такі були молоденькі, моторні.— Жебрак аж засвітився від давнього спогаду.— Го, а які казання, бувало, ви нам голосили... і виспівували, аж було шкода, що нас у церкві мало, що не слухають казання тисячі.— Він знову засміявся, але сміх уже деренчав злістю.— І що... що з вашого казання, отче-єгомость, з вашої проповіді — приростати до цієї чужої чужениці... приростати, трудитися у поті чола й не забувати про господу бога — лишилося? Анічого! Фіга з маком, за перепрошенням!

— Невже... не вже нікого тут не залишилося? Розбагатіли і роз'їхалися? — Отець Сильвестр сподівався кращого.

— Чого ж? — хмурився Крицунь, чухав потилицю і ди- хав несамовитим перегаром чічі.— Чого ж Семко Буждичан, приміром, уже після... геть-геть пізніше їздив землями понад Параною і скуповував парцелі, за гріш скуповував, а потому, ходили чутки, перепродував і багатів.

— А решта? — перебив його нетерпляче священник.

— Решта? — жебрак здвигнув плечима.— Хто їх знає... Мої тато, приміром, подвигалися, кила висіла понад землю. Старший брат мій Зеньо... Зеня хтось стрельнув отруєною стрілою — індієць дикий це зробив чи свій хлоп-християнин? І так поволеньки... і так рік за роком усі пощезали, позападалися у землю, а хто втік... відцурався від самого себе... забувся, хто він. А що хочете? Чужина їх з'їла. Звір-бо! Ви вірите, отче-єгомость, що звір?

— Вірю,— шепнув отець Сильвестр.— Ви тут останній?

— Так, я тут останній, з вашої ласки, отче-єгомость. Мав-єм дітей: двох хлопців і доньку. Порозліталися. Десь

на Асунсьйоні... десь у столицях. А я собі сам пан... сам п'ю і сам гуляю. Тіштеся бодай цим.— І старий, не оглядаючись, не жаліючи за минулим і не випрошуючи ні в кого майбутнього, покривуляв, затиснувши в кулаці зелений папірець... покривуляв, заточуючись, геть з-під почорнілих стін церкви.

Лишився його перевернутий капелюх.

А наступного ранку отець Сильвестр, попиваючи на веранді готельну йерба-мате, дізнався від дона Ортіса, що сьогодні вночі на дверях церкви тих людей з України, якими ви цікавитесь, святий падре, повісився — гак там якийсь був з образом богоматері — тутешній вічний п'яничка, пеон, який, здається, теж походив із тих давніх людей з України.

— Господи, упокой його душу,— перехрестився вражений отець Сильвестр. Губи його звично зашелестіли молитву, а серце пекуче боліло, і ніякий шелест, ніяка молитва не могли того болю упокорити. Він почувався, як після довгої ходьби; дорога справді видалася некороткою і нелегкою, колись він сподівався, що обабіч неї виростуть дерева, які садив замолоду... виростуть дерева й зашумить сад, сьогодні ж, оглянувшись, побачив за собою сіру пустелю... а на краю пустелі, господи, стриміла церковця, кладена з міцного парагвайського дерева араукарії, а на дверях церковці, на іржавому гаку, погасивши очі богородиці, що зорили з далекої минувшини, висів на шнурку пеон, що звався Ільком Крицунем, який походив з-під Перегінська.

Отець Сильвестр таки дійшов сьогодні до сільського музею. Власне, порога не переступив, важко опустився на східці перед ганком і, витираючи з чола піт, побачив поміж садовим гіллям свою смерть... побачив, а чи уявив. І, на диво, смерть його не злякала: щось солодке, бажане, спокійне вливалось в його душу.

Бухгалтер Матайко чипів на дверях; виглядало, що він давно чекає заморського гостя.

— Чого сумуєте, отче? — спитав Матайко.

— Думаю, чоловіче, про смерть. Бачу її,— відповів отець Сильвестр.

— От-такої,— крутнув головою бухгалтер Матайко. Сів поруч. Хотів обняти старого священника й розрадити — не посмів; мав намір похвалитися, що він, бухгалтер Матайко, не носить з дезертирськими думками, бракує йому часу для дезертирських думок, і якщо признатися щиро, то й не збирається умирати ні через десять, ні через сотню років, бо робота обсіла, як свята бджола.

Однак нічого не сказав — ні слова, ні півслова. Бо чим, якими мудрими словами міг зарадити біді старої людини, яка затулила обличчя руками, а плечі її здригалися від плачу? Падало у вогненну червону ніч сонце.

Одинадцята історія про Берестечко:

Мушу продовжити берестецьку історію, — писав Юрашко Поліний, — бо сталося так, що, komponуючи невелику повість про Івана, який ніяк не міг знайти в житті мети і не міг знайти самого себе... загубив хлопець самого себе і часом цурався власного імені, матері своєї, батька, котрий загинув на фронті, я, пам'ятаючи пережиту недобру ніч на полі під Берестечком, замислив послати Івана (чи Джона вже тепер) із цілою його групою з професійно-технічного училища також під Берестечко; поїхало з ними туди ж кілька майстрів з училища, викладачів, секретарок різних — одне слово, повторив у повісті бачене тієї гіркої ночі, нічого майже не вигадуючи. Тільки Вадику дав інше ім'я.

Я хотів, щоб мій герой Іван чи Джон, котрий уже по-нашому соромився і говорити, потрапив в екстремальні умови: він бачить пиятику над Пляшівкою, чує сороміцькі співанки, що лунають упереміш з масними жартами, реготом на козацьких кістках; я сподівався, що після церквці, в якій молився Богдан Хмельницький, після мандрівки по берестецькому полю, після стояння сам на сам із бездонними поглядами козацьких черепів у ньому, в Іванові, проклянуть... іще, може, проклянуть неспіливо, зелено, хлоп'ячому невпевнено протест проти святотатства; я мав надію, що йому бодай зацемить, якщо не заболить це святотатство, і звідси, з цього місця, з цього кроку, з цього болю розпочнеться його воскресіння: прокинеться, оживе й розквітне його душа.

Він, однак, залишився байдужим; не продірявили його чорні очниці черепів, не дісталися вони до його серця, і нічого святотатського хлопець не побачив вночі біля вогнища над Пляшівкою: люди, мовляв, відпочивали, бавилися, завтра ж мали ще один вихідний. То що тут такого? І він, Іван мій, зі свого погляду мав рацію, я нічим не міг йому допомогти, бо така була логіка його характеру.

На цьому в повісті я поставив крапку, і відтепер Іван жив не залежним від мене життям. Він, напевно, згодом загубився б серед гурту моїх літературних героїв, якби не

взяв його за барки та не вивів з-поміж людей на белебень відомий уже нам цілком реальний Вадик із профтехучилища, який, пам'ятаєте, тієї ночі під Берестечком мав велику охоту мене вдарити; отже, цей Вадик, ім'я якого я змінив, таки впізнав себе в повісті, свою буйну чуприну, спортивну статуру, вивів мого Івана на начальство і сказав: «Дивіться-но, як обпльовано, зганьблено молодого хлопця, з якого ще мають вирости люди...»

Не допитувався я ні тоді, ні пізніше, чийм цей Вадик був сином, яку впливову посаду займав його татуньо, але з усього видно, що були в нього «широкі плечі», бо після опублікування повісті надійшов до редакції лист із багатьма підписами — від учнів профтехучилища до Героїв Соціалістичної Праці, які колись профтехучилища кінчали, в якому зовсім не профтехосвітньо, в філологічно, доскіпливо мене звинувачено, що я, сякий-такий писака, зважився заплямити честь, добре ім'я викладачів, службовців, учнів, усієї системи профтехосвіти, яка кує кадри для нашого робітничого класу. Писалося там: «Нема, не було й не буде серед нас Іванів — образу, сказати б, ворожого, не характерного в нашому суспільстві. Ми не віримо письменникові, що могла бути та ка, як змальовано у так званій повісті, ніч під Берестечком, бо молодь наша, а тим паче викладачі,— люди високої моральної проби. І тому заявляємо, що нікого з профтехосвіти тієї злощасної ночі під Берестечком не було, і нікого з нас так званій письменник не міг бачити.

А крім того, якщо письменник мав на увазі виховну мету, то навіщо було взагалі водити Івана аж під Берестечко? Ми виховуємо своїх юнаків і дівчат на трудових прикладах...»

Внизу була приписка, дуже схожа на резолюцію: «Вимагаємо притягти до відповідальності так званого письменника, який за гонорари розкидається словами, мов камінням, зовсім не дбаючи, що його колене каміння може втратити у високі вікна нашої прекрасної сучасності». Правда, цілком по-філологічному сказано: бити вікна в нашій прекрасній сучасності?

Я, дочитуючи цього листа в редакційному кабінеті, очевидно, посміхнувся, хоч було зовсім не до сміху, і подарував кабінету — людина набагато молодша від мене — хитнув докірливо головою:

— Що тут веселого, товаришу Юрашку, га? Плакати треба.— Він помовчав, схилившись грудьми на стіл; обличчя скорчилася у гримасі, ніби його люто вимучувала виразка

шлунку.— В інші часи... знаєте...— і сам злякався сказаного. Очі його облідли, узялися більмами, у цю хвилину він цілком належав столові і стільцеві.— Та й тепер по голівці не поглядять. Чи вам цього треба? Чи не маєте про що писати? Інколи не гріх щось і підмалювати.

І тоді я розповів йому історію про Ізографа Соловія. Товариш з редакції не хотів зрозуміти моєї відповіді, по-батьківському, але погрозливо помахав на мене пальцем:

— Ну-ну,— зітхнув.— Коби на цьому одному листі скінчилося. Громадськість, знаєте, обурюється. Отже, не виступити, не осудити вашого Івана не маємо права...

43

Було ще далеко до світанку, коли Онуфрій Соловій, мовби розсунувши грудьми, головою, плечима, усім своїм висушеним і зболеним тілом пласти чорноти, тяжкої і водночас жаданої, бо рятувала його від болю, кліпнув очима й знову опинився у своїй дідорні. У вікнах ще й не сіріло, на зелений грибок кволого нічника Катерина прилаштувала якусь лахмітинку, і старий коваль, приходячи до тями, не відразу й помітив, що донька спить на ослоні під протилежною стіною, накрившись із головою фуфайкою. Потім, коли поступово отямлювався, коли рятівна чорнота відпливла і розсіялася, він побачив скулену доньку й почув, як вона крізь сон постогнує і щось промовляє, гейби комусь відповідає свої скарги. Йому завжди було шкода Катерини, невсипущої у роботі, жадібної до господарювання і цим схожої на нього, жаль стократ примножився, коли він зліг, бо хоч начебто його нещастя чесно поділила поміж собою вся родина й не траплялося днини, щоб не прибігла молодша донька Марія, щоб не навідався зять, почергово вони й коротали ночі біля нього в дідорні, а все ж найбільше припадало Катерині: і випрати, і доглянути, і білизну перемінити, і пролежні полікувати, і зварити щось таке смачне, щоб тато скуштували бодай ложку, і вмити його, і впорснути морфію, коли біль кидав його в несамовиту пекельну каламуть, де згоряв на попіл навіть його крик. Усе це старий помічав, карбував у своїй пам'яті карби і жалів її, Катерину. Ні, жодним словом не обмовлювався, він наче соромився свого жалю чи боявся, що всі добрі й ласкаві слова в нього перегоріли, бо й залізо перепалюється у вогні; і тільки з глибини очниць випромінював стільки ніжності, любові до цієї давно вже не молодой жінки, що

Катерина деколи відчувала його погляд, оглядалася і запитувала: «Ви щось хотіли, тату?»

Він заперечливо крутив головою і, заплющуючи очі, певно, наївно сподівався, що так можна пригасити любов; любов жила в цій просмерділій довгою смертю дідорні, як живе сонячний промінь... і той промінь, а може, й ціла хвиля, потужна повинь заворожували, заповонювали жінку, вона лишала всяку, яку б у цю хвилину не теребила, роботу, сідала біля батька і мовчки гладила його повосковілі руки; він усміхався щасливо: віддалялися болі й жадання смерті, Соловій повертався у молодість, у ті роки, коли мала Катруся, сидячи в нього на плечах — на коркошах, як казали в Горобахах, хапалася за його чуприну, чеберяла ніжками йому по грудях і клично, втішно виспівувала, як у дзвоники дзвонила: «Гей, гей, біжи, мій конику! Біжи, мій конику, за високі гори, за зелені ліси!» І він, хмільний від молодості, від батьківства, кружляв по подвір'ї й іржав, бо ж перекинувся ніби в коня і возив доньку за високі гори й за зелені ліси, про які повідав їй у казках, а Петруня, як молоде сонце, стояла на порозі, прихилившись плечем до одвірка, й жартівливо покрикувала на них, що, мовляв, наробили на подвір'ї сміху і тупоту, іще, мой, сусіди позбігаються; вона, певно, боялася, щоб сусіди не втекли, не з'їли лихими очима їхнього щастя. Онуфрієві ж були байдужі всякі забобонні перестороги, він ніколи й нічого не боявся: ні поганих очей, ні хвороб, ні смертей. Та й про які страхи може йти мова, коли мале дівча, твоя кровинка, гладить твою голову молоду й каже милостиво: «А тепер-но спочинь, мій конику золотий...»

Гей, невже в казках жили, як голуби, такі дивні слова, які вищебечувала дитина? Невже колись на світі існували діти і казки? Невже за вікном дідорні й дотепер хтось інший, молодий і щасливий, бігає по мураві, вибрикує і підгуцкує на коркошах малу дитину, везучи її за далекі гори?

Він інколи засинав, заспокоєний Катерининою ласкою, і тоді снилися йому, як здоровому, як косареві в затінку, легкі, мов білі хмарки, сни; він не міг би переповісти їхнього змісту, зате відчував, як вони його переповнювали, як було йому з ними добре, а частіше Соловій від розчулення плакав: дрібні каламутні сльози викочувалися з нетрів душі й відразу, як дощ у пустелі, висихали, шкарубли поміж зморшками.

Сьогодні, прокинувшись іще далеко до світанку й жаліючи Катерину, Соловій лежав тихо, терпеливо, немов ніжився у запашних цілющих травах, йому навіть здавалося, що зможе отак задерев'яніло лежати до сходу сонця, тільки

спала б Катерина... і коли б тільки не увірвався в його тіло біль; він знав, що як би не моцувався, як би не витерплював, а приступ болю таки перемаже його, вирве з грудей стогін, і цей стогін поступово почне переростати в довге й безперестанне скигління, що було схоже на вищання колеса.

Катерина прокинулася сама; вона крізь сон, як крізь діряву марлю, почула його причаєне безсонне лежання, мовби між ним і нею хтось натягнув струну, яка обізвалася в її душі тривогою, й жінка скочила сполохано на рівні.

— Ви щось хотіли, тату? — спитала звично, підступивши до ліжка. — Нічого вас не болить? — поправила подушку й попідтикала простирадло. Потім присунула табуретку й сіла поруч.

— Нині, мабуть, приїде наш Лейба з Анапи, й мені треба... здалось би підготуватися, згадати дещо, — сказав Соловій, не дивлячись на доньку. Вона зрозуміла, що тато немовби навмисне прокинувся задовго до третіх когутів для того, щоб мати час позбирати загублене й забуте.

— Що там готуватися? — зітхнула Катерина. — Невеликий пан ваш... наш Лейба. — Вона не могла собі розтлумачити, чому батько так нетерпляче чекає Лейбу Циглера. Була в його чеканні якась таємниця? Щось тайлося в їх стосунках, у батькових і Лейбiniх, нечесне? Вона пам'ятала Лейбу з дитинства, з часів німецької окупації... запам'ятала невисокого на зріст, мовчазного, лагідного, зарослого по самі очі сірим волоссям чоловіка, який постійно винувато усміхався. І вона, мала Катерина, бувало, не витримувала його винуватого усміху, який ніяк не поєднувався з очима... в його очах закам'янів сум; і дівчина іноді шарпала тата за рукав, прихилиючи його до себе й косуючи поглядом на Лейбу, який постійно сидів у хаті біля дверей на низенькому ослінчику, готовий кожної миті, як тільки курликне надворі хвіртка, шмигнути під піч, де був у нього схрон, нашіптувала на вухо: «Чому наш Лейба ротом сміється, а очима плаче?» Тато клав палець на губи, це означало мовчанку, делікатність, таємницю, попередження, страх. — Хіба ви йому щось винні? — запитала сьогодні Катерина й відразу згадала, що про це тата вже колись запитувала.

— Всі ми один перед одним винні, — відповів Соловій. — Це, правда, усвідомлюєш... знаходить на тебе одкровення аж тоді, коли стоїш перед своєю ямою, — додав через хвилину. — А якби за життя... якби ми протягом усього життя про це пам'ятали... пам'ятали про вину, про борги взаємні, несплачені, то світ був би добрішим.

Катерина стиснула плечима; вона, мабуть, не переймалася ніякими боргами, вона їх просто не мала ні перед ким: ні перед сусідами на Хоминому куті, ні перед цілим горопаським колгоспом, ні перед дітьми й чоловіком, ні перед батьком. Вона тільки й знала, що робила роботи на колгоспному полі, у себе на городі, в хаті, коло дітей.

«То про які борги маю журитися? — подумала. — Хто мені завинив, кому я заборгувала?» — сказала вголос сама собі й татові. Могла цього й не говорити... могла повернути бесіду на інше, стороннє, а проте інстинктивно відчувала, що саме тривога про несплачені борги, про вину, якимось чином пов'язувану з Лейбою Циглером, не дає татові спокою. І хотілося його розрадити, і була певна, що це тільки нав'яне хворобою маячіння, бо ставила себе поруч з ним, бо поруч з ним, рахуйте, прожила майже ціле життя й ніколи не зауважувала, щоб він когось скривдив, перед кимось сфальшивив.

— Дурне вам у голові, тату, — промовила навмисно грубувато. — Ви чисті... ви білі, як голуб. І най будь-хто кине в мене каменем, якщо ви перед кимось завинили, — додала вже м'якше, голублячи долонями його холодне, мовби лите зі скла, чоло... Ціле його маленьке, як кулачок, обличчя брала в долоні й пестила, погладжуючи.

Він поривався затулити їй губи, щоб дарма не заприсягалася, але слаба рука впала на ковдру, і лише сухі, як квасолеві стручки, пальці жили ще поривом і неспокійно, тремтливо стискувалися, мовби тримали яблуко... мовби не давали вирватися чи викотитися з-поміж пучок чомусь дуже важливого. Катерина помітила цю муку, цю конвульсію пальців; їй передався батьків порив; струна, якою вони між собою були сполучені, боляче затужила, і жінка в страху і бентезі супроти своєї ж волі, супроти, як їй здавалося, власного здорового глузду подумала — спіткнулась об думку, як об колений камінь, — що, може, на правду батько чимсь завинив перед Циглером чи перед кимсь іншим... і хто знає, хто виміряє глибину, величину цього боргу — він, може, такий великий, що заслонило собою гріб, і через те батько мучиться, не може вмерти.

Вона, здавалось, розгубилася... Вона якусь хвилину приглядалася збентежено до брами, до того безіменного і важкого, що затулило вхід до спасенної батькової могили й продовжувало його муку, потім, спохопившись, припала до його рук обличчям, примовляючи пошепки:

— Якщо маєте, тату, щось... маєте вину, гріх, борги,

то передайте їх мені. Я ще прецінь молода, ще поживу і відроблю борги, відтерплю, га? Чи я не ваша донька? — Шепітливі слова аж закипали відданістю і любов'ю.

Соловій довго не відповідав; він лежав із заплющеними очима, думаючи, що варто покликати до себе Мирона Мацюпіньку. «Видиш... видиш-но, Миронцю, ти просив, щоб я передав разом із виною, з боргами також добро, яке я нажив у житті, бо тобі, цімборику, добро й зло потрібні, ти ж порожній душею. А Катерина ось бере лише мою вину, бо добра доробилася власного».

Мирон Мацюпінька не з'явився на його поклик, та цим Соловій не журився; Мацюпінька малів перед Катериною, став пуголовком, головою іржавого цвяха у гнилій дошці, а донька розкрилася перед ним безоглядно доброю, і ця доброта безоглядна, безкорислива її підносила. Соловій, може, тільки тепер так зблизька, і так повно, і на такій висоті бачив рідну доньку і втішено подумав, що лишає на світі не тільки сільську роботу, не тільки незліченні свої плуги, якими орали Кам'яне поле, і не тільки мудрі, досконалі, позначені високим ремеслом гонорові вози, на котрих їздили до шлюбу й возили своїх небіжчиків на цвинтар, а залишає також дітей, табунець онуків, якими може гордитися. Адже не зійшов рід на пси і нема за мною пісного піску... «Це багато, а чи це мало?» — запитував самого себе. І не помічав, що тримає у руках вагу: на один таріль клав добро, на другий — липневу ніч сорок першого року. Думки знову хлинули у давнє звичне річище; це вже, власне, були й не думки — каламуть, поточище смердюче з-під заводу, де виправляють шкури, підхоплювало млинове колесо й розбризкувало його лопастями, і вже нічого крізь ці бризки, крізь сморід, крізь біль Соловій не бачив і не міг навіть самому собі сказати, котрий таріль був важчий, він тільки встиг засумніватися: а чи рівнозначна вага грудки землі вазі піднятого з дороги каменя і чи можна одне одним взаємозамінити? «Відповідь, може, дав би Лейба», — застогнав Соловій і кліпнув очима. Перед ним далі чіпіла Катерина, очікуючи, певно, на його рішення.

— Ви мені нічого не сказали, тату, про... про борги чи про вину,— нагадала.

— Ет,— слабо махнув рукою.— Колись Лейба переказував мені вичитане в Талмуді чи почуте від рабина: «Кожному іудею належиться своя доля». Так і тут... Ти ліпше, поки ще є час... поки до світанку ще далеко, візьми в шухляді, у столі, Лейбині листи з Анапи й перечитай мені,— по-

просив. І майнуло йому в голові, що, власне, задля цього читання, задля Лейбених листів він пробився крізь чорну кригу із забуття.

.....
Казала мені Вуйна Парасолька:

— Колись зелейник, якщо він у добру годину, у зрілий час зривав помічне зілля чи викопував цілющий корінь, клав на місце зірваного стебельця чи викопаного кореня окраєць хліба, гріш або ж вдячне слово, щоб і через рік мав право суди прийти...

Скажеш, Юрашку, що це, може, данина землі? Чи віддяка? Чи продовження тайни, що живе під кожним листочком?

.....
Катерина ще навесні, як тільки-но перенесла хворого з хати до дідорні, поклала у стіл татові, як вона казала, папери: облигації, на які колись махнули рукою, а вони раптом «загнали», дві чи три районні газети, в яких хвалили Онуфрія Соловія за добру ковальську роботу, цілий стос пожовклих, ще післявоєнних квитанцій про здачу державі жита, м'яса, молока, бо тоді Соловій, як і всі інші люди в Горопахах, сидів на своєму газдівстві одноосібно, згорнуті у трубку почесні грамоти з колгоспними, районними і навіть обласними печатками, котрі теж свідчили, що він у кузні не дармував; поклала в шухляду також альбом з небагатьма випадковими фотографіями, які перекладені кленовим листям, що світилося золотистою прозорістю, і шкільними таблицями доньок. Окремо, навхрест перев'язані мотузкою, зберігалися Лейбени листи, поштівки. Їх було не так уже й багато; Катерина пам'ятає, що відразу після війни Кривий із пошти привозив на велосипеді Лейбени листи по два-три рази на рік, потім надовго, майже на десять років, Циглер замовк, і тато, звісна річ, поховав його в тій далечезній, морем пропахлій Анапі і, бувало, шкодував, що так і не встиг скористатися з Лейбиного запрошення й не поїхав на Чорне море, не почув, як воно шумить та пахне і стелиться аж до краю світа, а тепер, мовляв, нема вже до кого їхати. Але Лейба після довгої мовчанки знову воскрес і один раз на рік присилав якщо не листа, то бодай поштівку з нагоди Першого травня.

Діти Соловієві, Катерина й Марія, до татових паперів ніколи не торкалися, він їм пояснював, що ці папери не для забави й не для дитячої голови, сам читав листи, сам, бувало, й відписував Лейбі, цілий вечір ворущачи губами над сторінкою рахункового зошита. Діти хіба що розглядали й ви-

цілювали пожовклі мамині фотографії в альбомі, та ще менша — Марійка — брала з шухляди й приколювала собі до пазушки його воєнні медалі й видзвонювала ними по хаті, поки Соловій не запримітив і не прикрикнув на дівча:

— Ану-но, поклади на місце! Це тобі, доню, не забава... це війна.

Згодом, коли постарів, на Соловія нападали спогади; коли нікого не було дома, розкладав на столі свій архів, що гірко пахнув цвіллю, і клапоть за клаптем перебирав нікому вже не потрібні квитанції, перечитував Лейбині листи; і в цьому занятті, бувало, потопав по вуха.

— Як їх читати, тату? — спитала сьогодні Катерина. — Вони тут номерами позначені. — Її вабили Лейбині листи, і водночас сподівалася від них якоїсь напасті. У посірілих від давності конвертах з мальованими флоксами в лівих кутиках, з будинками невідомих і нібито несправжніх міст вона уявляла складені вчетверо, спресовані татові прожиті роки; це було й цікаво, і трохи лячнувато, бо ж недурно кажуть, що на людському віку, як на довгій ниві: здибаєш там, безперечно, добре, мудре, таке, що знадобиться не тільки тобі, а також дітям і внукам, та могла виповзти з-під межі й гадюка.

Могла ж? Лейбині листи до п'ятого чи шостого номера були писані лобатими і круглими літерами російською мовою, бо він, очевидно, умів трохи писати по-єврейськи й по-польськи, і тому признавався:

«Диктую оце слово за словом Шурі, моїй другій жінці, котра теж не вельми звична до пера, бо працює у тутешній пекарні й має пальці геть-чисто обпечені бляшаними формами від хліба, але я примушую її сідати до столу поруч зі мною, щоб поговорити з вами, порадіти, що вернулися ви, Соловію, з війни цілі та здорові й у вашій кузні знову ожив вогонь. **Яке це чудо** — вогонь у кузні, і люди сільські рушили протоптувати до нього, до вогню, стежку з серпами, сокирами, плугами, з різним іншим сільським начинням, яке треба вигострити, наклепати, гартувати, бо поле ж то Кам'яне, потребує воно кріпких рук і гострого знаряддя...

А втім, Соловію, я і моя Шура почали з вами бесіду, зовсім не впевненими будучи, що ви цей лист прочитаете, бо, може, вас і нема на цьому світі, може, не дай біг, лежите у польській чи німецькій землі, бо коли перейшов фронт, то кожного, хто був придатний до карабіна, обстригли, обмундирували, навчили стріляти й ще деяких вояцьких мудроців і послали добивати фашиста, а там, де його добивали, немало падало й наших, це я бачив на власні очі на Першому Укра-

їнському. Та навіть коли вас, Соловію, нема, коли лежите в чужій землі, я однаково мушу пустити цей лист у Горопахи й буду уклінно просити горопаських поштарів, щоб його доручили вашим дітям, мусять бо ваші доньки знати про свого тата щось більше і, може, важливіше, ніж знали дотепер».

Що, що? Почав ти, Лейбо, за здоров'я, а продовжуєш за упокій?

«Ну, не будемо гадати на гірше, маю, Соловію, надію, що сидите на призьбі під хатою, розклали на колінах мій лист і посміхаєтеся у вус, що, мовляв, об'явився нарешті Лейба Циглер, той самий Лейба, якого ви врятували від смерті і котрого, мусите знати, куля на фронті й не зачепила, хоч я і ліз не так, може, з хоробрості, як із відчаю, з помсти, у саме пекло і був, отже, несогіршим воякою, хоч у Горопахах, пам'ятаю, посмішковувалися, що, мовляв, риба — не м'ясо, коза — не корова, а єврей не для війни.

Отож на фронті, бувало, сиджу в окопі, під кирзаками хлюпоче весняна вода, ніч пахне порохом, розверженою молодією землею і смертю, ти, солдатику, весь вигострився, як ніж, у слух, і здається, що, крім вслуховування у ніч, у зрадливую тишу, нічого тебе більше не цікавить... і не повинно цікавити, бо ти поставлений на варту, бо твої товариші, вимордувані боями, сплять в бліндажі, на тебе покладаючись, що не пропустиш з німецького боку ні заблуканої дурної кулі, ні мінометного стрільна, ні тих, що послані до нас за «язиками»; і ти стережеш, ти навіть чуєш, як за бруствером наливається соком озимина; усі оті шерехи, постріли, голоси, спалахи ракет, посвист вітру в дубовому гіллі, усе, що діється на землі, на небі й під землею, опановане тобою, ти цим нічним вартуванням переповнений до краю і до сказу, тобі забагається або ж крикнути, або вистрілити, просвердлити дірку в цій напрузі, щоб не збожеволіти, твоя душа втікає з окопу, із фронтової ночі й вимандрує у минулі літа, у пережите, в те, що вже переболене, згладжене й навіть підмальоване на рожево; я хотів сказати, Соловію, що у згадках про минуле ми відпочиваємо, — та чи це було б правдою? Але де, я думаю, що минуле схоже на тятиву лука... без неї, без тятиви, не вистрілиш, не втрапиш у завтрашній день. А завтра на світанку бій...

Отож у такі напружені ночі перед наступом душа моя найчастіше повертається на ваше подвір'я, Соловію, у Горопахах, в той різдвяний вечір, коли ви взяли мене за руку й повели до хати. Ви добре зробили, Соловію, що взяли мене за руку, коли б ви тільки сказали: «А йди-но, Лейбо, за

мною», то я, мабуть, не повірив би словам, мені, певно, здавалося б, що я їх вигадав, бо що в ті тяжкі часи значило слово, і я потюпав би, як намірявся, до сільської канцелярії і вранці здався б на ласку поліціянтя; у мені ж прецінь сидів сірий шур — безконечна байдужість. Та ви взяли мене за руку, й у потиску вашому я зачув поклик, силу, готовність жертвувати; я був у ваших руках беззахисною, слабою, цілком залежною від вашої ласки дитиною; йо, я ніч не просив, не розпитував, усе те, що мав вам сказати, виговорив ще на подвір'ї, у снігу, а тепер, Соловію, ви мої слова повизбирували зі снігу і, читаючи їх, ще свіжі й незів'ялі, знали, що робили: спершу завели мене до теплої кухоньки, заслонили веретою вікно, двері передні хатні заклали дубовим брусом, а вже потім засвітили лампу третій номер, яка чаділа на коминку. Відгородивши мене від світу й небезпеки, ви пояснювали охрипло, що у великій хаті сплять діти, не будемо їх, Лейбо, будити і лякати, їм відтепер і так доведеться немало наїстися страху. Я сів біля грубки на табуретку, а ви, Соловію, врізали мені тоненьку, що світилася наскрізь, скибку хліба, у бляшану миску насипали прийманки, що дико, неймовірно сильно, просто-таки нечувано пахла оселедцем і підсмаженим борошном: ви казали мені: «Їжте, Лейбо, поволі, не кваптеся, бо однаково більше не дам, ви ж бо виголоджений, можете дістати скрут кишок, завтра теж настане день, і післязавтра, а якщо бог дасть день, то й пошле харчі». Дивно, що пам'ятаю вашу пересторогу, якісь слова, мовлені в ту хвилину, коли голодна людина аж трусилася від жадання зараз же проковтнути все, що ви мені тицьнули в руки, і цією жадібністю був начинений цілий світ; мабуть, тому я пам'ятаю, що слова ці наді мною запанували, що їм, а не голодній захланності піддався. Це означало, певно, що я вам повірив... повірив, що в мене буде день завтрашній і післязавтрашній, що буду жити, їсти хліб, буду пити чисту воду, дивитися у вічі цьому довгобразому чоловікові, який чомусь зважився, як я недавно в гетто, повстати супроти Німеччини з її арміями, фіюрами, силою, яка котиться і котиться землею, залишаючи за собою пустелі.

І якраз тієї миті, Соловію, коли я доїдав, вилизував пальцем прийманку і коли ви мені налили цілу квартиру гарячого грушевого узвару, я раптом обпікся... мене обпекла, вкусила думка, що стиха підкрадалася: «Власне, заради чого Онуфрій Соловій стане ризикувати собою і своїми дітьми? Невже сподівається, що я йому заплачу, відкуплюся золотом, брильєнтами і ще бозна-якими скарбами, які в люд-

ській уяві мусили бути й множитися, як вівці на полонині, у кожного єврея? У кожного! В гетто справді повзали, як зелені мухи на падлині, заздрісні, а може, брехливі чутки, що, мовляв, деяким багачикам із нашого кагалу... якомусь фабрикантові... ювеліру... іще комусь вдалося вислизнути поза паркани й сховатися, купити за гроші сховок у Бистричанах чи у глухих прикарпатських селах».

Казали-бо в гетто: «О, гої тепер наживаються на нашому нещасті».

І поки я допивав узвар, що розтікався по жилах гарячими струменями, і розморожував мене, і оживляв, зародилося у моїй голові... таке зародилося не дуже мудре... таке до вас питання, Соловію: «З якого такого побудження, з доброти якої... коли нині нема на світі місця для доброти, узяли-сте мене рятувати, а себе з дітьми виставили під кулі? Хто я вам?.. Я навіть не хрещений, я чужий... ми вас цуралися... ви цуралися нас,— то з якої такої рації рації пхастесь під німецькі кулі? За ваш ризик, чуєте, нічим не могу заплатити, у мене нічого нема, крім життя, та й то воно промерзло наскрізь, ледве тліє... я ним, мабуть, не дуже дорожу. Мусите про це знати, Соловію».

О мій боже, я, звичайно, збрехав би тоді, коли б бовкнув уголос, що не дорожу життям. Я люто хотів жити. Мені вже було й страшно... неймовірно страшно вийти на вулицю з теплої хати й подибати до канцелярії, до управи сільської, щоб завтра вранці мене передали поліції, або ж повернути в поле, у сніги, в морози, доповзти до Загурщини й там здохнути в самотині. Я вхопився, йо, я зубами вгризся у ваші слова, що «завтра настане день», а якщо настане день, то буде тривати життя. Людина, навіть притолочена копитами байдужого звіра, людина, чуєте, в якій серце прогризене шуром, не підозріває, що в ній припасена, десь притрушена попелом, десь прихована на крайній випадок жаринка, яку можна роздмухати. Ваше заповідання, пророкування завтрашнього дня та ще гарячий узвар здули попіл із жаринки, і я, здається, воскресав. Людині, Соловію, часом не так уже й багато треба для воскресіння: одному подай соломинку — й він припливе до берега, другому скажи лагідне слово, третьому потисни руку, з четвертим сядь поруч, обійми за плечі, помовчи з ним — і вже людина випростовується. Правда, так само людину легко вбити. Ви не думали, Соловію, що тепер, коли ми з вами постаріли, ми з висоти старості, де нема суєти, бачимо, скільки лежить убитих одним словом.

І тому, Соловію, я не вимовив тих вирішальних, тих ніби-

то принципових слів. Рішучість моя розтанула, я геть забув про неї, вона була неспроможна втримати щось таке волохате, самовбивче. І знаєте, ніколи вона, моя рішучість, не поверталася; лише, бувало, навесні, коли виповзав зі схрону з-під печі й розпластувався у саду, ковтаючи, як риба, свіже повітря, я пригадував, що повинен вам, Соловію, щось дуже важливе сказати, у чомусь признатися, однак признання те відкладав і відкладав...»

Казала мені Вуйна Парасолька:

— Знайди-но Юрашку, у своїй книжці бодай куточок для життя Матвія Цизорика, який прославився у Горопахах завзятою сумірністю. Чи чув колись, що є «завзята сумірність»? Він нічого не заперечував, ніде не протестував, ні на кого не гнівався, навіть слова супротивного, бувало, не пробував нікому сказати; і всі над ним панували, тримали над ним владу, кожного він слухав: попа — у церкві, вїйта — під церквою, жінку — вдома. Коли ж прочитав у газеті «Сільський господар», яку тоді називали коров'ячою, що головне в житті на Кам'яному полі — порядок і карність (так тоді писали про дисципліну), то, дбаючи про лад і порядок на своєму подвір'ї, кожній з двадцяти курок поприв'язував до ніг шнурки й водив їх пастися, порпатися у поросі або ж напитися з корита води.

Людям із того дива очі вилізли, дехто, чуєш, Юрашку, крутив пальцем коло скроні: мовляв, чи ти, чоловіче, здурів, що пасеш на мотузках курей; а він, Цизорик наш, маленький, складений удвоє, догідливий, тихий, усміхався у солом'яні вусики під носом... десь тая плаксива усмішка поміж вусами й погибала. І відповідав:

— Мусимо ж бо навчитися порядку. Чи як кажете?

Сьогодні я йшов мимо воріт, мимо подвір'я Цизорика; його давно нема на світі, і, певно, внуки давно забули, де лежить на цвинтарі «Коло Юльці» їхній дідусь, а мені здавалося, що поміж деревами в садку походить маленький, складений удвоє, боязкий газда й пасе на мотузках курей.

Казала мені Вуйна Парасолька:

— Запиши-но, Юрашку, у свою книжку, що колгоспний наш голова Василь Джура замолоду ходив послушним, мов той Цизорик, який на мотузку випасав курей: сів на Кам'яному полі чумизу, кок-сагиз, годував шовкопрядів і вирощував кролів. А якось, чуєш, Джура вичитав у газетах чи в службовому папір'ї, що конче треба виправити річку Унявку,

викорчувати обабіч неї верби, а всі болітця до твердої глини висушувати й упень вирубувати вільхові гайки.

А був серед них і гайок, посаджений Джуриним татом. Він так і називався — Джурин. Я запам'ятала старого Джуру — присадкуватого газду, який мав великі ясні очі, великий веселий рот і довге, аж до плечей, волосся. Він належав до тих господарських людей, які жили «з рук»: мандрував по селах, траплялося, блукав аж на Поділлі — й скрізь клав церкви. Ну, ну, Юрашку, не хмурся, хіба він, той Джура, був винен, що мусив свою душу виспівувати у високі церковні бані; така була душа, що прагла високості. Мав тесля крила! Але й крилатому теслі не завжди вистачало будівельної роботи, узимку мусив найматися до дідича Загурського рубати дуби. А восени й напровесні, де тільки міг, садив, тицяв дерева.

Так ото ж на мокляку, щоб марно не світив іржавою водою, ще замолоду посадив він вільшину. Коли ж умирав, то дерева його, звісно, вирости, а з-під однієї вільхи било джерело, вода з якого, так казали в Горопахах, була солодкою.

Пили люди солодку воду в жнива. І просили люди принести солодкої води з-під Джуриної вільхи, коли вмирали.

Може, вони сподівалися, що вода з-під Джуриної вільхи цілюща?

Коли ж робили меліорацію, коли, чуєш, машинерія посунула на мокляки, на вільхи, які молодий Джура ладував на вози й спалював їх потім в пащеці локомотива, то ні про яку солодку воду не думали, усі думали про льон, що мав тут родити, про жито, про комбайни, котрим буде зручно ходити на рівному полі, бо ж дотепер кружляли поміж гайками й поміж мокляками: бракувало їм простору.

І ніхто, Юрашку, не помітив, як зрівняли, засипали, висушили криничку під Джуриною вільхою. Втрата, може, й невелика, а може, й вигоду таки має колгосп: хоч... росте там жито жабі по коліно. Правда, воду в жнива возять комбайнерам і комбайнам із села бочками.

Але не біда, Юрашку, що воду возять із села, що вона тепла й пахне затхлими клепами. Я журюся, що колись Джура, наш голова, як буде вмирати, попросить води з-під татової вільхи.

Юрашко Поліний роздумував над Парасольчиними словами; він міг жінці відповісти, що так воно вже повелося у житті: щось ми втрачаємо зі старого, здобуваючи нове. Однак не посмів цього сказати Парасольці, бо уявив Джу-

риного внука, який стояв посеред поля з порожнім дзбанком... стояв і не знав навіть, де росла вільха, з-під якої виливала солодка вода.

То чим же закропиться перед смертю Василь Джура?

«...Ну, звичайно, тієї різдвяної ночі ви так, Соловію, й не спитали про платню, про якісь гроші, це були дурні мої фантазії, вічна єврейська звичка переводити все на гроші, на купівлю й на продаж; ви зате взяли до брудної роботи: скинули з мене всю до останнього рубчика одєжину, обстригли наголо, обчикрижили також бороду, бо одєжда, волосся, фе, усе на мені було завошивлене й смерділо трупом, і всунули всю цю гидоту в огонь. Потім нагріли в баняхах окропу, впахали мене в широкий цебер і обмили, дали чисту сільську білизну... таку чисту, що хотілося від її чистоти плакати, одягли у свою одєжу й повели до стайні спати. «Мусите, Лейбо, цю ніч, і другу, і третю перебути у стайні, поки підготую дітей... поки я вклепаю їм у голівки, що треба мовчати, бо діти, прецінь, є дітьми: комусь щось там бовкнуть — буде біда. Розумієте?» — казали ви мені, вистелюючи в жолобі постіль. Солома то була звичайна, сіно, але коли я ліг, коли занурився у забуті запахи літа, коли торкнувся щогою подушки, а поверх верітчани ви ще й накрили мене великим кожухом, то я, стуливши повіки, подумав, що це і є, Лейбо, найвище людське щастя. Більшого ж не треба ждати: досить цього сіна, соломи, стаєнного спертого тепла, ремигання і зітхання корови. Ви мене попереджували, учили бути обережним, не вихоплюватися зі стайні, на випадок небезпеки показали збоку й унизу маленькі дверці, дучку таку, через яку викидали надвір гній, через цю дучку можна було просунутися, утекти поза стайню у сад. Я, однак, ні про яку небезпеку не думав... яка може бути небезпека, коли лежу під кожухом... і, певно, у цю ніч на всьому світі взагалі ніяких небезпек не існувало. Так мені здавалося. Я западався у сон, у непролазні його хащі, у дебрі, звідки повернувся аж через добу».

Казала мені Вуйна Парасолька:

— Запиши-но, Юрашку, великий плач, що складається з декількох простих слів... колись мені його проплакала сухими очима одна жінка: «Я відквітла, вуйночко, у собі».

Ая, історія її справді була проста і, може, навіть звична для жінок на Кам'яному полі: її віддали силоміць заміж за нелюба. Колись так було заведено: аби мав воли і ґрунт. У теперішній час теж таке трапляється: хтось полакомиться

на нову хату, на «Жигулі», на легкий хліб. Має дівчина, виходячи заміж за нелюба, надію, що якимось стерпиться, що звикне, полюбить, що буде він її на руках носити.

І таки є у неї хата на три-чотири покої, є, чуєш, «Жигулі», телевізор, і гроші на книжці; і може бути, що носить він її на руках, і вона його обіймає, цілує, народжує дітей, а душа... а душа все життя думає про того... про когось, в якого б хотіла виплакати на грудях свою долю.

Отак і відквітає у собі... І осипається з неї квіт.

44

Коли Лейба Циглер через добу прокинувся і побачив біля себе Соловія, який сидів на жолобі, покурюючи люльку, то першим ділом згадав про вчорашні свої страхи. «Великий наш боже,— молився у думках,— невже ця людина, яка дала мені притулок, таки напевно буде в мене вимагати плати? Невже нагадає: «Хіба я задурно буду пхати свою голову під німецький зашморг? Він бо коштує, Лейбо, гроші... бо все купується і продається, зашморги теж. І хто-хто, а євреї — люди гендлярські — про це чудово знають. Хіба не так?»

А Соловій, чогось стривожившись, підійшов до дверей, прихилив їх і довго наслухав: йому здалося, що хтось поза стайнею нипає, підглядає. Крізь щілину, однак, просівалися тиша й морозець. Заспокосний, він замкнув двері на засув, підкрутив ліхтарню, що чаділа в кутку, і сказав:

— Я вже було злякався... ви так довго спали. А я тут їсти приніс.

Соловій ні цього вечора, ні наступного, ні через рік, ні через два й не подумав, що Лейба Циглер з дня на день очікує, переживає, коли він, Онуфрій Соловій, викладе перед ним на папері:

«Ось-но, Лейбо, скільки ви з'їли, ось-но скільки випили. А ось стільки-то коштує мій страх і мій ризик. А тут, Лейбо, рахунок за викопаний схрон. Скажете, багато? А хіба легко було цілу майже весну довбати ночами під піччю яму, носити торбою глину й непомітно розсипати її поза стодолю, прикриваючи терміттям? Правда, там була й ваша робота, Лейбо, на той час ви трохи оклигали й помагали мені і яму копати, і глину носити, і схрон дошками обшивати, і робити вентиляцію, пустивши канал попри пічний комин. А оце, Лейбо, рахунок особливий і, може, найдорожчий: тут оцінені, зважені, виміряні мовчанка й страх моїх дівчаток. Скажете, завелика виписана сума? Але згадайте-но... а згадайте

очі мосі старшенької Катерини, коли я вперше їм вас, втікача з гетто, показав і сказав, що це сусід наш Лейба, людина добра, гарна... і дуже нещасна: німці розстріляли його дітей, і жінку його вбили, і його теж хочуть убити. А я наважуюся його сховати. Я сховаю його або в стайні, або в stodолі, а найліпше буде, коли викопая схованку під піччю, але... але ви, діти, мусите про нього мовчати, нікому, навіть вуйні Парані, не проговоріться словом, бо коли проговоритесь, то прийдуть до нас німці в чорному і так само, як Йониних дітей, вас потопчуть, зроблять із вас купу м'яса, а мене заб'ють кулею або повісять.

Діти мої, у самих лише не дуже чистих, заправних сорочках стоячи закам'яніло перед образами, не плакали, у них, Лейбо, плач умер чи замерз від жаху, вони по-дорослому, а може, навіть доросліше, ніж я, поглядали на вас, і було страшно, Лейбо, бачити, як мої діти осягали предметність смерті і мук. Мабуть, випасаючи з ровесниками у полі корову чи колишучи десь у бур'янах разом із сусідськими дівчатками своїх ляльок, скручених із ганчір'я, вони з великим трудом носили в собі таємницю, яка загрожувала смертю. Я уявляю, як їм кортіло похвалитися: мовляв, ага, у нас під піччю ховається той Лейба, що його німці розшукують.

Я найбільше потерпав, що котрогось дня мої діти таки не витерплять, проговоряться; цього, на щастя, не сталося, але могло статися, і тому виставляю вам у рахунку круглу суму... круглу, чуєте?

Але то ще не все.

На цьому квитку я записав дні, коли в селі починалося полювання: подвір'ями від хати до хати йшли облавою поліцаї, впольовуючи хлопців і дівчат, яких вагонами відправляли до рейху. Поліцаї тупали чоботиськами також у моїй хаті, дітлашня тулилася у куті й ціпеніла від жаху, як курята перед яструбом, а я чорно сивів, чуєте, Лейбо, я чорно сивів. Люк до схрону був нібито замаскований добре, цегла пасувалася до цегли, я ж бо до того люка приклав усе своє уміння і хитрість, але хіба, Лейбо, існує якесь маскування, схрон, найпотаємніша нора, де можна сховатися від біди?

Коли поліцаї щезали з хати і я знову був спроможний розпізнавати і день, і сонце, і дерева, що вигиналися від плодів... коли миналася облавна моя сліпота, то першим ділом я брав на коліна дітей: на праве коліно брав Марійку, на ліве — Катрусю і горнув їх до себе, тулив, розморожував від страху, повертав їх до життя і сам біля них оживав.

Думаєте, Лейбо, це дешево коштує?

А скільки, Лейбо, на ваш погляд, коштує моє прання сорочок і штанів, бо треба було тримати вас у чистоті, адже тиф траплявся то тут, то там, і люди вмирали як мухи».

Дивовижно, але Лейба Циглер усе вкладав, нанизував у своїй пам'яті, він нічого не забував... не забував ні Соловієвих нарікань на голодний переднівок сорок другого року, ні блідих, як квіття на морозі, Соловієвих дівчаток, ні Соловієвої злості, яка часом находила на нього, а він, Соловій, тамував її у собі, ковтав, давився нею і, певно, запізнило каювся, що колись, у ту різдвяну ніч, надто ризиковано, нерозважливо піддався людському пориву і взяв собі на душу Лейбині життя і смерть; Лейба здогадувався про це каяття по тому, як Соловій або ж відвертав, бувало, погляд убік, або ж занурював очі в землю. Лейба не дарма був євреєм, і хоч у житті ніколи не займався крамарством і кусень поля не поміняв би на ятку в Бистричанах під ратушею, однак рахувати вмів і знав високу ціну свого переховування у Соловія... і лячно було глянути вниз із висоти цієї ціни.

Ні, Лейба Циглер не збирався осуджувати Соловія, промовляти до його сумління, до людяності; він ставав сам на Соловієве місце... ставав і не був упевнений, що його рахунки не були б вищими.

«Я не впевнений, Соловію,— вчитувала Катерина в п'ятому, чи в десятому Лейбиному листі,— що мої рахунки таки не були б більшими, ніж ваші, й не тому більшими, що я єврей і про нас прийнято думати, нібито ми любимо рахувати гроші, а тому, що я захланніший за характером і ще боязливіший; у боязливих ціна завжди висока.

Тим часом вам і не снилися ніякі рахунки, ніяка плата, це була моя хвора фантазія, дурні мої страхи й підозріння. А зрештою, хіба треба дивуватися бідному євреєві, який лежить у схроні під піччю, потопає у п'ятні, як у болоті, сліпне і глухне душею... і в глухоті, в сліпоті цій душевній підраховує, скільки буде коштувати, приміром, досягнення малими дітьми смерті — півмільйона, мільйон?

Тим часом німці покотилися назад, і цілу провесінь сорок четвертого року в тому напрямі, де Коломия й Обертин, удень і вночі погупували гармати. Бувало, пізнім вечором, коли дітлахи спали міцним сном, Соловій підіймав люк схрону, Лейба виповзав з-під печі, й вони викрадалися з хати...

Вони викрадалися з хати, сідали в закуті між хатою і коморою й довгі години слухали далеку артилерійську стрілянину; ночі тоді стояли такі темні, густі й пахучі, що, здавалося, темряву можна було краяти і мастити на хліб. Горопак

мовби й не існувало, їх затопило, залило чорною повинню, і вони навіки зникли, ніде не було чути голосу людського, бодай крику зляканого, ні собачого скавуління; згасли у вікнах вогні, у всьому світі панувала лише темрява, що була начинена далеким гарматним гуркотом, та ще понад головою літав, як невидимий янгол, весняний теплий вітер, що будив дерева, землю цілу із зимової сплячки.

Соловієві й Лейбі страшно кортіло закурити, їм бракувало цієї ночі тільки цигарки, але не зважувалися продірявити ніч вогником чи бодай дихнути димом лютого самосаду: хіба вгадаєш, хто там принишк за плотом? Терпіли. Обидва думали, що скоро настане в їхньому житті зміна: ось тільки Сталін прорве під Коломиєю фронт, і тоді потечуть німці, а за ними мадари, як брудні потоки з полів. Бо весна...

— А знаєте,— Соловій торкнув Лейбу ліктем,— я собі вже уявив... намалював на білому папері день, коли над сільською канцелярією піднімуть червоний прапор... і коли вздрю цей прапор, то відсуну з вашого схрону ляду й крикну вам: «А виходьте-но, Лейбо, з тієї проклятої схованки. По всьому! Шлюс, як німець каже».— Соловій на мить забувся й мало не підвищив голос, і Лейба злякано зацитькав.

— Ну, ну,— схвилювався.— Чого б то я квапився? Канони іще б'ють далеко.

— Гармати ще б'ють далеко... ще далеко,— перейшов на шепіт Соловій, і Лейба Циглер подумав, що молитовним цим шепотом Соловій глаїв у собі збудженість.— Та прапор уже червоний... І вам кажуть, Лейбо: ви вільні. А з вами і я вільний... і мої діти.— Він схлипнув розчулено й надовго замовк. Лейба розумів його розчулення і його нетерпіння, але боявся необережним словом сполошити близьку волю.

Соловій тим часом продовжував своє:

— Цікаво мені, що б ви перше, Лейбо, зробили, ставши вільним?

Провесняний теплий вітер літав над ними, над принишк-лими Горопахами, над цілою землею, мов безмежно крилатий янгол із давніх маминих молитов, що будить землю і розморожує соки в деревах; і певно, його крило, пірце єдине або тільки зітхання, подих торкнувся Лейби й нагадав давню і щасливу мить, коли він, Лейба, приїжджав драбиняком на поле, котре звалося Заліссям, запрягав у плуг сумирних коників, поправляв на них шлеї, потім кликав Ребеку й показував, як вона має узяти за вуздечку підручного коня, як узгалі повинна водити коней, щоб скиби краялися рівно. Завжди криклива Ребека могла б учинити рейвах, щоб Лейба

не мав її за мішігіну, ніби їй уперше доводиться з ним орати, але жінка мовчить... але жінка мовчить, бо, мабуть, і її переповнює весняна святочність.

— Нащо це вам знати, Соловію, що я робив би?..— запитує Лейба після того, коли повертається зі свого Залісся, з минувшини.— Може, цього нікому не треба знати, га? Я сам не знаю... не думав. Страшно про це думати. Хоч...— І таки не втримався, повернувся на своє Залісся, де щойно побував з Ребекою і з кіньми.— Якби була рілля, то я, чуєте, Соловію, узяв би торбу з зерном через плече й рушив би сіяти.

А таки люто їм кортіло курити, обидва навпомацки скрутили цигарки, й, певно, весняний вітер, тиша приспали їхню пильність (а чи пильність була з'їдена, як іржа, довгою небезпекою?), бо Соловій намірився черкнути запальничкою... намірився і тільки в останню мить зламав себе й кинув запальничку в кишеню.

— Ще треба трохи потерпіти,— промовив згодом Соловій.— Більше терпіли,— додав, мовби справді йшлося тільки про куриво. Вони сиділи поруч, торкаючись раменами, й відчували себе спорідненими не лише небезпекою, довгими місяцями страху, переживаннями, а й ще чимсь... може, тим, що обидва вміли слухати, як ширяє над ними, як розбуджує землю весняний вітер, а може, ріднила їх земля, на якій народилися, вирости, зазнали щастя і нещастя?

Соловій, якщо признатися, думав, що Лейба Циглер, мабуть, трохи дивак, трохи йому розум набакир перекривився у схроні під піччю,— бо хіба назвеш нормальною людину, яка на цій розпроклятій землі втратила жінку й дітей, у котрої з господарства не лишилося ні кілка, бо поліція з волості, з Чорнева, продала на дрова і хату, й стодолу, і стайню, хоче після усього засівати її зерном? Та цю землю треба проклясти три рази й відцуратися од неї.

Та не сказав цього, спохопився, що земля не винна, земля сама он лежить потоптана... й люди на ній розіп'яті. І люди... «А я ось лежу розчавлений»,— згадав в останню мить про себе. І заздрість ударила йому в груди двома кулаками.

Заздрив Лейбі? Його терпінню?

— А чого,— промовив уголос Соловій, знехтувавши небезпекою, яка чагувала поза тинами.— Сіяти — це, знаєте, Лейбо, щось таке велике... щось у тобі, щось з тобою діється, коли сієш. По собі знаю. Ніби продовжуєш, несеш у нові часи, у ті, що ще настануть, життя. І, бігме, заради цього варто було втікати з гетто й задихатися у схроні. На свій хлопський розум я міркую, що це теж була, як би то сказа-

ти... була війна. Ви, Лейбо, билися з самим Гітлером, щоб не датися йому в руки, щоб не з'їв вас шур, про якого розповідали. Го, ще й яка то війна, чоловічку!

— Ще війна не виграна,— зітхнув Лейба Циглер.

Так вони розмовляли два дні тому, власне, уночі з середи на четвер, а в страсну п'ятницю удосвіта коломиїським гостинцем через Горопахи прорвалися майже до передмістя Бистричан радянські танки. Було їх небагато — п'ять машин, але паніки наробили багато, бо тут, у німецькому тилу, за шістдесят-сімдесят кілометрів від фронту, військ майже не було, і танки, коли б їм підсобила піхота, могли б узяти Бистричани легко ще до великодня. Але у штабі, де цю сміливу й блискавичну операцію замислювали, десь чогось не врахували, на Рогатці за Рікою танкам забракло пального, піхота ж з помічю не підоспіла — і операція зірвалася. Танкісти, правда, закопали свої машини в землю, та це мало допомогло: німецька ескадрилья, піднята, до речі, з недалекого аеродрому, розбила їх ущент.

Надвечір, висіявшись із Монастирського лісу, спішив на поміч танкістам піхотний батальйон, проте далі горопаської околиці піхота не висунулася, та й було вже запізно поспішати: танки догоряли, а дорогу на Бистричани німці перегородили скаженим артилерійським вогнем із бронепоезда, що стояв за Рубчею, на сусідній станції Храплів. Горопахи горіли. Люди квапно запрягали коней, кидали на вози, на тачки все, що встигли вхопити нашвидкуруч із нехитрого свого селянського, обдертого за війну скарбу, й з дітьми, з худобою утікали з полум'я, з-поміж вибухів снарядів до недалекого Монастирського лісу. Хоч на Хоминому куті ще жодного стрільна не впало, Соловій з дітьми теж вихопився поспіхом з обійстя; далеко, проте, не відбігли, у кінці городу, у вільшині, старша донька шарпнула тата за рукав.

— Чого ми, тату, робимо не по-людськи — самі втікаємо, рятуємось, а бідного Лейбу лишили? — спитало дівча. Чорняві оченята зблиснули слізьми.— Він згорить у схроні разом з хатою, задушиться... і що тоді буде?

Соловія мовби хтось ударив по лиці, він почервонів і розгублено озирнувся на свою садибу. Що мав відповісти доньці? Сказати, що в метушні, у круговерті оцієї смертельній, у страху, у жаданні чимдуж утекти від небезпеки забув про Лейбу Циглера? Але ж це неправда, не було й хвилини, щоб Лейба випав з його пам'яті. Інша річ, що не міг його взяти з собою поміж люди у Монастирський ліс... Як візьмеш?.. Там кожної хвилини могли появитися німці або ж

поліцаї,— бо хіба розбереш, що воно на світі колотиться? І там біда, бо мусиш думати, Соловію, про себе й про дітей, і тут лихо... тут не маєш права ризикувати Лейбиным життям, лишивши самого у схроні. Устами дитини, як кажуть, глаголить істина: не по-людському це; тим більше не по-людському тепер, коли нині-завтра, як перейде фронт, для нього, Соловія, і для Лейби скінчаться довгі місяці страху.

«Нині-завтра... коли воно ще прийде, те визволення від страху, а вирішувати треба в цю хвилину»,— журився Соловій. Діти поглядали на нього очікувально, вони й не здогадувалися про його журбу, їм тільки хотілося, щоб їхній тато був добрий і справедливий; він прочитав їхнє жадання в очах і тому навмисне забідкався:

— Диви-но, я й справді про Лейбу забув... забігався й забув.— Дітям в обличчя не дивився, блукав зором по небу, що червоніло на заході: сонце, здавалося, заплуталось у густому верховітті трьох могутніх ясенів, що росли за Соловієвою stodолою, і ніяк не могло спуститися на землю; Соловій подумав, що німецькі гармати вціляють у цей червоний диск, б'ють по ньому раз у раз.— Мабуть, треба вертатися? — запитав дітей. Діти ж стискали плечима, їм начебто було байдуже батькове рішення, але Соловій здогадувався, що ніколи вони йому не подарували б, коли б махнув на Лейбу рукою... не подарували б, бо за ці довгі місяці і за роки вчив їх доброти, милосердя й відваги, і наука, мабуть, у ліс не пішла, вони вірили в татову доброту і в його милосердя і, певно, у душі потаємно татом своїм пишалися.

О, як би він низько впав!..

«І хто знає, чи піднявся б у їхніх очах? Чи піднявся б? А крім того...» — Ні, навіть у думках не хотів торкатися найпотаємнішого.

І Соловій, закинувши через плече пошивку з паскою, крашанками великодніми й іншим припасом, повернув назад на подвір'я; діти дріботіли за ним слідом у борозні, ковзаючи по глевкій, іще по-весняному не стужавілій землі. Соловій розумів, що повертається у глухий кут, який сам вимурував, бо заради якогось Лейби повинен наражати на небезпеку дітей. «І чи тільки тепер, коли б'ють гармати, своїми дітьми ризикую? А чи всі ці дні, місяці, роки, починаючи від тієї різдвяної ночі сорок другого року, не ризикував ними? Го-го, ще й як ризикував, виводив їх під шибеницю, на розстріл, бо спокусився надією, що, рятуючи Лейбу, врятуюся сам од...» І знову Соловій у думці не договорив, що його тривожило. «Може, й дарма тривожуся... може, нічого іншого,

окрім добра, я не мав на думці, завівши на святвечір до хати Лейбу Циглера?» «Невже ти й собі, Соловію, правди не кажеш?» — відразу стрепенувся.

Він приречено сів на призьбу, пригорнувши дітей, і слухав, як стукотіли їхні серденьята; дивно — він чув биття дитячих сердець, а на вибухи снарядів, що далі палили центр села біля читальні, його вухо мовби й не реагувало. В селі горіло з десять хат або й більше, дими застеляли півнеба, і світ од них зменшився, оглух, принишк: ніхто ніде не заволає рятунку, не бемкне дзвін і не заірже сполоханий кінь. «А могло статися, що це тільки на мене наслано глухоту. Отам, може, у димах клекотять плачі, прокляття, там волають помочі, там іржуть коні, а я нічого не чую... а я, глухман глухманом, сиджу у вимуруваному тупику, в куті, і байдуже мені, і легко-важно мені, що село горить, що німецькі гармаші б'ють і б'ють у червоний диск сонця, який висить на ясенах, і що ось-ось може вибухнути стрільно й на моєму підвір'ї».

Його вивів із заціпеніння чийсь веселий сміх. Сміх у Содомі й Гоморрі? Соловій лупнув очима й побачив, що з вулиці, запримітивши його, повернули на підвір'я троє військових з червоними зірками на пом'ятих шапках; були вони заболочені по вуха, в обірваних шинелинах, два — в обмотках, один, офіцер із двома зірочками, — у чоботях.

Автомати тримали напоготові, а офіцер говорив, сміючись:

— Ти бачу, дядьку, відважний, що не втікаєш з-під гармат. Усі втекли, а ти ні. Ти або справді відважний, або ж, вибачай, дурний. Бачиш, наші он, за селом на горбах окопуються, тут можна потрапити в тарапати. Поняв? — Молоденький офіцер, зовсім хлопчак, приземкуватий, дрібний на обличчі, показував рукою на поля, що горбилися й червоніли у призахідному сонці за Хоминим кутом.

— Чого ж, може, й дурний, — не образився Онуфрій. — То таке, товариші, діло: чоловікові здається, що рідні стіни обороняють. — Він не знав, як поводитися, було йому і радісно бачити цих простих, змучених боями людей, і водночас їхній прихід нагадував йому про давню вину. А все ж таки здогадався потиснути їм руки, і вони обіймали його щиро.

— Добре було б, хазяїн, чимсь відзначити визволення Горопак від фашистської гідри, — обізвався басовито дебелий солдат. Був він, може, ровесником Соловієві або старшим, його руки на автоматі лежали важко й кріпко, як на чепігах плуга. — Та й хліба, хазяїн, не завадило б, бо десь наша кухня забарилася.

— Я зараз,— схопився з місця, заметушився Онуфрій Соловій.— Зараз буде що з'їсти і буде що випити, але спершу...— Він не докінчив радісного вигуку, забракло йому слів чи часу, і прожогом шмигнув до хати. За ним поспішали стривожені солдати. Соловій, зрештою, їх не помічав, він тепер тільки про одне думав і одним жив: настав кінець його Голгофі. «Чуєте, настав кінець!» — мало не кричав і гарячково, квапно відкривав замаскований цеглою лаз до потаємного під піччю схрону. І кричав при цьому, задихаючись:

— Та виходьте... та виходьте, Лейбо! — повторював раз у раз і тягнув з-під печі за руки Лейбу.— Бо настало для нас визволення. Дивіться, яких гостей маємо... яких гостей очікуваних! А завтра, чуєте, великдень! — сміявся він і не помічав сліз, плакав. Лейба ще був наче приглушений, він ще не вірив у своє визволення, поглядав на військових з червоними зірками на шапках невпевнено й підозріло; він ще не мав відваги торкнутися очима їхніх автоматів; після темряви у схроні Лейба не міг звикнути до яскравого призахідного сонця, до людського гурту, що його обступив: майже за три роки сидіння у сховку відвик од людей, од світу, знав тільки свою яму, постійний страх, примітивну страву, Соловія і його дівчаток; у деякі глухі ночі, правда, виповзав у сад і лежав у бур'янах, розчавлений власною підозрілістю і тривожною, важкою, як кам'яна брала, тишею. І тому сьогодні відразу не міг отямитися, не міг і не вмів, як сліпий, намацати двері, які сьогодні так несподівано йому прорубали; він винувато, соромливо посміхався зі своєї одурілості, зі свого недовір'я, почергово і в котрій уже раз тиснучи солдатам і офіцерові руки, і від цих потисків, мабуть, поступово тверезів, опам'ятовувався, поки таки не помітив виразно вирубані двері, в які повинню вкочувалися і сонце, і вітер, і дух задимлених солдатських шинелей, і тонкий запах хліба, і коливання іще по-зимовому чорних, нерозпуклих гілок старої груші коло хати, що заглядала у причілкове вікно; він не мав поняття, що з цим скарбом віднайденим повинен був робити, з того всього сів коло мисника на лаві і заплакав; було радісно й моторошно дивитися на Лейбу Циглера, схудлого, землистого, зарослого рудою щетиною, цілком майже лисого, який крізь сльози вдивлявся у світ усіма очима й усміхався до нього, знову починаючи в ньому жити.

— А знаєте... а знаєте,— лебедів він крізь плач, крізь сміх до солдатів і до їхнього командира,— цей газда горопаський Онуфрій Соловій, так він пишеться, перетримав

мене під піччю цілу окупацію; це мусите й ви знати, бо, прецінь, з гестапом не можна було жартувати.

Солдати й лейтенант кивали головами, вони, мабуть, гідно оцінили вчинене Соловієм, бо знали, що то значить щоденно важити життям; вони поплескували Соловія по плечах, маючи його за свого, за рідного, за такого самого бійця, як вони, і Соловій від людської цієї уваги, від людської любові, від сліз Лейбних, від захоплених поглядів дітей, які притулилися в запічку, аж захмелів, аж сам у своїх очах зробився кращим, щирішим і через те не рахувався ні з чим: з пошивки витрусив на стіл дві зарум'янені паски, купу потовчених, галунених у цибулинні крашанок, недоварену й не вельми чисто обпатрану курку, яку вихопив з окропу, зібравшись утікати з-під артилерійського обстрілу, до цього ще додав пляшку сизого, як сироватка, самогону. І припрошував:

— Вип'ємо, людоньки, бо є за що. Дай боже! — вихилив свою порцію першим.

Молоденький лейтенантик до самогону, видно, не був при звичаєний, його аж пересмикнуло, аж скривило від сишуного духу, а проте й він випив, бо змерзла в ньому душа, бо, зрештою, війна. Солдати, а найперше басистий кремезний дядько, відвернулися, удали, що не помітили, як їхній лейтенантик захлинувся, закашлявся і почервонів; солдати гіркотно думали, що так, їхній командир доріс до бою, до смерті, до права командувати людьми, а до горілки не доріс.

Вони тулилися щільно за столом, розпарені, в шинелях, лише шапки й автомати поклали на коліна, й поважно, без поспіху, їли й пили, і розглядалися цікаво по хаті, відпочиваючи душею, розкошували хатнім духом, самою нагодою посидіти трохи в чотирьох білених стінах. А втім, затишку ніякого не було, німецький бронепоезд далі бив по центру села, й ніхто не був упевнений, що німці в цю передвечірню годину не послали на коломийський шлях у прорив якісь підкріплення, які ще до вечора могли досягти Горопах. Але в Соловієвій хаті ніхто не думав про небезпеку, всі жили Лейбним визволенням, не мало значення навіть те, що черговий снаряд міг зачепитися за ясени, ударити в хату або ж вибухнути на підвір'ї, навіть Соловій цього не боявся, йому було радісно, що нарешті позбувся свого хреста й через те почувався легко, безтурботно, тепер було йому море по коліна, він наливав солдатам і вивершував свою чарку, і за п'яною радістю забув, не помічав дітей, які тулилися у запічку, злякані ніколи не баченою батьковою веселістю.

Лейба Циглер уже наготувався у дорогу: в старій фуфайчині, підперезаній паском, у вируділих шкарбунах, у кашке-

ті, він стояв біля дверей, готовий переступити поріг; йому баглося чимдуж вирватися з цієї доброї, благословенної і водночас ненависної хати, з тих довгих трьох років сидіння у сховку... вирватися й почати жити, як усі люди тепер живуть: узяти в руки карабін, стати поруч із цими солдатами, які гнуть у каблук, душать і розчавлюють фашистську гідру. Він уперше за три роки подумав про відплату, про помсту: мусить же він, так, мусить розплатитися з шефом бистричанського гестапо Крігером... і не тільки з Крігером — з усіма тими, що витоптували в ньому все людське, що виплоджували в ньому байдужого, покірливого звіра.

«А як же бути з розрахунком моїм із Соловієм? — згадалися Лейбі страхи, що не давали йому спокою у схроні. — Адже Соловій з хвилини на хвилину може сказати: «Хіба я задурно тримав вас, Лейбо? Чи то нічо' не коштує?» А чи не посміє при солдатах?»

Лейбину нетерплячку помітив і по-своєму розтлумачив дебелий солдат: він простяг Лейбі повну чарку.

— Ти, чоловіче, не квапся і не бійся, — прогуркотів басом, як джміль. — Заберемо з собою і передамо в тил, як належиться. Ти, вважай, воскрес із мертвих, а воскреслому теж належить випити за своє визволення і за того, хто через тебе три роки разом з дітлахами ходив по лезу ножа. Ти вже не забудь... не забудь, будь добрий, цього чоловіка до гробової дошки. — Солдат таки втиснув у Лейбині долоні, як поміж груддя жолудь посадив, склянну порцію, і Лейба, дарма що зроду не був при звичаєний до алкоголю, випив одним духом, не закашлявшись. Тільки засльозилися очі.

— Та най мене бог скарає, якщо забуду, — сказав він, рукавом змахнувши сльози. — Ніби не розумію, що заборгував. А цікаво... а цікаво, — таки не витримав і таки спитав, повагавшись, — скільки-но я вам винен, Соловію? — І відразу зрозумів, що збовкнув дурницю: у цій хаті поміж солдатами й поміж дітьми сьогодні не було місця словам про торги... про торги й порахунки.

Соловій удав, що не почув, не зрозумів Лейбиного запитання; блідий, аж білий, від горілки, чи, може, від образи, чи від якогось іншого потаємного болю, складав у пошивку паску й крашанки і говорив глухо, облизуючи сухі губи:

— Візьміть це, Лейбо, на дорогу.

І Лейба Циглер, ураз прояснілий, забувши в одну мить про крамарську свою рахубу, про вічну, здавалось би, потребу купувати добро й милосердя, про довгі ночі, в які він лежав під піччю у схроні й запідозрював Соловія у користо-

любстві, потягся не до пошивки, а до рук Соловієвих: обидві їх, великі, розплескані, ухопив у свої долоні й обцілував...

І обцілував, тулячись до ковалевих рук лицем.

І солдати зі своїм лейтенантиком скинули з плечей, з облич фронтову свою утому, вони, певно, подумали, що недурно воюють, бо ось таки існує на світі людська вдячність; вони, боячись необережно словом чи рухом потривожити, розхлюпати Соловієву сльозу, що викотилася на бліде його обличчя, стояли мовчки й усміхалися, аж поки лейтенант не промовив тремко:

— Ну, досить, товариші. Підемо, бо час...

І вони вийшли з хати, узявши поміж себе Лейбу.

Сонце вже зайшло, а Лейба, однак, раз у раз озирався — і коли лише за ворота вийшли, і коли на вулиці місили грязюку, і тоді, коли прямували полем до горбів, де окопувався піхотний батальйон; і здавалося солдатам, які йшли поруч, що Лейба озирається за сонцем, що вже згоріло в червоному полум'ї, озирається за минулим днем, а найбільше, мабуть, за горопаським ковалем, котрий подарував йому життя і на додачу дав круглу високу хлібину із «зозульками» — паску весняну, яку Лейба ніс у вишиваній, білій і через те незвичайній серед жорстокої війни пошивці.

Наступного ранку Горопахи знову захопила німецька солдатня; налізло їх чимало бозна-звідки, злих, крикливих, з гострими полісками очей. Соловій, однак, тепер їх не боявся... він узагалі вже нічого не боявся. Був великдень, свято нібито велике, а він знехтував ним і заходився купати дітей. Меншенька терла кулачками очі й запитувала:

— А наш Лейба, тату, вернеться?

Соловій не відповідав, час від часу залишав у цебрі дітей, виходив з хати й позирав на недалекі пагорби, де вчора окопувалися наші бійці. Там було тихо, батальйон, видно, уранці відступив на попередні позиції під Коломиєю. «Десь там Лейба... десь там», — згадував Соловій свого квартиранта. І раптом пронизала його думка: «А Лейба не дурний... Лейба діло знає, коли заговорив про борги, про плату. І, мабуть, шкода, що я не витрібував у нього посвідки, розписки чи що, в якій було б зазначено: так і так, Онуфрій Соловій за час німецько-фашистської окупації переховав і в добрі руки радянських воїнів передав живого й здорового Лейбу Хаїмовича Циглера, єврея таки з нашого села...»

Соловій змивав дівчаткам голови й думав, що посвідка, папір від Лейби як не тепер, то в четвер знадобився б...

.....

Сказала мені Вуйна Парасолька:

— Я нібито багато знаю і водночас повинна тобі, Юрашку, признатися, що дуже часто стою у незнанні на роздоріжжі, стою і дивуюся: чому в людини одне око плаче, а друге сміється? Натура така людська мінлива, непізнанна, невпорена, правда? Візьми того ж Соловія. Він бідкався, що не взяв у Лейби Циглера посвідки про своє добродійство, про людяність, відвагу і водночас... водночас слухав, як цвіли в нього на руках Лейбині поцілунки. Йому, напевне, здалося, що в Лейбиній сльозі він очистився від скверни, від вини і, чистий уже, мав тепер право все забути. І я тебе прошу, Юрашку, не відбирай у нього цього права, вуйна, ним самим вигаданого,— треба ж людині якось жити.

Я збирався відповісти, що не беруся нічого ні в кого відбирати, не беруся судити, карати, виправдовувати, вибілювати або ж очорнювати; нікому не хочу бути суддею. Я тільки ходжу Кам'яним полем... я тільки хочу знати: а скільки за кожним із нас залишається на Кам'яному полі правди і неправди, хто з нас сіє жито, а хто — пісок?

Вуйна Парасолька, певно, наперед знала, що я хотів їй сказати; Вуйна Парасолька того вечора кудись поспішала: чи мала сусідці дитину колисати, чи читати біля мерця псалтир, чи стерегти на Рубчі колгоспних коней, що паслися, чи тієї ночі мала стати вербою над Унявкою і слухати, як міліє, світить камінням наша ріка?

На хвіртці Вуйна Парасолька мене спитала:

— То нічого не прощаєш Соловієві? — І спохмурніла, засумувала. Потім, задивившись на поля, що вкривалися вечірньою мрявою, додала: — Стара груша на Лозах сохне, болить її кожний корінець...

45

Дванадцята історія про Берестечко:

Писав Юрашко Поліний у своїй книжці про Кам'яне поле, що дванадцята історія про Берестечко буде, мабуть, найболючіша і найкоротша, бо в солідному, як кажуть, республіканському виданні його, Юрашкове, ім'я вилаштували в одному ряду з декількома відщепенцями (так і написано: відщепенці), які, помінявши карбованчики на фунти стерлінгів і долари, виїхали за кордон у творчі мовби відрядження... і більше додому не повернулися, зрадивши Батьківщину.

Але ж я нікого і нічого не зраджував, навпаки, остерігав

свого Івана від зради, виводячи його в ніч у поле під Берестечком і там добивався до його душі, волаючи: «Отямся!» У мене було враження, що критики чи тлумачі або ж взагалі не читали моєї книжки, або ж тлумачили її, як самі хотіли. Вони вдавали, що я знаю, де і під яким кущиком лежать білі крильця для мого героя з профтехосвіти, але чомусь цими знаннями не користуюсь. Чи не навмисне? Чи моя проповідь приростання до Кам'яного поля не означає апології куркульства? Чи символ жорен не кидає тінь на курс комп'ютеризації? Чи я випадково населяю свої книжки людьми, які думають і шукають, сумніваються, падають і пробують підвестися... пробують, але, будучи звичайними людьми, не завжди знаходять у собі сили, щоб стати на ноги. І в цьому їх велика людська трагедія.

Питань було багато, часом підступних, часом і справедливих, над якими варто було думати; я йшов між ними, між питаннями, як поміж гострим кіллям, а на моєму столі з-поміж цього гострокілля визирала скринька, яку впізнав одразу, заледве відсунувши накривку: були там пензлі, фарби, ніжик для вискоблювання написаного на пергамені.

Все це знаряддя належало Ізографу Соловію.

Востаннє Онуфрій Соловій здивався з Гринем з-під церкви, з Максимцем, пізньої осені п'ятдесятого року. Якось у неділю, посеред дня, коли він сидів на покуті, відпочиваючи, й прислухався, як його дівчатка про щось своє дитяче, про шкільне безконечно вищебечували, мов ластівки на дроті, цоркнула клямка, й на порозі вродилася Дербиниха — висока, суха, грізна з вигляду жінка у величезних, мабуть, на босу ногу узутих кирзаках і з мокрим мішком, зробленим чубчиком, на голові: цілий день сіявся нудний дрібний дощ. Дербиниха була стара, як світ, Соловій пам'ятав її старою ще зі своєї молодості; тоді, у молоді свої роки, він чув про Дербиниху правду чи легенду, що вона нібито постаріла протягом одного ранку, коли дізналася, що бистричанська злодійня встромила ніж у серце її чоловіка, Михайла Дербини, котрий того дня продав волів і на рогатці за Рікою повернув до корчми, щоб закропитися чаркою. Там, за корчмою, у лозах, і знайшли його мертвим.

Кажуть, що до тієї події, до чоловікової смерті, вона була співучою; ще казали, що співанками вміла вишивати рушники.

А з того дня вмовкла, почорніла лицем і посивіла, заперлася у самій собі й у своїй хаті на кінці Петрикової

вулиці — далі, за її стаєнчиною, починалося поле; її, власне, з того дня тільки й бачили в полі, на межах, у ровах, де попасала корівчину. Вона ні до кого не обзивалася, не відповідала, коли про щось запитували, і ні на кого не дивилася; виглядало, що жінка образилася за смерть свого чоловіка на всіх людей. Газдівство її, звісно, занепало, якийсь там кавалок поля купив у неї Петро Постолук. У селі, очевидно, ніхто до пуття й не знав, як вона живе, з чого живе, але, нічого цього не знаючи, відривали від власного рота, від дітиськів, уділяли їй хто що міг: той — мішок картоплі, той — торбину кукурудзи чи проса, той — буханець хліба, а той, милосердний, привезе на зиму віз хмизу або ж накорчованих у лісі на Загурщині пнів.

І так вона й жила, як птаха.

В селі трохи побоювалися її мовчкватості, закам'янілого її жалю; вважалося, наприклад, що могла вректи дитину, а то й пошкодити своїми очиськами худобині. Вона нікому не дякувала за принесене, за дароване і було схоже, що вважала людські дари мовби сплатою за чоловікову смерть. Соловій помічав, що навіть скрутного сорок другого року, коли багато родин у Горопахах пухло з голоду, а Михайло Боднар та ще кілька бідаків умерли, їй ніхто не відмовляв у крихті коржа, у картоплині чи печеному буряку: вона по черзі дибала від хати до хати, сідала коло миски, брала ложку і їла.

І очі її при цьому ненависно, сухо поблискували.

Вона й тепер блимала на Соловія суворо, губи стиснула в шнурок, а випнуте, у білих волосинках підборіддя тремтіло. Соловій схопився їй назустріч, затуливши плечима дітей, хоч і не вірив, що могла зашкодити поглядом його дівчаткам.

— То кажіть... за чим прийшли, нанашко? — спитав. Але й він не смів (і було смішно з самого себе) глянути їй у вічі, схреститися з її зором, тупив погляд додолю; а жіничині очі були встромлені в стіну, в простір перед себе, і цю стіну, і цей простір вона, здавалося, пропалювала — і простір перед нею розступався. Один раз, правда, Соловій відчув, що Дербиниха дивилася на нього, і дивно було, що її погляд не опалював моторошністю, не сердив; йому навіть здавалося, що помітив у її оці сльозу.

— Ви щось хочете... — але не закінчив. Сльоза в її оці висохла (а чи зовсім її не було?), ненависне, похмуре полум'я било з її обличчя.

— Корова моя заслабла, ковалю. Може, подивишся...

поможеш? — Тільки й сказала, повернулася і пішла. Була цілком упевнена, що Соловій їй не відмовить.

У п'ятдесятому році у молодому горопаському колгоспі свого ветеринара ще не було, наїжджав, як траплялося щось поважне, ветеринар із району, і тому Соловієві часом доводилося відкладати в кузні свій молот і поспішати на ферму або ж до стаєнчини на людське подвір'я: кликали худобині на поміч. Тому й сьогодні Соловій, не запримітивши нічого лихого та підступного і наказавши дітям не рипатися надвір на хляпавку, накинув на плечі фронтову ще шинель і рушив слідом за Дербинихою.

Її подвір'я, розгороджене, відкрите вітрам, з двома старими яблунями біля хати, що запалася по віконця у землю, заросле густими і високими хвостами кінського щавлю, виглядало відлюдькуватим, здичавілим; і чомусь те подвір'я смерділо димом мокрих хатніх сніпків. Соловій не уявляв, як Дербиниха по своєму подвір'ї ходить, як тут газдує, бо не було видно стежок, ні навіть сліду.

Лише купа гною під стаєнчиною парувала на дощі, пахтіла і свідчила, що тут життя остаточно не завмерло.

Стара торкнула чоботом двері стаєнчини, що скрипнули пронизливо, сама зайшла до середини першою, а вже за нею переступив поріг Соловій. У сутінках стаєнних, у її павутинному сопусі не відразу помітив у куті біля ясел людську постать; та й не думав у цю хвилину про людину, його цікавила корова, що лежала перед ним на підстилці; він нагнувся, щоб придивитися до неї, і...

— Привела-м тобі його, Соловія,— сказала комусь Дербиниха.— Тільки по-людському щоб було. Чуєш?

Соловій різко випрямився і мало не заточився, мало не впав, відсахнувшись; його зір уже звик до сутінок, і він тепер побачив біля ясел поруч з Дербинихою високого чолові'ягу в офіцерській шинелі наопашки, з майорськими погонами.

— Різун?! — не так скрикнув, як застогнав, скрипнув зубами Соловій, зрозумівши всю свою безвихідь. Він упізнав Гриня з-під церкви, Максимця, Різуна за кличкою, відразу, власне, не пізнав, не було часу на впізнавання і приглядання, просто здогад майнув, ударив його по голові; це діялося в одну мить, і цієї миті Соловію вистачило, щоб зрозуміти: отак по-дурному втрапив Різунові в зуби. Але ж хто знав... але ж не чути було про Різуна ціле літо, його боївка ще взимку була розстріляна на снігах, до останнього dokonана у схронах, хтось десь ніби впізнав посеред трупів

самого сотенного... хтось... десь... і запанувала тиша на ціле літо. А Різун у цій тиші, у цій же, певно, стаєнчині чи десь-інде причаївся, щоб... щоб зустрітися з ним, Соловієм. Ще торішньої осені, ще взимку, замерзаючи в засідках, приючи у глибоких снігах, ідучи слідом за боївкою, яструбок Соловій не один раз мріяв зустрітися віч-на-віч із Різуном... мріяв всадити в нього одразу, щедро, цілий диск патронів. І ось маєш... і ось сьогодні він ціпенів перед ним, перед Різуном, секунду, хвилину чи цілу годину беззбройний, безпомічний, хитро заманений у пастку, і чекав на свою кулю; чекав і гірко тепер усвідомлював, що свою кулю, свою бомбу, танкову гусеницю, гранату, снаряд він обминув на фронті, що свою смерть обійшов, будучи не один рік у яструбках, а тепер ось натрапив на неї, на смерть, у смердючій стаєнчині старої Дербинихи. Аж осліп від ненависті до баби, від злості до себе й осліп іще від страху, від страху, від поту, що вдарив їдко в очі.

Чому він, скурвий син, не стріляє?!

Йому здавалося, що бачить перед собою націлений куций німецький автомат, і була мить, коли в страху, в сліпоті своїй, не дочекавшись пострілу, зробив рух, щоб метнутися до дверей, і, певно, цей рух помітив Різун, бо крикнув: «Стояти!»

— А ти, мой, не кричи, не командуй тут,— гримнула відразу баба Дербиниха.— Чого людину пудиш? А ти, Соловію, не бійся, Гринь не має зброї. Я забрала і автомат, і тото пістолє. Така була умова: будете говорити собі як рівні.

Соловієві пішла колом голова; радість чи життя вернулися з п'ят, і він засміявся, прислонившись до стіни.

— Ну-ну, жарти,— сказав він, жадібно закурюючи.

— Однак, бачу, Соловію, ти злякався,— реготав зі свого кута Різун.— Про тебе серед наших ширилися чутки інші... тебе боялися.

— Я не шукав убивств. Але коли бій, то бій.— Соловію була неприємна власна слабкість.— А тут інше... тут як пастка. А втім, ніби ти, Гриню чи Різуне, смерті не боїшся?

Різун сидів згорблено на яслах, поруч нього чорніла, мовби тепер уже стережучи бандерівця, стара Дербиниха.

— Може, тому, що боюся, що хочу жити, й послав вуйну Дербиниху до тебе,— обіззався лагідно Різун. І було навіть дивно, що Різун, який наводив страх на цілу околицю, може говорити лагідно, цілком по-людському.— Ти повинен знати, Соловію, що баба Дербиниха — рідна сестра моєї матері, вона з роду Зуляків. Я тому вибрав її:

своє якщо не заплаче, то бодай скривиться.— Він хотів підійти ближче до Соловія, бо ворухнувся, ступив крок уперед.

— Сиди на місці, друже сотенний... сиди, бо руки маю ковальські,— пригрозив Соловій. Він уже відійшов від шоку, від несподіванки, і тепер, на рівних будучи, подумав, що пташок сам залетів у клітку. Ну, він іще не знав, як ту клітку замкнути, і не був упевнений, що вдасться йому сам на сам із Різуном дати собі раду, бо хлоп той високий, здоровий і, певно, начинений злістю, як динамітом, але внутрішньо готувався: не мав права випустити Різуна з рук.

— Я й не збираюся з тобою моцуватися, ні,— мовби вгадав його наміри Різун. Він теж закурив, і виглядало збоку, що сидять у стайні й мирно виплітають бесіду двоє чоловіків, які давно не бачилися; тільки збоку не було видно (а може, стара Дербиниха її бачила?), що між ними лежить прірва, через яку ніяка сила не могла перекинути кладку.— Ти чому не питаєш, чого я вибрав тебе?

— Здатися, може, хочеш? Загнали тебе, як вовка, у кут, і шукаєш із того кута виходу,— сказав Соловій. І було Соловієві радісно, що вовка загнано в кут.

— Загнали... затравили, це правда,— аж задихався, аж вдавився димом Різун.— Але я не здаватися прийшов. Якщо здамся, то будуть судити й дадуть на повну катушку. До гробової дошки...

— Ая, до гробової дошки,— повторив за ним Соловій. Він почувся господарем становища: у його голові вже склався план, як свою бесіду з сотенним перервати, як замкнути стайню, як...

— Я жити хочу. Не старий іще...

— Ти, Різуне, хочеш жити? Після того, що накоїв зі своєю боївкою... після смертей... після пожеж. І раптом — жити? — Він дивувався, що бандерівський провідник заговорив про життя, це не вкладалося у його голові.— На твоєму місці... бо ти лишився сам, як палець, ти обложений з усіх боків... на твоєму місці я пустив би собі кулю в лоб.

У стайні запанувала мовчанка; було чути, як зітхає, ремигаючи, корова; і було чути, як на запилюженому віконці завиває, мов у трубу трубить, осіння муха; і ще було чути, як молиться пошепки, мовби зриває з дерева сухе листя і розвіє його, стара Дербиниха: «Господи помилуй... господи помилуй... господи помилуй... господи помилуй, пронеси». Ціла стайня, аж попід запавутинену стелю, здавалося, була начинена її молитвою, і Соловій, цією молитвою заколисаний і навіть заспокоєний, думав, що, власне, клітку

з канарком, з пташком, можна затріснути дуже просто: досить вихопитися надвір, зачинити двері, підперти їх вилами... підперти плечима й кликати людей на поміч. А він же, Різун, без зброї... і буде по всьому.

— Я думав над цим, Соловію. Тільки це була б безславна загибель — з розпуки, а не з потреби бойової. А може, річ не в тім... річ у тім, що рука на самого себе не підіймається,— сказав, роздумуючи, Різун.— І страшно, і гидко впасти тут у гній. Ми ж бо за щось боролися.

— За що боролися? Тільки не говори високих слів, не треба... не говори після того, що ти чинив по селах, про Україну,— шарпнувся зі свого місця Соловій. Йому й не снилося сьогодні, що буде вмирати й воскресати перед Різуном і буде Різуна судити.

— А якщо, Соловію, таки буду говорити про Україну, то що... заборониш мені? То що, заткнеш мені рот, що нібито я німцям кадило носив, прислужуючи, що тато мій був злодієм у селі, курей крав, що, може, з сорок другого року, перебуваючи у підпіллі, я нашпарував капітали й переслав їх до Америки. Чи, може, кинеш мені в лице, що від Америки якийсь долар надщерблений спустили мені на парашуті, щоб я боровся з совітами? Ти ж бо знаєш: не було цього всього.— Він говорив ясно, твердо ні, він не кається. Фанатизм навіть у скрутну годину не спопелювався у ньому.

— Але ж була кров,— сказав Соловій, вражений фанатизмом Різуна.— Дорога, якою ти петляв усі ці роки, залита кров'ю. Що не ніч — братовбивство.

— Одначе й ти, Соловію, допався після фронту, вже вдома, до кулемета... допався і пішов косити, пішов косити,— зло посміхнувся Різун. Довгобразе його обличчя, худе, гладко виголене (у вошивих схронах з козацькими вусами не втримаєшся), було втомлене... утома сиділа на чолі, на опухлих віях; очі, однак, сипали іскри.— Мабуть, не одного поклав нашого, з УПА? — Він забув про втому, що гнула його, мучила, очима стріляв у Соловія і вбив би очима Соловія, якби міг; убив би сто... сто тисяч разів. Це відчувала, певно, Дербиниха, бо урвала молитву і насторожилась.

— Допався,— хитнув головою Соловій.— Допався, бо що мав робити... бо хотів, власне, кулеметом припинити смерті, які ти сіяв. Не я один... люди були за моїми плечима. Ти ось кажеш, що боровся за Україну, а я переконаний, що від тебе я Україну боронив.— Соловій, певно, за кілька важких років, поки в яструбках носив «дехтяр» і поки переховував доньок по сусідах, бо Різун підкидав записки, що

«знищить Соловієве кубло до лаби», про Україну і про те, що він Україну боронить від різунів, не думав, але, виходить, розуміння цього високого обов'язку повсякчас жило в ньому й додавало сили носити кулемет.

.....
І запитала Вуйна Парасолька Юрашка:

— Чи ти знаєш... чи ти уявляєш, як то важко поміж своїми людьми і на своїй землі носити щодня й щоночі за плечима кулемет? Чи ти бачив, Юрашку, як «дехтяр» поміж своїми косить і косить? Бо мус... бо така потреба!

.....
— Говориш, як по писаному,— не зводив Різун із Соловія очей. Дивився на нього знизу вгору.— Гейби напам'ять визубрив статейку з «Бистричанської правди». І можна тільки дивуватися... і я таки дивуюся... і всі ці роки холера мене хапала: де того червоного кольору набрався Онуфрій Соловій? Я таку мав охоту тебе про це спитати... але в іншому місці й за інших обставин.

— Знаю,— сказав Соловій.— Бо скільки приклеював записок на воротях, погрожуючи. А про червоний колір треба питати не мене одного. Треба питати всі Горопахи і поза Горопахами аж до Бистричан, аж до Львова, аж до самого краю нашої землі. Віз, отже, й перевіз, друже провідник.

— І довго будете отак різатися і битися? — спитала стара Дербиниха. Стояла між ними наготові й позирала почергово то на одного, то на друго о; вона здогадувалася, що між ними викопана прірва, але хто знає, чи вони не скочуть один проти одного у прірву, на дно, й не почнуть битися. Вороги ж! І стара запізно калялася, що даремно далася вмовити піти до Соловія і привести його обманом сюди. Добре, що хоч здогадалася забрати у Гриня зброю і сховати її.— Кажі-но, Гриню, Соловієві все, що маєш казати і... і миріться або ж розходьтеся,— повернула голову до Різуну. Соловій посміхнувся... Соловієві було незвично чути, що Різун має звичайне ім'я — Гринь.

— Ми справді не з того почали,— примирливо промовив Різун.— Не з того, Соловію,— повторив. Поправив на плечах шинель, що сповзала. Зіщулився і якимсь відразу змалів присмирнів. — Розумієш... хочу тебе одну річ попросити...

— Ти... мене... попросити?

— А чом би й ні? Хочу тебе попросити: перезимуй мене. Хата в тебе велика, з пивницями. Ти ж бо поза всякою підозрою. Га? А я й не рипнуся, бігме. За цей час мені повинні

роздобути документи... чужі, розуміється. Навесні зникну — Росія велика. Ось такі справи, Соловію.

В Онуфрія Соловія поцілив грім; він міг сподіватися від Різуна найпідлішого, але такого... але такого, щоб він, Соловій, який полював за ним із кулеметом, тепер, коли вовка загнано в цю вбогу й смердючу стаєнчину, коли Різунові світ зійшовся клином, переховував його, оборонив від справедливого суду? Ні, цього не сподівався. Аж затерп увесь.

Хотів розрегатися... хотів висміяти Різуна — й не міг; хотів крикнути — й не вирвався з горла крик; хотів вимагюкатися добірним матом на три-чотири поверхи — й не знайшлося під рукою жодного матірщинного слова. Єдине, що міг би зараз учинити, приголомшений зухвалістю ворожою, — це всадити цілий кулеметний диск патронів.

Різун чекав мовчки, терпеливо; він не мав куди відступати, світ звужився для нього до чотирьох стін малої стайні; він нічого не втрачав, мусив тільки здобувати.

— І ти після того... після тієї крові, що пролив, смієш мені *таке* пропонувати? — приходив до тями Соловій.— Ні, насправду, *таке* мені? — сміявся нервово. Припав плечима до стіни, шукаючи в ній опори, й несподівано відчув під ліктем щось округле, тверде... якесь держално. Вила?!

Аж обпало його від радісної здогадки, аж задихнувся від щастя, і вперше за цих кілька хвилин перебування у стайні відчув себе в безпеці: вила за плечима, під самою правою рукою, додали йому сили. Тепер він уже знав, що Різун зі стайні просто так не піде, не зникне; і тепер міг спокійно поміркувати над його зухвалою пропозицією... поміркувати й поглузувати з неї.

— Чому ж не смію? — нагадав про себе Різун.— Смію. Я, знаєш, давно думав... мав бо час на роздумування до того, поки зважився послати до тебе вуйну Дербиниху. Я міг, зрештою, і в неї перебути зиму, не вигнала б — рідня якне-як. І нікому в носі не засвербіло б, що я тут. Але ні їсти, ні пити в неї, сам знаєш: божа птаха, окрушинами живиться. Крім того, вона не поїде, як настане час, до Бистричан мені за документами. Тільки тобі, Соловію, за ними і їхати. Оце я виклав перед тобою усі карти, нічого не втаїв.

Соловій думав, що Різун божеволіє.

— Чого ж, поїдемо, — сказав.— Поїдемо разом: ти і я. Поїдемо разом в енкаведе.— Він намацав рукою вила й вже відкрито оперся на них.— На цьому й закінчимо.

— Чого спішишся, Соловію, — й не поворухнувся біля ясел Різун.— І вила тобі не допоможуть... ая, таки не до-

поможуть, бо таки мусиш мене сховати, іншого вибору не маєш. Ми ніби одним посторонок зв'язані. А, може, тримав цей посторонок собі для порятунку... я про тебе не забував. А ти, видно, забув, що був колись липень сорок першого року, а в тому липні однієї ночі бравий сільський коваль Соловій узяв прихований карабін... карабін той, здається, походив з Франції. Тож із французьким своїм карабіном ти прибудив до мене у мою тодішню боївку, став у ряд... став у Вільшині, і я обняв тебе, радіючи, що ти з нами. Всі забули про цю ніч, бо вигинули до ноги і свідки, і судді, і ті, що присуд виконували, лишилися тільки ти і я. І більше ніхто не буде знати: вуйну Дербиниху не рахуймо, вона бо присутня при нашій змові, як святий дух. Ну, то що з цього приводу скажеш? У мене нема виходу, це правда, але й у тебе нема. Совіти тобі цього не подарують, якщо дізнаються, і закуриться за тобою аж до білих ведмедів. — Різун говорив поволі, голосу не підвищував; між ними далі стояла на сторожі стара Дербиниха.

Соловій зів'яв. Хитнулася під ним земля; тримався міцно за держално вил-трійчаток і усвідомлював, що тепер від них користі мало, з вилами супроти пам'яті не підеш, не проткнеш її наскрізь, як не виполеш із-під ніг траву... так, не виполеш до останньої бадилинки. А втім, чи не у вилах сила й порятунок... тут один момент... прохромити Різуну — й ніхто більше не згадає про липневу ніч сорок першого року... тут усього п'ять кроків... зірватися, ударити. Та між ними стоїть Дербиниха, свідок сьогоднішнього.

І він відклав вила.

— Я тоді нікого не вбив, не вдарив навіть. Ну, кілька разів вистрілив, — сказав Соловій. Відчував, що він тепер і малів, і горбатів, і ниців перед Різунком... і не міг нічого з собою вдіяти. Раніше й не уявляв, що може бути в душі таким ницим черв'яком... таким ницим черв'яком, який повзає біля чобіт Різуну. Він був про себе кращої думки.

— Ну певно, ти так собі стріляв, забавляючись. На вулиці Фрунзе в Бистричанах трибунал, «трійка», раз-два тобі повірять, зарахує тобі фронт, вислужування в яструбках і нарокує тобі двадцять п'ять. Дали б більше, але нема такої цифри в законі. Може, це несправедливо, може, для тебе забагато, але ж комусь треба відповідати за ту ніч. То хай відповідає Соловій. Чи як кажеш? — Різун далі говорив спокійно, не іронізував... а може, говорив приречено.

«Так, так, він говорить приречено... він приречений, як утопленик, і мене за собою тягне. Він точно прицілився і в точку вистрілив, і вбив мене, і я ляжу отут на гної, обпліваний усіма й усіма збриджений, проклятий», — плакав над

собою Соловій. Він уявляв суд над собою, ні, не суд в Би-стричанах на вулиці Фрунзе, де вистачає півгодини, щоб нарокувати винному двадцять п'ять років; його привезуть, очевидно, в Горобахи, у читальню, на будівництво якої він офірував колись аж три дуби, виявляючи свій патріотизм, зберуть гурмисько людей і крок за кроком, хвилина за хви-линою, не кваплячись, відновлять ту липневу ніч сорок пер-шого року; і люди в читальні й поза читальнею, в цілих Горобахах, і ті, що в полі біля плуга, і його фронтові цім-борики Іван Матайчишин і Василь Джура, не повіривши спершу в почуте, будуть поступово вслухатися, вростати, приживатися у відновлені судом давноминулі хвилини лип-невої ночі; і буде їм боляче за нього, і страшно буде, і будуть вони допитуватися, як так довго жила людина олжею; і будуть спльовувати, і будуть відмивати піском, рапавим каменем руки, бо колись вони з ним віталися. І щент роз-віється, зникне все добре, хосенне, мудре, яке він до цього часу робив для людей; усе добре, хосенне, мудре буде на-зване облудою, личиною, за якою ховав своє істинне лице.

І діти його, доньки відречуться від нього?

Він сам себе вбив тим французьким карабіном... о, коли б тільки убив, він сам себе засудив на вічне вигнання з-по-між живих і з-поміж мертвих, а це тяжча кара, ніж смерть.

«А на що, вдасне, я сподівався? — стрибали, ламалися, падали в безвість і знову шикувалися у логічний ряд його думки.— Сподівався, що все забуто... усе затолочено часом, присинано пилом і поросло мохом? Звідки я знав, що пам'ять, як трава під ногами, незнищенна: і косять її, і топ-чуть, і виполюють, і переорюють, і випалюють, і здається, що ніде не стирчить ні стебелинки, і декому сниться, що вже по всьму, що все скінчилося й можна, отже, жити спокійно. А воно... а воно, диви: корінчик, пирію біла нитка, зеренце макове десь мусить залишитися, це уже такий закон на світі, і вже вистрілив пагінець, і вже загуло, пішло низами коріння, і вже трава знову росте під ногами. Бо трава вічна; бо ніщо не пропадає на білому світі й ніхто. І чому я раніше про це не ду-мав, чому до цієї істини сам не дійшов, без допомоги Різуна? Хоч допустимо, що коли б дійшов сам до цієї істини самостій-но, то чи заявив би на самого себе: «Нате мене, беріть. Ви-нен»? Якщо правду, то чи один раз я підступав зовсім бли-зенько до цієї істини... ступав і сахався від неї, утікаючи.

Найліпше було вискочити з цієї стайні й побігти... й побігти. Я тебе не знаю, Різуне, ти — мене, світ широкий, розминемося, розійдемося...»

— Ти мені не даси спокою, якщо я відмовлюся,— сказав Соловій, присідаючи навпочіпки біля стіни. Цією розмовою він утомився більше, ніж за цілий день ковалювання.

— Не дам. Мені нема чого втрачати... і ти, Соловію, єдина моя надія. Я сьогодні знову повірив у бога... є господь бог на світі, якщо він оборонив тебе від рук моїх повстанців... оборонив, не послав на стежку, на якій я стояв. Це означає: тримає мене господь у своїй ласці. А я буду триматися тебе,— відповів Різун.

«А якщо погодитися на його умови... погодитися, перетерпіти (хіба я мало терпів?) зиму — і знову життя потече мирно і тихо, як ріка? Мені ж доньок треба ставити на ноги...— Соловій пробував звикнути до такого рішення, змиритися з ним, зігнути себе самого.— Того, що було, не повернеш. А тут треба... треба якось жити». Він згадав учорашній суботній день у кузні, учорашнє своє життя, таке просте, звичне, виповнене роботою, домашніми клопотами, людською шаную, малими радощами, відчуттям здоров'я; учора Соловій не думав, що це, люди добрі, і є щастя, він просто жив, як просто і природно тече ріка, і сьогодні від нього, лише від нього залежить: бути цій ріці далі, пливати їй поміж зеленими берегами, а чи висохнути до краплі.

— Господи, хіба не людина єсьм,— зітхнув уголос. Соловій уже був готовий зламатися, і вже тріщав-таки, ламався, викорчовувався з глибин, рвалося його коріння; і вже веселіше глянув на нього Різун.

— Усі ми люди, Соловію,— промовив Різун, припалюючи нову цигарку.— Ворогуємо, за щось боремось, щось здобуваємо, а щось втрачаємо, а між життям і смертю таки вибираємо життя. Це закономірно.— Він був упевнений, що загнав коваля на слизьке, що коваль упав, що коваль лежить, повергнутий ниць... повергнутий морально.— Отак і будемо жити, Соловію, ти і я...

Соловій, справді, сидючи навпочіпки біля стіни, у думках вів Різуну вкрадливо додому, уже він його ховав за десятьма замками, замурував таємними стінами; і вже клав перед ним хліб. Це були, правда, фрагменти, уривки, недогризки думок, але вони були; і він не пробував ані дорікати собі, ані ганьбити себе, ані кидати себе під ноги й толочити брудними чобітьми; його вже потоптали, перемішали з болотом, з купами гною, вимочили в сукровиці, у крові. І досить! І досить, господи боже, бо треба якось жити...

Щоб жити по-людському, треба повернути собі, здобути назад учорашню тиху ріку. І Соловій пробував тепер, у цю

хвилину, знову уявити вчорашню свою ріку, пробував зануритися в її плин, почути, як із неї, з ріки, вигулькують, мов золоті верхоплавки, перші вранішні удари його молота об ковадло. Ріка текла червоною.

Ні, він не подумав, що ріка текла червоною від крові, яку пролив Різун; і не жахнувся цієї крові, не стало страшно від того, що коли б згодився переховувати Різуну, то фактично став би його спільником; це тепер відходило на задній план... на задній план відсувалася навіть думка, що коли б навідріз відмовився від намови Різунової, той насправду сповнив би погрозу і, падаючи у прірву, потягнув би за собою Соловія. Було у плині, в течії червоної ріки щось важливіше для нього особисто. Соловій не міг сказати, як це «щось» називається: був це скрес, прозріння, мовлення правди самому собі, що тієї учорашньої, позавчорашньої і повсякчасної у його житті тихої ріки насправді після липневої ночі сорок першого року не існувало. А якщо вона таки існувала, якщо був фронт, боротьба з бандерівцями, організація колгоспу, якщо він, удівець, котрий удруге не міг знайти собі пари, прав малим донькам сорочки й розчісував їм коси, якщо кожного ранку роздував у горні вогонь і якщо стрічні люди в Горобахах, молоді й старі, знімали перед ним крисані, то все це, мабуть, пливло, кружляло зверху, як пливуть дівочі вінки зі свічечками на Івана Купала... і кожний з цього плину міг зачерпнути води. А внизу... сподами каламутилася олжа; він постійно перебував в олжі і був, отже, схожий на дерево, яке мовби й зеленіє пишно, і вабить зір красою, і дає людям тіль і плоди, і люд втішається, але не знає, що корінь дерева, той основний і найперший корінь давно просяк гнилою трутизною.

Йому стало млосно. Серце то вискакувало з грудей, то кудись западало; у голові паморочилось. Найгірше — що душа його поступово байдужіла, немовби сповивалася павутинням, і він не знав, як із цього байдужого кокона виплутатися... вирватися... вивізти. (Та й чи треба виплутуватися... звільнитися? Може, хай усе залишається, як було? Хай залишається?) Він не обирав ні життя, ні смерті і, певно, не усвідомлював, що ще живе. Звівся на рівні ноги і, тримаючись руками за стіну, як сліпий, ступив крок до дверей.

— Ти куди, Соловію? Ми ще до пуття не домовилися! — скрикнув від ясел Різун. — Сядь де сидів!

Соловій лише оглянувся. Соловій лише усміхнувся. Він не уявляв, куди має йти. До людей, щоб очиститися від скверни, підливаючи у каятті суху патерицю, поки вона не зазеленіє? У суд, щоб дістати заслужену кару... щоб дістати

кару і врешті заспокоїтися? У затаєну глуху свою мовчанку, в таїну, звідки не прорубані у світ ніякі двері? Чи просто баглося йому лише свіжого повітря... чи баглося підставити обличчя осінньому дощу, стулити в блаженстві повіки, слухати шерех листя, вдихати його запах... і забути про все?

— Сядь, я тобі сказав! — уже не крикнув, а тільки прошептав, але прошептав на цілу стаєнчину Різун. Він, певно, у Соловієвій усмішці побачив собі загрозу, а то й зневагу; і не мав, упавши в паніку й облившись холодним потом, чим його спинити: окрик, погроза нічого вже не важили, Соловій опинився поза межею страху, і це Різун зрозумів. «А спинити ж треба... треба вбити, щоб не переступив порога цієї стайні. Господи... є у мене граната... дурна стара моя тета Дербиниха думала, що маю тільки автомат і пістоль, а в мене... ха-ха... у кишені в мене граната. Це вихід...»

Різун не подумав до кінця. Різун не мав часу, не вмів у цю хвилину думати, він захмелів, упився, а може, затерп, замерз у своєму божевільному рішенні, і його рука в кишені вже судорожно, цупко стиснула ребристу гранату. Він радів знайденому виходу з глухого кута, і його божевільна радість, мабуть, пробилася на позеленіле, перекошене обличчя, в очі, бо стара Дербиниха помітила ту радість і кинулась до нього.

— Ти що, Гриню! Ти що?! — зойкнула, враз здогадавшись про хижий намір Різуна. — У нього ж діти дрібні!

Різун нічого не чув, відчував тільки в кулаці гранату. Зубами вмиць вирвав чеку. Замахнувся. І вдарила по його руці обома руками Дербиниха; впала на нього усім тілом.

— Огля!.. — встигла крикнути Соловію. Він, правда, не встиг оглянутися і не второпав причини метушні біля ясел, але впав під поріг... упав скоріше від звички, набутої від війни, ніж від усвідомлення небезпеки. Гримнув вибух.

У понеділок Соловій копав Дербинисі яму. У нього після прожитого вчорашнього дня тремтіли руки. Не треба було брати на себе цього сумного обов'язку, знайшлися б інші копачі, йому так у сільраді казали. Та вперся на своєму:

— Але ж це мій борг? Треба старій чимсь його сплатити. Якби не вона, то стояв би я перед небесними ворітьми.

Земля трапилась ріниста, тверда, і він навперемін брав то лопату, то кирку; важка робота таки була йому зараз потрібна, і цією важкою й сумною роботою тільки жив, про неї думав. До обіду мав розмову зі слідчим з району: всі хотіли все знати й запротоколювати. Тим більше, що нарешті позбулися самого Різуна. Соловій нічого не приховував,

але істину переробив на свій лад: мовляв, Різун здавна полював на нього. Зрештою, вони обидва взаємно на себе полювали. Вороги ж. А вчора хитро заманув мене до стайні старої Дербинихи, щоб... щоб, звісна річ, розправитися. Стара, певно, передчуваючи лихо, зброю від свого сестрінця, від Різуну, забрала («Ви ж бо знайшли під діжкою у сінях автомат і пістолет»). А він, клятий, приховав гранату...

— Може, він хотів здатися, той Різун? — сумнівався слідчий.— Може, вам, Соловію, щось пропонував?

— Що мені міг пропонувати? — стиснув плечима Соловій.— Смерть від гранати пропонував...

Старий утомлений слідчий з пом'ятими капітанськими погонами хитав лисою блискучою головою... слідчому, певно, десь не сходилася нитка з ниткою, однак поспішав зав'язати гудз: лежав бо загорнутий у брезент, посічений гранатою труп Різуну, і це вже добре, основне, оце вам усе слідство.

На цьому й скінчилося.

Соловій копав Дербинисі яму і поглядав збоку на себе... поглядав і не впізнавав себе вчорашнього. Йому навіть було дивно, що не впізнавав себе вчорашнього і що не пливе поперед очима червона ріка; учора вона пливла, і вчора йому здавалося, що пливати буде завжди, що чистих струменів не зобачить ніколи, не омиється у них, не нап'ється з долоні; сьогодні ж з учорашньої ріки нічого не лишилося, жолобище лише глибоке, сухе... і лише біль, як далекий грім. «І, напевно, так повинно бути,— думав Соловій.— Бо живий живе гадас... не дорікати ж собі цілий вік тією давньою липневою ніччю сорок першого року. Молодий я був, дурний, піддався поривові гніву... А крім того... а крім того, нема ніяких свідків, ніяких. Чистий я... бо чи не спокутував свій гріх?»

Зачищаючи дно ями для Дербинихи, для своєї рятівниці, яка, може, жила так довго тільки для того, щоб учора врятувати його від смерті, Соловій хотів вірити... ой як хотів вірити, що виполена остання бадилінка, корінець з трави, котру він колись потолочив прикладом французького карабіна.

46

Тринадцята історія про Берестечко:

У тринадцятій історії ніщо, здавалось би, не віщувало ніякого лиха: критики, і дописувачі в інстанції, і розгнівані, ображені представники профтехосвіти дали нарешті Юрашкові спокій чи принаймні здавали, що цей спокій йому дарують; досить того, що коли Юрашка запросили до клубу імені Космонавтів, у якому відмінники профтехосвіти

хочуть зустрітися з письменниками, художниками, акторами й композиторами, щоб поміркувати разом про потребу молодій душі трудитися, то Юрашко, дарма що не любив так званих зустрічей, особливо в обідню перерву десь на заводі, коли робітник разом із котлетою ковтав «на ходу» поетичні строфи, погодився радо: якраз тема розмови — необхідність молодій душі трудитися заїмпонувала йому.

Звідки міг знати, що йому влаштовано пастку?

Слухали його уважно. Великий зал, виповнений по вінця молодими людьми, здавалося, аж затаїв дихання... і великий зал, здавалося, бачив на власні очі молодого робітника, столяра з маленької меблевої фабрики в маленькому гірському містечку, який пішки, велосипедом, а згодом мотоциклом сховався, з'їздив ціле Кам'яне поле, зарисовуючи детально, просто-таки по-креслярському старі храми і ратуші, читальні й корчми, руїни замків і холерні цвинтарі, скромні солдатські пірамідки на могилах і рештки вояцьких окопів з минулих воєн, дерев'яні мости, що вже віджили свій вік, і давно покинуті, зчорнілі колиби на полонинах, у яких колись солоно коротали літо вівчарі. Столяр робив усе це не з обов'язку, не з надії навіть колись свої малюнки опублікувати; він щиро здивувався, коли Юрашко, здибавшись із ним, спитав, навіщо, мовляв, тратите час, гроші на пальне, на автобуси й поїзди. Столяр відповів: «По-перше, це мені потрібно для душі, мені це цікаво, мені, це, знаєте, додає наснаги жити, розширює світ. А по-друге, діти в мене ростуть...»

— І хай ростуть здорові,— перебив Юрашка юнак, який сидів близько сцени, десь у третьому чи четвертому ряду. Був гладко зачесаний, суворий, підтягнутий.— А поки діти вашого столяра ростуть,— продовжував він у раптом стривоженій, принишклій мовчанці залу,— ми, молоде покоління, хочемо спитати шановного письменника, чому він постійно ходить по світу, по полю своєму Кам'яному зі старо-світською лопатою і докопується до якогось коріння, мовби ми не розуміємо, що нема сьогоднішнього без учорашнього, що поет сказав: коли вистрелиш в історію, то влучиш у майбутнє. І часом шановний наш письменник, порпаючись у корінні, кидає, хочаби цього чи ні, тінь на сучасників, на нас із вами, як це трапилось в одній його повісті.— Юнак говорив глибоко, відточено, логічно, і Юрашко Поліній міг би й заслухатися, позаздрити юнакові, якби не відчув, що блідне, що губи його терпнуть, що на чолі краплиться піт, а серце б'ється у вухах глибоко, надривно.

— Але ж, Михасю, май совість! — таки зупинив молодого і, видно, знаного в системі профтехосвіти відмінника сивий, утомлений чи посадою відповідальною, чи життям чоловік, певно, також із системи профтехосвіти, який і вів вечір.— Ми тут,— клав він лагідно слово за словом,— не обговорюємо творчість нашого гостя.

— Чому б, зрештою, Василю Прокоповичу, отут, на очах молоді, та й не поговорити... молодим для науки, на зубок, так сказати, про відповідальність митця перед епохою? — підвівся з-за червоного стола Лесько Кантарок, давній наш знайомий, художник, якого теж запросили на вечір, і поспішно подріботів до трибуни; із-за трибуни ледве виднілися прилизана, смоляна, без єдиного сивого волоска маленька голівка і піднята вгору рука.

— Отже, якщо мова йшла про науку молодим, про те, що не треба трусити старим корінням, яке може виявитися гнилим, я зачитаю вам короткий лист, надісланий у районну газету, котра так і називається «Кам'яне поле» і, як здогадуєтеся, походить із країв, звідки родом шановний наш письменник. Пише цей лист краєнин письменника з села Горобахи...

— Але ж,— розводив руками головуючий Василь Прокопович,— тут не вельми доречно...

— З якого часу недоречно, Василю Прокоповичу, говорити юнацтву правду... тим більше, що правда мовиться устами простої людини. Простої! Ось, прошу, що він пише... Я прочитаю тільки уривок: «Не можу не писати, шановна газето, цього листа, бо коли б змовчав, то це означало б, що поступився своїми переконаннями. Дійшла до нас, до Горобах, вість, що наш краєнин, письменник нібито з іменем Юрашко Поліний, який до того має у нашому селі на татовому подвір'ї хату й садок, куди зчаста приїжджає і пише свої книжки, припустився великої помилки в повісті про Йвана, збезчестивши чесних радянських людей...

І взагалі, той, хто знає твори нашого Юрашка, якого наше село і я особисто шаную, не може не помітити, що замість того, щоб пустити у свої книжки тих, які заслуговують на це чесною працею і чисті душею, як скельця, він захоплюється давниною; тепер ось з його намови наш колгоспний голова з пенсіонером-бухгалтером (ніби він, бухгалтер, у цьому щось розуміє) засновують сільський музей — організацію ніби добру, хосенну, але чи аж так потрібну, коли в колгоспі бракує коштів на тваринницький комплекс, який розпочали будувати.

Дійшло до того, що під впливом Юрашка навіть не перейменовують село, яке називається Горопахами, і цією назвою жебрацькою затуляють світлий сьогоднішній день...» Ну, і так далі в дусі виступів преси, у тому числі республіканської. А писав цей лист Мирон Цимбал, пенсіонер.

«Та це ж... та це ж, люди добрі, Мацюпінька!» — мов обухом хтось ударив Юрашка по голові. Перед його очима виринув постійно реготливий, ціле життя лінивий, до всього, навіть до себе самого, байдужий чолов'яга, який раптом виявився «принциповим» і заходжувався добивати земляка, до якого зчаста приходив «позичити» на пачку цигарок, то якийсь там карбованець на вічне віддавання, то просто посидіти й поговорити про світ і про людей.

«Та чи писав усе це Мацюпінька?» — хотів крикнути, хотів спитати Юрашко Поліний, хотів іще навіть повірити, що все це жарт... а якщо не жарт, то сподівався, що за нього хтось заступиться, хтось його оборонить, адже за столом сидить творча інтелігенція — совість і голос народу. Невже ніхто не промовить за нього слово?

За червоним довгим столом мовчали: мовчали похилено, зніяковіло, зганьблено; вони ж бо, колеги його творчі, може, готові були обуритися, але не мали сміливості, усі ж бо пам'ятали, що протягом кількох років Юрашко Поліний ходив «критикованим», а це значить — винним.

І вони, колеги його творчі, ненавидячи себе, мовчали.

А зал, молодий, наелектризований Кантарком, повіривши в кожне його слово, вичитане з Мацюпіньчиного листа, готовий був ось-ось свиснути, затупотіти ногами; молоді ці хлопці і дівчата у синій уніформі вірили в Юрашкову вину, а якщо й не вірили... а якщо й не вірили, то їм було просто цікаво брати участь у непередбаченому видовищі.

Юрашко збирався утекти; він, немов сліпий, тремтячими руками вимацував на столі окуляри й записник і вже було почав зводитися зі стільця, раптом відчувши, що йому, мабуть, не дійти до куліс, що впаде туг посеред сцени драматично... і зовсім не драматично зганьблений і закаменований.

Він дивився невидючими очима в зал, думав про десятки своїх книжок, написаних, як йому здавалося, чесно, про читацькі листи, цілі їх купи, які одержував, і в кожному листі не знайомі йому люди щиро дякували... дякували навіть тоді, коли, траплялося, не зовсім погоджувалися з письменником.

«То де ж поділися ті... вдячні? — майнуло в Юрашковій ще більш посивілій голові.— Коли ж вони, ті люди, прав-

диві: тоді, коли писали мені листи, чи тепер, коли готові кинути в мене каменем?»

Він таки тяжко підвівся над столом.

— Почекайте, Юрашку Миколовичу! — в моторошній тиші вихопився у залі, високо піднявши руку, щоб його за-примітили, дідок з борідкою клинцем. Низенький, сухорлявий, древній, він виглядав трісочкою в розгойданому морі юнацьких голів.— Почекайте-но! Я хочу вибачитися перед вами, письменнику, за це судилище... так, адже це не був диспут, розмова, суперечка, це було судилище, і навіть здогадуясь, кому воно потрібне, ким організоване.

Головуючий за червоним столом — лагідний, добрий Василь Прокопович, якого всі у профтехосвіті любили не тільки за те, що займав високу посаду, а й за його тихе командування, тобто він умів вести діло без крику й розносів, тепер хотів теж полюбовно все залагодити, але дідок з борідкою не дав йому промовити слова:

— Е, ні Василю Прокоповичу! — промовив він хоч і пискляво, але доволі голосно.— Якщо ви не перебивали художника Кантарка, який читав бозна-як організованого листа від якогось Цимбала, хоч я сумніваюся, що того листа взагалі Цимбал писав... а головне, товариші, як той Цимбал узнав Кантаркову адресу, пересилаючи йому свою писанину. Але я не про це... я про те, дорогий Василю Прокоповичу, що ви... так, так, ви особисто знаєте: викладач наш Вадим Дмитрович Решетило був-таки тієї ночі з компанією у Берестечку... і напевно також знаєте, що компанія, будучи п'яною, вночі поверталася двома автомобілями додому... і по дорозі дівчина випала з машини; щастя, що зламала лише руку, могло ж бути гірше. Так? Дівчина ця, як ви теж знаєте, працює у нашій системі, і ви з нею, із секретаркою тобто, балакали з цього приводу... і вона вам щиро призналася, що з Решетилом не один раз їздила пиячити до Берестечка, бо там, на межі трьох областей, міліції ніколи немає, така собі нейтральна територія. А крім того, «романтично». Розумієте, Василю Прокоповичу, дуже «романтично» гуляти на полях під Берестечком. Або ж на бородінському полі, на полі Куликовому, на Мамаєвому кургані. Правда, Василю Прокоповичу,— чесав далі старий з борідкою,— вам, мабуть, не відомо, бо з вами Вадим Дмитрович не радився, але мені, старому комуністові, бібліотекарєві на пенсії, просто старому Годоськові, як звуть мене діти в нашому училищі, відомо, й я можу тут уголос назвати викладачів, майстрів і учнів, до яких довірені люди Решетила

зверталися з проханням підписувати листи, в яких було оце «священне обурейня» з приводу повісті Юрашка Поліного, котра «плямила честь нашого мундира». Якщо кажу тут неправду, то хай підніметься Вадик Решетило, він тут, певно, теж сидить у задніх рядах, бо ж диригент цього вечора мусив десь би бути, дорогий наш і добрий Василю Прокоповичу, і хай, отже, товариш Вадик кине в обличчя мені рукавичку. А крім того, є райком партії. До речі, я туди вже звертався.

Старий Тодосько, комуніст, бібліотекар на пенсії, якусь мить помовчав, очікуючи, певно, тієї Вадикової рукавички, але ніхто не промовив ні слова, й він, махнувши рукою, сів... сів і знову вигулькнув поміж головами.

— Про одне, товариші,— він уже не дивився на лагідного Василя Прокоповича,— так, про головне, товариші мої, забув, я хотів, власне, спитати Леся Кантарка, картини якого ми знаємо, але зате донині не знали його самого: як можна вважати себе митцем, так би мовити, володарем духу і водночас бити колегу під дих? Хочу також спитати товаришів за червоним столом: невже змолочуємо повість письменника через те, що змальовані в ній нетипові ситуації? А що таке типовість і правда? Думаю, суть не в тій конкретній ночі, яку дехто кинувся заперечувати, суть у явищі...

Юрашко, зрештою, останніх слів старого бібліотекаря не почув, бо зал, як літак, що заходить на посадку, круто накренився набік, на крило, і ринув у темряву.

47

Катерина ледь-ледь торкнулася татової руки, що лежала поверх простирадла й була схожа на висушений кленовий лист, і Соловій, мовби очікуючи доньчиного дотику, повернувся із безкрайніх печальних левад, із забуття, де перебував, і кліпнув очима.

— Лейба наш приїхав,— сказала Катерина.

Старий силкувався підвестися, але голова безсило впала на подушку.

— Лежіть, лежіть, чого там,— промовив Лейба Циглер. Обома руками легко взявши за плечі хворого, стиснув їх. Він сидів на табуретці біля ліжка, невисокий на зріст, цілком лисий, але засмаглий на лиці. Дідок дідком із засльозеними червоними очима. Однак у сухорлявому тілі, у жилавих руках іще відчувалося нуртування сили, бажання жити. Непосидючі його пальці бігали по столі, як голодні горобці.

Вони обидва довго мовчали, гейби не зважувалися почати розмову, а може, один одного розглядали і зв'язували на-ново між собою давно розірвані нитки. Катерина здогадалася, що в дідорні вона буде зайвою, і тихо зачинила за собою двері.

— Ви мене кликали, Соловію? — обізвався перший Лейба. Його голос по-давньому нагадував того Лейбу Циглера, молодого, який був у сорокових роках. І чому так діється: людина старіє, міняється, а голос залишається молодим?

— Та кликав,— кивнув головою Соловій.— Я покликав вас, Лейбо Хаїмовичу, так тепер, мабуть, вас величають, бо між нами сорок років пробігло, цілий табун років... це ж прірва часу... Так, це прірва часу, а я дотепер не знаю, що ви там робите біля моря, де, кажуть, люди тільки вилежуються на піску й вигріваються.— Він почав розмову зовсім не про те, про що хотів почати, і Лейба Циглер це відчув.

— Ну-ну,— за звичаєм він усміхнувся, і зморшкуювате, всіяне ластовинням його обличчя мовби ізсередины хтось підсвітив. Сховані поміж капшучками повік очі весело, помолодому зблиснули.— Може, і я, Соловію, вигріваю грішне тіло біля моря. Чому б і ні?

— Говоріть здорові,— махнув слабо рукою Соловій.— От утекли-сте від землі, на якій зазнали стільки бід, та й усе. Може, й прокляли її?

— Ми вже колись мали про це розмову,— нагадав Циглер.— Пам'ятаєте, якось уночі, у вашому садку під комо-рою... перед тим, як я мав розпрощатися із схроном? Я ще тоді казав, що земля не винна. А крім того,— він помовчав, дивлячись кудись у глибини, у пласти, що були тільки йому відомі,— крім того, у цій землі лежать моя Ребека, діти. Як можу її проклясти? Мав би гріх.

А сам подумав: «Певно, я усе ж таки боюся цієї землі, поля Кам'яного. Тому не приїжджав...»

— А про Анапу,— продовжував він, і обличчя його оживилося.— А про Анапу... то діло житейське. Після війни випадково опинився у цьому містечку біля моря. Сподо-балось... містечко лагідне, усміхнене гейби. Якось, стоячи на високому березі і дивлячись на море, відчув, що забува-юсь... що хтось приклав до мого гарячого чола прохолодну долоню... що цей шум морський забирає, змиває мою журбу, все, що було пережите за війну. Потім я зустрів жінку, вдовицю, яка мала хатку на цьому високому березі. Жінка працювала на хлібозаводі, я притулився комірником... заві-дував лопатами у протифілоксерній експедиції. Що хочете:

маленький я чоловік, малу сповняв роботу. І в тій роботі, у шумі морському, в родинній злагоді поволі моє життя входило в нове русло. Аж дивно! Колись здавалося, що всі русла повисихали, каміння гостре стирчить на дні, а одне русло, на щастя, лишилося життєздатним. Втім, я писав вам про це... і писав, що в новій сім'ї виростив синів, дочекався онуків. Що більше треба?

— Яка то радість — онуки! — Соловій заплющив очі, щоб Лейба не підглянув і не зурочив його радості.— Чи думали ви про онуків тоді, коли сиділи у схроні під піччю?

— Як можна було про щось у схроні думати, коли темрява давила на тебе, розплющувала, як блощицю, і просочувалась у душу... і в душі, бувало, не засвічувалося вогника протягом довгих років. Про одне, правда, думалося...— Циглер замало не проговорився, що, лежачи дні і ночі у схроні, ледь не збожеволів, переживаючи, яку плату zapравить Соловій за те, що його переховував.

— Про що ж думалося? — Соловій уловив недомовку.

— Ет, що пусто говорити. Не для того, мабуть, покликали мене з Анапи, щоб оце згадувати про переболене,— відповів Циглер.— Хіба в Горопахах не живе дотепер приповідка: «Що з воза впало, те пропало»?

— Гадаєте, все те, що протягом життя падає з воза, зникає безслідно? Помиляєтесь, сусіде. Я теж довго помилявся... я всі роки після війни помилявся. Мені на правду здавалося, що все те, що з воза впало, поступово затолочується, поростає травою... забулося у мені й забулося поміж людьми.— На Соловієвім чолі виступив піт.

— Хіба ж ні? — Циглер зацікавлено глянув на Соловія.— Ну-ну, що б то діялося з людською пам'яттю, якби ми носили із собою, як у торбі, усе пережите? Ми б, Соловію, здуріли.— Він подумав про Ребеку й про дітей, намагався пригадати, воскресити в уяві їхні обличчя — і не міг.

— Для того, щоб не здуріти і щоб дочасно не закласти собі зашморг на шию, ми себе потішаємо... а так, потішаємо, що, мовляв, нові дні, які настають, клопоти різні стирають, приглушують... траву худоба вискубає, або ж трактор траками понівечить, або сонце випече, або плугом переорють й повизбирують до останнього корінчика. І ми впевнені, що нема під грудкою білого живого корінчика, живете собі, і совість вас не гризе, і люди мають вас за порядного доти, доки не появляється на порозі смерть.— Соловій не спускав погляду з дверей, і здавалося, що він на правду очікував: ось-ось рипнуть двері — й на порозі появиться смерть.

Ніхто — ні діти, ні тим більше Лейба Циглер — не уявляв, як він очікував, як вимолював цю благословенну хвилину.

— Я собі міркую,— Лейба Циглер ухопився за невидиме весло й почувався упевненіше,— я собі простим хлопським розумом, як колись казали в Горопахах, міркую, що ви мене таки для чогось важливого викликали... викликали, йо, для того, щоб сказати: нема на світі... нема, хоч розщибися, сили божої чи чортівської, яка б викорчувала пам'ять... посіяла і повизбирувала до останнього корінчика, до просинки, схованих у нетрях... схованих, бо ми хотіли про них забути. Що, ні? А я собі думаю: може, не варто провадити мене в нетрі й перемацувати пальцями кожну грудочку? Я теж старий... я від вас старший, Соловію, і теж дуже змучений,— пожалівся Лейба.— А до того, я не рабин якийсь, не священик, щоб вислуховувати сповіді й відпускати вам гріхи. Що я можу зробити? Чим допоможу? — спитав Циглер. Схопився на ноги, нервово заходив по дідорні; каюся, що зірвався бозна-чого з далекої Анапи; гостро, світло затужив за морем, за спокоєм; біля моря, на високому березі, посеред білих хаток з червоною татарською черепицею, посеред крику чайок давно зотліли його корінці з тієї трави, яка колючо зеленіла сорок років тому.

Так йому здавалося...

— Ні, не про поміч мова, не про поміч мова,— захвилювався, стривожився Соловій.— Яка тут може бути поміч! Хочу вам оповісти одну історію, а ви вже будьте милосердні й скажіть з цього приводу своє слово, свою думку. І тоді я, може, умру... я не можу більше терпіти. Адже є межа терпінню?

Соловій поглядав на Лейбу запобігливо, благально.

— Ну,— Лейба Циглер, здавалося, розгубився і не знав, що відповісти.— Ну, невже від мене, від якогось маленького Лейби, навіть не від Лейби Хаїмовича, залежить ваше життя чи ваша смерть? — він зупинився коло Соловія, вдивлявся в його обличчя.

— Ви самі напросилися... ви самі колись, у сорок четвертому, перед великоднем, спитали, скільки мені належить за те, що я врятував вас від певної смерті. Була така розмова, пам'ятаєте? Тепер настав час сплатити борг.

Лейба Циглер покірливо знову сів на табуретку й був готовий сплачувати свої давні й сьогоднішні борги. Але Соловій надовго замовк: чи втомився від бесіди, чи передумав пускати когось у свої нетрі, у безодні, чи переборював біль, чи в думках вишукував, збирав докупи слова.

— Знаєте, Лейбо, біда зі мною трапилась через фран-

цузький той карабін, який я купив в Алоїза Чеха, несміливого крамаря, який ходив боком, правим плечем уперед по Горопахах із кошиком і скуповував то яйця, то курей, то повісма лляні, то готові штуки полотна. Мені, звісно, карабіна не було потрібно — нащо мені карабін: політикою прецінь не бавився і ні з ким воювати не збирався,— але Чех одного вечора його мені приніс... я взяв зброю до рук і дізнався, що зброя має у собі щось таке притягуюче, щось таке таємне.

Одно слово, багато говорити, а мало слухати: через той карабін я опинився у липневу ніч сорок першого року в боївці Гриня з-під церкви. Він наказав: «Приходь Україну будувати».

І я пішов. Зняв з бантини у stodолі карабін, вичистив...

Нас, парубків і молодих газдів, зібралось у боївці зо двадцять. Не всі, очевидно, рахувались сподвижниками Гриневими, такими, які на правду вірили, нібито німці дозволили Ярославі Стецьку у Львові будувати самостійну державу, деякі потрапили під Гриневу руку з цікавості чи з юнацької простодушності, начитавшись усяких книжок, були й такі, що полакомилися на дурничку поживитися: мовляв, землі на Загурщині наріжуть. Були між ними просто дурні, такі собі чопа від пивних бочок. А тут, коли зібралися у Вільшині коло Унявки, принесли в мішку з десяток пляшок горілки, нагробованої, видно, у сільській крамниці; ну, кожний, звісно, приклався до пляшки і смоктав, скільки міг. І ми, підхмелені, веселі, зробилися м'якими, як віск: ліпи з нас, що хочеш.

Тоді Гринь з-під церкви казання виголосив, що нині вночі маємо заарештувати Сруля Шварцапеля із Загурщини, того каправого єврейчика, комуніста запеклого, який торік бігав, немов посолений, по Горопахах, лупив кулаками по столах, пирскав слиною і примусово заганяв наших людей до колгоспу. Тепер він ніби переховується поміж своїми на Загурщині, разом із червоними на схід не втік, бо має тата тяжко хворого. «Ми йому, скурвому синові, нині покажемо колгосп!» — закінчив Гринь своє казання і свій наказ, і... і тоді мені стрельнуло до голови: «Ой, потрапив ти, Соловію, не у свою компанію». Але тут упала команда рушати, і ми стежкою попри Унявку помарширували на Загурщину.

Лейба Циглер тяжко горбився. Йому так було тяжко, що мусив опертися ліктями в коліна й долонями підпирати голову; він заплющив набряклі червоні повіки і таким,

певно, способом відмежовувався від смердючої, отруєної ліками і хворобою дідорні, від висохлого на скіпку коваля, від його бесіди, від слів, котрі були немовби скручені з іржавого колючого дроту й через те Соловій випльовував їх з натугою, хрипко. Циглер, однак, не міг відмежуватися, не міг удати, що він їх, цих слів, не чує, що вони йому зовсім байдужі; колюччя пороло, роз'ятрювало давні рани і давні болі, і Лейба Циглер, як понад сорок п'ять років тому, знову вийшов на білу піщану дорогу на Загурщині... вийшов і дивився, як Гринева боївка серед ночі обступила похилену хатчину Шварцапелів, як котрийсь чи надто сміливий, чи п'яний боївар славно-явно постукав у вікно й наказав відчинити двері. На нещастя, боївка застала Сруля в хаті, і він з розпуки, зі злості вдарив з карабіна по темній постаті у вікні й убив хлопа наповал. З цього й почалося...

Гринь з-під церкви викрикнув Шварцапелю ультиматум: «Або виходь добровільно, або підпалимо хату, і ти згориш зі своїм старим, а на додаток спалимо цілу Загурщину». Сруль таки вийшов, кинув свій карабін під ноги, і в ту ж мить Гринь вистрілив йому в груди. За Гриневим пролунало ще кілька пострілів. П'яні, одурілі від пролитої крові, роз'юшені Гриневі бойовики кинулися випуджувати з хат євреїв, шукати доларів і золота, а щоб було видніше, то підпалили спершу хату Шварцапелів, потім другу, третю... Котрийсь збожеволілий від злості бойовик крикнув: «Дивіться, люди добрі, від єврейської кулі загинув кращий з-поміж нас!»; крикнув, що треба гнізда єврейські на Загурщині знищити дотла, викорінити, ні хати, ні хліва, ні оборога, ні навіть нужника не лишити, а людей пейсатих утопити у Дністрі. Бо нема куль... шкода на єврея кулі.

Божевільний той зойк, заклик, а радше скрегіт зубовний, столітня взаємна відчуженість, ворожнеча вибухнула поміж розроєними бойовиками, як стрільно з гармати. І через хвилину, через другу Загурщина вже горіла, як пекло, а її мешканців, що вискочили на вулицю, на піщану білу дорогу хто в чому був, зігнали до купи, оточивши карабінами й обрізами. Ніхто із загурських людей не просився, навіть діти не плакали, ніхто не пробував утікати, хоч і була нагода; вони чекали покірливо й приречено, пожежа спопелила в них волю, і сьогоднішній Лейба Циглер, який горбився тяжко на табуреті, слухаючи заіржавілу, добуту з дна сукровичної твані, з-під попелу загурського уривчасту оповідь Онуфрія Соловія, не міг їх, терплячих, покірливих людей, осудити, підштовхнути, намовити до дій, до рятунку,

бо діялося саме так, і він нічим не міг їм допомогти; єдине, що було в його силах,— це поплентатися слідом за ними по білій дорозі, коли їх провадили до Дністра.

Запакували на пором, і скрипнула, задзвеніла линва.

Місяць тієї липневої ночі світив ясно, бо й сьогодні, через сорок п'ять років, Лейба Циглер виразно бачив, як зіштовхнули з порома першого з черги зі зв'язаними руками й ногами Абрама Мільмана — архіваріуса і бібліотекаря графів Загурських, який тільки те й знав, що порпатися у старих фоліантах, у пожовклих актах, і, певно, ніколи не спадало йому на гадку, що серед горопаських людей нажив собі ворогів. Дністер його проковтнув, як хижа риба.

— А де ви... де ви були, Соловію? — здригнувся Лейба й повернувся у сьогоднішній день.— Серед тих, що людей на поромі скручували путами, чи серед тих, що зіштовхували жертви у воду? — Його душа, вени тужавіли боєм і криком.

— Ні там, ні там я не був,— відповів Соловій.— Гринь з-під церкви залишив мене і ще кількох на березі стерегти підступи до порома. Він був передбачливий. У лісах, як люди говорили, іще блукали групи червоноармійців. Але це нічого не значить... це не значить, що хочу нині перед вами, перед світом чи перед самим собою відхреститися від того, що діялося тоді посеред Дністра,— заспішив Соловій, задихався. А чи ковтнув з Дністра тієї давньої сріблястої води і захлинувся? А чи бракувало йому сили зібрати докупи, вилаштувати в ряд думки й слова? Він довго відпочивав, витягнувши руки уздовж тіла, прислухаючись, як поступово гаснуть, один за одним затихають дзвіночки... дзвіночки й велетенські дзвони, що перед кількома хвилинами товклися, лементували й розтріскувалися у ньому на дрібні кавалочки.— А втім...— таки, певно, стало шкода самого себе,— я таки на правду не мав... а таки не мав ніякої дотичності до того, що діялося на поромі.— Соловій гейби в останню хвилину спробував виправдатися перед самим собою. Бодай перед собою.— Я тільки вартував... я тільки походжав з карабіном на березі й прислухався до ночі. Пам'ятаю: скрізь панувала тиша... навіть на поромі посеред ріки не чути було голосів. І лише Дністер... і лише Дністер, як ситий і лінивий вуж, бив, хлюпотів хвилею об берег. Мені стало моторошно, я ж бо знав, що посеред ріки вмирають люди... умирають без крику, в якомусь оціпенінні. А най би ліпше кричали, най би плакали...

— І що з того? — перебив Лейба Циглер.— Що з того, я вас питаю, якщо б вони плакали? Докричалися б до

вашого сумління? Вони, чуєте, умирали, як уміли. Вони не знали, Соловію, що вам, на березі стоячи з карабіном, зробилося страшно від їхніх смертей,— іронізував, кривився у злій посмішці Циглер. І посмішкою цією злою, осудливою, іронічною спалив дотла Соловієве намагання виправдатися.

— Та чи я виправдовуюся, чи я вибілююся? — Соловій таки зачув вогонь, таки його запекло.— Якби виправдовувався, то чи розповідав би це все? Адже не лишилося з тієї ночі свідків... жодного нема, окрім мене.

І ніхто, крім Онуфрія Соловія, не знає, як у моторошній, замерзлій тиші невістка старого архіваріуса Ізраель, яка приїхала з Бистричан до тата подихати влітку «свіжим люфтом» і тут поміж лісами і поміж житами застрягла, бо почалася війна, оповила своє дитя у подушку й непомітно, поки одні мотузили свої жертви й поки другі вмирали у Дністрі, пустила його, сповиток білий, на хвилі. Жінка, певно, сподівалася на чудо, на доброту єврейського бога, на людську сліпоту, й білий сповиток, підтримуваний маминою молитвою, таки поплив... таки погойдався, ніким не помічений, аж до того місця, де ріка робила попід скелею закрут; там дитина заплакала, і нічого, окрім дитячого плачу, тепер понад рікою не було чути; здавалося, що ніч — це гігантська прозора мушля, в якій дитячий плач лунав аж під небо. Якусь мить на поромі тривало розгублення, потім упали два-три постріли, а Гринь з-під церкви крикнув: «Гей ви, там, на березі! Стріляйте по білому, що на ріці! Вам видніше! Щоб ні одна душа не вирвалася! Чуєте?!»

— І в мені, пришибленому моторошною тишею, злomu, заляканому, раптом від наказу Гриневого збурилася давня кров, скаламучена ще старим Кацом. Я усіх євреїв тоді побачив в одному Каці. Не було для мене ні бідних, ні багатих, ні хитрих, ні роботящих. Був тільки один старий Кац, який пустив мене з торбами, який плюнув мені у воду. Боже мій, як я у цю мить люто жадав, щоб із порома, з ріки, з тихої ночі не вислизнула ні одна Кацова душа. В мені, виявляється, усупереч здоровому глуздові, жила темна й сліпа сила — жадання помсти. Ожив у мені пес, що вкусив тее ненависне зерно, посіяне з пуп'янка. І я... я зірвав з плеча карабін і, вловивши оком на річці білий сповиток, що плив, вистрелив по ньому раз і другий. Сповиток далі плив серединою ріки, і далі дитина плакала, кулі мої або ж не долітали, або перелітали, а я, остаточно, мабуть, осатанілий, біг берегом і стріляв.

Поки не спіткнувся й не впав. І довго не підводився. Чи, може, утомився? Чи вистріляв до дідьчої матері всі набої? Чи вихаркав зі скаженою піною усю свою злість? Чи стало мені смішно і гидко, що отак криваво будує Україну? Чи зрозумів... чи дійшло до мене, розвиднилося мені, що не відповідає чиясь дитина за гріхи корчмарів? Чи пронизав мене наскрізь жіночий крик з порома?... Я запам'ятав той крик, ті грізні слова: «А зайт форшолтин»!

«Форшолтин» — і більше нічого; «форшолтин» — літало страшно наді мною, як чорний кажан, і не міг я від нього ніде сховатися, не мав чим захиститися, не міг утекти.

А втім, хіба я знаю, що зі мною тоді було? Я тільки знаю, що мене вирвало. І ще знаю, що карабін обпікав мої долоні... тим проклятим карабіном хтось випотрошував мої нутрощі, випікав мозок і висушував кров. Я доповз до води і жбурнув карабін у плесо. За ним, здалося, засичало...

Настала довга мовчанка. Серед тієї довгої мовчанки Лейба Циглер схопився на рівні ноги і заметався по дідорні взад і вперед; йому зробилося нестерпно тісно й млосно від власного жалю, що мусить у глибокій старості розчаровуватися у людях, і від безмежного безсилля перед тим, що вже сталося й чого не повернеш і не поправиш; він не міг дати собі ради зі словами, які, мов вороння, обсіли його й били дзьобами в тім'я, викльовували очі.

— Але ж слухайте, Соловію, — зупинився нарешті біля ліжка. — Ви таки колись не задурно, ні, бігме, не задурно мене рятували — щоб спокутувати свій гріх. Правда? А я вас питаю, Соловію: хіба одним врятованим життям можна заплатити за тисячі смертей чи бодай за одну смерть дитини, яка пливла по ріці в білому сповитку? — Лейбі Циглеру здавалося, що він кричить і розпинається, бо ціле його єство було виповнене криком, розпукою, гнівом, а насправді він вишіптував слова тихо, ледве чутно: — І для цього, ай-вай, мене покликали бозна-звідки, щоб когось... щоб себе, можливо, переконати, що зло завжди можна поправити добром? А хіба можна з чорного зробити біле?.. Хіба можна змити кров?

Він присів утомлено, охляло на поріг, ухопив голову руками і каювся, що необачно піддався просьбі в телеграмі. Перебував би аж до смерті на березі моря і вірив би в чистоту людських спонукань.

— То нема мені прощення, Лейбо, сусіде мій? — обізався з ліжка, а може, з могильної уже ями, Соловій. — Нема? І люди мені не простять?

Лейба Циглер не відповідав.

Зрештою, Соловій і не дочікувався відповіді; він і без відповіді знав, таємно в усі часи носив у собі знання, що траву під ногами нічим не викосиш, не виполеш, не викоріниш плугом, не випалиш вогнем, вона незнищенна; рано чи пізно, а правда таки проросте і крізь каміння, і крізь попіл, і ти нічого не вдієш, ти безсилий супроти пам'яті. Тільки в усі часи носив також у душі надію, що вину справедливо поділять між ним і поміж старим корчмарем, і люди цей поділ також будуть пам'ятати.

Сказала мені Вуйна Парасолька:

— І що з того, Юрашку, що Митро Бойцун, молодий коваль з нашого села, поспішив запрягти до «гонорового» воза, якого таки встиг викувати, колгоспних коней і ось завертає на Соловієве подвір'я, щоб похвалитися ковальською роботою перед старим майстром? Що з того, Юрашку?

Спитала мене Вуйна Парасолька:

— Як воно сталось, Юрашку, що в одній книжці здибалися два Соловії, двоє людей з однаковими іменами: один з них колгоспний коваль із наших-таки Горопах, а другий — маляр, якому від роду майже сімсот літ? Ти що, навмисне звів їх?

Що міг їй відповісти? Сказати: не моя це вина, що у книжці два Соловії? Просто йшов я Кам'яним полем, стежками його і борознами, й бачу, що у старі, притрушені пилом, порослі мохом сліди хтось ступив теперішній?..

Вуйна Парасолька відповіла сама собі:

— Втім, що тебе питати. От нипає світом та нипає чоловік із своєю виною, як Вічний Жид.

Чотирнадцята історія про Берестечко:

В неділю після сніданку прибіг до Юрашка Поліного сусідський хлопчина — посол від бухгалтера Матайка і випалив, що вуйко Іван кличе його до музею, бо хтось приїхав.

З міста? Юрашко здвигнув плечима, дивуючись, хто б це в тому місті міг дізнатися про маленький музей у Горопахах, що його Матайко буквально по сірничкові збирає, річ до речі тулить, де найкращими експонатами вважаються «кручені» й писані тутешніми гончарами миски і просякнутий касторкою, начищений до блиску хомут для сивого коня? Юрашко подумав про всюдисуцього свого знайомого

колекціонера (хто його в місті не знає!), який правдами й неправдами винищорює у найглухіших селах і містечках старовину; він бере все без розбору: годинники та ікони, кераміку й книжки, люльки і згарди, різьблені в дереві старовинні хрести і чорно-білі, у вузьку смужечку, дивовижно прекрасні верети. Одно слово, він нічим не гребував, його помешкання було водночас складом і обмінним пунктом — з міліцейською, на всякий випадок, сигналізацією. А на видному місці, поміж іконами й першорядними полотнами Труша і Новаківського висить завірений, підтверджений нотаріальною печаткою заповіт, що на випадок смерті він, колекціонер, заповідає своє багатство музеям, щоб народ із цього скарбу й далі хіснував.

Та це не був колекціонер...

Був це давній Юрашків знайомий Лесь Кантарок, метушливий художник, який мав звичку потирати постійно долоні й котрий на пам'ятному, на гіркому вечорі в клубі імені Космонавтів теж заходжувався «виводити на чисту воду», виховувати Юрашка, зачитуючи з трибуни листа Мирона Цимбала, знаного в Горобахах Мацюпіньки; Юрашко сьогодні не хотів згадувати і не хотів нічого злого пам'ятати, тим більше, що він знає: безпринципний Мацюпінька винен тільки у своїй безпринципності, бо не міг встояти перед пляшкою коньяку, що її поклав на стіл обласний нібито «кореспондент», а насправді Вадим Решетило, який діяв грубо, мстиво, маючи десь за собою «широкі плечі».

«Щоправда, Вадика ще можна було зрозуміти, принаймні сам себе боронив, але як і чим було пояснити, що з Мацюпіньчином «посланієм» виліз на трибуну Лесь Кантарок? Не продався ж він за пляшку коньяку. І не могла ним керувати заздрість, як це часто трапляється поміж митцями. Нам із ним не було чого ділити: ні грошей, ні популярності, ні навіть шанси президійної. Усе це він мав своє, і то чимало. То чого ж Кантарок погодився бити лежачого? Невже пам'ятав, що я колись не погодився, щоб він намалював мій портрет. Але ж це такий дріб'язок. Що ж ним тоді керувало?»

Юрашко в ту мить, коли переступив поріг музею й побачив Кантарка, себе зненавидів... зненавидів у собі притишену, затаєну злопам'ять, мимовільну, мовби аж стихійну неприязнь до художника; він навіть не сподівався, хоч прожив уже чимало й нібито вивчив свій характер, що здатний не забувати давніх прикроців; карби, виявляється, синіми пругами боліли, напухали, ятрилися, а він мав себе

за лагідного, за благого, як кажуть у Горобахах, за такого, який усім уміє вибачити і простити. А тут ледве примусив себе подати художникові руку; і, видно, тінь від внутрішньої хмари промайнула на його лиці, в очах, бо Кантарок сполошився:

— Господи, невже пам'ятаєте старе, Юрашку Миколовичу? — метушився, як півень біля курки, приїжджий художник. — Я розумію... я теж людина творча і, може, теж пережив чимало, дізнавшись, що мене тоді підмовили... е-е, не в той бік... зорієнтували. Хіба я вам ворог? Хіба я, чуєте, теж не з Кам'яного поля? — Він поглядав благально то на Юрашка, то на мовчазного бухгалтера Матайку, який сидів згорблено на скрині під стіною і лупав з-під острішківатих брів недобрими очима; Матайкові, певно, був неприємний цей метушливий чоловік, цей Кантарок, він теж знав історію з Маціопіньчиним листом. — І не думайте... не думайте, Юрашку, — Кантарок брав письменника за гудзик... і викручував той гудзик на піджаку, як тільки міг, — що ваша біда, чи як сказати, мене розуму не навчила.

— Ну-ну, цікаво, чого це ви за цей час навчилися, — спитав іронічно Юрашко.

— Навчився мудрості простої і великої: час на місці не стоїть. Те, що було вчора добре, що прикрашало, скажімо, якийсь фасад чи наше життя, сьогодні вже відстало.

«Нічого він не навчився, цей Кантарок, — подумав Юрашко. — Або й перевчився... або пізнав у собі потребу і здатність ловити, звідки віє вітер. Втім, хіба цього знання йому колись бракувало?»

Але промовчав.

А Кантарок тим часом розпаковував, поспішно рвучи цупкий папір, невелику картину.

— Я навмисне... я, чуєте, Юрашку, навмисне зважився приїхати в Горобахи, щоб вам першому показати свою роботу... і своєю роботою, може, перед вами вибачитись. І думаю лишити її тут, у музеї. Дивіться-но... — він поклав картину на стіл, вибравши місце так, щоб світло падало збоку.

Юрашко з першого погляду побачив тільки свічку...

Юрашко спершу побачив у глибокій чорній рамі, мов у вікні, свічку, що горіла яскраво посеред гожого, теплого дня, а вже потім став зазначити, що свічка встромлена просто в груддя, в землю, що горить вона поміж збіжжям і травами під високим чистим небом; поступово Юрашко входив у картину (а може, картина входила в нього?), і йому відкрилися поле, закрут ріки, далекі копички сіна, зліва, десь у глибокому мареві, між небом і землею, пливе

церковця, яку Юрашко упізнав відразу: це була церква на Журавлиці.

Було це поле під Берестечком.

І ця свіча горіла посеред поля під Берестечком.

І цю свічу, її полум'я червонясте, що було схоже на сонячну краплину, оберігали, стерегли від вітру, від непогоди, від людського нерозуміння, глупоти і байдужості дві важкі долоні; у долонях відчувалося побоювання, що звідкись таки вітер війни і свічка погасне...

Картина, може, була трохи прямолінійна, плакатна, але, якщо бути справедливим, то вона Юрашка вразила; вона промовляла про необхідність берегти пам'ять, берегти святість наших полів і будила потребу думати, як живеш, для чого й де живеш.

Картина будила в тобі потребу відчувати себе ланкою між учорашнім і завтрашнім.

— Ви добре вловили... ви вловили настрої у полі під Берестечком. Там стільки суму поміж груддям... поміж зелом... чогось такого невловимого...— роздумував уголос Юрашко. Роздумування його, зрештою, були сумбурні, та він і не дбав, щоб думки відразу вирізьбилися у слово, для нього було важливо, що картина його схвилювала... він жив її настроєм.

І він уже був готовий забути, простити все Кантаркові... ет, що там пам'ятати... якісь дрібні, смішні образи.

Свічка ось горить, і це головне.

— Я, мабуть, п'ять варіантів зробив, шукаючи невловимого цього настрою, цього суму поміж груддям і водночас — надії. Адже на Берестечку ми не скінчилися,— говорив, сипав словами Кантарок.— Я теж, як ви колись, там ночував... і то не одну ніч ночував у копиці сіна. Го, довго не давалося мені в руки Берестечко, я його ловив, а воно втікало. Якогось дня хотілося усе кинути, махнути рукою. Алегорія, старовина — це не мій профіль. Та всі нині сідляють міф, алегорію... повелівалася мода на старовину. Я боявся відстати...

Він сказав «боявся відстати»?

Він це сказав?

Юрашко Поліний і бухгалтер Матайко бачили, як мигнула, якливо забликала свічка посеред поля під Берестечком.

Невже погасне?

З М І С Т

КАМ'ЯНЕ ПОЛЕ 5

ВОРОЖБА ЛЮДСЬКА 251

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗДАНИЕ

ФЕДОРІВ Роман Николаевич

Сочинения в трех томах

Том 3

КАМЕННОЕ ПОЛЕ

ВОРОЖБА ЧЕЛОВЕЧЕСКАЯ

Романы

Київ, видавництво художественной литературы «Дніпро»

На українском языке

Редактор *С. І. Шевцова*

Художнє оформлення *Є. Ф. Сендзюка*

Художній редактор *А. І. Клименко*

Технічні редактори *П. Д. Цуркан, Л. І. Ільченко*

Коректор *В.М. Баргаш*

ИБ № 3501

Здано до складання 14.12.89. Підписано до друку 10.07.90. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2. Гарнітура таймс. Друк високий з ФПФ. Умовн. друк. арк. 36,12. Умовн. фарбовідб. 36,12. Обл.-вид. арк. 41,318. Тираж 50 000 пр. Зам. 9-517. Ціна 2 крб. 80 к. Видавництво художньої літератури «Дніпро». 252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42. Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе. 310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Федорів Р. М.

Ф33 Твори: В 3 т.— К.: Дніпро, 1990. Т. 3. Кам'яне поле; Ворожба людська. Романи. 688 с.

ISBN 5-308-00784-5 (т.3)

ISBN 5-308-00785-3

Романи, що ввійшли до тому,— своєрідний епос гуцульського села, в якому відбито утвердження нових, соціалістичних відносин між людьми, порушено морально-філософські проблеми.

Ф 4702640201—240
M205(04)—90 передплатне

ББК 84Ук7

